

ԱՐՅԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
(*հոդվածների ժողովածու*)

SCIENTIFIC READINGS
(*collection of articles*)

НАУЧНЫЕ ЧТЕНИЯ
(*сборник статей*)

ԱՐՅԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1991-2016

II

Ստեփանակերտ- 2016

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72
Գ 602

**Արցախի անկախության հռչակման
25-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային
գիտաժողովի նյութեր**

*Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Գիտաժողովի խորհուրդ

Մ. Մինասյան – ԱրՊՀ ռեկտոր

Վ. Ավանեսյան- ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Ա. Մարգարյան – ԼՂՀ ԿԳՄ փոխնախարար

Վ. Յարամիշյան - ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Գ. Սահակյան - ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Ա. Առստամյան – ԱրՊՀ դեկան

Ռ. Մանգասարյան – ԱրՊՀ դեկան

Է. Հայրապետյան – ԱրՊՀ դեկան

Շ. Այդինյան – ԱրՊՀ դեկան

Վ. Միրզոյան – ԱրՊՀ դեկան

Ա. Ալեքսանյան – ԱրՊՀ ամբիոնի վարիչ

Ա. Խաչատրյան - ԱրՊՀ ամբիոնի վարիչ

Ս. Խանյան ք.գ.դ., պրոֆեսոր

Գիտական ընթերցումներ: Հոդվածների ժողովածու.-
Ստեփանակերտ: ԱրՊՀ հրատ., 2017.- 308 էջ:

Գ 602

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72

ISBN 978-9939-1-0530-7

© ԱրՊՀ հրատ., 2017

Альберт Алексанян
 Арцахский государственный университет

ЭФФЕКТ НАСЫЩЕНИЯ В ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ НАНОГЕТЕРОСТРУКТУРАХ

Рассмотрено взаимодействие между классическим электромагнитным полем и квантово-размерным слоем лазерной гетероструктуры. Выявлена зависимость коэффициентов поглощения и показателя преломления от интенсивности излучения.

Ключевые слова: гетероструктуры, поглощения и усиления, когерентное излучение.

Albert Aleksanyan
 Artsakh State University

THE SATURATION EFFECTS IN SEMICONDUCTOR HETEROSTRUCTURES

The interaction between the classical electromagnetic field and quantum dimensional layer of the laser heterostructure is considered. The dependence of the absorption coefficient and the refractive index of the radiation intensity is revealed.

Key words: heterostructures, absorption and amplification, coherent radiation.

Ալբերտ Ալեքսանյան
 Արցախի Պետական Համալսարան

ՀԱԳԵՑՄԱՆ ԷՖԵԿՏԸ ԿՐՍԱՀԱՂՈՂԴՉԱՅԻՆ ՆԱՆՈՂԵՏԵՐՈՎԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Դիտարկվում է դասական էլեկտրամագնիսական դաշտի և չափային քվանտացված շերտի լազերային հետերոկառուցվածքի փոխազդեցությունը: Բացահայտված է կլանման գործակցի և բեկման ցուցչի կախվածությունը ճառագայթման ինտենսիվությունից:

Բանալի բառեր – հետերոկառուցվածքներ, կլանման և ուժեղացում, համահունչ ճառագայթում:

1. Рассмотрим взаимодействие между классическим электромагнитным полем \vec{E} и квантово-размерным слоем (КРС) лазерной гетероструктуры. Это взаимодействие будет описано системой связанных нелинейных дифференциальных уравнений, решения которых объясняет многие нелинейные свойства среды такие, как зависимость коэффициента поглощения (усиления) и показателя преломления от интенсивности излучения, а также генерацию когерентного излучения в лазерах.

Для решения поставленной задачи необходимо вычислить вектор поляризации КРС с учетом насыщения [1].

Вектор поляризации единицы объема определяется выражением:

$$\vec{P} = \bar{n} Sp \left(\hat{\rho} \hat{\rho} \right) = \frac{1}{V} \bar{n} \sum_{\vec{k}, \vec{k}'} \frac{2S}{2\pi} \int d\vec{k} d\vec{k}' \rho_{n'}^{ba} \left(\vec{k}, \vec{k}' \right) R_{mn} \left(\vec{k}, \vec{k}' \right) \quad (1)$$

где множитель 2 учитывает два спиновых состояния, S-площадь, V-объем

$$\rho_{nm}^{ab} \left(\vec{k}, \vec{k}' \right) = \left\langle \vec{k} na \left| \hat{\rho} \right| \vec{k}' mb \right\rangle \quad (2)$$

матричный элемент оператора плотности ρ

$$R_{mn} \left(\vec{k}', \vec{k} \right) = \left\langle \vec{k}' mb \left| e^{i\vec{r}} \right| \vec{k} na \right\rangle \quad (3)$$

матричный элемент дипольного перехода, \vec{k}, \vec{k}' -волновой вектор электрона в плоскости квантового слоя; \bar{n} -полная плотность носителей заряда, включая валентную и зону проводимости.

Здесь введено суммирование по энергетическим зонам a, b и подзонам m, n , поскольку для данного значения \vec{k} может существовать много различных энергетических зон и подзон.

Сформулируем основные приближения.

В полупроводниках групп A_3B_5 , A_2B_6 , из которых в основном и составлены гетероструктуры, зонная структура хорошо описывается двухзонной моделью Кейна [2]. В этом случае будут рассмотрены те члены выражения (1), которые связаны с переходами между валентной зоной, соответствующей $a, b=V$ и зонной проводимости $a, b=C$.

Гамильтониан такой системы определяется выражением

$$\hat{H} = \hat{H}_0 + \hat{H}', \text{ где}$$

\hat{H}_0 удовлетворяет уравнению на собственные значения и собственные функции $\hat{H}_0 |\Psi\rangle = \varepsilon_{\vec{k}} |\Psi\rangle$ и может быть записан в матричном виде

$$\hat{H}_0 = \begin{pmatrix} \varepsilon_{c, \vec{k}} & 0 \\ 0 & \varepsilon_{v, \vec{k}} \end{pmatrix} \quad (4)$$

Т.к. оператор электрического дипольного момента определяется выражением (3), то соответствующий гамильтониан взаимодействия $\hat{H}' = -\vec{r} \vec{E}$ равен

$$\hat{H}' = \begin{pmatrix} 0 & \vec{R}^{cv} \vec{E} \\ \vec{R}^{vc} \vec{E} & 0 \end{pmatrix} \quad (5)$$

Собственные функции гамильтониана H_0 находятся в приближении эффективной массы и имеют вид:

$$\Psi_{nk}^{c,v}(\vec{r}) = \int_{c,v} U_{c,v}(\vec{r}) \Phi_n(\vec{r}) \exp(i\vec{k} \cdot \vec{r}) \quad (6)$$

где $U_{c,v}(\vec{r})$ модулирующий множитель Блоха, $\Phi_n(\vec{r})$ - огибающая функция, слабо изменяющаяся по сравнению с $U_{c,v}(\vec{r})$, которая определяется видом потенциальной ямы.

Используя (6) матричный элемент дипольного момента, можно представить как:

$$\vec{R}_{mn}^{cv}(\vec{k}) = \left[\int_{-\infty}^{\infty} \Phi_n^* \Phi_m dx \right] \delta(\vec{k} - \vec{k}') \vec{R} \quad (7)$$

где $\vec{R} = \int_{\Omega_0} \vec{r} U_c^* U_v d\vec{r}$, Ω_0 - объем элементарной ячейки. Для многих систем практически используемых

гетероструктур множитель в квадратных скобках можно с большой точностью представить в виде символа Кронекера δ_{nm} . Строгость выполнения правила отбора может нарушаться как дефектами, так и неидеальностью реальных структур [3].

В [4-6] было показано, что дипольный момент в гетероструктуре с КРС в отличии от объемных сред обладает анизотропией по отношению направления поля \vec{E} и с учетом правил отбора (7) представляется в виде

$$|\vec{R}_n^{cv}(\vec{k})|^2 = \begin{cases} |R_0|^2 (\varepsilon_{\vec{k}} + \cos^2 \Theta) & TE \\ |R_0|^2 \sin^2 \Theta & TM \end{cases} \quad (8)$$

$$|R_n^{cv}(\vec{k})|_{LH}^2 = |R_0|^2 \left[\varepsilon_{\vec{k}} - \frac{3}{4} (\varepsilon_{\vec{k}} + \cos^2 \Theta) \right]$$

где $\cos^2 \Theta = \frac{\varepsilon_n}{\varepsilon_{\vec{k}} + \varepsilon_n}$, R_0 - величина дипольного момента в объемном материале, которая дается выражением [2]

$$|R_0|^2 = \frac{\hbar^2 e^2}{6m_0 \hbar^2 \omega_{n\vec{k}}} \left(\frac{m_0}{m_c^*} - 1 \right) \frac{\varepsilon_{\vec{k}} (\varepsilon_{\vec{k}} + \Delta)}{\varepsilon_{\vec{k}} + \frac{2}{3} \Delta} \quad (9)$$

$$\hbar \omega_{n\vec{k}} = \hbar \varepsilon_g + \hbar \varepsilon_{n\vec{k}} + \hbar \varepsilon_{m\vec{k}}, \quad \varepsilon_{n\vec{k}} = \varepsilon_{\vec{k}} + \varepsilon_n$$

С учетом принятых приближений (1) можно переписать в виде

$$\langle \bar{P} \rangle = \frac{\bar{v}}{\bar{V}} \sum_n \frac{2S}{2\pi} \int dk \bar{R}_n(\mathbf{k}) \quad (10)$$

$$\bar{R}_n(\mathbf{k}) = \rho_{nn} \bar{R}_n^{cv}(\mathbf{k}) + \bar{\gamma}_{n,nc}^{vc} \rho_{nn} \quad (11)$$

плотность поляризации на единицу объема в (\mathbf{k}, n) пространстве.

Таким образом выражения (11) и (15) идентичны по форме соответствующим соотношениям в случае двухуровневой среды. Поэтому с помощью аналогичных преобразований, приведенных в [7], нетрудно получить систему связанных дифференциальных уравнений, описывающие поведение КР среды при наличии электромагнитного поля. Чтобы система уравнений была замкнутой, необходимо включить уравнение поля, которое учитывает обратное воздействие динамических свойств среды на поле. Далее, используя предположение о медленности изменения амплитуд $E(t)$, $R_1(t)$, $R_2(t)$, получим следующую систему уравнений Максвелла-Блоха:

$$\bar{E} = -\frac{1}{\tau} \bar{E} + \frac{2\pi\omega}{\beta} \bar{n} \sum_n ik \bar{R}_{2n}(\mathbf{k}) \quad (\text{поле в резонаторе}) \quad (12)$$

$$\left(\frac{\partial}{\partial z} - \frac{1}{c} \frac{\partial}{\partial t} \right) \bar{E}(\mathbf{k}, z) = \frac{2\pi\omega}{c} \bar{n} \sum_n ik \bar{R}_{2n}(\mathbf{k}) \quad (13a)$$

$$2(k^2 - \omega^2) \bar{E}(\mathbf{k}, z) = 2\pi^2 \bar{n} \sum_n ik \bar{R}_{1n}(\mathbf{k}) \quad (13b)$$

$$\bar{R}_{1n}(\mathbf{k}) = -\frac{\bar{R}_{1n}(\mathbf{k})}{T_2} + (\omega - \omega_{n,\bar{k}}) \bar{R}_{2n}(\mathbf{k}) \quad (14)$$

$$\bar{R}_{2n}(\mathbf{k}) = -\frac{\bar{R}_{2n}(\mathbf{k})}{T_2} + \frac{|R_{n,\bar{k}}^{cv}|^2}{\hbar} \Delta \rho + (\omega - \omega_{n,\bar{k}}) \bar{R}_{1n}(\mathbf{k}) \quad (15)$$

$$\Delta \rho + \frac{\Delta \rho - \Delta \rho^0}{T_1} = -\frac{1}{\hbar} \bar{R}_{2n}(\mathbf{k}) \cdot \bar{E} \quad (16)$$

Здесь $R_{2n}(\mathbf{k})$ и $R_{1n}(\mathbf{k})$ амплитуды активной и реактивной к полю составляющих вектора плотности поляризации $\bar{R}_n(\mathbf{k})$, τ_Φ - время жизни фотона в резонаторе, β - показатель преломления вне резонансных переходов, $T_2(E)$ - время релаксации поляризации, в общем случае учитывающее влияние генерации сильного поля, T_1 - время междузонной релаксации, $\Delta \rho = \rho_c - \rho_v$;

$\Delta \rho^0 = \rho_c^0 - \rho_v^0$; $\rho_{c,v}^0 = \int \frac{d^3k}{(2\pi)^3} f_{c,v}(\mathbf{k})$; $f_{c,v}(\mathbf{k})$ - функция распределения Ферми-Дирака, ω - частота

излучения, $\hbar\omega_{nk} = \epsilon_g + \frac{\hbar^2 k^2}{2\mu^*} + \frac{\pi^2 \hbar^2}{2\mu^* d^2} n^2$, $\frac{1}{\mu^*} = \frac{1}{m_c^*} + \frac{1}{m_v^*}$

Эти уравнения позволяют анализировать как когерентное взаимодействие, длительность которых меньше времен релаксаций T_1 и T_2 , так и некогерентное.

Обычно некогерентные оптические эффекты описываются кинетическими уравнениями детального равновесия [8]. В тоже время нетрудно показать, что такие уравнения есть просто частный случай когерентных уравнений Максвелла-Блоха, получив их из уравнений (14-16) в стационарном пределе, т.е. когда левые части этих уравнений равны нулю.

При точном решении уравнений (14-16) в стационарном пределе, будут проанализированы нелинейные характеристики, обусловленные насыщением оптических констант в зависимости от параметров КРС и излучения.

Таким образом имеем:

$$R_{2n}(\mathbf{k}) = \frac{2\pi}{\hbar} \left[f_c^0(\mathbf{k}, \bar{k}) - f_v^0(\mathbf{k}, \bar{k}) \right] \frac{\xi}{-1 + \xi} \frac{|R_{n,\bar{k}}^{cv}|^2 E T_2}{\hbar} \quad (17)$$

$$R_{1,n}(\vec{k}) = \sqrt{\hbar 2\pi} \left[f_c^0(\vec{k}, \vec{k}) - f_v^0(\vec{k}, \vec{k}) (\omega - \omega_{n,\vec{k}}) T_2 \frac{\xi}{1+\xi} \frac{|R_{n\vec{k}}^{cv}|^2 E T_2}{\hbar} \right] \quad (18)$$

$$\rho_c(\vec{k}, \vec{k}) - \gamma_v(\vec{k}, \vec{k}) = \sqrt{\hbar 2\pi^2} \frac{f_c^0(\vec{k}, \vec{k}) - f_v^0(\vec{k}, \vec{k})}{1+iI} \quad (19)$$

$$\text{где } \xi = \frac{\hbar^2}{T_2^2 \left[\hbar\omega - \hbar\omega_{n,\vec{k}} + \hbar/T_2 \right]}, \quad I = T_1 \cdot T_2 E^2 |R_{n,\vec{k}}^{cv}|^2 / \hbar^2$$

Абсорбционные характеристики КРС получим подстановкой (17) в (13а). Умножая при этом обе части (13а) на $\left(|R_{n\vec{k}}^{cv}|^2 \cdot T_1 \cdot T_2 E / \hbar^2 \right)$ и переходя от интегрирования в импульсном пространстве к энергетическому получим:

$$\left(\frac{\partial}{\partial z} + \frac{1}{c} \frac{\partial}{\partial t} \right) \rho(\vec{k}, z) = -\alpha(\vec{k}, z) \rho(\vec{k}, z) \quad (20)$$

$$\text{где } \alpha(\vec{k}, z) = -\frac{\mu^* \omega}{\pi \hbar^3 d} \sum_n |R_{n\vec{k}}^{cv}|^2 \frac{T_2}{\pi} \frac{\xi}{1+iI} (f_c^0 - f_v^0) d(\hbar\omega_{n\vec{k}}) \quad (21)$$

коэффициент поглощения, нелинейность которого учитывается знаменателем $(1 + \xi I)$. Дисперсионные характеристики

КРС получим, если подставим (18) в синфазные уравнения (13б), для показателя преломления $n = \frac{c}{\omega} K$, получим:

$$n^2 = 1 + \frac{2\mu^*}{\pi \hbar^4 d} \sum_n |R_{n\vec{k}}^{cv}|^2 \frac{T_2}{\pi} \frac{1}{1+\xi} (f_c^0 - f_v^0) (\hbar\omega - \hbar\omega_{n,\vec{k}}) d(\hbar\omega_{n,\vec{k}}) \quad (22)$$

Заметим, что выражения (20) и (21) позволяют анализировать усиление бегущей волны в полупроводниковом лазерном усилителе с КРС, в случае инверсии, т.е. $f_c - f_v > 0$.

Следует также отметить, что в случае, когда квантовый слой является усиливающей средой, то при прохождении света частоты ω , убыль электронов на уровне $\mathcal{E}^c = \hbar\omega - \epsilon_g - \frac{\pi^2 \hbar^2}{2\mu^* d^2} - \frac{\hbar^2 k^2}{2m_v^*}$ может “деформировать” функцию

распределения $f_c^0(\mathcal{E}_{\vec{k},t})$, однако вследствие того, что влияние электрон-электронных столкновений и внутризонной релаксации T_2 много меньше времен индуцированных переходов T_1 , то функция распределения, очевидно, очень близка к фермиевской функции распределения квазиуровнем Ферми зависящей от амплитуды световой волны. Т.е. наблюдение выгорания спектрального провала представляется весьма проблематичным. Другими словами, ширина возможного провала или так называемой однородной ширины (по аналогии с двухуровневыми атомами) сравнима с шириной полосы излучения лазера.

Следовательно, в рамках некогерентного взаимодействия излучения с активной средой лазера, спектральная кривая в целом будет демонстрировать свойства однородного уширенной линии.

2.Рассмотрим оптическую нелинейность, связанную с межзонами переходами или динамический эффект Бурштейна-Мосса. Суть эффекта весьма проста. При фундаментальном поглощении излучения в полупроводниках концентрация электронов в зоне проводимости и дырок в валентной зоне возрастает. Рост полной концентрации неравновесных носителей в зонах приводит к уменьшению числа свободных состояний в зоне проводимости, куда идут оптические переходы, и к уменьшению занятых электронами состояний в валентной зоне, из которых идут оптические переходы. Чем дальше от дна соответствующих зон расположены состояния, между которыми идут оптические переходы, тем большее число неравновесных носителей необходимо для их заполнения. Поэтому насыщение поглощения за счет динамического эффекта Бурштейна-Мосса будет наиболее сильным, если энергия квантов используемого излучения порядка ширины запрещенной зоны полупроводника.

Эксперименты показали, что полностью оптические механизмы, приводящие к сильной зависимости показателя преломления от интенсивности излучения, обусловлены соответствующими механизмами насыщения поглощения вблизи его края, где наблюдается значительный рост коэффициента поглощения при малом увеличении энергии квантов излучения. Очевидно, насыщение поглощения вблизи края, на фиксированной длине волны излучения, должно сопровождаться существенным изменением показателя преломления.

а) Чтобы выявить основные характерные особенности поведения коэффициента поглощения и показателя преломления, сделаем некоторые приближения. Именно предположим, что переходы в основном происходят между краями первых

подзон, так что $\left| R_n^{cv} \right|^2 \cong \frac{3}{2} \left| R_0 \right|^2$ (см.8) и $f_v = 1, f_c = 0$

При этих условиях для коэффициента поглощения из (21) получим:

$$\alpha_{\nu} = \frac{3\mu \omega_0^2}{2\pi \nu^2 dA} \left(\operatorname{arctg} \frac{\varepsilon_0 - \varepsilon_g - \hbar\omega}{\hbar A} \Gamma_2 - \operatorname{arctg} \frac{\varepsilon_0 - \hbar\omega}{\hbar A} \Gamma_2 \right) \quad (23)$$

ε_0 -ширина валентной зоны.

В выражении (23) принято следующее обозначение:

$$A = \sqrt{1 + 3T_1 T_2 R_0^2 E^2 / 2\hbar^2} \quad (24)$$

При частотах $\left| \varepsilon_g - \hbar\omega \right| \ll \varepsilon_0, \varepsilon_0 \gg \hbar / T_2$ из (23) следует, что

$$\alpha_{\omega} = \frac{3\mu^* \omega R_0^2}{2\pi c \hbar^2 dA} \left(\frac{\pi}{2} + \operatorname{arctg} \frac{\hbar\omega - \varepsilon_g}{\hbar A} T_2 \right) \quad (25)$$

Легко показать, что величина насыщающего поля возрастает с удалением от края подзоны.

Далее проведем сравнение коэффициентов поглощения для КРС и объемного полупроводника. С этой целью рассмотрим поведение поглощения для частот $\hbar\omega \approx \varepsilon_g$, тогда

$$\alpha = \frac{\alpha^0}{\sqrt{1 + BE^2}}; \quad \alpha^0 = \frac{3\mu^* \omega R_0^2}{4c\hbar^2 d}; \quad B = 3T_1 T_2 R_0^2 / 2\hbar^2 \quad (26)$$

Из [105] для объемного полупроводника имеем:

$$\alpha_{ob} = \frac{\alpha_{ob}^0}{\sqrt{1 + E^2}} \quad (27)$$

$$\alpha_{ob}^0 = \frac{\mu^{3/2} \omega_0^2}{6\pi c \hbar^3} \left(\frac{\hbar}{T_2} \right)^2 \quad (28)$$

$$B = \frac{9}{2} \gamma \quad (29)$$

Возьмем отношение (26) и (27), получим

$$\frac{\alpha}{\alpha_{ob}} = \frac{9\pi^2}{2d} \left(\frac{\hbar T_2}{\mu^*} \right)^{1/2} \frac{\left(1 + E^2 \right)^{3/4}}{\left(1 + \frac{9}{2} \gamma E^2 \right)^{1/2}} \Gamma \quad (30)$$

Здесь введен параметр оптического ограничения Γ , т.к. при волноводном распространении излучения не вся мощность переносимая волной поглощается в квантовом слое.

При $E=0$

$$\frac{\alpha}{\alpha_{ob}} = \frac{9\pi^2}{2d} \left(\frac{\hbar T_2}{\mu^*} \right)^{1/2} \Gamma \quad (31)$$

Видно, что в зависимости от величины Γ отношение (31) может быть как больше, так и меньше единицы.

В частности, для сильного поля будем иметь

$$\alpha = \chi^0 / 3 \left(\frac{\nu}{2} \right)^{1/2} \cdot E \quad (32)$$

$$\alpha = \chi_{ob}^0 / \gamma^{1/4} E^{1/4} \quad (33)$$

Отсюда видно, что при $\alpha^0 \cong \chi_{ob}^0$, величина насыщающего поля для квантового слоя существенно меньше, чем в объемном полупроводнике.

Кроме того, из (32) и (33) видно, что в квантовом слое обеспечивается более высокий коэффициент нелинейности по полю (Рис. 1)

Что же касается показателя преломления, то его определим из (22). С учетом принятых приближений получим:

$$n^2 = + \frac{3\mu^* R_0^2}{\hbar^2 d} \ln \frac{(\epsilon_s - \epsilon'_s - \hbar\omega) + \hbar^2 T_2^- + \left[\epsilon_1 / T_2 \right] \frac{3}{2} R_0^2 E^2}{(\epsilon'_s - \hbar\omega) + \hbar^2 T_2^- + \left[\epsilon_1 / T_2 \right] \frac{3}{2} R_0^2 E^2} \quad (34)$$

и при
$$\hbar\omega \approx \epsilon'_g n^2 = + \frac{3\mu^* R_0^2}{\hbar^2 d} \ln \left[+ \left[\frac{\epsilon_s T_2}{\hbar M} \right] \right] \quad (35)$$

где
$$M^2 = + \frac{3T_1 T_2 R_0^2 E^2}{2\hbar^2}$$

Отсюда видно, что с увеличением мощности излучения показатель преломления уменьшается. В области аномальной дисперсии увеличение

интенсивности света при $\hbar\omega \leq \epsilon'_g$ приводит к уменьшению n (так называемый эффект самодефокусировки).

При $\hbar\omega \geq \epsilon'_g$ имеет место увеличение n (эффект самофокусировки).

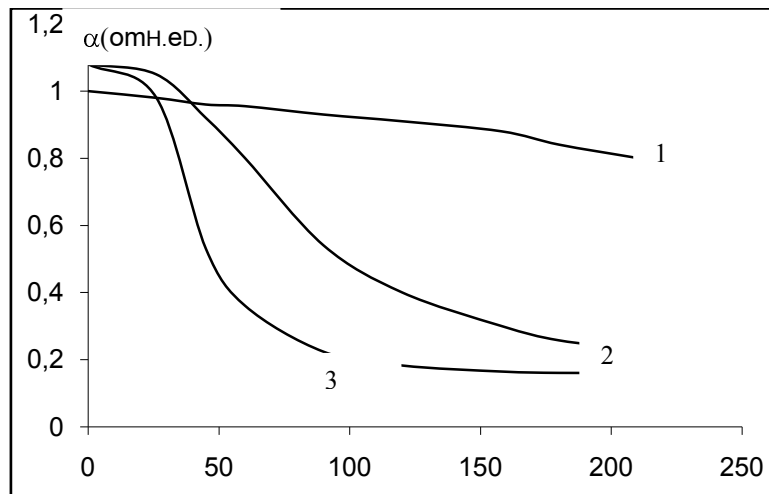

Рис.1.Зависимос E . V/cm
1-объемный образец, 2-КРС (численный расчет), 3-КРС (с учетом принятых приближений)

Литература

1. Р. Пантел, Г.Путхоф. Основы квантовой электроники. М."Мир" 1972.
2. E.J. Kane. "Band structure of indium antimonide". J.Phys. Chem. Solids, 1957, v.1. p. 249-269.
3. P.T. Landsberg, M.S. Abrahams and M. Osinski. Evidence of no k-selection in Gain Spectra of Quantum Well AlGaAs laser diodes. IEEE. Journ.of Quant. Electron. , 1985, v.QE-21, N1, pp.24-28.
4. M. Yamanishi and I.Suemune. Comment on polarization depend momentum matrix elements in quantum well lasers, Japan J.Appl. Phys. ,1984, V.23, N1, p. L35-L36.
5. M.Yamada, S.Ogita, M.Yumagishi, K.Tabata, N.Nakaya, M.Asada, and Y.Suematsu. Polarization dependent gain in GaAs/AlGaAs multi-quantum well laser. Appl. Phys. Jett,1984, v.45, p. 324-325.
6. Ал.Г.Алексянյан „О матричном элементе дипольного момента в системах с пониженной размерностью”. Уч. записки АрГУ,1999, N1, с.51-53.
7. Л.Ален, Дж. Эверли. “Оптический резонанс и двухуровневые атомы”. М. “Мир” 1978.
8. В.П. Гришковский. Теория поглощения и испускания света в полупроводниках, Минск, “Наука и техника”, 1975.

ՀՏԴ 621.075

Բույսերի ֆիզիոլոգիա եւ բիոքիմիա

Ալբերտ Ալեքսանյան,
Արցախի պետական համալսարան
Ա.Ի.Տողոմոնյան,

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի Ստեփանակերտի մասնաճյուղ

ԼԱԶԵՐԱՅԻՆ ՃԱՌԱԳԱՅԹՄԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՑՄԵՐԻ ԱՃՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ՎՐԱ

Հոդվածում ներկայացված է բույսերի աճման պրոցեսի վրա ցածր ինտենսիվությամբ լազերային ճառագայթման ազդեցության հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը, տրված է նրա ֆիզիկական պրոցեսների տեսական բացատրությունը: Այն ունի հիմնականում կիրառական բնույթ:

Բանալի բառեր - լազերային ճառագայթում, երկրորդային ճառագայթում, նախացանքային մշակություն, սերմի ծունակություն, սերմի աճի էներգիա

Альберт Алексанян,
Государственный университет Арцаха,
А.И.Согомонян,

Степанакертский филиал Национального аграрного университета Армении

ВОЗДЕЙСТВИЕ ЛАЗЕРНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ НА ПРОЦЕСС РОСТА РАСТЕНИЙ

В статье представлено воздействие лазерного излучения низкой интенсивностью на процесс роста растений, дано теоретическое объяснение физических процессов данного эффекта.

Он носит в основном прикладной характер.

Ключевые слова- лазерное излучение, второстепенное излучение, предварительное культивирование, энергия роста семян

A.G.Aleksanyan,
Artsakh State University
A.I.Soghomonyan,

Stepanakert branch of the Armenian National Agrarian University

THE INFLUENCE OF LASER RADIATION ON THE PROCESSES OF THE PLANT GROWS

This article has shown influence of low intensity laser radiation on the plants growth and the theoretical explanation of physical processes are given.

It has basically an applied character.

Key words: laser radiation, secondary radiation, pre-cultivation, energy of seed growth.

Լազերային ճառագայթման ազդեցությունը մեծ ներգործություն է ունենում բոլոր ֆիզիկական պրոցեսների վրա, այդ թվում կենդանի օրգանիզմների և բույսերի մի շարք մակարդակներում ընթացող պրոցեսների վրա, սկսած նանոմակարդակից (ատոմներ, մոլեկուլներ) և միկրոմակարդակից (բջջեր) մինչև մակրոմակարդակներ:

Այնուհայտ է, որ այդ ազդեցության բնույթը՝ դրական կամ բացասական, խթանող, հիմնականում կախված է լազերային ճառագայթման պարամետրերից (ալիքի երկարության, հզորության, իմպուլսի տևողության, մագնիսական դաշտի ինդուկցիա և այլն):

Չնայած կենսաբանական օրգանիզմներում ընթացող պրոցեսները շատ բարդ են և փոխադարձաբար իրար հետ կապված, այնուամենայնիվ նրանցից միշտ կարելի է առանձնացնել այնպիսիները, որոնք մոտ են ֆիզիկական պրոցեսներին: Օրգանիզմում բացի ֆիզիկական միկրոպրոցեսներից, տեղի են ունենում մոլեկուլյար պրոցեսներ, որոնք վերջին հաշվով որոշում է կենսաբանական համակարգերի վարքը:

Գյուղատնտեսության մեջ XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին տեխնոլոգիական հեղափոխությունը բնութագրվում է բարձր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ, որոնց թվին կարելի է դասել մշակաբույսերի աճի վրա արդյունավետ խթանիչների որոնումները: Քվանտային էլեկտրոնիկայի սարքերի կիրառմամբ կատարված հետազոտության շրջանակներում մասնավորապես հնարավորություն է տրվում դիտարկել լազերային ճառագայթման ($\lambda = 632.8$ նմ) ազդեցությունը

մշակաբույսերի սերմերի վրա որպես այլընտրանքային եղանակներ՝ գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացման նպատակով:

Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացումը և արտադրության ծավալների աճը հանդիսանում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զարգացման առաջնակարգ և ռազմավարական ուղղությունը: Սակայն այդ մշակաբույսերի պոտենցիալ հնարավորությունները օգտագործվում են ոչ լրիվությամբ:

Բերքատվության բարձրացման կանխարգելման հիմնական պատճառները հանդիսանում են ցածր ծլունակությունը և ցածր ֆիզիոլոգիական որակների պատճառով սերմերի ծլման թույլ էներգիան [1;2]: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտություն է առաջացել մշակել բարձրակարգ և արդյունավետ տեխնոլոգիաներ՝ նախացանքային սերմերի նախապատրաստման համար, որոնք կապահովեն բույսերի առողջ և կայուն աճի ձևավորումը տարբեր արտաքին ազդեցությունների առկայության դեպքում:

Սերմաննյութերի վրա նպատակաուղղված ազդեցության եղանակների մշակումը հնարավորություն է տալիս առանց կորցնելու նրանց ֆիզիոլոգիական հատկությունները մեծացնելու սերմի ծլման հնարավորությունները [2;3]: Ֆիզիկայի շրջանակներում լազերային ճառագայթման հայտնաբերումը հնարավորություն է տալիս պարզաբանել մի շարք ֆիզիկական և կենսաբանական պրոցեսներ՝ լազերային ճառագայթման ազդեցությամբ: Լազերային ճառագայթման ազդեցության օգտագործումը գյուղատնտեսության զանազան ճյուղերում և բժշկության մեջ արդիական են:

Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի վրա լազերային ֆոտոակտիվացումը՝ (մշակումը) դա լազերային ճառագայթի միջոցով սերմերի վրա անընդհատ կամ իմպուլսային ճառագայթումն է: Այդպիսի մշակման հիմնական նպատակը հանդիսանում է մշակաբույսերի բերքատվության բարձրացումը, բույսերի զանազան հիվանդությունների կանխարգելումը՝ պայմանավորված զանազան վարակներով: Սերմերի լազերային մշակման արդյունքում մեծանում է նրանց ծլունակությունը և աճի էներգիան, հետևաբար մշակաբույսը արագ զարգանում է [3;5]:

Հոդվածում ներկայացված է ցածր ինտենսիվությամբ լազերային ճառագայթման ազդեցության ուսումնասիրությունը մշակաբույսերի աճի և զարգացման պրոցեսի վրա, տրված է նրա ֆիզիկական պրոցեսների տեսական բացատրությունը:

Կենդանի օրգանիզմների և մշակաբույսերի վրա լազերային ճառագայթների ազդեցությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հետազոտողների համար՝ պրակտիկորեն լազերի հայտնաբերման պահից ի վեր:

Սակայն չկա բոլոր երևույթները ապահովող միասնական տեսություն կենսաբանական օբյեկտների վարքի վերաբերյալ՝ լազերային ճառագայթման ազդեցությամբ:

Դա կապված է կենսաբանական համակարգի հարաբերական բարդության և կենդանի հյուսվածքներում էներգիայի ձևափոխման օրինաչափությունների անալիզի բարդության հետ: Հաստատված փաստ է համարվում լազերային լույսի խթանիչ ազդեցությունները զանազան ֆիզիոլոգիական պրոցեսների վրա, ինչպես մարդկային և կենդանական օրգանիզմներում, այնպես էլ մշակաբույսերի վրա:

Այդ նույն ժամանակ լազերային ճառագայթման ազդեցությունը բուսական օբյեկտների վրա կրում է կիրառական բնույթ:

Կիրառական տեսանկյունից անհրաժեշտ է ճշգրիտ իմանալ, երբ և ինչ պայմաններում նախացանքի ժամանակ կարելի է ստանալ բերքատվության հավելած և ինչպիսի ընդհանուր օրինաչափություններ է որոշում արտաքին ազդեցությունը, սերմերում ընթացող ռեակցիաները: Միայն այդ հիմքի վրա կարելի է ստեղծել առավելազույն արդյունավետ եղանակներ սերմերի նախացանքային մշակման համար:

ԼՂՀ տարբեր չորային շրջաններում միշտ հնարավոր չէ ստանալ համաչափ և լրիվ երիտասարդ ծիլեր:

Ջերմության և խոնավության անբավարարությունը բացասական են անդրադառնում սերմերի աճի (ծլունակության) վրա, ընդ որում մոտ 1/3 մասը չեն ծլում:

Սերմերի ցանքը ցածր լաբորատոր աճի պայմաններում բերում են մշակաբույսերի աճի արդյունավետության ցածրացմանը: Այդ իսկ նպատակով առկա են հնարավորությունների արտաքին ֆիզիկական ազդեցությամբ (լազերային ճառագայթահարմամբ) խթանելու սերմի արագ աճին և հետագա բերքատվության բարձրացմանը:

Լազերային ճառագայթման ազդեցության առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ միջավայրի համար անվտանգ է և էկոլոգիայի տեսանկյունից լավագույնը: Այսպես, լազերային ճառագայթման մեթոդն ունի մի շարք առանձնահատկություններ.

1. մշակաբույսերի բերքատվության զգալի աճ տարբեր հողակլիմայական պայմաններում,
2. գյուղթերթքների որակի բարձրացում (շաքարի, վիտամինների, սպիտակուցների և այլն տոկոսային աճ),
3. ցանքի նորմայի իջեցում 10-30%-ի սահմաններում,
4. տարբեր հիվանդությունների նկատմամբ բույսերի կայունության ապահովում,
5. լազերային տեխնոլոգիայի (մոտ 4 անգամ էժան է) առավելությունը քիմիական մշակման եղանակներից:

Ըստ հեղինակների կանխավարկածի լազերային ճառագայթման ազդեցությունը մշակաբույսերի աճի վրա պայմանավորված է նրանով, որ նրա ազդեցության տակ հյուսվածքները հանդիսանում են երկրորդային ճառագայթման աղբյուր, որոնք խթանում են բջիջների բաժանմանը, մեծացնում բջջային մեմբրանի հաղորդականությունը, արագացնում էներգափոխանակումը, նյութափոխանակության և օքսիդացման պրոցեսները և ակտիվացնում հարևան հյուսվածքային մակարդակները, ինչպես նաև ֆոտոսինթեզի պրոցեսը: Դա բավականին բարդ փոխկապակցված շղթա է, սկսած

ֆիզիկական երևույթներից վերջացրած կենսաբանականով: Խոսքը վերաբերվում է մոլեկուլային բարձր մակարդակների ազդեցությունը ցածր մակարդակների վրա և էներգիայի տրանսֆորմացիային:

Բացի վերոնշյալից տեղի է ունենում հեղուկ միջավայրի մոլեկուլային դիպոլների համաուղղվածություն, ներբջջային և միջբջջային շերտերում դրական ազդեցություն: Լազերային կոնցենտրացված նեղ փունջը նպաստում է լուսային էներգիայի փոխակերպմանը քիմիականի, առանց քլորոֆիլի մասնիկների մասնակցության, ի հաշիվ սպիտակուցների քայքայման: Մերմի ներսում առաջանում են երկար ապրող ազատ ռադիկալ կենտրոններ որոնք ուղղորդում են կլանված ֆոտոնների էներգիան և քիմիական ռեակցիայի շնորհիվ ակտիվացնում ֆերմենտներին՝ առաջացնելով բիոքիմիական փոփոխություններ: Այդ երևույթների մոլեկուլային մեխանիզմները դեռևս լրիվությամբ չեն ուսումնասիրված, սակայն ենթադրվում է, որ միլիմետրական ալիքների ռեզոնանսային հաճախությունը ի վիճակի է փոփոխելու բջջի ջրային բաղադրամասերի (կոմպոնենտների) կազմությունը ու կառուցվածքը և ազդելու բիոմոլեկուլների վրա, որոնք էլ իրենց հերթին որոշում են նրա ակտիվությունը, նպաստում մշակաբույսերի արագ աճին:

Մերմերի նախացանքային լազերային մշակումը ապահովում է մշակաբույսերի բերքատվության աճը, ի հաշիվ սերմերի արագ ծլունակության և կուտակված լրացուցիչ էներգիայի: Այդ էներգիան համարյա չի ծախսվում ֆոտոսինթեզի վրա, այլ ձևափոխվելով ֆոտոքիմիականի, կուտակվում է և այնուհետև ծախսվում բույսի ամբողջ վեգետացիայի ժամանակ՝ միաժամանակ ստեղծելով բույսի հզոր արմատային համակարգ:

Առաջիկայում գիտական փորձերի միջոցով կհետազոտենք հետևյալ հիմնահարցերը.

1. Պարզաբանել ցորենի սերմի ռեակցիան կախված լազերային ճառագայթման չափաբաժնի ազդեցությունից:
2. Լազերային ճառագայթման միջոցով սերմերի մշակմամբ բերքի կառուցվածքի և արդյունավետության փոփոխության օրինաչափության ուսումնասիրումը:
3. Լազերային ճառագայթման կորելացիայի որոշումը պուլսացիայի հաճախությունների միջև և մշակաբույսերի էքսպոզիցիայի ու կենսակտիվության որոշումը:
4. Ցանվող սերմանյութի (ծլունակության, աճի) որակական ցուցանիշների կորելացիոն կախվածության որոշումը և բույսերի աճի կախվածությունը լազերային ճառագայթման օպտիմալ պարամետրերից:
5. Պարզաբանել լազերային ճառագայթման ազդեցության օրինաչափությունը ու կարգավորել մշակաբույսի աճը և զարգացումը:
6. Վերոնշյալ մեթոդի ազդեցությամբ մշակաբույսերի բերքատվության որոշումը և տնտեսագիտական արդյունավետության հաշվարկը:

Գրականություն

1. Гуляев Ю.В - „Миллиметровые волны и фотосинтезирующие материалы“, Радиотехника, 2003 г.
2. „Лазер побеждает засуху и повышает урожайность сельскохозяйственных культур“ Лазер Информ, 2011г. N 1-2 (448-449) ст. 4-7
3. Шахов А.А. - “Фотоэнергетика растений и урожай“, М. 1993г.
4. Букатый В.И., Карманчиков В.П - „Лазер и урожай“, Барнаул, 1999г.
5. Инюшин В.М., Ильсов Г.У., Федорова Н.Н., - „Луч лазера и урожай“, Алма-Аты: Кайнар, 1981г.

Дмитрий Ганин,
Кандидат экономических наук,
доцент кафедры «Инфокоммуникационные технологии и системы связи» ГБОУ ВО НГИЭУ
(Нижегородский государственный инженерно-экономический университет, г. Княгинино)
E-mail:ngiei135@mail.ru

Александр Чесноков
Ассистент преподавателя кафедры «Инфокоммуникационные технологии и системы связи» ГБОУ ВО НГИЭУ
(Нижегородский государственный инженерно-экономический университет, г. Княгинино)
E-mail:ngiei135@mail.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАМЕНЫ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ОБОРУДОВАНИЯ СИСТЕМ ОПТИЧЕСКОЙ ВОЛОКОННОЙ СВЯЗИ

В данной статье проведено исследование эффективности замены действующего оборудования систем оптической волоконной связи. В результате замена действующего оборудования на более современное не вызовет особенно больших трат со стороны поставщика, из-за совместимости нового оборудования с оборудованием предыдущего поколения. Благодаря тому, что предполагаемое оборудование выпускается на Российской основе, его эксплуатация и применение будут эффективны, в особенности в связи с нестабильной обстановкой на ценовом рынке.

Ключевые слова: GEAPON, WDM, спектральное уплотнение каналов, системы, оптическая связь, OLT, когерентный транспондер, OSNR.

Dmitriy Ganin,
PhD in Economics,
Associate professor of IT and Communication system
Nizhny Novgorod engineering-economic state university, Knyaginino

Alexander Chesnokov,
Assistant Teacher of the Department of IT and Communication System
Nizhny Novgorod engineering-economic state university, Knyaginino

THE EFFICIENCY OF REPLACEMENT OF OPERATING EQUIPMENT OF OPTICAL FIBER SYSTEMS

This article carries the investigation of the effectiveness of replacement of existing equipment systems with optical fiber communication. As a result, the replacement of existing equipment with more modern will not cause especially large expenditures on the part of supplier, due to the compatibility of new equipment with the equipment of the previous generation. Due to the fact that the proposed equipment is available on the Russian basis, its operation and application will be effective, especially due to the unstable situation on the market price

Keywords: GEAPON, WDM, wavelength division multiplexing systems, optical communication, the OLT, coherent transponder, OSNR.

Դմիտրիյ Գանին,
տ. գ. թ.,
Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հաղորդակցման համակարգերի ամբիոնի դոցենտ,
Նիժնիյ Նովգորոդի պետական հիմներո-տնտեսագիտական համալսարան, ք. Կնյագինինո
Ալեքսանդր Չեսնոկով,
Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հաղորդակցման համակարգերի ամբիոնի դասախոսի օգնական,
Նիժնիյ Նովգորոդի պետական հիմներո-տնտեսագիտական համալսարան, ք. Կնյագինինո

ՕՊՏԻԿԱ-ՄԱՆՐԱԹԵԼԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ ՄԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԹՈՒՄԱՐԻՆՈՒՄ

Այս հոդվածում ուսումնասիրության արդյունավետության առկա սարքավորումների փոխարինման օպտիկամանրաթելային կապի համակարգերի.
Որպես արդյունքում փոխարինման առկա սարքավորումների հետ ավելի ժամանակակից չի առաջացնում առանձնապես խոշոր ծախսային մասի մատակարարի, շնորհիվ համատեղելիության նոր սարքավորումների հետ նախորդ սերնդի սարքավորումներով: Շնորհիվ այն բանի, որ առաջարկվող սարքավորումները հասանելի է ռուսական հիմնունքներով, դրա շահագործումը եւ կիրառումը պետք է լինի արդյունավետ, հատկապես անկայուն իրավիճակի վրա շուկայական գնով.

Актуальность проблемы состоит в том, что на территории нашей страны в большинстве своем используются технологии которые уже довольно сильно морально устарели, это такие технологии как: GPON, EPON, GEAPON.

Цель исследования состоит в определении эффективности замены действующего оборудования систем оптической волоконной связи.

APON и BPON морально устарели еще при рождении, GPON не слишком развит из-за высокой (относительно GEAPON) стоимости, а также из-за органического нежелания многих работать со скоростями 2.5G, 10GEAPON пока находится в стадии разработки/отладки/испытаний. Есть еще EPON, который уже тоже никому не интересен (100Mbps сейчас хватит разве что для десятка пользователей, а оборудование по цене не сильно отличается от старшего собрата GEAPON). В итоге остаётся GEAPON, который на сегодняшний день соответствует требованиям большинства провайдеров для подключения удалённых абонентов (скорость передачи «туда» и «обратно» составляет 1250Мбит/с, при этом, на одном волокне могут находиться до 64 конечных устройств сети).

GEAPON – полноценная сеть, построенная на оптических составляющих на всём протяжении от провайдера к абоненту.

На стороне провайдера устанавливается OLT (англ. OpticalLinearTerminal – Оптический Линейный Терминал) – L2 свитч со всеми вытекающими отсюда функциональными возможностями, имеющий Uplink порты (для подключения к L3 роутеру) и Downlink порты (для клиентских нужд). Обычно OLT имеет 4 оптических гигабитных Uplink порта и 4 «комбо» гигабитных Downlink порта (4 оптических + 4 медных с возможностью зеркалирования оптики на медь). Управление OLT производится как через терминальный порт, так и с помощью всеми любимых протоколов типа SNMP, SSH и TELNET.

На стороне клиента устанавливается ONU (англ. OpticalNetworkUnit – Оптическая Сетевая Единица), которую также иногда именуют ONT (англ. OpticalNetworkTerminal – Оптический Сетевой Терминал) – полноценный VLAN свитч небольшого размера. ONU стандартно имеет один оптический гигабитный порт и 4 медных (100Мбит/с или 1Гбит/с), есть модели с комбинированным оптическим портом для телевидения и данных, а также с разным количеством медных. Каждая ONU имеет встроенный фильтр MAC-адресов; при получении пакета ONU проверяет принадлежность пакета и, если пакет принадлежит не ей, отбрасывает его. Управление ONU происходит непосредственно с OLT, при этом OLT считает ONU «подпортом» своего порта, имеющим свои порты, то есть соблюдается следующая иерархия: Порт OLT - № ONU - порт ONU.

Между клиентом и провайдером располагается пассивная оптическая сеть, которая имеет топологию дерева и её производные. Основными компонентами пассивной оптической сети является оптическое волокно и сплиттеры (англ. Splitter - разделитель), работающие в режиме «разветвитель» в направлении провайдер-клиент и в режиме «смеситель» в обратном направлении. Несомненным преимуществом пассивного оборудования является его независимость от питания и простота в эксплуатации (не надо ничего настраивать): «Один раз поставил – всю жизнь пользуюсь».

Пассивная оптическая сеть является разделяемой между многими абонентами средой, поэтому со стороны OLT действует TDM (англ. TimeDivisionMultiplexing – Временное Мультиплексирование), а со стороны ONU – TDMA (англ. TimeDivisionMultipleAccess – Множественный Доступ С Разделением По Времени). При этом нисходящий поток (им мы будем называть поток от OLT к ONU) передаётся на длине волны 1490нм, а восходящий (поток от ONU к OLT) – на длине волны 1310нм. С физической точки зрения, для обеспечения этих потоков в OLT используется WDM трансивер (TX1490нм/RX1310нм) форм-фактора SFP с запасом оптического бюджета 34дБм, а в ONU имеется уже встроенный оптический WDM модуль (TX1310нм/RX1490нм) с запасом оптического бюджета 28дБм. Использование в WDM длин волн 1310нм и 1490нм позволяет безболезненно добавлять в нисходящий поток телевидение, которое вещает на длине волны 1550нм.

Совсем недавно компания «Т8» продемонстрировала передачу восьми DWDM-каналов со скоростью 100 Гбит/св однопролетной линии связи длиной 500 км, использующей только усилители с удаленной оптической накачкой (ROPA). Суммарная скорость передачи на рекордное расстояние 500 км достигла, таким образом, 800 Гбит/с.

В ходе испытаний сигнал 100 Гбит/сбыл передан на 500 км без использования регенерационных пунктов или промежуточных усилителей с электрическим питанием. Для передачи сигнала использовалось волокно со сверхнизким затуханием от компании Corning. Поставленный рекорд стал продолжением работы над передачей данных в однопролетных линиях: в декабре 2012 года была зафиксирована успешная передача одного канала 100 Гбит/с на то же расстояние. Демонстрация рекорда прошла в лаборатории компании «Т8» на оборудовании «Волга», которое впервые было продемонстрировано в мае прошлого года.

Дальность восьмиканальной передачи без промежуточных усилителей, превышающая 500 км, стала возможна благодаря совмещению высокого качества 100 Гбит/с транспондеров с модуляцией DP-QPSK и использованию волокна с ультранизким затуханием от компании Corning (менее 16 дБ/км).

Когерентный 100 Гбит/с транспондер компании «Т8» обладает наилучшим качеством сигнала OSNR = 12,5 дБ (сигнал/шум) — по этому показателю транспондер превосходит все зарубежные аналоги. Достигнутое OSNR-значение близко к теоретическому пределу для передачи 100 Гбит/с. Оборудование «Волга» позволяет осуществлять передачу со скоростью 100 Гбит/с по большинству линий, предназначенных для 10 Гбит/с систем. Новый продукт, представленный компанией «Т8» для систем 100 Гбит/с, использует такие современные технологии, как: двухполяриционный QPSK-формат модуляции, автоматическая компенсация дисперсии (до 75 000 пс/нм), алгоритм коррекции ошибок SoftFEC.

Оптическое волокно Corning® SMF-28® ULL дает возможность увеличить оптический бюджет и расстояние передачи, сократить издержки на развертывание и эксплуатацию сети, а также позволяет упростить структуру сети. Рекордная скорость передачи 800 Гбит/с на расстояние 500 км наглядно демонстрирует преимущества для операторов связи, которые предоставляет волокно со сверхнизкими потерями в когерентных DWDM-сетях связи нового поколения.

«Использование 100 Гбит/с DWDM-системы «Волга» с суммарной емкостью 8 Тбит/с и волокна со сверхнизкими потерями экономически очень эффективно в России, где существует значительное количество линий большой протяженности, проходящих по малонаселенным территориям со слабо развитой инфраструктурой».

Отличные технические характеристики системы «Волга» позволяют создавать оптические магистральные линии связи с минимальным количеством дорогостоящих промежуточных пунктов, а модернизация 10 Гбит/с каналов до 100 Гбит/с осуществляется без замены оптического кабеля. В России, с ее большим количеством отдаленных населенных пунктов и неосвоенностью значительной части территорий, система «Волга» позволяет существенно снизить затраты при строительстве новых линий связи.

В результате нашей работы нами было сделано предположение, что при использовании оборудования компании «Т8» а именно оборудования «Волга», совместно с технологией 10 GPON, мы получим гораздо более эффективную, а значит и более быструю и стабильную работу сети, при минимальных финансовых затратах, из-за совместимости этого оборудования с уже работающим.

Список использованной литературы

1. Гаскевич Е.М. Сети PON для районов индивидуальной и малоэтажной жилой застройки. Обзор возможных решений. Первая мила № 1, 2012.
2. Багров И.Б. Оптический доступ FTTH на базе технологии PON. Научная статья, 2010.
3. Складов О.К. Волоконно-оптические сети и системы связи. - М.: Лань, 2010.
4. Материалы сайта <http://ru.wikipedia.org>.

Дмитрий Ганин,
Кандидат экономических наук,
доцент кафедры «Инфокоммуникационные технологии и системы связи» ГБОУ ВО НГИЭУ
(Нижегородский государственный инженерно-экономический университет, г. Княгинино)
E-mail:ngiei135@mail.ru

Александр Чесноков
Ассистент преподавателя кафедры «Инфокоммуникационные технологии
и системы связи» ГБОУ ВО НГИЭУ (Нижегородский государственный
инженерно-экономический университет, г. Княгинино)
E-mail:ngiei135@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ МИМО

Рассматривается технология Multiple Input Multiple Output а также целесообразность ее применения для увеличения помехоустойчивости каналов связи. Дается точная характеристика изучаемой технологии, ее сущность и значение в сетях инфокоммуникаций. Показана структурная схема МИМО-системы с двумя передающими и двумя принимающими антеннами, реализованная по принципу пространственно-временного кодирования и на ее примере предлагается усовершенствованный метод работы данной технологии.

Ключевые слова: технология МИМО, кодированные данные, радиоволны, многолучевое распространение, помехоустойчивость, передача данных, антенные конфигурации.

Dmitriy Ganin, Alexander Chesnokov

MIMO TECHNOLOGY FEATURES

We consider the technology of Multiple Input Multiple Output as well as the feasibility of its application to increase the noise immunity of communication channels. We give a precise characterization of the studied technology, its essence and value networks Infocomm. It shows a block diagram of a MIMO-system with two transmit and two receive antennas, the principle implemented by space-time coding and its proposed usoverershenstvovanny example method of operation of this technology.

Keywords: MIMO technology the encoded data, radio waves, multipath, noise immunity, the data transmission antenna configuration.

Դիմորի Գանին, Ալեքսանդր Չեսնոկով, MIMO ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆ ԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մենք համարում ենք, տեխնոլոգիան բազմակի մուտքի բազմակի արտադրանքի, ինչպես նաև իրագործելիությունը իր դիմումի ավելացման աղմուկի անձեռնմխելիությունից կապուղիները: Մենք տալիս ենք հստակ բնութագրում է ուսումնասիրված տեխնոլոգիաների, իր էությունը և արժեքը ցանցերի Infocomm: Աթաղամաս դիագրամ է MIMO համակարգի երկու փոխանցելու և երկու ստանում են արեհավարները, իրականացվող հիման վրա տիեզերական ժամանակի կողմնորման և դրա օրինակով նոր մեթոդի շահագործման այս տեխնոլոգիան:

Технология МИМО в сетях инфокоммуникаций играет одну из важных ролей в обеспечении высоких скоростей передачи данных.

МИМО (MultipleInputMultipleOutput – множественный вход – множественный выход) – технология, которая представляет собой беспроводной доступ, предусматривающая использование нескольких передатчиков и приемников для одновременной передачи большего количества данных. Технология МИМО использует эффект передачи радиоволн, называемый многолучевым распространением, когда передаваемые сигналы отражаются от множества объектов и препятствий и принимающая антенна воспринимает сигналы под разными углами и в разное время. С применением технологии МИМО становится возможным увеличить помехоустойчивость каналов связи, уменьшить относительное число битов, принятых с ошибкой. Работа систем МИМО может быть организована по двум принципам: по принципу пространственного уплотнения и по принципу пространственно-временного кодирования.

В первом случае различные передающие антенны передают различные части блока информационных символов или различные информационные блоки. Передача данных ведется параллельно с двух или с четырех антенн. На приемной стороне производится прием и разделение сигналов различных антенн. Во втором случае, со всех передающих антенн осуществляется передача одного и того же потока данных с использованием схем предварительного кодирования.

Антенные конфигурации технологии ММО могут принимать симметричные (2×2, 4×4) и несимметричные (1×2, 2×4) значения. На рисунке 1 показана структурная схема ММО-системы с двумя передающими и двумя принимающими антеннами, реализованная по принципу пространственно-временного кодирования.

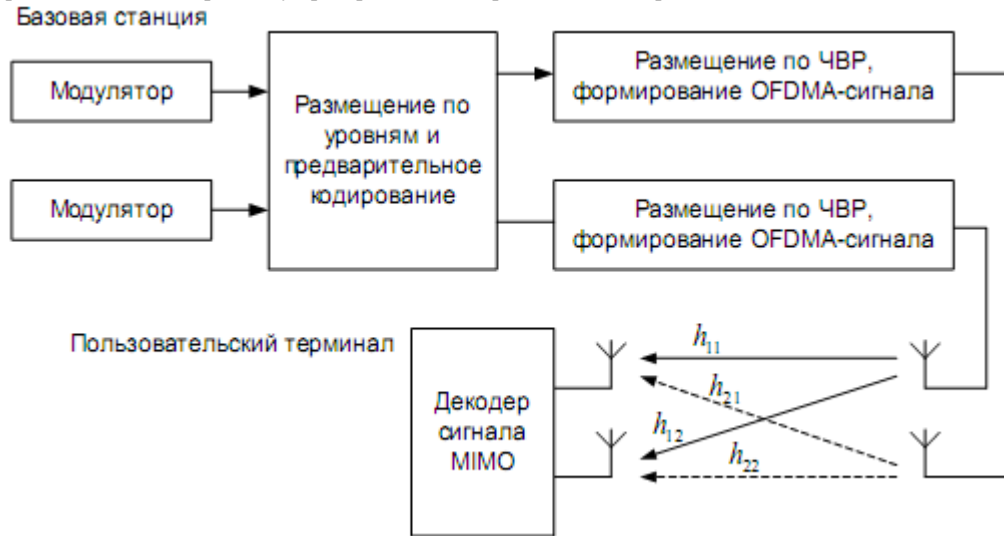

Рисунок 1 – Структурная схема ММО-системы 2×2

Идея заключается в том, что передатчик, равно как и приемник, обладает двумя независимыми антеннами, передающими и принимающими один из потоков данных, закодированных для сети ММО. Между соответствующими антеннами создается канал, служащий физическим транспортом для одного из потоков данных. Техника Wi-Fi ММО использует неоднородность помещений и эффекты отражения, что позволяет сделать потоки данных независимыми. Таким образом, в чистом поле ММО даст гораздо меньше эффекта, чем в офисе, и подобный подход с научной точки зрения следует считать очень конструктивным. Что касается интерпретации данных, благодаря некоторым ухищрениям с модуляцией и более плотной математической обработке кодированных данных как на этапе передачи, так и на этапе приема, становится возможным сохранение практически полной пропускной способности каждого из каналов, интерференция и взаимные помехи для которых решаются посредством все той же технологии SmartAntenna.

Список литературы

1. Слюсар В.И. Системы ММО: принципы построения и обработка сигналов. //Электроника: наука, технология, бизнес. 2005. № 8.С. 52 - 58.
2. ITU-R M. 1457 8. Detailed specifications of the radio interfaces of International Mobile Telecommunications-2000 (IMT-2000).
3. 3GPP TS 36.201. Evolved Universal Terrestrial Radio Access (E-UTRA); LTE Physical Layer — General Description (Rel. 8).
4. Сперанский В. С., Евдокимов И. Л. Моделирование сигналов OFDM-ММО систем беспроводной передачи данных 802.16, Труды Московского технического университета связи и информатики. □ М:МТУСИ. 2007.
5. М. Г. Бакулин, В. Б. Крейделин, А. П. Шумов Повышение скорости передачи информации и спектральной эффективности беспроводных систем связи//Цифровая обработка связи, 1. 2006. С. 2 □ 12.

Անուշ Հարությունյան
 ԱրՊՀ Կիրառական մաթեմատիկայի և
 ինֆորմատիկայի ամբիոն
 Email: anooshik@rambler.ru

**ՊԱՐԶԱԳՈՒՅՆ ԷԼԵԿՏՐԱԿԱՆ ԲԼՈԿ-ՍԽԵՄԱՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ
 ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԹՎԵՐԻ ՀԱՆՐԱՀԱՇՎԻ ԿԻՐԱՌՄԱՍԻ**

Այն ֆիզիկական համակարգերը, որոնց տոպոլոգիական մոդելը ներկայացվում է գրաֆով, կարող են նկարագրվել կառուցվածքային թվերի հանրահաշվի օգնությամբ: Բարդ ֆիզիկական համակարգի առանձին մասերը ներկայացվում են բազմաբևեռներով (բլոկ-սխեմա), որոնց համակցումով որոշվում է ֆիզիկական համակարգը: Ունենալով յուրաքանչյուր բլոկ-սխեմայի համապատասխան բլոկ-գրաֆ և վերջինիս կառուցվածքային թիվը, կարելի է որոշել ամբողջ գրաֆի կառուցվածքային թիվը, էլնելով բլոկ-գրաֆների միմյանց հետ միացման կառուցվածքից:

Աշխատանքում դիտարկում են "T"-աձև և "Π"-աձև քառաբևեռների տարբեր միակցման դեպքում ստացվող բլոկ-սխեմայի ինչպես նաև երկրբևեռների հետ միակցման կառուցվածքային թվերը:

Բանալի բառեր՝ երկրբևեռ, քառաբևեռ, բլոկ-սխեմա, բլոկ-գրաֆ, ուրվագրաֆ, երկրորդ կարգի կառուցվածքային թիվ, երկրորդ կարգի լրացուցիչ կառուցվածքային թիվ:

Ануш Арутюнян,
 Кафедра прикладной математики и
 Информатики АргУ

**ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОСТЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ БЛОК-СХЕМ
 ИСПОЛЬЗУЯ АЛГЕБРУ СТРУКТУРНЫХ ЧИСЕЛ**

Физические системы, у которых топологическая модель может быть представлена в виде графа, могут быть описаны при помощи алгебры структурных чисел. В зависимости от соединения отдельных частей сложной физической системы, которые представлены в виде многополюсников, определяется соответствующая физическая система. Имея для каждой блок-схемы соответствующий блок-граф и его структурное число, можно определить структурное число для всего графа, исходя из структуры соединенных друг с другом блок-графов.

В работе рассматриваются структурные числа полученных схем для всевозможных соединений T-образных, Π-образных четырехполюсников и двухполюсников.

Ключевые слова: двухполюсник, четырехполюсник, блок-схема, блок-граф, скелет, структурное число второго порядка, дополнительно структурное число второго порядка

Anoush Harutyunyan
 The Chair of Applied Mathematics
 and Informatics. ASU

**STUDY OF THE ELEMENTARY ELECTRICAL BLOCK BLOG-SCHEME USING THE ALGEBRA OF
 STRUCTURAL NUMBERS**

Physical systems whose topological model may be represented as a graph may be described by structural numbers algebra. Depending on the connection parts of complex physical systems, which are presented in the form multipoles corresponding physical system is determined. With each flowchart appropriate flow graph and its structural numbers can be determined for the total number of structural graph based on the structure of interconnected flow graphs.

The work deals with the structural number derived schemes for all sorts of connections T-shaped, U-shaped four-pole and two-poles.

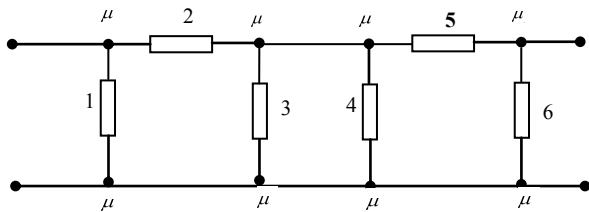
Keywords: two-pole, four-pole, block- scheme, block-graph, skeleton, structural number of second order, supplementary structural number of the second order

Էլեկտրական շղթաների հաշվակն ու ուսումնասիրությունը կարելի է պարզեցնել և ակնառու դարձնել՝ օգտվելով տեղաբանական մեթոդներից: Ցանկացած էլեկտրական շղթայի (սխեմա) համապատասխանության մեջ է դրվում գծային գրաֆ, որի կողերն ու զագաթները համապատասխանում են շղթայի ճյուղերին ու հանգույցներին:

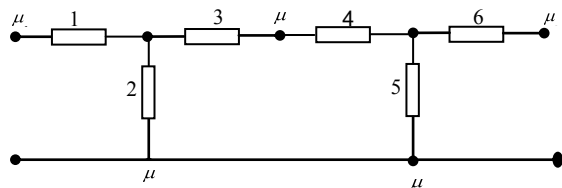
Էլեկտրական ցանցերի (շղթաների) հետազոտումը կառուցվածքային թվերի կիրառմամբ հնարավորություն է ընձեռում, հատկապես բլոկ-սխեմաների և բազմաբևեռների փոխանցման ֆունկցիաների հետազոտման բնագավառում, մշակել միասնական, տեսական և գործնական մեծ արժեք ներկայացնող մեթոդներ: Բարդ էլեկտրական շղթաների հետազոտումը հաճախ նպաստակահարմար է իրագործել մասերով՝ ներկայացնելով այն առանձին բազմաբևեռներով (բլոկներով): Բլոկ-սխեմաները հետազոտելիս դիտարկում են երկու դեպք. ա) բազմաբևեռների (բլոկների) ներքին կառուցվածքները հայտնի են, բ) բազմաբևեռների (բլոկների) ներքին կառուցվածքներն անհայտ են: Առաջին դեպքում բլոկ-գրաֆի բլոկները կարելի է փոխարինել առանձին բազմաբևեռների գրաֆներով ու որոշել յուրաքանչյուր բլոկի կառուցվածքային թիվը և ուսումնասիրությունը կատարել օգտվելով այդ կառուցվածքային թվերից: Երկրորդ դեպքում անհրաժեշտ է օգտվել միայն բազմաբևեռների ընդհանրացված պարամետրերից (մուտքային դիմադրություն կամ հաղորդականություն, լարման կամ հոսանքի փոխանցման ֆունկցիա և այլն): Այս աշխատանքում դիտարկված է առաջին դեպքը: Կատարենք բլոկ-սխեմաների կառուցվածքային թվերի հաշվարկը, երբ նրանց բլոկների ներքին կառուցվածքը հայտնի է: Գրաֆների մոդելավորումը կառուցվածքային թվերի միջոցով թույլ է տալիս գրաֆների հետ կատարվող տոպոլոգիական ձևափոխությունները արտահայտել կառուցվածքային թվերի հանրահաշվի օգնությամբ: Կառուցվածքային թվերի մեթոդը հնարավորություն է տալիս էլեկտրական շղթաների ֆունկցիաները ստանալ սիմվոլիկ (անալիտիկ) տեսքով, որոնց վերլուծությամբ հնարավոր է բացահայտել շղթաների նոր հատկություններ և օրինաչափություններ՝ օգտագործելով այն նոր մեթոդները և մոտեցումները մշակման մեջ:

Նախ դիտարկենք “T”-աձև և “Π”-աձև քառաբևեռներից կազմված բլոկ-սխեմաները:

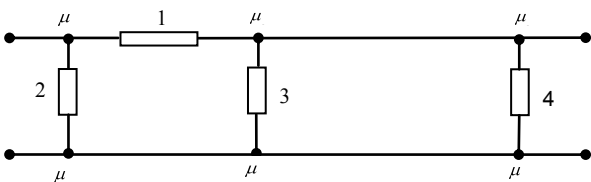
1. “ΠΠ” տեսքի բլոկ-սխեմա՝

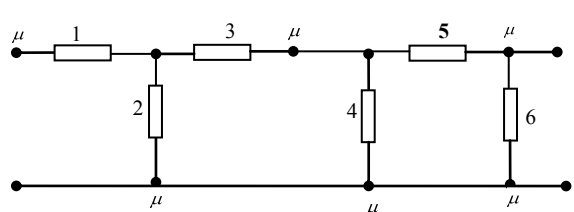
3. “TT” տեսքի բլոկ-սխեմա՝

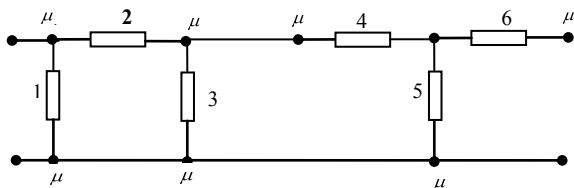
5. “Π”-աձև քառաբևեռի միացումը երկբևեռին տեսքի բլոկ-սխեմա

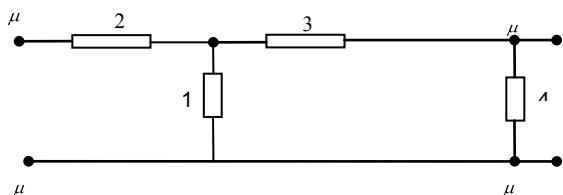
2. “ΠΠ” տեսքի բլոկ-սխեմա՝

4. “ΠΠ” տեսքի բլոկ-սխեմա՝

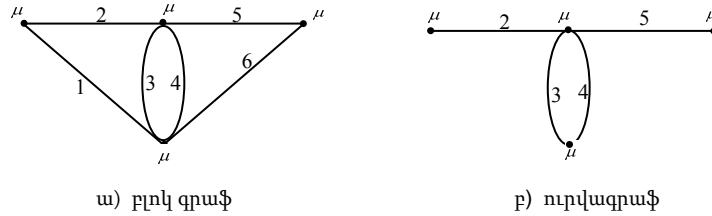

6. “T”-աձև քառաբևեռի միացումը երկբևեռին տեսքի բլոկ-սխեմա

Այժմ բերենք վերը դիտարկված բլոկ-սխեմաների կառուցվածքային թվերը, համարելով, որ բլոկների ներքին կառուցվածքները հայտնի են:

1. ΠΠ-դեպք

Նկ.1 “ΠΠ” դեպքի բլոկ-գրաֆը (ա) և նրա ուրվագրաֆը (բ)

Հաշվենք բլոկ-գրաֆի 2A կառուցվածքային թիվը և ${}^2A^d$ լրացուցիչ կառուցվածքային թիվը

$$A_0^d = \begin{bmatrix} 4 \\ 2 \end{bmatrix}, A_1 = \begin{bmatrix} 2 \\ 3 \end{bmatrix}, A_2 = \begin{bmatrix} 5 \\ 6 \end{bmatrix}, A_1^d = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 5 \\ 6 & 6 \end{bmatrix}, A_2^d = \begin{bmatrix} 4 & 5 \\ 6 & 6 \end{bmatrix}$$

A_0^d -ն ուրվագրաֆի լրացուցիչ կառուցվածքային թիվն է, A_1, A_2 առանձին բլոկների կառուցվածքային թվերն են: A_1^d, A_2^d առանձին բլոկների լրացուցիչ կառուցվածքային թվերն են:

$${}^2A = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} \\ \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial} & A_1 \\ A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & \begin{bmatrix} 4 & 5 \\ 6 & 6 \end{bmatrix} \\ \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix} & 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 2 & 2 & 2 & 5 & 5 & 5 & 6 & 6 & 6 \\ 4 & 5 & 4 & 4 & 5 & 1 & 1 & 2 & 1 & 1 & 2 \\ 6 & 6 & 5 & 6 & 6 & 2 & 3 & 3 & 2 & 3 & 3 \end{bmatrix}$$

$${}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 5 & 6 \\ 2 & 3 \\ 5 & 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 4 & 5 & 5 & 6 & 6 & 1 & 1 & 2 & 2 & 3 & 3 \\ 3 & 3 & 3 & 3 & 3 & 4 & 4 & 4 & 4 & 4 & 4 \\ 2 & 1 & 2 & 1 & 2 & 5 & 6 & 5 & 6 & 5 & 6 \end{bmatrix}$$

Համաձայն տեղաբանական մեթոդների [19, 20], հանգուցային հաղորդականությունների (բջջային դիմադրությունների) մատրիցայի դետերմինանտը հավասար է էլեկտրական սխեմայի համապատասխան գրաֆի բոլոր հնարավոր ծառ (լրացում) ենթագրաֆների ճյուղերի հաղորդականությունների (դիմադրությունների) արտադրյալների գումարին:

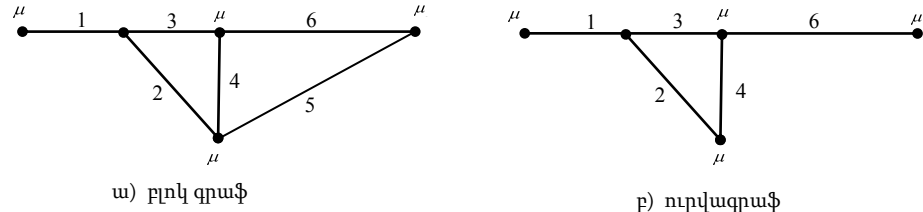
Համապատասխան դետերմինանտային ֆունկցիաները կլինեն՝

$$\Delta = \sum Y_4 Y_5 + \sum Y_4 Y_6 + \sum Y_5 Y_6 + \sum Y_4 Y_5 + \sum Y_4 Y_6 + \sum Y_5 Y_6 + \sum Y_1 Y_2 + \sum Y_1 Y_3 + \sum Y_2 Y_3 + \sum Y_1 Y_2 + \sum Y_1 Y_3 + \sum Y_2 Y_3$$

$$\Delta = \sum Z_4 Z_3 Z_1 + \sum Z_4 Z_3 Z_2 + \sum Z_5 Z_3 Z_1 + \sum Z_5 Z_3 Z_2 + \sum Z_6 Z_3 Z_1 + \sum Z_6 Z_3 Z_2 + \sum Z_1 Z_4 Z_5 + \sum Z_1 Z_4 Z_6 + \sum Z_2 Z_4 Z_5 + \sum Z_2 Z_4 Z_6 + \sum Z_3 Z_4 Z_5 + \sum Z_3 Z_4 Z_6$$

Ստուգում՝ $A = \begin{bmatrix} 1 \\ 3 & 4 & 5 \\ 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 5 & 5 & 5 & 5 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 \\ 2 & 1 & 1 & 1 & 2 & 2 & 2 & 1 & 1 & 1 & 1 \\ 4 & 2 & 3 & 4 & 3 & 4 & 5 & 2 & 3 & 4 & 5 \end{bmatrix}$

2. TΠ-դեպք

Նկ.2 “TΠ” դեպքի գրաֆը (ա) և նրա ուրվագրաֆը (բ) բլոկ-

հաշվենք ուրվագրաֆի լրացուցիչ կառուցվածքային թիվը՝ $A_0^d = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 2 \end{bmatrix}$

հաշվենք առանձին բլոկների A_1, A_2 կառուցվածքային թվերը՝

$$A_1 = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 5 \\ 6 & 6 \end{bmatrix}, A_2 = \begin{bmatrix} 5 \\ 6 \end{bmatrix}$$

Հաշվենք առանձին բլոկների A_1^d, A_2^d լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը՝

$$A_1^d = , \quad A_2^d = \begin{bmatrix} 5 & 6 \\ 2 \end{bmatrix}$$

Բլոկ-գրաֆի 2A կառուցվածքային և ${}^2A^d$ լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը կլինեն

$${}^2A = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial \begin{bmatrix} 3 & 4 \end{bmatrix}} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial 3} & \frac{\partial A_1}{\partial 4} & A_1 \\ A_2 & A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial 3} \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_1}{\partial 3} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_1}{\partial 4} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_2}{\partial 3} = \begin{bmatrix} 5 \\ 6 \end{bmatrix}$$

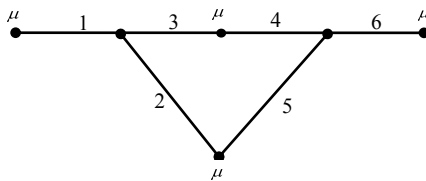
$${}^2A = \begin{bmatrix} 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 5 & 6 \\ 3 & 3 & 2 & 2 & 2 & 1 & 1 \\ 4 & 5 & 4 & 4 & 5 & 3 & 3 \\ 6 & 6 & 5 & 6 & 6 & 2 & 2 \end{bmatrix}$$

$${}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 5 & 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & 2 & 3 & 3 & 3 & 4 & 4 \\ 5 & 6 & 4 & 5 & 6 & 5 & 6 \end{bmatrix}$$

Ստուգում՝

$$A = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 5 \\ 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 5 & 5 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 \\ 4 & 4 & 3 & 4 & 4 & 5 & 5 \\ 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 & 1 \\ 2 & 3 & 2 & 2 & 3 & 2 & 3 \end{bmatrix}$$

3. TT- դեպք

Նկ.3 “T T” դեպքի բլոկ-Ուրվագրաֆի լրացուցիչ կառուցվածքային թիվը կլինի՝

գրաֆը (ուրվագրաֆը նույնն է)

$$A_0^d = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 5 \end{bmatrix}$$

A_1, A_2 կառուցվածքային և A_1^d, A_2^d լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը կլինեն՝

$$A_1 = \begin{bmatrix} 2 & 3 \end{bmatrix}, \quad A_2 = \begin{bmatrix} 5 & 6 \\ 2 \end{bmatrix}, \quad A_1^d = , \quad A_2^d = ,$$

Բլոկ-գրաֆի 2A կառուցվածքային և ${}^2A^d$ լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը կլինեն

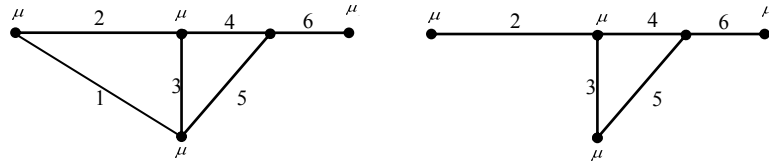
$${}^2A = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial \begin{bmatrix} 3 & 4 & 5 \end{bmatrix}} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial 3} & \frac{\partial A_1}{\partial 4} & A_1 & A_1 \\ A_2 & A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial 3} & \frac{\partial A_2}{\partial 4} \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_1}{\partial 3} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_1}{\partial 4} = \begin{bmatrix} 1 \\ 1 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_2}{\partial 3} = \begin{bmatrix} 6 \\ 5 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_2}{\partial 4} = \begin{bmatrix} 6 \\ 5 \end{bmatrix}$$

$${}^2A = \begin{bmatrix} 1 & 6 & 6 \\ 2 & 5 & 4 \\ 6 & 1 & 1 \\ 4 & 3 & 3 \\ 5 & 2 & 2 \end{bmatrix}, \quad {}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 5 \end{bmatrix}$$

Ստուգում՝

$$A = \begin{bmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 5 & 5 & 5 \\ 3 & 4 & 4 \\ 6 & 6 & 6 \\ 1 & 1 & 1 \\ 2 & 2 & 3 \end{bmatrix}$$

4. ՊՏ-դեպ

Նկ.4

ա) բլոկ գրաֆ

բ) ուրվագրաֆ

“ՊՏ”

դեպքի բլոկ-գրաֆը (ա) և նրա ուրվագրաֆը (բ)

Ուրվագրաֆի լրացուցիչ կառուցվածքային թիվը կլինի՝

$$A_0^d = \begin{bmatrix} 4 & 5 \end{bmatrix}$$

A_1, A_2 կառուցվածքային և A_1^d, A_2^d լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը կլինեն՝

$$A_1 = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix}, \quad A_2 = \begin{bmatrix} 5 & 6 \end{bmatrix}, \quad A_1^d = \begin{bmatrix} 2 & 3 \end{bmatrix}, \quad A_2^d = \begin{bmatrix} \cdot \\ \cdot \end{bmatrix}$$

Բլոկ-գրաֆի 2A կառուցվածքային և ${}^2A^d$ լրացուցիչ կառուցվածքային թվերը կլինեն

$${}^2A = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial \begin{bmatrix} A_0^d \end{bmatrix}} = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial} & A_1 & A_1 \\ A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial} & \frac{\partial A_2}{\partial} \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_1}{\partial} = \begin{bmatrix} 2 \\ \cdot \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_2}{\partial} = \begin{bmatrix} 6 \\ 5 \end{bmatrix}, \quad \frac{\partial A_2}{\partial} = \begin{bmatrix} \cdot \\ \cdot \end{bmatrix}$$

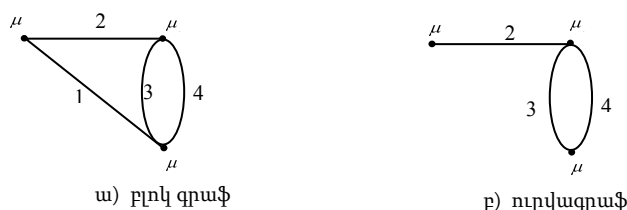
$${}^2A = \begin{bmatrix} 2 \\ \cdot \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 5 & 6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 \\ 6 & 5 & 5 & 5 & 4 & 4 & 4 \\ 4 & 1 & 1 & 2 & 1 & 1 & 2 \\ 5 & 2 & 3 & 3 & 2 & 3 & 3 \end{bmatrix}$$

$${}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 4 & 5 \\ 2 & 3 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 3 & 4 & 4 & 4 & 5 & 5 & 5 \\ 2 & 1 & 2 & 3 & 1 & 2 & 3 \end{bmatrix}$$

Ստուգում՝

$$A = \begin{bmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 4 & 4 & 5 & 5 & 5 & 5 & 5 \\ 6 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 & 6 \\ 1 & 2 & 1 & 1 & 1 & 2 & 2 \\ 3 & 3 & 2 & 3 & 4 & 3 & 4 \end{bmatrix}$$

5. “Պ”-աձև քառաբևեռի միացումը երկբևեռին:

ա) բլոկ գրաֆ

բ) ուրվագրաֆ

Նկ.5 Դիտարկված դեպքի բլոկ-գրաֆը (ա) և նրա ուրվագրաֆը (բ)

$$A_0^d = \begin{bmatrix} 4 \\ 2 \end{bmatrix} \quad A_1 = \begin{bmatrix} 2 \\ 3 \end{bmatrix} \quad A_2 = \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix} \quad A_1^d = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 2 & 3 \end{bmatrix} \quad A_2^d = \begin{bmatrix} 4 & 1 & 1 & 2 \\ 2 & 2 & 3 & 3 \end{bmatrix}$$

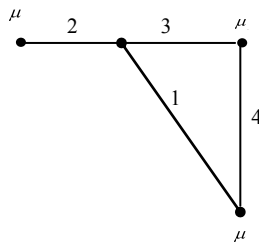
$${}^2A = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} & A_1 \\ A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} 2 \\ 3 \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} 1 & 2 \\ 3 & 3 \end{bmatrix}$$

$${}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 4 \\ 2 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 2 & 3 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 4 & 4 & 4 \\ 2 & 1 & 2 & 3 \end{bmatrix}$$

Ստուգում՝

$$A = \begin{bmatrix} 2 & 3 \\ 4 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 2 & 2 & 2 \\ 4 & 1 & 3 & 4 \end{bmatrix}$$

6. “T”-աձև քառարկեռի միացումը երկրենոին:

Նկ.6 Դիտարկված դեպքի բլոկ-գրաֆը

(ուրվագրաֆը նույնն է)

$$A_0^d = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 2 \end{bmatrix} \quad A_1 = \begin{bmatrix} 1 & 3 \end{bmatrix} \quad A_2 = \begin{bmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 2 \\ 1 & 1 \end{bmatrix} \quad A_1^d = \begin{bmatrix} 1 & 3 \end{bmatrix} \quad A_2^d = \begin{bmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 2 \\ 1 & 1 \end{bmatrix}$$

$${}^2A = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial A_0^d} = \frac{\partial \begin{bmatrix} A_1 \\ A_2 \end{bmatrix}}{\partial \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 2 \end{bmatrix}} = \begin{bmatrix} \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} & \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} & A_1 \\ A_2 & A_2 & \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_1}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} 1 & 3 \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 2 \\ 1 & 1 \end{bmatrix} \quad \frac{\partial A_2}{\partial A_0^d} = \begin{bmatrix} 4 & 3 \\ 2 & 2 \\ 1 & 1 \end{bmatrix}$$

$${}^2A^d = A_0^d \begin{bmatrix} A_1^d \\ A_2^d \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 & 4 \\ 2 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 4 & 3 \\ 2 & 2 \\ 1 & 1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 4 & 4 \\ 2 & 2 \\ 1 & 3 \end{bmatrix}$$

Ստուգում՝

$$A = \begin{bmatrix} 1 & 3 \\ 4 & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 4 & 4 \\ 2 & 2 \\ 1 & 3 \end{bmatrix}$$

Գրականություն

1. Беллерт С., Возняцки Г. Анализ и синтез электрических цепей методом структурных чисел. – М.: Мир, 1972.
2. Акопджанян Г.Д., Сафарян В.С. Исследование электрических цепей методом структурных чисел: Учебное пособие, ГИУА, Ереван, 1995.
3. Акопджанян Г.Д., Сафарян В.С. Анализ электрических блок-схем с применением алгебры структурных чисел: Моделирование, оптимизация, управление, вып. 4, Ереван-2001.
4. Атабеков Г.И. Основы теории цепей, 1966.

**Վազգեն Առստամյան, Արթուր Մնացականյան
ԱրՊՀ Կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն
Գուրգեն Դալլաքյան,
ՀՊՄՀ, ինֆորմատիկայի և դրա դաս. մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ**

ՕՐԱԳՐԱՎՈՐՄԱՆ ԴԱՄԱՎԱՂՄԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սույն հոդվածում փորձ է արվում ընդհանրացնել ծրագրավորման ուսուցման հիմնախնդիրների վերաբերյալ արևմտյան երկրների ներկայիս մոտեցումները: Այդ նկատառումներով ուսումնասիրվել և վերլուծվել են որոշ ատենախոսական հետազոտություններ:

Բանալային բառեր. ծրագրավորման ուսուցման մեթոդիկա, կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության տեսություն, ծրագրերի իրականացման վիզուալ իմիտացիա, վեբ-կոդմոնորնշված միջավայր

**Вазген Арстамян, Артур Мнсакакян
кафедра прикладной математики и информатики АГУ
Гурген Даллакян,
доцент кафедры информатики и методов ее преподавания АГПУ**

ОБ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДАХ ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ

Данная статья представляет собой попытку обобщить текущую позицию западных стран по вопросу обучения программированию. Эти соображения изучены и проанализированы некоторые тезис исследования.

Ключевые слова: методы учебного программирования, нагрузка когнитивной теории, имитация визуальных программ, веб-среда

**Vazgen Arstamyan, Arthur Mnatsakanyan
The Department of Applied Mathematics and Informatics, ASU
Gurgen Dallakyan,
The Chair of Informatics and Methods of its of teaching, ASPU**

THE INNOVATIVE APPROACHES OF TEACHING PROGRAMMING

This article is an attempt to summarize the current position of the Western countries on the issue of programming training. These considerations are studied and some thesis research are analyzed.

Keywords: methods of learning programming, cognitive theory load, visual program simulation, web-based environment

Ներկայումս գոյություն ունեն ծրագրավորման ուսուցման բազմաթիվ մոտեցումներ: Այդ բնագավառում այլևս հայտնի աշխատանքներ են համարվում Մ.Ե. Կասփերսենի, Բ.Մ. Հենքոբի, Յ. Սորվայի, Ա. Էքերդալի, Փ.Դ.ԴեՊասկուալեի ատենախոսությունները: Քննարկենք նշված արդյունքներում ներկայացված մոտեցումները:

Մ.Ե. Կասփերսենի [1] կողմից նկարագրված ծրագրավորման ուսուցման մեթոդիկան հիմնված է կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության տեսության վրա: Նշենք, որ կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածությունը դա խնդրի լուծման և հետազոտման պրոցեսի ընթացքում աշխատանքային հիշողության վրա ընկած ծանրաբեռնվածությունն է: Համաձայն կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության տեսության ֆունդամենտալ աքսիոմի՝ ուսուցման արդյունքը լինում է լավագույնը, երբ որ կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածությունը լիարժեք է օգտագործում աշխատանքային հիշողության այն մասը, որն անհրաժեշտ է գիտելիքների արդյունավետ ձեռքբերման համար: Այսինքն, չափազանց մեծ, կամ չափազանց փոքր ծանրաբեռնվածությունը բերում է ոչ ցանկալի արդյունքի: Հետևաբար, ուսուցման օպտիմիզացիայի համար պետք է հասնել կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության հավասարակշռմանը:

Ներկայումս կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածությունը (L) բաժանվում է երեք կատեգորիաների.

1. օտար կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածություն (E) - ծանրաբեռնվածություն, որը խոչնդոտում է ուսուցմանը, քանի որ հաճախ է գերազանցում աշխատանքային հիշողության չափերը,
2. տեղին կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածություն (G) – ծանրաբեռնվածություն, որն ավելի շատ խթանում է ուսուցման գործընթացը, քան՝ խանգարում, այդպիսով՝ օգնում ձեռք բերել գիտելիքներ: Այն ձևավորվում է կոգնիտիվ

գործընթացների մակարդակի բարձրացման ճանապարհով, որն էլ խթանում է գիտելիքների արդյունավետ ընկալումը,

3. ներքին կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածություն (I) – ծանրաբեռնվածություն, որի իջեցումը բերում է հասկանալիության ցածրացմանը: Այն կախված է ուսումնասիրվող նյութի հարաբերական բարդությունից և ուսանողի ընկալունակության մակարդակից:

Արդյունքում, L, E, G և I մեծությունների միջև կապը ներկայացվում է հետևյալ կերպ. $L=E+G+I$: Այս պայմաններում կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության հավասարակշռման խնդիրը հանգում է E-ի մինիմիզացիայի և G-ի մաքսիմիզացիայի խնդրին:

Եթե փորձենք կիրառել կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության տեսությունը սկսնակ ծրագրավորողներին ուսուցման գործում, ապա ամենարդյունավետ մեթոդ կհամարվի այն մեթոդը, որի ժամանակ ուսուցման գործընթացը իրականանում է դասավանդողի կողմից տրվող խորհուրդների և աջակցության միջոցով: Այդպիսի մոտեցման դեպքում կարելի է վստահեցնել, որ ուսանողները կընկալեն ծրագրավորման կարևոր ասպեկտները՝ պահպանելով կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածությունը թույլատրելի սահմաններում: Այս մեթոդի հիման վրա կատարված ուսուցումը իրականացվում է ուսուցման միջոցների համալիր օգտագործմամբ (դասագիրք, հանձնարարություններ, տեսանյութեր):

Մասնավորապես, [1]-ում կատարված գիտափորձի ժամանակ օգտագործվել է դասագիրք, որը ստեղծվել է օբյեկտկոդմանորոշված ծրագրավորման ուսուցման մանկավարժական սկզբունքների և „աշակերտման“, սկզբունքների հիման վրա: Համաձայն այդ մեթոդի, սկզբում ուսանողները հետևում են այն գործընթացին, թե ինչպես է դասավանդողը ցուցադրում ծրագրերի ստեղծման մեջ նոր մեթոդների և կառուցվածքների օգտագործումը, ապա փորձում են կիրառել այդ մեթոդները դասավանդողի ղեկավարությամբ և վերջում՝ ինքնուրույն իրականացնում ծրագրերը: Կարևոր է, որ առաջարկվող խնդիրներն ու վարժություններն ունենան ցուցումներ, որոնք կօգնեն ուսանողին ծրագրի իրականացման տարբեր էտապներում կողմնորոշվելու հարցում: „Աշակերտման“, մեթոդի հատկություններից մեկն էլ տեսանյութերի օգտագործումն է, որոնք ցուցադրում են խնդրի լուծման ամբողջ գործընթացը՝ սկսած ալգորիթմացումից, մինչև ծրագրի կազմումն ու վերջնական իրականացումը: Այն կարող է ցուցադրել ոչ միայն ծրագրավորման հիմնական տեխնոլոգիաները, այլև՝ այնպիսի փոքր դետալներ, որոնք սովորաբար ակնհայտ են համարվում և մանրամասն չեն մեկնաբանվում ուսանողներին: Նշված մեթոդը, իհարկե, բավականին հարմար է, քանի որ ուժեղ ուսանողները կարող են ուղղակի բաց թողնել այն, ինչ իրենց համար պարզ և հասկանալի է, իսկ մյուսները՝ դիտել տեսանյութը մի քանի անգամ:

Հաջորդ մոտեցումը, որ մենք կքննարկենք, նկարագրված է Յ. Սորվայի աշխատանքում [2]: Այն իրականացվել է Ֆինլանդիայի Աալտոյի համալսարանում գործող գիտական դպրոցում: Այդ մոտեցման հիմքում ընկած է ծրագրի իրականացման վիզուալ իմիտացիան՝ երբ ուսանողն իր վրա է վերցնում ծրագիրն իրականացնողի դերը՝ կարդում է կոդը, կատարում է հրահանգները համապատասխան հաջորդականությամբ և վերահսկում արդյունքի ստացումը: Ծրագրի իրականացման վիզուալ իմիտացիան կարելի է դիտարկել որպես վարժանք, որի կատարման ընթացքում ուսանողները գործնական հմտություններ են ձեռք բերում: Կատարելով այդ վարժանքը՝ սովորողը պետք է ոչ միայն հասկանա, թե ինչպես է աշխատում ծրագիրը, այլև ինչ-որ կերպ դասավանդողին „ցուցադրաբար“, տեղեկացնի այդ մասին:

Սկսնակ ծրագրավորողներին վիզուալ իմիտացիա կատարել կարելի է սովորեցնել՝ օգտագործելով ծրագրերի վիզուալիզացիայի համակարգեր, այսինքն՝ հատուկ ծրագրեր, որոնք ցուցադրում են ծրագրի կատարման ընթացքը տեքստային կամ գրաֆիկական ռեժիմում: Հայտնի է, որ ծրագրերի վիզուալիզացիայի համակարգերը նախ և առաջ տարանջատվում են հետևյալ պարամետրերով,

1. խնդիրներ՝ որոնց համար անհրաժեշտ է վիզուալիզացիա (օրինակ, սխալի տեղի հայտնաբերում)
2. լսարան՝ ում է անհրաժեշտ կատարել վիզուալիզացիա (օրինակ, փորձառու ծրագրավորող, խմբի ղեկավար)
3. նպատակ՝ այն ինչ վիզուալացնում է համակարգը (օրինակ, ելակետային կոդը, ծրագրի աշխատանքի արդյունքը)

4. ներկայացման ձև՝ ինչպես է ներկայացվում վիզուալիզացիան (օրինակ, երկչափ գրաֆիկա, եռաչափ օբյեկտներ)

5. ներկայացման եղանակ՝ ինչ եղանակով է ներկայացվում վիզուալիզացիան (օրինակ, արտացոլում էկրանի վրա, վիրտուալ իրականություն):

Եթե այս դասակարգումը կիրառենք ծրագրավորման ուսուցման գործընթացում, ապա կունենանք հետևյալ պարամետրերը.

1. խնդիր՝ օգնություն ծրագրավորման հիմունքների ուսուցման հարցում,
2. լսարան՝ սկսնակ ծրագրավորողներ և ծրագրավորման հիմունքների դասավանդողներ
3. նպատակ՝ ծրագրերի քայլային կատարման վիզուալիզացիա
4. ներկայացման ձևը դեր չի խաղում
5. ներկայացման եղանակը՝ ցուցադրում էկրանի վրա:

Ներկայումս, ծրագրերի վիզուալիզացիայի համակարգեր գոյություն ունեն տարբեր ծրագրավորման լեզուների համար: Այսպես, օրինակ, Pascal լեզվի ուսուցման համար նախատեսված են Amethist, EROSI, PlanAni համակարգերը, Basic-ի համար՝ Basic Programming-ը, C լեզվի համար՝ Bradman, CMeRun, VINCE, OGRE, PlanAni, VIP, ViLLE և այլն, Java-ի համար՝ JAVAVIS, OOP-Anim, JavaMod, JIVE, MemView, JavaTool, PlanAni և այլն, Python-ի համար՝ PlanAni, ViLle, Jype, Online Phyton Tutor, SUhistle համակարգերը: Վերջին հաշվով, թեկուզ և անուղղակի ձևով, այս համակարգերը խթանում են ծրագրերի կազմման գործընթացների զարգացումը:

Ուշադրության է արժանի նաև Ն. Տրոունգի (Քվինսլենդի տեխնոլոգիական համալսարան, Ավստրալիա) [3] աշխատանքը: Այնտեղ նկարագրվում է ծրագրավորման ուսուցման մեթոդիկա՝ վեբ-կողմնորոշված միջավայրի օգտագործմամբ: Ըստ Տրոունգի, ստանդարտ միջավայրերում աշխատելիս ուսանողները հանդիպում են այսպիսի դժվարություններին.

1. ծրագրավորման միջավայրի տեղադրում,
2. ծրագրավորման միջավայրի խմբագրի օգտագործում,
3. ճանապարհների նախագծում և իրագործում՝ կապված խնդրի լզգործիքացման, ծրագրային լուծման և արդյունքի մեկնաբանման հետ,

4. կոմպիլյացիայի սխալների մեկնաբանում,
5. կարգաբերում:

Այս դժվարություններն ավելի են մեծանում, երբ ուսանողները սովորում են այնպիսի լեզուներ, ինչպիսիք են՝ C++-ը, Java-ն, C#-ը, քանի, որ այդ լեզուները պարունակում են արտարկցիայի բարձր մակարդակ և նախատեսված են հիմնականում փորձառու ծրագրավորողների համար: Որպեսզի ազատենք ուսանողներին ծրագրավորման միջավայրի տեղադրման և խմբագրի օգտագործման ուսուցման գործընթացներից, Տրոունգը առաջարկում է առավելապես օգտվել վեբ-կողմնորոշված միջավայրերից: Ներկայումս գոյություն ունեն մի շարք վեբ-կողմնորոշված միջավայրեր: Դրանցից ամենահայտնիները հետևյալն են.

1. CodeSaw՝ աջակցում է C, C++, Java, Perl, Python, Ruby, XML, HTML, PHP, SQL, PL/SQL, Java-Script լեզուներին:
2. CourseMaster՝ աջակցում է C++, Java լեզուներին:
3. WebToTeach- աջակցում է Java, C, C++ լեզուներին:
4. CodeLab՝ աջակցում է Java, C, C++ լեզուներին:
5. InSTEP՝ աջակցում է Java, C, C++ լեզուներին:
6. WWWforLearningC++;
7. W4AP – աջակցում է Java, C լեզուներին:
8. JERPA – աջակցում է Java լեզվին:
9. VECR – աջակցում է Java, C լեզուներին:
10. Ludwig – աջակցում է C++ լեզվին:
11. ALECS – աջակցում է C++ լեզվին :
12. ELP – աջակցում է Java, C, C# լեզուներին:

Նշված միջավայրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանցից ամենաարդյունավետը ELP վեբ-կողմնորոշված միջավայրն է: ELP-ը հանդիսանում է կլիենտ-սերվերային միջավայր: Կլիենտը աշխատում է վեբ-բրուզերի միջոցով, որի գործարկման համար անհրաժեշտ է *JavaRuntimeEnvironment* փաթեթը: ELP-ում նախատեսված է երկու ռեժիմ՝ „Ուսանող, և „Դասախոս,:

Ուսանողների համար նախատեսված տարբերակում բերված է „լրացնել բացթողածը, տիպի վարժությունների համակարգ, որոնք պահվում են սերվերի վրա: Յուրաքանչյուր վարժություն իրենից ներկայացնում է ծրագիր, որի կողում կան բաց թողնված տողեր և այդ տողերը պետք է լրացնեն ուսանողները: Ընդ որում, կողի մնացած մասը հասանելի չէ խմբագրման համար: Այդպիսով ուսանողները չեն ծախսում ավելորդ ժամանակ ծրագրավորման միջավայրի տեղակայման վրա և անմիջապես կենտրոնանում են խնդիրների ծրագրային եղանակով լուծման վրա: Վարժությունները դասավորված են ըստ բարդության աճի: Սկզբնական մի քանի վարժություններն ընդհանրապես չեն պարունակում բացթողումներ, ուստի ուսանողներն անմիջապես կոմպիլյացիա են անում և թողարկում դրանք: Մյուս վարժությունները կարող են պարունակել ինչպես մեկ, այնպես էլ՝ մի քանի բացթողումներ:

Ուսանողների համար նախատեսված է աշխատանքային երեք ռեժիմ՝ hint (խորհուրդ), solution (լուծում), My Program: My Program-ը հիմնական ռեժիմն է, այստեղ իրականանում են ծրագրերը: Անցնելով hint ռեժիմին՝ կարելի է ստանալ խորհուրդներ բացթողումների լրացման վերաբերյալ, իսկ solution ռեժիմում՝ տեսնել լուծումը: Կողի բացթողած տողերը լրացնելուց հետո ուսանողը պետք է պահի այն հիշողության մեջ՝ մինչ կոմպիլյացիա անելը: Այնուհետև վարժությունը ուղարկվում է սերվեր՝ կոմպիլյացիայի և էկրանին պատասխանի արտացոլման համար: Եթե ծրագրում սխալ չկա, ապա ուսանողները կարող են բեռնել և թողարկել այն սեփական համակարգիչների վրա՝ „offline, ռեժիմում: Իսկ սխալի առկայության դեպքում՝ կոմպիլյատորը տալիս է հաղորդագրություն այդ մասին: Հաղորդագրությունը պարունակում է հղումներ, որոնք թույլ են տալիս սովորողներին արագ և հեշտ գտնել սխալի տեղը և տեսակը: Այդպիսով, ELP միջավայրը ուսանողներին տալիս է ակնթարթային հետադարձ կապ, որի հիման

վրա ուսանողները ստանում են մանրամասն ինֆորմացիա ինչպես ծրագրի սխալների, այնպես էլ՝ դրանք ուղղելու հնարավորությունների մասին:

„Դասախոս,, ռեժիմում, բացի hint, solution, MyProgram ռեժիմների, գոյություն ունի նաև template ռեժիմը, որտեղ դասախոսները կարող են ստեղծել և վերացնել վարժությունների բացթողումները: Նրանք կարող են նաև փոխել hint ռեժիմի խորհուրդները, կատարել փոփոխություններ ծրագրերի մեջ MyProgram ռեժիմում: Բացի այդ, դասախոսներն հնարավորություն ունեն տեղեկանալու ուսանողների կատարած վարժությունների մասին, կողի մեջ կատարած լրացումների և կոմպիլյացիաների միջև եղած ինտերվալների մասին: Վերջապես, վերլուծելով այդ ամբողջ ինֆորմացիան, նրանք կարող են կարգիք կազմել ուսանողների ծրագրավորելու ունակությունների վերաբերյալ և, ըստ այդմ, նրանց համապատասխան օգնություն ցուցաբերել [4]:

Վերջում քննարկենք ծրագրավորման ուսուցման Դ. Տիգի [5] (Քլինսլենդի տեխնոլոգիական համալսարան, Ավստրալիա) մեթոդիկան: Այն հիմնված է համատեղ ծրագրավորման (pairprogramming) վրա: Համատեղ ծրագրավորումը հանդիսանում է „էքստրեմալ,, ծրագրավորման պրակտիկա՝ երբ երկու ծրագրավորողներ կողք-կողքի աշխատում են միևնույն համակարգչի վրա: Նրանցից մեկը իր վրա է վերցնում „առաջնորդի,, դերը, այսինքն՝ գրառում է կոդը և լուծում խնդիրը տակտիկական տեսանկյունից, մյուսը՝ տանում է „ուղղորդի,, (ադրման) դերը՝ կատարում է ստրատեգիական վերլուծություն, հարցեր է տալիս առաջնորդին և հետևում է կոդի սխալներին: Նրանք, իհարկե, աշխատանքի ընթացքում հաճախ փոխվում են դերերով:

Այս հետազոտության արդյունքում Դ. Տիգը բացահայտել է համատեղ ծրագրավորման առավելությունները.

1. սխալների քիչ քանակություն,
2. կոդի ավելի լավ ըմբռնում,
3. ավելի որակյալ կոդ,
4. զույգից սովորելու հնարավորություն,
5. դիզայնի լավացում,
6. կոդի մշտադիտարկում,
7. կրեատիվություն և մտքային լայնածավալ հարձակում,
8. թեստավորման և կարգաբերման որակի լավացում,
9. առաջացող խնդիրների արագ լուծում:

Այս մեթոդով ուսուցման ժամանակ կարող են առաջանալ որոշ խոչընդոտներ.

1. ուսանողների զույգի պատրաստվածության և ունակությունների խիստ տարբերությունը,
2. համատեղ ծրագրավորման կանոնների վերաբերյալ ուսանողների ընկալունակության մակարդակը և պատրաստակամությունը,

3. ուսանողների հաճախելիությունը,
 4. համատեղ ծրագրավորման պրոցեսի վերահսկումը դասախոսի կողմից:
- Որպեսզի այս մեթոդով ուսուցումը արդյունավետ լինի, անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ սկզբունքներով.

1. ցանկալի է, որ զույգի մեջ ընդգրկված լինեն իրենց ունակություններով իրարից քիչ տարբերվող ուսանողներ,
2. համատեղ աշխատող ուսանողներին պետք է հարմար լինի նստել մի համակարգչի դիմաց և օգտվել մեկ ստեղնաշարից ու մկնիկից,

3. զույգի կազմը կիսամյակի ընթացքում պետք է մի քանի անգամ փոխվի,

4. համատեղ աշխատելիս ուսանողներից մեկը, նկատելով մյուսի թե՛ հասկանալու, և թե՛ իր հետ համագործակցելու առումով առաջացած խնդիրները, պետք է այդ մասին տեղյակ պահի դասախոսին,

5. զույգը պետք է աշխատի համագործակցության միջավայրում՝ մինչև նպատակի վերջնական իրականացումը,

6. լավ կլինի առաջարկել այնպիսի խնդիրներ, որոնք լուծելի են մեկ լաբորատոր աշխատանքի ընթացքում,
7. հաստատել կողավորման ստանդարտներ, որոնց պետք է հետևեն բոլոր ուսանողները,
8. վերահսկել ուսանողների հաճախելիությունը և ուշացումները,
9. վերահսկել անհատական և համատեղ աշխատանքի բալանսը,
10. դասախոսներն իրենք պետք կազմեն համատեղ աշխատողների կազմը և լուծեն առաջացած կազմակերպչական խնդիրները:

Այսպիսով, ծրագրավորման ուսուցման ժամանակակից մեթոդներից կարելի առանձնացնել հետևյալ մոտեցումները.

1. մոտեցում՝ հիմնված կոգնիտիվ ծանրաբեռնվածության վրա,
2. մոտեցում՝ հիմնված ծրագրերի իրականացման վիզուալ իմիտացիայի վրա,
3. մոտեցում՝ հիմնված վեբ-կողմնորոշված միջավայրի օգտագործման վրա,
4. մոտեցում՝ հիմնված համատեղ ծրագրավորման վրա:

Նշված մոտեցումների արդյունավետությունը ապացուցվել է փորձարարական ճանապարհով [1]-[8], ուստի հայկական բուհերի դասախոսներին օգտակար կլինի ծանոթանալ և օգտագործել այս և նմանատիպ մոտեցումներն իրենց դասավանդման պրակտիկայում:

Գրականություն

1. Caspersen M. E. Educating novices in the skills of programming: dissertation for the PhD degree / M. E. Caspersen. – Aarhus, 2007. – 311 p.
2. Sorva J. Visual program simulation in introductory programming education: doctoral dissertation for the degree of doctor of science in technology / J. Sorva. – Aalto, 2012. – 422 p.
3. Truong N. A web-based programming environment for novice programmers: dissertation for the degree of doctor of philosophy / N. Truong. – Queensland, 2007. – 286 p.
4. Eckerdal A. Novice students' learning of object-oriented programming: dissertation for the degree of licentiate of philosophy in computer science / A. Eckerdal. – Uppsala, 2006. – 114 p.
5. Teague D. Pedagogy of introductory computer programming: a people-first approach: thesis for the degree of master of information technology (research) / D. Teague. – Queensland, 2011. – 129 p.
6. DePasquale III P. J. Implications on the learning of programming through the implementation of subsets in program development environments: dissertation for the degree of doctor of philosophy in computer science and applications / P. J. DePasquale III. – Blacksburg, 2003. – 575 p.
7. Hancock C. M. Real-time programming and the big ideas of computational literacy: dissertation for the degree of doctor of philosophy in media arts and sciences / C. M. Hancock. – Cambridge, 2003. – 121 p.
8. Miller J. A. Promoting computer literacy through programming python: dissertation for the degree of doctor of philosophy (Education) / J. A. Miller. – Ann Arbor, 2004. – 288 p.

**Ա.Ռ. Ավագյան, աշխ.գիտ դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ
Ս.Ռ. Սուվարյան, աշխ. գիտ թեկն, դոցենտ, ԵՊՀ**

ԿԱՅՈՒՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Կայուն զբոսաշրջությունը որպես մարդկային ռեսուրսների կառավարման գործոն

Հասարակական կյանքի զարգացման արդի ժամանակաշրջանում կարևոր խնդիրներից մեկը մարդկային ռեսուրսների նպատակային օգտագործումն է: Ռեսուրսօգտագործման արդյունավետ ձևերի ստեղծման համար կարևոր դեր կարող են կատարել տնտեսական, հումանիստական գործոնների համատեղման միջոցով: Մարդկային ռեսուրսների նպատակային օգտագործման մեջ մեծ դեր կարող է կատարել տուրիզմը /կայուն տուրիզմը/: Տուրիզմն օգնում է կարգավորելու մարդկային փոխհարաբերությունները, ընդ որում որքան ներդաշնակ են այդ հարաբերությունները այնքան մեծ հնարավորություններ կան հասարակական կյանքի զարգացման համար:

Բանալի բառեր՝ Տուրիզմ, տնտեսական, հումանիստական, կայուն մարդկային ռեսուրսներ, համակարգային կրթություն, համերկրային, հոգեբանություն:

**A. Avagyan - Doctor of geographical sciences, Professor YSU
S. Suvaryan - Associate professor of geographical sciences, YSU**

SUSTAINABLE TOURISM AS A FACTOR OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

In contemporary period of social life development straightly increases the educational level of people. The role of moral, spiritual and psychological values grows in human-human, human-nature, human-society relations. The humanistic mentality becomes a social category and the society goes to a gradual stabilization.

On the other hand, current societal developments lead the movement of capital and human resources (human capital) to the service, especially tourism industry. The issue is the elaboration of strategy of human resource management, which is possible through the systemic usage of socio-economic and humanistic factors.

Tourism (sustainable tourism) has all the capacities for human resource management and for the application of efficient usage forms.

Key words: tourism, economic, humanistic, sustainable human resources, systematic education, global, psychology.

**Авагян А.Р., ЕГУ, профессор, доктор географических наук
Суварян С.Р., ЕГУ, доцент, кандидат географических наук**

УСТОЙЧИВЫЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ

В развитии современной общественной жизни одной из наиболее важных проблем является целенаправленное использование человеческих ресурсов. Для создания эффективных форм использования ресурсов, важную роль могут играть процессы объединения экономических и человеческих факторов. В целенаправленном использовании человеческих ресурсов важна роль туризма (устойчивого туризма). Туризм помогает регулировать человеческие отношения и возможности для развития общественной жизни становяться большими, когда эти отношения более гармоничны.

Ключевые слова - Туризм, экономические, гуманистические, устойчивые человеческие ресурсы, система образования, глобал, психология.

Մարդկային ռեսուրսները արդյունք են հասարակության գիտակրթական մակարդակի բարձրացման, մարդ-մարդ, մարդ-բնություն, մարդ-հասարակություն փոխհարաբերություններում բարոյական, հոգևոր-հոգեբանական, հումանիստական այլ արժեքների արմատավորման:

Մարդկային ռեսուրսները աշխատանքային ռեսուրսներ են, իրենց գիտելիքներով, որակական բովանդակությամբ: Որակն է մարդկային ռեսուրսների արժեքավորումը: Որակյալ աշխատանքային ռեսուրսները (մարդկային ռեսուրսներ) աստիճանաբար դառնում են աշխատանքի կազմակերպման կարևոր գործոն:

Համերկրային և տեղական մակարդակներում տեղի է ունենում սպասարկման ոլորտի դերի մեծացում: Որակյալ սպասարկումը մարդկային ռեսուրսների կարողությունների բարձրացման միջոցներից մեկն է:

Սպասարկումը դարձել է կապիտալի և մարդկային ռեսուրսների կուտակման և օգտագործման կարևոր ոլորտը: Խնդիրը մնում է բարձրացնել նրանց օգտագործման արդյունավետությունը: Սպասարկման ոլորտի ամենաարագ զարգացող բնագավառներից մեկը զբոսաշրջությունն է: Նույնիսկ պետական մակարդակներում՝ շատ երկրներում, այդ թվում նաև ՀՀ-ում այն համարվում է տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություն: Այս հայեցակարգը կապված է երկրի կամ նրա առանձին շրջաններում կայուն զարգացման միտումների հետ:

Իսկ կայուն զարգացումը դա զարգացում է, որը ներկա և ապագա սերունդների ներկայացուցիչներին երաշխավորում է արժանապատիվ, առավել հնարավոր հավասար մեկնարկային պայմաններ՝ իրենց ընդունակությունների դրսևորման և կենսական պահանջումներին բավարարման համար (3):

Կայուն հասարակական միջավայրում առավելագույն պայմաններ են ստեղծվում զբոսաշրջության (կայուն զբոսաշրջության) զարգացման համար, որի կարևոր գործառնություններից մեկը կայուն աշխատատեղ ստեղծելն է և կայուն եկամուտներ ապահովելն է: Կայուն հասարակական միջավայրի, կայուն զբոսաշրջության ապահովումը հնարավոր է միայն բարձրացնել աշխատուժի՝ մարդկային ռեսուրսների միջոցով: Զբոսաշրջության ոլորտում ռազմավարական կառավարումը հիմնված է մարդկային ռեսուրսների վրա՝ որպես հիմք կայուն զբոսաշրջության զարգացման համար: Հետևաբար մարդկային ռեսուրսների կառավարման ռազմավարությունը հետապնդում է մեկ գերնպատակ՝ խթանել կազմակերպչական, թիմային և անհատական արդյունավետությունը, ստեղծելով համապատասխան պայմաններ մասնագիտական կարողությունների, հմտությունների զարգացման և բարելավման համար (2):

Շրջանառվում է մարդկային ռեսուրսների կառավարման երկու հիմնական հայեցակարգ՝ տնտեսական և հումանիստական:

Տնտեսական հայեցակարգի պայմաններում մարդկային ռեսուրսները դիտվում են որպես մեկ ամբողջական մեխանիզմի կազմակերպման մասնիկ, որի դեպքում կադրային մենեջմենթի հիմնական խնդիրներից է անհրաժեշտ ունակություններով աշխատողների ընտրությունը, նրանց աշխատանքի նորմավորումը և խթանումը (4):

Այստեղ խթանման ուժը տնտեսական (սոցիալ-տնտեսական) գործուն է: Տնտեսական գործունը իր կարևորությամբ հանդերձ չի կարող հասցնել խնդրի լիարժեք լուծմանը՝ «զարգացումը» ֆինանսարդունաբերական համալիր չէ, պետք չէ հոգին ծախել սպառողական ապրանքների և արագ հարստացման սխեմաների համար: Զարգացումը արթնացնում է մարդու և հասարակության իրական ներուժի, ներքին հարստության գիտակցումը: Ներքին հարստությունը արդեն մարդու մարդկային հումանիստական բովանդակություն է, մտածելակերպը, հայեցակարգը: Հումանիստական հայեցակարգի հիմնական խնդիրն է՝ հարմարվողականությունը, կազմակերպման մշակույթի զարգացումը, արժեքների սահմանումը, հասարակության և միջանձնային հարաբերությունների կանոնների և նորմերի ձևավորումը (6):

Հումանիստական հոգևոր-հոգեբանական բարոյական նորմերը, հնարավորություն են տալիս տեսնելու և զգալու շրջակա միջավայրում գտնվող բոլոր իրերը, կատարվող երևույթները, միաժամանակ ցանկանալ կարգավորել այդ իրերի և երևույթների զարգացման ընթացքը (10): Տեսնելը և զգալը գուտ մարդկային հատկանիշներ են և գալիս են մարդու բարոյական, հոգևոր, հոգեբանական վիճակից, կուլտուրայի մակարդակից: Ինչպես նշում է Վ. Ի. Վերնադսկին «հոգևոր գաղտնիքների մեջ խորանալով կարելի է լսել երկնային լուսատուների ու երկրի շրջակա միջավայրի ներդաշնակությունը» (5): Այստեղ լուծման ուղին որոշակի է, մարդն է գլխավոր իրագործողը ինչպես հոչակում է դասական թեզը՝ «մարդու ճակատագիրը կախված է սեփական ակտիվությունից» (8):

Տնտեսական և հումանիստական հայեցակարգերը ավելի արդյունավետ են, երբ փոխհամագործակցում են միմյանց հետ: Ընդ որում փոխհամագործակցության արդյունքը ավելի մեծ է, քան երկուսինը առանձին-առանձին: Փոխհամագործակցության շրջանակներում յուրաքանչյուր առարկա իր բովանդակությունը հարստացնում է ի հաշիվ այլ առարկաների՝ փոխադարձաբար նրանց տալով իր ունեցածը (18): Փոխհամագործակցության համակարգում առաջնային հումանիստականն է, նա է ընթացք տալիս տնտեսականին, որոշում նրա գործունեության ձևը: Իր հերթին հումանիստականը հենվում է մարդկային վարքի վրա: Վարք, որը ձևավորվում է կրթության և դաստիարակության միջոցով: Հայտնի փիլիսոփայական թեզը հոչակում է «կրթությունը վերափոխում է մարդուն»: Դեմոկրիտը «մարդու բնությունը» համարում է տիեզերքի օբյեկտիվ պրոցեսներին զուգահեռ դաստիարակության արդյունք (7):

Կրթվածության և դաստիարակվածության աստիճանով է որոշվում մարդու կուլտուրայի չափը, որով էլ մարդը որոշում է իր շրջապատի իրերի և երևույթների բովանդակությունը: Ինչպես նշում է Մ. Վեբերը «ամեն տեսակի սոցիալ-տնտեսական երևույթների էությունը որոշվում է ոչ միայն նրանց օբյեկտիվ կողմերով, այլ ավելի շատ այն կուլտուրական նշանակությամբ, որ տալիս է հետազոտողը տվյալ երևույթին» (8): Մարդկային ռեսուրսների կառավարման համակարգային մոտեցման բիհեյվորիստական (վարքաբանական) տեսությունները հիմնվելով «մարդկային հարաբերությունների» դպրոցի հիմնադրողների վրա, կառավարման մեջ կարևորում են միջանձնային հարաբերությունների կարգավորումը: Իսկ միջանձնային հարաբերությունները ցայտուն ձևով դրսևորվում են զբոսաշրջության մեջ:

Զբոսաշրջությունը օգնում է կարգավորելու մարդկային փոխհարաբերությունները, ընդ որում որքան ներդաշնակ են այդ փոխհարաբերությունները, այնքան մեծ են տնտեսության զարգացման հնարավորությունները: Իսկ զարգացած տնտեսությունը կայուն հասարակություն ստեղծելու գրավականն է: Կայուն հասարակությունը՝ կայուն մարդկային զարգացում:

Զբոսաշրջության և մարդկային ռեսուրսների օգտագործման ներդաշնակությունը բերում է կայուն զբոսաշրջության ձևավորման, որը իր հերթին նպաստում է

- Փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության զարգացմանը
- Փոքր կապիտալ ներդրումներով շահավետ գործունեության ապահովմանը
- Փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության, փոքր կապիտալի աշխարհագրության ընդարձակմանը
- Հեռավոր ու ծայրամասային փոքր բնակավայրերում կապիտալի ներդրման շահավետ գործունեության ապահովմանը
- Տարբեր ռեզիդենտների համամասնական զարգացմանը

Կայուն զբոսաշրջությունը լավագույն պայմաններ է ստեղծում

- Խոշոր ձեռնարկատիրության զարգացման
- Մեծաքանակ կապիտալի ներդրման
- Մեծ ծավալի աշխատատեղերի ստեղծման
- Առանձին ռեզիդենտների արագ զարգացման համար

Փոքր, միջին ու խոշոր ձեռնարկատիրության զարգացման կայուն պայմանների ստեղծումը, կապիտալի ներդրումային նպաստավոր դաշտի ապահովումը մեծացնում է ներդրման գրավչությունը զբոսաշրջության մեջ: Զբոսաշրջային ինդուստրիան տնտեսության ամենաարագ զարգացող ոլորտն է, նրան բնորոշ է՝

- Կայուն և արագ զարգացումը
- Կապիտալի արագ տեղաշարժի ապահովումը
- Մարդկային ռեսուրսների օգտագործման ճկունությունը

Զբոսաշրջային ինդուստրիային բնորոշ է՝

- Ներքին կառուցվածքի արագ փոփոխությունը
- Նոր ձևերի առաջացումը
- Մարդու պահանջմունքների փոփոխությանը արագ արձագանքումը
- Պահանջմունքների նորագույն ձևերի առաջադրումը

Փոքր կապիտալի տեղաշարժը և փոքր ու միջին ձեռնարկատիրությունը զբոսաշրջության մեջ հնարավորություն է տալիս փոքր ու միջին ձեռնարկություններ, ընդհուպ մինչև ընտանեկան տուրիստական օջախներ ստեղծել ամենահեռավոր, մեկուսի բնակավայրերում, առանց անհրաժեշտ պարտադիր ենթակառուցվածքների: Ընտանեկան օջախները գրավիչ են փոքր զբոսաշրջային խմբերի, առանձին ընտանիքի, անհատ զբոսաշրջիկների համար: Նրանք լրացուցիչ եկամուտներ են բերում մեկուսի և հեռավոր բնակավայրերում ապրողներին:

Ընտանեկան զբոսաշրջային օջախները հնարավորություն են տալիս աշխատանքային ոլորտ ընդգրկել նույնիսկ ամենացածր որակավորում ունեցող աշխատողին: Ընտանեկան զբոսաշրջությունը արագ մեծացնում է զբոսաշրջության ինդուստրիայի հնարավորությունները: Այս ոլորտից կարող են օգտվել և շատ մեծահարուստներ և նյութական քիչ միջոցներ ունեցողները, մեծահասակները և փոքր ու միջին տարիք ունեցողները:

Ընտանեկան զբոսաշրջությունը կայուն մարդկային զարգացում տանող կարևոր միջոց է: Այս ոլորտում կարևորը մշակութային, հոգևոր-հոգեբանական շփումներն են, բարոյական արժեքներն են և միջլեռնակական հակասությունների վերացումը:

Խոշոր կապիտալը հնարավորություն է տալիս առանձին թույլ զարգացած ռեզիդենտներում ստեղծել խոշոր զբոսաշրջային ինդուստրիա: Այն իր հերթին պայմաններ կստեղծի ենթակառուցվածքների զարգացման համար: Խոշոր կապիտալ ներդրումները, զբոսաշրջության հզոր կենտրոնների ստեղծումը, մարդկային ռեսուրսների զբաղվածության մեծացման կարևոր ձևերից մեկն է: Եվ խոշոր, և փոքր կապիտալ ներդրումները նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում տնտեսական զարգացման մեծ եկամուտների ստացման համար: Այդ եկամուտների մի մասը կարող են օգտագործվել սոցիալական նպատակներով:

Սոցիալական լավ պայմանները ամրապնդում են մարդկային ռեսուրսների կառավարման համակարգը, այն դարձնելով ավելի կայուն: Սոցիալապես ամուր հասարակարգում ավելի լավ պայմաններ են ստեղծվում հոգևոր-հոգեբանական արժեքների շրջանառության համար: Հոգևոր-հոգեբանական, մշակութային արժեքները զբոսաշրջության զարգացման կարևոր գործոն են, բացառիկ ենրանց դերը կայուն հասարակության ստեղծման համար: Հասարակություն, որտեղ տիրապետում են բարոյական արժեքները, աստիճանաբար կողմ են մղվում միջլեռնակական հակասությունները, խորը հարգանք է առաջանում այլոց մշակույթի նկատմամբ:

Կայուն զբոսաշրջության սկզբունքները ռեզիդենտ համակարգերում հաստատում են կայուն մարդկային զարգացում: Այսպիսով, մարդկային ռեսուրսների կառավարումը նպաստում է զբոսաշրջության զարգացմանը, նրան տալիս է նոր բովանդակություն, մարդկային հարաբերությունները դառնում են ավելի կատարյալ, հասարակության մեջ սոցիալական բնեռացումը աստիճանաբար նվազում է: Կայուն զբոսաշրջությունը օգնում է ստեղծելու էկոլոգիապես, բարոյապես մաքուր միջավայր, որտեղ լավագույն պայմաններ են ստեղծվում մարդկային ռեսուրսների կառավարման, օգտագործման համար: Իր հերթին մարդկային ռեսուրսների կառավարումը իր ազդեցությունն է թողնում հասարակական կյանքի զարգացման վրա: Հասարակական կյանքը զարգացման ընթացքում որակական

խորը փոփոխության է ենթարկվում: Փոխվում է նրա բովանդակությունը, շրջանառության մեջ են մտնում նոր գործոններ, ցուցանիշներ:

Առանձնակի չափով մեծանում է այն գործոնների դերը, որոնց գործունեության ծավալման համար ավելի քիչ նյութական միջոցներ են պահանջվում: Քանակական և որակական գործոնները կայուն զբոսաշրջությանը տալիս են գործնական բովանդակություն, օգնում են ավելի արդյունավետ դարձնելու զբոսաշրջության ինդուստրիան: Այսպիսով մարդկային ռեսուրսների կառավարումը և կայուն զբոսաշրջության զարգացումը հասարակական կյանքի անբաժանելի մասն է: Նրանք օգնում են հասարակական կյանքի գործունեությունը դարձնելու ավելի արդյունավետ:

Օգտագործված գրականություն

1. Ավագյան Ա. Ռ., Հայաստանի հանրապետության ընդերքի ռեսուրսների աշխարհագրական գնահատումը, Երևան 2000
2. Կայուն զբոսաշրջության կառավարում /SuToma/, կարողությունների ձևավորում զբոսաշրջության համար, Մարդկային ռեսուրսների կառավարում, Երևան 2014, էջ 26, 115
3. Կայուն մարդկային զարգացման հիմունքներ, Երևան 2004
4. Մենեջմենթ, Յու. Սուվարյանի խմբագրությամբ, 2008թ.
5. Вернадский В.И., Избранные труды по истории, Москва 1981, стр. 51-52
6. Управление персоналом, под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина, Москва 1998
7. Филосовский словарь, Москва 1976
8. Филосовский словарь, Москва 1986
9. Marketing Tourism More Sustainable, A Guide for Policy Markess UNEP and UNWTO, 2005 pp.11-15.

Ռազմելյա Ավետիսյան, Աննա Գալստյան
ԱրՊՀ կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՂՈՂՐԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ (ՏՀՏ)
ԿՈՄՊԵՏԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՄՆԴԻՐԸ

Հոդվածում քննարկվում է տեղեկատվա-հաղորդակցական-տեխնոլոգիաների (ՏՀՏ) կոմպետենտությունը: Տրվում է ուսուցիչների կողմից ՏՀ տեխնոլոգիաների օգտագործման խնդիրների, դրանց հաղթահարման ուղիների և ՏՀՏ-կոմպետենտության զարգացման հեռանկարների վերլուծություն: Հիմնավորվում է գիտամեթոդոլոգիական մոտեցման անհրաժեշտությունը ՏՀՏ-կոմպետենտության ձևավորման մեջ:

Բանալի բառեր. Կոմպետենտություն, ՏՀՏ-կոմպետենտություն, տեղեկատվա-տեխնոլոգիական տեխնոլոգիաներ, ուսուցիչների ՏՀՏ-կոմպետենտություն, կրթություն:

Размела Аветисян , Анна Галстян,
кафедра прикладной математики и информатики АрГУ

О ПРОБЛЕМАХ ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ

В статье рассматривается содержание информационно-коммуникационно-технологической компетентности. Дается анализ проблем использования ИКТ для учителей, пути их преодоления и перспективы развития ИКТ-Компетентности. Обосновывается необходимость разработки научно-методологического подхода в применении ИКТ.

Ключевые слова. Компетентность, компетентность в области ИКТ, технологическая информация и технологии, компетентность ИКТ учителей, образование.

Razmela Avetisyan, Anna Galstyan
The Chair of Applied Mathematics and Informatics,

OF ICT COMPETENCY PROBLEMS

In the paper the content of ICT-competency is considered. The problems of ICT usage for teachers, ways of their overcoming and perspectives of ICT competence development are analysed. The necessity of methodological approach in ICT usage is substantiated.

Keywords: Competence, ICT competence, technological information and technology, ICT competence of teachers, education

Տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների արագընթաց զարգացումը և կիրառումը առօրյա կյանքում անհրաժեշտություն է ստեղծում վերլուծելու ուսուցիչների «ՏՀՏ-կոմպետենտություն» հասկացությունը, բացահայտելու նրա կառուցվածքն ու բնութագրիչները:

Հասարակության տեղեկատվայնացման խնդրի վերաբերյալ կարելի է առանձնացնել երկու հիմնական տեսական-մեթոդաբանական մոտեցում՝ տեխնոկրատական և սոցիոլոգիական:

Տեխնոկրատական մոտեցումը ուղղորդում է դեպի մարդկանց աշխատանքային գործունեության, արտադրության և ղեկավարման ոլորտներում տեխնիկա-տեխնոլոգիական սարքավորումների հարստացմանը և տեղեկատվական տեխնոլոգիաները դիտվում են որպես արտադրողականության բարձրացման միջոց:

Կրթության տեղեկատվայնացումը արդի ժամանակաշրջանում հասարակության համար կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ ներկայումս կրթության մակարդակից և որակից մեծ կախում ունի ոչ միայն տվյալ անձի ապագան, այլ նաև՝ ամբողջ քաղաքակրթության: Այս կապակցությամբ Ա. Դ. Ուրսուլը նշել է. «Կարելի է ասել, որ աշխարհում ընդհանուր առմամբ կա այնպիսի իրավիճակ, որ ապագայում կրթության զարգացումից է կախված քաղաքակրթության զարգացման ճակատագիրը. կգերիշխի արդյոք աշխարհում սպասվող ողջամիտ կարգ ու կանոնը, թե՛ հիմնովին կհաստատվի քաոս» [1]:

Կան բազմաթիվ գործոններ, որոնք ազդում են կրթական համակարգի վրա: Դրանցից, մեր կարծիքով, առավել կարևորները հետևյալն են.

- հանրության զարգացման հարցում տեղեկույթի հիմնարար դերի գիտակցումը,
- տեղեկույթի քանակական աճը,

- տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արագ զարգացումը,
- տեղեկատվական հաղորդակցության ինտենսիվության աճը:

Այսպիսով, կրթության տեղեկատվայնացումը կարելի է դիտել որպես ուսուցման և դաստիարակության գործընթացի տեխնոլոգիական ապահովման կարևորագույն բաղադրիչ:

Կրթության տեղեկատվայնացումը թույլ է տալիս՝

- բարձրացնել գիտելիքների ընկալման խորությունը,
- բարելավել մատուցվող նյութի որակը և նվազեցնել ծախսվող ժամանակը,
- նոր գիտելիքներ ստանալու աշխատատար գործընթացը նվազեցնել:

Այս հիմնահարցերն են, որ ստիպում են խոսելու SՀS-կոմպլեքսայինության մասին: SՀS-կոմպլեքսայինությունը ժամանակակից մարդու կարողությունների ամբողջություն է, որը դրսևորվում է մարդկային գործունեության տարբեր խնդիրների լուծման մեջ:

«Կոմպլեքսոս մարդ» հասկացության հիմքում ընկած է մարդու իր առջև դրված խնդիրների լուծման գործում անհրաժեշտ կոմպլեքսների և պատասխանատվության դրսևորումը և յուրաքանչյուր առարկայական ոլորտի համար կոմպլեքսայինությունը պարզաբանվում է տարբեր իմացաբանական հասկացությունների միջոցով:

Ս. Գալոյանի [2] աշխատանքում մանրամասն քննարկված են կոմպլեքսայինության (կամ որ նույնն է՝ մտահասության) մի շարք հեղինակների կողմից տրված սահմանումներ: Քննարկումների արդյունքում հեղինակը գալիս է այն եզրակացության, որ կոմպլեքսայինություն ինչպիսի սահմանում էլ դրվում է, պետք է ցուցաբերել կառուցողական մոտեցում և չփորձել տալ հասկացության միանշանակ և համընդգրկուն սահմանում:

Ա. Լ. Մեմյոնովը [3] SՀS-կոմպլեքսայինության իմաստը հասկացվում է որպես փոխկապակցված հմտությունների տիրապետում՝ տեղեկույթի հետ աշխատանք, օբյեկտների և գործընթացների մոդելավորում և նախագծում՝ ժամանակակից մատչելի տեղեկատվական գործիքների և աղբյուրների օգտագործմամբ: Հեղինակը մատնանշում է, որ SՀS-որակավորումը՝ դրանք տվյալ մասնագիտական ոլորտի խնդիրների SՀS-ների կիրառմամբ լուծման կարողություններն են: Մասնավորապես, ուսուցչի SՀS-կոմպլեքսայինությունը դա անհատական որակների համալիր է, որոնք ապահովում են անհատի ճկունությունը և պատրաստակամությունը՝ կապված հասարակության տեղեկատվայնացման հետ, այսինքն՝

- գաղափարների մի բնագավառից մյուսը տեղափոխելը,
- գիտելիքների ինքնուրույն ձեռք բերման հմտությունների ձևավորում,
- իրականացնել հետազոտական-որոնողական գործունեություն,
- ղեկավարել կրթական համակարգը,
- տիրապետել օգտագործվող SՀS հիմնական համակարգերին:

Ներկայացված կետերը, ըստ էության, բնութագրում են ուսուցչի SՀS-գրագիտությունը: Այս տերմինի առավել ընդհանուր սահմանումը հետևյալն է՝ SՀS-գրագիտությունը, դա համակարգիչների, թվային տեխնոլոգիաների և հաղորդակցական ցանցերի օգտագործումն է տեղեկույթի ստեղծման, գնահատման և հասանելիության ստեղծման գործընթացում:

SՀS-գրագիտությունը անհատին տրամադրում է միջոցներ հաջող կյանքի և աշխատանքի համար:

SՀS-կոմպլեքսայինության բաղադրիչներն ունեն հետևյալ հաջորդականությունը.

- տեղեկույթի մատչելիություն,
- տեղեկույթի կառավարում,
- տեղեկատվավերլուծական ինտեգրում,
- տեղեկույթի գնահատում և ստեղծում,
- տեղեկույթի հաղորդակցում:

Ներկայումս դպրոցի հենքի վրա SՀS-կոմպլեքսոս շրջանավարտի պատրաստումը նոր տեղեկատվահաղորդակցական կրթական հարացույցում հանդիսանում է բնական գործընթաց: Կրթության նոր ռազմավարությունը կողմնորոշվում է էլեկտրոնային ուսուցման մեխանիզմով և տեղեկատվայնացումը դիտվում է որպես նպատակաուղղված գործընթաց իր տեխնոլոգիաներով և գործնական կիրառություններով:

Վերջին տարիներին կրթության տեղեկատվայնացման հիմնախնդիրներին ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում, հատկապես՝ կրթական գործընթացի նպատակային կողմնորոշվածությանը և բովանդակային միջուկին: Այդ կապակցությամբ կրթության տեղեկատվայնացման խնդիրը չի կարող համարվել միայն գործիքատեխնոլոգիական: Անհրաժեշտ է տեղեկատվական միջոցների հիմքում ստեղծել նոր մանկավարժական գործիքներ: Այսօր անհրաժեշտ է վերանայել հենց կրթության նպատակը՝ ապահովելով նրա արդիական կողմնորոշումը տեղեկատվական հասարակության կազմավորման պայմաններում: Դրա համար, նպատակահարմար ենք գտնում առանձնացնել մի քանի առավել կարևոր հիմնախնդիրներ.

- 1) SՀS-կոմպլեքսոս ուսուցիչների պատրաստում,
- 2) հասարակության մեջ նոր տեղեկատվական մշակույթի ձևավորում,
- 3) մարդկանց մեջ նոր՝ տեղեկատվական աշխարհայացքի զարգացում:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործումը էապես փոխում է ուսուցչի և աշակերտի տեղն ու դերը «ուսուցիչ-աշակերտ» համակարգում: Փոխվում է ուսուցչի գործունեության բովանդակությունը՝ այն դադարում է լինել գիտելիքների «վերարտադրող» և դառնում է ուսուցման նոր տեխնոլոգիաների հետազոտող և բարձրացվում է նրա ստեղծագործական ակտիվությունը: Այդ առումով, Կ.Ա. Ռոտոբիլսկին իր աշխատանքում առանձնացնում է հատկապես ինֆորմատիկայի ժամանակակից ուսուցչի ՏՀՏ-կումպետենտության ցուցիչները՝ ընդհանուր առարկայական, առարկայական-կողմնորոշված, արտադրա-տեխնիկական, սոցիալ-մասնագիտական, մոտիվացիոն, ստեղծագործական [4]:

Հարկ է նշել, որ զգալի աճ է գրանցվել «Կրթության որակ և համապատասխանություն» վարկային ծրագրի իրականացման պահից [5]:

Հանրակրթության ոլորտում ՏՀՏ-ների ներդրումն ուղղված էր ուսումնական գործընթացի զարգացմանը՝ հետևյալ հիմնական ուղղություններով.

- դպրոցների համալրում համակարգիչներով,
- դպրոցների միացում ինտերնետին,
- ուսուցիչների վերապատրաստում ՏՀՏ-ների կիրառման ուղղությամբ,
- էլեկտրոնային բովանդակության՝ ներառյալ կրթական պորտալի ստեղծում:

Վերլուծելով ՏՀՏ-ների օգտագործման ոլորտում ժամանակակից գիտամեթոդական զարգացումները՝ կարելի է նշել հետևյալը.

- 1) անհրաժեշտ է հստակեցնել և զարգացնել կրթության տեղեկատվայնացման մոտեցումները,
- 2) անհրաժեշտ է ժամանակակից պահանջներին համապատասխան հաշվի առնել հոգեբանամանկավարժական և տեխնիկատեխնոլոգիական ազդակները,
- 3) բարելավել ուսուցիչների ՏՀՏ-կումպետենտության բարձրացման ուղղությամբ կատարվող վերապատրաստումները՝ օգտագործելով հեռավար ուսուցման նոր տեխնոլոգիաներ:

Հետագայում, էլեկտրոնային կառավարման միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքների կիրառումը թույլ կտա զարկ տալ գոյություն ունեցող տեղեկատվական ռեսուրսների ընդլայնմանը և համադրմանը: Էլեկտրոնային անվտանգության ապահովմանն ուղղված բազմակողմանի միջոցառումները թույլ կտան ունենալու ժամանակակից, պաշտպանված էլեկտրոնային համակարգեր: Առաջիկա տարիների ընթացքում կզարգանան ինչպես կառավարական (էլեկտրոնային կառավարում, հետագայում՝ e-gov /e-gov.am), այնպես էլ՝ առևտրային հատվածի ծառայությունները և ծրագրային կիրառումները:

Այդպիսով, տեղեկատվական գիտելիքների տարածման ՏՀ տեխնոլոգիաները կրթական հաստատություններում կունենան նշանակալից ազդեցություն էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման գործում:

Մեր կարծիքով, ՏՀՏ-ների զարգացման հայեցակարգերի ու ծրագրերի մեջ առանձնահատուկ և հիմնական տեղ պետք է զբաղի «Հաջորդ սերնդի ցանցի» (Next Generation Access Networks) ներդրումը տնտեսության մեջ: Ներկայումս բազմաթիվ երկրներ դիտարկում են «Հաջորդ սերնդի ցանցը» որպես միջազգային մրցունակության բաղադրիչ: Բացի բարձր ճշտությամբ զվարճանքներից և խաղերից «Հաջորդ սերնդի ցանցը» կառաջարկի նաև այլ կիրառություններ: Այն կներառի նաև հեռուստատեսությունը, որը թույլ կտա ունենալ աշխատանքի ավելի ճկուն պայմաններ, տեղեկատվական առողջապահություն տնային պայմաններում, ինչպես նաև փոքր բիզնեսում ամպային համակարգչային գործողություններ ունենալու հնարավորություն (Cloud computing): Վերջինս իր հերթին զգալիորեն կկրճատի ծախսերը, հնարավորություն կընձեռի ստանալ նորարարական արագ արտադրանք և մատուցել նոր ծառայություններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Урсул А.Д. Проблема информатизации в современной науке. М., Наука, 1975, 288 с.
2. Գալոյան Ս., Մտահասական մոտեցումը հանրակրթության մեջ:
Մանկավարժություն, 2013, N3, էջ 5-23:
3. Семенов А.Л. Качество информатизации школьного образования // Вопросы образования, 2005, N 3, 56-68.
4. Ротобильский К.А Развитие информационно-технологической компетентности учителя информатики в системе повышения квалификации: автореф. дисс. канд. пед. наук, М., 2009.
5. www.mineconomy.am/up/files/el_hasarakutyun_hayecakarg-80.doc

ՀՀԴ 504.054

Մենդի Էկոլոգիա

Քրիստինե Բագրյան,
ԱրՊՀ Կենսաբանության ամբիոնի ավ. դաս.**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՆԵՐՄՈՒԾՎԱԾ ԵՎ ԼՂՀ-Ի ՄՆԿԴԱՍԹԵՐՔՈՒՄ ՆԻՏՐԱՏՆԵՐԻ ԱՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐՊԵՍ
ՍՈՑԻԱԼ-ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ**

Այսօր հասարակության սոցիալ-էկոլոգիական խնդիրներից մեկը մթերելի որակն է: Նիտրատներով հարուստ մթերքները բացասական ազդեցություն ունեն մարդու օրգանիզմի վրա՝ բերելով ծանր հիվանդությունների ու քաղցկեղի առաջացմանը: 2015 թվականին հետազոտեցինք Արցախի և Հայաստանի տարածքում բանջարեղենը: Հետազոտված տեսականու մեջ նիտրատների պարունակությունը գերազանցում էր թույլատրելի նորման: Մթերքների որակի բարելավման համար անհրաժեշտ է ագրոհամակարգերում խիստ վերահսկողություն սահմանել:

Բանալի բառեր՝ նիտրատներ, պարարտանյութեր, սննդամթերք, չափաբաժին, նիտրատոչափիչ, օքսիհեմոգլոբին, մեթեմոգլոբին, նիտրոզոմիացություններ, քաղցկեղ, ասկորբինաթթու, ագրոէկոհամակարգ, մոնիտորինգ, վերահսկողություն:

*Кристина Багрян,
Ст. преподаватель кафедры Биологии АрГУ***НИТРАТЫ В ПРОДУКТАХ ПИТАНИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА**

В настоящее время одним из социально-экологических проблем нашего общества является качество продуктов. Продукты, богатые нитратами, отрицательно влияют на организм человека, приводя к образованию тяжелых заболеваний и рака. Нами за 2015 год были исследованы овощи из агросистем на территории Нагорного Карабаха (Арцах) и Армении. В исследуемых овощах содержание нитратов было выше предельно-допустимой концентрации. Для улучшения качества продуктов необходимо ввести строгий контроль в агросистемах.

Ключевые слова: удобрения, продукты, норма, нитратопределитель, оксигемоглобин, метгемоглобин, нитрозосоединения, раковые заболевания, аскорбиновая кислота, агроэкологическая система, мониторинг, контроль.

*Christine Bagiryan,
ASU, the Chair of Biology***NITRATES IN FOOD, AS A SOCIO-ENVIRONMENTAL PROBLEM**

Food quality is considered to be one of the socio-ecological problems. Nitrate – rich food adversely affects human health causing cancer and other severe health conditions. In 2015 we examined vegetables grown in NK and Armenia and found, that nitrate level exceeds the acceptable limits. We consider agrosystems should be strictly monitored to improve the quality of food.

Key words: nitrates, fertilizers, products, norm, nitrate determinant, oxyhemoglobin, methemoglobin, nitrosated derivatives substance, disease cancer, ascorbic acid, agro-ecological system, monitoring, control.

Մարդու առողջության կարևորագույն գրավականը համարվում է առողջ սնունդը, ուղիղ կապ է հաստատված սննդամթերքի ու մարդու առողջության միջև: Մենք գնում ենք բանջարեղեն ու մրգեր տաղավարներից՝ հաճախ չմտածելով, թե ինչ պարարտանյութերով են դրանք աճեցրել: Մինչդեռ այսօր շատ դժվար է գտնել էկոլոգիապես մաքուր սննդամթերք: Հայտնի է, որ բույսերի բերքատվության բարձրացման նպատակով հող ներմուծվում են տարբեր տիպի ազոտական պարարտանյութեր (օրինակ ամոնիակային կամ կալիումային սելիտրան), որոնց ոչ ճիշտ, մասնավորապես բարձր քանակով և միակողմանի կիրառումը նպաստում է բերքի մեջ նիտրատների թույլատրված քանակից ավելի կուտակմանը, ինչը մարդու օրգանիզմի վրա ունենում է բացասական ազդեցություն:

Մենդի հետ մուտք գործելով օրգանիզմ՝ նիտրատներն արյան բաղադրության մեջ փոփոխություններ են առաջացնում (օքսիհեմոգլոբինը օրգանիզմում փոխակերպվում է մեթեմոգլոբինի): Արյունն ի վիճակի չի լինում թթվածինը տեղափոխել դեպի հյուսվածքներ, որի հետևանքով առաջացնում է թթվածնային քաղց, որը կարող է մահվան պատճառ դառնալ: Դրա հետևանքով խախտվում է նյութափոխանակությունը, տուժում է նյարդային համակարգը և ընկնում է օրգանիզմի պաշտպանական ֆունկցիան: Եթե նիտրատները թեկուզ փոքր, բայց կանոնավոր չափաբաժիններով են ստնում օրգանիզմ, սպառնում են առաջացնել սրտանոթային հիվանդություններ, նյարդային խանգարումներ ու նույնիսկ լյարդի կամ ստամոքսի քաղցկեղ: Նիտրատները կարող են առաջացնել հղիության ընդհատում և երեխաների զարգացման բնածին արատներ:

Ըստ ՄԱԿ-ի հաստատված նորմայի, մարդու համար նիտրատների մեկ օրվա չափաբաժինը կազմում է 5 մգ/կգ: Ինչպես նշեցինք ստամոքսի քաղցկեղի առաջացման պատճառներից մեկը, սննդամթերքներում նիտրատների բարձր քանակն է, չէ որ նիտրատները քայքայում են ստամոքսի պատերը և մուտացիայի ենթարկում ստամոքսի բջիջները, բերելով նաև նրա pH – ի բարձրացմանը: Դա բերում է որոշ մանրէների արագ զարգացմանը և նպաստում ստամոքսում նիտրատներից նիտրոզոմիացությունների առաջացմանը, իսկ վերջինս բերում է ստամոքսի քաղցկեղի առաջացմանը: Գիտնականների ուսումնասիրության ժամանակ պարզվել է, որ ասկորբինաթթուն՝ vit C չեզոքացնում է նիտրոզոմիացությունները և նվազեցնում ստամոքսի քաղցկեղով հիվանդանալու ռիսկը:

Սննդամթերքում նիտրատների որոշման տարբեր մեթոդներ կան և մեր կողմից նիտրատները սննդում որոշվել էր նիտրատ-չափիչ սարքի միջոցով (նկ.1): Հաշվի առնելով, որ նիտրատները բանջարեղեններում կուտակվում են անհամաչափ, կարևոր է ոչ թե նիտրատների որոշման, այլ նիտրատներով հարուստ սննդամթերքների ճիշտ օգտագործման կարգը: Նիտրատներից կարելի է մասամբ ազատվել ճիշտ լվանալու և մաքրելու միջոցով: Եթե նատրիումի քլորիդը (սովորական կերակրի աղը) լցնենք ջրի մեջ, ստացվում է իոնացված լուծույթ, որը շատ ավելի արագ է նատրիումի նիտրատը դուրս հանվում բանջարեղեններից: Գիտնականների կարծիքով տարբեր միջոցներով կարելի է մասամբ ազատվել նիտրատներից: Օրինակ հանելով կաղամբի վերին թերթերը և կուրծը կարելի է ազատվել այդ բանջարեղենում եղած նիտրատների մեծ մասից:

ՆԿ.1 Նիտրատ-չափիչ (COՅԿՏ – нитратомер)

Լուլիկի սպիտակ պտղամիսը և հաստ միջներակները մեզ վկայում են մեծ քանակությամբ նիտրատների մասին: Մատղաշ դղմիկներն ու սմբուկը պետք է կեղևահան անել, ինչպես նաև կտրել պտղակոթի մասը՝ այն ամենաթունավորն է:

Ելնելով սոցիալ-տնտեսական այս արդի խնդրից, մեր կողմից 2015 թ. հետազոտական աշխատանք է իրականացվել ԼՂՀ և ՀՀ տարածքներից բաց գրունտից բերված որոշ բանջարեղեններում նիտրատների առկայության որոշումը (աղյուսակ 1):

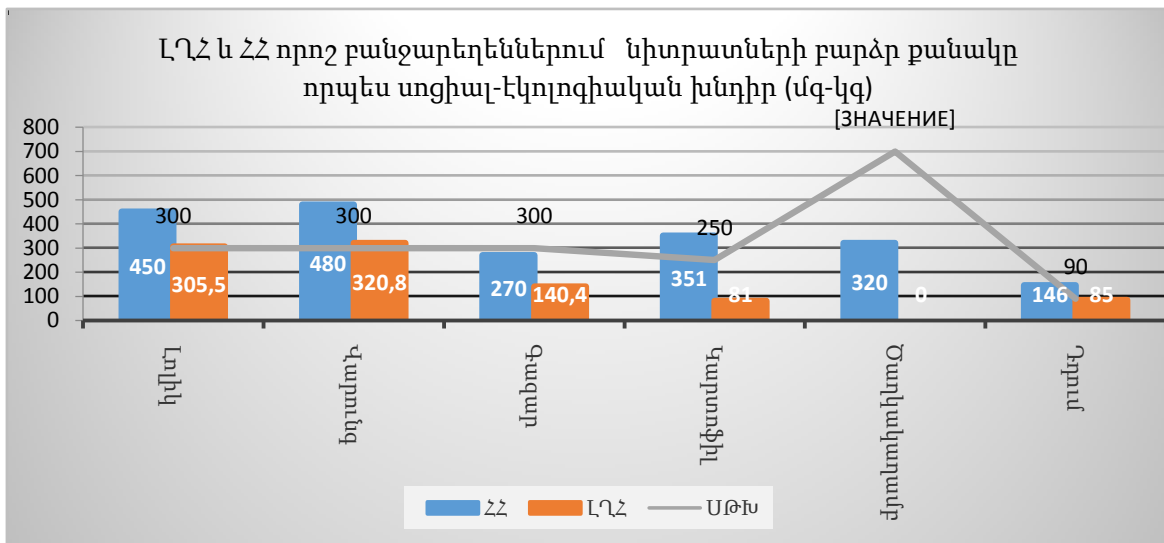
ԼՂՀ և ՀՀ տարածքներից բերված որոշ բանջարեղեններում նիտրատների պարունակությունն ըստ 2015 թ. կատարած փորձերի
Աղյուսակ 1

h/h	ՀՀ տարածքից բերված բանջարեղեն մգ/կգ		ԼՂՀ տարածքից բերված բանջարեղեն մգ/կգ		Սննդում նիտրատների ՍԹԿ մգ/կգ
1.	Լուլիկ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	450,0 105,5	Լուլիկ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	305,5 99,0	250-300
2.	Վարունգ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	480,0 120,6	Վարունգ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	320,8 115,2	300
3.	Գազար Կենտրոնական մասում Արտաքին մասում	270,0 150,5	Գազար Կենտրոնական մասում Արտաքին մասում	140,4 98,9	250-300
4.	Կարտոֆիլ Տարբեր մասերում	350,7 Միջ.	Կարտոֆիլ Տարբեր մասերում	80,5 միջ	250
5.	Ծաղկակաղամբ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	220,8 320,0	Ծաղկակաղամբ Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	304,9 169,8	500-900
6.	Դդում Կեղևում Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	145,5 67,0 90,7	Դդում Կեղևում Կենտրոնական մասում Կոթունի մեջ	65,0 60,0 84,5	90

--	--	--	--	--

Աղյուսակ և գրաֆիկ 1-ից երևում է, որ ՀՀ ագրոէկոհամակարգերից բերված և հետազոտված բանջարեղեններում նիտրատների պարունակությունը բարձր էր սահմանային թույլատրելի քանակությունից, քան Լեռնային Ղարաբաղում աճեցված բանջարեղեններում: Հետազոտության ընթացքում նաև պարզվեց, որ տարբեր բանջարեղեններում նիտրատները տարբեր մասերում և տարբեր չափով էին կուտակվում: Ծաղկակաղամբում և դդում մենք տեսանք, որ նիտրատները մեծ չափով կուտակվում են կոթունում կան թե կենտրոնական մասում: Աղյուսակից երևում է, որ ԼՂՀ ագրոէկոհամակարգերից բերված դդումի կոթունում նիտրատները 85,0 մգ/կգ են կազմում, սակայն կենտրոնականում նրանց քանակությունը համեմատաբար ցածր է և կազմում է 60,0 մգ/կգ, սակայն այս երկու ցուցանիշն էլ դուրս չէին նորմայից, ինչը չենք կարող ասել ՀՀ ագրոէկոհամակարգերից բերված բանջարեղենների մասին, որտեղ նիտրատների քանակը համեմատաբար բարձր էր: ՀՀ բերված լոլիկի և վարունգի մեջ նիտրատները բարձր էին ՍԹԿ-ից: Գազարի արմատապտղում են հիմնականում կուտակվում նիտրատները և ՀՀ ներմուծված գազարի մեջ նիտրատները բարձր էին ՍԹԿ-ից և կազմում էին 270,0 մգ/կգ: Նիտրատների քանակը կախված է բանջարեղենների արմատապտղի մեծությունից:

Գրաֆիկ 1.

Դեկտեմբերի 21-ին 2006թ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ընդունեց որոշում (N 1913 – Ն) << Թարմ պտուղ-բանջարեղենի տեխնիկական կանոնակարգը >> հաստատելու մասին, սակայն պետության կողմից վերահսկողությունը բանջարեղեններում և ներմուծված սննդամթերքում նիտրատների և ծանր մետաղների առկայության վերաբերյալ թույլ է իրականացվում ու արդյունքում մեր սեղանների վրա հայտնվում են էկոլոգիապես ոչ մաքուր սննդամթերքներ, ինչն էլ բացասական գործոն է հանդիսանում մեր առողջության համար: Ելնելով դրանից անհրաժեշտ է պարբերաբար ԼՂՀ և ՀՀ ագրոէկոհամակարգերում մոնիթորինգ-փորձաքննություն անցկացնել, թե հողերի պարարտացման վերաբերյալ և թե սննդամթերքի որակի ճիշտ գնահատման համար:

Գրականություն

1. В.А.Борисов – Экологические проблемы накопления нитратов в окружающей среде, 1990.
2. Г.П. Зарубин, М. Т. Дмитриев, Е. И. Приходько, В. А. Мишина - Гигиеническая оценка нитратов в пищевых продуктах, 1990.

Կարինե Բալայան
ԱրՊՀ, Կ.գ.թ., ավագ դասախոս, կենսաբանության ամբիոն

**ԼԵՈՒՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԱՃՈՂ ՄՈՐՄԱԶԳԻՆԵՐԻ /SOLANACEAE /
ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԵԱԿՆՈՎԻ ԲՈՒՄԱՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԱՆՏԱՀԱՐՈՂ ՄՆԿԱՅԻՆ ՀԻՎԱՆՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ներկայացված աշխատանքի մեջ ամփոփված են Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում մորմազգիների /Solanaceae / ընտանիքին պատկանող մշակովի բուսատեսակներն այստեղի սնկային հիվանդությունների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների արդյունքները, որոնք իրականացվել են 2014 – 2016 թթ.: Այստեղից բուսատեսակների ուսումնասիրությունները և գիտական հետազոտությունները հնարավորություն կտան ժամանակին այստեղ նույն ծեղանկով պայքարի միջոցներ աշխատանքում նշված հիվանդությունների դեմ: Այս սնկերի ուսումնասիրությունը խիստ անհրաժեշտ է, քանի որ լինելով մակաբույծներ, հեշտությամբ վարակում են բազմաթիվ վայրի աճող և մշակովի բույսերի: Ներկայացված են նաև մորմազգիների ընտանիքի մշակովի բուսատեսակների սնկային հիվանդությունների դեմ պայքարի միջոցները:

Բանալի բառեր՝ մորմազգիներ, սնկային հիվանդություն, սպորներ, միցելիում, անտրակնոզ, այստեղից, մակրոսպորիոզ, ֆիտոֆտորոզ, բոտրիտոզ, սկլերոտիոզ:

Каринэ Балаян,
Старший преподаватель, АргУ, кафедра биологии

**ГРИБКОВЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ, ПОРАЖАЮЩИЕ КУЛЬТУРНЫЕ РАСТЕНИЯ СЕМЕЙСТВА ПАСЛЕНОВЫХ НА
ТЕРРИТОРИИ НАГОРНОГО КАРАБАХА**

В представленной работе обобщены исследования грибковых заболеваний культурных растений семейства пасленовых / Solanaceae / на территории Нагорного Карабаха, реализованный в 2014 - 2016 период. При научных исследований пораженных видов растений возможно обеспечить своевременную диагностику и принять меры по борьбе этих заболеваний. Это исследование грибов строго необходимо, так как будучи паразитами, легко заражают множество диких и культурных растений.

Ключевые слова: пасленовые, грибковые заболевания, споры, мицелиум, антракноз, поражение, макроспориоз, фитофтороз, ботритиоз, склеротиниоз.

Karine Balayan,
Senior lecturer, ASU, Chair of Biology

**FUNGAL DISEASES AFFECTING CULTIVATED PLANTS IN THE FAMILY SOLANACEAE IN THE TERRITORY OF
THE MOUNTAIN KARABAKH**

The presented work summarizes the study of fungal diseases of the cultivated plants of the nightshade family / Solanaceae / the territory of the Mountain Karabakh, implemented in the 2014 - 2016 period. Research affected plants may obespечivat timely diagnosis and to take measures against these diseases. The study of fungi is strictly necessary, as being parasites, easily infect many wild and cultivated plants.

Keywords: Solanaceae, fungal diseases, spores, mycelium, anthracnose, defeat, macrosporiosis, late blight, botrytis, sclerotinia.

ԼՂՀ բուսական աշխարհը և բնակլիմայական պայմանները բարենպաստ են մակաբույծ մի շարք սնկերի զարգացման համար: Պետք է նշել նաև, որ 2014 - 16 թթ. մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում ընթացիկ տարին աչքի է ընկել խոնավության բարձր ցուցանիշներով և սնկերի զարգացման համար առավել նպաստավոր պայմաններով: Այսպիսով, աշխատանքում նկարագրվում են մորմազգիների /Solanaceae / մշակովի բուսատեսակներն այստեղից սնկային հիվանդությունների դրսևորման ձևերը ու դրանց բնորոշ առանձնահատկությունները: Մշակովի բույսերի վրա զարգացող լայն տարածում ստացած “ժանգ”, “ալրացող”, “չոր” կամ “թաց” փոխում հիվանդությունները, որոնց հարուցիչները մանրադիտակային սնկերն են, հանդիպում են Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում, ինչպես նաև Ստեփանակերտի պտուղ-բանջարեղենի վաճառակետերում: Սնկատեսակներն իդենտիֆիկացվել են մակրոսկոպիկ / բույսի արտաքին զննում/ և միկրոսկոպիկ / այստեղից ստացված պատրաստուկի մանրադիտակային հետազոտություն / մեթոդների գույակցմամբ, որոշիչների կիրառմամբ [1,3,4]:

Մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքում հայտնաբերվել է մորմազգիների ընտանիքին պատկանող մշակովի բուսատեսակներն այստեղից 28 սնկատեսակ, որոնց վերաբերյալ տեղեկությունները ներկայացվում են ստորև:

Տերմինալ Լուիկ սպորուկան - մշակովի միամյա խոտաբույս է:

1. *Alternaria solani* /syn. *Macrosporium solani*

Նկարագրվող սնկի զարգացումը սկսվում է դաշտում: Այստեղից սկսվում են նախ տերևները, որոնց վրա առաջանում է տեղային բծավորություն: Պտուղների վրա այտերնարիոցն արտահայտվում է կնճռոտ սեղմված բծերով: Հաճախ հիվանդությունը սկսվում է զարգանալ պտղակոթունի հիմքից կամ էլ պտղի մեխանիկական վնասվածքներից: Բնորոշ տարբերիչ հատկանիշ է համարվում բծերի շատ մուգ գունավորությունը, որոնց վրա խոնավ պայմանների առկայության դեպքում առաջանում են մուգ, գրեթե սև փառ, որը նկարագրվող սնկի սնկամարմինն է հարուցիչի կոնիդիալ սպորակրոյության: Կոնիդիալ կոնիդիաներն ուղիղ են, երբեմն թեթև սեղմված միջնորմով, գորշ գունավորության: Կոնիդիաները զարգացման փուլից կախված տարբեր կառուցվածք ունեն: Երիտասարդ կոնիդիաները միաբջջիչ են և անգույն, հասուն կոնիդիաները ունեն 1 կամ 2 միջնորմ, դեղնավուն են կամ գորշ, առավել հասունները՝ քորոցանման և ունեն 7-10 միջնորմ: Հաշվի առնելով, որ *Alternaria solani*-ն ջերմասեր է, հիվանդությունը տարածվում է նաև շոգ եղանակներին: Տեր-բույսի պտուղներն այտերնարիոցով այստեղից սկսվում են ոչ միայն դաշտերում այլ նաև պահպանման վայրերում, որտեղ հնարավոր է կրկնակի վարակի առաջացում: Նկարագրվող սնկը զարգանում է նաև բաղրիջանի և կարտոֆիլի վրա: Սնկի զարգացումը նպաստում է պտուղների թեկուզ և ամենաչնչին մեխանիկական վնասվածքները և ջերմաստիճանային փոփոխությունները /ցուրտ և տաք ջերմաստիճանների հերթազարկում/:

2. *Diplodina destructiva* - Սև փտում - Այստեղից սկսվում է պտղակոթունի և պտղի միացման հատվածում: Կանաչ պտուղների վրա սկզբում ձևավորվում է ոչ մեծ թեթև սեղմված ջրալցված /թաց/ բաց մոխրագույն բիծ, որն աստիճանաբար մեծանում է, իսկ այստեղից օջախի կենտրոնական մասը սևանում է ինչը պայմանավորված է պիկնիդների առաջացմամբ: Հասուն պտուղների վրա պիկնիդները ձևավորվում են ավելի արագ, քան կանաչ պտուղների վրա: Այդ իսկ պատճառով հասուն պտուղների այստեղից օջախներն իսկույն ստանում են սև գունավորում: Սպորները պիկնիդներում երկբջջիչ են, գլանաձև կամ կլորավոր: Այստեղից սկսվում է հարուցիչի ներթափանցմանը և զարգացմանը նպաստում են տարբեր մեխանիկական վնասվածքները և խոնավ պայմանների առկայությունը: Որոշ դեպքերում սև փտում կարող է առաջացնել մեկ ուրիշ պիկնիդիալ սուրճ, ինչպիսին է *Phoma destructiva*, որի սպորները պիկնիդներում նույնպես գլանաձև են երբեմն օվալաձև կամ թույլ սեղմված, բայց միաբջջիչ են և ավելի փոքր չափերով: Երբեմն դրան դիտում են որպես *Diplodina destructiva* –ի հումանիչ:

3. *Phytophthora infestans* - ֆիտոֆտորոզ: Նկարագրվող սուրճը ֆիտոֆտորոզ հիվանդություն է հարուցում կարտոֆիլի վրա, ինչի պատճառով հիմնական վարակի աղբյուրը համարվում է կարտոֆիլը: Հիվանդ պտուղների վրա առաջանում է փտման օջախներ, որոնք առաջանում են դաշտում պտղի հասունացման և հասուն ժամանակ: Պտուղների վարակված օջախն արտաքինից և ներքին գորշանում է ու պնդանում: Պտուղների վաղ վարակը հանգեցնում է դեֆորմացված պտուղների ձևավորման: Կոնիդիալ սպորակրոյությունը պտուղների վրա հազվադեպ է առաջանում, բերքի տեղափոխման կամ պահպանման ժամանակ կրկնակի վարակի տեղի չի ունենում: Պտուղների ֆիտոֆտորոզ հիվանդության հիմնական օջախը հարակից դաշտերում գանձած հիվանդ կարտոֆիլի պալարներն են: Հատկապես ինտենսիվ է արտահայտվում հիվանդությունը, երբ պտուղները գանձում են բաց տարածությունում և երբ սնկի զարգացման համար առկա են բարենպաստ պայմաններ /խոնավություն/: Հարուցիչը տեղափոխվում է քամու միջոցով՝ հարակից կարտոֆիլի դաշտերում կամ վարակի այլ աղբյուրներից: Ֆիտոֆտորոզից բերքը մասամբ փրկելու համար խորհուրդ է տրվում գանձել վաղահաս սորտեր և արագ կատարել բերքահավաք: Հավաքի և տեղափոխման ժամանակ պետք է խուսափել քրոնեցումից, քանի որ դաշտից բերքի հետ տեղափոխվող սպորները նման պայմաններում ինտենսիվ կերպով զարգանում են:

4. *Phytophthora nicotianae* - Պտուղների վրա ի հայտ են գալիս տարբեր գունավորության տեղային երբեմն գրեթե տարբեր կոնցենտրիկ բծեր: Վարակի նախնական փուլում դրանք մոխրականաչավուն են, այնուհետև դառնում են կարմրադարչնագույն: Պտուղների այստեղից օջախները ջրալցվում են: Բարձր խոնավության առկայության դեպքում այստեղից օջախների վրա առաջանում են թույլ արտահայտված սպիտակավուն փառ, որն իրենից ներկայացնում է հարուցիչի գոտսպորանգիակիրներ և գոտսպորանգիումներ:

Զոոսպորանգիումները ի տարբերություն *Phytophthora infestans*-ի պարզ են, առանց բնորոշ մոնոպոդիալ ճյուղավորության: Զոոսպորանգիումները հիմքով լայն ձվաձև և կամ գրեթե գնդաձև գազաթույն թույլ սեղմված և ծծակով: Չափերով համեմատաբար մեծ են: Պտուղների պտղամիջուկ կարող է այստեղից ֆիտոֆտորոզով, ինչպես բաց դաշտերում, այնպես էլ ջերմոցներում: Վարակը կատարվում է միայն տեր-բույսերի վեգետացիայի փուլում:

5. Անտրակնոզ - *Colletotrichum phomoides* - Նկարագրվող սնկի վարակը տարածվում է հասունացող և հասուն պտուղների վրա: Սկզբում առաջանում են փոքր, թաց, թույլ սեղմված կլոր բծեր, որոնք ժամանակի ընթացքում գորշանում են և չափերով կարող են հասնել 1.5 սմ –ի: Բծերի վրա առաջանում են բազմաթիվ մուգ գորշագույն կամ սև բարձիկներ /սպորակրոյություն/ գորշ ատամիկներով: Սպորանոսկոպ սկզբում էպիդերմի տակ է, հետագայում այն պատռվում է: Սպորները բարձիկներում անգույն են, քորոցանման, յուղի 2 կաթիլներով: Այստեղից օջախները կորցնում են որակական հատկանիշները և պիտանելիությունը, երբեմն ունենում են դառը համ:

6. Անտրակնոզ - *Colletotrichum kruegerianum* - Նշված սնկի այստեղից օջախների ժամանակ պտուղների վրա առաջանում են սեղմված բծեր, որոնք թույլ տարբերվում են պտղի հիմնական գունավորությունից: Սպորանոսկոպ գունատ դեղնագույն է, տեղ-տեղ ձևավորվում են նարնջագույն ատամիկներ: Սպորները միաբջջիչ են, քորոցանման, հիմքում սեղմված: Անտրակնոզով այստեղից սկսվող վարակը է սկսվել դաշտում և հետագայում շարունակվել պահպանման վայրերում:

7. *Sklerotinia sclerotiorum* - Սպիտակ փտում, սկլերոտիոնոզ: Սուրճը այստեղից սկսվում է մի շարք բանջարեղենների և գյուղատնտեսական նշանակության կուլտուրաների: Պտուղների պտուղները նկարագրվող սնկով այստեղից սկսվում են փափուկ, լարժում և սկզբում ծածկվում են սպիտակ փառով, իսկ հետագայում՝ սև սկլերոտիոնոզներով: Հնարավոր է հարակից պտուղների վարակ կամ վարակի տարածում, բերքի տեղափոխման ու պահպանման կետերում:

8. *Botrytis cinerea* - Մոխրագույն փտում, բոտրիտոզ: Նկարագրվող սնկի վարակը կարող է առաջանալ ինչպես տեր-բույսի վեգետացիայի փուլում, այնպես էլ բերքի հավաքման, տեղափոխման և պահպանման ժամանակամիջոցում: Այստեղից օջախները հարուցիչի թափանցման պահից սկսած արագ փափկում և ծածկվում են մոխրագույն փառով՝ սնկի սպորակրոյությամբ: Այստեղից օջախները հաճախ ճաքճքում է: Պտղի վարակը հիմնականում սկսվում է պտղի և կոթունի ամրացման հատվածից կամ մեխանիկական վնասվածք ստացած օջախից:

9. *Fusarium gibbosum* - Վարդագույն փտում, ֆուզարիոզ: Հիվանդությունն առաջանում է *Fusarium gibbosum* սնկի հարուցիչի ներթափանցումից: Փտող պտուղների վրա առաջանում է վարդագույն փառ խիտ վարդագույն բարձրիկներով: Կոնիդիումներն իլիկաձև են, անգույն, 3-5 միջնորմով: Պտուղների ախտահարված հյուսվածքները ջրալցվում են և պտուղը կորցնում է պիտանելիությունը:

10. *Trichotheium roseum* - Վարդագույն փտում, տրիխոտեցիոզ: Ախտահարված պտուղների վրա առաջանում են վարդագույն փոշիացող փառ, որը կազմված է հարուցիչի կոնիդիակիրներից և կոնիդիումներից: Կոնիդիումները տանձաձև են, թափանցիկ, անգույն, մեկ միջնորմով: Նկարագրվող սնկով հիմնականում ախտահարվում են թույլ կենսագործունեության պտուղները, որոնք կամ ցրտահարված են կամ մեխանիկական վնասվածքներ ունեն: Վարակը հիմնականում սկսվում է բերքի հավաքից հետո՝ տեղափոխման և պահպանման ժամանակ:

11. *Rizopus nigricans*-Մոխրագույն գլխիկավոր բորբոս՝ ռիզոպուս: Լայնորեն տարածված սունկ է: Այն զարգանում է գրեթե բոլոր փտող բանջարեղենների վրա: Ախտահարված պտուղների պտուղների վրա առաջանում է փափուկ թաց փտում: Վարակված պտուղներից առատ ջրազատում է կատարվում և ունենում է թթու հոտ: Պտղաթաղանթների վրա ձևավորվում է խիտ, սկզբում մոխրագույն, այնուհետև սև փառ, որը կազմված է սնկի միցելիումից և սպորակրությունից: Մնկամարմինն առանց միջնորմի է: Սպորանգիակիրները դարչնագույն են, ուղիղ, երկարավուն, զարգանում են խմբերով: Սպորանգիումները կիսագնդաձև են, հեշտությամբ պատռվում են: Սպորներն անկանոն կլորավուն են: Պտուղների ախտահարումը սկսվում է մեխանիկական վնասվածքներով կամ ճաքերով հարուցիչի ներթափանցումով: Գերհատուն պտուղների վրա բարձր ջերմաստիճանի /28-30/ և օդի խոնավության առկայության դեպքում փտումը զարգանում է շատ արագ և հեշտությամբ վարակում է հարակից պտուղները:

Տեր-բույս՝ *Capsicum mexicanum* haz. – քիթաք, տաքդեղ - մշակովի միամյա խոտաբույս է:

1. *Alternaria capsici-annui*: Առաջացնում է սև բորբոս սնկային հիվանդությունը: Ախտահարված բույսի պտուղների հյուսվածքները ջրալցվում են, առաջանում է սև բորբոսաման ծածկ, որի կենտրոնը բաց գունավորություն ունի: Սպորները շղթաներով են, բորբոսաման, երկարավուն կամ իլիկաձև, գորշավուն են՝ 3-6 լայնակի և 1-3 երկայնակի միջնորմներով:

2. *Botrytis cinerea*: Ախտահարված հյուսվածքներում առաջանում է մոխրագույն թափվեման փառ և փոքրիկ մանր սկլերոցիումներ: Սպորներն օվալաձև են, միաբջիջ և անգույն, տեղակայված են ճյուղավորված կոնիդիակիրների վրա: Երբեմն պտուղների մակերեսների կամ պտուղների ներսում առաջանում են մանր սև սկլերոցիումներ: Հիվանդությունը զարգանում է հիմնականում պտուղների երկար պահպանման դեպքում կամ եթե պտուղները ֆիզիոլոգիապես թույլ են:

3. *Sclerotinia Libertiana*: Ախտահարված հյուսվածքների վրա առաջանում է սպիտակ խիտ փառ՝ խոշոր, սև սկլերոցիումներով: Պտուղները ախտահարվում են դաշտում, իսկ հավաքից հետո հիվանդությունը շարունակում է նույն կերպ զարգանալ և վերավարակել:

4. *Colletotrichum nigrum*: Անտրակնոզ հիվանդություն է, զարգանում է նշված սնկով տեր- բույսի ախտահարման հետևանքով: Ախտահարված պտուղների վրա առաջանում է մուգ գունավորության, անկանոն տեսքի՝ թույլ կնճռոտված օջախներ: Վերջիններիս վրա ձևավորվում են բազմաթիվ սև կետիկներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են կոնիդիալ սպորածածկ: Այս օջախներում սպորակրությունը արտահայտվում է մուգ գորշավուն փշիկներով: Կոնիդիումները միաբջիջ են, անգույն և գլանաձև: Պտուղները վարակվում են դեռևս դաշտում, իսկ տեղափոխման և պահպանման ժամանակ սունկը շարունակում է զարգանալ և վերավարակել:

Տեր- բույս՝ *Cytophospha* – Վոլանտոսիկ – մշակովի միամյա խոտաբույս է:

1. *Synchytrium endobioticum*: Սունկը ախտահարում է պալարները միայն դաշտում, բույսերի աճի ընթացքում: Արմատային համակարգում և պալարների վրա աչքերի շուրջը զարգանում է գոյացություններ անհամաչափ մակերեսով: Առաջացած նորագոյացություններն կարող են հասնել մինչև 10 սմ: Վարակի նախնական փուլում նորագոյացությունները սպիտակ են, աշնանը գորշանում են և սևանում: Սնկի զարգացմանը նպաստում է խոնավությունը, որի բացակայության դեպքում հիվանդությունն ունի արտաքին այլ դրսևորումներ: Երբեմն ախտահարված օջախները ստանում են ալիքաձև կնճռոտությունների տեսք, որոնք սեղմում են պալարները: Բաղցկեղածին գոյացություններն իրենցից ներկայացնում են հյուսվածքներ, որոնք կազմված են լորձնային զանգվածից՝ պլազմոդիումից: Այնուհետև առաջանում են հաստապատ, քնած սպորներ՝ ցիստեր: Վերջիններս ոսկեգույն դեղին են: Հակացուցված է նշված սնկով ախտահարված պալարների օգտագործումը սննդում: Պետք է բացառել նաև վարակակիր հողատարածքում կարտոֆիլի ցանքը:

2. *Phytophthora infestans*: Հիվանդ պալարների մակերեսներին դիտվում է մոխրագույն կամ գորշ, թեթև սեղմված ամուր, անկանոն տեսքի բծեր: Պալարի լայնակի կտրվածքից դիտվում է ժանգագորշագույն հյուսվածք, ավելի ուշ այն դառնում է դարչնագույն: Փտումը պալարների ներսում տեղակայվում է անհավասարաչափ: Նշված սնկին սովորաբար հաջորդում է չոր փտումի կամ բակտերիալ թաց փտումի զարգացումը: Պալարների ախտահարումը սկսվում է դաշտում, մինչև պալարների հասունացումը: Պալարները ախտահարվում են անձրևային, խոնավ պայմանների առկայությամբ: Ֆիտոֆտորոզային փտումը հատկապես ինտենսիվ է զարգանում պալարների պահպանման առաջին փուլում, երբ պահեստներում ջերմաստիճանը սովորաբար բարձր է լինում: Նշված սնկի կրկնակի վարակ պահեստներում սովորաբար չի դիտվում, քանի որ կրկնակի վարակի պարտադիր պայման է գերխոնավությունը:

3. *Macrosporium solani*: Ախտահարված օջախներում առաջացած բծերը սովորաբար խոշոր են, մուգ գորշավուն. կլորավուն կամ անկյունաձև, նրանց վրա առկա է խիտ կուտակումներով շրջաններ, փառը շատ թույլ է արտահայտված, ախտահարվում են նաև ցողունները: Սպորները խոշոր են բորբոսաման, մոխրագույն գունավորության:

4. *Alternaria solani*: Բավականին տարածված հիվանդություն է և ուժեղ վարակի դեպքում մեծ վնաս է հասցնում: Հիվանդությունը նկատվում է բույսերի կոկոնակալման փուլի սկզբում: Հիվանդության զարգացման համար օպտիմալ պայմաններ են 170C-ից բարձր ջերմությունը, կարճատև անձրևները, առատ ցողը, 80% - ից բարձր հարաբերական խոնավությունը: Վարակվում են տերևները, ցողունները, պալարները: Տերևների վրա հայտնվում են անկյունավոր կլոր մուգդարչնագույն բծեր՝ լավ նկատելի կոնցենտրիկ օղակներով: Վարակված հյուսվածքները չոր են լինում: Հիվանդության զարգացման հետևանքով բծերը սկսում են սրանալ, որի հետևանքով տերևները չորանում են և թափվում:

Առաջնային վարակի աղբյուր են հողում ձմեռող վարակված բույսերի մնացորդները, հիվանդ պալարները և հողը, որի մեջ սունկը ապրում է մի քանի տարի:

5. Կարտոֆիլի ալյազոդ - *Erysiphe cichoracearum*: Ախտահարվում են տերևները: Տերևների վրա առաջանում է սպիտակ ալյազոդի փառ: Սպորները անգույն են, օվալաձև, միաբջիջ: Սպորները շղթաներով են: Պայուսակավոր ստադիա չի դիտվում:

6. Կարտոֆիլի թաց փտում - *Pseudomonas xanthochlora*: Ախտահարված հյուսվածքները վեր են ածվում լորձնային զանգվածի բաց գունավորությամբ: Ախտահարված պալարներից անդուր հոտ է արձակվում:

7. *Botrytis cinerea Pers.* - Փտումը թաց է, ախտահարված հյուսվածքը ծածկվում է մոխրագույն թավշե փառով, որն իրենից ներկայացնում է սնկի հարուցիչի կոնիդիալ սպորակրություն: Սպորները միաբջիջ են, անգույն և օվալաձև, երբեմն ձևավորվում են սև սկլերոցիումներ: Սնկի զարգացմանը նպաստում է մեխանիկական վնասվածքները և թույլ կենսագործունեություն ունեցող պտուղները: Տաք և սառը ջերմաստիճանների անկանոն հերթափոխը համարվում է սնկի զարգացման հիմնական պատճառը:

8. Կարտոֆիլի չոր փտում - *Fusarium solani*: Կարտոֆիլի ախտահարված պալարների մակերեսը կնճռոտվում է, հաճախ ձևավորվում է պինդ զանգված, որը վերծանվում է փոշենման մասսայի: Ախտահարված կարտոֆիլի միջուկը դատարկվում է: Սպորները իլիկաձև են, 1-5 միջնորումով կամ փոքր միկրոկոնիդիումներով՝ առանց միջնորումների:

9. *Fusarium oxysporum*: Սունկը զարգանում է բույսի վեգետացիայի ժամանակ: Բույսերի ախտահարումը միշտ սկսվում է դաշտում և շարունակվում է: Հիվանդության նախնական փուլում ախտահարված օջախում դիտվում է դարչնագույն ճառագայթային տարածվող գծեր, որոնք իրենցից ներկայացնում են մահացած բջիջներ և հյուսվածքներ: Այնուհետև ախտահարված օջախում աստիճանաբար մեծանում են հյուսվածքները, կնճռոտվում են պալարների կճեպները: Ախտահարված օջախներում ձևավորվում են մանր սպիտակ բարձիկներ, որոնք կազմված են սնկի միցելիումից և սպորակրությունից: Նկարագրվող սունկը հիմնականում ախտահարում է կարտոֆիլը, որի արդյունքում խախտվում է կարտոֆիլի ֆիզիոլոգիական պրոցեսները:

10. *Spongopora subterianae - Fusarium solani*: Վարակի նախնական փուլում պալարների վրա ձևավորվում են ոչ մեծ բաց գունավորությամբ բեղիկներ, որոնք ժամանակի ընթացքում չորանում են, հարակից կեղևները աստղաձև պատռվում են և ձևավորվում է բաց խոռչներ՝ լցված սև փոշիանման զանգվածներ, որն իրենից ներկայացնում է անկանոն խմբերով իրար կպած սնկի սպորներ: Ախտահարումը սկսվում է դաշտում: Վարակը պահպանվում է հողում և պալարներում: Նկարագրվող սունկը ինտենսիվորեն զարգանում է գերխոնավ պայմաններում կամ անձրևային պայմաններում: Պալարների պահպանման ժամանակ կրկնակի վարակ չի դիտվում:

Տեր-բույս՝ Բադրիջան, սևբուլ - *Solanum melongena L.* - մշակովի միամյա խոտաբույս է:

1. Մոխրագույն փտում - *Botrytis cinerea*: Փտումը թաց է, ախտահարված հյուսվածքը ծածկվում է մոխրագույն թավշե փառով, որն իրենից ներկայացնում է սնկի հարուցիչի կոնիդիալ սպորակրություն: Կոնիդիալիքները ծառի նման ճյուղավորված են: Սպորները միաբջիջ են, անգույն և օվալաձև, երբեմն ձևավորվում են սև սկլերոցիումներ: Սնկի զարգացմանը նպաստում է մեխանիկական վնասվածքները և թույլ կենսագործունեություն ունեցող պտուղները: Տաք և սառը ջերմաստիճանների անկանոն հերթափոխը համարվում է սնկի զարգացման հիմնական պատճառը:

2. Չոր փտում - *Phomopsis vexans*: Ախտահարված պտուղների հյուսվածքներում ձևավորվում են բաց գորշագույն կետեր՝ բազմաթիվ մուգ գունավորության պիկնիդներով: Այդ բծերը ավելի բաց են, քան շրջապատող հյուսվածքը: Աստիճանաբար ախտահարված օջախները մեծանում են և ստանում մուգ դարչնագույն գունավորում ու չորանում: Օջախների մակերեսին զարգանում են բազմաթիվ սև պիկնիդներ, որոնք դասավորված են համակենտրոն շրջաններով: Սպորները պիկնիդներում միաբջիջ են: Նշված տեր-բույսի ախտահարումը սկսվում է դաշտում՝ բույսի վեգետացիայի ընթացքում: Պտուղների հավաքից հետո սունկը շարունակվում է զարգանալ: Հիվանդությունը [ԼՂՏ-ում տարածված է: Այս նշված 2 հիվանդություններն արտահայտվում են սկզբից կանաչ զանգվածի վրա, այնուհետև փոխանցվում պտուղներին և հետագայում նաև արմատներին: Մեր կողմից հայտնաբերվել են ախտահարված պտուղները:

3. *Penicillium expansum* - Ախտահարված պտուղների հյուսվածքները փափկում են և ջրալցվում: Պտուղների մակերեսին առաջանում է թևակապույտ բորբոսանման փառ, որն իրենից ներկայացնում է սնկի միցելիում և սպորակրություն: Կոնիդիալիքները վրձնանման են: Սպորներն էլիպտոիդալ են՝ գրեթե կլոր, փոքր են և կանաչավուն գունավորության: Պտուղների մեխանիկական վնասվածքները բնականաբար ընկալունակ են դարձնում նշված սնկի նկատմամբ, որի արդյունքում տեղի է ունենում պտուղների ֆիզիոլոգիական պրոցեսների խանգարում: Հիվանդության դեմ պայքարի կարևոր մեթոդ է պտուղների ճիշտ պահպանումը: Անհրաժեշտ է դասավորել պտուղները մաքուր տարաններում և խուսափել պտուղների գերտաքացումից: Երբեմն կարող է սունկը զարգանալ պահեստներում՝ նախապես այլ հիվանդ պտուղների առկայության դեպքում:

4. *Alternaria solani*: Ախտահարվում են պտուղները: Սկզբում առաջանում է դարչնագույն բծեր՝ տարբեր մեծության, որոնք ծածկվում են սև թավշե փառով: Վերջիս իրենից ներկայացնում է հարուցիչ կոնիդիալիքների և կոնիդիումների կուտակումներ: Սնկի սպորները քորոցանման են, գորշ, ունեն 1-2 երկարավուն միջնորում: Պտուղների ախտահարումը սկսվում է դաշտում: Այնուհետև պտուղների տեղափոխման և պահպանման ժամանակ սունկը ագրեսիվ կերպով զարգանում է: Պտուղների ոչ ճիշտ հավաքի և պահպանման հետևանքով կարող է տեղի ունենալ վերավարակում: Նկարագրված սնկային հիվանդությունների լայն տարածման հետևանքով խախտվում է տեր բույսերի կենսագործունեության պրոցեսները, նվազում է մշակովի մորմազգիների բերքատվությունն ու բերքի որակական հատկությունները:

Ներկայումս գյուղատնտեսության զարգացման արդիական և հրատապ հիմնախնդիրներից է համարվում հիվանդությունների դեմ պայքարն ու առաջարկվում են ագրոտեխնիկական տարբեր մեթոդներ, թերապևտիկ բուժական միջոցառումներ: Թերապևտիկ միջոցառումներից են պայքարի քիմիական և կենսաբանական մեթոդները [1]:

1

2

3

4

Նկ. 1. 1 – Տնր-բույս՝ Լոլիկ սովորական, սունկ՝ *Sklerotinia sclerotiorum*, 2 - Տնր-բույս՝ Լոլիկ սովորական, սունկ՝ *Rizopus nigricans*, 3 – Տնր-բույս՝ բադրիջան, սունկ՝ *Botrytis cinerea*, 4 - Տնր-բույս՝ կարտոֆիլի պալար, սունկ՝ *Rizoctonium*, շիզոկոսմոս:

Պայքարի միջոցառումները

- Ֆիտոֆտորոզով ուժեղ վարակված դաշտերում բերքահավաքից 4 - 6 օր առաջ հնձել կարտոֆիլի փրերը, որը նպաստում է պալարի կեղևի հաստնացմանը: Այս դեպքում տերևի վարակը չի անցնում պալարներին:
- պարարտացում հանքային պարարտանյութերի համալիրով, կալիումի բարձր չափաբաժիններով: Կալիումական պարարտանյութերը բարձրացնում են բույսերի դիմադրողականությունը որոշ անկային հիվանդությունների նկատմամբ, ցրտադիմացկունությունը և երաշտադիմացկունությունը:
- կոկոնակալման փուլի սկզբում սրակել բորոդյան հեղուկի 1% - ոց լուծույթով, անհրաժեշտության դեպքում կրկնել 10 -12 օր ընդմիջումներով:

- տնկել միայն կարտոֆիլի առողջ պալարներ
- պարարտացնել հանքային և օրգանական պարարտանյութերով
- բուկլիցը կատարել ժամանակին և խնամքով
- կանխման և բուժման նպատակով օգտագործել 1 % - ոց բորոդյան հեղուկ: Ֆուգարիդային թառամման, անտրակնոզի դեմ սրակել պղնձի քլորոքսիդ՝ 2.4 կգ/հա կամ Ռ-ապիդ Գ-ոլդ՝ 2.5 կգ/հա, սև սոխկի դեմ՝ ծծումբ՝ 50 կգ/հա նորմաներով [3]:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ջ.Ն., Նանագյուլյան Ս.Գ., Ամիրջյան Ա.Ա. – Ֆիտոպաթոլոգիա, Երևան, 2004, 58 էջ:
2. Մարգարյան Գ. Գ. – Բույսերի հիվանդություններ, 2013, 83 էջ:
3. Նիկոյան Ա. – Հայաստանի Հանրապետությունում օգտագործման համար թույլատրված բույսերի պաշտպանության քիմիական և կենսաբանական միջոցների տեղեկատու, Երևան, 2015, 469 էջ:
4. Горленко В. М. - Болезни растений и внешняя среда / Очерки биологии и экологии паразитов растений /, фитопатология, микология, 2012, 124 с.
5. Дементьева М. И., Выгонский М. И. - Болезни плодов, овощей и картофеля при хранении, 1988, 231 с.

ԵՐԻԿԱՄԱՅԻՆ ԱՆԲԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆ**ք. ՄՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻՄ**

Աշխատանքում ներկայացված են տար և քրոնիկ երիկամային անբավարարությունը ախտորոշող՝ արյան և մեզի մեջ հիմնական կենսաքիմիական ցուցանիշների (կծիկային զտման արագություն, կրեատինին, կրեատին, կրեատինինի քլիրենս, կարբոնատներ, կալիում, ֆոսֆոր, միզանյութ) փոփոխությունները: Երիկամի գործառնությունը և կրեատինի քլիրենսը կամ կծիկային ֆիլտրման՝ զտման արագությունն իջնում է՝ տարիքից կախված: Նորման կազմում է 120մլ/րոպե: ԼՂՀ-ում նկատվում է երիկամային անբավարարությամբ հիվանդների աճ՝ կախված ոչ ինֆեկցիոն հիվանդությունների (շաքարախտ, սիրտ-անոթային հիվանդություններ) տարածվածությունից:

Բանալի բառեր՝ երիկամ, կրեատինին, կծիկային ֆիլտրման արագություն, կրեատինինի քլիրենս, նեֆրոն, կալիում, դիալիզ

A. L. Grigoryan

РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ ПОЧЕЧНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ В г. СТЕПАНАКЕРТЕ

В работе представлены изменения основных биохимических показателей крови и мочи, используемых при диагностике острой и хронической почечной недостаточности (скорость клубочковой фильтрации, клиренс креатинина, креатинин, креатин, карбонаты, калий, фосфор, мочевины). Установлено снижение функции почки с возрастом, клиренса креатинина и скорости клубочковой фильтрации. Норма последней составляет 120 мл/мин. В НКР наблюдается увеличение числа больных с почечной недостаточностью, связанное с высокой распространенностью не инфекционных заболеваний (сахарный диабет, сердечно-сосудистые заболевания).

Ключевые слова; почки, креатинин, скорость клубочковой фильтрации, клиренс креатинина, нефрон, калий, диализ

A.L. Grigoryan

PREVALENCE OF KIDNEY FAILURE IN STEPANAKERT

This work presents the changes of biochemical parameters of blood and urine tests, which are used in the diagnosis of acute and chronic kidney failure (the rate of glomerular filtration, creatinine clearance, creatinine, creatin, carbonates, potassium, phosphorus, urea). We found a decrease in kidney function, in creatinine clearance and glomerular filtration rate is due to the age. The norm of the latter one is 120ml/min. We observed an increase in the number of patients with kidney failure, which is attributed to a high prevalence of non-infectious diseases (diabetes, cardiovascular disease).

Key words: kidney, creatinine, glomerular filtration rate, creatinine clearance, nephron, potassium, dialysis

Մարդու և բարձրակարգ կենդանիների արտաթորության օրգաններն են՝ երիկամները, թոքերը, մաշկը, քրտնազնկները, աղիքները և այլն, որոնց գործունեությամբ ապահովվում է օրգանիզմի ներքին միջավայրի կայունությունը (հոմեոստազ):

Մակայն արտաթորության հիմնական օրգանները հանդիսանում են երիկամները:

Արտաթորության օրգանների ֆունկցիայի խանգարումը կարող է պատճառ դառնալ մի շարք հիվանդությունների, երբեմն՝ մահվան:

Յուրաքանչյուր անձ ունի երկու երիկամ (լատ. rens), որոնք գտնվում են ողնաշարի աջ և ձախ կողմերում՝ որովայնի խոռչի հետին պատի որովայնամզի տակ: Երիկամները որովայնի մաս չեն կազմում: Աջ երիկամը միջին հաշվով ձախից ցածր է 1-1,5 սմ՝ լյարդի ճնշման պատճառով: Երիկամները սրճագույն լոբանման օրգաններ են: Յուրաքանչյուր երիկամ ունի 10-12սմ երկարություն, 5սմ լայնություն, 3սմ խորություն և 120գ կշիռ: Արտաթորության գործող միավորներն են նեֆրոնները, որոնք կազմված են կծիկներից (լատ. glomeruli): Նեֆրոնների քանակը հասնում է 1,5-2մլն: Օրական մոտ 200լ արյան գոտում տեղի է ունենում նեֆրոնների կծիկներում, արդյունքում առաջանում է 2լ մեզ: Երիկամների նորմալ գործունեությունը կախված է կծիկային և խողովակային բջիջների ամբողջականությունից, արյան նորմալ մատակարարումից, երիկամային գործունեության վրա ազդող հորմոնների փոխանակումից և արտազատումից: Երիկամները ապահովում են նյութափոխանակության արգասիքների՝ ջրի, միզանյութի, միզաթթվի, տարբեր աղերի՝ հիմնականում NaCl, օտարածին նյութերի, թույների, թունավոր արգասիքների, մանրէների թույների, լյարդի կողմից թունազրկված նյութերի արտահանումը արյունից մեզի մեջ, պահպանում են արյան կազմի հոմեոստազը, օսմոսային և օսկոտիկային ճնշումները, թթվահիմնային հավասարակշռությունը (7.36-7.4), ինչպես նաև արտադրում են կենսաբանական ակտիվ նյութեր՝ ռենին, պրոստագլանդին, վիտամին D-ի ակտիվ ձև:

Երիկամները հանդիսանում են օրգանիզմի հայելին, որի միջոցով կարելի է գաղափար կազմել օրգանիզմում ընթացող գործընթացների մասին: Երիկամի ֆունկցիայի խանգարումը կարող է պատճառ դառնալ մի շարք հիվանդությունների՝ օր. նեֆրոպաթիայի, երբեմն՝ մահվան: Նեֆրոպաթիաների տեսակներն են՝

Նեֆրիտ՝ երիկամաբորբ

- Երիկամային անբավարարություն՝ Սուր Բրոնխի՝ Պիելոնեֆրիտ Գլոմերուլոնեֆրիտ
- Ուրեմիա
- Երիկամների պոլիկիստոզ
- Նեֆրոտիկ համախտանիշ
- Հիպերտոնիկ նեֆրոպաթիա

Երիկամային անբավարարությունը երիկամային հոմեոստատիկ ֆունկցիաների խանգարումն է՝ ազոտաըլյուրոնության, թթվահիմնային վիճակի փոփոխության և ջրաէլեկտրոլիտային հավասարակշռության խանգարման գարգացումով: Տարբերում են սուր և քրոնիկ երիկամային անբավարարություն:

Երիկամային սուր անբավարարություն (ԵՍԱ) զարգանում է երիկամների ֆունկցիայի հանկարծակի դադարից: Երեխաների մոտ ԵՍԱ մասին վկայում է օլիգոանուրիան՝ մեզր 300 մլ (մ2/օրը)–ից քիչ է և միզանյութն ավելի է 16,5 մմոլ/լ–ից (100 մգ/100 մլ) (Lieberman E., 1976):

ԵՍԱ-ն զարգացման պատճառագիտական գործոնները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

- նախաներիկամային (պրեռենալ),
- երիկամային (ռենալ),
- հետերիկամային (պոստռենալ):

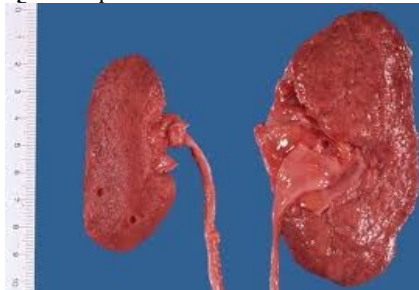
Նախաներիկամային գործոններից են արյան ճնշման խիստ իջեցումը, հեմոլիզը և միոլիզը, անհամատեղելի արյան փոխներարկումը, սուր հեմոլիտիկ սակավարյունությունը, տարածուն այրվածքները, էլեկտրոլիտների մեծ կորուստը և ջրազրկումը՝ ծանր փսխումների դեպքում, կրկնվող փսխումները, էնդոզեն թունավորումները՝ կապված աղիքային անանցանելիության, պերիտոնիտի, պանկրեատիտի հետ:

Երիկամային գործոններից են երիկամների ախտահարումը՝ Էկզոգեն նեֆրոտոքսիկների ազդեցությունից (սնկային, սնդիկային, քլորոֆորմային թունավորումներ և այլն), տոքսիկո-ալերգիկ ախտահարումները՝ կապված որոշ դեղանյութերի գերդոզավորումից կամ նրանց նկատմամբ եղած բարձր զգայնությունից (հակաբիոտիկներ, սուլֆանիլամիդներ և այլն), վարակները, երիկամային տարածուն հիվանդության բարդությունները:

Հետերիկամային գործոններն են միզատար ուղիների անցանելիության խանգարումները (երկկողմանի միզաբարություն):

Առաջարկված է նաև առանձնացնել ԵՍԱ **աներիկամային ձևը՝ առենալ՝** կապված երիկամի (երիկամների) վնասվածքների կամ վիրահատական հետզգման հետ:

Սուր պիելոնեֆրիտը (լատ. Acute pyelonephritis՝ երիկամի ավազանի բորբոքում) համարվում է կյանքին սպառնացող հիվանդություն և կարիք ունի շտապ ախտորոշման և բուժման:

Սուր պիելոնեֆրիտ

Պատճառները հիմնականում կապված են վերելք ճանապարհով երիկամի պարենխիմա ինֆեկցիայի ներթափանցման հետ: Աղիքային ցուպիկը համարվում է սուր պիելոնեֆրիտի ամենատարածված հարուցիչը (մոտ 80%): Այլ հարուցիչներից են՝ Proteus, Enterobacter, Pseudomans, gram-positive bacteria, Streptococcus faecalis, S. aureus...:

Երիկամային քրոնիկական անբավարարության (ԵԶԱ) ձևաբանական հիմնանյութը գործող նեֆրոնների քանակության հարաճուն նվազումն է, որը բերում է երիկամային գործընթացների ընկճմանը, իսկ հետագայում՝ երիկամային ֆունկցիաների խանգարմանը՝ գլոմերուլոնեֆրիտի:

Ուռնմիան երիկամային հոմեոստատային ֆունկցիաների անվերադարձելի խանգարումն է՝ կապված երիկամների ծանր, հարաճող ախտահարման հետ: Ներկայումս ուռնմիա (միզարյունություն) տերմինը նույնացվում է ԵԶԱ հետ: ԵԶԱ անվանման տակ հասկանում են հոմեոստատիկ այն վիճակը, երբ երիկամների ֆիլտրող ունակությունը տարիքային նորմայից իջած է 25%-ի չափով, իսկ արյան մեջ կրեատինինը բարձր է 0,176 մմոլ/լ–ից: ԵԶԱ զարգանում է քրոնիկական գլոմերուլոնեֆրիտի, քրոնիկական պիելոնեֆրիտի, ժառանգական նեֆրոպաթիաների, երիկամային հիպոպլազիայի կամ դիսպլազիայի, ամիոիդոզի և համակարգային հիվանդությունների հետևանքով:

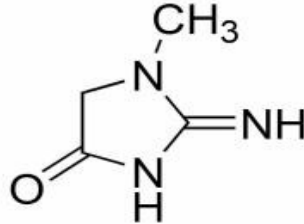
Մեր աշխատանքում ԵՍԱ և ԵԶԱ ախտորոշելու նպատակով հաշվի են առնվել արտաքին ախտանշանները՝

.Ստորին միզուղիների ախտանշանները՝ դիզուրիա, հաճախամիզություն, անզուսպ միզարձակություն, վերցայլքային ցավեր, արյունամզություն)

- .Գոտկային ցավեր
- .Ջերմություն (39՝ և բարձր)
- .Դող և սարսուռ
- .Սրտխառնոց և փսխում

Այսինքն՝ մանրամասն անամնեզ է հավաքվել հիվանդության պատմության մասին, կատարվել է օբյեկտիվ, լաբորտոր (արյան և մեզի ընդհանուր քննություն և գործիքային՝ սոնոգրաֆիա, ռենտգենոգրաֆիա, կոմպյուտերային տոմոգրաֆիա...) քննություններ: Ժամանակին չախտորոշելու և չբուժելու դեպքում կառաջանան բարդություններ:

Սուր երիկամային անբավարարության զարգացումը բացահայտելու ամենահարմար և ստույգ թեսթը համարվում է արյան և մեզի մեջ կրեատինինի որոշումը, ինչպես նաև կծիկային ֆիլտրման արագության և կրեատինինի կլիրենսի որոշումը:

Կրեատինինը ազոտային մետաբոլիտ է, որը հանդիսանում է մկանային և մյուս հյուսվածքների էներգետիկ փոխանակությանը մասնակցող կրեատինֆոսֆատի փոխանակության վերջնական արդյունք: Կրեատինինի (Creatinine, CREA) սինթեզն ընթանում է գլխավորապես մկանային հյուսվածքներում: Մկանային կծկումն ընթանում է կրեատինֆոսֆատի քայքայման արդյունքում առաջացող էներգիայի շնորհիվ, որի ընթացքում առաջանում է նաև կրեատինին:

ԿՖԱ-ն որոշելու համար բժշկությունում օգտագործում են ինուլին ամլաջրատը, կամ էլ ուրիշ իզոտոպներ:

Նետագրովել է Ստեփանակերտ քաղաքի տարբեր սեռի և 2 տարբեր տարիքային խմբեր՝ դեռահաս (առաջին հասունացման շրջան և 46-60 և ավելի տարեկան տղամարդկանց և կանանց)՝ 40-ական մարդ:

Աղյուսակ 1

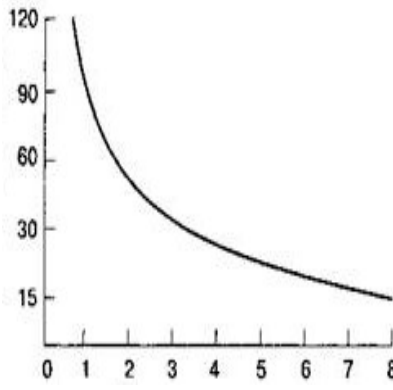
Սեռ	Տարիք	մկմո/լ
	Դեռահաս՝ 10-18տ	44-88
Տղամարդիկ	Մինչև 60տ	80-115
	60-90տ	71-115
Կանայք	Մինչև 60տ	53-97
	60-90տ	53-106

Աղյուսակ 1 տվյալներից երևում է, որ դամարոկլանց մոտ կրեատինինի մակարդակը քիչ ավելի բարձր է, քան կանանց մոտ, այն բացատրվում է կմախքային մկանուքի ավելի զարգացած լինելով: Տարիքից կախված՝ կրեատինինի քանակությունը շատանում է :Արյան շիճուկում կրեատինինի մակարդակը հարաբերականորեն կայուն է և կախված է սինթեզի և հեռացման հավասարակշռությունից: Հիմք ընդունել արյան մեջ կրեատինինի քանակությունը այնքան էլ ճիշտ չէ. Դրա համար էլ ավտոբ է որոշել կծիկային ֆիլտրման արագությունը՝ ըստ կրեատինինի (մ/րոպե)

Աղյուսակ 2

Տարիք	Տղամարդիկ (մ/րոպե)	Կանայք (մ/րոպե)
< 3տ	65-100	65-100
1-30տ	88-146	81-134
30-40տ	82-140	75-128
40-50տ	61-120	58-110
50-60տ	82-140	75-128
60-70տ	82-140	75-128
70-ից բարձր	55-113	52-105

Երիկամային ֆիլտրման արագություն՝ մ/ր

Գրաֆիկ 1 1 կրնատինինի քան.մգ/դլ

Կորը պարաբոլ է:

Երիկամային անբավարարությունը ախտորոշելու համար հիմք ընդունել արյան մեջ կրնատինինի քանակը այնքան էլ ճիշտ չի լինի, քանի որ նրա քանակությունը կախված է նաև մարմնի զանգվածից և սննդակարգից:

Երիկամային անբավարարությունը ախտորոշելու համար պետք է որոշել կրնատինինի կլիրենսը: Կլիրենսը Լրոպեում մարդու երիկամով անցած այս կամ այն նյութերից մաքրված արյան քանակությունն է (մլ): Կլիրենսի որոշման համար անհրաժեշտ է իմանալ 3 արժեք՝ մեզում և արյան մեջ նյութի խտությունը, միաժամանակ դիտորենի թուլակալան արժեքը:

Կրնատինինի կլիրենս (մլ/րոպե) =

$$\frac{\text{Մեզում կրնատինինի խտությունը (մգ \%) x մեզի ծավալը (մլ) / Պլազմաի կրնատինինի խտությունը (մգ \%) x հավաք.ժամ.(րոպե)}}{\text{Պլազմաի}}$$

Տարբեր հիվանդություններից և սննդամթերքից կախված կրնատինինի քանակի փոփոխություններ

Աղյուսակ 3

Նորմայում կրնատինինի պարունակությունը արյան մեջ մկմոլ/լ		Հիվանդություններ	Արյան մեջ կրնատինինի		Մեզի մեջ	
			Բարձրացում	Իջեցում	Բարձրացում	Իջեցում
Արական	Իգական	Երիկ. գործ. խանգարում	↑			
71-115	53-97	Ակրումեզայիա	↑			
Մեզում՝ մմ/լ		Հիպերթիրեոզ	↑			
Ար.	Իգ.	Մեծաքանակ մսամթերքի ընդունում	↑			
7,1-17,7	5,3-15,9	Նեֆրոթունավոր պրոպրատների, ասկորբինաթթվի, ազետոնի, լիդոկայինի, գլյուկոզայի, ֆրուկտոզայի, իբուպրոֆենի ընդունում	↑			
Մեզում մգ/24ժ		Մկանային զանգվածի պակասման ժակ		↓		
500-2000		Հոլիոլային առաջին եռամսյակում		↓		
		Անեմիա				↓
		Մկանային ատրոֆիա				↓
		Ինսուլտ				↓
		Սուր դերմատոմիոզիտ				↓
		Վահանաձև գեղձի անբավարարություն			↑	
		Հիպոֆիզի աշխատանքի խանգարում			↑	
		Ինֆեկցիոն հիվանդ. սուր շրջան			↑	
		Վիտամին E անբավարարություն				↑
		Շաքարախտ			↑	
		Ցնցումների ժամանակ			↑	

Արյան մեջ ցուցանիշների նորման և երիկամային անբավարարության դեպքում հիմնական փոփոխությունները

Աղյուսակ 4

Անվանում	Չափման միավորները	Նորմա	Երիկամային անբավարարություն	
			Բարձրացում	Իջեցում
Միզանյութ	Մմոլ/լ	2,0-8,0	↑	
Կրեատինին	Մկմոլ/լ	70-97	↑	
Անօրգանական ֆոսֆոր	Մմոլ/լ	0,7-1,8	↑	
Կալցիում	Մմոլ/լ	2,0-2,7	↑	
Մանգան	Մմոլ/լ	0,72-1,2	↑	
Եռզվիցերիդներ	Մմոլ/լ	0,38-1,1		
Ազատ կալցիում				↓
Ազոտ			↑	↓
Կալիում			↑	↓
Արյան բիկարբոնատ (ացիտոզ)				↓
Թրոմբոցիտներ				↓

Մեզի հիմնական բիոքիմիական ցուցանիշները

Աղյուսակ 5

Բաղադրություն	Պարունակություն (մեկ օրվա մեզի քանակի հաշվով)	
	գ/օր	մմոլ/օր
Նատրիում	3 – 6	130 – 260
Կալիում	1,5 – 3,2	38 – 82
Մանգան	0,1 – 0,2	4,2 – 8,4
Ընդհանուր կալցիում	0,1 – 0,25	2,5 – 6,2
Ամոնիակի ազոտ	0,5 – 1,0	36 – 71
Քլորիդ (Cl ⁻)	3,6 – 9,0	100 – 250
Անօրգանական ֆոսֆոր	0,9 – 1,3	29 – 45
Միզաթթու	0,2 – 1,2	1,2 – 7,1
Միզանյութ	20 – 35	333 – 583
Կրեատինին		
տղամարդկանց	1,0 – 2,0	8,8 – 17,7
կանանց	0,8 – 1,8	7,1 – 15,9
Ինդիկան	0,01 – 0,012	0,047 – 0,056
Կրեատին	Հետք 380մկմոլ/օր	

Մեզում հիմնական բիոբիոհիմնական ցուցանիշների փոփոխությունները

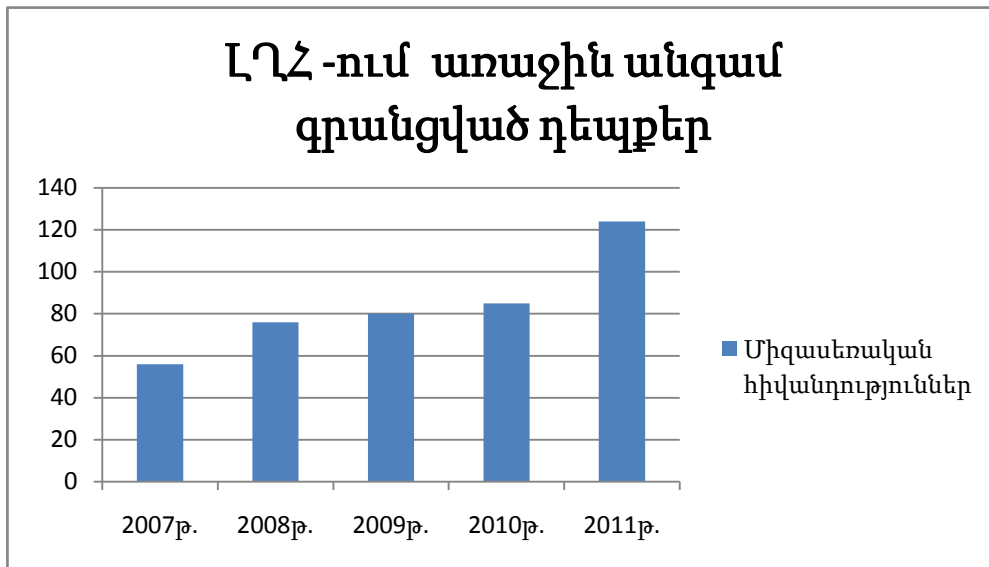
Միզանյութի բարձրացում

- մեծ քանակությամբ սպիտակուց ընդունելուց
- հղիության ժամանակ
- շաքարախտ
- հիպերթիրոզ
- ֆոսֆորով թունավորում
- մկանների վնասում
- միզանյութի համակարգի օրգանների բորբոքում
- հնպատիաներ
- E, B1 վիտամինների անբավարարություն
- սելենի պակաս
- հետվիրահատական շրջան
- հորմոնային դիսբալանս

Իջնում

- բուսական սննդակարգ
- երիկամային անբավարարություն
 - գլոմերուլոնեֆրիտ
 - պիելոնեֆրիտ
- լյարդի գիռոզ
- երեխանների ակտիվ աճի շրջան
-

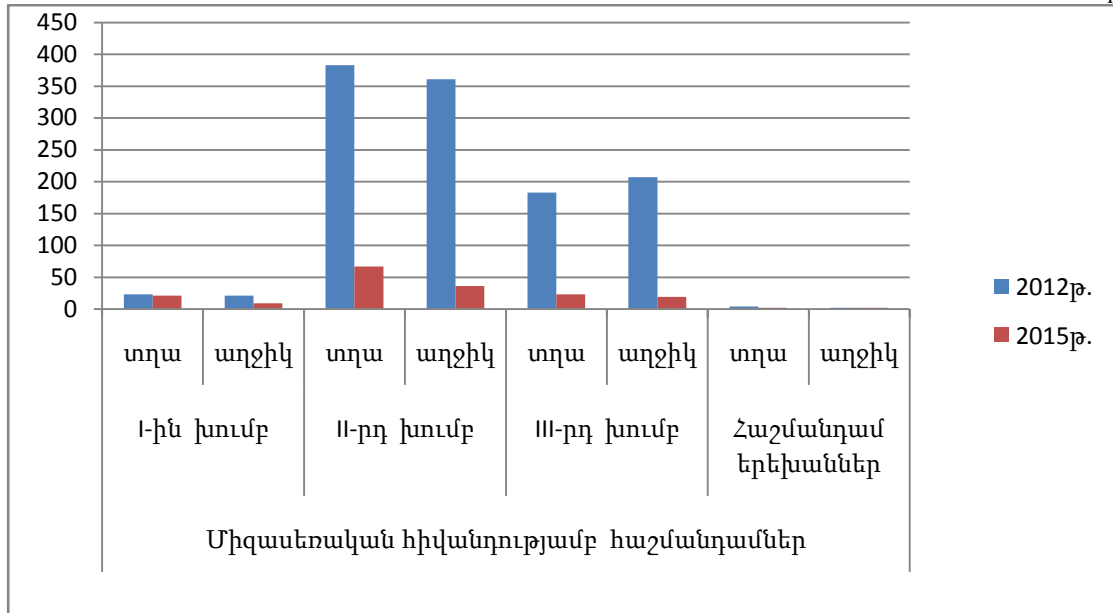
Գրաֆիկ 2

Վիճակագրական տվյալներից երևում է, որ 2007թ. մինչև 2011թ ԼՂՀ նկատվում է միզասեռական համակարգի հիվանդության դեպքերի թվի կայուն աճ: Իսկ 2012-2015թթ. դեպքերի թվերը տատանվում են: 0-17 տարեկան երեխանների, ինչպես նաև մեծահասակների մոտ սիրտ-անոթային հիվանդությունների դեպքերի առավելագույն թիվը գրանցվել է 2011թ.: Տարեցների մոտ նշված հիվանդության հաճախականությունը նկատելիորեն արտահայտված է, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ միզասեռական համակարգի հիվանդությունը կապված է շաքարախտի, սիրտ-անոթային համակարգի, հիպերտենզիայի թվաքանակի աճի հետ:

Միգասեռական հիվանդությամբ հաշմանդամներն՝ ըստ խմբերի

Գրաֆիկ 3

Մանրագրագ

Անհրաժեշտ է սահմանափակել ջրի ընդունումը, քանի որ ընդունած գրեթե ողջ հեղուկը մնում է օրգանիզմում, եթե առկա է օլիգոստործումը: Անհրաժեշտ է սահմանափակել կալիում պարունակող սննդամթերքի օգտագործումը, կերակրի աղի օգտագործումը, քայց այդուհանդերձ չպետք է մոռանալ, որ, օրինակ, դիալիզային բուժում ստացող հիվանդի սնունդը պետք է բարձր կալորիականություն ունենա և պարունակի բավարար քանակով սպիտակուցներ:

Ստեփանակերտ քաղաքում մոտ 40 քրոնիկ երիկամային անբավարարությամբ հիվանդներ դիալիզային բուժում են ստանում ԼՂՀ կենտրոնական հիվանդանոցում:

Գրականության ցուցակ

- 1.Ռ.Գ.Քամայան Լլինիկական կենսաքիմիայի հիմունքներ, Երևան, 2008, էջ.97-122
- 2.Ն.Լ.Ասլանյան Լլինիկական կենսաքիմիա ք. Երևան, 1996, էջ56-62
- 3.Գ. Նավասարդյան, Ա. Պապյան Ախտաֆիզիոլոգիա ք.Երևան,2001, էջ.135-139
- 4.Т.Т.Березов,Б.Ф. Коровкин Биологическая химия, Москва, 1990, с. 473-480
- 5.Е.М.Шилов Хроническая болезнь почек, 2014, с.25-30
- 6.Н.А. Мухина Хефрология, Москва, 2010, 4-8, с. 148

**Գրիգորյան Անահիտ Վլադիմիրի,
աշխ. գիտ. թեկ., դոցենտ, ԱրՂՀ
Թովմասյան Ռուբինա Ստեփանի, ԱրՂՀ
E-mail: srbuhi.tovmassian@mail.ru**

ԷՎՈԼՈՑԻՈՆՆԵՐՈՆ ԱՏՏԱՀՂԱՅՈՒՄՆԵՐ ԼՂՀ ՌԵԿՐԵԱՑԻՈՆ ՌԵՍՐՍՈՒՐՄՆԵՐԻ ԵՎ ՌԵՍՐՍՈՒՐՍՕՂՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հոդվածում ներկայացված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ռեկրեացիոն ռեսուրսների և դրանց ռացիոնալ օգտագործման շնորհիվ ԼՂՀ-ում ինտենսիվ եղանակով ռեկրեացիոն տնտեսության զարգացման մասին հեռանկարային գաղափարներ: Դիտարկումների և ուսումնասիրությունների արդյունքում վերծանվել է էքստենսիվ փուլի թերացումները, բացահայտվել է ԼՂՀ ռեկրեացիոն պահանջարկը: Այս հիմնախնդրի լուծումը կնպաստի ոչ միայն զբոսաշրջության, այլև ԼՂՀ մյուս տնտեսական համակարգերի զարգացմանը, ինչը նաև ռազմավարական նշանակություն կունենա հանրապետության համար:

Բանալի բառեր *Ռեկրեացիոն, լանդշաֆտ, ռեսուրսօգտագործում, էքստենսիվ, ինտենսիվ, ռելիեֆ, երկրահամակարգ, անտառապուրակ, ռեկրեացիոն շրջանացում, երկրատեխնիկական:*

**Григорян Анаит Владимировна,
кандидат географических наук, доцент, АрГУ
Товмасын Рубина Степановна, АрГУ**

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ИДЕИ О РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСАХ НКР И О РЕСУРСОПОЛЬЗОВАНИИ

В статье представлены перспективные идеи о рекреационных ресурсах НКР и о развитии рекреационной экономики НКР интенсивном путем с помощью рационального использования этих ресурсов. В результате наблюдений и исследований были выявлены недостатки экстенсивной стадии, а так же рекреационная потребность НКР. Решение этой проблемы поможет не только развитию туризма, но и развитию остальных экономических систем НКР, а это в свою очередь имеет стратегическое значение.

Ключевые слова - *Рекреационный, ландшафт, ресурсопользование, экстенсивный, интенсивный, рельеф, геосистема, лесопарк, рекреационное районирование, геотехнический.*

**Anahit Grigoryan
Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, ArSU
Tovmasyan Rubina – ArSU**

**EVOLUTIONARY IDEAS ON THE RECREATIONAL RESOURCES OF NKR
AND THE RESOURCE-USE**

The perspective ideas on the intensive development of the recreational economy, through the recreational resources of Nagorno Karabakh Republic and the rational use of them, are presented in this article. In the result of observations and studies, the shortcomings of the extensive phase have been interpreted and the recreational demand of NKR has been revealed. The solution of this problem will promote not only the development of tourism, but also the development of other economic systems of NKR, which will have a strategic importance for the Republic.

Key words - *Recreational, landscape, resource-use, extensive, intensive, relief, geosystem, forest-park, recreational regioning, geotechnical.*

Տարեցտարի ընդլայնվում է ԼՂՀ ռեկրեացիոն տնտեսության մեջ նոր յուրացված տարածքների ներգրավումն՝ ընդգրկելով բազմաթիվ լանդշաֆտներ: Հանրապետությունում հանգստի կազմակերպումը պահանջում է ինտենսիվ ռեսուրսօգտագործում՝ նոր սկզբունքներով և մեթոդներով:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսօգտագործման խնդիրների առումով առանձնացվում են հետևյալ փուլերը.

1. Էքստենսիվ փուլ. բնութագրվում է ռեկրեացիոն տնտեսության մեջ էկոհամակարգերի սահմանափակ հատկությունների օգտագործմամբ, այս փուլը ռեկրեացիոն բնօգտագործման բարդ պրոցեսի առաջին օղակն է: Հանգստի համար տարածքի ընտրությունն իրականացվում է բնակչության կողմից: Ելնելով տարածքի ռեկրեացիոն առանձնահատկություններից, կարելի է որոշել զբաղմունքի տեսակը, հարմարավետությունն ու

բարենպաստությունը: Զբոսաշրջության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեն ռեյիեֆային առանձնահատկությունները, հատկապես հիմա, երբ զարգացման առավել մեծ տեմպեր ու միտումներ ունի էկոզբոսաշրջությունը, մեծանում է հետաքրքրությունը լեռնային ռեյիեֆի նկատմամբ: Արցախի միջին և բարձր լեռնային գոտիներում, որտեղ մակերևույթի թեքություններն ավելի մեծ են, առկա են V-աձև հովիտներ, կիրճեր, կանիոններ [2]: Դրանք հիանալի դիտարժան օբյեկտներ են և կարող են բազմաթիվ զբոսաշրջիկների ուշադրության արժանանալ: Դրանց ռեկրեացիոն արժեքը շատ մեծ է, սակայն շատ չնչին չափով է օգտագործվում, չնայած, որ շատ մեծ է գետերի ու դրանց հովիտների գեղագիտական նշանակությունը: Ակնհայտ է, որ այսօր՝ ռեկրեացիոն ռեսուրսների նկատմամբ պահանջարկի աճի պայմաններում, ռեսուրսների տարերային յուրացման և օգտագործման ռազմավարությունը հրամայական է: Սակայն, այս փուլում կարելի է առանձնացնել երկու տիպի պրոցես: Առաջին դեպքում էկոհամակարգը փոխվում է ինքնավերակարգավորման շրջաններում և արտաքին բեռնվածության վերացումից հետո վերականգնվում է նախկին վիճակը: Այսպիսով, այն ունի կառուցվածք և հատկություններ պահպանելու ունակություն ու շարունակում է հանդես գալ որպես ռեկրեացիոն ռեսուրս:

Պրոցեսների երկրորդ տիպի դեպքում ազդեցությունը բնական համակարգերի վրա այնքան է աճում, որ դրանք սկսվում են քանդվել, արդյունքում ռեկրեացիոն ռեսուրսների որակը վատանում է, քանակը նվազում, այսինքն տեղի է ունենում դրանց լրիվ դեգրադացիա: Սրանից էլ հետևում է, որ ռեսուրսների էքստենսիվ օգտագործումը ԼՂՀ-ում հնարավոր է միայն փոքր բեռնվածության պայմաններում: Ռեսուրսների դեգրադացիան կարող է առաջանալ ոչ միայն անթրոպոգեն ազդեցության աճի հետևանքով: Բնական գեոհամակարգերի ազդեցությամբ շարունակվում է երկրահամակարգերի ինքնուրույն զարգացումը, որն էլ արտահայտվում է կառուցվածքային վերափոխումներով: Դրանց արդյունքում բնական երկրահամակարգերը կամ դրանց բաղադրիչները, որոնք հանդես են գալիս որպես հանգստի կազմակերպման ռեսուրս, կարող են լուրջ վնասներ կրել: Առաջին փուլին բնորոշ է մասնագիտացած վերահսկողության, հատկապես կառավարման մարմինների բացակայությունը [6]:

Հանրապետության ռեկրեացիոն տնտեսության զարգացման համար խթան կհանդիսանա ռեկրեացիոն ռեսուրսօգտագործման էքստենսիվ ձևից անցումն ինտենսիվի, անցման պատճառը ռեկրեացիոն ռեսուրսների նկատմամբ պահանջարկի աճն է: Ռեկրեացիոն ռեսուրսների վրա ազդեցությունն ուժեղանում է՝ կապված տնտեսության ոչ ռեկրեացիոն ճյուղերի զարգացման, ինչպես նաև ռեսուրսօգտագործման նոր ձևերին անցման ու ռեսուրսների ոչ խնայողական օգտագործման հետ: Ռեսուրսօգտագործման բնորոշ գիծն այս փուլում դառնում է ռեսուրսների պահպանումը և վերականգնումը: Քանի որ, ԼՂՀ տնտեսական համակարգերը դեռևս լրիվ չեն ձևավորված, մասնավորապես արդյունաբերության բնագավառում, ուստի նպատակային է ռեսուրսօգտագործման ինտենսիվ փուլով ստեղծել ժամանակակից մոդուլավորումով ռեկրեացիոն տնտեսություն: ԼՂՀ-ն ունենալով փոքր տարածք, բազմաթիվ զարմանահրաշ կոթողներով, պատմամշակութային հարուստ ժառանգությամբ Արցախի աշխարհին իսկական թանգարան է բաց երկնքի տակ: Արցախում չկա մեկ բնակավայր, որ չունենա գիտությանը կամ զբոսաշրջիկներին հետաքրքրող, պատմությանը կտակած որևէ կառույց, պատմաճարտարապետական կոթող կամ եկեղեցի: Սակայն, այս ամենը անհրաժեշտ է ներկայացնել հավուր պատշաճի: ԼՂՀ-ում առկա են ենթակառուցվածքների զարգացման հիմնախնդիրները, հատկապես ճանապարհների, սպասարկման օբյեկտների, պատմաճարտարապետական կոթողների վերանորոգման և ստեղծման մեծ անհրաժեշտություն կա:

2. Ինտենսիվ փուլ. հանրապետությունում ռեկրեացիոն տնտեսության կազմակերպման ինտենսիվ փուլում կարևոր նշանակություն են ստանում շահագործման ընթացքում ռեսուրսների պահպանումը, ռեկրեացիոն և ոչ ռեկրեացիոն ծանրաբեռնվածության կարգավորումը, դեգրադացված ռեսուրսների վերականգնմանն ուղղված միջոցառումները: Երկրորդ փուլին բնորոշ են առավել էական փոփոխությունները ռեսուրսօգտագործման համակարգում, որպես պարտադիր տարր ռեսուրսների որակի վերահսկման և կառավարման մարմինների ներառումն է, որն էլ թույլ է տալիս անցում կատարելու ռեսուրսային նոր ենթահամակարգերի նաև ամբողջ տնտեսության վիճակի նպատակաուղղված և պարբերաբար ինֆորմացիայի հավաքման համար բնական երկրահամակարգերի էլակետային վիճակի վերականգնման մեթոդների և ուղիների հիմնավորված որոշումների կայացմամբ: Չնայած երկրահամակարգերը հանրապետության տարածքում շարունակում են օգտագործել որպես ռեսուրսներ, սակայն ազդեցությունը բնության վրա իրականացվում է արդեն որոշակի հսկողությամբ և առաջին հերթին ղեկավարվում է բեռնվածության կարգավորմամբ, իսկ երկրորդ հերթին բեռնվածության արդյունքում վնասված ռեսուրսների վերականգնմամբ:

Հանրապետության տարածքում ռեկրեացիոն ռեսուրսօգտագործումը դառնում է ծրագրավորման օբյեկտ: Այս պրոցեսը պետք է իրականացնել հետևյալ կերպ՝ տեխնիկական կառույցները և գործողության որոշակի տեսակներն ինտեգրել բնությանը, հետագոտել երկրահամակարգերի առանձին բաղադրիչների դիմացկունությունը, որոշակի բեռնվածությանը, հաշվի առնել հանրապետության տարածքային առանձնահատկությունները և հանգստի հարմարավետ պայմանների ստեղծությունը: Այստեղ մեծ դեր կունենա հանգստի համար անհրաժեշտ ռեկրեացիոն ռեսուրսների գնահատումն առաջին հերթին հարմարավետության տեսանկյունից (ֆիզիոլոգիական, հոգեբանական և տեխնոլոգիական): Մեծ ուշադրություն պետք է դարձվի ռեկրեացիոն գործունեության պայմանների գնահատմանը: Քանակական գնահատման մեթոդներից պետք է անցնել նաև որակականին, որն էլ կհանգեցնի բնագիտական ինֆորմացիայի բնույթի և ձևերի մասին պատկերացումների հարստացմանը [1]: Հանգստի պայմանների

հարմարավետության գնահատման առումով հանրապետության ռեսուրսային պոտենցիալը բավարար է հզոր ռեկրեացիոն տնտեսության ստեղծման համար:

Արցախի տարածքը շատ հնուց հայտնի է ոչ միայն տաք, այլև սառն հանքային ջրերով, դրանցից առավել հանրահայտը Շուշի քաղաքից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվող «Երկաթաջուրն» է [5]: Դրա վրա առանձնահատուկ ուշադրություն է հրավիրել Մակար Բարխուդարյանը դեռ անցյալ դարում:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսները ընդունված է բաժանել մի շարք տեսակների՝ առողջարարական, զբոսաշրջային-մարզական, զանգվածային տեղական հանգստի և այլն:

Նշված առանձնահատկությունների տեսակետից կարևոր դեր կարող են ունենալ Շուշիի շրջանը, Հաղորթի շրջանի հյուսիսային մասը՝ Տումի – Ազոխ – Դրախտիկ գոտին, Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի հանգույցն ու Թարթառ գետի միջին ավազանը:

Զանգվածային հանգստի համար շատ նպաստավոր են Թարթառ, Խաչեն, Ինջա, Կարկառ, Վարանդա, Խոնաշեն գետերի միջին և վերին հոսանքների գեղատեսիլ անտառածածկ ավազանները, Մարսանգի ջրամբարը, բոլոր շրջաններում առկա բարձրադիր անտառածածկ սարավանդները:

Զբոսաշրջային-մարզական ինդուստրիայի կազմակերպման համար շատ նպաստավոր պայմաններ ունեն Դարբաղի լեռնաշղթայի, Մռավի լեռնաշղթայի ու դրանց բազմաթիվ լեռնաձյուղերի բարձրադիր գագաթները (Գոմշասար, Մռավ, Քառասուն աղջիկ, Մեծ Քիրս, Փոքր Քիրս, Դիզափայտ, Բովուրխան), լեռնազանգվածների լանջերը, որոնք տարվա զգալի մասը ձյունածածկ են լինում և հարմար են նաև դահուկային մարզաձևի համար:

Այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություններ են ներկայացնում նաև Թարթառ, Կարկառ, Իշխանագետ, Վարանդա գետերի անդնդախոր կիրճերը, ջրվեժները, բազմատեսակ քարանձավային համալիրները (առավելապես Ազոխի շատ եզակի քարանձավային համալիրը, այդպիսիք կան նաև Հունտոտի կիրճում, Բերդաձորում, Թարթառի հովտում):

Ինչպես զանգվածային հանգստի, այնպես էլ զբոսաշրջային-մարզական ինդուստրիայի կազմակերպման համար լավ նախապայմաններ են Ամարասի, Գանձասարի, Դաղիվանքի, Գոչավանքի, Մայրաբերդի, Շուշիի ու ԼՂՀ տարածքի հատկապես նախալեռնային ու լեռնային վայրերում գտնվող հսկայական հնագույն բազմաթիվ համալիրները: Դրանք բոլորն էլ պատմագիտական, ճանաչողական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող մարդածին ռեկրեացիոն ռեսուրսներ են, որոնցից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ամարասի և Գանձասարի համալիրները [3, 4]:

ԼՂՀ-ում ռեսուրսագտագործումն ինտեսիվ եղանակով կարող է իրականացվել ինֆորմացիոն և կառավարման բլոկների ներդրմամբ, լայն մասշտաբների միջոցառումների կիրառմամբ ռեսուրսների վերափոխման ու վերականգման ուղղությամբ ռեկրեացիոն ռեսուրսագտագործման սկզբունքային նոր մոտեցումների մշակմամբ: ԼՂՀ տարածքային առանձնահատկություններից ելնելով, ինտեսիվ ռեսուրսագտագործումը կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջին փուլում առաջնորդող դերը շարունակում են կատարել վերափոխիչ տեխնոլոգիական միջոցառումներն՝ ուղղված գոյություն ունեցող երկրահամակարգերի կամ դրանց առանձին բաղադրիչների վերակառուցմանը, վերածմանը ռեկրեացիոն ռեսուրսների, կամ էլ դրանց արժեքավոր հատկությունների գնահատմանը: Օրինակ կարող է ծառայել Մարտակերտի շրջանի Ալաշանի անտառային տարածքի վերածումը անտառապուրակի, Թարթառ գետի ռեկրեացիոն նպատակներով օգտագործումը և այլն: Երկրորդ փուլին բնորոշ են ռեկրեացիոն ռեսուրսագտագործման սկզբունքայնորեն նոր մոտեցումները: Արհեստական երկրահամակարգերի ստեղծումը և օգտագործումը հետապնդում է մի շարք նպատակներ:

1. Հանգստի առավել հարմար միջավայրի ստեղծում կապված ռեկրեացիոն պահանջարկի հետ:

2. Ռեկրեացիոն ռեսուրսների և դրանց սահմանակից տարածքներում բացասական փոփոխությունների չեզոքացմանն ուղղված միջոցառումների իրականացում:

3. Նյութատեխնիկական երկրահամակարգերի ստեղծման և գործունեության պրոցեսով պայմանավորված նեգատիվ հետևանքների կանխում կամ չեզոքացում:

Ռեկրեացիոն ռեսուրսների համեմատական կայուն բացասական փոփոխության օրինակ կարող են ծառայել Արցախում զանգվածային անտառահատումները: Հանրապետության տարածքում ռեկրեացիոն ռեսուրսագտագործման հետագա զարգացումը նշանակալի չափով պետք է միտված լինի առավել կատարյալ երկրատեխնիկական համակարգերի ստեղծմանը՝ չվերապահելով ժամանակային սահմաններ, քանի որ երկրատեխնիկական համակարգերի կատարելագործման ու դրանց էկոլոգիական և ռեկրեացիոն արժեքների բարձրացման առավել էժան կոնստրուկցիաների ստեղծման պրոցեսն անսահմանափակ է: Ռեկրեացիոն ռեսուրսագտագործման արդյունավետությունը կբարձրացնի հանրապետությունում կառավարման ենթահամակարգերի կատարելագործումը, որը ներառում է նաև վերահսկողության բլոկը ռեկրեացիոն հզոր տնտեսության ստեղծման ու շահագործման համար: ԼՂՀ-ում ռեկրեացիոն հզոր տնտեսության և ռացիոնալ ռեսուրսագտագործման բնագավառում մեծ դեր կխաղա աջակցման և պահպանման պրոցեսների ինտեգրումը: Հանրապետության համար խիստ անհրաժեշտ է ստեղծել ռեկրեացիոն շրջանացման սխեմա, քանի որ ռեկրեացիան յուրաքանչյուր տարածքում յուրահատուկ է, և նրա զարգացման ընթացքը չունի անալոգ, ուստի շրջանացման սխեման պետք է կազմել՝ հաշվի առնելով տվյալ տարածքի, տվյալ շրջանի բնական պրոցեսների յուրահատկությունները: Հաճախ ավելի բարձր գնահատվում են ոչ թե այն երկրահամակարգերը, որոնք արդեն այդ

պահին կարելի է օգտագործել հանգստի համար, այլ նրանք որոնք փոքր ծախսերով կարելի է վերածել արժեքավոր հատկանիշներով և բազմազան ռեսուրսներով հազեցած երկրահամակարգերի:

Այսպիսով՝ ռեսուրսօգտագործման պրոբլեմի լուծումը և բարգավաճ ռեկրեացիոն տնտեսության արդյունքում ստացված եկամուտներից ԼՂՀ-ում կարող են հեռանկարային զարգացում ունենան տնտեսական համակարգերն ու ենթահամակարգերը: Այս պրոբլեմը հանրապետության համար ունի ռազմավարական նշանակություն, քանի որ հանրապետության տնտեսական զարգացումը կնպաստի նաև նրա միջազգային ճանաչմանը:

Գրականություն

1. Աջամողյան Ա., Սամվելյան Ն., Ռեկրեացիոն աշխարհագրություն, մաս 1, Երևան, 2015թ., 135 էջ
2. Առաքելյան Յու. Մնացականյան Բ. «ԼՂՀ և հարակից տարածքների ջրագրությունը և ջրային հաշվեկշիռը» Երևան 2005թ. 191 էջ
3. Մկրտչյան Շ., «Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները», Երևան, 1985թ., 354 էջ
4. Մելքումյան Ս. Ա., ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական և սոցիալական ախարհագրություն, Երևան-2014թ, 550 էջ
5. Габриелянц Г.А, Джрбашян Р. Т Геология и минеральные ресурсы НКР, Ереван- Степанакерт, 2011г, 286 էջ
6. Максаковский В. П., Географическая картина мира, книга 1, Москва, 2008г, 584 стр.

ՀՏԴ 911.2(479,243)

Ֆիզիկական աշխարհագրություն

*Յուրի Առաքելյան,
աշխ. գիտ. թեկ., դոցենտ, ԱրՊՀ
Ռուբինա Թովմասյան, ԱրՊՀ
Էլ. Հասցե՝ srbuhi.tovmassian@mail.ru*

ԳԵՅԱՆԻ ՏՄՓԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախում աշխարհագրական անվանումները կազմավորվել են հազարամյակների ընթացքում և իրենց վրա կրում են պատմական և մշակութային գործունեության կնիքը:

Ժամանակի ընթացքում տեղանունը տառադարձվում, ձևափոխվում, հնչյունափոխվում և անճնաչելի է դառնում նախնական ձևի հանդեպ: Այդ ճակատագրին է արժանացել նաև Արաքսի միջին հովտի ձախափնյա մասը, որը նախկինում կոչվել է Գեհենի հարթավայր: Հարմար ենք գտնում նշված դաշտն անվանել Գիհոն՝ ի պատիվ Աստվածաշնչում Արաքս գետի անվանման հետ:

Բանալի բառեր՝ Տեղանուն, տառադարձություն, լանդշաֆտ, քարտեզ, Գեյան, գետ, Գիհոն, Արաքս, տափաստան, հարթավայր:

*Юрий Аракелян,
кандидат географических наук, доцент АрГУ
Рубина Товмасыан, АрГУ*

ЭТИМОЛОГИЯ АРМЯНСКОЙ ТРАНСКРИПЦИИ НАЗВАНИЯ ГЕЯНСКОЙ СТЕПИ

Географические названия Арцаха сформировались в течении тысячелетий и носят на себе отпечаток исторической и культурной деятельности.

Со временем топонимы транскрибируются, видоизменяются, модифицируются и становятся неузнаваемыми по отношению к первичной форме. К этой судьбе удостоилась также средняя часть левобережья реки Аракс которая в прошлом называлась Гехенской равниной. Считаем подходящим вышеуказанную степь переименовать Гихон, в честь названия реки Аракс в Библии.

Ключевые слова - Топонимия, транскрипция, ландшафт, карта, Геянь, река, Гихон, Аракс, степь, равнина

*Yuri Arakelyan ,
Candidate of Geographical Sciences, ArSU
Rubina Tovmasyan , ArSU*

THE ETYMOLOGY OF THE ARMENIAN TRANSCRIPTION OF THE GEYAN STEPPE'S NAME

The geographical names in Artsakh have been formed during a period of thousand years and bear on them the stamp of the historical and cultural activity.

Over time, a placename transcribes, transforms, modifies and becomes irrecognizable towards the primary form becoming impermeable. The left part of the middle valley of Araks also deserved this fate, which primary was named the Gehen plain. We find it convenient to call that field- Gihon, in honor of the name of the river Araks in Bible.

Key words - Placename, transcription, landscape, map, Geyan, river, Gihon, Araks, steppe, plain

Արցախի Հանրապետության տարածքում աշխարհագրական անվանումները կազմավորվել են հազարամյակների ընթացքում և իրենց վրա կրում են հայ ժողովրդի պատմական և մշակութային գործունեության կնիքը:

Պատմական հուշարձանների հետ մեկտեղ մեր նախնիներից ժառանգված աշխարհագրական անվանումները մեր երկրի ինքնատիպ մատենագրությունն են: Տեղանուններն, ի տարբերություն այլ հնագիտական արժեքների, իրենց մեջ կրում են ժողովրդի լեզվական, հնչյունային և պատմական հիշողությունները, որը հատկապես բարձրացնում է տեղանվանման պատմական և տեղեկատվական արժեքը:

Յուրաքանչյուր անվանման մեջ առկա է կոնկրետ պատմական իմաստ, որն իր արմատներով սերտորեն կապված է ազգային մշակույթի և պատմության հետ:

Արտագույնից ազգային առանձնահատկությունը, տեղանունը հանդիսանում է մեր ազգի պատմամշակութային ժառանգության բաղկացուցիչ մասը, որն արժանի է հոգատար վերաբերմունքի և պահպանության:

Ամեն մի անհետացած տեղանուն անփոխարինելի կորուստ է հանդիսանում, որն աղքատացնում է մեր աշխարհագրական լանդշաֆտը:

Օտարահունչ և ձևափոխված անվանումները կորցնում են իրենց ազգային նկարագիրը, լեզվական յուրահատուկ առանձնահատկությունը, պատմամշակութային և գիտական արժեքը:

Պետք է նշել, որ ժամանակի ընթացքում տեղանունը տառադարձվում, ձևափոխվում, հնչյունափոխվում և անձանաչելի է դառնում իր նախնական ձևի հանդեպ, դառնալով անհասկանալի կամ անթափանց:

Ինչքան հին է տեղանվան ծագումը, այնքան այն շատ է ենթակա ձևափոխման՝ թե՛ լեզվական, թե՛ իմաստային առումով: Նման դեպքում անհասկանալի դարձած տեղանունը արտաքին նմանությամբ հարմարեցվում է առօրյա լեզվամտայնական իրավիճակին, տրվում մտացածին բացատրություն: Տեղանվանագիտությունը նման բացատրությունը կոչում է կեղծ էթիմոլոգիա կամ ժողովրդական ստուգաբանություն:

Հայոց թշնամիները մեր ժողովրդին հաղթելու առաջին գործոնը մշտապես դիտել են ոչ միայն անվերապահ բնաջնջելու, այլև, առաջին հերթին, մեր բնակավայրերի և այլ աշխարհագրական օբյեկտների տեղանունները սեփականացնելու, աղճատելու, թարգմանելու միջոցով տիրելու մեջ:

«Չկա անուն, չի եղել և ժողովուրդ». սա հարատև ճշմարտություն է, որից միշտ չափազանց խորամանկորեն օգտվել և օգտվում են բոլոր նվաճողները:

Ներկայումս նախկին միութենական հանրապետությունների քարտեզների վրա գրեթե իսպառ վերացել են իրենց համար օտար հնչեղություն ունեցող աշխարհագրական օբյեկտների անվանումները՝ փոխարինվելով նոր անուններով կամ էլ վերականգնելով պատմական հին անունները:

Հիմա մենք ենք մեր երկրի տերը և մեր տեղանունների անվանակոչման իրավունքը մերն է: Այսօր մենք պատասխանատու ենք թե՛ անցյալի, թե՛ ապագայի առաջ: Անցյալում մեր տեղանունները աղավաղում ու փոխում էին թշնամիները, այսօր մենք ենք վերականգնման անվան տակ հաճախ աղավաղում աշխարհագրական օբյեկտների անունները:

Արցախյան հողի վրա ոչ մի տեղ չկան պատմական անուն չունեցող աշխարհագրական օբյեկտներ, լինի դա խոշոր, թե մանրանուններ, երբեմն այնքան հին են, որքան հայոց լեզուն, և որպես լեզվի հնության ապացույց, որպես պատմության ապացույց, դրանք պետք է վերադարձվեն Հայաստանի աշխարհագրական օբյեկտներին: Արցախի տեղանունների համակարգը մերթ ընդ մերթ խաթարվել է օտարահունչ անուններով: Հարևան քոչվոր ցեղերը նախ՝ դաշտային, հետո՝ լեռնային Արցախում, անցնելով նստակյաց կյանքի, առաջին հերթին նպատակատուղված թարգմանել են մեր տարածքի աշխարհագրական օբյեկտների անունները, կամ ուղղակի տեղանունը հարմարեցրել են իրենց քիմքին:

Տեղանքը, որի մասին պետք է խոսել, գտնվում է Արաքս գետի միջին ավազանի ձախ ափը զբաղեցնող (այժմ տարածքի մի մասը գտնվում է նորակառուց Արաքսի ջրամբարի տակ) չոր տափաստանային և կիսանապատային տարածքում, որը պատված է կիսանապատային և չոր տափաստանային բուսականությամբ: Այն ձգվում է Հակարի գետից մինչև Ճղպորագետ, ծովի մակարդակից 200-500 մ բարձրությունների վրա: Գրական աղբյուրներում և քարտեզներում նշվում է Գեյանի տափաստան [10,11]: Այս տեղանվանման ծագումը մեր կարծիքով պայմանավորված է Արաքս գետի աստվածաշնչյան անվան հետ: Հայտնի է, որ ըստ Աստվածաշնչի՝ դրախտից սկզբնավորվել են Հայկական լեռնաշխարհի 4 խոշոր գետերը՝ Կուրը (Ֆեռն), Տիգրիսը (Դիկաթ), Եփրատը (Պրատ-Ֆուրատ), Արաքսը (Գիհոն, Գեհոն) [9]:

Արաքս գետը սկիզբ է առնում Բյուրակն բարձրավանդակի Սրմանց գագաթի փեշերից և բազմաթիվ վտակներ ընդունելով, հատելով մի քանի լեռնաշղթաներ և դաշտեր, ի վերջո խառնվում է Կուրին [4]: Ըստ Ստրաբոնի, Արաքսը միացած չէր Կուրին, այլ նրան զուգահեռ հոսելով՝ թափվում էր Կասպից ծով: Արաքսի հորդացումները և դրանից բխող հունի փոփոխությունները ծանր հետևանք են թողնում հատկապես Արարատյան, Մուխանքի, Միլիի դաշտերում [6]: Հայտնի է Արաքսի 1896թ. հորդացումը, երբ գետը Մուխանքի դաշտում ձեռքերով նստվածքները, փոխեց հունը և ողողեց 180 000 հա տարածություն: Հայկական աղբյուրների վկայությամբ՝ Արաքսի հունի փոփոխությունների հետևանքով ժամանակին գետը, հեռացել է Արմավիր, Վաղարշապատ, Արտաշատ քաղաքներից: Հին ցամաքած հունի տեղերը նշմարվում են նաև այսօր, բնակիչները դրանք անվանում են «Չոր Արաքս»: Ք.ա. առաջին դարում հռոմեական բանաստեղծ Վիրգիլիուսը Արաքսն անվանում էր «կամուրջներ չհանդուրժող գետ»:

Հունահռոմեական լեզվով կոչվել է Արախես, Արախիս, որը թարգմանաբար նշանակում է աղմկել: Պարսիկները, արաբները և թուրքերը կոչել են Արազ, վրացիները՝ Ռախի, Ռաքսի: Մ. Խորենացին կապում է Արամայիսի թոռան՝ Երաստի անվան հետ (Երասխ):

Ինչպես նշվեց, Արաքսը Աստվածաշնչում հիշատակվում է Գիհոն (Գեհոն) անվամբ, որը երբայերեն նշանակում է հարձակմամբ հոսել: Այլ կերպ է մեկնաբանում հայ մեծ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը: Ըստ նրա ստուգաբանության՝ նշանակում է խփել, խլել (նաև խփելով խլել) [1]: Ուշադրություն ենք հրավիրում այս վերջին մեկնաբանությանը:

Ֆրանսիացի ֆիզիկոս Գ. Կորիոլիսի օրենքի համաձայն՝ իր առանցքի շուրջը Երկրի պտտվելու արդյունքում առաջանում է ուժ, որի հետևանքով շարժվող մարմիններն իրենց սկզբնական ուղղությունից հյուսիսային կիսագնդում շեղվում են դեպի աջ (քանդելով ափը), հարավայինում՝ ձախ [3]: Քանի որ Արաքսը հոսում է Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի պետական սահմանի երկարությամբ (150 կմ), ապա, վերը նշված օրենքի համաձայն, Արաքս գետը (աջ ափի ամբողջ երկայնքով) Թուրքիայից «ազատագրում է» տարեկան միջինը 8-10 մմ տարածք:

Արաքսի Գեհոն (Գիհոն) անվանումը Աստվածաշնչում, միջնադարյան հայկական աղբյուրներում թարգմանվում է գահեր (բարձր տեղ իմաստով), իսկ երբայերեն՝ ցածր կամ սաստիկ հոսանքով հոսող [7]:

Արաքսի (Գիհոնի) բոլոր բնութագրումները համապատասխանում են նրա «բնավորությանը», այդքանով հանդերձ՝ Աստվածաշնչում այն անվանում են սրբազան գետ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Գեյանի տափաստան անվանը, ապա ասենք, որ այն նախկինում կոչվել է Գեհենի հարթավայր: Մեր հարևաններին մնում էր միայն մի քանի տառերի հնչյունափոխություն կատարել, որպեսզի Գիհոնը վերածվի Գեյանի (ի-ն փոխարինել է-ով, հ-ն յ-ով, ո-ն՝ ա-ով):

Ներկայումս Արցախի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ, գյուղատնտեսության զարգացման գլխավոր ուղղություններից մեկը վերոհիշյալ տարածքի յուրացումն է, և մոտ ապագայում այս ամայի տարածքները վերածվելու են օազիս-դրախտի, որի անունն էլ պետք է հիշեցնի դրախտի գետերից մեկին՝ Գիհոնին:

Գրականություն

1. Աճառյան Հ. Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հատոր Ա, ԵՊՀ, 1971թ., էջ 532
2. Առաքելյան Յու. Ա., Նկատառումներ աշխարհագրական օտարազգի անունների հայերեն տառադարձության և «Թեոխ» անվան ստուգաբանության մասին, Կրթությունը և գիտությունը Ղարաբաղում, N-I, 1996թ., էջ 39-41
3. Գաբրիելյան Հ. Վ., Երկիր մոլորակը և նրա աշխարհագրական թաղանթը, ԵՊՀ, 1983թ., էջ 221-222
4. Հակոբյան Թ. Հ. և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան-1986թ., էջ 399-400 և 820
5. ՀՄՀ Հանրագիտարան, հ. 1, Երևան-1974թ., էջ 702-703
6. Հայաստանի բնաշխարհ (ընտանեկան հանրագիտարան), Երևան, 2006թ., էջ 143
7. Մեքաստացի Մ., Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, ԵՊՀ, 1978թ.
8. Атлас Азербайджанской ССР, Баку-Москва, 1963г., էջ 21
9. Бойнагрян В. Р., Реки и речные долины Армянского нагорья, Ереван, 2009г., стр. 51-90
10. Справочная общегеографическая карта-Азербайджанская ССР, М. 1:600 000, ГУГ и К-М.-1984г.
11. Топографическая карта, М. 1:500 000, Территории НКАО, 1977г.

Արթուր Մնացականյան,
Ալբերտ Օհանյան
ԱրՊՀ Կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն

ԼԱՍԲԴԱ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ JAVA-ՈՒՄ

Սույն հոդվածում ներկայացնում ենք ներկա ժամանակներում *Ջավա* ծրագրավորման ամենավերջին տարբերակի ամենակարևոր նորամուծությունները՝ լամբդա արտահայտությունները: Լամբդա արտահայտությունները հանդիսանում են ֆունկցիոնալ ծրագրավորման գլխավոր գրավականը: Այն ծրագրավորողի համար բացում է նոր հնարավորություններ, որոնք գոյություն ունեն բոլոր ֆունկցիոնալ ծրագրավորման լեզուներում և ծրագրային կոդը դարձնում է ծավալով ավելի քիչ:

Բանալային բառեր. *Ջավա լամբդա արտահայտություններ, Ջավա ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսներ, Ջավա ֆունկցիոնալ ծրագրավորում, Ջավա8 նոր հնարավորություններ, Ջավա ֆունկցիա հղումներ, Ջավա կոնստրուկոր հղումներ*

Արтур Мнацакян, Альберт Оганян,
кафедра прикладной математики и информатики АРГУ

ЛЯМБДА-ВЫРАЖЕНИЯ В JAVA

В этой статье мы представляем наиболее важные новшества нового времени, последнюю версию языка программирования Java. лямбда-выражения. Лямбда-выражения являются основной гарантией функционального программирования. Это открывает новые возможности для разработчиков программного обеспечения, которые существуют во всех функциональных языках программирования и делает программный код по объему меньше.

Ключевые слова: лямбда-выражения Java, функциональные интерфейсы Java, функциональное программирование Java, новые возможности Java8, ссылки на функции Java, ссылки на конструкторы Java

Arthur Mnatsakanyan, Albert Ohanyan,
The Chair of Applied Mathematics and Informatics, ASU

LAMBDA EXPRESSIONS IN JAVA

In this article we present the most important innovations of the new time, the latest version of the Java programming language. lambda expressions. Lambda expressions are the basic guarantee of functional programming. This opens up new possibilities for software developers, exists in all functional programming languages and makes the program code volume smaller.

Keywords: *Java lambda expressions, Java functional interfaces, Java functional programming, Java8 new features, Java function references, Java constructor references*

Անընդհատ մշակման և զարգացման արդյունքում սկսած 1.0 տարբերակից *Ջավա* լեզվում ներդրվեցին մի շարք լեզվային միջոցներ: Բայց դրանցից երկուսը պետք է նշել հատուկ, քանի որ նրանք արմատապես փոխել են լեզուն: Դրանցից առաջինը հանդիսանում է ունիվերսալ տիպերի ստեղծումը, որոնք հանդես են եկել սկսած 1.5 տարբերակից, իսկ երկրորդը լամբդա-արտահայտությունները, որոնք հանդես են եկել սկսած 1.8 տարբերակից:

JDK8 տարբերակում ի հայտ եկած լամբդա-արտահայտությունները և նրա հետ կապված միջոցները բավականին կատարելագործեցին *Ջավա* լեզուն: Առաջին հերթին կատարվեց մի շարք շարահյուսական փոփոխություններ: Լամբդա-արտահայտությունները ըստ էության պարզեցնում են որոշ լեզվային կառուցվածքներ: Երկրորդ հերթին լամբդա-արտահայտությունների ներմուծումը հնարավորություն ընձեռեց կիրառական ինտերֆեյսների գրադարաններում ավելացնել նոր հնարավորություններ:

Պարզ պատկերացում կազմելու համար, թե ինչպես են *Ջավա* լեզվում իրականացված լամբդա-արտահայտությունները, գոյություն ունեն երկու լեզվային կառուցվածքներ: Առաջինը հենց հանդիսանում է լամբդա-արտահայտությունները, իսկ երկրորդը՝ ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսները:

Լամբդա-արտահայտությունների գաղափարը պարզաբանելու համար դիտարկենք կոնկրետ ինդիք: Ենթադրենք օգտագործողի հավելվածում պահանջվում է *String* տիպի զանգվածի կարգավորում ըստ տողի երկարության: Նման պարագայում օգտագործողին ընդամենը անհրաժեշտ է

1. Ստեղծել նոր դաս, որը իրականացնում է *Comparator<String>* ինտերֆեյսը, դրանով իսկ կարգի հարաբերություն մտցնելով երկու *String* տիպի օբյեկտների միջև ըստ տողի երկարության:

2. Օգտվել *java.util.Arrays* դասի *sort* ստատիկ մեթոդից, որպես արգումենտներ փոխանցելով կարգավորման ենթակա գանգվածը և ստեղծված դասի որևէ օբյեկտ:

```
package client.demo;

import java.util.Arrays;
import java.util.Comparator;
import java.util.Objects;

public class TestSortingString {
    private static class LengthStringComparator implements Comparator<String> {
        public int compare( String firstStr, String secondStr ) {
            return Integer.compare( firstStr.length(), secondStr.length() );
        }
    }

    public static void main(String[] args) {
        String[] employees = { "James", "Michael", "William", "Anthony", "Daniel" };

        System.out.println( "Employees array before sorting:" );
        System.out.println( Arrays.toString( employees ) );

        Arrays.sort( employees, new LengthStringComparator() );

        System.out.println( "Employees array after sorting:" );
        System.out.println( Arrays.toString( employees ) );
    }
}
```

Ինչպես տեսնում եք, երկու տողերի միջև կարգի հարաբերություն ստեղծելու համար ստեղծվեց *LengthStringComparator* դասը, որը պարունակում է միակ *compare* մեթոդը: *LengthStringComparator* դասը իրականում չի ներկայացնում օբյեկտ-կողմնորոշված ծրագրավորման որևէ դրսևորում: *LengthStringComparator* դասի յուրաքանչյուր օբյեկտ իրենից ներկայացնում է «միջանկյալ միջոց» *Comparator* ինտերֆեյսից իրականացված *compare* մեթոդի կանչի համար: Լամբդա-արտահայտությունների ի հայտ գալուց այդպիսի ծրագրային կողմ կարելի է գրել ավելի փոքր ծավալով, բայց մինչև այն անցնելը պետք է հասկանալ ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի գաղափարը:

Ֆունկցիոնալ են կոչվում այն ինտերֆեյսները, որոնք պարունակում են մեկ և միայն մեկ արստրակտ մեթոդ: Որպես կանոն, այդպիսի մեթոդներում սահմանվում է ինտերֆեյսի ենթադրվող անունը: Հետևաբար, ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսը ներկայացնում է միակ գործողություն: Օրինակ ստանդարտ *Runnable* ինտերֆեյսը հանդիսանում է ֆունկցիոնալ, քանի որ պարունակում է միակ *run()* մեթոդը, որը իր հերթին սահմանում է ինտերֆեյսի գործողությունը: *JDK8* տարբերակից սկսած ինտերֆեյսում մեթոդները կարելի է սահմանել լռակյաց *default* բանալի բառի միջոցով. նրանք անվանում են լռակյաց մեթոդներ: Ինտերֆեյսի մեթոդը համարվում է արստրակտ միայն այն դեպքում, եթե նրա համար բացակայում է լռակյաց իրականացումը: Քանի որ ինտերֆեյսի ոչ լռակյաց մեթոդները ոչ ակնհայտ համարվում են արստրակտ, ուստի անհրաժեշտություն չի առաջանում սահմանել նրանք *abstract* մոդիֆիկատորով, չնայած այն կարելի է կատարել ցանկության դեպքում:

Լամբդա-արտահայտությունների ի հայտ գալուց վերևի ծրագրային կողմ կարելի է գրել հետևյալ տեսքով՝

```
package client.demo;

import java.util.Arrays;

public class TestSortingString {

    public static void main(String[] args) {
        String[] employees = { "James", "Michael", "William", "Anthony", "Daniel" };

        System.out.println( "Employees array before sorting:" );
        System.out.println( Arrays.toString( employees ) );

        Arrays.sort( employees, ( String firstStr, String secondStr ) ->
            Integer.compare( firstStr.length(), secondStr.length() ) );
    }
}
```

```

        System.out.println( "Employees array after sorting:" );
        System.out.println( Arrays.toString( employees ) );
    }
}

```

Ինչպես նկատում եք, մենք օգտագործեցինք -> օպերատորը: Այն անվանում են լամբդա-օպերատոր: Նշված օպերատորը լամբդա-արտահայտությունը տրոհում է երկու մասի: Չախ մասում նշվում է լամբդա-արտահայտության համար անհրաժեշտ պարամետրերը: Եթե պարամետրեր անհրաժեշտ չեն, ապա ներկայացվում է դատարկ ցուցակի տեսքով: Աջ մասում գտնվում է լամբդա-արտահայտության մարմինը, որտեղ նկարագրվում է լամբդա-արտահայտության կողմից իրականացվող գործողությունները: Եթե լամբդա-արտահայտության մարմինը կազմված է մի քանի հրամանից, ապա այն պետք է ներառել ձևավոր փակագծերի ('{ ' և ' } ') ներսում:

Որպեսզի ցուցադրենք լամդա արտահայտության փոխակերպումը ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի, դիտարկենք Arrays.sort մեթոդը: Մեթոդի երկրորդ պարամետրը պահանջում է Comparator ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսը իրականացնող դասի օբյեկտ:

```

Arrays.sort( employees, ( String firstStr, String secondStr ) ->
    Integer.compare( firstStr.length(), secondStr.length() ) );

```

Նշված օբյեկտում compare մեթոդի կանչը իրականացնում է լամբդա-արտահայտության մարմինը: Այնպես որ, այն համարժեք է՝

```

Arrays.sort( employees, new java.util.Comparator<String>() {
    @Override
    public int compare(String firstStr, String secondStr) {
        return Integer.compare(firstStr.length(), secondStr.length());
    }
});

```

JDK8 տարբերակից սկսած ներմուծվել են մի շարք կարևոր ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսներ: Ստորև աղյուսակի տեսքով կներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

Ինտերֆեյսի անվանումը	Արգումենտները	Վերադարձնող արժեքը	Նկարագրություն
<i>Predicate<T></i>	<i>T</i>	<i>boolean</i>	Ստանում է մեկ պարամետր, վերադարձնում է <i>boolean</i> արժեք պարամետրի արժեքի հիման վրա
<i>Consumer<T></i>	<i>T</i>	<i>void</i>	Ստանում է մեկ պարամետր, արժեք չի վերադարձնում (<i>void</i>)
<i>Function<T,R></i>	<i>T</i>	<i>R</i>	Ստանում է մեկ պարամետր, վերադարձնում է որևէ արժեք պարամետրի արժեքի հիման վրա
<i>Supplier<T></i>	չկա	<i>T</i>	Պարամետր չի ստանում, վերադարձնում է արժեք

Որպես կիրառական օրինակ ցուցադրենք դրանցից որևէ մեկի օգտագործումը: Ենթադրենք որևէ հավելվածում պահանջվում է տրված *Collection*-ից ընտրել այն բոլոր էլեմենտները, որոնք բավարարում են տրված *Predicate*-ին: Նման դեպքում մեթոդը կունենա հետևյալ տեսքը:

```

public static <T> List<T> getAll(Collection<T> coll, Predicate<? super T> predicate) {
    Objects.requireNonNull(coll, "Collection must be not null");
    Objects.requireNonNull(predicate, "Predicate must be not null");
    List<T> res = new ArrayList<>();
    for (T item : coll) {
        if (predicate.test(item)) {
            res.add(item);
        }
    }
    return res;
}

```

Այս պարագայում լամբդա-արտահայտությունների ի հայտ գալուց արդեն տրված մեթոդը կիրառելու համար կպահանջվի ծավալով ավելի քիչ կոդ՝

```

// Հայտարարել նոր Collection
Collection<Integer> coll = new ArrayList<>();
// Collection-ին ավելացնել 1-ից 10 թվերը
coll.addAll(Arrays.asList(1,2,3,4,5,6,7,8,9,10));

```

```
// Տպել Collection-ի բոլոր գույգ էլեմենտները
System.out.println("All even elements: " + getAll(coll, (t) -> t % 2 == 0));
// Տպել Collection-ի բոլոր 4-ից մեծ էլեմենտները:
System.out.println("All elements, which greater than 4: " + getAll(coll, (t) -> t > 4));
```

Վերևի ծրագրի արդյունքը կլինի՝
 All even elements: [2, 4, 6, 8, 10]
 All elements, which greater than 4: [5, 6, 7, 8, 9, 10]

Շատ հաճախ են լինում դեպքեր, երբ գոյություն ունի մեթոդ, որը ապահովում է այն բոլոր գործողությունները, որոնք ցանկանում եք փոխանցել մեկ այլ տեղ: Օրինակ, ենթադրենք ուղղակի ցանկանում եք տպել պատահարի event օբյեկտը, երբ կոճակը սեղմվում է: Իհարկե, կարող եք կանչել

```
button.setOnAction(event -> System.out.println(event));
```

Նման դեպքում ավելի հարմար և ճիշտ կլինի `setOnAction` մեթոդին փոխանցել `println` մեթոդը:
`button.setOnAction(System.out::println);`

`System.out::println` արտահայտությունը հանդիսանում է հղում մեթոդի վրա, որը համարժեք է `x -> System.out.println(x)` լամբդա-արտահայտությանը:

Ինչպես տեսնում եք :: օպերատորը առանձնացնում է մեթոդի անվանումը օբյեկտի անվանումից: Գոյություն ունի :: օպերատորի կիրառման երեք տարատեսակներ:

- `object::instanceMethod`
- `ClassName::staticMethod`
- `ClassName::instanceMethod`

Առաջին երկու դեպքերում մեթոդի վրա հղումը համարժեք է լամբդա-արտահայտության, որը տրամադրում է մեթոդի պարամետրերը: Օրինակ `Math::pow` համարժեք է `(x, y) -> Math.pow(x, y)` լամբդա արտահայտությանը: Երրորդ դեպքում առաջին պարամետրը դառնում է մեթոդի կանչի օբյեկտը: Օրինակ `String::compareToIgnoreCase` համարժեք է `(x,y)-> x.compareToIgnoreCase(y)` լամբդա արտահայտությանը:

Մի քանի վերաբեռնված մեթոդների առկայության դեպքում կոմպիլատորը փորձ է անում կոնտեքստից որոշել թե որ մեթոդը նկատի ունեք: Օրինակ գոյություն ունի `Math.max` մեթոդի երկու տարբերակ, մեկը `int`, մյուսը `double` տիպի համար: Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի պարամետրերից կախված կորոշվի համապատասխան տարբերակը: Նման մոտեցում դրսևորում են նաև լամբդա-արտահայտությունները, նրանք միշտ փոխակերպվում են օբյեկտի, որի դասը իրականացնում է `functioնալ` ինտերֆեյսը:

`this` բանալի բառը նույնպես կարող է հանդես գալ որպես հղում մեթոդի վրա: Օրինակ `this::equals` համարժեք է `x -> this.equals(x)`: Համանման ձևով կարող եք օգտագործել `super` բանալի բառը: `super::instanceMethod` արտահայտությունը օգտագործում է `this` օբյեկտը և կանչում սուպերդասի տրված մեթոդի տարբերակը:

Ներկայացնենք նշված տարատեսակների ֆորմալ գրառումները:

1) `object::instanceMethod`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow \text{object.instanceMethod}(u_1, u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `object`-ը կամայական դասի օբյեկտ է, որը պարունակում է (կարող է ժառանգվել) `U` վերադարձվող արժեքով և $(U_1 u_1, U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով `instanceMethod` անունով մեթոդ, ընդ որում `T`-ն համընկնում է `U`-ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

2) `ClassName::staticMethod`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow \text{ClassName.staticMethod}(u_1, u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `ClassName`-ը կամայական դաս է, որը պարունակում է) `U` վերադարձվող արժեքով և $(U_1 u_1, U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով `staticMethod` անունով ստատիկ մեթոդ, ընդ որում `T`-ն համընկնում է `U`-ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

3) `ClassName::instanceMethod`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow u_1.instanceMethod(u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `ClassName`-ը կամայական դաս է, որը պարունակում է U վերադարձվող արժեքով և $(U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով `instanceMethod` անունով մեթոդ, ընդ որում T -ն համընկնում է U -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

4) `this::instanceMethod`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow this.instanceMethod(u_1, u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `this`-ը օգտագործվում է այնպիսի դասի կոնստրուկտում, որը պարունակում է (կարող է ծառանգվել) U վերադարձվող արժեքով և $(U_1 u_1, U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով `instanceMethod` անունով մեթոդ, ընդ որում T -ն համընկնում է U -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

5) `super::instanceMethod`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow super.instanceMethod(u_1, u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `super`-ը օգտագործվում է այնպիսի դասի կոնստրուկտում, որի սուպերդասերից որևէ մեկը պարունակում է U վերադարձվող արժեքով և $(U_1 u_1, U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով `instanceMethod` անունով մեթոդ, ընդ որում T -ն համընկնում է U -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

: : օպերատորը կարող է հանդես գալ նաև որպես հղում կոնստրուկտորի վրա: Կոնստրուկտորի վրա հղումը շատ նման է մեթոդի վրա հղմանը, բացառությամբ այն տարբերության, որ մեթոդի անվանումը հանդիսանում է `new` բանալի-բառը: Օրինակ `Button::new` հանդիսանում է հղում `Button` դասի կոնստրուկտորի վրա: Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի պարամետրերից կախված որոշվում է համապատասխան կոնստրուկտորը:

Հնարավոր է նաև ստեղծել հղումներ զանգված տիպի կոնստրուկտորների վրա: Օրինակ `int[]::new` հանդիսանում է հղում մեկ պարամետրով կոնստրուկտորի վրա: Այն համարժեք է `x -> new int[x]` լամբդա-արտահայտությանը:

Ներկայացնենք նշված տարատեսակների ֆորմալ գրառումները՝

1) `ClassName::new`

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T \text{ someMethod}(T_1 t_1, T_2 t_2, \dots, T_n t_n)$$

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(u_1, u_2, \dots, u_n) \rightarrow new \text{ClassName}(u_1, u_2, \dots, u_n)$$

Նկարագրությունը. `ClassName`-ը կամայական դաս է, որը պարունակում է $(U_1 u_1, U_2 u_2, \dots, U_n u_n)$ սիգնատուրայով կոնստրուկտոր, ընդ որում T -ն համընկնում է `ClassName`-ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս և յուրաքանչյուր $i = 1, \dots, n$ ինդեքսի համար T_i -ն համընկնում է U_i -ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս:

2) `ClassName[] [] ... []::new`
 n հաս

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T [] [] \dots [] \text{ someMethod}(int \text{ length})$$
 n հաս

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(length) \rightarrow new \text{ClassName}[length] [] [] \dots []$$
 $n-1$ հաս

Նկարագրությունը. `ClassName`-ը կամայական դաս է, ընդ որում T -ն համընկնում է `ClassName`-ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս: $n \geq 1$:

Զարմանալի է, բայց կարելի էր ստեղծել նաև հետևյալ ֆորմալ գրառումներին բավարարող հղումներ զանգված տիպի կոնստրուկտորների վրա՝

3) `ClassName[] [] ... []::new`
 n հաս

Ֆունկցիոնալ ինտերֆեյսի մեթոդը.

$$T [] [] \dots [] \text{ someMethod}(length_1, length_2, \dots, length_m)$$
 n հաս

Համարժեք լամբդա արտահայտությունը .

$$(length_1, length_2, \dots, length_m) \rightarrow new\ ClassName[length_1][length_2] \dots [length_m] \underbrace{[\] [\] \dots [\]}_{n-m\ հաս}$$

Նկարագրությունը. ClassName-ը կամայական դաս է, ընդ որում T -ն համընկնում է ClassName-ի հետ, կամ նրա համար հանդիսանում է սուպերդաս: Այստեղ $n \geq m$:

Գրականություն.

1. James Gosling, Bill Joy, Guy Steele, Gilad Bracha, Alex Buckley. The Java Language Specification Java SE 8 / 2015-02-13.
2. Герберт Шилдт. Полное руководство Java 8., Деятое издание. Издательский дом «Вильямс» Москва «Санкт-Петербург», Киев 2015:

Սաֆարյան Վիլեն Սաֆարի, աշխ. գիտ. թեկ., ԱրՊՀ
 Սաֆարյան Տաթևիկ Վիլենի, աշխ. գիտ. թեկ., ԵՊՀ
 Թովմասյան Ռուբինա Ստեփանի, ԱրՊՀ
 srbuhi.tovmassian@mail.ru

ԼԵՌԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԵԼԻԵՖԻ ԿՈՂՄԱՊՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ և ԹԵՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հոդվածում քննարկված է ԼՂՀ ռելիեֆի կողմնադրությունների և թեքությունների ազդեցությունը հանրապետության տարածքում հոսքագոյացման, ինչպես նաև լանջային ծանրահակ պրոցեսների (սողանքներ, փլուզումներ, թափվածքներ և այլն) ընթացքի վրա: Կազմված մակերևույթների թեքությունների խմբերի ցուցանիշների և կողմնադրությունների համապատասխան քարտեզների միջոցով հաշվարկվել են լանջերի կողմնադրությունների և թեքությունների ընդգրկված տարածքները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն տարածքի տնտեսական գնահատման և լանջային պրոցեսների վտանգավորության ու ռիսկի գնահատման համար:

Բանալի բառեր - Թեքություն, կողմնադրություն, լանջ, էրոզիա, ռելիեֆ, հոսք, տեղատարում, սողանք, թափվածք, ծանրահակ:

Сафарян Вилен Сафарович, кандидат географических наук, АрГУ
 Сафарян Татевик Виленовна, кандидат географических наук, ЕГУ
 Товмасын Рубина Степановна, АрГУ

ОБ ЭКСПОЗИЦИЯХ И КРУТИЗНАХ РЕЛЬЕФА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассмотрены вопросы влияния крутизны и экспозиции рельефа НКР как на процессы стокообразования, так и на ход развития склоновых гравитационных процессов (оползни, обвалы, осыпи и т.д.) в пределах республики. Составленные карты экспозиции показателей групп крутизны поверхностей позволили подсчитать соответствующие занимаемые площади, имеющие важное значение и для экономической оценки территории, и для оценки риска и опасности склоновых процессов.

Ключевые слова - Крутизна, экспозиция, склон, эрозия, рельеф, сток, денудация, оползень, обвал, гравитационный.

Safaryan Vilen - Candidate of Geographical Sciences, ArSU
 Safaryan Tatevik - Candidate of Geographical Sciences, YSU
 Tovmasyan Rubina – ArSU

ON THE EXPOSITIONS AND INCLINES OF THE RELIEF OF NAGORNO KARABAKH REPUBLIC

The influence of NKR relief of the expositions and inclines in the area of the Republic on the process of flow-formation as well as, on the slope gravitational processes (landslides, collapses, spills etc.) are discussed in this article. By means of the corresponding maps, formed for the incline-groups indicators and expositions, we computed the included areas of slope expositions and inclines, which have an important meaning for the economic evaluation and for the evaluation of the riskiness of slope-processes.

Key words - Incline, exposition, slope, erosion, relief, flow, denudation, landslide, spill, gravitational.

Կողմնադրությունները և թեքությունները ռելիեֆի ձևաչափական տարրերի կարևոր բաղադրամասերն են, որոնք տալիս են ռելիեֆի տիպերի և ձևերի բնութագրերի օբյեկտիվ չափանիշներն ու դրանց զարգացման առանձնահատկությունները: Դրանցով են պայմանավորված հոսքագոյացման, էրոզիոն-տեկտոնական գործընթացների բնույթն ու ինտենսիվությունը, տարածքի տնտեսական օգտագործման պայմանների ուսումնասիրությունը և այլն: Ռելիեֆի թեքություններով և կողմնադրություններով են առավելապես պայմանավորված լանջային ծանրահակ պրոցեսների (սողանքներ, թափվածքներ, փլուզումներ և այլն) բնույթն ու ինտենսիվությունը:

Լանջերի կողմնադրությունների ազդեցությունն ակնբախ է չորրորդական սառցապատման մասշտաբների և տարածման վրա: Սառցադաշտերն ավելի մեծ տարածում են ունեցել լեռների հյուսիսային լանջերին (Մեծ Իշխանասար, Մռավասար և այլն), որտեղ ձյան սահմանը մոտ 400մ-ով ավելի ցածր է եղել, և որտեղ սառցադաշտային

ռելիեֆի ձևերը ներկայումս անհամեմատ ավելի լավ են պահպանված: Լանջերի կողմնադրությունը մեծ նշանակություն ունի հատկապես ռելիեֆի վերամշակման և գետային հոսքի ձևավորման գործում:

Աղյուսակ 1. ԼՂՀ լեռնալանջերի կողմնադրությունների ընդգրկած տարածքները

Չափման միավորը	Հարթ տարածքներ	Հյուսիսային լանջ	Արևելյան լանջ	Հարավային լանջ	Արևմտյան լանջ	Ընդամենը
կմ ²	590	2835	2505	3190	2310	11430
%	5,2	24,8	21,9	27,9	20,2	100

Ինչպես երևում է աղյուսակ 1-ից, հանրապետության տարածքում գերակշռում են հարավային (27.9%) և հյուսիսային (24.8%) կողմնադրության լեռնալանջերը, իսկ հարթ տարածքները կազմում են ընդամենը 5.2%, որը վկայում է տարածքի բարդ ռելիեֆի մասին:

ԼՂՀ հյուսիսային և հարավային հատվածներում գերակշռում են հյուսիսային և հարավային, իսկ կենտրոնում՝ արևելյան և արևմտյան կողմնադրությունները:

Կողմնադրությունների տեղաբաշխման առանձնահատկությունները խիստ կարևոր են, քանի որ արևմուտքից արևելք հոսող գետերը ունեն հիմնականում հյուսիսային և հարավային կողմնադրության լանջեր, որոնցում ստացվող ջերմային էներգիայի տարեկան քանակները շատ տարբեր են: Հարավային կողմնադրության լեռնալանջերը խիստ տաքանում են և մոտ 2 անգամ ավելի շատ ջուր են գոլորշացնում քան հյուսիսահայացները [5]: Դրանք ազդում են ոչ միայն ճառագայթման ուժգնության, այլև խոնավության բաշխման վրա, որից էլ կախված են մակերևութային հոսքը և լանջային տեղատարման ու ծանրահակ պրոցեսները:

Գետահովիտների լանջերի կողմնադրություններն իրենց ազդեցությունն են թողնում գետային հոսքի ձևավորման և տարածական բաշխման վրա: Օրինակ, Արցախի լեռնաշղթայի արևելյան լանջից սկիզբ առնող Խաչենագետի ավազանում (միջին հավասարակշռված բարձրությունը 1550 մ) գերակշռում են արևելյան և հարավային կողմնադրությունները և հոսքի մոդուլը կազմում է 8.36 լ/վ կմ²: Իսկ Ինջայի ավազանը, որի հովտի լանջերն ունեն հիմնականում հյուսիսային և հարավային կողմնադրություններ (ավազանի միջին հավասարակշռված բարձրությունը Իշխանագետից գերազանցում է ընդամենը 100 մ-ով) ունի 14.6 լ/վ կմ² հոսքի մոդուլ, որը 1.75 անգամ գերազանցում է Իշխանագետի ավազանի հոսքի մոդուլին: Հոսքի մոդուլի բարձր ցուցանիշներ են դիտվում նաև այն գետավազաններում, որտեղ գերակշռում են արևմտյան կողմնադրության լեռնալանջերը (Թարթառը մինչև Ջերմաջուր (16.4 լ/վ կմ²), Հոչանցը (17.4 լ/վ կմ²), Աղավնոն (24.6 լ/վ կմ²) և այլն): Հոսքի փոքր մոդուլով են բնութագրվում հիմնականում հարավային կողմնադրության լեռնալանջեր ունեցող գետավազանները՝ Խոնաշենը (3.65 լ/վ կմ²), Կավարտը (4.14/վ կմ²), Վարանդան (4.04 լ/վ կմ²) և այլն:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող տարածքում հոսքի ձևավորման բնական պայմանները սերտորեն կապված են լեռնալանջերի կողմնադրությունների հետ և հոսքի ձևավորման գնահատման համար մեծ դեր ունի լեռնալանջերի կողմնադրությունների քարտեզագրումը, հատկապես տարածքի ջրային ռեսուրսների գնահատման ժամանակ:

Լեռնալանջերի թեքությունները. ԼՂՀ տարածքը բնութագրվում է ռելիեֆի ծագումնաձևաբանական և ձևաչափական տարրերի խիստ բազմազանությամբ, որը պայմանավորված է նորագույն տեկտոնական շարժումներով [2]: Այստեղ հոսքի և ջրային հաշվեկշռի ձևավորման գործում կարևոր դեր ունեն մակերևութի թեքությունները, որոնց միջոցով գնահատվում են հոսազոյացման պրոցեսի բնույթն ու ընթացքը, ջրային հաշվեկշռի ձևավորման առանձնահատկությունները, և որոշվում են գեոմորֆոլոգիական ու ջրաբանական այլ խնդիրներ [1]:

Լեռնալանջերի թեքություններն առաջին հերթին ազդում են արեգակնային ուղիղ ճառագայթման լարվածության մեծության վրա, որից էլ կախված փոխվում է մակերևութային հոսքի քանակը, էրոզիոն ունակությունը, հողաբուսական ծածկույթը, միկրոկլիման և այլն: Լանջի թեքության մեծացման հետևանքով փոխվում է լանջի գրունտների ներքնային ունակությունը և արագանում է մակերևութային հոսքը, փոխվում են նաև լանջային պրոցեսների բնույթն ու ինտենսիվությունը:

Օրինակ՝ 25° թեքության դեպքում հյուսիսահայաց լանջերի ճառագայթային հաշվեկշիռը մոտ 25%-ով պակաս է հորիզոնական մակերևութի համապատասխան ցուցանիշներից, իսկ հարավային լանջերինը՝ մոտ 10%-ով ավելի է [4]: Այսպիսի տարբերություններն առաջ են բերում լանջերի բնական համալիրի փոփոխություններ:

Ինչպես երևում է աղյուսակ 2-ից, ԼՂՀ տարածքում ամենամեծ մակերեսն ունեն զառիվայր (29.3%) և զառիկող (26.8%) լանջերը, որոնք միասին զբաղեցնում են տարածքի կեսից ավելին՝ 56.1%-ը կամ 6412 կմ²:

Գետավազանների լեռնալանջերի թեքության և խորքային մասնատվածության միջև գոյություն ունի հստակ արտահայտված կապ՝ որքան մեծ է մակերևութի թեքությունը, այնքան մեծ է մասնատվածությունը:

Աղյուսակ 2. ԼՂՀ մակերևույթի թեքությունների խմբերի ցուցանիշները

Տեղանքի տիպը	Թեքություններն աստիճաններով	Զբաղեցրած մակերեսը	
		կմ ²	%
Հարթ տարածքներ	<3	1874	16.4
Մեղմաթեք լանջեր	3-7	1509	13.2
Զառիկող լանջեր	7-12	3063	26.8
Զառիվայր լանջեր	12-20	3349	29.3
Զառիթափ լանջեր	20-30	1555	13.6
Ուժեղ գառիթափ լանջեր և դարավիուկեր	>30	80	0.7
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	-	11430	100

Մակերևույթի թեքությունների և խորքային մասնատվածության կապը ցույց է տալիս, որ մինչև 10° թեքությունների դեպքում, լեռնալանջերի թեքության յուրաքանչյուր 1° ավելացմանը համապատասխանում է խորքային մասնատման 18մ աճ:

Ծայրաբեկորային լեռների գետավազաններում, որտեղ լանջերի թեքությունները գերազանցում են 10°-ը, ապարները էրոզիայի նկատմամբ համեմատաբար կայուն են, թեքությունների 1°-ով ավելացման դեպքում խորքային մասնատվածությունն աճում է 24մ և բավականին զիջում է հրաբխային լեռնալանջերի համապատասխան ցուցանիշներին [3]:

ԼՂՀ տարածքում առանձնացվել են թեքությունների հետևյալ խմբերը.

Հարթ տարածքներ (մինչև 3° թեքության)՝ զբաղեցնում են տարածքի 16.4%-ը: Այդպիսի թեքությունները համապատասխանում են կուտակումային տիպի ռելիեֆի տեղամասերին, ինչպիսիք են տարածքին հարող Ղարաբաղյան և Մերձարաքսյան հարթավայրերի, ինչպես նաև Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի լավային սարավանդների հարթ հատվածները: Հարթ ռելիեֆի աննշան թեքության պատճառով մակերևութային հոսք չի ձևավորվում, և վերջինս ներկայացված է տարանցիկ գետերով: Լանջային պրոցեսների ինտենսիվությունը շատ ցածր է:

Մեղմաթեք տարածքներ (3°-7°)՝ զբաղեցնում են տարածքի 13.2 %-ը, և հանդես են գալիս բարձրաչափական տարբեր գոտիներում, սկսած 400-600մ-ից մինչև 2200-2600մ բարձրությունները: Զբաղեցնում են Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի, Հակի, Վերին Թարթառի սարավանդների առանձին հատվածները, միջլեռնային գոգավորությունների հատակները, Մերձարաքսյան և Ղարաբաղի հարթավայրերը, Արցախի և Մոավասարի լեռնաշղթայի նախալեռնային մասերին հարող տարածքները: Այստեղ մակերևութային հոսքը թույլ է արտահայտված, գերակշռում են տարանցիկ ջրհոսքերը: Լանջային պրոցեսները թույլ են ընթանում:

Զառիկող լանջեր (7°-12°)՝ զբաղեցնում են հանրապետության տարածքի 26.8%-ը և ընդգրկում են Գորիսի հրաբխային սարավանդը, Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի ծայրամասային սարավանդները, Արցախի և Մոավասարի նախալեռնային հատվածը: Հիմնականում զբաղեցնում են տարածքի գետավազանների միջին հոսանքների շրջանը, որտեղ փոքրաթեք տարածքներում մակերևութային հոսքը թույլ է արտահայտված: Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի հրաբխային ապարներից կազմված հատվածներում ապարների մեծ ճեղքավորվածության և ծակոտկենության հետևանքով մեծ է մթնոլորտային տեղումների ներծծումը և ստորերկրյա հոսքի ձևավորումը:

Այս լանջերի ծայրաբեկորային լեռնային հատվածներում նկատվում է էրոզիոն պրոցեսների, ինչպես նաև ծանրահակ պրոցեսների ակտիվացում:

Զառիվայր լանջեր (12°-20°)՝ զբաղեցնում են ուսումնասիրվող տարածքի 29.3%-ը և հիմնականում ընդգրկում են Արցախի և Մոավասարի լեռնաշղթաների ու դրանց լեռնաձյուղերի միջին բարձրության գոտին, և ընդգրկում են տարածքի գետերի ավազանների միջին և վերին հոսանքների շրջանները: Մեծ թեքությունների պատճառով, լանջերին զարգացած են ծանրահակ և ջրածանրահակ պրոցեսները: Ապարների ներծծման հատկանիշները փոքր դեր ունեն և թափվող մթնոլորտային տեղումների միայն մի փոքր մասն է ներծծվում ու վերածվում ստորերկրյա հոսքի:

Զառիթափ և ուժեղ գառիթափ լանջեր ու դարավիուկեր (20°-ից մեծ)՝ զբաղեցնում են ուսումնասիրվող տարածքի 14.3%-ը և հիմնականում տարածվում են ծայրաբեկորավոր լեռների մերձգագաթային հատվածներում, ինչպես նաև դրանց բեկորաձև բարձրացված մասերում: Այստեղ հատկապես բուռն են ընթանում լանջային պրոցեսները, մեծ տարածում ունեն քարաթափվածքները և ռելիեֆի ծանրահակ մյուս ձևերը: Գետավազանների մակերևույթի թեքությունների ցուցանիշների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանց միջին և վերին հոսանքների շրջանում գերակշռող են 12°-20°-ի թեքությունները:

Այսպիսով, ԼՂՀ տարածքում տարբեր թեքությունների և կողմնադրությունների լեռնալանջերի առկայության պայմաններում, հոսքագոյացումը և լանջային պրոցեսները բարդ են ու բազմազան, հետևաբար դրանց ուսումնասիրումը և քարտեզագրումը ունի կարևոր նշանակություն տարածքի տնտեսական գնահատման, հոսքագոյացման պրոցեսների ուսումնասիրության և վտանգավոր լանջային ծանրահակ պրոցեսների ուսումնասիրության, դրանց վտանգավորության և ռիսկի գնահատման համար:

Գրականություն

1. Պողոսյան Դ. Ա. Զանգեզուրի մակերևույթի դիրքադրությունների և թեքությունների գյուղատնտեսական գնահատումը, Տեղեկագիր գյուղատնտեսական գիտ., N8, Երևան, 1965, էջ 21-22.
2. Սաֆարյան Վ. Ս., ԼՂՀ և հարակից տարածքների ձևաչափական և ծագումնաձևաբանական վերլուծություն: Աշխ. գիտ. թեկ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2008, 149 էջ.
3. Սաֆարյան Ս. Վ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության գետային հոսքի ձևավորման գործոնների վերլուծությունը և գնահատումը: Աշխ. գիտ. թեկ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2014թ., 149 էջ
4. Антропогенная трансформация природной среды южного Кавказа. Тбилиси-Баку-Ереван-2008. 454 с.
5. Шагинян М.В., Мнацаканян Б.П., Водный режим рек. В кн. Ресурсы поверхностных вод СССР, Гидрометеоиздат, Л., 1973, т. 9, вып. 2, с. 88 –129.

О СУЩЕСТВОВАНИИ НУЛЕЙ КОМПОНЕНТ РЕШЕНИЙ ДВУМЕРНОЙ ЛИНЕЙНОЙ СИСТЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ НА КОНЕЧНОМ ИНТЕРВАЛЕ

Предполагая непрерывность, монотонность и знакопостоянство коэффициентов линейной однородной системы дифференциальных уравнений

$$\begin{cases} y_1' = p(t)y_2, \\ y_2' = r(t)y_1, \end{cases}$$

на конечном отрезке $[a, b]$, определяется критерий существования нулей компонент решений.

Ключевые слова: двумерная линейная однородная система дифференциальных уравнений, нули компонент решений.

Գ. Ն. Սահակյան

ԵՐԿՉԱՓ ԳԾԱՅԻՆ ՊԻՖԵՐԵՆՑԻԱԿԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԼՈՒՇՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈՄՊՈՆԵՆՏՆԵՐԻ ՉՐՈՆԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՄՍՄԻՆ

Ենթադրելով

$$\begin{cases} y_1' = p(t)y_2, \\ y_2' = r(t)y_1, \end{cases}$$

նիֆերենցիալ հավասարումների զծային համասեռ համակարգի գործակիցները անընդհատ են, հաստատուն նշաններով և մոնոտոն $[a, b]$ վերջավոր միջակայքում, որոշվում է լուծումների կոմպոնենտների զրոների գոյության հայտանիշը:

Բանալի բառեր՝ նիֆերենցիալ հավասարումների երկչափ զծային համասեռ համակարգ, լուծումների կոմպոնենտների զրոները:

G.H. Sahakyan

THE EXISTENCE OF ZEROS OF A COMPONENTS OF SOLUTIONS OF TWO-DIMENSIONAL LINEAR SYSTEM OF DIFFERENTIAL EQUATIONS ON A FINITE INTERVAL

Assuming that the

$$\begin{cases} y_1' = p(t)y_2, \\ y_2' = r(t)y_1, \end{cases}$$

coefficients of the linear homogenous system of differential equations are continuous, with constant signs and monotone on finite interval $[a, b]$, is defined the critery of the existence of zeros of the components of the solutions.

Keywords. Two-dimentional linear homogenous system of differential equations, zeros of the components of the solutions.

Поведение нулей компонент решений системы

$$\begin{cases} y_1' = p(t)y_2, \\ y_2' = r(t)y_1, \end{cases} \tag{1}$$

где $p(t), r(t) \in [a, b]$, и связанные с ним вопросы осцилляции и неосцилляции решений до сих пор полностью не исследованы и изучаются различными математиками (см., например, [1]- [6]). Цель настоящей работы – путем сравнения систем получить критерий для существования нулей компонент решений системы (1).

Рассмотрим теперь системы уравнений

$$\begin{cases} y_1' = p_1(t)y_2, \\ y_2' = r_1(t)y_1, \end{cases} \tag{2a}$$

и

$$\begin{cases} z'_1 = p_2(t)z_2, \\ z'_2 = r_2(t)z_1. \end{cases} \quad (2b)$$

Здесь и всюду в дальнейшем, будем предполагать, что имеют место условия $\bar{p}_i(t) > 1, r_i(t) < 1, i = 1, 2$.

Обозначим через n_i - число нулей i -ой компоненты нетривиального решения системы (2a), а через m_i ($i = 1, 2$)- число нулей i -ой компоненты нетривиального решения системы (2b). Для дальнейшего изложения нам понадобится теорема 2.1 (см. [7]) в следующей формулировке.

Теорема 1. Пусть в системах (2a) и (2b) $p_i, r_i \in C^2[a, b]$ ($i = 1, 2$), и

$$P(t) = \frac{p_2(t)}{p_1(t)},$$

а также имеют место условия:

1. $p_i(t), -r_i(t), (i = 1, 2)$ -монотонные одного характера
2. $P(t)$ -монотонная,
3. $\left(\nabla P(t) \right)' \geq 0$, если характеры монотонности в условиях 1 и 2 не совпадают, и $\left(\nabla P(t) \right)' \leq 0$ - в противном случае,
4. $p_1(t) \cdot r_1(t) \equiv p_2(t) \cdot r_2(t)$.

Тогда, если компоненты нетривиального решения системы (2a) имеют нули, причем $n_1 = 1/2$ или $n_1 = n_2 + 1$, то их число совпадет с числом нулей соответствующей компоненты любого нетривиального решения системы (2b) или будет отличаться на единицу.

Замечание. Из процесса доказательства теоремы 1 следует, что возможны следующие соотношения:

1. $n_1 = 1/2 = n_1 = n_2$,
2. $n_1 = 1/2, m_1 = n_1, m_2 = n_2 - 1$,
3. $n_1 = 1/2, m_1 = 1/2 + 1, m_2 = 1/2$.
4. $n_1 = n_2 + 1, m_1 = 1/2, n_2 = n_2$,

Имеет место

Теорема 2. Пусть коэффициенты системы (1) удовлетворяют условиям:

1. $p, r \in C^2[a, b], p(t) > 1, r(t) < 1$,
2. функции $p(t), -r(t)$ - монотонные одного характера,
3. функция $P(t) = -\frac{r(t)}{p(t)}$ - монотонная,
4. $\left(\nabla P(t) \right)' \geq 0$, если характеры монотонности в условиях 2 и 3 не совпадают, и $\left(\nabla P(t) \right)' \leq 0$ - в противном случае.

Тогда, если уравнения

$$\int_a^t \sqrt{-\lambda(\tau) r(\tau)} d\tau = \pi, k \in \mathbb{Z}, \quad (3a)$$

и

$$\int_a^t \sqrt{-\lambda(\tau) r(\tau)} d\tau = \frac{\pi}{2} + \pi, n \in \mathbb{Z} \quad (3b)$$

имеют корни на отрезке $[a, b]$, причем $n_1 = n_2$ или $n_1 = n_2 + 1$, где n_1 - число корней уравнения (3a), а n_2 - уравнения (3b), то число нулей первой (второй) компоненты всякого нетривиального решения системы (1) на $[a, b]$ совпадет с числом корней уравнения (3a) ((3b)) или будет отличаться на единицу.

Доказательство. Примем

$$p_1(t) = \sqrt{-p(t)r(t)}, \quad r_1(t) = -\frac{1}{2}(t), \quad p_2(t) = p(t), \quad r_2(t) = \frac{1}{2}(t).$$

Заметим, что

$$p_i(t) > 0, \quad r_i(t) < 0, \quad (i = 1, 2).$$

Тогда, с учетом условий теоремы и сделанных предположений, будем иметь:

1. $p_i'(t) \geq 0, \quad r_i'(t) \leq 0 \quad (i = 1, 2),$
2. функция $P(t) = \frac{p_2(t)}{p_1(t)} = \sqrt{-\frac{p(t)}{r(t)}}$ - монотонная,
3. $p_1(t) \cdot r_1(t) \equiv p_2(t) \cdot r_2(t).$

С учетом условия 4 теоремы мы получим, что имеют место все условия теоремы 1, согласно которой, число нулей компонент решений системы (1) совпадет с числом нулей соответствующих компонент решений системы

$$\begin{cases} z_1' = \sqrt{-p(t)r(t)}z_2, \\ z_2' = -\sqrt{-p(t)r(t)}z_1, \end{cases}$$

или отличается на единицу. Нетрудно найти, что частным решением полученной системы будет

$$z_1(t) = \sin\left(\int_a^t \sqrt{-p(\tau)r(\tau)} d\tau\right), \quad z_2(t) = \cos\left(\int_a^t \sqrt{-p(\tau)r(\tau)} d\tau\right)$$

Тогда число нулей компоненты $y_1(t)$ ($y_2(t)$) решения системы (1), согласно теореме 1, будет равно или числу корней уравнения (3a) ((3b)), или отличаться на единицу, что и требовалось доказать.

Рассмотрим применение теоремы 2 на конкретном примере. Предположим, что требуется найти количество нулей первой компоненты решения следующей системы на отрезке $[2\pi, 3\pi]$

$$\begin{cases} y_1' = t(t+1)y_2, \\ y_2' = -\frac{t}{t+1}y_1. \end{cases}$$

Непосредственными вычислениями нетрудно убедиться в том, что имеют место условия 1-4 теоремы 2. Уравнения (3a) и (3b) соответственно примут вид

$$\int_{2\pi}^t t \, dt = \frac{t^2 - 4\pi}{2} = \pi, \quad k \in \mathbb{Z},$$

и

$$\frac{t^2 - \pi}{2} = \frac{\pi}{2} + \pi, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

Учитывая принадлежность корней отрезку $[2\pi, 3\pi]$, будем иметь

$$2\pi \leq \sqrt{2\pi + \pi} \leq \pi, \quad k \in \mathbb{Z}.$$

и

$$2\pi \leq \sqrt{\pi - \pi + \pi} \leq \pi, \quad n \in \mathbb{Z}.$$

Для определения числа корней N_1 получим неравенство

$$0 \leq t \leq \frac{5\pi}{2}, k \in \mathbb{Z},$$

а для n_2

$$-\frac{1}{2} \leq t \leq \frac{5\pi}{2}, k \in \mathbb{Z},$$

откуда найдем

$$n_1 = n_2 = \left\lceil \frac{t\pi}{2} \right\rceil + 1 = \dots$$

Согласно замечанию возможны случаи

1. $m_1 = m_2 = \dots$,
2. $m_1 = \dots, m_2 = \dots$,
3. $m_1 = \dots, m_2 = \dots$.

Из теоремы 2 вытекает

Следствие 1. Если система (1) удовлетворяет условиям теоремы 2 и уравнения (3a) и (3b) имеют на отрезке $[a, b]$ более одного корня, то компоненты всякого нетривиального решения системы (1) имеют нули на этом же отрезке.

Рассмотрим применение следствия 1 на следующем примере. Требуется выяснить – имеют ли компоненты системы

$$\begin{cases} z_1' = \sqrt{t} \cdot z_2, \\ z_2' = -t\sqrt{t} \cdot z_1, \end{cases} \quad (4)$$

нули на отрезке $[\pi, 3\pi/2]$. В данном случае $P(t) = \sqrt{\frac{\sqrt{t}}{t\sqrt{t}}} = \frac{1}{\sqrt{t}}$. Непосредственными вычислениями можно убедиться

в том, что имеют место условия 1-4 теоремы 2. При этом уравнения (3a) и (3b) примут вид

$$t^2 = \pi + 2\pi k \quad k \in \mathbb{Z}.$$

и

$$t^2 = \pi - \pi + 2\pi n \quad n \in \mathbb{Z}.$$

Учитывая, что $t \in [\pi, 3\pi/2]$, нетрудно найти, что

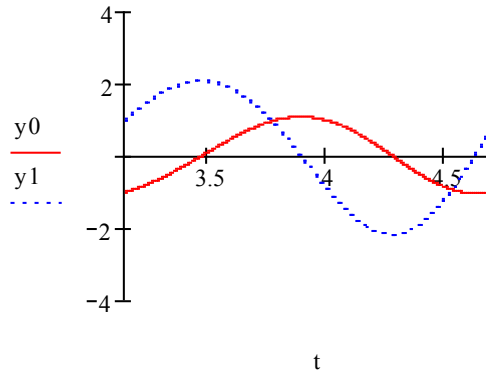
$$0 \leq k \leq \frac{5\pi}{8} \quad \text{и} \quad 0 \leq n \leq \frac{5\pi}{8} - \frac{1}{2},$$

откуда число нулей первой и второй компонент будет равно

$$n_1 = n_2 = \left\lceil \frac{t\pi}{8} \right\rceil + 1 = \dots$$

Согласно следствию, компоненты всякого нетривиального решения системы (1) будут иметь нули на этом же отрезке.

Ниже, на рисунке 1, приводится график частного решения системы (4) на отрезке $[\pi, 3\pi/2]$ при начальном условии $y_1(0) = \dots, y_2(0) = \dots$ (на рисунке y_0 соответствует компоненте y_1 , а y_1 соответствует компоненте y_2), построенная в среде Mathcad.

Следствие 2. Пусть система (1) удовлетворяет условиям теоремы 2, и

$$M = \int_a^b q(\tau) d\tau \geq \frac{\gamma\pi}{2},$$

где

$$q(t) = \int -\overline{p(t)r(t)}.$$

Тогда компоненты всякого нетривиального решения системы (1) имеют нули на отрезке $[a, b]$.

Доказательство. Имеют место условия теоремы 2, согласно которой число нулей первой (второй) компоненты нетривиального решения системы (1) совпадает с числом корней уравнения (3a) ((3b)) или отличается на единицу.

Поскольку $q(t) = \int -\overline{p(t)r(t)} > 0$, то множество значений $k \in \mathbb{R}$, удовлетворяющих уравнению (3a) определится из неравенства

$$0 \leq k \leq \frac{M}{\pi}$$

множество значений $n \in \mathbb{Z}$, удовлетворяющих уравнению (3b), из неравенства

$$0 \leq n \leq \frac{M}{\pi} - \frac{1}{2}.$$

Отсюда найдем, что число корней уравнения (3a) будет равно

$$\left[\frac{M}{\pi} \right] + 1,$$

а число корней уравнения (3b) -

$$\left[\frac{M}{\pi} - \frac{1}{2} \right] + 1.$$

При $M \geq \frac{\gamma\pi}{2}$ эти числа будут больше единицы, и, согласно следствию 1, компоненты всякого нетривиального решения

системы (1) будут иметь нули на отрезке $[a, b]$.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Схалыхо Ч.А.**, О нулях решений одной двумерной дифференциальной системы на конечном промежутке. Дифференциальные уравнения, 1988, Т.24, N 6, с.1080-1083.
2. **Chantladze T., Kandelaki N. and Lomtadze A.** Oscillation and nonoscillation criteria for second order linear differential equation. Georgian Math. J. 6(1999), N 5, p. 401-414.
3. **Chuaqui M., Duren P., Osgood B., Stowe D.**, Oscillation of solutions of linear differential equations. \it Bull. Anst. Math. Soc., 79(2009), p. 161-169.
4. **Lomtadze A. and Partsvania N.**, Oscillation and nonoscillation criteria two-dimensional systems of first linear ordinary differential equations, Georgian Math. J., 6 (1999), N 3, p. 285-298.
5. **Polak L.**, Oscillation and nonoscillation criteria for two-dimensional., Georgian Math. J., 11 (2004), N 1, p. 137-154.
6. **Саакян Г.Г.** О некоторых свойствах решений канонической системы Дирака, Ученые записки ЕрГУ, 2007, N 2, с. 3-11.
7. **Саакян Г.Г.** О нулях решений некоторых линейных систем дифференциальных уравнений второго порядка на конечном интервале. American Scientific Journal, N 2 (2), 2016, Vol.2, стр. 88-92.

Արսեն Առաքելյան
Երևանի Խ Արմյանի անվ. Հայկական պետական
մանկավարժական համալսարան,
Հայ-Ռուսական (Մլավոնական) համալսարան
«Անցյալի դասերը ժամանակակից կրթության մեջ»
arsarm2001@yahoo.com

ԱՆՅՅԱԼԻ ԴԱՍԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Տվյալ հոդվածը չի առաջարկում սեփական դեղատոմսեր՝ լուծումներ գտնելու համար: Մակայն, իմ կարծիքով, այն պարունակում է հետաքրքիր դիտարկումներ և առաջարկություններ: Մա մի հրավեր է ստեղծագործ մասնագիտությունների դասախոսներին՝ հավաքվելու միասին և քննարկելու, լուսարանելու և վերլուծելու արդեն գոյություն ունեցող նորարարական փորձը, հեղափոխելու հասարակ մեթոդները և դարձնելու դրանք ավելի արդյունավետ և կառուցողական ուսանող- դասախոս հարաբերությունների նորացման միջոցով:

Առանցքային բառեր՝ կրթություն, մեթոդիկա, ուսանող, դասախոս, նորարարություն:

Арсен Аракелян
 Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна
 Российско-Армянский (Славянский) университет

УРОКИ ПРОШЛОГО В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья не является прокламацией собственных рецептов, хотя и содержит, на мой взгляд, интересные наблюдения и предложения. Это приглашение преподавателей творческих профессий к совместному изучению, осмыслению, анализу уже существующих инновационных практик, реформированию привычных методик в эффективные, продуктивные и конструктивные - через рестарт форм общения в системе "студент – преподаватель".

Ключевые слова - Образование, методика, студент, преподаватель, инновация.

Arsen Arakelyan
 Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
 Russian-Armenian (Slavonic) University

LESSONS FROM THE PAST AND MODERN EDUCATION

The article isn't a leaflet of personal recipes though in my opinion it contains interesting observations and suggestions. The article invites the teachers of creative professions to joint research, analysis of already existing innovative practice, reforming traditional methods into effective, productive and constructive restart form of "student-teacher" communication.

Key words - Education, student, lecturer, technique, innovation.

1945 թվականին Ճապոնիան, դեռ միջուկային ուժակառնությունից ուշքի չեկած վիճակում, պարտադրված էր վերականգնելու քայքայված տնտեսությունը: Ի թիվս այլ միջոցների, կառավարության որոշումով միջնակարգ դպրոցներում կատարվեց ծրագրային փոփոխություն. առարկաների ժամերը կտրուկ ավելացան՝ գրականության, երաժշտության և գեղանկարչության: Տեղի ունեցավ «ճապոնական հրաշքը»՝ տեխնիկայի, նորագույն տեխնոլոգիաների զարգացման, տնտեսական վերելքի և առաջատար երկրների շարքում հայտնվելու իսկապես անհավատալի երևույթը:

Ինչ խոսք, ճապոնացիները անկասկած, տիրապետում են միայն իրենց հասուկ հոգեբանական գաղտնիքներին, բայց այդ հանգամանքը չի բացառում այլ ազգերի ճապոնական փորձից օգուտ քաղելը: Առավել ևս այն ազգերի և ժողովուրդների համար, որոնք պատմականորեն չեն ունեցել սեփական կրթական հայեցակարգ՝ հիմնված տևողական մշակութային ավանդույթների և հոգեբանական առանձնահատկությունների վրա:

Խորհրդային կրթական համակարգը, որը հիմնված էր գերմանական փորձի վրա, ըստ ԽՍՀՄ-ի գիտական մակարդակի, կարելի էր համարել լավագույնն իր դարաշրջանում: Խորհրդային Հայաստանն էլ ունեցավ բացառիկ արդյունքներ ինտելեկտուալ մրցավազմում: Մակայն անցյալ դարի վերջին քառորդի թոչնալից զարգացումները բարձր տեխնոլոգիաների բնագավառում հարկադրում են վերանայելու «ուսուցիչ-աշակերտ», «դասախոս-ուսանող» հարաբերությունների էությունը: Պետք է բացառել «բռնի» ուսուցման գործոնը և խրախուսել ազատ, ստեղծագործ մտքի ձևավորումը: Մասնագիտական գրականության հարյուրավոր հատորներ կան, որտեղ մանրամասնաձև է վերը նշած դրույթի ճշմարիտ լինելը: Դասախոսի առաքելությունն է օգնել ուսանողին ինքն իրեն «քանդակել», այլ ոչ թե «քանդակել» ուսանողին՝ ըստ դասախոսի պատկերացմամբ «ճիշտ» կաղապարի մեջ: Այն գիտելիքները, որոնք չեն

առնչվում անձի և նրա շրջապատի մարդկանց մտքերի, հետաքրքրության շրջանակների, ստեղծագործական որոնումների շերտի հետ, արագորեն հեռացվում են հիշողության դաշտից: Նշան հոգեբանական արսիոմաներից մեկն է, որն անհրաժեշտ է հաշվի առնել ուսուցման ընթացքում:

Ուսուցման նպատակն է հարստացնել ուսանողի տեղեկացվածության ծավալը, հասցնել այն գիտելիքի այնպիսի մակարդակի, որից հետո սկսվում է ստեղծագործական փուլը: Այդտեղ արդեն աշխատում են այլ մեխանիզմներ, ներգրավվում են գիտակցության խորքային շերտերը, որովհետև ստեղծագործությունն իր էությունը գուցարդվում է «հաճույքի» զգացումով: Ստեղծվում է փոխկապակցված հոգեբանական հանգույց, որն սկսում է աշխատել ինքնուրույն ռեժիմով:

Այս երևույթն առավելապես կարևոր է ռեժիսորի մասնագիտության ուսուցման հարցում: Այդ միտքը պարունակում է ներքին դիտմանս. ռեժիսուրային տիրապետելն ուսուցման հետ գրեթե կապ չունի: Ռեժիսուրան եզակի մասնագիտություններից է, քանի որ այն ամենատարածվածն է աշխարհում՝ սկսած մարդու կայացման պահից մինչև պետության կառավարման հարցը: Եթե ուշադիր նայենք մեր շուրջը, ապա նկատելի կդառնան լավ և վատ ռեժիսուրայի ենթարկված մարդկային կյանքերը, ընտանեկան և հանրային հարաբերությունները: Լավի և վատի անջրպետն անցնում է այդ ունիվերսալ արվեստի հնարքների, միջոցների, կուտակված փորձի ընկալման տարածքով: Ինչ խոսք, այդ ամենի խորքում կա նաև մի խորհրդավոր հասկացություն՝ «տաղանդը»: Սակայն տաղանդի առկայությունը կարող է կրել լատենտ, թաքնված բնույթ: Ուսուցման խնդիրն է բացել դռներն այդ անբացատրելի հրաշքի առջև և սովորեցնել տաղանդի կրողին տիրապետել ստեղծագործական ազատությանը, ոչ միանշանակ, հնարավորություններին:

Բարձր տեխնոլոգիաների դարաշրջանը պարզեցնել է ստեղծագործական մասնագիտությունների ուսուցման համար ֆանտաստիկ հնարավորություններ: Համացանցում վայրկյենական մատչելիության գոտում են համաշխարհային մշակույթի հազարամյակների փորձն ու նմուշները: Լաբանում, Էկրանին կարելի է մեկ ակադեմիական ժամում շրջել արվեստի շտեմարաններով՝ ըստ մասնագիտությանների:

Վերջիվերջո, ո՞րն է ուսման գերխնդիրը: Եթե կարճ, ապա հետագա մասնագիտական հմտությունների կիրառումը ստեղծագործության ընթացքում: Փորձել բացահայտել, մշակել ուսանողի ընդունակությունները և սովորեցնել, աշխատել, աշխատել, աշխատել, որովհետև այդպես են ծեփում տաղանդը: Կրկնվող «աշխատել» բառը երեք տարբեր իմաստ ունի: Այդ բառերի ծավալում են շրջակա աշխարհի կյանքին հետևելն ու ուսումնասիրելը, ընդհանուր զարգացվածության, «կարդացվածության» ու մտածողության մակարդակի բարձրացումը:

Այդ իսկ պատճառով դասախոսությունը պետք չէ սահմանափակել կոնկրետ թեմայով: Դասախոսն էլ պետք է վերանայի իր դիրքավորումը ուսանողի նկատմամբ: «Ես վերաբերվում եմ յուրաքանչյուր մարդուն, որպես ուսուցիչ...», - ասել է Անդրեյ Կանչալովսկին իր ռեժիսորական մոտեցման մասին: Այդպիսի նախապայմանի դեպքում ինքնաբերաբար լսարանում ծնվում է մի մթնոլորտ, որտեղ խախտվում է «դասախոս-ուսանող» փոխհարաբերությունների հակադրված դիրքավորումը, վերածվում գործընկերական ձևաչափի: Այդ դեպքում շատ հեշտ է միասին հետազոտել լուսաբանել, զարգացնել յուրաքանչյուր գաղափար: Դասախոսը պետք է լսարան մտնի ոչ թե մի քանի էջ գրառումներով, այլ իր ամբողջ կյանքի փորձով մասնագիտական լայն աշխարհը կալմամբ: Այդ կենսագրության հենքի վրա շատ ավելի հեշտ է մատուցել դասավանդվող առարկայի դրույթները: Դասախոսությունը կարող է վերածվել ճանապարհորդության, արկածի գիտելիքի գանձերի որոնման ճանապարհին: Ընթացքում անպայման պետք է խրախուսել ուսանողների ինքնաբուխ պոռթկումները, հարգել նրանց կարծիքը և սխալվելու իրավունքը: Այս ձևաչափում աշխատելը, ինչ խոսք, պահանջում է լրացուցիչ լարվածություն դասախոսի համար՝ մասնագիտական «մկանային» առումով: Անհրաժեշտ է դասախոսության ծավալում ներառել լրացուցիչ գրականություն՝ ավելի էքսպերիմենտալ ստեղծագործական և գուցե, որոշ առումով արտիստիկ մոտեցումներ, հետաքրքրական օրինակներ, նախադեպեր այլ ոլորտներից, գրականությունից, ինչը նաև հաճույք է պատճառում: Իսկ եթե հաճույք ես ստանում քո արած գործից, ապա աշխատում է վերոնշյալ հոգեբանական մեխանիզմը: Հիշենք Կոնֆուցիոսին. «Եթե զբաղվում ես սիրելի գործով, դու ազատված ես աշխատելու անհրաժեշտությունից»:

Չմոռանանք, որ Կոնֆուցիոսի ժամանակներում աշխատանքը տառապանքի հոմանիշն էր:

Վերադառնանք ճապոնական դրվագին: Ի՞նչ կարելի է կորզել այդ օրինակից: Փորձեմ տրամաբանել ճապոնական ձևով, այսինքն՝ պարզ:

Եթե ուզում ես դաստիարակել մտածող ինժեներ, բանվոր, ռեժիսոր, նախարար, մի խոսքով, աշխատող մարդ և վերջապես մարդ, ապա լայնացրու նրա մտահորիզոնը գրականության, երաժշտության և գեղանկարչության միջոցով: Որովհետև, երբ երեխան ընկղմվում է արվեստի գեղեցիկ կաշխարհում, նրա մոտ ինքնաբերաբար ամրանում է Աստծո ներկայության գաղափարը: Հետևաբար, խղճի առկայությունը հոգում:

Աստծո ներկայությունը և խղճի առկայությունն իր հոգում մարդը զգում է այն պահին, երբ ազնվորեն կատարում է այն գործը, որը ստանձնել է: Լինում է համեստ, մաքրասեր, ազնիվ՝ իր, մերձավորների, երկրի ու Աստծո նկատմամբ:

Եվ վերջ... Ոչ մի խորամանկ արևելյան միստիկ դոկտրինաներ: Նույնիսկ լավագույն նպատակներով դեպի Արևելք ու Արևմուտք հայացքներ գցելիս՝ պետք է հիշել, որ կրթությանը վերաբերող հարցերում սրբությանը պետք է դավանել բժշկության հիմնարար դրույթին. մի՛ վնասիր: Չմոռանանք՝ ինչով է սալապատված դժոխքի ճանապարհը:

Մեկ անգամ էլ ուզում եմ նշել, որ կրթական համակարգի խոտանն անհնարին է մեկուսացնել հանրությունից: Այն միշտ լինելու է մեր կողքին և մեզ հետ, մասնակցելու է քաղաքական, սոցիալական, մշակութային գործընթացներին՝ իր խեղված մտահորիզոնով, սխալ ընտրված ռակուրսով, կադրի անորակ կառուցմամբ, խղճուկ լուսավորությամբ և սոցիալությանը բնորոշ ինքնահավանությամբ ու կասկածների բացակայությամբ: Իսկ վատ ռեժիսորների կողմից վավերացված մեր այսօրվա և դեռ տեսանելի անցյալի խոտանված պատկերը ժառանգելու ենք եկող սերունդներին, նրանք էլ անկատար հենքի վրա կառուցելու են իրենց երազանքի աշխարհը և այդպես շարունակ:

Խորհրդային ժամանակների մի մոռացված ֆիլմում կար մի դրվագ. հուշանվերների գործարանի արտադրամասերից մեկում վարպետը հանում է վառարանից թրծած արձանիկները և ուշադիր զննում մեկ առ մեկ: Հենց հայտնաբերում է նվազագույն խոտան, մի փոքրիկ ծովածք, ներկի ծորվածք, աննշան թվացող վրիպում, արագորեն կտրտում է դրանք և գցում ջարդոնի կույտի մեջ: Երբ ֆիլմի հերոսը հարցնում է վարպետին՝ ինչու՞ է նա կտրտում այդ հուշանվերները, չէ՞ որ խոտանն այնքան աննկատելի է, որ կարելի էր անտեսել: Վարպետը պատասխանում է. «Уродцы быстро размножаются...», ինչը թարգմանաբար նշանակում է «Անձոռնիներն արագ են բազմանում»:

Օգտագործված գրականություն

1. Огурцов А. П., Платонов В. В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. — СПб.: РХГИ, 2004.
2. «Японское экономическое чудо»: уроки 70 лет строительства «государства благосостояния» Необходимость смены модели развития для продолжения экономического роста Окадзакі Тэцудзи
3. 5 МИФОВ О СОВЕТСКОЙ ШКОЛЕ Достойные зарплаты, равные условия и другие заблуждения о «лучшей школе мира» Анна Кондра
4. Конфуций. Беседы и суждения (Лунь Юй) И.И. Семененко, перевод «Луньюй», 2015. И.И. Семененко, текст статей «Читателю Конфуция», «Загадка Конфуция», «Живое слово о Конфуции», 2015, ООО «Издательство «Эксмо», оформление, 2015

УДК 378 (478.9)

Степан Берил,
Почетный президент ПГУ им. Т.Г.Шевченко,
доктор физ-мат наук, профессор, действующий член РАЕН.
зав.кафедрой общей и теоретической физики физико-математического факультета.
e-mail- presedent@spsu.ru

Наталья Куниченко,
канд. сельскохозяйственных наук, профессор,
зав. кафедрой защиты растений и экологии аграрно-технологического факультета.
e-mail – kunichenkonatalia@rambler.ru

СИСТЕМА ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРИДНЕСТРОВЬЯ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ БОЛОНСКИХ ПРИНЦИПОВ

Обсуждается формирование системы высшего профессионального образования в непризнанном государстве, которая опирается на реализацию международных принципов в подготовке кадров высшей квалификации, предлагаются пути разрешения противоречивых ситуаций, возникающих при процедуре легитимизации дипломов о высшем образовании в рамках существующего неразрешенного конфликта между Республикой Молдова и Приднестровьем. Излагаются основные принципы работы Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко при реализации основных образовательных программ, методы обеспечения академической мобильности студентов и преподавателей университета.

Ключевые слова: система образования, европейское образовательное пространство, Болонский процесс, высшее образование, академическая мобильность

Stepan Beril,
President TSU,
PhD in phys-math, professor

Natalya Kunichenko,
PhD in agriculture, professor

THE SYSTEM OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION OF TRANSNISTRIA IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE BOLOGNA PRINCIPLES

The formation of higher education system in the unrecognized state, which relies on the implementation of international principles in the preparation of highly qualified personnel is discussed. Ways of resolving conflicting situations that arise during the procedure of legitimization of diplomas of higher education within the existing unresolved conflict between Moldova and Pridnestrovie (Transnistria) are offered. The basic principles of the Pridnestrovian State University by T.G. Shevchenko in the implementation of major educational programs are expounds, methods of ensuring academic mobility of students and faculty members are described.

Keywords: education system, European educational space, the Bologna process, higher education, academic mobility, the legitimization of diplomas.

Ստեփան Բերիլ,
ՄՊՀ-ի նախագահ,
Ֆիզմաթ գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր

Նատալյա Կունիչենկո,
գ. գ. թ., պրոֆեսոր

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿԸԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՄԵՐՉՂՆԵՍՏՐՈՒՄ ԲՈՒՈՆԻԱԿԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Մենք քննարկում ենք բարձրագույն ուսումնական համակարգերի ձևավորումը չճանաչված պետությունում, որը հիմնված է միջազգային սկզբունքներով բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պատրաստման վրա, առաջարկում ենք կոնֆլիկտային իրավիճակների լուծման տարբեր ճանապարհներ, որոնք առաջանում են բարձրագույն կրթության դիպլոմների լեգիտիմացման գործընթացի ժամանակ, Մոլդովայի Հանրապետության և Մերձդնեստրի միջև առկա չլուծված հակամարտության շրջանակներում: Այն սահմանում է հիմնական կրթական

ծրագրերի իրականացման հիմնական սկզբունքները, ուսանողների և դասախոսների ակադեմիական շարժունությունը ապահովող մեթոդները Շեկեկենյոյի անվան Մերձդնեստրյան պետական համալսարանում:

Բանալի բաներ – կրթական համակարգ, եվրոպական կրթական հարթակ, Բոլոնյան պրոցես, բարձրագույն կրթություն, ակադեմիական շարժունակություն:

С момента провозглашения Приднестровья как самоопределившегося государства основной его целью было обеспечение целостности и единства проживающего здесь народа в качестве многонациональной общности людей, объединенных идеями мира, прогресса, уважения прав личности, демократического развития общества. Сфера образования Приднестровья была сориентирована на российскую образовательную систему, которая успешно реализует эти задачи в российском многонациональном обществе в области просвещения. Синхронно с Россией, опираясь на её многогранную поддержку, была проведена модернизация и обеспечено развитие этой отрасли. В настоящее время образовательная система в Приднестровье в целом сформирована как полностью соответствующая российской образовательной системе.

При принятии Болонской декларации в 1999 году были сформулированы четыре основные цели Болонского процесса:

- создание европейской зоны высшего образования как основного направления развития мобильности в образовании и трудоустройстве;
- укрепление научно-технического, интеллектуального и культурного потенциала Европы, повышение престижности европейских университетов в мире;
- обеспечение конкурентоспособности европейских университетов в мире и достижение совместимости национальных систем высшего образования стран Европы и повышение их качества;
- повышение роли университетов Европы в развитии европейских культурных ценностей.

Болонский процесс как система взаимодействия разных европейских образовательных систем в своей основе содержит два основных принципа:

- обеспечение **мобильности** студентов в процессе образования,
- **взаимное признание** полученных объемов образования в странах, подписавших Болонскую декларацию.

Болонский процесс принципиально не затрагивает сущностного содержания образовательных программ, предлагая человеку выбирать те или иные образовательные траектории, возможность прослушать какие-то дисциплины в тех вузах, которые с его точки зрения являются наиболее развитыми в той или иной области знания. По сути дела Болонская декларация устанавливает некие внешние форматы описания образовательных программ в виде двухуровневой системы, устанавливает объем кредита и объем годовой образовательной программы, но собственно признание или непризнание полученного образования остается прерогативой государственных институтов, которые осуществляют процедуру нострификации и верификации в каждом европейском государстве по своим правилам.

В сфере высшего профессионального образования каждая страна защищает свои национальные интересы, вписываясь в Болонский процесс только в части оформления документов об образовании для облегчения процедуры взаимного признания дипломов в странах Европы.

Во всех европейских странах сохраняется самостоятельная национальная система образования, причем в каждой стране существуют свои особенности реализации образовательных программ от дошкольных и начальных школьных до программ профессионального высшего образования. Это не мешает ни Болонскому процессу, ни взаимному признанию документов об образовании в рамках установленных процедур, поскольку каждый университет или высшая школа несут ответственность за качество образования, получаемого студентами. Понятия единого содержательного стандарта образования на разных этапах образовательной системы нет ни в одной европейской стране. Государство регулирует рамочно основные требования к образованию на том или ином этапе (сроки обучения, количество освоенных кредитов в течение учебного года), но перечень дисциплин и их содержание относятся только к компетенции учебного заведения.

К высшему образованию молодежь в европейских странах приходит после разных объемов получаемых знаний, в разном возрасте и, естественно, с разными запросами в сфере профессионального становления. Практически во всех западноевропейских странах профессиональное образование имеет многочисленные варианты реализации, причем в разных странах путь к профессиональному диплому может различаться не только по количеству лет обучения, но и по уровню получаемой квалификации. Практически везде провозглашаемая двухуровневая Болонская система применяется преимущественно в сфере гуманитарного и естественнонаучного образования. В областях же связанных с техникой, особенно с высокотехнологичными операциями (авиапромышленность, оборонная промышленность, металлургия, горное дело), а также с медициной и ветеринарией, где специалист несет ответственность за жизнь и здоровье, как отдельных людей, так и человечества, подготовка специалистов с высшим образованием отнюдь не ограничивается четырьмя годами бакалавриата. Диплом, дающий право на профессиональную деятельность, студент получает после обязательных практической подготовки, проведения самостоятельной работы с элементами исследования в виде квалификационной работы (проекта), успешной сдачи государственной аттестации, которая включает обязательный экзамен по специальности, а в иных случаях и не один такой экзамен. Поэтому представление о том, что в странах Западной Европы все учатся в единой двухуровневой одинаковой для всех системе, по меньшей мере, является не полностью соответствующим действительности. В сфере высшего профессионального образования каждая страна защищает свои национальные интересы, вписываясь в Болонский процесс только в части оформления документов об образовании для облегчения процедуры взаимного признания дипломов в странах Европы.

После присоединения России к Болонской декларации было принято уже третье усовершенствованное поколение стандартов (ФГОС 3+), утвердившее относительное строгое формирование двухуровневой системы по значительному числу направлений образовательных программ, и новая система учета трудоемкости образовательной системы, заменившая привычные академические часы на ЗЕТы. Уже принят документ о новом оформлении дипломов и приложении к ним. При

этом внедрение Болонской системы в странах Европы, и проведенные реформы высшего образования в России подвергаются в публицистической печати серьезной критике. Многие ведущие ученые дают отрицательные оценки как попытке унификации европейской системы образования, так и разработанному третьему поколению и третьему усовершенствованному поколению стандартов в области высшего образования, приводя весьма веские аргументы в защиту своего мнения.

Естественно, что и в ПМР, работающей в российском образовательном пространстве, все модернизации в рамках совершенствования технологии образования внедряются в работу вузов. Введение внешних атрибутов новых стандартов и изменение содержательного компонента, определяющего компетентностный подход в качестве главенствующего, не должны привести к потере всех положительных моментов, накопленных образовательной системой. Постепенные изменения, взвешиваемый подход при внедрении новых понятий и технологий, бережное сохранение того высокого качества образования, которым всегда славилась российская образовательная система – вот та цель, которая стоит перед нами при внедрении нового поколения российских стандартов и при приближении нашей системы образования к европейским требованиям.

Сравнение реализуемых в настоящее время образовательных систем в Республике Молдова и в Приднестровье [1] позволяет констатировать, что в них существуют значительные расхождения. Так, например, среднее полное общее образование, получаемое в течение 12 лет, является сегодня обязательным уровнем образования при поступлении в молдавские вузы. В высшем образовании квалификация лицензиата, соответствующая квалификации бакалавра, как в славянских, так и в европейских государствах, дает право на занятие определенной профессиональной деятельностью, а также на продолжение профессионального образования на других уровнях, при этом магистратура определяется крайне широко и сильно зависит от собственных образовательных программ вуза, колеблясь от 1 до 2 лет и включая объем образовательной программы от 600 до 2000 часов.

В Приднестровском государственном университете им. Т.Г. Шевченко с 2012 года реализуются основные образовательные программы, соответствующие третьему поколению государственных образовательных стандартов Российской Федерации.

Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко уже трижды (в 2005, 2010 и 2015 годах) проходил с положительным результатом процедуру независимой аттестации со стороны соответствующих органов Российской Федерации – Федеральной Службы по надзору в сфере образования и науки Министерства образования и науки Российской Федерации - поскольку только независимая экспертиза является наиболее объективной возможностью демонстрации международному сообществу качества образования, которое предлагается студенту нашего вуза. При этом в 2015 году Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко получил аккредитацию Министерства образования и науки Российской Федерации, что подтверждает высокую степень соответствия образовательного процесса в нашем вузе государственным образовательным стандартам Российской Федерации.

Взаимодействие с российской образовательной системой – безусловно относящейся к категории системы образования независимого государства – заключается не только в прохождении соответствующей независимой экспертизы в форме аттестации, но и в многогранном взаимодействии с рядом российских вузов и научных учреждений. В 2014-2015 годах нашим университетом, совместно с рядом ведущих университетов России был реализован проект Российско-Приднестровский Консорциум вузов, который создает более широкие возможности в обеспечении, в том числе, и мобильности студентов. Это 16 ведущих ВУЗов России, с которыми факультеты, институты и филиалы ПГУ будут реализовывать совместные образовательные программы, в том числе и совместную подготовку научно-педагогических кадров для университета. Проект реализован при поддержке Министерства образования и науки РФ и Комитета по образованию Государственной Думы РФ.

В рамках переговорного процесса между ПМР и РМ удалось еще в 2013 году принципиально согласовать вопрос о возможности проведения аккредитации европейскими структурами приднестровских высших учебных заведений, что позволит облегчить процедуру легализации дипломов приднестровских вузов в соответствующих структурах Республики Молдова. Осталось согласовать детали этой процедуры, но в этом процессе, как обычно, тормозящим элементом выступают участники переговорного процесса с молдавской стороны. Тем не менее, если удастся провести такую процедуру, это будет существенной подвижкой на пути признания приднестровской системы образования, в том числе и высшего, в европейском образовательном пространстве.

Основной проблемой является отсутствие желания у Республики Молдова и у ряда европейских государств признавать выдаваемые Приднестровским государственным университетом им. Т.Г. Шевченко документы об образовании в их непосредственном восприятии. Нашего выпускника просто лишают права на профессиональную деятельность, а в ряде случаев предъявляют требования к прохождению повторной академической деятельности в виде учебы в местных учебных заведениях без учета уже освоенной образовательной программы. Кстати, во многих европейских странах таким образом поступают со всеми выпускниками всех высших учебных заведений стран СНГ.

В тоже время перспективной в развитии взаимоотношений в области образования между Приднестровьем и другими странами является выработка механизма взаимного признания документов об образовании, решение стран Евросоюза о порядке признания дипломов Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко без их легитимации в Республике Молдова, что явилось бы важным шагом по обеспечению прав человека в Приднестровье.

Академическая мобильность – понятие, вошедшее в обиход высшей школы в странах СНГ в период включения их в Болонский процесс и попытки через вхождение в Болонский процесс войти и в Европейское образовательное пространство.

Вузовскому сообществу стран СНГ удалось сохранить ценности формирования научных школ, профилизации кафедральной подготовки, преемственности в обучении. Развитие проекта создания Российско-Приднестровского Консорциума вузов позволит, как мы надеемся, обеспечить и реальную возможность мобильности студентов при обучении,

поскольку будет включать согласование и преемственность образовательных программ на базе кредитно-модульной системы.

Приднестровский государственный университет им. Т.Г. Шевченко имеет свой опыт в обеспечении принципа академической мобильности, который состоит из ряда аспектов, успешно претворяемых нами в жизнь:

1. В связи с тем, что Приднестровью требуются высококвалифицированные кадры в разных областях, при этом в отдельных направлениях число таких специалистов не должно быть слишком большим, так как рынок труда не насыщен нужным количеством вакансий, Приднестровский университет вот уже несколько лет осуществляет программу получения студентами, обучающимися в нашем вузе на очной форме обучения, второй образовательной программы в одном из российских вузов-партнеров на заочной форме обучения. Уже в 2012 году состоялся первый выпуск специалистов – выпускников ПГУ и одновременно выпускников Финансового университета при Правительстве РФ, в 2013-2015 годах – выпускников ПГУ и одновременно выпускников РГГУ, БГТУ и Финансового университета при Правительстве РФ. В настоящее время в таких совместных образовательных программах принимают участие более 200 студентов Приднестровского государственного университета.

Рыбницкий филиал и филологический факультет ПГУ также осуществляют взаимодействие с Посольствами Германии и Франции, студенты-филологи, участвуя в конкурсах, организуемых этими странами, получают возможность пройти языковые стажировки в этих странах, которые могут достигать от 6 до 12 месяцев. За последние 15 лет в таких стажировках приняли участие более 100 человек.

2. Преподавательский коллектив Приднестровского университета также постоянно использует возможности, предоставляемые вузами-партнерами в России и Украине, для прохождения стажировок, которые могут длиться от месяца до полугода. Отдельные молодые педагоги (физики, химики) получили приглашения и из Европейских университетов для участия в работе научных коллективов этих университетов. Ряд педагогов нашего университета выполняет научные исследования на базе вузов-партнеров, обучаясь в аспирантуре и докторантуре при содействии Российской Академии Наук и Министерства образования и науки Российской Федерации, которые выделяют для этих целей бюджетные места.

По-прежнему остро стоит вопрос о признании дипломов наших выпускников в Республике Молдова. При легитимизации дипломов в нарушение прав человека и всяких международных договоренностей, а также в нарушение положений Меморандума 1997 г., подписанного в том числе В.Ворониным, в бытность его Президентом РМ о признании документов об образовании, наших выпускников, по-прежнему заставляют досдавать какие-то предметы учебных планов, как то «румынский язык», «историю румын», и выдают нашим выпускникам дипломы молдавских вузов, на которых и ставят печать о легитимизации документа об образовании. Диплом приднестровского учебного заведения теперь не забирают, что можно расценить как определенный шаг вперед при формировании молдавско-приднестровских отношений. Такая процедура предусмотрена именно при проведении легитимизации. При трудоустройстве по большей части специальностей признание приднестровских дипломов в Республике Молдова осуществляется без нарушения прав выпускников, но по юридическим и медицинским специальностям дипломы приднестровских вузов не признаются вообще и выпускники наших вузов должны заново обучаться в молдавских вузах.

При этом в Приднестровье дипломы выпускников молдавских вузов нострифицируются без всяких аналогичных дополнительных требований, профессиональные и академические права людей не нарушаются.

Власти Молдовы не хотят признать установленный даже румынскими экспертами факт наличия в Приднестровье своей собственной системы образования, которая вполне успешно функционирует в российском образовательном пространстве. К сожалению, дискриминация системы образования Приднестровья со стороны Республики Молдова продолжается, несмотря на многочисленные заявления о приверженности Молдовы европейским традициям и общечеловеческим ценностям.

Наука и образование – это те сферы человеческой деятельности, которые позволяют обеспечить мир, процветание всех народов и устойчивое развитие социума, истинную поликультурность и толерантность, взаимоуважение и коммуникативность.

Литература:

1. Берил С.И., Куниченко Н.А. Проблемы и перспективы интеграции приднестровской системы высшего образования в Евразийское образовательное пространство. Педагогический альманах «Наука и практика»/Приднестровский научный центр Поволжско-Кавказского отделения ГАН «РАО». – Тирасполь, Изд-во ПУ, 2015, стр. 5-8.

УДК 378(478.9)

Берил Степан Иорданович
Почетный президент Приднестровского государственного университета им. Т.Г.Шевченко,
доктор физико-математических наук, профессор,
действующий член РАЕН.

Сандуца Галина Ивановна
Ректор Приднестровского государственного университета им. Т.Г.Шевченко,
кандидат юридических наук, доцент.
kanz@spsu.ru, president@spsu.ru

МИССИЯ ПРИДНЕСТРОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ В НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО РОССИИ

Резюме: Раскрыта роль Приднестровского госуниверситета в формирование сфер образования и науки в Приднестровской Молдавской Республике на основе российского опыта. Представлены подходы руководства университета в реализации государственной политики в этих сферах и этапы их интеграции в российское научно-образовательное пространство.

Ключевые слова: научно-образовательное пространство, интеграция систем образования, сотрудничество университетов.

Beryl Stephen Iordanovich
Honorary President of the Transnistrian State University named after T.G. Shevchenko , Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Active member of the Russian Academy of Natural Sciences

Sandutsa Galina Ivanovna
Rector of the Transnistrian State University named after T.G. Shevchenko , Candidate of Law, Associate Professor

MISSION OF TRANSNISTRIAN UNIVERSITY IN THE INTEGRATION PROCESS IN RUSSIA’S SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL SPACE

The article discloses the role of the Pridnestrovian State University in the development of education and science spheres in the Pridnestrovian Moldavian Republic as based on the Russian Federation experience. It presents the approaches applied by the university administration in their implementation of the state policy in these spheres, and also the stages of their integration in the Russian scientific-and-educational area.

Key words: scientific-and-educational area, integration of education systems, universities’ cooperation.

Ստեփան Իորդանովիչ,
Տ.Գ. Շեվչենկոյի անվան Մերձդնեստրյան պետական համալսարանի պատվավոր նախագահ, ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ-ի գործող անդամ

Սանդուցա Գալինա ,
Տ.Գ. Շեվչենկոյի անվան Մերձդնեստրյան պետական համալսարանի ռեկտոր, Իրավական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՄԵՐՁԴՆԵՍՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Հոդվածը բացահայտում է Մերձդնեստրյան Մոլդովական Հանրապետությունում կրթության և գիտության ոլորտի կազմավորման գործում Մերձդնեստրյան պետական համալսարանի դերը: Սյն ներկայացնում է նշված ոլորտներում պետական քաղաքականության տարածման նկատմամբ համալսարանի ղեկավարության ցուցաբերած մոտեցումները, ինչպես նաև այդ ոլորտների ինտեգրացման փուլերը ռուսական գիտակրթական տարածության մեջ:

Առանցքային բառեր. գիտակրթական տարածություն, կրթական համակարգերի ինտեգրացիա, համալսարանների համագործակցություն:

Приднестровье – одно из немногих государственных образований на постсоветском пространстве, которому пришлось в сложнейших, порой в экстремальных условиях преодолевать драматические последствия распада Советского Союза,

разрушение единого экономического, гуманитарного, научно-образовательного пространства. В отличие от тех государств СНГ, которые с момента провозглашения независимости занялись поисками своей новой ориентации и ревизией советского наследия, Приднестровье избрало российский вектор своего развития. Поскольку Приднестровье не выходило из состава Союза, то ориентация на российскую систему образования и научную сферу была естественной и безальтернативной.

Высшее политическое руководство Приднестровской Молдавской Республики в основе своей государственной политики изначально отнесло образование и науку к основным государственным приоритетам. Именно поэтому первыми шагами молодого государства стало создание современного научно-образовательного центра – Приднестровского государственного университета, который стал самым крупным ВУЗом и единственным научно-образовательным центром Приднестровья. Коллектив университета принял самое активное участие в формировании приднестровской системы образования и науки и государственных органов управления этими сферами.

В специфических условиях, связанных с острым дефицитом научных кадров и материальных ресурсов, формирование университета как научно-учебно-образовательного комплекса, как многопрофильного ВУЗа, в котором должна быть сконцентрирована большая часть научного потенциала Республики, было единственно верным шагом. А выбор российских принципов построения системы управления сферами науки и образования обеспечил успешную реализацию научно-технической и образовательной политики государства.

При использовании российского опыта исключалось его механическое перенесение или копирование, учитывались масштабы, потенциал Республики и ее специфика. В частности, концентрация в одном университете подготовки кадров по многим направлениям, для которых в России были созданы самостоятельные профильные ВУЗы: технические, аграрные, гуманитарные, медицинские, естественно-научные, а также создание в структуре университета Научно-инновационного объединения (НИО) с встроеными научно-исследовательскими институтами, лабораториями и центрами, предотвратило бесконтрольное возникновение в нашей Республике, как в малом государственном образовании, десятков нежизнеспособных ВУЗов без собственных научных и педагогических кадров; необходимой для нормальной деятельности материально-технической базы и полноценного научно-методического обеспечения. Именно такой подход дал возможность Приднестровью избежать превращения сферы высшего образования в негосударственную, ее коммерциализации; профанации подготовки научно-педагогических кадров и имитации научно-исследовательской работы. В реальных условиях еще не окрепшего молодого государства только крупный многопрофильный университет был способен решать в комплексе сложные задачи подготовки конкурентоспособных кадров ВПО для всех отраслей народного хозяйства и обеспечить условия развития собственной системы профессионального образования.

В процессе реализации государственной политики были разработаны принципы и найдены оптимальные пути использования научного потенциала университета не только в сфере образования, но и в других отраслях народного хозяйства. Итогом этой деятельности стало создание высшего управленческого органа науки, главной функцией которого была разработка стратегии и приоритетных направлений развития научной сферы в Приднестровье. Этим органом стал Высший Консультативный Совет по науке и технике (ВКСНТ), который возглавил Президент Республики (в настоящее время его возглавляет Председатель Правительства), что предопределило роль науки в государстве как важного ресурса его развития, а не только как удовлетворения творческих потребностей ученых.

Важнейшей задачей университета стала поддержка успешного функционирования и развития системы образования, поэтому значительные научные и кадровые ресурсы были сконцентрированы на этом направлении, а подготовка научно-педагогических кадров для системы образования и для самого университета являлась и остается важнейшим приоритетом в деятельности университета.

Университет внес определяющий вклад в переход системы образования Приднестровья на российские государственные образовательные стандарты (ГОСы), создал условия для легитимации приднестровской системы образования в России и других странах СНГ, и обеспечил возможность горизонтального взаимодействия с образовательными системами других государств. Использование российской нормативной базы дало возможность университету войти в российскую систему аттестации своих научно-педагогических кадров, построения собственной, адекватной российской, системы подготовки научных кадров и жесткое соблюдение квалификационных требований к ним, т.е. в университете, как в государственных ВУЗах России признавались только те ученые степени и звания, которые были получены сотрудниками в государственных ВУЗах и академиях наук России, Украины, Молдовы и других государств СНГ.

Следующими шагами стали признание дипломов ПГУ эквивалентными дипломам аттестованных и аккредитованных государственных российских ВУЗов и аттестация ПГУ Федеральной службой по надзору в сфере науки и образования Министерства образования России, подтвердившая его статус как классического университета.

Органичное встраивание ведущего центра высшего образования Приднестровья в российскую научно-образовательную систему происходило через включение в соответствующие УМО и Научные советы России в качестве полноправных членов этих авторитетных организаций, руководителей научных и учебных структур ПГУ.

Особую роль в интеграции Приднестровского госуниверситета в систему высшего профессионального образования России, его становления в качестве российского научно-образовательного центра на постсоветском пространстве сыграл МГУ им. М.В.Ломоносова и его выдающийся ректор академик В.А.Садовничий, рекомендовавший наш университет в одну из наиболее авторитетных межгосударственных ассоциаций университетов стран СНГ, аккредитованную при Межпарламентской Ассамблее государств СНГ – Евразийскую Ассоциацию университетов.

Важными этапами признания научной состоятельности ПГУ явились подписания соглашений о сотрудничестве с крупнейшими государственными научными организациями: Российской Академией наук, Российской Академией образования, Российской Академией сельскохозяйственных наук; открытием в ПГУ ВАКом России первых российских Диссертационных Советов в 2001г. Получила развитие система взаимодействия университета с органами управления науки и образования России: МОН РФ, Рособрнадзором, Россотрудничеством, Комитетами ГД РФ по образованию, по Науке и наукоемким технологиям, по делам СНГ и др.

В подписанных между Россией и Приднестровьем на межгосударственном уровне Протоколах «Жуков-Смирнов» и «Рогозин-Шевчук» содержатся конкретные меры по оказанию помощи Республике в развитии сферы науки и образования. На их основе в 2009г. в ПГУ был реализован проект Центра российского образования и науки. В настоящее время на базе Протокола «Рогозин-Шевчук» университетом и МОН РФ реализуется проект Российско-Приднестровского Консорциума ВУЗов. В рамках этих проектов решаются следующие задачи:

1. наиболее способные студенты получают второе высшее образование;
2. молодые преподаватели университета проводят свои кандидатские и докторские диссертационные исследования в крупнейших государственных ВУЗах и научных центрах России;
3. обеспечивается академическая мобильность с ведущими университетами России;
4. развивается активное сотрудничество Научно-инновационного объединения ПГУ со Сколково.

Опыт двадцатипятилетнего независимого развития доказывает то, что Приднестровье в условиях непризнанности, самоотверженной борьбы за свое международное признание смогло не только сохранить сферу образования и науки, как часть российской, обеспечить их поступательное и динамичное развитие, но и сделать необратимым процесс их интеграции в российскую научно-образовательную сферу.

В деятельности системы образования Приднестровья принципиально важным является то обстоятельство, что в настоящее время заблокировать работу нашей научно-образовательной системы и ее ведущего ВУЗа – Приднестровского государственного университета в российском научно-образовательном пространстве, или подчинить их некоторому центру за пределами Приднестровья сегодня уже невозможно.

Приднестровский университет активно сотрудничает не только с ВУЗами и научными центрами России, он также открыт для диалога и сотрудничества с вузами и научными центрами Молдовы, сотрудники которых работают в ПГУ как преподаватели и исследователи. Проблемы науки и образования Приднестровья обсуждались на европейских форумах по науке и образованию. Несомненно, научно-образовательные системы Приднестровья и Молдовы могут успешно сотрудничать как две равноправные системы, подобно сотрудничеству с образовательными системами России и других государств СНГ.

Затянувшееся решение, связанное с признанием Приднестровья, не должно отражаться на полноте реализации прав приднестровцев на образование, на развитие своей научной сферы и доступе к достижениям современной науки.

За годы становления Республики как независимого государства в университете произошла глубокая интеграция науки и образования. Университет фактически обрел функции Академии наук Приднестровья, оставаясь при этом крупнейшим центром образования, средоточием передовых образовательных технологий, транслирующим достижения науки и образования России и других государств на сферу науки и образования Приднестровья, являясь привлекательным центром притяжения для молодежи нашего края и сопредельных государств, продолжателем великих российских просветительских, духовных и культурных традиций.

Աննա Չարչյան
Խաչատուր Արուսյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի հատուկ կրթության ֆակուլտետի
լոգոպեդիայի և վերականգնողական թերապիայի ամբիոնի դասախոս, լոգոպեդ

ՀՈԱԶԳԱՑԱԿԱՆ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՑԻ ԵՐԵՄԱՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻ ԵՎ ՀՈԳԵԿԱՆ ՄՅՈՒՍ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎՐԱ

Հոդվածը ներկայացնում է Արցախյան պատերազմում կոնֆլիկտային գոտում ապրող երեխաների և նրանց ընտանիքների ֆիզիկական, հոգեբանական և էմոցիոնալ առողջական խնդիրները: Մասնավորապես անդրադարձ է կատարվել խոսքի և այլ հոգեկան խանգարումներ ունեցող երեխաների բացահայտման և ախտորոշման հարցերին:

Առանցքային բառեր՝ ուշադրության, հիշողության, ընկալման, մտածողության, երևակայության զարգացման խանգարումներ, շտկողազարգացնող աշխատանքներ, լոգոպեդական աշխատանք, խնդրի վաղ հայտնաբերում, կանխում:

Anna Charchyan
Lecturer ASPU after Khachatur Abovyan, Department of Special Education,
the Chair of Rehabilitation and Speech Therapy,
Chess Educational Research Centre, researcher

IMPACT OF EMOTIONAL EXPERIENCES ON SPEECH AND MENTAL PROCESSES OF CHILDREN FROM ARTSAKH

The article presents physical, mental and emotional health problems of those children and their families living in the conflict zone during Artsakh war. In particular, reference was made to identify children with speech disorders and other mental disorders, to their correct diagnosis and the organization of their rehabilitation.

Key words: attention, memory, perception, thought, developmental disorders of imagination, correcting developmental works, speech therapy job, early detection of the problem, prevention

Анна Чарчян
преподаватель факультета Специального Образования
Кафедры логопедии и восстановительной терапии,
научный сотрудник образовательно-исследовательского центра Шахмат
Армянского Государственного Педагогического Университета им. Х. Абовяна

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПЕРЕЖИВАНИЯ НА РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОГО И ДРУГИХ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТЕЙ АРЦАХА

В статье представлены физические, психические и эмоциональные проблемы у детей и их семей живущих во время войны в зонах конфликта Арцаха. В частности, были затронуты вопросы выявления и диагностики проблем у детей с нарушениями речи и других психических процессов.

Ключевые слова: речь как более высокий психический процесс и другие психические процессы, внимание, память, восприятие, мышление, расстройства развития воображения коррекционно развивающие работы, логопедическая работа, выявление и предотвращение проблемы на ранней стадии, воздействия.

Արցախյան պատերազմի հոգեբանական և սոցիալ-տնտեսական հետևանքները լուրջ հետք են թողել ոչ միայն զոհեր ու վիրավորներ տալով, այլև հետպատերազմյան շրջանում ապրել շարունակող ժողովրդի՝ մասնավորապես երեխաների կյանքում: Ամբողջ աշխարհում քիչ թիվ չեն կազմում որք ու անտուն, քաղցած ու բռնությունների ենթարկվող, կյանքի տարբեր իրավիճակներով պայմանավորված միայնակ, խնամքից ու կրթվելու իրավունքից զրկված երեխաները:

Արցախյան պատերազմից հետո Արցախում և Հայաստանում մեծ էր որբացած և միակողմանի ծնողազուրկ, հոգեկան և ֆիզիկական հաշմանդամություն ձեռք բերած, ընտանիքի անդամներ ու մտերիմներ կորցած, կյանքի նորմալ պայմաններում բնակվելու, սովորելու և զարգանալու տարրական հնարավորություններից օգտվելու իրավունքներ ունեցող, սակայն այդ հնարավորություններից չօգտվող երեխաների թիվը:

1988-1995թթ. ժամանակահատվածի համար խոցելի համարվող խմբեր են կազմել սահմանամերձ տարածքների, հակամարտությունների գոտու, գերեվարված, բռնությունների ենթարկված բնակիչներն ու նրանց երեխաները, բժշկական միջամտության կարիք ունեցող ու ժամանակին այն ստանալու հնարավորությունը չունեցող հղի կանայք

ու երեխաները, նախադպրոցական հաստատություններ և դպրոցներ հաճախելու հնարավորությունից զրկված, վախի ու սարսափի մթնոլորտում գտնվող ընտանիքների երեխաները:

Արցախում, նման երեխաների թվի մեծացումը նույնիսկ պատերազմից հետո կարող է պայմանավորված լինել.

- տարբեր տեսակի զենքերի ու ռումբերի օգտագործումից աղտոտված օդը,
- բնակչության սոցիալ-տնտեսական վատթար վիճակը,
- կենցաղային անբավարար և միջավայրային անբարենպաստ պայմանները,
- բնակչության վայրի տեղից տեղ փոփոխությունները
- կրթությունն ապահովելու համար անբավարար պայմանները
- հղի կանանց ու երեխաների ոչ ժամանակին ստացած բժշկական միջամտությունները
- զարգացման խանգարումներով ծնված կամ պատերազմի ընթացքում տարբեր պատճառներով խնդիրներ ձեռքբերած երեխաներին ժամանակին հայտնաբերելու և ճիշտ ախտորոշելու, նպատակաուղղված շտկողագարգացնող աշխատանքներն իրականացնելու հնարավորություններից զրկված լինելը:

Պատերազմական և հակամարտությունների գոտիներում ապրող երեխաներին և նրանց ընտանիքներին ավելի շատ բնորոշ են.

- անձնային, հոգեբանական խնդիրներ՝ ցածր ինքնագնահատական, վստահության պակաս սեփական ուժերի նկատմամբ,
- վարքային խնդիրներ՝ ակտիվ, ագրեսիվ, պասիվ և այլն,
- իմացական գործընթացների խանգարումներ՝ ուշադրության, հիշողության, ընկալման, մտածողության, երևակայության,
- խոսքի խանգարումներ՝ շփման ու հաղորդակցման սահմանափակում:

Վերը նկարագրվածը, իհարկե, չի սահմանափակվում թվարկված խնդիրների դրսևորումներով: Դրանք արմատավորվելով իրենց հետևից կարող են բերել երկրորդային, երրորդային մի շարք այլ խնդիրներ:

Ամերիկյան հետազոտողները նշում են, որ հոգեկան տրավմաները կարող են առաջ բերել ֆիզիկական, մտավոր և հուզազգայական առողջության խնդիրներ: Դեռևս 1980 թվականին Ամերիկյան հոգեբույժների միությունը ներկայացրել է հետպատերազմյան նոր հիվանդությունների՝ հոգեկան խանգարումների ախտորոշման և դասակարգման երրորդ հարատակությունը՝ (DSM-III), որում ներկայացվել է հետտրավմատիկ սթրեսային խանգարումները (Posttraumatic stress disorder - PTSD) [1, 2]: Մանկության տարիներին սթրեսային ապրումները, հոգեկան տրավմաներն ազդում են երեխայի հոգեկանի և խոսքի զարգացման ընթացքի, վարքի կարգավորման վրա: Նման խնդիրները, կախված երեխայի տարիքային և անհատական առանձնահատկություններից, կարող են խոսքի և հաղորդակցման խանգարումների՝ կակազության, մուտիզմի, հոգեկան գործընթացների խանգարումների՝ ուսման մեջ դժվարությունների, գրելու և կարդալու գործընթացների խանգարումների առաջացման պատճառներ հանդիսանալ: Քանի որ մեզինց յուրաքանչյուրը տարբեր կերպ է արձագանքում սթրեսին, ուստի խնդրի առաջացման և արտահայտման ձևերն էլ իրենց բնույթով տարբեր են:

Վիետնամի և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմներից հետո եվրոպական երկրներում կատարված հետազոտությունները ցույց են տվել, որ «տրավմատիկ, սթրեսածին գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված՝ երեխաների գլխուղեղում գորշ և սպիտակ նյութի ծավալի որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունենում, նրանց խոսքի և իմացական (հոգեկան) գործընթացների զարգացման ընթացքն է փոխվում», նշում է Բոստոնի մանկական հիվանդանոցի աշխատակից Մարգարետ Շերիդան (Margaret Sheridan ze Szpitala Dziecięcego w Bostonie (stan Massachusetts)) [1, 3]: Մակայն միջավայրային պայմանների բարելավումը կարող է դրական ազդեցություն ունենալ երեխաների գլխուղեղի գորշ և սպիտակ նյութերի ծավալի փոփոխությունների վրա: Մանկատներում բնակվող, անտուն, անբարենպաստ միջավայրում գտնվող երեխաների և նման խնդիրներ չունեցող իրենց հասակակիցների գլխուղեղի գորշ և սպիտակ նյութերի բաշխվածությունը տարբեր է: Սպիտակ նյութը մարդու տարիքի հետ զարգանում, փոփոխության է ենթարկվում և ապահովում է տեղեկատվության արագ փոխանցումը գլխուղեղի բաժինների միջև, մարդուն դարձնում է ավելի ընկալունակ: Այն դրական և կարևոր նշանակություն ունի մարդու դաստիարակության հարցում:

Մակայն յուրաքանչյուր բախում, լինի դա ընտանիքում, պետության ներսում, թե պետությունների միջև, իր բացասական հետքն է թողնում և մշտապես ուղեկցում է բնակչությանը սոցիալ-տնտեսական, հասարակական, հանրակրթության և մշակութային կյանքում: Մինչև օրս էլ Արցախի սահմանամերձ տարածքներում շարունակվող կրակոցները, մարդկային զոհերը, վախի ու սարսափի զգացումը, սերնդե սերունդ փոխանցվող պատմությունները, հիշողություններն ու կորուստները դեռ երկար ժամանակ բացասական հետևանքներ են ունենալու երեխաների խոսքի և մյուս հոգեկան գործընթացների (հիշողության, ուշադրության, ընկալման, մտածողության, երևակայության), դեռահասների միջանձնային հարաբերություններում ու հասուն մարդկանց հասարակական կյանքում:

Այս խնդիրներն առավել բարդ ձևով կարող են արտահայտվել երեխաների խոսքի և հոգեկան մյուս գործընթացների զարգացման ճգնաժամային տարբեր շրջաններում (1-3 տարեկանը, 3-6 տարեկանը), անձնային որակների ձևավորման տարբեր փուլերում, ինչպես նախադպրոցական, այնպես էլ դպրոցական տարիքում:

Իրագել ծնողների և կրթական հաստատություններում մասնագիտական թիմի կողմից տարվող աշխատանքները կարող են կանխել, բարելավել և զարգացնել երեխաների՝ հապաղումներով ընթացող խոսքի և մյուս հոգեկան գործընթացների զարգացումը: Ջարգացման խանգարումներով, հոգետրավմատիկ վիճակում գտնվող երեխան, հաճախելով դպրոց, ունենում է ուսումնական դժվարություններ՝ խոսելու, հաղորդակցվելու, կարդալու, գրելու դժվարություններ՝ պայմանավորված հոգեկան գործընթացների զարգացման խանգարումներով:

Այս համատեքստում կարևորվում է.

- ընտանիքի դիրքորոշումը և արձագանքը երեխայի խնդրի վերաբերյալ,
- երեխաների խոսքի և հոգեկան մյուս գործընթացների զարգացման ուղղությամբ ծնողների իրագել և բազմակողմանի մոտեցումը,
- մասնագիտական թիմի՝ լոգոպեդի, հոգեբանի, հատուկ հոգեբանի, հատուկ մանկավարժի, ֆիզիոթերապևտի, երգոթերապևտի և ծնողի համաձայնեցված աշխատանքը,
- երեխայի նախապատրաստումը դպրոցին,
- երեխայի հարմարումը միջավայրում,
- երեխայի՝ ճիշտ խոսքային միջավայրում գտնվելը:

Նշված խնդիրների հաղթահարումը զուգահեռ պետք է ընթանա, որպեսզի շտկողազարգացնող աշխատանքները լինեն արդյունավետ:

Մեր այս աշխատանքում մասնավորապես կարևորում ենք.

- Արցախի Հանրապետությունում զարգացման խնդիրներով՝ խոսքի խանգարումներով, մտավոր զարգացման խանգարումներով, խոսքի զարգացման և հոգեկան զարգացման հապաղումներով երեխաների հայտնաբերումը,
- երեխայի ունեցած խնդրի ճիշտ ակտորոշումը, շտկողազարգացնող աշխատանքների նպատակային կազմակերպումը,
- երեխաների հետ տարվող աշխատանքները պետք է ուղղված լինեն նրանց խոսքի և հոգեկան մյուս գործընթացների զարգացման: Նրանց՝ դպրոցին նախապատրաստելուն, ինչպես նաև դպրոցական ուսուցման ընթացքում իրենց զարգացմամբ հասակակիցներից հետ չմնալուն.
- բազմամասնագիտական թիմի վերապատրաստումը, մասնագիտական գիտելիքների թարմացումը և մասնագիտական կարողությունների զարգացումը,
- նշված խնդիրների վեր հանման, բացահայտման ուղղությամբ նպատակաուղղված աշխատանքների կազմակերպումը՝ հանդիպումներ բնակչության տարբեր խմբերի հետ, քանի որ ինչքան ավելի շուտ հայտնաբերվեն երեխաների զարգացման խնդիրները, այնքան ավելի մեծ է հավանականությունը կանխելու խնդրի զարգացումը,
- զարգացման խանգարումներ ունեցող և այդ խնդիրները չունեցող ընտանիքների, ծնողների ներգրավումը, քանի որ նրանք երկուստեք կարող են փոխադարձ օգտակար լինել իրենց երեխաներին, նախադպրոցական և կրթական այլ հաստատություններում իրենց երեխաների ներառմանը նպաստող աշխատանքներ իրականացնել,
- հասարակության իրագելմանն ուղղված աշխատանքների կազմակերպումը՝ համայնքների, հասարակական կազմակերպությունների մասնակցությունը, քանի որ նրանք կարող են լուրջ օղակներ հանդիսանալ նմանատիպ խնդիրների լուծմանն օժանդակելու, բնակչության իրագելմանն աջակցելու առումով:

Այսպիսով՝ հաշվի առնելով վերը թվարկված խնդիրները, այդ խնդիրների հրատապությունը, բացասական գործոնների ազդեցությունը, խնդրի լուծման հնարավոր տարբերակները, կարող ենք ասել, որ այժմ համապատասխան մասնագետների ակայությունը, զարգացման խանգարումներ ունեցող անձանց նկատմամբ մեր ազգաբնակչության վերաբերմունքի և մոտեցման փոփոխությունները լուրջ ցուցանիշներ են շտկողազարգացնող աշխատանքներն ավելի լայնամաշտաբ անցկացնելու առումով:

Առկա են հոգետրավմատիկ, հուզազգայական խնդիրներ, սթրեսածին գործոնների ազդեցությամբ, խոցելի խմբերում զարգացման տարբեր խանգարումներով, հոգեբանական խնդիրներով արցախցի երեխաները, ովքեր ունեն բազմամասնագիտական թիմի նպատակաուղղված, շտկողազարգացնող աշխատանքի կարիք, իրենց հասակակիցներից հետ չմնալու, չտարբերվելու, շփվելու և հաղորդակցվելու, դպրոցական ուսուցումից հետ չմնալու կարիք:

Գրականություն

1. Nauka w Polsce, Życie w sierocińcu negatywnie wpływa na rozwój mózgu dzieci, 2012
2. Amen D.G.: Zadbaj o mózg. Rebis, Poznań 2010. 3. Bauer J.: Empatia. PWN, Warszawa 2008. 4. Beisert M.: Kaziroduktwo. Scholar, Warszawa 2004. 5. Bradshaw J.: Powrót do swego wewnętrznego.
3. Dudek B.: Zaburzenie po stresie traumatycznym. GWP, Gdańsk 2003.

ՀՏԴ 371(479.243)

Մանկավարժություն

**ՎՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ,
մ.գ.թ., Վանաձորի Բաֆֆու անվան թիվ 19 դպրոցի տնօրեն Անուշ Երոյան,
դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհիներ՝
Նարինե Հարությունյան,
Վարդուհի Գևորգյան,
դասվարներ՝ Արմահրա Ղազարյան,
Օրսանա Մովսիսյան, Գոհար Լորտիկյան, Արմինե Ճոկլիկյան,
պատմության ուսուցչուհի՝ Նազիկ Գիշյան**

ԱՇԱԿԵՐՏԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՅԱՆՅԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ

Այսպիսով, դպրոցում Արցախյան ազատամարտի թեմայով սովորողների հայրենասիրական դաստիարակությունը ավելի նպատակահարմար է իրականացնել դասարանական և արտադասարանական պարապմունքների միջոցով: Կրթության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է օգտագործել ժամանակակից մանկավարժական տեխնոլոգիաներ, որոնց մեջ են մտնում ԻՀՏ տրված հնարավորությունները, ժամանակակից ինտերակտիվ մեթոդները և միջառարկայական կապերը:

Բանալի բառեր՝ ուսուցման ժամանակակից մեթոդներ, դասարանական և արտադասարանական աշխատանքներ, հայրենասիրական դաստիարակություն, Արցախ, արցախյան ազատամարտ, ազատություն, անկախություն, պետական խորհրդանիշներ, ազգային հերոսներ, համազգային շարժում, հոշակազիր, ազատամարտիկ, հայրենասիրություն:

**Доцент кафедры армянского языка,
кандидат математических наук, директор вандзорской н. 19 школы им. Раффи Ануш Егоян,
учительницы армянского языка и литературы Нарине Арутюнян, Вардуи Геворгян,
учителя Армаида Газарян, Оксання Мовсисян, Гоар Лортикян,
Армине Чеклинян, учительница истории Назик Гишян**

**ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ПО ТЕМАТИКЕ КАРАБАХСКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ
БОРЬБЫ**

Таким образом, в общеобразовательной школе патриотическое воспитание учащихся по тематике Арцахской освободительной борьбы целесообразно осуществлять при помощи классных и внеклассных занятий. Для повышения результативности обучения необходимо применять современные педагогические технологии, включая в них предоставленные возможности ИКТ (информационных компьютерных технологий), современных интерактивных методов и межпредметных связей.

Ключевые слова-современные методы обучения, классная и внеклассная работа, патриотическое воспитание, родина, Арцах, арцахская освободительная борьба, свобода, независимость, символы государства, национальные герои, всенародное движение, провозглашение, боец-освободитель, патриотизм.

**Associate professor of Armenian language faculty of VSU,
Candidate of Mathematical Sciences, the director of Vandzor's number 19 school Anush Egoyan
The teachers of Armenian language and literature Narine Harutyunyan,
Varduhi Gevorgyan, teachers Armaida Ghazaryan, Oqsanna Movsisyan, Gohar Lortikyan,
Armine Choklinyan, the teacher of history Nazik Gishyan**

PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS ON KARABAKH WAR TOPIC

Thus, in secondary schools, learners' education on the subject of Artsakh liberation struggle is appropriate to organize through curricular and extracurricular activities. To achieve higher effectiveness in teaching, it is necessary to use modern pedagogical technologies including the potential of ICT sphere, modern interactive methods and interdisciplinary connections.

Key words - modern teaching methods, curricular and extracurricular activities, patriotic education, motherland, Artsakh, Artsakh liberation struggle, freedom.

*Հայրենիքներն ապրում են հայրենասիրությամբ, կործանվում դրա պակասի պատճառով:
Հայրենապաշտական դաստիարակություն. ահա՛ մեր փրկության խարխիսը:*

Գարեգին Նժդեհ

Սովորողի հայրենասիրական դաստիարակությունը միշտ էլ գտնվել և գտնվում է դպրոցի ուշադրության կենտրոնում, քանի որ դպրոցական ուսումնառության գործընթացը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում աշակերտի մոտ հայրենիքի հանդեպ պատկերացումներ և սեր արմատավորելու, ազգային ինքնագիտակցություն ձևավորելու, հայրենիքի պաշտպան դաստիարակելու գործում:

Հանրակրթության պետական կրթական չափորոշիչով պայմանավորված՝ հստակ պահանջներ են ներկայացված սովորողի արժեքային համակարգի ձևավորման համար, որի բաղկացուցիչ մասն են կազմում աշակերտների ռազմահայրենասիրական դաստիարակության, ազգային հոգևոր արժեքների գնահատման սկզբունքները¹:

Բոլոր ժամանակների և մանավանդ այսօրվա դպրոցի առջև դրված է կյանքի կողմից պարտադրված կարևորագույն խնդիր. այն է՝ դաստիարակել հայրենասեր սերունդ: Արցախի գոյապայքարի այսօրվա մարտահրավերները ավելի են կարևորում այսպիսի սերունդ ունենալու անհրաժեշտությունը: Այս հարցն ավելի սուր է ներկայանում մեր օրերում, քանզի այսօրվա աշխարհաքաղաքական զարգացումների կիզակետում հայտնված մեր պատմական հայրենիքի՝ Արցախի ապագան վտանգված է, իսկ վաղվա օրվա հայրենյաց սահմանի պաշտպանն այսօրվա դպրոցականն է ու նրա մեջ հայրենասիրություն սերմանող ուսուցիչը, ով իր անխոնջ աշխատանքով մատաղ սերնդի հոգում դնում է հայրենասիրության ծլարձակող սերմեր, վկան՝ Արցախի քառօրյա պատերազմը:

<<Հայրենասիրությունը ծագում է լատիներեն <<պատրիոտ>> բառից, նշանակում է հայրենիքը սիրող: Հայրենասիրությունը բարոյական բարձր որակ է: Այն սոցիալական դիրքորոշում է, որի հիմնական բաղադրիչը սերն է: Մարդու հայրենասիրությունը հանդես է գալիս և մարմնավորվում տվյալ մարդու (դպրոցականի)՝ դեպի իր հայրենիքը ունեցած սիրո մեջ: Մերը ոչ միայն հայրենիքի նկատմամբ է, այլ նաև հայրենիքում ապրող ժողովրդի նկատմամբ: Երբ ասում ենք հայրենիք, ապա առաջին հերթին հասկանում ենք հայրենիքում ապրող ժողովուրդը>>:

Գիտամանկավարժական գրականության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ աշակերտի հայրենասիրական դաստիարակությունը իրականացվում է երեք փուլով՝

- ա) կրտսեր դպրոցում (I-IV դասարաններ) հայրենասիրական պատկերացման հիմքեր են ձևավորվում,
- բ) հիմնական դպրոցում (V-IX դասարաններ) ձևավորվում է աշակերտի հայրենասիրական մտածողությունը,
- գ) ավագ դպրոցում (X-XII դասարաններ) աշխատանքներ են տարվում սովորողի հայրենասիրական գիտակցության ձևավորման ուղղությամբ:

Սույն հետազոտության նպատակը հանրակրթության մեջ աշակերտի բարոյական դաստիարակության, մասնավորապես հայրենիքի նվիրյալի և պաշտպանի ձևավորման գործընթացում վերը նշված երեք փուլերով իրականացվող ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների արդյունավետությունը ապահովող մեթոդների և հնարների մշակումն ու համակարգումն է:

- Առաջադիր նպատակին հասնելու համար մեր կողմից առաջ են քաշվել մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են՝
- ա) մատնանշել կրտսեր և միջին դասարաններում հայրենասիրական դաստիարակությանն ուղղված աշխատանքները պայմանավորված աշակերտների տարիքային և հոգեբանական առանձնահատկություններով,
- բ) ներկայացնել արցախյան ազատամարտի թեմաներով սովորողի հայրենասիրությանը միտված աշխատանքի գիտականորեն հիմնավորված ուղիները,

գ) համակարգել և ընդհանրացված նկարագրել կրտսեր և միջին դպրոցում դասարանական և արտադասարանական աշխատանքների համամասնության ճիշտ պահպանմամբ աշակերտի արժեքային համակարգի ձևավորմանը նպաստող և արդեն փորձով արդարացված լուծումները:

Կրտսեր դպրոցականների տարիքային և հոգեբանական առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ մայրենի լեզվի տարրական դասարանների ծրագրում աշակերտների հայրենասիրական դաստիարակությանն ուղղված թեմաների ուսուցմանը հատկացված է ընդամենը 8-9 ժամ, ինչը դաս-դասարանային աշխատանքի իրացման ընթացքում լիարժեք հնարավորություն չի ապահովում սովորողի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության համար: Ուստի ուսումնադաստիարակչական խնդիրների լուծումը մենք իրականացնում ենք դասարանական աշխատանքի շարունակությունը համարվող արտադասարանական պարապմունքներով, որոնք անմիջականորեն կապված են դասարանում կատարվող աշխատանքների հետ:

Մեծ մանկավարժ Վ. Սուխոմլինսկին մանկավարժական երկարատև տարիների իր գործունեության մասին խոսելիս նշել է. <<Երեխաների դպրոց հաճախելու հենց առաջին օրերից էս նրանց հետ միասին սկսում եմ

¹ Տե՛ս Հայոց լեզու և գրականություն, Հանրակրթական դպրոցի առարկայական չափորոշիչ և ծրագիր, Երևան, 2006:

² Յու.Ա. Ամիրջանյան, Ա. Ս. Մահակյան, Մանկավարժություն, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2005., էջ 348:

ճանապարհորդություններ կատարել դեպի մեր հայրենիքի վեհության, պատվի, փառքի, անկախության համար կատարված սխրանքների աշխարհը»¹: Հետևելով մեծ մանկավարժի պատգամներին՝ կրտսեր դպրոցում աշակերտի հայրենասիրական դաստիարակությունը իրականացնում ենք դաստիարակության կենսագործման դասարանական և արտադասարանական աշխատանքների զանազան ուղիներով՝ դրական օրինակով, հայրենիքի մասին գրույցներով, գրական ստեղծագործությունների վերլուծություններով, միջառարկայական և ներառարկայական կապեր ստեղծելով և այլն: Կիրառում ենք նաև արտադասարանական տարբեր միջոցառումներ.

- արցախյան պատերազմի հերոսների, ռազմական մարտերի մասին ականատեսների վկայություն-հիշողություններ. սովորողները ճանաչում են արցախյան պատերազմի հերոսներին, ծանոթանում են ռազմական մարտերի մասնակիցների վերապրած հիշողություններին,

- էքսկուրսիաների, արշավների իրականացում. երեխաները ճանաչում են հայրենի բնաշխարհը, սիրում հայրենի հողը,

- մասնակցություն ազգային տոներին. սովորողները ճանաչում են ազգային տոները, անձամբ մասնակցում տոնակատարություններին,

- գրույց, դասախոսություն, բանավեճ. աշակերտները փոխանակում են հայրենասիրական գաղափարներ, հարստացնում են հայրենիքի մասին ունեցած գիտելիքները, բանավեճի արդյունքում կատարում եզրահանգումներ,

- արցախյան թեմաներով կինոդիտում. փաստավավերագրական ֆիլմերի օգնությամբ աշակերտները ծանոթանում են պատմական փաստերին,

- հայրենասիրական թեմաներով ցերեկույթներ, վիկտորինաներ. սովորողներն անձամբ մասնակցում են միջոցառումների կազմակերպմանն ու ներկայացմանը. ապահովվում է առողջ մրցակցություն:

Սովորողի հայրենասիրական դաստիարակության առաջին փուլում կարևորվում է աշակերտների՝ հայրենիքի մասին ունեցած պատկերացումների ձևավորումն ու ամբողջացումը: Փոքրածավալ նյութերի ընթերցման ճանապարհով խնդիր է դրվում սովորողների մեջ ձևավորել հայեցի դաստիարակություն, ազգային հոգեկերտվածք՝ նպաստելով երեխայի ինքնաձանաչմանն ու ինքնադրսևորմանը, և ամենևին էլ պատահական չէ, որ կրտսեր դպրոցում աշակերտի հայրենասիրական պատկերացումների ստեղծումը խարսխվում է հայրենիքի նվաճումների հանդեպ աշակերտի հպարտության գիտակցման վրա, որը դառնում է հայրենասիրության հիմքը:

Հանրակրթության 2-րդ աստիճանում հիմնական դպրոցի սովորողների հայրենասիրական մտածողության զարգացման համար ի նպաստ են դրվում ուսումնական տարբեր բնագավառների ընձեռած հնարավորությունները: Գրականությունը և պատմությունը կյանքի դասեր են ուսուցանում սովորողներին, զարգացնում նրանց ստեղծագործական, վերլուծական ակտիվությունը և դաստիարակում ինքնատիպ անհատականություններ: Իսկ մյուս ուսումնական առարկաները («ՆՁՊ և անվտանգ կենսագործունեություն», «Աշխարհագրություն», ՏՀՏ և այլն) ուսուցման ժամանակակից տեխնոլոգիաների կիրառման համատեքստում հարուստ նյութ են տալիս ինտեգրված դասեր անցկացնելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման 25-րդ տարեդարձի նշանավորման միջոցառումների շարքում Վանաձորի Բաֆֆու անվան թիվ 19 դպրոցի 9-րդ դասարանում ներդրվել է նմանատիպ փորձ «Արցախյան շարժումը և Հայաստանի անկախացման գործընթացը» թեմայի ամփոփման դասով²:

Դասի նպատակը՝

ա) արցախյան ազատամարտի թեմաներով աշակերտների ձեռք բերած գիտելիքների համակարգում,

բ) թեմայի ընձեռած հնարավորությունների սահմանում աշակերտի տրամաբանական, վերլուծական, հետազոտական, համագործակցային և ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացում,

գ) արցախյան ազատամարտին վերաբերող թեմայի ուսուցում՝ ի նպաստ աշակերտի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության:

Մեթոդներ՝ պրիզմա, կարճ դասախոսություն, ժամանակագրական աղյուսակ, քառաբաժան:

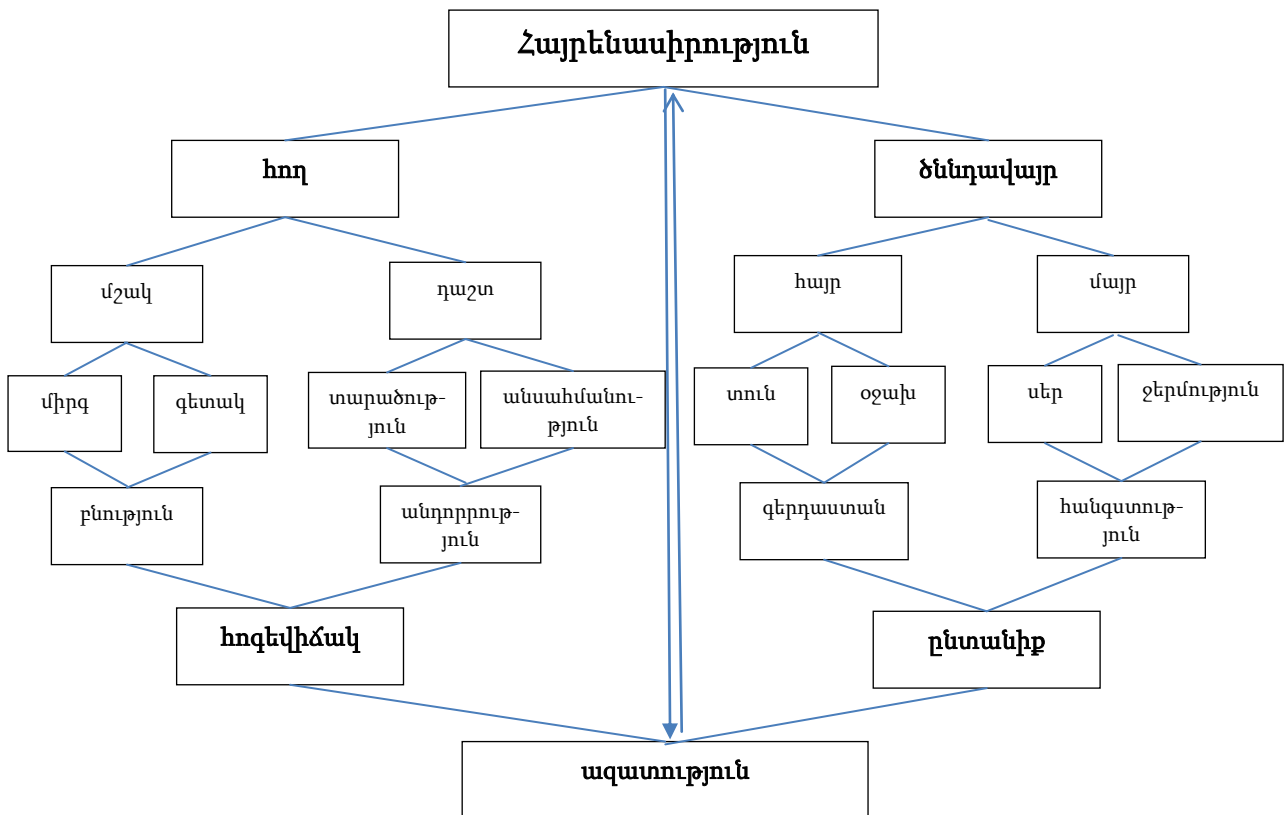
Կահավորում՝ ՀՀ վարչական քարտեզ, ՀՀ և Արցախի պետական խորհրդանիշներ, բաշխիչ նյութեր, համացանց, դասագիրք, գունավոր մարկերներ, պաստառներ:

Դասի ընթացքը՝

Քննադատական մտածողության զարգացմանն ուղղված ԽԻԿ համակարգի ներդրմամբ դասի խթանման փուլում աշակերտներին առաջարկում ենք պրիզմայի օգնությամբ ներկայացնել «հայրենասիրություն» սկզբնաբառը:

¹ Վ. Ա. Սուխումլինսկի, Ինչպես դաստիարակել իսկական մարդ, Երևան, 1980, էջ 33:

² Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան, Ա. Վիրաբյան, Հայոց պատմություն, դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի, Երևան, 2014թ., էջ. 113:

Այնուհետև աշակերտներին հանձնարարում ենք կազմել նախադասություններ պրիզմայի սկզբնաբառով և վերջնաբառով: Սա տրամաբանական կապ է ապահովում երկու հանգուցային բառերի միջև և գործի է դնում աշակերտի քննադատական-ստեղծագործական մտածողությունը:

Դասի *խնամտի ընկալման* փուլում գործադրում ենք «Կարճ դասախոսություն» մեթոդական հնարը: Աշակերտներից մեկը, ում նախապես հանձնարարվել էր տեղեկություններ հավաքել Արցախի պատմության, համազգային պայքարի և ազգային զարթոնքի մասին, հանդես է գալիս իր ամփոփ խոսքով:

Դասը շարունակում ենք համագործակցային եղանակով: Դասարանը բաժանվում է չորսհոգանոց հինգ խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրին տրվում են հետևյալ առաջադրանքները՝

I խումբ՝ օգտվելով բաշխիչ նյութից՝ կազմել արցախյան տարեգրության ժամանակագրական աղյուսակը.

Տարեթիվ	Իրադարձություն	Մեկնաբանություն
---------	----------------	-----------------

II խումբ՝ օգտվելով համացանցից՝ կազմել Արցախի վարչական միավորների քարտեզը՝ կարմիր գույնով ներկելով վտանգված շրջանները:

III խումբ՝ բաշխիչ նյութով աշակերտներին տրամադրված ապրիլյան քառօրյա պատերազմում ընկած հերոս տղաների և ազգային այլ հերոսների նկարները խմբավորելով՝ բնութագրել նրանց համացանցից դուրս գրված թևավոր արտահայտություններով:

IV խումբ՝ կազմել Արցախի պատկերագրող այցեքարտը՝ նշելով պաշտոնական անվանումը, մայրաքաղաքը, տարածքը, բնակչության թիվը, պետական լեզուն, կրոնը, արժույթը, պետական կառուցվածքը:

V խումբ՝ օգտվելով պատմության դասագրքից¹ ներկայացնել ԼՂՀ-ի անկախության հռչակագրի մի քանի դրույթ և ազատության ու անկախության գաղափարը ներբողել գեղարվեստական մասով (հայրենասիրական երգ, պար, ասմունք):

Դասի *կշռադասման* փուլում առաջարկում ենք լրացնել քառաբաժանը:

Ի՞նչ գիտեի:	Ի՞նչ իմացա:
-------------	-------------

¹ Է. Գևորգյան, Կ. Խաչատրյան, Ա. Վիրաբյան, Հայոց պատմություն, դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի, Երևան, 2014, էջ. 124:

Ի՞նչ զգացի:	Իմ անկախ Արցախը:
-------------	------------------

Հետադարձ կապի ապահովման նպատակով դասի ավարտին անդրադառնում ենք պրիզմայի նախնական գրառմանը՝ պարզելու՝ ինչքանով էին հայրենասիրության մասին աշակերտների սկզբնական պատկերացումները համապատասխանում ուսուցման վերջնարդյունքներին: Ուսուցիչն աշակերտների օգնությամբ ամփոփում է դասը՝ ասելով, որ հայրենիքը միայն հող ու ջուր չէ, որ արժանի է և ենթակա է պաշտպանության իր զավակների կողմից: Հայրենիքը մի մեծ տուն է, ընտանիք, որի համար մարդը պետք է աշխատի և որը պետք է ծաղկեցնի, դեկավարի և դարձնի բարեկեցիկ և արժանավայել ապրելու տեղ: Հայրենիքը պիտի լինի այն վայրը, որտեղ ապրելը յուրաքանչյուր հայի համար պատիվ պիտի լինի:

Դասի վերջում հանձնարարվում է տնային աշխատանք՝ գրել բաց նամակ՝ ուղղված աշխարհի խաղաղասեր մարդկանց:

Այսպիսով, հանրակրթական դպրոցում արցախյան ազատամարտի թեմաներով սովորողների հայրենասիրական դաստիարակության ուսուցումը նպատակահարմար է իրականացնել դասարանական և արտադասարանական պարապմունքների միջոցով: Ուսուցման արդյունավետության բարձրացման նպատակով անհրաժեշտ է կիրառել ուսուցման ժամանակակից մանակավարժական տեխնոլոգիաներ՝ դրանցում ընդգրկելով ՏՀՏ-ների ժամանակակից ինտերակտիվ մեթոդների և միջառարկայական կապերի ընձեռած հնարավորությունները:

Գրականություն

1. Ամիրջանյան Յու.Ա., Մահակյան Ա.Ս., Մանկավարժություն, ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, 2005:
2. Գևորգյան Է., Խաչատրյան Գ., Վիրաբյան Ա., Հայոց պատմություն, դասագիրք հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասարանի, Երևան, 2014:
3. Հայոց լեզու և գրականություն, Հանրակրթական դպրոցի առարկայական չափորոշիչ և ծրագիր, Երևան, 2006:
4. Սուխումլինսկի Վ.Ա., Ինչպես դաստիարակել իսկական մարդ, Երևան, 1980:

ՀՏԴ 371.31:74

Մարինե Գասպարյան
ԱրՊՀ կերպարվեստի ամբիոնի դասախոս

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՐԱՊՍՈՒՆՔՆԵՐԻՆ

Հոդվածում լուսարանվում է դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացման մի քանի առանձնահատկություններ կերպարվեստի ու գրականության զուգակցված ուսուցման պայմաններում: Անդրադարձ է կատարվում թեմատիկ նկարչությանն ու գրական երկերի նկարազարդումներին:

Марине Гаспарян
кафедра изобразительного искусства АрГУ

СУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ И НАВЫКОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

В статье анализируются основные особенности развития творческих навыков и способностей в условиях использования возможностей межпредметных связей изобразительного искусства и литературы. Особое внимание уделяется тематическому рисованию и иллюстрированию литературных произведений.

Marine Gasparyan
Chair of Fine Arts , ASU

THE ESSENCE OF THE FORMATION OF CREATIVE ABILITIES AND SKILLS OF PUPILS AT THE FINE ARTS LESSONS

The article highlights development of creative abilities and skills training combined with features of the fine arts and literature. Special attention is paid to thematic drawing and the illustrations of the literary works.

Ժամանակակից դպրոցը կրթական ու դաստիարակչական բարդ ու դժվարին գործունեությամբ իրագործում է չափազանց կարևոր գործառույթ՝ դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացման դերակատարություն: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ դպրոցականների առաջատար գործունեությունը ուսումն է, և հատկապես ուսումնական գործընթացում են զարգանում սովորողների մտածողությունը, հիշողությունը, երևակայությունն ու ստեղծագործական ձիրքերն ու իմացական հետաքրքրությունները:

Այս առումով հանրակրթական դպրոցում դասավանդվող առարկաների համակարգում կարևոր դեր է կատարում նաև «կերպարվեստ» առարկան, որի պետական ծրագրերն առաջադրում են սովորողների մեջ ձևավորել բնօրինակից, հիշողությամբ, պատկերացմամբ ու երևակայությամբ նկարելու ունակություններն ու հմտություններ: Այն ենթադրում է սեր և հետաքրքրություն դաստիարակել արվեստի ու գեղեցիկի նկատմամբ, ստեղծագործական վերաբերմունք դրսևորել ցանկացած երևույթի հանդեպ և ամենակարևորը՝ զարգացնել սովորողների ստեղծագործելու ունակությունները:

Վերոհիշյալ խնդիրների լուծման համար, ինչպես նշում է մանկավարժագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Լ.Ս.Ներսիսյանը. „Կերպարվեստի դպրոցական ծրագրով նախատեսվում են հիմնականում չորս տիպի պարապմունքներ՝ բնօրինակից նկարչություն, թեմատիկ նկարչություն, դեկորատիվ նկարչություն, գրույցներ արվեստի մասին: Այդ պարապմունքներից յուրաքանչյուրը յուրովի է նպաստում դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը, նայած նկարչության ընձեռած որ տիպերից է օգտվում դպրոցականը„:/3,65/:

Ըստ մեր դիտարկումների՝ բնության տեսարաններ, կենդանիներ, մարդիկ, իրեր կամ դրանց խմբեր / նատյուրմորտներ/ և այլ պարագաներ հիշողությամբ նկարելու հիմնական միտումը նմուշին՝ բնօրինակին, առավել մոտ պատկերների վերստեղծումն է, որի արդյունքում ավելի մեծ ակտիվությամբ զարգանում է սովորողի հիշողությունը: Ըստ պատկերացման նկարելու դեպքում դպրոցականն ավելի ազատ է տարածական և այլ պատկերացումների մեջ: Ստեղծվում են ազատ կոմպոզիցիաներ, երևույթները դրվում նոր համադրությունների մեջ շեշտելով օբյեկտների էական կողմերը:

Հետազոտությունները ցույց են տվել /հետզոտությունները կատարվել են Ստեփանակերտի համար 1,2,7 դպրոցներում/, որ երևակայությամբ նկարելիս հիմնական միտումը նոր մտապատկերների ստեղծումն է, որն էլ անկասկած տանում է սովորողների ստեղծագործական կարողությունների զարգացմանը: Այն ապագայում ավտոմատացման արդյունքում վեր ածվում է հմտությունների: Կերպարվեստի մեթոդիկայի լավագույն գիտակ Վ.Ս.Կուզինը իրավացիորեն մատնանշում է. „Պատկերացմամբ ու երևակայությամբ նկարելուն հատկացվող

կերպարվեստի պարապմունքները նպաստում են սովորողների ստեղծագործական ձիրքերի դրսևորմանը, նրանց մեջ մշակելով գնները, կյանքում գեղեցիկը նկատելու, առարկաների ու երևույթների մանրամասները երևակայության ուժով համակցելու և ստեղծագործական նոր մտահղացումներ ձևավորելու գործընթացին,; /2,117/:

Հիմնախնդրի վերաբերյալ գիտական գրականության ուսումնասիրություններն ու կերպարվեստի դասավանդման առաջավոր փորձը ցույց են տալիս, որ դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը մեծապես նպաստում են առանձնապես ազատ թեմայով նկարչական պարապմունքները: Ուրախալի է, որ մեր դպրոցականներին հետաքրքրում են ոչ միայն հայրենի բնությունը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, այլև մեր կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ աշխատանքային, խաղային, իսկ առավել շատ՝ մեր Հայրենիքի պաշտպանության և անվտանգության թեմաները:

Մարդու հոգին լցվում է հպարտությամբ, երբ մեր դպրոցների սովորողների ստեղծագործական ցուցահանդեսներում տեսնում է թեմատիկ հարուստ բովանդակությամբ նկարներ, որոնցում արտացոլված են մեր բանակի առօրյան, դիրքում գտնվող զինվորականը կամ կյանքը հայրենիքին նվիրաբերող երիտասարդի հերոսական կերպարը:

Կերպարվեստի դպրոցական ծրագրով նախատեսվում են նաև հեքիաթների, առակների, գրական երկերի նկարագրողումներ: Մեր գիտափորձերի ու դիտարկումների ընթացքում նկատել ենք, որ կրտսեր և միջին դպրոցական տարիքի սովորողներից շատերը մեծ հաճույքով են նկարագրում հատկապես հեքիաթները, որը մեծապես նպաստում է նրանց ստեղծագործական երևակայության ու ֆանտազիայի զարգացմանը: Հատկանշական է հատկապես այն իրողությունը, որ հեքիաթներ ու գրական երկեր նկարագրողելիս դպրոցականները նկարելու համար ընտրում են հատկապես իրենց դուր եկած հերոսների գործողությունները պատկերող դրվագներ: Ըստ որում, նկարագրողելու համար նրանք մի քանի անգամ կարդում են այս կամ այն հեքիաթը կամ գրական երկը, որը և մեծ հնարավորություն է ընձեռում ուսուցչին՝ իրականացնելու և օգտագործելու կերպարվեստի ու գրականության միջառարկայական կապերը:

Այսպես օրինակ, Ստեփանակերտի համար 7 հիմնական դպրոցի աշակերտ Վարդան Ղալայանը Ղազարոս Աղայանի „Անահիտը“, հեքիաթը ձևավորելու համար երեք անգամ կարդացել է այն և ընտրել համապատասխան դրվագներ՝ Անահիտը աղբյուրի մոտ, Վաչագանի և Անահիտի հանդիպումը, Վաչագանը գերության մեջ, Վաչագանի գործած գորգը, Անահիտի գրոհը և այլն:

Ստեփանակերտի համար 1 հիմնական դպրոցի 5-րդ դասարանի աշակերտուհի Նարինե Բաբայանը Ա. Պուշկինի „Ոսկե ձկնիկը“, նկարագրողելու համար այն կարդացել է չորս անգամ և այն հարցին, թե ինչու է այդքան շատ կարդացել, զարմացավ. «Բա ոնց պատկերացնեմ՝ ինչ եմ նկարելու»: Եվ նա, նկարչի աչքով կարդալով հեքիաթը, ձկնիկը պատկերել էր ոսկեգույն թագով: Մեր հարցին, թե ինչու է այդպես նկարել, ոգևորված պատասխանեց. «Չեմ որ ոսկե ձկնիկը ծովերի թագուհին է, իսկ թագուհին կարո՞ղ է առանց թագի լինել»:

Նույն 7-րդ դպրոցի աշակերտ Վարդան Ղալայանը, որը հաճախում է նաև „Թումո“, կենտրոն և զբաղվում է ռեժիսորական, ստեղծագործական ակտիվ գործունեությամբ, որոշեց նկարահանել Ա. Պուշկինի նույն „Ոսկե ձկնիկը“, որն իր յուրատիպությամբ գերեց բոլորին: Ի դեպ նա որոշել էր ձկնորսի կնոջը ներկայացնել ոչ հանրահայտ աչքածակությամբ, այլ ավելի խելամիտ ու ձկնիկին ավելի լուջ պահանջներ ներկայացնող: Իսկ ամենահետաքրքրականն այն էր, որ ձկնորսի „մողեռն“, ու խելացի տիկինը ոսկե ձկնիկից պահանջում է ճանաչում ու անկախություն պարգևել Արցախին:

Ֆրանսիացի հայտնի մանկավարժ, հոգեբան Պիաժեն, քննության առնելով միջառարկայական կապերի հոգեբանական հիմնահարցերը, գրում է. «Մատնանշենք նաև, որ երեխաները հեքիաթներ ու գրական երկեր կարդալիս ու նկարագրողելիս իրենց դնում են երկի հերոսի տեղ, մտքում գործում նրա հետ միասին, իսկ դա ինքնին ստեղծագործական ու երևակայական ակտիվ աշխատանք է»:/5,25/:

Բերված օրինակների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դպրոցականները ոչ միայն հնարավորություն են ստանում միջառարկայական կապերի օգտագործմամբ, տվյալ դեպքում օգտվելով գրականության ու կերպարվեստի ընձեռած հնարավորություններից, զարգացնելու իրենց ստեղծագործական կարողություններն ու հմտությունները, այլև ունենում են բարոյագեղագիտական ապրումներ, կշռադատում արտացոլվող հերոսների արարքներն ու գործողությունները, մտովի պատկերացնում, թե իրականում իրենք ինչպես կգործեին, եթե լինեին տվյալ հերոսի փոխարեն, որը չափազանց անհրաժեշտ ու արժեքավոր է աճող սերնդի բարոյական կերպարի ձևավորման համար:

Հողվածի շրջանակում հնարավոր չէ ընդգրկուն անդրադարձ անել ուսումնասիրվող օբյեկտի բոլոր անհրաժեշտ մանրամասներին, ուստի համառոտ շեշտվեցին դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը նպաստող՝ կերպարվեստի ու գրականության ընձեռած հնարավորությունների միայն մի քանի առանձնահատկությունները: Մասնավորապես, նշվեց, որ դպրոցականների ստեղծագործական կարողությունների ու հմտությունների զարգացմանը մեծապես նպաստում են թեմատիկ նկարչությունը, կերպարվեստի ու գրականության զուգակցված ուսուցումը, հեքիաթների ու գրական այլ ստեղծագործությունների նկարագրողումները, ինչպես նաև ուսուցման ժամանակակից մեթոդների ու տեխնոլոգիաների կիրառումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղամիրյան Ժ. Մանկական նկարչական պատկերասրահ, Մ. 1979, 192 էջ:
2. Կուզին Վ.Ս. Կերպարվեստը և նրա դասավանդման մեթոդիկան, Մ. 1998, 265 էջ:
3. Ներսիսյան Լ.Ս., Ներսիսյան Ս.Ս., Գյուլմիսարյան Ե. Ձեռնարկ ուսուցչի համար, 1-4 դասարաններ, Ե. 2008, 68 էջ:
4. Ներսիսյան Լ.Ս, Գյուլմիսարյան Ե. Հանրակրթական դպրոցի ծրագիր կերպարվեստից, 1-7 դասարանների համար, Ե., 2000, 65 էջ:
5. Պիաժե, Միջառարկայական կապերի հոգեբանություն, 1966, 40 էջ:
6. Պետրոսյան Մ. Մեթոդական ցուցումներ, Կերպարվեստ, Ե., 2015:
7. Պետրոսյան Ա. Միջառարկայական կապեր, հասարակագիտություն, մաթեմատիկա, բնագիտություն, Մանկավարժական միտք, 2016, 1-2, 79-87 :

Ռոզալյա Հարությունյան
ԱրՊՀ «Մանկավարժության և հոգեբանության» ամբիոնի ասիստենտ և հայցորդ
Էլ. փոստ՝ avrozali@mail.ru

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ՝ ԿՈՂՄՏԻ ՈՒ ԶՈՂՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂԻ
(Արցախյան և քառօրյա պատերազմի օրինակով)

Արցախյան պատերազմը, քառօրյա պատերազմն առավել ևս այլևս փոխեցին պատմության ընթացքը, և իրավամբ, զոհի բարդություն մեկընդմիջտ հաղթահարվեց՝ դառնալով կորստի հաղթահարման պաշտպանական ճանապարհ, որտեղ պաշտպանական գործընթացները հոգեբանական պաշտպանությամբ չէ (ագրեսիա, սուբլիմացիա, պրոյեկցիա, ատրիբուցիա, ռացիոնալիզացիա), որ տեղի են ունենում, այլ հստակ նպատակադրմամբ, իրատեսական ու կառուցողական քայլերի կիրառմամբ: Սույն հոդվածի մեջ պատերազմը դիտարկվել է որպես հայ ժողովրդի կորստի ու զոհայնության հաղթահարման ուղի:

Բանալի բառեր՝ զոհողություն, հոգեկան առողջություն, հոգեբանական անվտանգություն, զոհի բարգույթ, պաշտպանական մեխանիզմներ, հայի բախտ, կորուստ, վիշտ

Розалия Арутюнян
Ассистент и соискатель кафедры психологии и педагогики АГУ

ВОЙНА, ПОТЕРИ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЖЕРТВЕННОСТИ
(на примере Арцахской и четырех-дневной войны)

Арцахская и четырехдневная война, изменили весь ход истории, и, в самом деле, "комплекс жертвы" раз и навсегда был преодолен, став оборонительной дорогой для преодоления потерь, в котором защитные процессы работают не с помощью психологической защиты (агрессия, сублимация, проекция, атрибуция, рационализация), а с помощью четких намерений, реалистичных и конструктивных шагов. В данной статье война рассматривается как путь преодоления потерь и жертвенности армянского народа.

Ключевые слова: жертвенность, психологическая безопасность, психическое здоровье, комплекс жертвы, защитные механизмы, армянская судьба, потери, горе

Rozaly Harutyunyan
Assistant and applicant of cathedra of Pedagogy and Psychology of ASU

War: THE WAY OF OVERCOMING LOSS AND VICTIMHOOD
(Example of the Artsakh and four-day war)

Artsakh war, the four day war, changed the course of history and indeed "the complexity of the victim" was overcome by turning the way of overcoming the loss in which protective processes don't occur with a psychological defense (aggression, sublimation, projection, attribution, rationalization) but with the clear intention, realistic and constructive steps of application. In this article the war was considered as the way of overcoming the loss and mortality of Armenian people.

Keywords: victimhood, psychological security, mental health, victim barguyn, defense mechanisms, Armenian fate, loss, grief

Հայերս ինքնատիպ ենք ինն ու յուրօրինակ մշակույթով, միևնույն ժամանակ շատ ծանր ճակատագրով: Ծանր ճակատագիրը սերտորեն առնչվում է մարդկային կորուստների հետ, որոնցից առավել ծանրը հայոց մեծ եղեռնն էր: Եղեռնից հետո «Հայի ճակատագիր», «Զոհ» արտահայտությունները շրջաստյթի ձևով սկսեցին շրջանառվել: «Հայի ճակատագիր» շրջաստյթը, որը հաճախ գուգորդվում է զոհի բարդության հետ, կապված է հենց եղեռն ապրած հայերի ճակատագրի հետ: Արցախյան պատերազմը, քառօրյա պատերազմն առավել ևս, ընդմիջտ փոխեցին պատմության ընթացքը, և իրավամբ, «զոհի բարդություն» մեկընդմիջտ հաղթահարվեց՝ դառնալով կորստի հաղթահարման պաշտպանական ճանապարհ, որտեղ պաշտպանական գործընթացները հոգեբանական պաշտպանությամբ չէ (ագրեսիա, սուբլիմացիա, պրոյեկցիա, ատրիբուցիա, ռացիոնալիզացիա), որ տեղի են ունենում, այլ հստակ նպատակադրմամբ, իրատեսական ու կառուցողական քայլերի կիրառմամբ:

Մտերիմ մարդու և առհասարակ կորստի զգացմանը առնչվում է մարդկանց մեծամասնությունը: Մտերիմ ու նշանակալի անձի կորուստը մարդու համար դառնում է ամենաողորմական ու ամենաճանաչ իրադարձությունը, որը առաջացնում է վշտի անեզր ապրում՝ խորը հետևանք թողնելով մարդու հոգեկան աշխարհի վրա: Մտերիմ անձի կորուստը և կորստի զգացումը աներկբա առաջատար տեղ են զբաղեցնում մարդու հոգեկանում, և ներգործում են ոչ միայն անձի հուզա-զգացմունքային ոլորտի, այլև աշխարհայացքի, կենսագործունեության, վարքի, միջանձնային հարաբերությունների, արժեքային համակարգի, ինքնագնահատականի, համոզմունքների և ստերիոտիպերի ձևավորման վրա:

Հայ իրականության մեջ զրկանքը և կորուստը բազմիցս հանդիպող երևույթներ են: «Հայի բախտ»-ը, կամ «Հայի ճակատագիր»-ը կոնտեքստում կարող ենք պարզաբանել այդ ստերիոտիպերի ձևավորման աղբյուրները. կորուստն ու զրկումը: Մտերիմի կորուստը ցնցում է անձի ողջ հոգեկանը և դրդում մարդուն դիմելու դրանից ազատվելու միջոցների: Կորստի զգացումից անմիջապես հետո մարդը սկսում է դիմել գիտակցական և անգիտակցական հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների: Վշտի ապրման առավել բնորոշ ռեակցիաները հետևյալներն են. շոկ, ժխտում, զայրույթ, մեղավորության զգացում, տխրություն, հաշտվել: Որոշ մարդիկ վիշտն ապրում են հենց այս հաջորդականությամբ: Առավել հաճախ մարդիկ այս հույզերն ունենում են միաժամանակ տարբեր ուժգնությամբ:

Կորստին հետևող առաջին ռեակցիան շոկն է: Մարդը մի տեսակ ներքուստ քարանում, թմրում է կամ չի հավատում կատարվածին: Այս փուլին բնորոշ է խառնաշփոթը և ախորժակի կորուստը: Շոկի վիճակում մարդն ի վիճակի չի լինում նույնիսկ ամենահասարակ որոշումները կայացնել: Ազգականներն ու ընտանիքի անդամները պետք է պարզապես նստեն, լսեն նրան և օգնեն հոգալ ամենօրյա կարիքները: Շոկի վիճակը կարող է տևել մի քանի րոպեից մինչև մի քանի օր՝ շատ տրավմատիկ կորուստների դեպքում:

Շոկին անմիջապես հետևում է ժխտման փուլը: Մարդիկ կարող են գիտակցել, որ իրենց սիրելին մահացել է, բայց ներքուստ չեն կարողանում հաշտվել այդ իրողության հետ: Նրանց հաճախ թվում է, որ մահացածն ուր որ է ներս կմտնի դռնից, ասես ոչինչ էլ չի պատահել: Շատերը մահացածի սենյակում ոչինչ չեն փոխում և իրենց պլաններն այնպես են կազմում, ասես մահացածը պետք է մասնակցի դրանց իրագործմանը՝ ինչպես դա լինում էր անցյալում:

Երբ շոկն ու ժխտումը սպառում են իրենց, իրականությունը դանդաղորեն սկսում է գիտակցվել: Մարդիկ սկսում են գիտակցել, որ կորուստն իսկապես տեղի է ունեցել: Այդ իրավիճակում իրեն լքած զգալն ու զայրանալը միանգամայն նորմալ է: Մարդիկ այդ զայրույթը կարող են ուղղել Աստծո կամ կրոնի դեմ, բուժանձնակազմի, մահացածի, իրենց հարազատների կամ նույնիսկ իրենց դեմ:

Շատ քիչ մարդիկ կա, որոնք սզալու ընթացքում մեղավորության և ավստասանքի զգացումներ չեն ունենում: «Ես պետք է ավելին անեի», _ այս միտքը հետապնդում է շատերին: Ինքնամեղադրանքների համար պատճառներ գտնելու մեջ մարդիկ շատ հնարամիտ են լինում: «Այնքա՛ն բաներ կարելի էր այլ կերպ անել, եթե ես իմանայի»:

Տխրությունը վշտի ապրման պարտադիր մասն է կազմում: Միայնակության, լքվածության և վախի զգացումները միանգամայն նորմալ են: Երբ շոկն ու ժխտումն արդեն անցել են, իսկ զայրույթը սպառել է իրեն, դրանք իրենց տեղը զիջում են տխրությանն ու հուսահատությանը: Մարդու եռանդը կարող է չբավականացնել առօրյա նույնիսկ ամենավորոշիկ գործերը կատարելու համար: Լացի նուպաներն անվերջ են թվում:

Միայն ժամանակը վիշտը բուժել չի կարող: Կորստի գիտակցումը և ցավ ապրելը կարող են ազատել մշտապես անցյալին վերադառնալու գայթակղությունից: Միայն այն իրողության հետ հաշտվելը, որ այլևս հարկավոր է ապրել առանց սիրելի մարդու, կարող է ապագայի հետ կապված հեռանկարներ բացել: Հաշտվելը չի նշանակում մոռանալ, ավելի շուտ հուշերը ծառայում են առանց սիրելիի նոր կյանք ստեղծելուն: Հուսալը, որ ամեն ինչ հունի մեջ կընկնի, վերածվում է նոր հարաբերությունների ու գործունեությունների որոնմանը: Ոմանք իմաստ են գտնում իրենց կորստի մեջ և ընդգրկվում են այլ մարդկանց օգնելու գործերի մեջ: Նրանք կարող են ավելի զգայուն և նրբանկատ դառնալ ուրիշների նկատմամբ, որն ավելի խոր և հագեցած հարաբերությունների հորիզոններ է բացում նրանց առջև: Այլոք նոր ուժ և անկախություն են հայտնաբերում իրենց մեջ, որը մինչ այդ չէին էլ գիտակցում: Կորստից հետո նրանք զգացմունքների նոր ռեսուրսներ են հայտնաբերում, որից նախկինում չէին օգտվում:

Բլոկն, ուսումնասիրելով վշտի վիճակը սեմանտիկ դիֆֆերենցիալի սանդղակի օգնությամբ, բացահայտեց, որ վշտի ապրումը բնորոշվում է մեղքի հույզի ներառման վառ արտահայտված միտումով: Բլոկի հետազոտությունները նաև ցույց տվեցին, որ «վիշտ» հասկացությունը դրականորեն է կոռելացվում այնպիսի հասկացությունների հետ, ինչպիսիք են անհանգստություն և նախանձ և բացասականորեն՝ բավարարվածություն հասկացության հետ: Հետաքրքիր կապ է բացահայտվում նաև վշտի ու զայրույթի, վախի հույզերի միջև:

Վիշտն իրականացնում է կենսաբանական և սոցիալական ֆունկցիաներ՝ նպաստելով սոցիալական կապերի ու խմբային կապակցության ամրապնդմանը: Ինչպես ցանկացած հույզ կամ հուզական կոմպլեքս վիշտը վարակիչ է և այս հատկանիշի շնորհիվ է, որ վիշտը ծնում է էմպաթիա, ամրապնդում կապերը այն մարդկանց միջև, ովքեր տարել են ծանր կորուստ: Այս էֆեկտը տարածվում է առավել լայն մասսաների վրա, քանի որ սուգի արարողակարգերը, որպես կանոն, իրականացվում են հասարակայնորեն: Վշտի վերոնշյալ ֆունկցիան հանդիսանում է թե՛ սոցիալական, թե՛ կենսաբանական, սակայն վիշտն ունի նաև հոգեբանական հարմարման կամ ադապտացիայի ենթատեքստ: Վշտի ապրումը իրենից միշտ սթրես է ենթադրում և այն դրդում է մարդուն անձնային ավտոնոմիայի վերականգնման: Բոուլբիի համաձայն, վշտի ադապտատիվ նշանակությունը նրանում է, որ այն մարդուն մոտիվացնում լրացնել

տարած կորուստը: Բացի այդ վշտի որոշ արտաքին դրսևորումներ կարող են իրականացնել կոմունիկատիվ ֆունկցիա, մարդկանց մեջ ծնելով աջակցել ու ցանկություն և ապրումակցում /Էմպաթիա/ լինել վերջապես, ապրելով և արտահայտելով սեփական վիշտը, անհատը մարդկանց հայտնում է այն մասին, որ ինքը սիրող և հոգատար է:

Բոուլբին (Bowly 1969, 1973) իր մոնումենտալ երկհատորանոց աշխատությունում ներկայացրեց կապվածության և բաժանման տեսությունները և տվեց հոգեբանական այն խնդիրների վերլուծությունը, որոնք կապված են այս երևույթների հետ: Բոուլբին մոտենում է վշտի վերլուծությանը մոր և նորածնի միջև եղած կապի ու դրա քայքայման կոնտեքստում, ռեակտիվ սեպարացիոն համախտանիշի կոնտեքստում: Նա պնդում է, որ այն երեխան, ով ուներ սոցիալական զարգացման համար անհրաժեշտ բոլոր հնարավորությունները և կապված էր մոր հետ, ենթարկվում է սթրեսի, երբ նրան բաժանում են մորից: Բաժանումից հետո նորածնի կամ փոքր երեխայի վարքն անցնում է տիպիկ փուլերի շարք՝

ա) Բողոքի փուլ- բնորոշվում է մորը կամ խնամակալին (մարդ, ով մոր պես հոգ է տանում իր մասին) հետ բերելու ենթադիկ փորձերով:

բ) Հուսահատության փուլ- բնորոշվում է նրանով, որ երեխան անընդհատ լացում է:

գ) Օտարման փուլ- երեխայի մոտ ձևավորվում են տարատեսակ պաշտպանական մեխանիզմներ, որոնք օգնում են նրան կոմպենսացնել կորուստը:

Բաժանման նկատմամբ ցուցաբերվող ռեակցիան որոշակիորեն էլ տարիքային ֆունկցիա է:

Ըստ Բոուլբիի ռեակտիվ սեպարացիոն համախտանիշի բողոքի փուլը բնորոշվում է վախի հույզի գերակայմամբ: Բաժանում նշանակում է մենակություն, և Բոուլբին բերում է ծանրակշիռ փաստարկումներ, որ հաստատում են նրա պոստուլատն այն մասին, որ հանդիսանում է հասունացած վտանգի բնական ազդանշաններից մեկը, ահա թե ինչու է այն վախ հարուցում:

Ռեակտիվ սեպարացիոն համախտանիշի հուսահատության փուլը բնորոշվում է նրանով, որ երեխան ցուցաբերում է վշտին ու սգին բնորոշ հատկանիշներ: Վշտի մասին Բոուլբիի համակարգում վշտի մեջ ներառված այլ հույզերը դիտարկվում են առանձին, տվյալ համախտանիշի այլ փուլերի շրջանակներում:

Օտարման փուլում երեխայի մոտ ձևավորվում են զանազան պաշտպանական մեխանիզմներ: Նորածնի և փոքր երեխայի մոտ մորից բաժանման արդյունքում առաջացած հոգեկան տրավմայի բուժման հիմնական միջոցն այլ մարդու հետ առողջ, կապվածության ձևավորումն է: Ավելի մեծ տարիքի երեխաները, դեռահասները, մեծահասակները կարող են կիրառել ցանկացած պաշտպանական մեխանիզմ, որոնցից ամենահաճախը թերևս ռեգրեսիան կամ ճնշման մեխանիզմը: Մարդը կարող է ճնշել բոլոր հիշողություններն ու պատկերացումները, որ կապված են իրեն ցավ պատճառող, տխուր ապրումների հետ: Ինչպես նշում է Պերեցը (Peretz, 1970), անհատը կարող է կիրառել նաև այնպիսի պաշտպանական մեխանիզմներ, ինչպիսիք են աֆֆեկտի մեկուսացումը, արտամղումը, տեղափոխումը և ժխտումը:

Մեռած է արդյոք վիշտը զոհայնության վիճակ:

Չոհաբանական հետազոտություններն անմիջականորեն առնչվում են անձի հոգեկան առողջության ու անվտանգության ուսումնասիրման խնդիրներին, ինչի համատեքստում կարիք կա հատկապես ընդգծելու անհատական ու խմբային անվտանգության անհրաժեշտությունը: Այստեղ հարկ է նշել, այն գործոնների մասին, որոնք ապահովում են անվտանգությունը. տեղեկատվական, հոգեբանական, հոգեֆիզիոլոգիական, բարոյական, կարգավիճակային, նյութական և այլն: Նշենք նաև «զոհայնությունն հասկացության մասին, որը սահմանվում է երկու իմաստով՝ որպես որոշ մարդկանց զոհ դառնալու նախատրամադրվածություն և որպես հասարակության և պետության անկարողություն՝ պաշտպանելու իր ազգաբնակչությանը: Գիտական գրականության մեջ շրջանառվում է նաև «Չոհային վարքն հասկացությունը»:

Մ. Օդինցովայի բնորոշմամբ «զոհը զոհային առանձնահատուկ ներքին ակտիվությամբ աչքի ընկնող անձն է /կախվածության և անօգնականության զգացում, չբնադատելու հակում/, որն ուղղված է այնպիսի գործողությունների ու արարքների վրա, որոնք նրան դարձնում են զոհի խաղացող /զոհի խաղացող դերը/ կամ սոցիալական տիպը /զոհի սոցիալական դերը/:

Չոհի խաղացող դերը դա միջանձնային փոխազդեցության անդամների փոխառաջակցում, սեփական ցանկությամբ և հնչողությամբ ընդունված դերային հարաբերություններն են, որոնք փայտահամաձայնե-ցված են զոհային անհատի ներքին հոգեբանական առանձնահատկությունների հետ /ցուցադրականություն, մանկա-մտություն, մանկապոլյատիվություն և այլն/ և իրենց հիմքում ունեն թաքնված մոտիվացիա, որը ներդաշնակորեն վերագրվում է խաղացվող իրադրությանը:

Չոհի սոցիալական դերը դա վերագրված հարաբերությունների վերլուծության միավոր է, որը համաձայնեցված է զոհային անհատի այնպիսի առանձնահատկությունների հետ, ինչպիսիք են աուտոագրեսիան, անօգնականությունը, կախվածությունը և այլն, որոնք նպաստում են նրա ստիգմատիզացիային, սոցիալական հարաբերություններում մեկուսացմանը, ինչը ձևակերպում է նրա մոտակա և հեռավոր կենսազործունեությունը ծավալելու հեռանկարում նախադրությունը:

Դժվար ժամանակները, որ ապրում ենք մենք, իրականում զոհածին/վիկտիմոզեն/ են կարող է նպաստել ժամանակակից մարդու անձի զոհայնացմանը /լատ. Victim, զոհ/: Ա. Վ. Մուրդիկի սահմանմամբ զոհայնացումը սոցիալականացման անբարենպաստ պայմանների ազդեցությամբ մարդկանց ու մարդկանց խմբերի զոհ դառնալն է :Չոհի դերում գտնվելով՝ մարդիկ հիմնականում սկսում են կյանքից դժգոհել: Իրենց կարծիքով, իրենք ասենալով թախտ մարդիկ են, ամեն ինչում իրենց բավարար չի բերում, նրանց ուներին է դրված բոլոր խնդիրները:

Արցախյան պատերազմից հետո որոշ մարդիկ իսկապես հնազանդի, ստրուկի հոգեբանություն ձեռք բերեցին և իրենց սկսեցին պահել մանկամտությամբ (ինֆանտիլ մանկամիտ): Նրանց բնորոշ դարձավ հատկապես եասսիրությունը: Բայց նրանց թիվը մեծ չէր: Կորուստ ունեցողները պատվով կրեցին «զոհված ունենալու» անունը: Պետական կառույցները ևս նպաստեցին կորուստ ունեցողների զոհային վիճակի հաղթահարմանը: Գործեցին և առ այսօր գործում են բազում ծրագրեր ու նախաձեռնություններ, որոնք մեծ նշանակություն ունեն զոհայնության հաղթահարման գործում: Զոհված ազատամարտիկները մեծարվում են ոչ միայն սոցիալական արտոնությունների ծրագրերում, որտեղ լուծվում են կենցաղային բարեկեցությանն առնչվող բազում հարցեր, այլև գեղարվեստական, հայրենասիրական, մշակութային ու կրթական ոլորտներին առնչվող միջոցառումներում: Զոհված ազատամարտիկների նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը ինստիտուցիոնալացված է, ինչը էական ներգործություն ունի զոհային վիճակի հաղթահարման գործում:

Արցախյան պատերազմից ի վեր պատերազմական գործողություններից մինչև զինադադար, իսկ վերջերս նաև քառօրյա պատերազմի հետևանքները հաղթահարվեցին ռացիոնալ պատկերացումների և իմաստավորումների վերջնարդյունքով: Կորուստ ունեցողներն անգամ ցույց տվեցին զոհային վիճակի մերժման վարքագիծ: Դա են կորուստ ունեցող մայրերի ու հայր ծնողների ելույթները, որոնց մեջ առկա է հպարտությունը, իմաստությունը, առաքինությունն ու բարձր արժեքայնությունը:

Բոլոր պաշտպանական մեխանիզմների արդյունավետությունն էլ ժամանակավոր է, եթե այն չափազանց մեծ է ապրված սթրեսի կամ վշտի մեծությունից:

Օգտագործված գրականություն

- 1.Мудрик А.В. Человек – объект, субъект и жертва социализации // Известия РАО. 2008. № 8. С. 48.
- 2.Налчаджян А. А., Этнопсихологическая самозащита и агрессия, Е., 2000, 406 с.
- 3.Налчаджян К. А., Этническое самосознание и его подструктуры на примере армянского этноса // Вопросы психологии, 2006, N5, стр. 84-90
- 4.Одинцова М. А., Ролевая виктимность в поведении подростков из социально незащищенных семей Электронный журнал «Психологическая наука и образование» www.psyedu.ru /ISSN: 2074-5885/ E-mail: psyedu@mgppu.ru 2012, №3. С. 2.
- 5.Стефаненко Т. Г., Социальные стереотипы и межнациональные отношения // Общение и оптимизация совместной деятельности. М.: 1987, 348 с.
- 6.Стефаненко Т. Г., Этнопсихология, М.: 2007, 364 с.
- 7.Черных Н. С., Виктимологическая практика и культура общества //Преступность и культура. М., 1999.
- 8.Черных Н. С., Виктимологическая практика и культура общества //Преступность и культура. М., 1999.

ՀՏԴ 159.9 (479.243)

Լուսինե Ղարախանյան
ԼՂՀ կրթության, գիտության և սպորտի նախարարության
մասնագիտական կրթության և գիտության
բաժնի պետ, հ.գ.թ., դոցենտ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՂԻՄՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈՄՇՄԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ
ԵՎ ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԷՍԿԱԼԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ

Քաղաքակրթական առաջադիմության սոցիոմշակութային արժեքը անմիջապես առնչություն ունի Ադրբեջանի ապրիլյան էսկալաժիայի հետ: Սույն հոդվածում ներկայացվել է սոցիալականության՝ որպես քաղաքակրթ հասարակության բնութագիրը, որն ադրբեջանական հանրություն կրում է աղավաղված նկարագիր: Եթե վայրենությունը չի հաղթահարվում տվյալ հանրության գործընթացում, ապա սոցիոմշակութային արժեքը չի ձևավորվում:

Բանալի բառեր՝ քաղաքակրթական առաջադիմություն, սոցիոմշակութային արժեք, սոցիոլականություն, վայրենություն, ավանդական ու սովորության կենսակերպ, խավային աստիճանականություն, մանիպուլյացիա:

Лусине Гараханян
заведующая отделом профессионального образования и науки
министерства образования, науки и спорта НКР, кандидат психологических наук, доцент

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОГРЕССА ЦИВИЛИЗАЦИИ И ЭСКАЛАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Социально-культурное значение прогресса цивилизации имеет непосредственную связь с апрельской эскалацией со стороны Азербайджана. В данной статье дано определение социальности как характеристики цивилизованности, которое в азербайджанском обществе несет искаженный характер. Формированию социально-культурных ценностей способствует преодоление варварских принципов развития общества.

Ключевые слова: прогресс цивилизации, социально-культурная ценность, социальность, варварство, традиционный и привычный уклад жизни, секционность общества, манипуляция.

Lusine Garakhanyan
Head of the section of professional education and science
of NKR's Ministry of education,
science and sport, candidate of psychological sciences, associate professor

THE SOCIOCULTURAL VALUE OF CIVIL PROGRESS AND AZERBAIJANI ESCALATION

The sociocultural value of civil progress is directly connected with Azerbaijani April escalation. In this article we represent the socialism as the characteristics of civil society which has a disfigured description. If the brutality is not overcome in the process of the development of the present society, the sociocultural value is not formed.

Key words: civil progress, sociocultural value, sociology, escalation, brutality, traditional and customary lifestyle, caste level, manipulation.

Ի՞նչ էր Ադրբեջանի սանձազերծած ապրիլյան պատերազմը, և որքանով է այն առնչվում այդ երկրի քաղաքակրթական սոցիոմշակութային արժեքների հետ: Ադրբեջանի սոցիալական իրականության ժամանակակից խճապատկերը ծայրահեղորեն բարդ է, ինչը նաև էթնոգենեզի լիակատար գործընթացի բացակայության արդյունք է: Դեռևս հայ սպայի Գուրգեն Մարգարյանին կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովին պետական առանձնաշնորհումներ տալը արդեն ուրվագծեց ադրբեջանական հանրության սոցիալական մահվան՝ որպես առաջադիմության քաղաքակրթական հատուցման ընթացքի և ժամանակակից հասարակության մեջ տեղի ունեցող անորոշ ու անկանխատեսելի փոխակերպումների պատկերը: Սոցիալական պատասխանատվության էրոզիան ձևավորվեց Ռամիլ Սաֆարովին հերոս հռչակելու հայտնի դեպքից հետո: Այդ երևույթը նպաստեց երիտասարդ սերնդի անձնական պատասխանատվության շրջանցման երևույթի և երեսպաշտության ձևավորմանը: Ապրիլյան դեպքերի ժամանակ համացանցում տեղադրված Քյարամ Մլոյանի գլխի մոտ հավաքված թուրք զինվորականներից Աբդուլմաջիդ Ախունդովը մատների ժեստերով ցույց է տալիս թուրք աջ ծայրահեղական «Գորշ գայլեր»

կազմակերպության հայտնի (Bozkurd) ժեստը: Սա, ըստ էության նաև Թուրքիայի՝ հայերի նկատմամբ արտահայտված բացասական կարծրատիպերի դրսևորումն էր: Պատահական չէ, որ Մլոյանին գլխատած դիվերսանտը, որոշ աղբյուրների համաձայն, պարզևատրվել է նաև Թուրքիայի ղեկավարության կողմից:

Այսօր, 21-րդ դարի ամենագարգացած քաղաքակրթություններում տեխնիկական ու տնտեսական գործոնները սկսել են ճնշել մշակութաէթնիկական գործոնները: Թերևս սա է պատճառը, որ խնդիր է դրվում ինֆորմացիոն քաղաքակրթությունից անցում կատարել դեպի անտրոպոգեն քաղաքակրթություն, որի հիմնարար արժեքը մարդն է: Իսկ արդյոք մորթելն ու գլուխ կտրելը սոցիալական նորմ դիտող Ադրբեջանում կարո՞ղ է անցում կատարվել դեպի անտրոպոգեն քաղաքակրթություն:

Ի՞նչ են նկատի ունենեցել և ի՞նչ գործոններով է հիմնավորվել հասարակության քաղաքակրթական առաջընթացը: «16-18-րդ դարերի մտածողները / Վիկո, Վոլտեր, Ռուսո, Կոնդորսե/ հասարակական առաջընթացը բնութագրել են որպես մի վերընթաց զարգացում, որի բովանդակությունը մարդկային բանականության աճող կատարելագործումն է, գիտական և տեխնիկական առաջընթացը: Լուսավորական փիլիսոփայության մեջ առաջադիմության չափանիշներ են համարվել ազգերի միջև անհավասարության վերացումը, տարբեր դասակարգերի միջև հավասարության առաջադիմումը և, ամենագլխավորը, մարդու իրական կատարելության մակարդակը»¹: Որտե՞ղ պետք է փնտրել նորաթուխ Ադրբեջանի քաղաքակրթության սոցիոմշակութային արժեքը, եթե ոչ ծագումնաբանական որակների ու ազգային հիշողության ու էթնիկ նույնականության բացակայության, ազգային ինքնության վակուումային տարածքի մեջ: Եվ վերջապես ո՞րն է Ադրբեջանի քաղաքակրթության սոցիոմշակութային արժեքը: Այս հոետորաբանական հարցի պատասխանը ևս հոետորաբանական է. այնտեղ, որտեղ գլուխ կտրելը դարձել է սուրբ գիրք և սուրբ հուշարձան համարվող «Դեղե Քյորքյուք» էպոսից սնվող ստատիկ արժեք:

Խոսելով ժողովրդի ոգու, նրա պատմության, կրոնի, քաղաքական ազատության աստիճանի մասին՝ շեզելը գրում է. «Եվ եթե առանձին մարդու բարոյականությունը ձևավորելը մասնավոր կրոնի, ծնողների, սեփական ջանքերի ու հանգամանքների գործն է, ապա ժողովրդի ոգին ձևավորելը մասամբ ժողովրդական կրոնի, մասամբ էլ քաղաքական պայմանների գործն է»²: Կրոնը որպես էթնիկական ցուցիչ, ևս մեծ ազդեցություն ունի հարևան Ադրբեջանի քաղաքակրթական առաջադիմության սոցիոմշակութային արժեքի վրա, սակայն ազդեցիկ ու անդառնալի է նաև քաղաքական պայմանների դերը:

«Ժողովուրդը և հատկապես ազգը ցեղերից տարբերվում է նաև իր սոցիալական կառուցվածքով: Այսպիսի էթնիկական բարձր կարգի հանրություններում մարդկանց միմյանց են կապում ոչ այնքան ազգակցական, (արյունակցական) և ամուսնական, որքան սոցիալական այլ բնույթի դերերը՝ քաղաքական (իշխանություն-ենթակայություն) հարաբերություններն ու հիմնարկները, պետական կարգն ընդհանրապես»³: Ինչպես տեսնում ենք, սոցիալական հարաբերությունները հարևան Ադրբեջանում կառուցվում են բացառապես ավանդական ու սովորութային կենսակերպով: Սրանից է բխում նաև Ադրբեջանի իշխանությունների խավային աստիճանակարգությունը, որտեղ չկա և չի կարող լինել դինամիկ զարգացում, քանի որ մարդկանց մտածողության մեջ կարծրատիպացված են շատ ու շատ պաթոլոգիկ ինքնապաշտպանության հասնող ավանդույթներ: Ավանդական հասարակության փուլում գտնվող Ադրբեջանում տրամաբանական են անձնական կախվածության վրա հիմնված ղեկավարման գործընթացն ու խիստ անձնավորված կապերը:

«Այդպիսի հասարակության մեջ մարդը երբեք լիակատար անկախ չէ և ոչ էլ լիակատար ստրկացված: Յուրաքանչյուրի շուրջ նախախնամությունը նշագրում է նրա ճակատագրի շրջանը, որից դուրս գալն անհնար է, սակայն նրա սահմաններում մարդն օժտված է իշխանությամբ և ազատությամբ»⁴: Մինչդեռ սոցիալականությունը մի որակ է, որով քաղաքակրթության հասնելու համար անհրաժեշտ է հաղթահարել հոգեկան զարգացման մեջ վայրենության աստիճանը, ինչը շարունակում է չհաղթահարված մնալ նորաթուխ ադրբեջանական պետության մեջ:

«Սոցիալականությունն ընկալվում է որպես այդ հասարակությունում ապրելու, իր նմանների հետ համագործակցելու և մեր աշխարհը գոյություն ունեցողներից լավագույնը համարելու ընդունակություն: Լինել սոցիալական, նշանակում է խաղաղություն և բարիք կամենալ շրջապատողներին և շրջապատողներից ևս նման վերաբերմունք ակնկալել: Նկատենք, որ ուրիշներին բարի կամենալն ամեննին անշահախնդիր չէ, այն ձևավորվում է շնորհիվ այն բանի, որ մենք ակնկալում ենք համանման վերաբերմունք նաև մյուսների կողմից»⁵:

¹ Հակոբյան Ս. Մ., Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն. Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար, - Եր., Հեղինակային հրատ., 2009, էջ 462-463:

² Гегель Г. Ф., Работы разных лет.-М., 1970, с. 78:

³ Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն: բուհական դասագիրք: Երևան, «Զանգակ-97», «Հոգեբան» 2001 թ., էջ 454:

⁴ Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1992, էջ 160-161:

⁵ Կոբրեյան Ա., Յեղասպանությունը որպես էթնիկական անհանդուրժողականության ծայրահեղ դրսևորում, «Յեղասպանության ախտահոգեբանական և սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները»: Գիտաժողովի

Ագրեսիան, որը դրսևորվեց ապրիլյան պատերազմի ահաբեկչության ակտով, ունի սոցիալ-հոգեբանական կոնկրետ նախադրյալներ: Ինքնության խնդիրներ ունեցող հանրային մոտ, որտեղ սոցիալականության երևույթը շարունակում է մնալ մշտուտ, ագրեսիան, որպես կանոն ստանում է հոտային բնագրային վարքագծի ավելի վաղ ձև: Մրանից ածանցվում է նաև սոցիալ-հոգեբանական մի կարևոր երևույթ՝ սոցիալական ամենեզիան: Սոցիալական ամենեզիան ադրբեջանական հանրությանը բնորոշ կդառնա նաև հետայսու, քանի որ ինքնության հետ կապված լուրջ հարցերը մնում են չլուծված: Ամենեզիան միայն մոռացում չէ, սուկական մոռացման դեպքում մարդը սովորաբար հիշում է այն, ինչ մի ժամանակ իմացել է, իսկ հետո մոռացել է: Ամենեզիայի ախտանիշը կրողին անծանոթ է խորթ է հիշողության, հետևաբար և՛ գերակա նշանակություն ունեցող որևէ արժեհամակարգի գաղափարի մասին պատկերացումը: Չկա և դեռևս չի կարող ձևավորվել անցյալի հետ անհրաժեշտ այն հուզական կապը, որով սերունդը դաստիարակվում և հոգեփոխվում է: Թերևս սա է նաև այն առանցքային պատճառներից մեկը, որով ադրբեջանական հանրային ներկայացուցիչներից շատերն ապրում են ապամարդկայնացված /դեհումանիզացված/ ներկա:

Սոցիոքաղաքակրթական արժեքայնության այսպիսի մակարդակը, իսկ Սաֆարովի և քառօրյա պատերազմի ժամանակ գլխատման ու դիակների խոշտանգման երևույթները մասնավորապես, չեն կարող նպաստել ադրբեջանական հանրային անգիտակցականի բովանդակային դրական ընդլայնումներին և ընդհակառակը՝ «պարկուճապատվելով» շարունակում են նպաստել անձի նաև տվյալ հանրային, տվյալ պարագայում Ադրբեջանի ինքնագիտակցության ու վարքի բացասական նմուշների ձևավորմանը: Սոցիոքաղաքակրթական այսպիսի մակարդակն անմիջապես առնչվում է Ադրբեջանի վարած քաղաքականության հետ: Քյարամ Սլոյանին գլխատողին արված առանձնաշնորհումները կրկին վկայում են այս նորաթուխ պետության՝ սոցիոքաղաքակրթական տեսանկյունից միանգամայն անընդունելի մոդելների ինստիտուցիոնալացման մասին: Ավանդույթներից ծնված կարծրատիպային մտածողությունն ու վարքային սխեմաները բացառում են այլընտրանքի իրողությունը: Վկան՝ բանակցային գործընթացի անհաջող փորձերն ու քառօրյա պատերազմի՝ որպես ահաբեկչական ակտի հղացումը: Պատահական չէ, որ Քյարամ Սլոյանին գլխատող սպան լուկալ հանրության ծնունդ է՝ գյուղի բնակիչ: Գյուղն իր ավանդույթներով ու կրոնական կողմնորոշումներով, անշուշտ, սպայի համար սեփական կենսաշխարհի անփոխարինելի կենտրոն է:

Սոցիալականացման գործընթաց ապրող ադրբեջանցի մատաղ սերնդի համար այսպիսի երևույթները դառնում են աշխարհի «յուրացման» ծայրահեղ բացասական ու դետերմինակտիվ սխեմա, կանոն ու պաշտպանական ռազմավարություն: Ըստ էության, խմբային վարքի ամրապնդման համար սկսվում են գեներացվել այնպիսի համոզմունքներ, որոնք խորը հոգեբանական դետերմինանտներ ունեն արդեն խոսքային նկարագիր ստացած այնպիսի կարծրատիպերի հետ, որպիսին է «Էրմանի սան, օլմալի սան» (հայ էս, պիտի մեռնես), «Էրմանի շեյթան յոյլունդա» (հայը գնում է սատանայի ճանապարհով) ադրբեջանական ասույթը: Բազմաթիվ ադրբեջանական ասույթներ կան, որնք, ըստ էության պատմականորեն հայերի նկատմամբ մշակված ատելության և թշնամական դիրքորոշման խոսքային դրսևորում են ստացել, որոնք արդեն կարծրացել են նրանց գիտակցության և ենթագիտակցության շերտերում: Սա ադրբեջանցիների միստիկ և ռեգրեսիվ մտածողության ապամարդկայնացնող ու կործանիչ ագրեսիայի դրսևորում է, որն ունի մշակութային տրանսմիսիայի գործառույթ: Հայերիս նկատմամբ ատելություն և արհամարհանք է արտահայտվում նաև ադրբեջանական հետևյալ ասույթում. «Հայի հացը չեն ուտի» /Էրմանի չորագի յեմազլար/ կամ Էրմանի սան վերմալիսան /հայ էս, պիտի վճարես, նկատի է առնվում հայի հարկատու լինելը/: Էրմանի սան մունդառ սան /հայը մուրտառա/ ասույթում հային ամբարիշտություն և բացասականություն է վերագրվում:

Ագրեսիվ ինքնապաշտպանության գերապահովագրում ենթադրող քայլերը, օրինակ, քառօրյա պատերազմի ահաբեկչական ակտը իր բոլոր դրսևորումներով հանդերձ, նախ և առաջ սնվում են տվյալ երկրի սոցիոմշակութային քաղաքակրթվածության մակարդակից՝ ցավոք ամրապնդելով և կայունացնելով և ծայրահեղորեն վարկաբեկելով բացասական կարծրատիպերը հայերի՝ որպես թշնամու կերպարի նկատմամբ՝ անհնար դարձնելով բանակցային գործընթացում որևէ շոշափելի առաջընթացի արձանագրումը:

Սոցիալականը դեռևս չունի իր այն արժեքն ու նշանակությունը: Ավելի, այն շնորհիվ Ալիևյան կլանի վարած քաղաքականության նպաստում է մի երևույթի դրսևորմանը, որը ֆրանսիացի փիլիսոփա Ժ. Դըլյոզնի բնորոշմամբ, ախտորոշվում է որպես «սոցիալական մտազարություն» (շիզոֆրենիա)¹: Դեռևս 80-ականներից Ադրբեջանում դեգերող այս հիվանդությունը հնարավորություն չի ստեղծում աճող սերնդի մեջ ձևավորելու քաղաքակրթ աշխարհի միասնական պատկերը: Ցավոք, սոցիալական մտազարությունը, որը կարելի է որակել որպես քաղաքակրթական առաջադիմության նշաձող, կշարունակվի որպես հոգևոր հիվանդություն մնալ հարևան ադրբեջանական հանրային:

նյութեր: ԵՊՀ: Փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետ, Սոցիալական հոգեբանության ամբիոն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 56:

¹ *Մորմոնյան Գ.*, Մշակութաբանական փոխակերպումների սոցիալական դինամիկան, Բանբեր Երևանի պետական համալսարանի, 2016 № 2 (20), էջ 17:

Հակամարտության լուծման և խաղաղության հաստատման գործընթացը բարդանում է նրանով, որ մարդասիրության վերականգնման գործընթացը կապված է թշնամու կերպարի վերափոխման համար անհրաժեշտ հստակ մշակված ռազմավարության հետ: Ցայսօր այդ ռազմավարությունը մշակված չէ, հետևաբար դժվար է խոսել գիտակցության մեջ թշնամու կերպարի տրանսֆորմացիայի մասին¹:

Ապրիլյան էսկալացիան նախ և առաջ սոցիալական խանգարման երևույթ է, ինչը համոզում է, որ ագրեսիան շարունակվում է հարևան Ադրբեջանում դիտվել որպես կոնֆլիկտի լուծման մեխանիզմ:

Ապրիլյան էսկալացիան և քառօրյա պատերազմի առանձին դրվագները ոչ միայն խոչընդոտ են թշնամու կերպարի տրանսֆորմացիայի համար, այլև էսկալացիայի պերմանենտ լարվածության հիմք են: Այստեղ կա բնագրի երևույթը, ինչն անհնար է դարձնում քաղաքական իրականության հեռանկարը դարաբաղա ադրբեջանական կոնֆլիկտի լուծման պարագայում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հակոբյան Ս. Մ., Փիլիսոփայության տեսություն և պատմություն: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար,- Եր., Հեղինակային հրատ., 2009, էջ 462-463:
2. Նալչաջյան Ա., Էթնիկական հոգեբանություն: բուհական դասագիրք: Երևան, «Զանգակ-97», «Հոգեբան» 2001 թ., 544 էջ:
3. Սողոմոնյան Գ., Մշակութաբանական փոխակերպումների սոցիալական դինամիկան, Բանբեր Երևանի պետական համալսարանի, 2016 № 2 (20), էջ 3-20:
4. «Ցեղասպանության ախտահոգեբանական և սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները»: Գիտաժողովի նյութեր: ԵՊՀ: Փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետ, Սոցիալական հոգեբանության ամբիոն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015, 188 էջ:
5. Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1992, էջ 160-161:
6. Степин В. С., Философская антропология и философия науки. М., 2015, էջ 32-47:
7. Hunter S., The Transcaucasus in Transition, Nation-Building and Conflict, Washington, The Centre for Strategic and International Studies, 1994

¹ **Hunter S.**, The Transcaucasus in Transition, Nation-Building and Conflict, Washington, The Centre for Strategic and International Studies, 1994

Եվգենյա Սարգսյան
Արցախի պետական համալսարանի մանկավարժության և հոգեբանության
ամբիոնի դոցենտի պաշտոնակատար
Javadyan@mail.ru

**ԱՐԻԿՏԻՎ ՎԱՐՔԸ ԱՆԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
 ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՐԴՑՈՒՄՔ**

Սույն հոդվածի արդիականությունը կայանում է նրանում, որ այսօր սոցիալ վտանգավոր երևույթ է հանդիսանում ադիկտիվ վարքը: Ժամանակակից հասարակությունում գոյություն ունեն պայմաններ, որոնք նպաստում են ադիկտիվ վարքի տարածմանը: Հուզական կայունության հիմնախնդիրը անմիջական փոխկապակցված է ադիկտիվ վարքի հետ:

Ցայսօր շարունակվում են բնավորության մեջ լայն տարածում ունենալ առողջության համար այնպիսի անբարենպաստ հոգեկան վիճակներ, ինչպիսիք են տագնապալիությունը, կյանքից անբավարարվածության զգացումը, անվստահություն, վաղվա օրվա համար, վախը երեխայի ապագայի մասին, գրգռվածությունը, ագրեսիվությունը, դեպրեսիան:

Հոդվածում մատնանշվել են ադիկտիվ վարքի ձևավորման և դրանից խուսափելու հիմնական ուղիները:

Բանալի բառեր. ադիկտիվություն, հուզական կայունություն, դեստրուկտիվ վարք, սուրբագաստ, պատերն, դեֆիցիտի համախտանիշ, անհարմարականություն, բնավորության շեշտվածություն, թերաբժեքության բարդույթ, հանդուրժողականություն:

Евгения Саркисян
Исполняющая обязанности доцента
кафедры педагогики и психологии
Арцахского государственного университета

АДДИКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ-РЕЗУЛЬТАТ СОЦИАЛЬНО НЕБЛАГОПРИЯТНОЙ СРЕДЫ

Актуальность данной статьи заключается в том, что в настоящее время аддиктивное поведение является социально опасным явлением. В современном обществе существуют условия, которые способствуют распространению аддиктивного поведения. Конфликт эмоциональной устойчивости непосредственно связан с аддиктивным поведением. До сих пор широкое распространение в характере продолжают иметь такие неблагоприятные для здоровья душевные состояния, как тревожность, чувство неудовлетворенности жизнью, неуверенность в завтрашнем дне, страх за будущее ребенка, возбудимость, депрессия.

В статье были намечены основные пути формирования и избежания аддиктивного поведения.

Ключевые слова: аддиктивность, эмоциональная устойчивость, деструктивное поведение, суррогат, паттерн, синдром дефицита, дискомфорт, акцентуация характера, комплекс неполноценности, толерантность.

Evgenya Sargsyan
Office executor reader of the Chair of pedagogics and psychology
Artsakh State University

ADDICTIVE BEHAVIOR-THE RESULT OF AN UNFAVORABLE SOCIAL ENVIRONMENT

The relevance of this article lies in the fact that the addictive behavior is socially dangerous phenomenon nowadays. The conditions that facilitate the spread of addictive behavior exist in today's society. Conflict of emotional stability is directly related to addictive behavior.

Until now such adverse mental health conditions such as anxiety, frustration of life, insecurity, fear for the future of the child, anxiety, depression are widely inherent in character.

The paper outlines the main ways of forming and avoiding addictive behavior.

Keywords: addiction, emotional stability, destructive behavior, surrogate ,pattern, deficit disorder, discomfort, accentuation of character, inferiority complex, tolerance.

Աշխարհաքաղաքական զարգացումների մեր օրերում բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվում մարդկանց մոտ ադիկտիվ վարքի ձևավորման համար: Հոդվածի թեմայի արդիականությունը այն է, որ ադիկտիվ վարքը վտանգավոր է ոչ միայն հասարակության, այլև երիտասարդ սերնդի հոգեկան ու անձնային զարգացման առումով: Ժամանակակից

հասարակության սոցիալապես անբարենպաստ միջավայրի արդյունքում պայմաններ են ստեղծվում աղիկտիվ վարքի դրսևորման համար: Այստեղ է, որ հաճույք ստանալու հնարավորությունը դառնում է կենսական ոճ: Այսպիսի ոճն ավելի դյուրին է դարձնում համակարգչային խաղերով, թմրանյութերով ու ակոհոլով տարվելու հնարավորությունը: Մա նաև կապված է այն հանգամանքի հետ, որ այսպիսի հեղուկախտակա մոդուսներն իրականում չեն պահանջում բարձր ինտելեկտուալ լարվածություն:

Աղիկտիվ վարքի ձևավորմանը նպաստում է նաև բնակչության կենսամակարդակի անկումը, ինչը փոխադարձ ազդեցության կապի մեջ է հանցագործությունների դինամիկ աճի և մասսայական արժեզրկումների գործընթացի հետ: Աղիկտիվ վարք ունեցող երեխաները դժվար են հարմարվում կյանքի այն բարդ իրադարձություններին, որոնք ծնվում են սոցիալ-տնտեսական բարդ պայմաններից, նորընտանեկան կոնֆլիկտներից, մտքերի կորստից ու սոցիալական ստերեոտիպերի կտրուկ փոփոխություններից: Եվ միշտ չէ, որ հասարակության այսօրվա անդամը կարողանում է հասնել հոգեբանական ու ֆիզիկական հարմարավետության:

Ոչ աղիկտիվ անձինք բնորոշվում են մի շարք այնպիսի հատկանիշներով, ինչպիսիք են ոչ արտահայտված ինտելեկտուալ ու հոգևոր հետաքրքրությունները, բարոյական բարդ նորմերը, հուզական կայունությունը, ամաչկոտության զգացումը, որը զուգակցված է անպատասխանատվության հետ, որոշումներ կայացնելուց խուսափելու հակումը և այլն:

Հուզական կայունության խնդիրն անմիջականորեն առնչվում է աղիկտիվ վարքի հետ: Ոչ բոլոր մարդկանց է, որ հաջողվում է կարգավորել իրենց հուզական վարքը: Մթերեսները, որոնք հաճախակի են ու երկարատև բացասաբար են ազդում ոչ միայն մարդկանց հոգեբանական վիճակի, այլև ֆիզիոլոգիական առողջության վրա:

Միլլերի կարծիքով աղիկտիվ վարքը տարբեր նյութերի չարաշահումն է, որոնք փոխում են անձի հոգեվիճակը՝ կախվածություն առաջացնելով այնպիսի վնասակար նյութերից, ինչպիսիք են թմրանյութը, ակոհոլը, մուլեգին խաղերը և այլն¹: Իսկ ահա Ա. Ե. Լիչիկոն և Պ. Կորոլենկոն աղիկտիվ վարքը դիտում են դեստրուկտիվ վարքի մի ձև, որը ենթադրում է հեռացում իրական կյանքից, հոգեբանական օտարում, հոգեբանական վիճակի փոփոխություն, որոնք ուղեկցվում են հույզերի զարգացմամբ²: Փորձը ցույց է տալիս, որ աղիկտիվ վարքի ձևավորման ժամանակ միջանձնային հարաբերություններին փոխարինելու են գալիս սուրագատ /թերմացք/ առարկաներն ու երևույթները: Իսկ ահա Ա. Ե. Այվազովայի, Ս. Ն. Չայցևայի, Ա. Ծ. Եգորովայի կարծիքով աղիկտիվ վարք ունեցողները իրենց ձգտումներն իրականություն են դարձնում ինտիմության արհեստական պատկերների կերպով՝ գիտակցական մակարդակում օգտագործելով ինքնապաշտպանության այն մեխանիզմները, որոնք անվանում են «մտածողության ցանկություններ»³: Այսպիսի ինքնապաշտպանության էությունը այն է, որ մարդը, հակառակ պատճառառեստանալիս կապերի տրամաբանության, թույլ է տալիս իր ապրումներին այն, ինչը ոչ թե իրականությանն է համապատասխանում, այլ իր ցանկություններին:

Վ. Դ. Մոսկոլենկոյի կարծիքով աղիկտիվ վարքը այն կրկնվող սովորությունն է, որը բարձրացնում է հիվանդության ռիսկը կամ կապված է անձնային կամ սոցիալական հիմնախնդիրների հետ⁴:

Ա. Վ. Խուդյակովն ընդգծում է աղեկտիվ վարքի չորս տիպեր՝ սոցիալական, հոգեբանական, ֆիզիոլոգիական և կլինիկական: Սոցիալական աղիկտիվ վարքին նա վերագրում է հոգեակտիվ նյութերի խմբային օգտագործման երևույթը: Հոգեբանական կողմն ըստ հեղինակի մոտիվների, դրդապատճառային համակարգի թուլացման երևույթն է, հոգեակտիվ նյութերի խմբային օգտագործման ձևավորումը: Ֆիզիոլոգիական տիպը բնորոշվում է խմբային ձևով օգտագործվող նյութերի ամրապնդման չարաշահման նկատմամբ դրսևորվող հանդուրժողականությամբ: Թուլեանտության հակվածությամբ:

Աղիկտիվ վարքի կլինիկական տիպին բնորոշ են բնավորության շեշտվածությունը, հուզական վարքային խանգարումները⁵:

Անդրադառնանք աղիկցիայի հիմնական նշաններին.

- չվերահսկվող վարքի պատկեր,
- չնայած գիտակցվում են ասոցիալ արարքի հետևանքները, այնուամենայնիվ ընդունակ չէ վերջ տալ այդ վարքին,

ինքնաքայքայվող վարքի կայուն շարունակականություն
 - վարքի հետ կապված տրամադրության լուրջ փոփոխություններ,
 - Այդպիսի վարքին հատկացվող անսահմանափակ ժամանակահատվածը և դրանից ազատվելու անհնարինությունը,

¹ Տե՛ս՝ Старшенбаум Г. В., Аутиктология: Психология и психотерапия зависимости. М.: Копито-центр, 2006.- с. 27.

² Տե՛ս՝ Ильин Е. П., Эмоции и чувства.- СПб. Питер, 2008, с. 8.

³ Старшенбаум Г. В., Аутиктология: Психология и психотерапия зависимости. М., Копито-центр, 2006, стр. 27.

⁴ Москаленко В. Д., Зависимость: семейная болезнь. М., 2008, с. 27

⁵ Տե՛ս՝ Худяков А. В., Клинико-социальный анализ формирования и профилактика зависимости от психотивных веществ у несовершеннолетних, М.: 2003, с. 102

- Այդպիսի վարքի հետևանքով սոցիալական կամ մասնագիտական գործունեության ընդհատումը:

Ուսումնասիրելով աղիկտիվ վարքի մասին տարբեր հեղինակների մոտեցումները, մասնավորապես Բրոդսկու կողմից մշակված տեսությունը, գալիս ենք այն համոզման, որ բոլոր աղիկցիայի տեսակների գենեզիսում ֆիզիոլոգիան չնչին դերակատարություն ունի:

Աղիկցիան ստեղծվում է ոչ թե հոգեակտիվ նյութերով կամ օբյեկտներով, այլ խոսքով. մարդը կարող է իրեն պահել առողջ և անառողջ կերպով:

Աղիկցիայի յուրաքանչյուր դրսևորում /քիմիական և ոչ քիմիական/ էությամբ նման էն: Աղիկցիան իր մեջ ներառում է ինչպես քիմիական, այնպես էլ հուզական կախվածություն: Քիմիական կախվածությունը հոգեակտիվ նյութերից առաջացած այն սոմատիկ վիճակն է, որը թմրեցնող ազդեցություն է ունենում օրգանիզմի վրա: Դրանց թվին են պատկանում ոչ միայն թմրանյութերը, այլև հոլիստիկ, այլ կոֆեինը, դեղային ու կենցաղային քիմիան և այլ միջոցներ:

Բերյոզինի ուսումնասիրություններով բացահայտվել է հետևյալ օրինաչափությունը. Պաթոլոգիական հուզական պահանջմունքների բավարարումը աղիկտիվ վարքը կրողի մոտ առաջացնում է հաճույքի և թեթևության զգացում:

Հոգեբաններն այսօր հստակորեն տարբերակում են աղիկտիվ վարքի զարգացման հետևյալ հինգ փուլերը.

1. **Բացահայտում**- միջոց, որի օգնությամբ հնարավոր է հեշտությամբ փոխել հոգեկան վիճակը,
2. Այդ միջոցը սովորաբար օգտագործում է դժվար պահի,
3. Աղիկտիվ վարքը դառնում է նրա անձի մի մասը և քննադատության չի ենթարկվում,
4. Անձի աղիկտիվ վարքի մասը սկսում է որոշել աղիկտի հետագա քայլերն ու կյանքը,
5. Օրգանիզմում քայքայվում են հոգեբանական ու կենսաբանական գործընթացները:

Հաշվի առնելով այս հինգ փուլերի գոյության փաստը, պետք է ուշադրություն դարձնել աղիկտիվ վարք ունեցողի վրա: Նրան սկսում են բնորոշ դառնալ, ինչպես արդեն նշվել է վերը՝ ինտելեկտուալ և հոգևոր հետաքրքրությունների նվազ արտահայտվածությունը, անկայունությունը, բարոյական նորմերի բացակայությունը, ագահության ու անպատասխանատվության զգացումը: Աղիկտիվ վարք ունեցողը չափազանց ծանր է տանում կյանքի դժվարությունները, քան ճգնաժամային իրադրությունները: Շատ հաճախ նա ձգտում է հեռու մնալ որոշումներ կայացնելու իրողությունից, ճիշտ խոսելուց, հատկապես հակված է դառնում մեղադրել ուրիշներին: Նրան բնորոշ են դառնում նաև տագնապայնությունն ու կախվածությունը, տրամադրության հաճախակի փոփոխություններն ու վարքի կրկնությունը:

Ե. Վ. Ջմանովսկայան նշում է¹, որ աղիկտները տառապում են հաճույքի դիֆիցիտի համախտանիշով, ինչը դրսևորվում է մշտական ձանձրույթի և ապաթիայի ձևով:

Այսպես, կարելի է եզրակացնել, որ աղիկտիվ վարքն իրենից ներկայացնում է դեստրուկտիվ /ապակառուցողական/ վարքի մի ձև, որն արտահայտվում է իրականությունից հեռանալու մղումով: Նա որոշ նյութեր օգտագործելով ուղղակի փոխում է իր հոգեվիճակը և սկսում տառապել ներքին աններդաշնակ ապրումներից:

Որպես կանոն, երկակի /ամբիվալենտ/ կենսակերպ վարելով, աղիկտը սկսում է թաքցնել իր անձը շրջապատողներից: Նա պատրաստ է համաձայնության նշաններ ցույց տալ նույնիսկ այն պարագայում, երբ համոզված է, որ արտահայտվող տեսակետը հեռու է իրականությունից կամ սեփական համոզմունքներից: Այսպիսի վարք ունեցողները չունեն և չեն կարող ունենալ բավարար ինքնուրույնության զգացում և պատրաստ են կատարել ցանկացած աշխատանք՝ շրջապատողների աջակցությանն ու սիրուն արժանանալու համար: Անօգնականության զգացումը պարուրում է նրանց, եթե մտերիմ մարդկանց հետ խզվում են կապերը: Մերժված լինելը նրան սարսափ է պատճառում: Նա խոցելի է և եթե նրան քննադատում են, ապա խորապես վիրավորվում է:

Վոստրոնկոտտովի դիպուկ սահմանմամբ <<Թերաթեքության բարդույթը>> թաքնված է աղիկտիվ վարք ունեցողների մոտ, ինչի արդյունքում գեներացվում են գերկուպենսատորային հակազդումները, և նա, չկարողանալով ապրել ընդունված նորմերին համապատասխան, ստախտությունը դարձնում է վարքային ստրատեգիա:

Վերը նշված բոլոր հատկանիշները ի մի բերելով կարող ենք ասել, որ աղիկտիվ վարքը բացասական է բառի ամենաընդգրկուն իմաստներով, և այսպիսի վարքի ձևավորման ռիսկի գործոնը պետք է փնտրել ծնողական և մանկավարժական անուշադրության, ասոցիալ վարք ունեցող հասակակիցների հետ շփման ու դեպրեսիվ խանգարումների մեջ: Ավելին, կախվածության ձևավորման հիմնական դերը պատկանում է մանկության տրավմային: Ընտանիքը և դաստիարակող ինստանցիաները պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնեն հուզական վարքային դրսևորումներին: Պետք է հիշել, որ երեխաները բեկում են իրենց միջով ծնողների ու մեծահասակների դրսևորված հույզերն ու ապրումները: Կախվածության վարքը կարող է ձևավորվել յուրաքանչյուր ընտանիքում: Ըստ որում դրանց ձևավորման վրա կարող են ազդել սոցիալական նկարագիր ունեցող գործոններ: Աղիկտիվ վարքը ժառանգական չէ: Պարզապես պետք է հիշել, որ գոյություն ունի աղիկտիվ վարքի ձևավորման ընտանեկան միջավայրի նախատրամադրվածություն, որից ամեն կերպ պետք է խուսափեն ծնողները:

¹ Стів Змановская Е. В., Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения). М., «Академия», 2004.- с. 120

Պետք է խստորեն պահվեն բոլոր այն նորմերը, որոնք երեխայի մտածողության մեջ ձևավորում են արժեք հասկացությունը, բարոյականությունն ու դրական մոտիվը:

Չպետք է մոռանալ, որ նույն ադիկտիվ վարքագիծը հուզական վարակի էֆեկտով, հատկապես դեռահասության և պատանեկության շրջանում կարող է վառ ընդօրինակման օրինաչափ երևույթ դառնալ: Իսկ սա հանրային և սոցիալական նկարագիր ունեցող վտանգ է, սպառնալիք աճող սերնդի ապագայի դրական տեսլականի համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Березин С. В., Психология наркотической зависимости и созависимости. М., МПА, 2011. - 254 с.
2. Змановская Е. В., Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения). М., «Академия», 2004. - 288 с.
3. Ильин Е. П., Эмоции и чувства.- СПб. Питер, 2008, 783 с.
4. Москаленко В. Д., Зависимость: семейная болезнь. М., 2008, 352 с.
5. Руководство по аддиктологии. Под ред. В. Д. Менделеева.- СПб.: Речь, 2007. 768 с.
6. Старшенбаун Г. В., Аудипатология: Психология и психотерапия зависимости. М., Копито-центр, 2006., 367 стр.:
7. Худяков А. В., Клинико-социальный анализ формирования и профилактика зависимости от психотивных веществ у несовершеннолетних, М.: 2003, с. 102.

ՀՏԴ 159.97:616.89

Հոգեբանություն
Սոսե Խաչիբաբյան,
Խ. Աբովյանի անվան
Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան

ԱՎԱԶԱԹԵՐԱՊԻԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀՈԳԵՏՐԱՎՄԱ ՏԱՐԱԾ ԵՐԵՆԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ. ԴԵՊՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մոլորակում ապրող և ոչ մի մարդ ապահովագրված չէ սթրեսների և հոգետրավմայի ազդեցությունից: Պատերազմները, հարազատի կորուստը, առողջության կտրուկ վատթարացումը կամ անվտանգությանը սպառնացող այլ երևույթներ կարող են դառնալ հոգետրավմայի պատճառ: Ասվածը վերաբերում է ինչպես մեծահասակներին, այնպես էլ երեխաներին: Սակայն ժամանակակից հոգեբանական գիտությունը թույլ է տալիս փաստել, որ ժամանակին և տեղին մատուցված մասնագիտական օգնությունը կարող է կանխարգելիչ գործոն հանդիսանալ տրավմային հաջորդող անցանկալի երևույթների առաջացման համար: Հոգետրավմա տարած երեխաների հետ աշխատանքի լավագույն մեթոդներից է ավազաթերապիան, որը թույլ է տալիս հնարավորինս անցավ ճանապարհով խորությամբ շոշափել ճավալի թեմաները՝ մնալով փոխաբերության մակարդակում:

Առանցքային բառեր՝ Ավազաթերապիա, հոգետրավմա, սթրեսային իրադրություններ, երեխա, հոգեթերապիա, առաջին հոգեբանական օգնություն, արտթերապիա, հետտրավմատիկ սթրեսային խանգարում, պատերազմ, կակազություն:

Sose Khachibabyan
Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

APPLICATION OF SAND THERAPY WHILE WORKING WITH CHILDREN HAVING INCURRED PSYCHOLOGICAL TRAUMA. CASE DESCRIPTION

Not a single person living on the planet is insured against the impact of stress and psychological trauma. Wars, loss of beloved person, drastic deterioration of health or other phenomena threatening safety may cause a psychological trauma. The above said refers to both grown-ups and children. However, modern psychological science allows to state that professional help rendered timely and duly may become a preventive factor for occurrence of adverse effects following the trauma. One of the best methods for working with children having incurred a psychological trauma is sand therapy which allows in the most possible harmless way to touch painful topics staying in metaphoric level.

Keywords: sand therapy, mental trauma, stressful situations, child, psychotherapy, first psychological help, art therapy, post-traumatic stress disorder, war

Сосе Хачибекян
Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕРАПИИ ПЕСКОМ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ, ПЕРЕНЕСШИМИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРАВМЫ. ОПИСАНИЕ СЛУЧАЯ

Ни один человек в мире не застрахован от стрессов и психологических травм. Войны, потеря близких, резкое ухудшение здоровья или явления, представляющие угрозу безопасности, могут стать причиной психологической травмы. Вышеказанное относится как к взрослым, так и к детям. Однако современная психология (психологическая наука?) позволяет утверждать, что своевременная соответствующая помощь может стать профилактическим (превентивным) фактором для предотвращения нежелательных последствий после перенесенной травмы. Терапия песком является одним из лучших методов работы с детьми, перенесшими психологические травмы, поскольку позволяет безболезненно затрагивать глубокие эмоциональные переживания, при этом оставаясь на уровне метафоры.

Ключевые слова: песочная терапия, психическая травма, стрессовые ситуации, ребенок, психотерапия, первая психологическая помощь, арт-терапия, посттравматическое стрессовое расстройство, война

Տրավման պատյան է, որը պատում է մեր հոգին ու մարմինը սառցե արցունքներով: Հակասական է հնչում, բայց տրավման նաև այն դուռն է, որը կարող է մեզ տանել դեպի գիտակցում, ազատություն և զարթոնք:
Փիթեր Լեյին

Ներկայիս ժամանակաշրջանը, աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, գլոբալ և արագընթաց փոփոխությունները, ինֆորմացիոն հոսքը ժամանակակից մարդուց պահանջում են ֆիզիկական ու հոգեկան մեծ լարում և ռեսուրսներ: Օբյեկտիվ իրադրությունը և դրա հետևանքները կարող են հանգեցնել ինչպես զարգացման, առաջընթացի, այնպես էլ ճգնաժամերի և լարվածության: Հաճախ, երբ օրգանիզմին հասցված ազդեցությունը առավել անսպասելի է, կտրուկ կամ տևական, օրգանիզմի պատասխանը կարող է դրսևորվել սթրեսի կամ հոգետրավմայի տեսքով: Ուստի արդիական ենք համարում սույն հոդվածի շրջանակներում անդրադարձ կատարել սթրեսի և հոգետրավմայի երկայնքը՝ հատկապես շոշափելով մանկական տարիքում հոգետրավմայի ապրման առանձնահատկությունները, ինչպես նաև ներկայացնել հոգետրավմա տարած երեխայի հետ ավագաթերապիա մեթոդով իրականացրած մի դեպքի պատմություն:

2. Սեյլեն բնորոշում է սթրեսը որպես հոգեֆիզիոլոգիական ռեակցիա, հատուկ վիճակ՝ գոյության նոր պայմաններին հարմարվելու ճանապարհին: Այն օրգանիզմի յուրահատուկ պատասխանն է իր առջև դրված պահանջներին (1, էջ 8):

Ի տարբերություն սթրեսների՝ որոնք կարող են լինել թե՛ դրական, թե՛ բացասական, հոգետրավման միշտ բացասական է և գլխավորապես առաջ է գալիս հանկարծակի՝ խիստ բացասական երևույթների հետևանքով: Հոգետրավման մարդու հոգեկան առողջությանը հասցված վնասակար ազդեցություն է, որը տեղի է ունենում նրա հոգեկանի վրա միջավայրի անբարենպաստ գործոնների կամ սուր հուզական, սթրեսային ազդեցությունների հետևանքով [5]:

Հայտնի է, որ հոգետրավմանները կարող են խաթարել օրգանիզմի բնականոն կենսագործունեությունը և հասցնել սահմանային վիճակի, թեև բուն հակազդման բնույթը տարբեր մարդկանց մոտ կարող է լինել խիստ տարբեր՝ կախված տարիքից, տրավմայի տեսակից, տրավմատիկ իրադրությունը դիմակայելու կայունության աստիճանից, նախկին փորձառությունից, տրավմատիկ իրողության պահին մարդու գտնված միջավայրից: Հոգետրավմային տրված պատասխանը իր հերթին նույնպես խիստ տարբեր է տարբեր մարդկանց մոտ՝ բնականոն, նորմալ հակազդումից մինչև պաթոլոգիկ հակազդում: Հետտրավմատիկ սթրեսային խանգարումը (ՀՏՄ) հոգետրավմային հաջորդող հնարավոր հակազդման ձև է, որը սովորաբար առաջանում է մարդու կյանքին վտանգ սպառնացող իրադրությունների հետևանքով, ավելի հաճախ՝ պատերազմների, տեղահանությունների, բռնությունների ակնատես ու մասնակից մարդկանց մոտ:

Միայն չափահասները չէ, որ կարող են ենթարկվել հոգետրավմայի: Երեխաները և դեռահասները նույնպես պաշտպանված չեն տրավմատիկ իրողությունների ազդեցությունից, ընդ որում երեխաները հաճախ առավել խոցելուց են այս ազդեցությունների նկատմամբ: Ինչպես մեծահասակների, այնպես էլ երեխաների մոտ հոգետրավմային հաջորդող երևույթները կարող են տարբեր դրսևորումներ ունենալ: Երեխաները կարող են դառնալ լռակյաց, խուսափել խոսել տրավմատիկ դեպքից, կամ դառնալ դյուրագրգիռ, գերակտիվ, շարժուն, կարող են կրկնել դեպքի հետ կապված տեսարանները և այլն[1]: Վերոնշյալին կարել է ավելացնել նաև երեխաների վարքի ընդհանուր փոփոխությունը, քնի և սննդի ընդունման խանգարումները, հուզական տարբեր դրսևորումները, հոգեամատիկ ռեակցիաները:

Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ հոգետրավման միշտ չէ, որ կործանարար ազդեցություն է ունենում երեխայի համար: Շատ դեպքերում այնպիսի կարևոր հանգամանքներ, ինչպիսիք են ծնողների կամ հարազատների հոգատարությունը, հասկացումն ու աջակցությունը, ինչպես նաև ժամանակին և տեղին իրականացված հոգեբանական միջամտությունը, կարող են կանխել խնդրի խորացումը:

Հոգետրավմայի հետ աշխատանքի բազմաթիվ մեթոդներն ու հնարքները նպատակ ունեն օգնելու երեխային արտահայտելու հույզերն ու զգացմունքները, ինչպես նաև ապրումագրկելու տրավմատիկ հիշողությունները:

Պետք է նշել, սակայն, որ տրավմատիկ իրողության հետ բախված երեխան միշտ չէ, որ պատրաստ է լինում խոսելու իր հետ կատարվածից. հաճախ ապրածը, տեսածը և զգացածը այնքան սարսափելի են նրա համար, որ նա դժվարանում է բառերով նկարագրել դա կամ խուսափում է վերհիշել: Այս դեպքերում հոգեբանին օգնության են գալիս ոչ վերբալ մեթոդները, հաճախ՝ արտթերապիայի կամ խաղաթերապիայի մեթոդները, որոնք հնարավորություն են տալիս, առանց խոսքային մեծ ակտիվության և ամենակարևորը՝ անմիջականորեն չշոշափելով տրավմատիկ թեման, հասնել հաջողության: Այսպիսի մեթոդներից է ավագաթերապիան:

Ավագաթերապիան հոգեթերապիայի մեթոդներից է, որի հիմնական նպատակը ստեղծագործական ինքնաբուխ ինքնարտահայտման միջոցով այցելուի ինքնամոքումն է, անհատական անգիտակցականի ճնշված, արտամղված փորձը գիտակցված դարձնելը: Իր պարզության, մատչելիության և խորության շնորհիվ այն համարվում է հոգեթերապիայի ամենարդյունավետ մեթոդներից մեկը [2]:

Ընդունված է համարել, որ ավագաթերապիան ցուցված է հատկապես այն դեպքերում, երբ այցելուն հոգեբանական տրավմա է ապրել, անկարող է բառերով նկարագրել իր հետ կատարվածը, իր մտքերն ու զգացմունքները, ունի ներքին կոնֆլիկտներ և չգիտակցված վախեր, հուզական ոլորտի տարբեր խնդիրներ: Հոգետրավմայի դեպքում ավագաթերապիայի մեթոդով աշխատելու առավելություններից մեկն այն է, որ այն թույլ է տալիս այցելուին մնալ մետաֆորայի՝ փոխաբերության մակարդակում և խոսել սեփական ապրումներից, խնդրից առավել «աննկատ», մեղմ և անցավ ճանապարհով, այլ կերպ ասած՝ սիմվոլների լեզվով:

Ավագաթերապիայի սենյակում առկա է լինում ստանդարտ չափերի ավազան, որը լցված է ավազով, ինչպես նաև բազմաթիվ մանր ֆիգուրներ, խաղալիքներ, որոնց միջոցով այցելուն ինքնարտահայտվում է, «խոսում» իր խնդիրներից: Դասական ավագաթերապիայի սեանսի ժամանակ թերապևտը այցելուին խնդրում է ավազանի վրա կառուցել աշխարհ՝ օգտվելով սենյակում առկա նյութերից: Այցելուի կառուցած աշխարհը միաժամանակ և հոգեախտորոշիչ դեր է կատարում՝ պատմելով թերապևտին այցելուի խնդրի մասին և թերապևտիկ մեծ նշանակություն ունի, քանի որ նպաստում է այցելուի ինքնահասկացմանը, ելք է տալիս բացասական հույզերին, տանում է նրան ներդաշնակության: Ավագաթերապիայի հանդիպումների քանակն անհատական է և կախված է խնդրի բնույթից, այցելուի ռեսուրսների ակտիվացման համար պահանջվող ժամանակից:

Ստորև կներկայացվի ապրիլյան քառօրյա պատերազմի հետևանքով տուժած երեխայի տրավմատիկ ապրումների, հիշողությունների հետ ավագաթերապիայի մեթոդով աշխատանքի մի դեպք:

Ապրիլյան պատերազմի օրերին Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարանը, մասնավորապես՝ հատուկ կրթության ֆակուլտետը, լոգոպեդիայի և վերականգնողական թերապիայի ամբիոնի մասնագետները, պատրաստակամություն էին հայտնել մասնագիտական աջակցություն ցուցաբերելու պատերազմական գործողություններից տուժած մեծահասակներին և երեխաներին:

12-ամյա Լիլիթը (զաղտնապահության սկզբունքից ելնելով՝ անունը փոխված է (հեղ.)) մեկն էր այն բազմաթիվ երեխաներից, ովքեր ակամայից հայտնվել էին ռազմական գործողությունների կիզակետերից մեկում՝ բնակվելով ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղում: Ապրիլի մեկի լույս երկուսի գիշերը մայրիկի և քրոջ հետ միասին հարկադրված լքել էր հայրենի գյուղը՝ հետագայում ապաստան գտնելով Երևանում: Գիշերը երեխաները արթնացել էին աղմուկից, պայթյուններից և խուճապահար մարդկանց աղաղակներից: Մինչ լիարժեք հասկանալը, թե ինչ է կատարվում, տուն ընկած բեկորները հասցրել էին թեթևակի վնասել նրանց: Փախուստի ճանապարհին երեխաները տեսել էին վիրավոր մարդկանց, լսել նրանց ձայները, ռումբերից պատսպարվել պատերի տակ: Ընդ որում, մայրը, ինչպես հետո ինքն էր պատմում, համարելով, որ Լիլիթը արդեն բավականին մեծ է, առավել կենտրոնացրել էր ուշադրությունը կրտսեր դստեր վրա, գրկել էր նրան, ծածկել իր մարմնով, ինչը հետագայում պետք է ապացուցեր, որ տրավմատիկ իրողության ժամանակ խիստ կարևոր է այն միջավայրը, հանգամանքները, որում գտնվում է երեխան, քանի որ մոր հովանավորությունը վայելած աղջիկը անհամեմատ պակաս էր տուժել իրավիճակից, քան ավագ դուստրը՝ Լիլիթը, ում վրա դրվել էր «մեծ լինելու և չվախենալու» պատասխանատվությունը:

Երևանում Լիլիթի մայրը նկատել էր, որ երեխան դարձել է լռակյաց, իրեն ուղղված հարցերին չի պատասխանում: Այս երևույթը, որը մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում է «մուտիզմ» անվանմամբ, երեխայի մոտ պահպանվել էր շուրջ երեք օր, իսկ երբ վերսկսել էր խոսել, մայրը նկատել էր, որ նա կակազում է: Անհանգստանալով այս երևույթից՝ մայրը դիմել էր լոգոպեդի օգնությանը: Նախնական հանդիպումից հետո լոգոպեդ Ս. Կարապետյանը խորհուրդ էր տվել դիմել հոգեբանի օգնությանը, քանի որ կակազության առաջացման հիմքում առավելապես հուզական ոլորտի խնդիրներ էր տեսել:

Կակազությունից բացի երեխայի մոտ նկատվել էր տագնապային հոգեվիճակի առաջացում, քնի խանգարումներ՝ անքնություն, գիշերային մղձավանջներ, տրավմայի հետ կապված տեսարանների կրկնություն, փոփոխություններ հուզական ոլորտում (դարձել էր դյուրագրգիռ, գեղզգայուն, աննշան առիթով կարող էր լաց լինել), հարաբերություններում խնդիրներ, ագրեսիայի դրսևորումներ և այլն: Նկարագրվածը, իհարկե, խոսում էր հոգետրավմայի առկայության և ՀՏՄ-ի հնարավոր սկզբի մասին:

Լիլիթի հետ աշխատեցինք արտ-թերապևտիկ մեթոդներով, մասնավորապես՝ ավագաթերապիայի մեթոդով, ինչը պայմանավորված էր նաև երեխայի հետ նախնական խորհրդատվություն անցկացրած լոգոպեդի եզրակացությամբ, ըստ որի, կակազության առկայության հանգամանքից ելնելով, առավել նպաստավոր կլինեն այնպիսի մեթոդները, որոնք չեն պահանջում խոսքային մեծ ակտիվություն: Աշխատանքը տևեց ութ հանդիպում, որոնցից առաջին երկուսի ժամանակ նա մեծ դիմադրություն էր ցուցաբերում, հրաժարվում էր սենյակում որևէ բանով զբաղվելուց, գրեթե չէր խոսում: Երրորդ հանդիպման ժամանակ անվստահությամբ մոտեցավ ավազանին՝ միաժամանակ նշելով, որ ավազով խաղալ չի սիրում: Առաջարկեցի ավազի վրա աշխարհ կառուցել: Երկար ժամանակ անց՝ մոտեցավ դարակներում շարված ֆիգուրներին և սկսեց կառուցել:

Իր «Պատերազմը և երեխաները» գրքում Ա. Ֆրոյդը խոսում է Լոնդոնի ռմբակոծությունների ժամանակ երեխաների և մեծահասակների ռեակցիայի տարբերության մասին. ի տարբերություն մեծահասակների, ովքեր անդադար խոսում էին իրենց ապրած սարսափի մասին, երեխաները իրենց ապրումները դրսևում էին խաղի միջոցով. խորանարդիկներից տուն էին կառուցում և «ռումբեր» նետում [3]:

Հատված երրորդ հանդիպումից.

Թերապևտ – կպատմե՞ս այս աշխարհի մասին:

Լիլիթ – այստեղ ապրում է մի աղջիկ... նա աղոթում է, որպեսզի Միսն ու Մասիսը մերը լինեն, (կարճատև դադարից հետո, ցածրաձայն) խաղաղություն լինի...

Թ. – երևի դա նրա համար շատ կարևոր է:

Լ. – (շատ ցածր ձայնով) այո:

Հավանաբար հասկանալի է դառնում, որ խոսելով «մի աղջկա» մասին, Լիլիթը խոսում է իր և իր համար ցավալի իրողության մասին: Ավագաթերապիայում այսպիսի փոխանցումները հաճախ են հանդիպում և թույլ են տալիս այցելուին առավել դյուրին կերպով խոսել ծանր թեմաներից:

Հաստված չորրորդ հանդիպումից.

Սենյակ մտնելուն պես մոտեցավ ավագին և սկսեց կառուցել աշխարհ: Այն բաղկացած էր երկու մասից, որոնք իրարից սահմանազատված էին հաստ գծով:

Լիլիթ – սա սահմանն է: Ձինվորը կանգնել է սահմանի մոտ ու կրակում է... «այն կողմ»... դե Թուրքիա էլի.. այստեղ կռիվ է.. Բայց զինվորն ուժեղ է, քաջ, կրակում է անվրեպ ու պաշտպանում է մեզ:

Ավագաթերապիայի պրոցեսում մրցակցության, կովի թեմաները ավագամանի մեջ հայտնվելը խոսում են թերապիայում առաջընթացի՝ «կոնֆլիկտի փուլ» թևակոխելու մասին, որի ժամանակ երեխան արտահայտում է բացասական ապրումները, ներքին կոնֆլիկտները: Լիլիթի պարագայում այս անցումն առավել արագ կատարվեց, քան սովորաբար լինում է: Հավանաբար նաև այն պատճառով, որ այս պարագայում կոնֆլիկտը, կռիվը գերակայող թեմա էր:

Չորրորդ հանդիպման ընթացքում Լիլիթը ավագամանի մեջ ավելացրեց ռեսուրսների ակտիվացման մասին վկայող խաղալիքներ՝ բուսականություն, թռչուններ, բնական քարեր: Հանդիպման ավարտին Լիլիթի մայրը ևս նշեց, որ երեխայի վարքում նկատել է դրական փոփոխություններ. աղջիկը սկսել էր շատ հաճախ խոսել ապագայի լուսավոր հեռանկարներից, առավել հեշտությամբ էր շփվում ընտանիքի անդամների հետ, քնում էր հիմնականում հանգիստ: Այս ամենից բացի՝ Լիլիթը սկսել էր առավել հազվադեպ կակազել:

Հաստված հինգերորդ հանդիպումից:

Լ. – աղջիկն այսօր երջանկության թռչունին է երկինք թռցնելու: Նա շատ է ուրախացել:

Թ. – աղջիկն իրեն երջանիկ է զգում այդ կապակցությամբ:

Լ. – թռչունը պետք է թռչի, ամեն տեղ գնա, երջանկություն տարածի ամենուր..

Թ. – այնտեղ, որտեղ հայտնվի թռչունը, երջանկություն կլինի..

Լ. – այո... (թռչունին կանգնեցնելով ավագամանի կենտրոնում)

Ինչպես տեսնում ենք, հանդիպում առ հանդիպում երեխայի մոտ նկատվում են հոգեբանական ապաքինման միտումներ, լավատեսություն, ռեսուրսների բացահայտում, սեփական ուժերի նկատմամբ հավատ: Հինգերորդ հանդիպումից սկսած՝ ավագն աշխարհի թեմաներում արդեն բացակայում էր պատերազմը. երեխան վերապրել էր հոգետրավմատիկ իրողությունը, արտահայտել իր ապրումները և բաց թողել դրանք: Թեմաներում այլևս գերակշռում էին ընտանիքի, ընկերության, համագործակցության թեմաները, ինչը ավագաթերապիայիում կարող է խոսել ներդաշնակության, ներքին խաղաղության մասին:/

Պահպանվող դրական միտումները հնարավորություն տվեցին մտածել թերապիայի ավարտի մասին: Անհրաժեշտ էր խոսել Լիլիթի հետ այս մասին:

Հաստված վեցերորդ հանդիպումից.

Թ. – Լիլիթ, ես նկատում եմ, որ դու սկսել ես քեզ ավելի լավ զգալ, մայրիկը նույնպես նշեց այդ մասին: Ինչ կասես:

Լ. – (Գարծես չլսելով) Այսօր ավագի աշխարհում այս աղջկա ծնունդն են նշելու (ավագամանի մեջ խաղալիք տորթ է դնում, որի շուրջ հավաքվում են ֆիգուրները):

Թ. – Ահա թե ինչ: Եվ բոլորը հավաքվել են՝ միասին նշելու աղջկա տարեդարձը:

Լ. – (Գլխով դրական շարժում է անում):

Թ. – (կարճ դադարից հետո) Դու գիտես, որ մեր հանդիպումները այն նպատակով էին, որպեսզի դու քեզ ավելի լավ զգաս, ավելի ինքնավստահ լինես, հանգիստ քնես և չվախենաս միայնակ մնալ սենյակում, ավելի հեշտությամբ շփվես ընտանիքիդ հետ: Այս բոլորը կարծես արդեն նկատվում է քեզ մոտ: Ինչ կարծիքի ես, եթե երկու հանդիպում հետո ավարտենք թերապիան:

Լ. – Հիմա նոր հյուրեր կգան ավագի աշխարհ (քայլում է դեպի դարակները):

Ուշագրավ է այն երևույթը, որ վերջին նախադասությունն ասելիս Լիլիթի մոտ նորից կակազություն դրսևորվեց՝ չնայած, որ կակազության սիմպտոմները արդեն չէին դրսևորվում մոտ երկու շաբաթ շարունակ: Այս երևույթը մասնագետներին քաջ հայտնի դիմադրությունն է հոգեթերապիայի ավարտի նկատմամբ, երբ սիմպտոմների կրկնությամբ կարծես երեխան ձգտում է երկարացնել իր համար կարևոր դարձած հանդիպումները: Թերապևտը, ճանաչելով այս երևույթը, պարզապես պետք է ընդունի երեխայի զգացմունքները, բայց չխուսափի հաստատակամորեն շարժվել առաջ:

Թ. – տեսնում եմ՝ փորձում ես շրջանցել թեման: Գիտեմ, որ քեզ համար դժվար է: Գիտեմ, որ շատ սիրում ես այստեղ գալ: Բայց մեր հանդիպումները անվերջ լինել չեն կարող: Իհարկե, մենք դեռ երկու հանդիպում ևս կունենանք և դու հնարավորություն կունենաս այստեղ գալու, աշխարհ կառուցելու և գրուցելու:

Լ. – (ցածրաձայն) ես շատ եմ սիրում այս սենյակը.. ու շատ կկարոտեմ... Ձեզ..

Թ. – ես միշտ կհիշեմ քեզ, բայց չեմ տխրի, քանի որ վստահ եմ, որ դու արդեն ինքնուրույն, առանց իմ օգնության կարող ես հաղթահարել դժվարություններդ:

Լ. – (ժպտալով) Ես էլ չեմ տխրի (շարունակեց խաղալ ավագով):

Վերոնշյալ խոսակցությունից հետո կակազության դրսևորումները կրկնություն չունեցան՝ հաստատելով վերոնշյալ վարկածը:

Վերջին հանդիպման ժամանակ Լիլիթը կառուցեց «Ներդաշնակություն» անունով աշխարհ, որի անվանումը խիստ հատկանշական էր: Հրաժեշտ տալիս ասաց, որ ուրախ է, որ մենք հանդիպել ենք, և որ առաջին անգամ այս սենյակ գալը իր կյանքի ամենալավ օրերից էր:

Երկու ամիս անց՝ հեռախոսագրույցով Լիլիթի մայրը նշեց, որ երեխան, իհարկե, երբեմն հիշում է պատերազմի հետ կապված իրադարձությունները, բայց և պահպանվում են բոլոր դրական տեղաշարժերը թե՛ հուզական ոլորտում, թե՛ հարաբերությունների և թե՛ ինքնազգացողության:

Գրականության ցանկ

1. Ս. Գյումիշյան, Թ. Հարությունյան, Ս. Պետրոսյան: «Ինչպես օգնել երեխաներին՝ հաղթահարելու սթրեսային իրավիճակները»: ՀՀ ԿԳՆ, UNICEF: Երևան, 1999, 216 էջ
2. Ս. Խաչիբաբյան, «Ավազաթերապիայի զարգացման միտումները Հայաստանում»: Կանթեղ: գիտական հոդվածներ Եր.: Ասողիկ, էջ 163-169
3. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений: Пер. с англ./Предисл. А. Я. Варга. — М.: Международная педагогическая академия, 1994. — 368 с.
4. С. Хачибабян, «Особенности и роль рисования песком в развитии детского творчества»./ Современные проблемы социально-гуманитарных наук. Научно-теоретический журнал; НОЦ «Знание», 2016 стр 68-72
5. Begoyan, Arman. *An Anatomy of Psycho-trauma: Pain, Illness and Recovery* // International Journal of Psychotherapy. — 2014. — Т. 18, № 3. — С. 41-51.

Վիտյա Յարամիշյան
 Կ. Գ. թ., դոցենտ, ԱրՊՀ
 էլ. հասցե՝ vityayaramishyan@mail.ru

ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵԿԵՐՏՎԱԾՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում է 1991թ. անկախության հռչակումից հետո ԼՂՀ-ում ծնված և <<անկախության սերունդ>> պատվանունը կրող անձանց մոտ ազգային հոգեկերտվածքի ձևավորման մի քանի հոգեբանական առանձնահատկություններ: Փորձարարական հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա առանձնացվում են սոցիալական ծագում ունեցող այն գործոնները, որոնք, հեղինակի կարծիքով, իրենց արտակարգ բնույթով շոշափելի ազդեցություն են թողնում նրանց մոտ ազգային բնավորության, ազգային գիտակցության և մտածողության ձևավորման բնականոն գործընթացի վրա:

Բանալի բառեր – ազգային հոգեկերտվածք, մենթալիտետ, հոգեկերտվածքի բաղադրիչներ, ազգային բնավորություն, խորհրդային սերունդ, անկախության սերունդ, հարցման մեթոդ, արժեքային կողմնորոշիչներ, անձի սոցիալ-հոգեբանական նկարագիր, հոգեբանական դիմագիծ (պրոֆիլ), ճգնաժամային իրադրություն:

Витя Ярамисян
 Доцент, кандидат психологических наук, АГУ

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО УМОНАСТРОЕНИЯ ПОКОЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ В НКР

В статье рассматриваются некоторые психологические особенности формирования национального психологического склада у <<поколения независимости>> - лиц, родившихся после провозглашения в 1991 году независимости НКР. На основе результатов экспериментальных исследований выделены некоторые социальные факторы, которые, по мнению автора, ввиду их чрезвычайности оказывают значительное влияние на естественный процесс формирования национального характера, национального самосознания и мышления у представителей поколения независимости.

Ключевые слова – национальный психологический склад, менталитет, компоненты психологического склада личности, национальный характер, советское поколение, поколение независимости, метод опроса, ценностные ориентиры, социально-психологический облик, психологический портрет личности, кризисная ситуация.

Vitya Yaramishyan
 PhD in Psychology, Associate Professor, ASU

FEATURES OF FORMATION OF THE NATIONAL MENTALITY IN GENERATIONS OF NK R INDEPENDENCE

The article discusses several psychological features of psychological structure of the "independence generation" - generation born in NK after declaration of independence in 1991. Experimental results point to social factors that had key impact on the natural course of the development of national character, national consciousness and national mentality.

Keywords – national psychological disposition, components of the of psychological structure, Soviet generation, national character, Independence Generation, survey method, values socio-psychological aspect, social- psychological description of a person, crisis situation.

Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի ժամանակ Արցախի վրա կրկին դամոկլյան սրի նման կախվեց լինել-չլինելու հարցը, և աշխարհն իր հայացքը հառեց հայ զինվորին՝ տեսնելու համար, թե պատրաստ է արդյոք, նորանկախ հանրապետության նորանկախ սերունդը՝ տեղ կանգնելու ավագների նվաճումներին, կամ գուցե այլասերվել է այն աստիճան, որքան այդ մասին չարախնդում են ժամանակակից հոռետեսները, իր հոգեկերտվածքով փոխվել է, արդյոք, անկախության սերունդն այնքան, որքան փոխվել է իր արտաքին տեսքով ու հագուկապով, իր վարքային դրսևորումներով:

Անձը կամ հանրույթն իր զարգացման ընթացքում ձեռք է բերում հոգեկան հատկությունների մի համակարգ, որին անվանում են հոգեկերտվածք (6): Երբեմն այն փոխարինվում են մենթալիտետ հասկացությամբ, որով հասկանում են անհատի, սոցիալական խմբերի և ազգի դիրքորոշումների համակարգը: Ազգի հոգեկերտվածքն ազգային բնավորություն է, ազգային գիտակցություն, առանձնահատկություն, որով տվյալ էթնիկ խումբը տարբերվում է մյուսից, օրինակ՝ կովկասյան ազգը տարբերվում է սլավոնական ազգից:

Հոգեկերտվածքի կառուցվածքը բարդ է: Նրանում առաջնային նշանակություն ունեն ազգային բնավորությունը, դիրքորոշումները, ազգային ոգին և էթնոցենտրիզմը (ազգակենտրոնություն): Այն իր մեջ ներառում է գաղափարներ, հոգևոր, բարոյական և կրոնական արժեքներ, հետաքրքրություններ, մոտիվներ, ձգտումներ, սոցիալ-հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ (7): Նրա ակունքներում ընկած են մարդկային օրգանիզմի հոգեֆիզիոլոգիական

առանձնահատկությունները՝ կենտրոնական նյարդային համակարգի ռեակտիվությունը, հակազդումների արագությունը, որոնք, իրենց հերթին, կապված են բնակության միջավայրի պայմանների հետ և առաջ են բերում՝

- ազգային խառնվածք, օրինակ՝ բուռն կամ հանգիստ,
- հույզեր լավատեսություն կամ հոռետեսություն,
- զգացմունքներ՝ ազգային հպարտություն կամ ազգային ապաթիա,
- նախապաշարմունքներ՝ ազգի առաքելությունը, դերակատարությունը:

Հոգեկերտվածքի ձևավորումը պատմահոգեբանական գործընթաց է: Տարբեր բնակլիմայական պայմաններում ապրող մարդիկ աստիճանաբար ձեռք են բերում ընկալման և հակազդումների որոշակի ձևեր, որոնք ունեն հարմարվողական բնույթ: Դրանք էլ ամրապնդվում են անհատական և կոլեկտիվ վարքի որոշակի նորմերի, սոցիալապես հաստատված և ամրապնդված ձևերում:

Այս առումով թեմայի վերնագիրը կարող է որոշակի տարակուսանք հարուցել, քանի որ անկախության սերնդի քառորդարյա տարիքն ընդամենն ակնթարթ է՝ ազգային հոգեկերտվածքի լիարժեք ձևավորման համար: Մակայն այստեղ չի խոսվելու հոգեկերտվածքի ամբողջական ձևավորման մասին, այլ անդրադարձ է կատարվելու այն գործոններին, որոնք արտակարգ իրավիճակներում և իրադարձությունների հերթափոխման արագացված պայմաններում կարող են որոշակի շեշտադրում հաղորդել անձնային հոգեկերտվածքի ձևավորմանը:

Արցախի Հանրապետության հոշակումը ժամանակագրական առումով համընկավ խորհրդային կայսրության փլուզման և համայնավարական գաղափարախոսության անկման հետ¹: Հայ գիտական միտքը տարբեր առումներով անդրադարձել է այդ դեպքերի վերլուծությանը, բայց երևույթի սոցիալ-հոգեբանական կողմը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրվել: Օրինակ՝ անկախության սերունդն իր նախնիների ժառանգորդն է, թե՞ ունի նորահայտ գծեր, յուրացրել և ստանձնել է, արդյոք, ավագ սերնդից փոխանցված արժեքային համակարգը, թե՞ մշակել է միանգամայն նոր կողմնորոշիչներ:

Մասնագետներից ոմանք, մնալով երևույթի «մակերեսին», երբեմն պնդում են, թե անկախության հոշակումն ու հաղթական պատերազմը լիարժեք հիմք են «հաղթանակած սերնդի» «հաղթողի հոգեբանության» ձևավորման համար: Այստեղ, իհարկե, ճշմարտության մասնաբաժին կա, քանի որ խորհրդային սերնդի համար «շղթաների» հաղթահարման եզակի հնարավորությունը, իսկապես, կարող էր նպաստել ինքնավստահության և ինքնագնահատականի աճին, իսկ նոր սերնդի մոտ՝ դրանց գերակայությունը: Մակայն, մեր կարծիքով, երևույթն ունի երկու կողմ: Օրինակ, իսկ ի՞նչ հոգեվիճակներ կամ ինչպիսի՞ հույզեր ու զգացմունքներ կունենա անկախության սերնդի ներկայացուցիչը՝ անխուսափելիորեն հարաբերվելով, քաղաքարթական ժամանակակից ընկալմամբ, զարգացման ավելի բարձր աստիճան ունեցող արտերկրի իր հասակակցի հետ: Նրա մոտ, արդյոք, չէ՞ն առաջանա թերարժեքության բարդույթներ: Իսկ ինչպիսի՞ խմբային տրամադրություններ կառաջանան նոր սերնդի մոտ այն դեպքում, երբ երկրում առկա սոցիալական շերտավորումն ավելի խորանա, միջազգային ճանաչման հետ կապված սպասելիքները չարդարանան, չլուծվեն անվտանգության, սոցիալ-տնտեսական զարգացման խնդիրները և չնվազեն հարևան ռազմատենչ երկրների սպառնալիքները, ինչպես այդ եղավ ապրիլին: Այս խնդրի լուծման համար նախ փորձենք հստակեցնել, թե «հոգեկերտվածք» եզրույթը այսուհետ ինչպիսի՞ ընկալմամբ կօգտագործվի մեր դատողությունների շղթայում:

Հոգեկերտվածքի ձևավորող բաղադրիչներից մեկը *տվյալ միջավայրի մարդկանց բնորոշ համամարդկային ու սոցիալական գծերն* են, իսկ մյուսը՝ *անձնավորության անհատական հատկանիշների հավաքակազմը*: Այս հասկացությունները վերաբերում են կոնկրետ անձանց, սակայն չեն վերաբերում նշված հատկանիշների ընդհանրական բնորոշմանը, ինչն արդեն ոչ թե հոգեբանական, այլ հասարակագիտական խնդիր է: Խոսքը վերաբերում է այնպիսի երևույթներին, ինչպիսիք են ազգային ավանդույթները, նորաձևությունները, ազատությունները, տիրապետող գաղափարները, դրանց ուղղվածությունը, սոցիալ-կենցաղային բազամաթիվ հարցեր, ուստի դժվար է միանշանակ բացահայտելը, թե կոնկրետ որ երևույթներն են վճռական նշանակություն ունենում հոգեկերտվածքի ձևավորման գործում:

Հիմնախնդիրն էլ ավելի է խճճվում այն պատճառով, որ հոգեբանության մեջ շրջանառվում է նաև անձնավորության սոցիալ-հոգեբանական *նկարագիր հասկացությունը*: Այդպես է կոչվում մարդու այն ընդհանրական բնութագիրը, որը սոցիալական դիրքորոշումներից բացի, ներառում է հոգեկան հատկանիշների «ըստավորվածությունը», ինչպես նաև հնարավոր վարքը՝ սոցիալական նշանակալի պայմաններում⁽²⁾: Բացի այդ, հոգեբանական պրակտիկայում կիրառվում է նաև *անձնավորության դիմագիծ կամ պրոֆիլ հասկացությունը*, որը դիմանկարից տարբերվում է նրանով, որ քանակական, այլ ոչ թե որակական բնութագիր է: Եթե պրոֆիլը սանդղակ կամ աղյուսակ է, ապա դիմանկարը այդ սանդղակի բովանդակային մեկնաբանությունն է: Պրոֆիլի բացահայտումն ու մեկնաբանությունը կարող է մեծ նշանակություն ունենալ դիմանկարի և հոգեկերտվածքի պարզորոշման համար, որովհետև պրոֆիլը բացահայտում է անձնային հատկանիշներն ու արժեքային կողմնորոշումները, մտածելու, գործելու անհատական ոճը, ապրումները, աշխարհայացքը, համոզմունքները, նպատակները, դրդապատճառները և այլն:

Այժմ վերհիշենք, թե որո՞նք են եղել այն ձևավորող բաղադրիչները, որոնք հատուկ էին նախորդ սերունդներին. 1700 տարվա առումով՝ քրիստոնեական արժեհամակարգին, իսկ 100 տարվա կտրվածքով՝ «կոմունիզմ կառուցողի» բարոյական նկարագրին՝ ընդունելով, որ դրանք այս կամ այն չափով ամրապնդված են եղել արցախահայության կոլեկտիվ հոգեկանում: Երկու արժեհամակարգերն էլ գրեթե հավասարապես ներառել են

¹ այստեղ խոսվում է կոմունիստական գաղափարախոսության իրավական-քաղաքական անկման մասին, քանի որ ակնհայտ է, որ երբեմնի իշխող գաղափարներն արագ «չեն մահանում», այլ ընդամենը կորցնում են իրենց գերիշխող դիրքերը, իրենք մնալով կենսունակ

նվիրվածություն, բարխդություն, աշխատասիրություն, սրտացավություն, հոգատարություն, ընկերականություն, մարդասիրություն, հարգանք, ազնվություն, համեստություն, արդարամտություն, բարոյական մաքրություն, պարզություն, համերաշխություն ու սկզբունքայնություն:

Այս հատկանիշների շնորհիվ <<կոմունիզմի շինարարը>> ձեռք էր բերում միջինացված մի կերպար, ում համար անձնական շահն ու հաջողությունը ստորադաս են հանրային շահին ու բարեկեցությանը: Մի կողմ թողնելով իրականության մեջ այս գաղափարների յուրացված կամ չյուրացված լինելու վիճելի հարցը, նկատենք, որ պատերազմում տարած հաղթանակի պատճառների վերլուծության դաշտում կարծիքներ են շրջանառվում այն մասին, որ հատկապես խորհրդային սերնդի շնորհիվ է մեր ժողովուրդը հաղթանակի հասնել այն պատերազմում, որում հակառակորդը բազմաթիվ անգամ գերազանցել է սպառազինությամբ և ռեսուրսներով: Մեր տեսակետն այն է, որ այս վարկածը որոշ իմաստով կարող է ճիշտ լինել, եթե ընդունենք, որ հայությանն ավելի, քան նրա պատերազմական թշնամուն, պատմականորեն բնորոշ է օրհասական պահին ազգային գաղափարի շուրջ համախմբվելու բացառիկ ունակությունը: Սակայն խնդիրը բարդանում է նրանով, որ խորհրդային սերունդը վճռական պահին երկատվեց: Շատերը, չկարողանալով հարմարվել բարդ իրավիճակին, այլևս չպայքարեցին իրենց գաղափարների տարածման համար ու տեղի տվեցին նոր սերնդին վերապահելով անորոշության մեջ կողմնորոշվելու բեռը, ասելով. <<Եթե մեր գաղափարները մերժում եք, ուրեմն արեք այն, ինչ ուզում եք>>: <<Հայրերի սերնդի>> ինքնամեկուսացման ֆոնի վրա անկախության սերնդին պատուհասած փորձությունը հանգեցրեց նաև արժեքային-կողմնորոշիչ համակարգի անկայունությանը:

Այնուամենայնիվ, կարելի է պնդել, որ անկախության կերտման ուղին արցախահայությունը թևակոխել է այնպիսի ընդհանրացված բարոյահոգեբանական որակներով, որոնց հենասյուները երկուսն են.

1. **ավանդապահությունը**, հայրենքի ու ազգի գաղափարներով տոգորված լինելը,
2. **օրինապահությունը**, տվյալ ժամանակահատվածի գերիշխող գաղափարներով դաստիարակված լինելը:

Կարծում ենք, որ ճիշտ կլինի նոր սերնդի արժեքային համակարգը նույնպես տեսնել այս երկու հենասյուների վրա, որովհետև անկախության ակունքներում դաստիարակվել է նույն խորհրդային սերնդի կողմից: Հայ ազգին բնորոշ ավանդապաշտությունն ու օրինապահությունն այսօր էլ կասկած չեն հարուցում: Արցախում՝ հայապահպանության այս կղզյակում, այժմ էլ պահպանվել են պատիվ, խիղճ, ավանդույթ հասկացությունները: Արցախցին ամուր կառչել է իր բաժին հողակտորին: Արցախահայ պատանին այնքան չի <<եվրոպականացել>>, որքան, այլ տարածաշրջանի իր հասակակիցը: Երևույթի ամրապնդմանը նպաստել են նաև Արցախի կտրվածությունը քաղաքակրթական կենտրոններից, մոնոթեոսիկ բնույթը (այստեղ հայերի քանակը գրեթե 100 տոկոս է), հեռու լինելը՝ տարատեսակ ազդեցություններից, ապազգային <<ժողովրդավարության խրախուսման, մարդասիրական, իրավապաշտպան, ազատության աջակցության>> և նմանատիպ ծրագրերի ներդրման նվազ ծավալները:

Անկախության սերնդին վերաբերող այս թեզի առաջադրմանը նպաստել են նաև նախկինում՝ 2004-2005 և 2008 թ.թ.-ին մեր կողմից ՊԲ զորամասերում անց կացված հարցումները ⁽³⁾: Բանակում կենտրոնացված է մեծ թվով երիտասարդություն: Նրանց առաջադրված հարցերը պրոյեկտիվ ձևով պետք է բացահայտեին նրանց իսկ արժեքային կողմնորոշումները, մասնավորապես՝ վերաբերմունքը անկախության ու պետականության նկատմամբ: Օրինակ, <<Առաջին հերթին ի՞նչն է հարկավոր գենքով պաշտպանել>> կամ <<Ըստ կարևորության դասավորեք հետևյալ հասկացությունները՝ Հայրենիք, Անկախություն, Պետություն, Հավատ, Պատիվ, Ծնողներ /ընտանիք/, Ընկերներ>>:

աղյուսակ 1

2004-2005 թ.թ. 18-20 տարեկան տղաների հարցման արդյունքները

Հարցադրում	Պատասխանի տարբերակ	2004/1	2004/2	2005/1	2005/2
		հարցվածների քանակը	1294	3492	3318
Բառերը համարակալեք ըստ կարևորության	հավատ	11.1	9,9	14.4	10.3
	պատիվ	14.8	12,1	6.0	4.8
	հայրենիք	18.3	11,1	19.2	22.0
	անկախություն	9.7	9,2	1.6	4.4
	ծնողներ, ընտանիք	34.5	14,3	33.2	51.6
	ընկերներ, շրջապատ	5	11,8	-	-
	պետություն	5.3	11,5	20.4	22.5

աղյուսակ 2

2004-2005 թ.թ. 18-20 տարեկան տղաների հարցման արդյունքները

Ի՞նչն է խանգարում հայրենասիրությանը	ընտանիքի դաստ-նը	1251	9,5	1074	10.3	177	6,6
	ընկերական շրջապատը	343	2,6	286	2.7	57	2,1
	երկրի սոցիալական վիճակը	10135	77,1	8055	77.1	2080	78
	բանակում տիրող վիճակը	1197	9,1	962	9.2	235	8,7

Արդյունքներից երևում է, որ զինվոր-պատանիների կեսից ավելին առաջնությունը տալիս է <<ծնողներին, ընտանիքին>>: <<Հայրենիքն>> ու <<Պետությունը>> երկրորդ և երրորդ տեղում են՝ մոտ 22%: Եթե <<Հավատը>>

ընտրել էր յուրաքանչյուր տասներորդը, և այդ ցուցանիշը տարիներով չի փոխվել, ապա «Պատիվ» և «Անկախություն» հասկացությունները անկում են ապրել՝ չորս տարիների ընթացքում 15%-ից իջնելով մինչև 5%: Կարծում ենք, որ այս հաշվարկները կարող են օգնել՝ անկախության սերնդի արժեհամակարգը ճիշտ հասկանալու առումով: Օրինակ, կարելի է եզրակացնել, որ անկախությունը շատ ավելի «քաղցր է եղել» նրա ձեռքբերման նախնական փուլերում՝ անցած դարի 90-ական թվականների վերջին և 2000-ական թվականների սկզբին, քանի որ այդ ժամանակ մեծ էին ոգևորությունը և լավագույն ապագայի սպասելիքները: Տարեցտարի, սակայն, բախվելով տարաբնույթ դժվարությունների և իրենց լուծմանը սպասող սոցիալական խնդիրների, այդ ոգևորությունը նվազել է, առաջ են եկել հիասթափության, չարդարացված հույսերի ու սպասումների հոգեվիճակներ (աղյուսակ 1):

Կարելի է նաև եզրակացնել՝ անկախության սերնդին հայրենասիրության պակասի մեջ մեղադրելը զուրկ է որևէ հիմքից, քանի որ երիտասարդությունն ավելի ու ավելի ըմբռնումով է վերաբերվում պետականության ու հայրենիքի գաղափարներին (աղյուսակ 2): Կարող ենք նաև պնդել, որ շուկայական հարաբերությունները, սոցիալական բևեռացումները, արժեհամակարգային վերադասավորումները հանգեցրել են անկախության սերնդի հոգեկերտվածքի ձևավորման վրա ազդող գործոնների վերադասավորմանը:

Սակայն, չնոռանանք ամենակարևորը՝ ազգի և նրա առանձին ներկայացուցչի բնավորության իրական գծերը, շատ դեպքերում լինելով թաքուն կամ արտամղված, պրոբլեմային իրադրություններում սկսում են ինքնաբերաբար բացահայտվել և վարքային դրսևորում ունենալ: Միշտ չէ, որ մարդ գիտակցում է իր վարքագծի իրական դրդապատճառները: Դրանք հաճախ կարող են լատենտ բնույթ կրել, ենթագիտակցական մակարդակում լինել: Դա հատկապես արտահայտվում է կոնֆլիկտային և ճգնաժամային իրադրություններում: Այս առումով ավելի տիպական օրինակ, քան ապրիլյան պատերազմն է, դժվար է գտնել: Այդ օրհասական պահին Արցախի երիտասարդ սերունդը հանկարծակի հայտնվեց անորոշության դեմ պայքարի հորձանուտում: Բնական է ենթադրել, որ կշռադատված որոշումներ կայացնելու համար ժամանակ չկար և մարդիկ առաջնորդվել են այն ներքին մղումներով ու կայուն դիրքորոշումներով, որոնք ընկած են հոգեկերտվածքի հիմքում: Պետք է արձանագրենք. ամենալավատեսական սպասումներն անգամ բազմակի գերազանցվել են: Անկախության սերունդն անվարան նետվեց ռազմաճակատ: Արցախի պետական համալսարանում տղա ուսանող գրեթե չմնաց՝ բոլորը մեկնեցին: Նրանք կոչվում էին քաջաբար, նրանցից երեքը համալրեցին նահատակված ուսանող-ազատամարտիկների ցուցակը, տասնյակներն արժանացան պետական ու կառավարական պարգևների: Տղաներից բնավ հետ չմնացին աղջիկները, ովքեր զանգվածաբար ներգրավվեցին ռազմաճակատի աջակցության ու ապահովման կամավորական շարժման մեջ: 30-40 հոգանոց խմբերը տասնօրյակներ շարունակ աշխատանքներ էին կատարում պարենային և իրային պահեստներում՝ բաշխելով մթերքը, հագուստը, հանգանակված իրերը: Այսպիսի վարքագիծը վկայում է, որ անկախության սերունդն իր հոգեկերտվածքով մնացել է ազգային բնավորության, ազգային մտածողության ու ավանդույթների արժանի կրողն ու շարունակողը:

Այսպիսով, ազգային հոգեկերտվածքի ձևավորման ու դրսևորման վրա զգալի ազդեցություն են գործում տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի արտակարգ և ճգնաժամային իրավիճակները: Անկախության սերունդն իր վարքագծով վերահաստատում է ավանդապաշտության, օրինապահության, հայրենասիրության ու օրհասական ժամին միասնական գաղափարի շուրջ համախմբվելու մեր ազգի բացառիկ ունակությունը: Սոցիալ-տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական բարդ գործոնների ազդեցությամբ հանդերձ, անկախության սերունդն իր հավաքական հոգեկանում կրում է ազգային բնավորության ու մտածողության այն կարևորագույն գծերը, որոնք պատմականորեն առանձնացել են որպես հային բնորոշ էթնոհոգեբանական առանձնահատկություններ:

Գրականություն

1. Արզումանյան Ա, Սկրտչյան Ս, Սարգսյան Վ., Կիրառական հոգեբանության պրակտիկում: Եր., Զանգակ, 2002թ., 392 էջ
2. Ա.Նալչաջյան, Հոգեբանական բառարան, Երևան, Լույս, 1984թ., էջ 134
3. Վ.Բ.Յարամիջյան, «Զինվորական ծառայությանը նորակոչիկների սոցիալ-հոգեբանական հարմարման դժվարությունները և դրանց հաղթահարման ուղիները», հ.գ.թ. հայցման ատենախոսություն, 2009թ., ՀՊՄՀ գրադարան,
4. Антипин Н. А. Философия морали и парадоксы современного российского общества / Под ред. проф. В. В. Варавы, доц. И. О. Надточий, доц. Н. А. Панова, 2-е изд., М.: 480 с.
5. Н.И. КОНЮХОВ Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы, Москва - 1992 г.
6. https://hy.wikipedia.org/wiki/Ազգային_բնավորություն
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальный_характер
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Психологический_портрет_личности

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՓԱԿՎԵԼՈՒՑ ՄԻՆՁԻ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆՈՒՄ

Հողվածը հիմնականում ունի փաստագրական բնույթ, որտեղ տրված է, թե ինչպես Ադրբեջանը, խախտելով միջազգային և նախկին Խորհրդային Միության գործող կրթական իրավաբանական նորմերը, Ղարաբաղի ժողովրդի և ամբողջ հայության կամքին հակառակ, իրականացրեց իր խայտառակ սև գործը՝ ժամանակավորապես փակելով Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը՝ ղարաբաղցիներին զրկելով տեղում բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորությունից:

Այդ բուհի ուսանողները համապատասխան մարմինների որոշմամբ և համաձայնությամբ տեղափոխվում են Կիրովական և ուսումը շարունակում Հովհաննես Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտում այժմ՝ Վանաձորի Հովհաննես Թումանյանի անվան պետական համալսարան: Նորմալ ուսումնական գործընթացը ընդհատվեց Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի հետևանքով:

Դիվանագիտական յուրահատուկ հնարքների, ծանր աշխատանքի շնորհիվ և օգտվելով Ն. Ռիժկովի միջամտությունից՝ հնարավոր է լինում կոտրել Ն. Վոլսկու ամուր կամքը և Ստեփանակերտում բացել բաժանմունք, որի ղեկավար է ընտրվում Ա. Բադասարյանը: Նա ղեկավարում է 1988-1992թթ: 1992թ-ի հոկտեմբերին ՎՊՄԻ-ի և ՀՊՀՀ-ի մասնաձյուղերի հիման վրա ստեղծվում է Արցախի համալսարանը, որը շարունակում է իր կայուն գործընթացը մինչև օրս: Անգնահատելի է ՎՊՄԻ-ի ղեկավարության և կոլեկտիվի բանիմաց ու ազգանվեր աշխատանքը Արցախում 1988-1992թթ. բարձրագույն կրթության վերաբացման և ամրապնդման ուղղությամբ, որը ժամանակին չգնահատվեց:

Առանցքային բառեր՝ Արցախ, բարձրագույն կրթություն, բաժանմունք, ուսանողություն, Վանաձորի մանկավարժական ինստիտուտ, փաստագրություն

Рафик Едоян МО и Н. ВГУ

ЗАДАЧИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПОСЛЕ ЗАКРЫТИЯ СТЕПАНАКЕРТСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ДО ОСНОВАНИЯ АРЦАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Статья в основном имеет документальный характер. В ней говорится о нарушениях Азербайджаном международных и постсоветских юридических норм образования против воли народа Карабаха и Армении. Это проявилось, когда временно был закрыт Степанакертский государственный педагогический институт, лишив молодежь получить высшее образование на месте. Решением соответствующих органов, студенты данного вуза продолжили обучение в Кироваканском государственном педагогическом институте / ныне – Ванадзорский государственный университет/.

Нормальный учебный процесс был прерван разрушительным спитакским землетрясением.

Используя посредничество Н.Рыжкова и дипломатические приемы, стало возможным сломить сопротивление Н. Вольского и открыть отделение в Степанакерте. Проректором Степанакертского филиала был избран А. Багдасарян, который возглавил его с 1988- 1992 гг. В октябре 1992 года на основе филиала КГПИ и АГАУ был основан Арцахский университет, который продолжает свою деятельность до сегодняшнего дня.

Бесценен патриотический труд руководства и коллектива ВГУ с 1988-1992 гг. в восстановлении и укреплении высшего образования в Арцахе, который вовремя не был по достоинству оценен.

Ключевые слова- Арцах, высшее образование, деление, студенчество, Ванадзорский педагогический институт, фактография.

Rafik Edoyan, VSU, MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION

THE UNIVERSITY PROBLEMS FROM THE CLOSURE OF STEPANAKERT PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF ARTCAKH UNIVERSITY ESTABLISHMENT

The present article is mainly documentary. It presents the situation reviewing how Azerbaijan realized its evil deed, i.e. temporarily closing the Pedagogical Institute of Stepanakert depriving the people of receiving university education in their home country. It was all by breaking international and the post-soviet educational legal norms quite opposing to the nation of Nagorni Karabakh and all Armenians' will.

According to the decision and agreement of corresponding governing bodies, the students of that institution had to move to Vanadzor and continue their education at Vanadzor State Pedagogical Institute after Hovhannes Toumanyanyan (at present – Vanadzor State University after Hovhannes Toumanyanyan).

The norman educational process was unfortunately disorganized because of the disasterous earthquake of Spitak.

With a help of special diplomatic means as well as making use of N. Rzhkov's support it was possible to break A. Volsky's stubbornness and open a university branch in Stepanakert. Overcoming some difficulty, the staff conducted a general meeting and A. Baghdasaryan was elected a vice rector of Stepanakert section which he directed from 1988 to 1992. In October, 1992 the University of Artcakh was established on the base of Vanadzor State Pedagogical Institute and Armenian State Engineering University which is continuing its steady teaching process till now. The VSPI governing body's and staff's competent and patriotic activity is really invaluable in reopening and strengthening of university education in 1988-1992 in Artcakh which wasn't appraised at its true worth its time.

Key words- Artsakh, higher education, departement, student life, Vanadzor Pedagogical Institute, Factography

Բոլորի հիշողության մեջ երկար կմնան Արցախի հերոսական շարժումը և նրա հետևանքները: Հայ ժողովուրդը դրսևորեց իր միասնությունը, կայուն կամքն ու համատեղությունը և արժանապատվությունը: Դրա արդյունքում ձեռք բերեցինք անկախություն, որի փառավոր 25 –ամյակը նշում ենք ոչ միայն մենք (Հայաստանը և Արցախը), այլ նաև աշխարհի հայությունը և առաջադեմ մարդկությունը (3):

Մինչև անկախության հռչակումը Ղարաբաղը ապրեց ծանր ժամանակներ: Այդ ընթացքում Արցախը հայտնվեց այնպիսի իրավիճակում, որը ավելի միավորեց հայ ժողովրդին՝ քաջ գիտակցելու Ղարաբաղի հարցի ճիշտ լուծման նշանակությունը: Այն կարևորվում է նաև այսօր:

Քաղաքական հորդորների հետ միասին անհրաժեշտ էր Արցախում զարգացնել կրթությունը, արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը, բարելավել ժողովրդի սոցիալական վիճակը՝ ստեղծելով ժողովրդավարական ինքնուրույն հանրապետություն:

Զգտնելով հարցերի լուծման իրեն ձեռնտու այլ տարբերակ, չտիրապետելով իրավիճակին՝ Ադրբեջանի կառավարությունը դիմեց հեռահար ու խորամանկ քայլերի. նա նախկին Խորհրդային Միությանը, գիտության և կրթության կոմիտեին ու կառավարությանը ներկայացրեց իր ստոր որոշումը՝ փակել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը՝ բարձրագույն կրթության միակ օջախը Ղարաբաղում: Այն պաշտպանեցին ծախված Ղարաբաղի որոշ պաշտոնյաներ՝ ստեղծված ծանր իրավիճակում իրենց պաշտոնը պահելու, նույնիսկ առաջ գնալու համար: Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակելը ամենաձանձուր հարվածն էր դարաբաղցիներին: Այդ անմարդկային քայլով Ադրբեջանը ձգտում էր վերացնել բարձրագույն կրթության գոյությունը և հետևաբար գիտական մտքի զարգացումը Ղարաբաղում՝ կատարելով ժամանակի ամենամեծ ոճրագործությունը:

Անգնահատելի էր Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դերը դարաբաղյան շարժման գործընթացում (1, 2, 3), որտեղ ծնվում էին անվտանգության հարցերի լուծման նոր գաղափարներ, և դրանք ստանում էին տեսական ու գործնական ստեղծագործական զարգացում: Բնչպես ադրբեջանցիները, այնպես էլ աշխարհը գիտեր, որ դարաբաղցին առանց բարձրագույն կրթության գոյատևել չի կարող: Ցանկանում էմ մանրամասնել այս գործընթացը, որի բովանդակությունը և իրականացումը ունի փաստագրական նշանակություն, և կարևոր էմ համարում նրա տեղեկատվական խնդիրը, որովհետև շատերը տեղյակ չեն առանձին գործընթացներին և բարձրագույն կրթության վերականգնման մանրամասներին: Այդ առումով նպատակահարմար էմ համարում արցախցիներին ներկայացնել մարդկանց, ովքեր նպաստել են և օգնել բարձրագույն կրթության զարգացմանը Արցախում:

Բոլոր ժամանակներում և հատկապես այսօր մարդկանց գիտելիքները համարվել են որպես հասարակության և մարդկության բազմատարր զարգացումը ապահովող անփոխարինելի միջոց և սովյալ երկրի հզորացման կարևոր խթան: Այն կարող է իր քաղաքացիներին տրամադրել նաև անհաղթահարելի թվացող դժվարություններ հաղթահարելու պրակտիկ կարողություններ: Այսօր արդեն իրատեսական է, որ մենք ձևավորում ենք գիտելիքների և գիտության վրա հիմնված հասարակություն: Անժխտելի փաստ է, որ կրթությունը և գիտությունը ապահովում են նաև սովյալ երկրի տնտեսական ինտենսիվ զարգացումը, հատկապես էթե այն արժեքավորենք այսօրվա շուկայական հարաբերությունների կտրվածքով:

Կրթությունը և գիտությունը, հանդիսանալով տնտեսության զարգացման հիմք, հնարավորություն են ստեղծում արձագանքել շուկայի պահանջներին, երևույթներն ընկալել ավելի արագ և կողմնորոշվել անսխալ ու ճիշտ: Այս առումով Արցախում պետք է զարգացնել գիտության այնպիսի ճյուղեր, որոնցով հնարավոր լինի հնարավորինս արդյունավետ և ռացիոնալ օգտագործել մարդկային և բնական ռեսուրսները:

Կրթության հիմնական նպատակն է ունենալ կրթված հասարակություն, ինչը աշխարհի շատ երկրներում ձևավորվում է մարդկային ռեսուրսների ուսումնասիրությամբ, լավագույնների հայտնաբերմամբ և վերջիններիս արդյունավետ օգտագործմամբ: Դրանցից որևէ մեկի անհամաչափ զարգացումը ազդում է կրթության որակի և վերջնական արդյունքի վրա: Այս հարցում կարևորվում են տնտեսական, քաղաքական, բարոյական, ազգային ավանդական մի շարք նորմեր, որոնք ընդհանուր ձևով արժևորում են կրթության դրվածքը և նույնիսկ գիտության

գարգացման մակարդակը, իսկ դարաբաղցին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր հայ մարդ, միշտ սեր է ունեցել կրթության և գիտության հանդեպ, որը պայմանավորված է հայ մարդու բնույթով և ինտելեկտով:

Կրթության և գիտության զարգացումը ավելի կարևոր դեր ունի կայուն, միատարր, ժողովրդավար երկրների համար, որոնք ձեռք են բերել անկախություն, ինչպիսին Արցախն է: Բնականաբար, այս բոլորի հիմքում ունենում ենք բարեկեցիկ ապրելակերպ, սոցիալ-տնտեսական բարոյաքաղաքական, հոգեբանական կայուն վիճակ:

Այս առումով կարևորվում է Արցախի ժողովրդի իրազեկումը բարձրագույն կրթության խնդիրներին և նրանց լուծմանը 1988-1992թթ. Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի փակվելուց մինչև Արցախի համալսարանի ստեղծումը:

Միաժամանակ նպատակահարմար եմ համարում փաստել, որ դարաբաղցին, աշխատելով Ադրբեջանի ճնշման տակ, միշտ փայլել է իր պայծառ մտքով, կողմնորոշվելու և պահը գնահատելու կարողությամբ, գիտության դերը ըմբռնելով, որի հաստատումն են դարաբաղցի գիտնականները. նրանց անունները նպատակահարմար չեմ գտնում թվարկել՝ համարելով այն առանձին հարց: Չկա գիտության մի բնագավառ, ուր առկա չլինի դարաբաղցի գիտնականների ծառայությունը. նրանք աշխատում են նաև այսօր և ստեղծագործում են աշխարհի տարբեր երկրներում (դրանցից շատերի հետ շփվել է տողերիս հեղինակը):

Նախկին Խորհրդային Միության տոտալիտար ռեժիմով աշխատող ադրբեջանցի շատ ղեկավարներ հաշվի չէին նստում այս փաստերի հետ և շարունակում էին Արցախում արմատավորել ադրբեջանամետ հոգեբանություն՝ միաժամանակ վարելով Ղարաբաղը հայաթափ անելու անմարդկային ծրագիրը:

Նշված իրավիճակում ծնված դարաբաղյան շարժման արմատները գալիս էին հնուց: Շարժման մեջ մեծ դեր խաղաց Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը իր ողջ կոլեկտիվով: Շարժմանը միացավ աշխարհի հայությունը: Այդ ընթացքում արցախցիները կենաց ու մահու գոտեմարտում մաքառում էին պահպանելու իրենց տեսակը, և ամեն կերպ նպաստում էին արցախահայերի մշակութալուսավորական խնդիրների լուծմանը, նրա ազգապահպանման սուրբ գործին: Ադրբեջանը, քաջ գիտակցելով Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի մեծ դերը, Ղարաբաղը գլխատելու համար սկսեց աշխատանք տանել այն փակելու ուղղությամբ: Տարբեր բնույթի ճնշումների, որոշ ղեկավարների անհեռատեսության և պաշտոնամոլության արդյունքում Ղարաբաղի մարզային կոմիտեն որոշում ընդունեց ժամանակավորապես փակել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը՝ հիմնավորելով, որ ստեղծված իրավիճակում նույն ուսումնական հաստատությունում, միևնույն հարկի տակ հայկական ու ադրբեջանական բաժինների գործունեությունը անհնար է, և այդ որոշումը ուղարկվեց Ադրբեջանի և Ռուսաստանի կառավարություններին:

Հաշվի չառնվեց նաև Ղարաբաղի ժողովրդի և աշխարհի հայության ցանկությունը և խնդրանքը, զայրույթն ու դժգոհությունը, նստացույցերը:

Մանկավարժական ինստիտուտը փակելու որոշում ընդունեց Ադրբեջանի կառավարությունը և այն ուղարկեց ԽՍՀՄ կառավարություն:

ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը 1988թ. հոկտեմբերի 4-ին ընդունեց Ղարաբաղի բարձրագույն կրթության և ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող թ. 1218 անհարիր որոշումը (4). «Հիմք ընդունելով Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսկոմիտեի և գորշադիր մարմնի առաջարկությունը և Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, ԽՍՀՄ ժողկրթության պետական կոմիտեի համաձայնությունը՝ ժամանակավորապես փակել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը»:

Հանձնարարվեց Ադրբեջանի և Հայաստանի բարձրագույն կրթության նախարարներին և ԽՍՀՄ կրթության պետկոմին համագործակցել ինստիտուտի աշխատակիցներին աշխատանքի տեղավորման, ինչպես նաև ուսանողների ուսումնական շարունակելու հարցում :Այդ որոշումը իրականացնելու համար ԽՍՀՄ կրթության պետական կոմիտեն 1988թ հոկտեմբերի 18-ին ընդունեց թիվ 382 որոշումը (5), որով 2 հանրապետությունների կրթության նախարարներին պարտադրվում էր իրականացնել հանձնման և ընդունման ամբողջ գործընթացը, ընդ որում՝ 382 որոշման 2-1 կետով ինստիտուտի ուսանողությունը և դասախոսական կազմը պետք է տեղափոխվելին Կիրովաբադ, Երևան , Գյումրի և Կիրովական / Վանաձոր/:

Նման հրամանների և որոշումների դեմ ինստիտուտի կոլեկտիվի և ժողովրդի բողոքները, ընդվզումները, միտինգները և նստացույցերը ոչ մի դրական արդյունք չտվեցին: Փաստորեն Ադրբեջանը հասավ իր վերջնական ստորացուցիչ նպատակին: Կոլեկտիվի անդամներին աշխատանքի տեղավորելու և ուսանողների ուսուցման խնդիրը դարձավ հրատապ:

Ինստիտուտի կոլեկտիվը որոշեց պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմը առկա և հեռակա ուսանողներով տեղափոխվել Կիրովական: Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի կոլեկտիվի այս որոշումը պատահական չէր: Վանաձորի և Ստեփանակերտի բուհերի միջև ստեղծվել էին սերտ բարեկամական հարաբերություններ, և Արցախի ժողովուրդը վստահում և հավատում էր վանաձորցիներին՝ մանկավարժականի կոլեկտիվին: Վանաձորի պետական մանկավարժական ինստիտուտը մեծ հարգանք և հեղինակություն էր վայելում Ղարաբաղում, որտեղից մենք ունեինք բավականին թվով ուսանողներ:

Այդ ժամանակ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը ուսուցիչներ էր պատրաստում՝ հայոց լեզու և գրականություն, մաթեմատիկա և ֆիզիկա, պատմություն, տարրական կրթության, մանկավարժություն և մեթոդիկա,

ռուսաց լեզու, ընդհանուր տեխնիկական առարկաներ և աշխատանք մասնագիտությունների գծով: Բարձր կազմակերպվածությամբ, նախարարության, տեղական կուսակցական և գործադիր մարմինների աջակցությամբ՝ աղ ու հացով, երգ ու պարով դիմավորեցինք մեր գործընկերներին: Ամեն ինչ արվեց, որ պահպանվի ինստիտուտի բարձր վարկանիշը:

Կարիքավորներին տեղավորեցինք հանրակացարաններում, ձեռք բերեցինք հանրակացարանային գույք. ցանկանում եմ փաստել Կիրովականի կահույքի ֆաբրիկայի տնօրենի՝ Լ. Մելիքյանի անուրանալի աշխատանքը: Շատ կարճ ժամանակում նա պատրաստեց 400 ուսանողների հանրակացարանային գույքը:

Սկսեցինք ուսումնական գործընթացը: Ստեփանակերտի դասախոսների հիմնական մասը վերադարձավ Ստեփանակերտ, որտեղ զգացվում էր նրանց կարիքը: Այդ ընթացքում Կիրովականի ինստիտուտի դասախոսները աշխատեցին եռակի ծանրաբեռնվածությամբ: Ստեփանակերտի կոլեկտիվի բոլոր անդամների համար պահպանվեց նրանց աշխատավարձը: Առանձին դասախոսներ ընդհանրապես չէկան Վանաձոր, բայց ամբողջությամբ ստացան իրենց աշխատավարձը:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ այդ ընթացքում որոշ քաղաքական ուժեր փորձեցին մեղադրել տողերիս հեղինակին այն բանի համար, որ իբր ռեկտորի ղեկավարությամբ կոլեկտիվը դավաճան է, քանի որ ընդունելով Ստեփանակերտի մանկավարժականի կոլեկտիվին՝ դրանով դատարկում ենք Ղարաբաղը: Այդ մեղադրանքը հիմնավորում էին նրանով, որ Ադրբեջանը կհարձակվի Ստեփանակերտի վրա և կգրավի Ղարաբաղը, որովհետև նրանց դեմ կովողներ չեն ունենա: Այս թեմայով հանդիպեցի ՀՀ ղեկավարության հետ, սակայն չկարողացա փոխել նրանց կարծիքը: Մյուս տեղում (Վանաձորում) հակահարված տվեցին հենց Ղարաբաղի ուսանողները իրենց բողոքի ցույցով: Նրանք բարձր էին գնահատում ինստիտուտի ղեկավարության և կոլեկտիվի ջանքերը: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ առկա ուսուցման 400 ուսանողների համար ամենակարճ ժամկետում լուծվեցին նրանց հուզող ուսումնական գույքի, գրականության, սննդի հարցերը՝ հաղթահարելով ֆինանսական, նյութական, կազմակերպչական, քաղաքական բնույթի դժվարությունները: Ուշագրավ էր Ռ. Եդոյանի հանդիպումը ՀՀ ղեկավարներից Աշոտ Մանուչարյանի հետ: Բոլոր հարցերը լուծվեցին հոգուտ Ստեփանակերտի ուսանողների, ամբողջովեց կայուն և արդյունավետ ուսումնական գործընթաց:

Սակայն ամեն ինչ փոխվեց Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից հետո: Փլվեց ինստիտուտի հանրակացարանը, ուսումնական մասնաշենքերը վթարայնության հետտևանքով դարձան անօգտագործելի, ինստիտուտը հայտնվեց անելանելի իրավիճակում, առաջ եկան անհաղթահարելի դժվարություններ՝ կապված շենքային պայմանների հետ: Տեղում ուսումնական գործընթաց շարունակելը դարձավ անհնար: Ավելորդ էմ համարում անդրադառնալ աղետալի երկրաշարժի պատճառած ավերածություններին և աննկարագրելի ծանր հետևանքներին:

Բնականաբար Ղարաբաղի ուսանողությունը պետք է շարունակեր ուսումնառությունը Հայաստանի որևէ բուհում, սակայն ստեղծված ծանր իրավիճակում Հայաստանի որևէ բուհ չէր կարող ընդունել հեռակա և առկա ուսուցման շուրջ 1000 ուսանողներին:

Երկրաշարժի պայմաններում (որոնողական և փրկարարական աշխատանքներ, ժամանակավոր կացարանների ստեղծում և շատ հարցեր) հանրապետության և ինստիտուտի ղեկավարությունը չորս ամիս շարունակ ձեռնամուխ եղավ Ստեփանակերտում բարձրագույն կրթությունը վերսկսելուն: Այն պահանջեց ահռելի ջանքեր և ծանր աշխատանք: Հանրապետության և քաղաքի կուսակցական և գործադիր մարմինների ղեկավարությունը, հաշվի առնելով աղետալի երկրաշարժի հոգսերը, ստեղծված ծանր վիճակը, բազմաբնույթ անհապաղ լուծումներ պահանջող խնդիրները, տողերիս հեղինակին տվեց վերը նշված հարցի լուծումը տալու համապատասխան լիազորություններ:

Հանձնարարությունը կատարելու համար եղա Ստեփանակերտում և այցելեցի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Մ. Վոլսկուն: Նրան ներկայացրի խնդիրները և դրանց լուծման ուղիները: Նա սիրով լսեց, սակայն Ստեփանակերտում բաժանմունք ստեղծելը և ուսանողներին այնտեղ տեղափոխելը կտրականապես մերժեց: Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության վրա բարոյական ճնշում գործադրելու համար Ստեփանակերտ այցելեցին նախարար Լ. Ղարաբեջանյանը և տեղակալ Է.Ղազարյանը: Ն. Վոլսկուն առաջարկեցինք Ստեփանակերտ տեղափոխել նաև մեր ինստիտուտի ուսանողությանը, որովհետև ուրիշ ելք չկար: Դա ևս մերժվեց: Ղարաբաղի ուսանողությունը Ստեփանակերտ տեղափոխվելու և ուսումնական գործընթացը վերսկսելու հանգամանքը մնաց անլուծելի: Հարցը չլուծելը, քաղաքական և սոցիալական տարբեր բնույթի պատճառներից բացի, Ն. Վոլսկին հիմնավորում էր նրանով, որ Ստեփանակերտում բարձրագույն կրթության բաժանմունք բացելու համար պետք է Ադրբեջանի և ԽՍՀՄ կառավարությունների համաձայնությունը և որոշումը, որը անհնար էր:

Ն. Վոլսկուն հերթական այցելության ժամանակ առաջարկեցի, որ Ստեփանակերտում բացենք ոչ թե բաժանմունք, այլ խորհրդատվական կենտրոն՝ հիմնավորելով, որ մենք նման կենտրոններ ունենք Վրաստանում՝ Ախալքալաք, Սուխումի, որտեղ կազմակերպում ենք կոնսուլտացիաներ, ուսանողներին տրամադրում գրականություն, օգնում ստուգողական աշխատանքները ժամանակին և որակով ներկայացնելու համար: Այդ խորհրդատվական կենտրոնի բացման համար կառավարության որոշում օրենքով չէր պահանջվում, բոլոր աշխատողներին վարձատրում էր մեր ինստիտուտը: Սա արժանացավ Ն. Վոլսկու հավանությանը, բայց նորից մերժեց:

Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու խնդիրը ավելի դժվարացավ: Այդ ընթացքում ինստիտուտ այցելեցին ԽՄՀՄ բարձրագույն կրթության նախարարի տեղակալ Վ.Տերեչչենկոն, ապա նախարար Գ. Յագուդինը, որոնք բավականին լավ էին տրամադրված: Նրանք ակնառես եղան ինստիտուտում ժամանակավոր տնակների կառուցմանը: Կոլեկտիվի անդամներից շատերը՝ Ռ. Հովակիմյանը, Ա. Սահակյանը, Կ. Թորոսյանը, Ռ. Սահակյանը, Հ. Շեկոյանը, Ս. Ժամհարյանը, Գ. Մինասյանը, Պ. Գևորգյանը բանվորի աշխատանք էին կատարում:

Այդ ընթացքում Վանաձոր էր այցելելու Ն. Ռիժկովը, և որոշեցի անպայման դիմել նրա օգնությանը: Երկաթուղային կայարանում Ն. Ռիժկովին դիմավորելուն մասնակցեցի նաև ես, և հենց կայարանում մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ստանալ նրա համաձայնությունը՝ ինձ ընդունելու համար:

Նույն օրը Կիրովականի քաղկոմում Ն.Ռիժկովին մանրամասն զեկուցեցի իրավիճակի մասին՝ ներկայացնելով խնդիրների լուծման անհրաժեշտ քայլերը: Միրով լսեց ինձ և հանձնարարեց այցելել Ն.Վոլսկուն և իր անունից խնդրել անպայման լուծել խնդիրը: Ն.Ռիժկովի հետ հանդիպումը տևեց մեկ ժամից ավելին: Շնորհակալություն հայտնեցի նրան և ոգևորված մեկնեցի Ստեփանակերտ: Հերթական անգամ եղա Ն.Վոլսկու մոտ: Նրան իրազեկեցի Ն.Ռիժկովի հետ հանդիպման արդյունքները և հանձնարարականները: Ն.Վոլսկին, չթաքցնելով իր բացասական կարծիքը, նորից պնդեց, որ հայը և ադրբեջանցին այսօր միասին չեն կարող սովորել, բայց եթե ինստիտուտ բացենք պետք է ունենա ադրբեջանական բաժին: Ընտրելով ճիշտ տակտիկական քայլ՝ ես համաձայնեցի: Նա մի շարք ընկերների ներկայությամբ մեղադրեց ինձ, որ ես իրավիճակին չեմ տիրապետում, որ այդ պայմաններում իրոք անհնար է ուսումնական համատեղ գործընթաց կազմակերպել հայ և ադրբեջանցի ուսանողների համար: Ես շարունակեցի, որ ադրբեջանական բաժինը կբացենք հետագայում:

Նա իմ ներկայությամբ խոսեց Մ.Գորբաչովի օգնականի և Գ. Յագուդինի հետ, և ես հույսով վերադարձա Հայաստան: Հետագա գործընթացը տվեց դրական արդյունք: Իմ խնդրանքով Ստեփանակերտ այցելեց Վ. Տերեչչենկոն, միասին եղանք Ն. Վոլսկու մոտ և եկանք ընդհանուր համաձայնության: Ն.Վոլսկու հետ դարձանք բարեկամներ: Նա մեծ հարգանք ուներ իմ նկատմամբ: Վստահելով ինձ՝ հարցրեց, թե ինչու եմք ուզում ունենալ մեկ Հայաստան: Համաձայնեք՝ Ղարաբաղը դարձնենք Ռուսաստանի մի գավառ, հետո միջազգային նորմերով հարցը կլուծվի (ազգերի ինքնորոշում և հանրաքվե): Ես նրան խոստացա օգնել մեղմելու քաղաքական իրավիճակը, մարդկանց հեռու պահել քաղաքական ցնցումներից: Ն.Վոլսկու հետ բոլոր հանդիպումների ժամանակ բարձրացված հարցերը ներկայացնում էի հիմնավոր փաստերով: Նրա հետ հանդիպումից առաջ տեղեկանում էի իրավիճակին: Այս հարցում օգնում էին տեղի կուսակցական և գործադիր մարմինների ղեկավարները և ինստիտուտի շատ դասախոսներ (Օ.Եսայան, Մ.Դադայան, Ա. Մխիթարյան, Հ.Գրիգորյան, Ս.Խանյան, Ս. Թովմասյան և ուրիշներ): Ծանր, քրտնաջան և հիմնավոր աշխատանքը տվեց իր դրական արդյունքը, և Ն.Վոլսկին համաձայնվեց օգնել Լեռնային Ղարաբաղում բացված Վանաձորի Հովի. Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի՝ Ստեփանակերտի խորհրդավարական կենտրոնին: Փաստորեն Ադրբեջանի և Ռուսաստանի համաձայնությունը շրջանցվեց: Չնայած հետագայում, օգտագործելով պահը, մեր կողմից խորհրդատավական կենտրոնը վերածվեց բաժանմունքի: Այս բոլոր գործընթացները համաձայնեցվում էին ՀՀ ժողովրդական կրթության ղեկավարության հետ և ՀՀ կրթության նախարարության՝ 1989թ. մարտի 13 կոլեգիայի որոշմամբ և նախարարի՝ մարտի 15-ի թիվ 94-6 հրամանով հաստատվեց Ստեփանակերտի բաժանմունքը, Արցախի կրթությունը ներգրավվեց ՀՀ կրթության համակարգում:

Պետք է ընտրվեր բաժանմունքի ղեկավար Ն.Վոլսկու համաձայնությամբ: Ն.Վոլսկին թույլատրեց անցկացնել կոլեկտիվի ընդհանուր ժողով, որը արգելված էր: Բաժանմունքի վարիչի ընտրության և ժողով անցկացնելու պատասխանատվությունը դրվեց ինձ վրա: Բաժանմունքի վարիչի պաշտոնի համար ես Ն.Վոլսկուն ներկայացրի Օ.Եսայանի, Մ.Դադայանի, Ա. Մխիթարյանի Հ.Գրիգորյանի թեկնածությունները: Նա լսեց, առաջարկեց Ա.Բաղդասարյանին՝ խնդրելով անպայման ընտրել նրան, որը երկար տարիների կուսակցական աշխատանքային փորձ ուներ:

Կոլեկտիվի ժողովից առաջ կազմակերպեցի ղեկավարության խորհրդակցություն: Խնդրեցի պահպանել հանգստություն, և ոչ մի այլ հարց չբարձրացնել: Ծանր ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց ընտրել տնտեսագիտական գիտությունների թեկնածու Ա.Բաղդասարյանին: Ա.Բաղդասարյանը նշանակվեց Ստեփանակերտի բաժանմունքի պրոռեկտոր: Արդյունքների մասին զեկուցեցի Ն.Վոլսկուն, որը խիստ ոգևորվեց, հայտնեց իր շնորհակալությունը և ավելի անկեղծացավ: Նա ներկայացրեց շատ հետաքրքիր տվյալներ մեր հանրապետության ղեկավարության մասին, մեծարանքի խոսքեր ասաց Յ.Զարուբյանի և Ա.Միկոյանի մասին, բայց հայ ժողովրդին մեղադրում էր դիվանագիտության պակասի մեջ:

Այդ ժամանակահատվածում ես խորհրդակցել եմ և առաջնորդվել ՀՀ բուհերի ղեկավարների կարևոր խորհուրդներով, որոնցից կցանկանայի առանձնացնել Յու. Մարգարյանին, Ռ.Մարտիրոսյանին, Ա. Թարվերդյանին, Գ. Կիրակոսյանին:

Մեր ղեկավարությամբ և կոլեկտիվի օգնությամբ բաժանմունքի վարիչը և ողջ կոլեկտիվը պատերազմի և շրջափակման 4 տարիներին ստեղծված դժվարին պայմաններում ջանասիրությամբ լծվեցին ուսումնական գործընթացին: Պատերազմական, քաղաքական, տնտեսական և բարոյական ծանր պայմաններում ընթանում էր նորմալ ուսումնագիտական գործընթաց: Ընդունելությունը և պետական քննությունները կազմակերպվում էին մեր

կողմից արդար և թափանցիկ: Ստեփանակերտում ձևավորվեց հիանալի կոլեկտիվ, որը հաղթահարում էր իրավիճակային բոլոր դժվարությունները: Փաստորեն ամբողջությամբ վերականգնվեց բարձրագույն կրթությամբ մանկավարժական կադրեր արտադրելու գործընթացը: Բաժանմունքի շրջանավարտներից շատերը և կոլեկտիվի անդամները այսօր աշխատում են Արցախի գործադիր և օրենսդիր մարմիններում և ծառայում բանակում:

1990 թ. սեպտեմբերի 1-ից ՀՊՃՀ նախկին ռեկտոր Յուրի Մարգարյանի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ բացվեց այդ ինստիտուտի բաժանմունքը, որի աշխատանքները ղեկավարում էր Ա.Ավանեսյանը: Նա մեծ ջանք գործադրեց ինժեներական կրթության հիմնական և որակյալ կադրեր պատրաստելու գործում(1,2):

Նշված երկու բաժանմունքները գործեցին մինչև 1992թվականը: Արցախը սեփական բարձրագույն կրթությամբ կադրերով ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, հիմք ընդունելով Լ.Ղ. Պաշտպանության պետական կոմիտեի և անձամբ նրա նախագահ Ռ.Քոչարյանի միջնորդությունը, 1992 թվականի հոկտեմբերի 13-ի թիվ 504 որոշմամբ հիմնադրեց անկախ Հայաստանի 13-րդ պետական բուհը՝ Արցախի պետական համալսարանը՝ 23 հիմնական և լրացուցիչ մասնագիտություններով: Ռեկտոր նշանակվեց Ա.Ավանեսյանը: Ա.Ավանեսյանը ռեկտորի պաշտոնում դրսևորեց կազմակերպչական և կամային յուրահատուկ որակներ, և Արցախի համալսարանը դարձավ կադրերի պատրաստման լավագույն դարբնոց, որը շարունակվում է մինչև օրս: Ղարաբաղում ստեղծվեց կրթության ամուր բազա: Ներկայումս այդ բուհը Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից մեկն է: Այսօր Ստեփանակերտում և Շուշիում գործում են երևանյան առանձին բուհերի բաժանմունքներ:

Բոլոր խնդիրները ավելի սահուն լուծումներ ստացան Արցախի անկախությունից հետո, որի 25 –ամյակը մեծ շուքով նշում են Արցախը, Հայաստանը և աշխարհի հայությունը:

Եզրակացություն

Վանաձորի Հովհաննես Թումանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի ղեկավարության և կոլեկտիվի քրտնաջան և դժվար աշխատանքի, իմաստուն դիվանագիտության ու համառության շնորհիվ Ստեփանակերտում բացվեց բաժանմունք, որը գործեց չորս տարի: Այդ մասին ժամանակին չիրագեկվեց հասարակությանը, այն չարժանացավ արժանի գնահատականի, վերսկսվեց բարձրագույն կրթության սեփական կադրերի պատրաստումը Արցախում: 1992թ. հիմնադրվեց Արցախի համալսարանը:

Գրականություն

1. Ա.Ավանեսյան „Համալսարանական կրթության գործընթացը Արցախում„Մ. Մաշտոց համալսարան„լրատու/1/,գիտական հոդվածների ժողովածու,ք. Ստեփանակերտ,2007,էջ 42-46
2. Ա.Ավանեսյան „ Արցախի գիտակրթական համակարգի կայացման ընթացքն ու զարգացման մեթոդները„ Մանկավարժության տեսություն և պատմություն մասնագիտությամբ գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր,Ե.2012,էջ38
3. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա,պատմության ինստիտուտ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/1991թ օգոստոս-1992թ.հունվար/ փաստաթղթեր,կազմող պատմական գիտությունների դոկտոր ՀրանտԱբրահամյան, Ե. ՀՀ ԳԱԱ „Գիտություն „հրատարակչություն, 2014,էջ 95
4. ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի 1218 որոշումը/04.10.1988թ/
5. ԽՍՀՄ կրթության պետական կոմիտեի թիվ 382 որոշումը/1810,1988թթ
6. Հայաստանի ժողովրդական կրթության նախարարության կոլեգիայի որոշումը/13.03.1989թ./ և նախարարի թիվ 94 հրամանը/15.03.1989թ/:

Ժ. Ն. Պայլոզյան, Ա.Ռ. Մանուկյան

ԳԼԽՈՒՂԵՂԻ ԾԱՆՐ ՎՆԱՍՎԱԾՔ ՍՏԱՅԱԾ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ՏԱՐՎՈՂ ԼՈՂՊԵԴԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՂՁԻՑ

Հոդվածը վերաբերում է գլխուղեղի ծանր վնասվածքի արդյունքում աֆազիա ունեցող զինվորների հետ տարվող լոգոպեդիական աշխատանքի բովանդակությանը: Կոնկրետ դեպքերի վերլուծության հիման վրա ներկայացված են լոգոպեդիական աշխատանքի հիմնական ուղղությունները և նշված է այդ աշխատանքի կարևորությունը զինվորների լիարժեք վերականգնման գործընթացում: Արդիական է վերականգնողական կենտրոնների ստեղծումը՝ համապատասխան մասնագիտական հաստիքների և սարքավորումների զինմամբ, ինչը կնպաստի վերականգնողական, այդ թվում՝ նաև լոգոպեդիական աշխատանքի արդյունավետ և լիարժեք իրականացմանը:

Առանցքային բառեր. աֆազիա, գլխուղեղի վնասվածք, ինքնաբերական վերականգնում, լոգոպեդիական աշխատանք, լոգոպեդիական հետազոտություն, խոսքի ասպարզեցում, խոսքի վերականգնում, վերականգնողական կենտրոն, ուղղորդված վերականգնում:

Ж.А. Пайлозян, А.Р. Манукян

ИЗ ОПЫТА ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С БОЙЦАМИ, ИМЕЮЩИМИ ТЯЖЕЛЫЕ ПОВРЕЖДЕНИЯ ГОЛОВНОГО МОЗГА

В статье представлено основное содержание логопедической работы, проводимой с бойцами с афазией травматического генеза. На конкретных примерах представлены основные направления логопедической работы при афазии, а также ее важность и актуальность. Отмечается необходимость увеличения количества реабилитационных центров для успешного восстановления пациентов с органическими поражениями головного мозга, в том числе и с нарушениями речи.

Ключевые слова- афазия, черепно-мозговая травма, самовосстановление, логопедическая работа, логопедическое обследование, торможение речи, восстановление речи, реабилитационный центр, направленное восстановление

Zh. Paylozyan, A. Manukyan

ON THE EXPERIENCE OF SPEECH THERAPY CARRIED OUT WITH SOLDIERS WITH SEVERE BRAIN SURGERY

The article touches upon the content of speech therapy carried out with soldiers with aphasia as a result of severe brain surgery. Based on the analyses of specific cases, the main directions of work are mentioned, as well as the importance of this work for the complete recovery process of soldiers. The establishment of rehabilitation centers is urgent, which will promote the effective accomplishment of rehabilitation, as well as speech therapy work.

Key words – Aphasia, craniocerebral trauma, self-healing, logopedic work, logopedic survey, Inhibition of speech, restoration of speech, rehabilitation center, directed recovery

Ղարաբաղյան հակամարտության տարածքում 2016 թվականի ապրիլին տեղի ունեցած իրադարձությունները գտնվում էին Հայաստանի և բազմամիլիոնանոց սփյուռքի ուշադրության կենտրոնում: Այդ օրերին շատերն իրենց լուսման ներդրեցին քաջարի զինվորներին և սահմանափակ բնակչությանը աջակցություն ցուցաբերելով:

Նման նախաձեռնություն կազմակերպվեց նաև Խ.Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի կողմից: Հաշվի առնելով, որ ՀՀ ՊՆ կենտրոնական կլինիկական զինվորական հոսպիտալ (ԿԿԶՀ) տեղափոխված զինվորների մեջ կային գլխուղեղի ծանր վնասվածքի արդյունքում խոսքի խանգարում ունեցողներ, լոգոպեդիայի և վերականգնողական թերապիայի ամբիոնի կողմից անհրաժեշտություն առաջացավ կազմակերպելու լոգոպեդիական միջամտություն: Այդ պատասխանատվությունը ստանձնեց ամբիոնի վարիչ, լոգոպեդ, մ.գ.թ., դոցենտ Ժ.Պայլոզյանը, որին կամավորական նախաձեռնությամբ միացավ լոգոպեդ Ա.Մանուկյանը: Արդյունքում հոսպիտալում արդեն իսկ ստեղծված կամավորական խումբը, որում ընդգրկված էին կինեզիստներ, մերստոներ, հոգեբան, համալրվեց նաև լոգոպեդներով, որոնց բոլորի համախմբվածության նպատակը զինվորների խաթարված առողջության վերականգնումն էր:

Լոգոպեդիական հետազոտության արդյունքում բացահայտվեց, որ գլխուղեղի վնասվածքի հետևանքով զինվորներից մի քանիսի մոտ առաջացել է աֆազիա՝ խոսքի մասնակի կամ ամբողջական կորուստ: Աֆազիան առաջ է բերում ուրիշի խոսքն ըմբռնելու, ինքնուրույն խոսելու, ինչպես նաև գրելու, ընթերցելու և հաշվողական գործողություններ կատարելու խանգարում, որն էլ հանգեցնում է այլ բարձրագույն հոգեկան գործընթացների և խոսքային հաղորդակցման խանգարմանը:

Աֆազիա ունեցող անձանց հետ աշխատող լոգոպեդների երկար տարիների աշխատանքային փորձը ցույց է տվել, որ աֆազիայի ժամանակ միայն սակավ դեպքերում է տեղի ունենում խոսքի արագ և ինքնաբերական վերականգնում: Դա ինչու է

1-2 շաբաթվա ընթացքում, որպես կանոն, այդ հիվանդները չեն զգում լոգոպեդի կարիք: Սակայն գլխուղեղի վնասվածքների 80% դեպքերում բարձրագույն հոգեկան ֆունկցիաները, այդ թվում նաև խոսքը, վերականգնվում են 2 շաբաթից մինչև 1-2 ամիս կախված խանգարման օջախի տեղակայումից [1,3,4,5]: Նման դեպքերում ուղղորդված վերականգնումը դառնում է խիստ անհրաժեշտ:

- Խոսքի վերականգնմանն ուղղված լոգոպեդական աշխատանքն իրականացվել է համաձայն հետևյալ սկզբունքների. [1]
- խոսքային թերապիայի վաղ սկիզբը (հիվանդությունից 2-3 շաբաթ անց),
- պարապմունքների պարբերական ու երկարատև ընթացքը,
- բանավոր և գրավոր խոսքի, հաշվողական գործընթացների գույափոխ վերականգնումը:

Լոգոպեդական աշխատանքի ընթացքում մեր կողմից կարևորվել է ոչ միայն լոգոպեդական մեթոդների ճիշտ ընտրությունը, այլ նաև վերականգնողական գործընթացին հիվանդի գիտակցված մասնակցությունը: Կարևորել ենք նրանց մոտ տվյալ բարդ խնդրի հաղթահարման հանդեպ հավատ և վստահություն ձևավորելը:

Աֆազիա ունեցող զինվորների հետ շաբաթական անց է կացվել 3-5 լոգոպեդական պարապմունք, հիվանդության վաղ փուլում յուրաքանչյուր պարապմունքի միջին տևողությունը՝ կազմել է 10-15 րոպե, աստիճանաբար այն հասել է 50-60 րոպեի՝ կախված նրանց ինքնազգացողությունից: Ստորև ներկայացրել ենք մեր կողմից իրականացված խոսքի վերականգնմանն ուղղված լոգոպեդական աշխատանքի համառոտ բովանդակությունը:

Դեպք 1.

Թալիշում հակառակորդի կողմից 2016թ.մայիսի 13-ին ծանր վիրավորում ստացած 1995թ. ծնված զինծառայող Հ.Պ.-ի մոտ (բժշկական ակտորոշումը՝ գլխուղեղի բաց թափանցող ծանր հրազենային վիրավորում, գլխուղեղի ձախ կիսագնդի ջնջխում, գանգոսկրի ձախ կեսի ներիքված բազմաբևեկորային կոտրվածք՝ գանգոսկրի դեֆեկտով, աջակողմյան հեմիպարեզ՝ վերջույթների թուլություն), լոգոպեդական հետազոտման արդյունքների հիման վրա ակտորոշվեց էֆերենտային մոտորային աֆազիա, դինամիկական աֆազիայի տարրեր:

Խոսքի վերականգնումը իրականացվել է հետևյալ ուղղություններով. [1]

- խոսքի ապարգելակում. ավտոմատացված խոսքային շարքերի (1-10-ը ուղիղ հաշիվ, 10-100-ը հաշիվ տասնյակներով, շաբաթվա օրերի և ամիսների, ծանոթ երգերի, բանաստեղծությունների, ասացվածքների) և «խիստ» ենթատեքստ ունեցող (այսինքն՝ միայն մեկ որոշակի բառով ավարտվող) բառակապակցությունների, նախադասությունների գույակցված, արտացոլված և ինքնուրույն վերարտադրում:

- խոսքի պարզ ձևերի խթանում. հարցեր, որոնց հիվանդը կարող է պատասխանել մեկ-երկու բառով, պարզ իրավիճակային երկխոսության խթանում:

- գլոբալ ընթերցանության և գրելու հմտությունների խթանում. առարկայական նկարների տակ համապատասխան նկարների տեղադրում, առանձին բառերի արտագրություն, բառերի և նախադասությունների գույակցված և ինքնուրույն ընթերցանություն և մի շարք այլ առաջադրանքներ:

- ֆրազային խոսքի վերականգնում. ազրամատիզմների կանխում և հաղթահարում՝ կազմելով նախադասություններ պոեմատային նկարների հիման վրա, տարբեր տեսակի նախադասությունների կիրառման խթանում և այլն:

- ընթերցանության եւ գրելու հմտությունների վերականգնում. բառի հնչյունատառային կազմի ճշգրտում, բառերում բաց թողնված տառերի եւ վանկերի լրացում, թելադրություն, ինքնուրույն գիր:

Ներկայումս Հ.Պ.-ի մոտ նկատվում է խոսքի զգալի բարելավում: Վերականգնման գործընթացի առաջին իսկ օրվանից ներգրավված է եղել Հ.Պ.-ի ընտանիքը, ովքեր առաջնորդվել են լոգոպեդական խորհուրդներով՝ վաղ փուլից սկսած նկատելով դրական փոփոխություններ [2]: Ներկայումս լոգոպեդական աշխատանքը Հ.Պ.-ի հետ շարունակվում է տնային պայմաններում:

Դեպք 2.

1996թ. ծնված, Հաղրոթի գորամասում զինծառայող Ա.Դ.-ը կլԿԶ էր տեղափոխվել 2016թ. հունիսի 27-ին՝ գլխուղեղի բաց թափանցող հրազենային վիրավորումով, ծոծրակային բլթի և ձախ քունքային բլթի ջնջխումով, բազմաբևեկորային կոտրվածք ուսկրային բեկորների մխրճումով ուղեղանյութ՝ գանգոսկրի դեֆեկտով, հետիւրազենային մենինգիտով, տեսողության խանգարումով առավելապես ձախ աչքում, աջ վերջույթներում զգացողության խանգարումով: Լոգոպեդական հետազոտման արդյունքների հիման վրա ակտորոշվեց ակուստիկամենտոսիկական աֆազիա:

Ա.Դ.-ի մոտ պահանջվեց հաղթահարել հոգեբանական մի խնդիր. ունենալով հիշողության կորուստ և գիտակցելով իր խոսքի խնդիրը՝ նա փորձում էր թաքցնել այն: Այսպես, օրինակ, նա խուսափում էր պատասխանել հարցերին՝ ասելով լոգոպեդին, որ գիտի դրանց պատասխանները: Ա.Դ.-ն ցուցաբերում էր անհանգստություն, կաշկանդվածություն, ինչը սկզբնական փուլում խոչընդոտում էր խոսքի վերականգնման գործընթացին, որն աստիճանաբար հաղթահարվեց: Նման վարքագիծը, որպես կանոն, բնորոշ է ակուստիկամենտոսիկական աֆազիային: Լոգոպեդական աշխատանքի ընթացքին խոչընդոտում էր նաև զինվորի մոտ առկա տեսողության խնդիրը:

Հաշիվ առնելով այն փաստը, որ ակուստիկամենտոսիկական աֆազիայի հիմնական ակտանիշն է խոսքալսողական հիշողության ծավալի խանգարումը, խոսքի վերականգնումն Ա.Դ.-ի մոտ իրականացվել է հետևյալ ուղղություններով [1].

- խոսքալսողական հիշողության ծավալի վերականգնում՝ 2 կամ 3 առարկաների (նկարների) ցուցադրում՝ հրահանգին համապատասխան, աստիճանաբար ընդլայնվող բառերի շարքի, նախադասությունների կրկնում, տարբեր հնչյունավանկային կառուցվածք ունեցող բառերի հեզում:

- ծավալումն խոսքի վերականգնում. հանձնարարված բառերով նախադասությունների կազմում, ըստ նկարի պատմվածքի կազմում, գրույցներ տարբեր թեմաներով:

- անվանելու կարողության դժվարությունների հաղթահարում. բառերի դասակարգում՝ ասել ընդհանրացնող բառը, մի կարգի պատկանող բառերի շարքում գտնել «ավերորդ» բառը, ասել նախադասության մեջ բաց թողնված բառը և այլ առաջադրանքներ:

Լոգոպեդական աշխատանքը շարունակվում է տան պայմաններում՝ համապատասխան վերականգնողական կենտրոնների բացակայության պատճառով: Ա.Գ.-ն խոսում է ավելի վստահ, ցուցաբերում է պատրաստակամություն, մեծ ոգևորություն՝ նշելով, որ պարավանդների արդյունքում բարելավվում է խոսքը, վերականգնվում բառապաշարը:

Ունենալով մասնակցություն գլխուղեղային ծանր վնասվածք ստացած զինվորների վերականգնման գործընթացին, առնչվելով աֆազիայի բարդությանը՝ ևս մեկ անգամ համոզվում ենք, թե որքան բարդ և կարևոր է վերականգնողական լոգոպեդական աշխատանքի կազմակերպումը և իրականացումը:

Աֆազիայի ժամանակ խոսքի վերականգնման աշխատանքները կազմակերպելիս պարտադիր է աշխատել խոսքի բոլոր բաղադրիչների վրա՝ առաջնությունը տալով աֆազիայի տվյալ տեսակին բնորոշ խոսքային ավստանիշների հաղթահարմանը [5]:

Հոսպիտալում ստեղծված կամավորական խումբն այժմ ձեռնամուխ է եղել զբաղվելու ոչ միայն 2016թ. ապրիլյան դեպքերի, այլ նաև ժամկետային ծառայություն անցած, տարիներ առաջ տարբեր վնասվածքներ ստացած վիրավոր զինվորների վերականգնողական աշխատանքներով: Տասնյակից ավելի զինվորների ինչպես շարժողական ոլորտի, այնպես էլ խոսքի վերականգնմանն ուղղված աշխատանքներն իրականացվում են ոչ միայն կենտրոնական կլինիկական զինվորական հոսպիտալում, այլ նաև «Իզմիրյան» բժշկական կենտրոնում:

Չնայած որ հողվածում ներկայացրել ենք լոգոպեդական աշխատանքի ընդամենը 2 դեպք, այնուամենայնիվ գլխուղեղային վնասվածքի արդյունքում, առաջացած խոսքի խանգարումներ (աֆազիա, դիզարտրիա, կակազություն) ունեցող զինվորների թիվը բավականին մեծ է: Ելնելով առկա իրավիճակից՝ մենք կարևորում ենք հիվանդանոցներին կից վերականգնողական կենտրոնների ստեղծումը՝ համապատասխան մասնագիտական հաստիքների և սարքավորումների զինմամբ՝ լիարժեք և արդյունավետ վերականգնման համար:

Գրականության ցանկ

1. Պայլոզյան Ժ.Ն. Աֆազիայով հիվանդների խոսքի վերականգնման ուղեցույց - Եր., 2010.
2. Վիրավորվելուց 2 ամիս անց ... - /news.am/arm/news/336472.html/
3. Бейн Э.С., Бурлакова М.К., Визель Т.Г. - Восстановление речи у больных афазией. - М., 1982.
4. Бурлакова М.К. Коррекционно-педагогическая работа при афазии. - М., 1991.
5. Визель Т.Г. Как вернуть речь. - М., 1998.

Նարինե Հովհաննիսյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԵՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱՊԱՏԱՆՆԵՐԸ ԵՂԻՇԵՉԱՐԵՆՑԻ
«ԵՐԿԻՐ ՆԱԻՐԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ**

Հորվածը նվիրված է Հայաստանի առաջին հանրապետության կործանման հիմնապատճառների քննությանը՝ ըստ Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» պատմաքաղաքական վեպի: «Երկիր Նաիրի» -ն սովորական վեպ չէ. գերարվեստով գաղտնագրված վավերագրություն է, երգիծական երկ չէ. մեծ հայրենասերի նորագույն ողբն է՝ գրված պատմական հայրենիքի կորուստի առթիվ: «Երկիր Նաիրի»-ն խաբված և ստրկության դատապարտված ժողովրդի պատմության ողբերգ է, ինչպես և Աբովյանի «Լիրք Հայաստանի»: Խորհրդային տիրապետությանը չի վերջանում Չարենցի ողբը, ինչպես չէր վերջանում Աբովյանի ողբը թուսական տիրապետությանը:

Բանալի բառեր՝ ողբերգավերգիծական, պատմաքաղաքական, բոլշևիկյան հեղափոխություն, ավատներկություն, դատախազություն, նահանգ, կոտորած, պատմական հայրենիքի կորուստ:

Наринэ Аванесян,
к. ф. н, доцент, Арцахский государственный университет

**ПЕРВОПРИЧИНЫ РАЗВАЛА ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ
Е. ЧАРЕНЦА “СТРАНА НАИРИ”**

Статья посвящена исследованию первопричин развала первой республики Армении согласно историческому роману Е. Чаренца “Страна Наири”. Роман “Страна Наири” не обычный исторический роман, это художественное произведение, это не сатирическое произведение, это новая скорбь патриота, написанная о потери исторической родины. “Страна Наири” это скорбь обманутого и обреченного на рабство народа, как и произведение Х.Абовяна “Раны Армении”. Как не заканчивается скорбь Чаренца советским периодом, так скорбь Абовяна не заканчивается периодом правления Российской империи.

Ключевые слова: сатирический, исторический и политический, большевистская революция, ложная информация, дезертирство, изъятие, уничтожение, потеря родины.

Narine Hovhannisyann,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Artsakh State University

**THE ROOT CAUSES OF THE COLLAPSE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA IN CHARENTS’
HISTORICAL NOVEL “LAND OF NAIRI”**

The article investigates the root causes of the collapse of the First Republic of Armenia in accordance with Charents’ historical novel “Land of Nairi”. The novel “Land of Nairi” is not an ordinary historical novel, it is a work of art, it is not a satirical work, but patriot’s new grief, written about the loss of his historical homeland. “Land of Nairi” is the grief of the deceived and doomed to slavery people, like the work of Abovyan “Wounds of Armenia”. Just as the sorrow of Charents’ does not end during the Soviet period, neither Abovyan’s sorrow ends during the reign of the Russian Empire.

Keywords: satirical, historical and political, the Bolshevik Revolution, false information, desertion, withdrawal, destruction, loss of homeland.

Հայ հանճարի բացառիկ անհատականություններից մեկի՝ Ե. Չարենցի ստեղծագործական ճանապարհը չարենցագիտության մեջ նույնքան տարակարծությունների, հակասական մեկնաբանությունների, բուռն բանավեճերի տեղիք է տվել, որքան երկիր Նաիրիի կործանման հիմնապատճառները՝ պատմագիտության մեջ: Չարենց լինելը բախտ էր. ժամանակը դարձրեց ճակատագիր, բայց Չարենցը բարձրացավ և՛ ժամանակից, և՛ ճակատագրից: Երկիր Նաիրիի Չարենցի համար սուկ դավանանք չէր, նրա արյան, մտքի և հույզի զարկերակն էր, երբ մաքառում էր կամավորական ջոկատներում, հեղափոխական խանդավառ շարքերում, երբ գաղափարապես շնորհված էր ի՛ր ճանապարհից, երբ մահվան տնսիլով Գողգոթայի խաչն էր կրում: «Կապուտաչյա հայրենիք» պոեմում՝ գրված կարսում 1915թ., Չարենցը նույնանալով ծննդավայրին, երազում էր իր «սիրտուհուն»՝ իր երկրորդ կնիքին՝ Արևմտահայաստանին՝ հավատով խոստանալով.«Կապուտաչյա սիրտիս, ամուսնանանք պիտի մենք...»: Այդ ամուսնությունը այսինքն՝ երկատված, երկփեղկված հայրենիքի միավորումն այդպես էլ չկայացավ: Դա մեր ազգային ողբերգությունն է, որ նաև Չարենցի անձնական ողբերգությունն էր: «Էլի ես որք ու արնավառ՝ իմ Հայաստան յարն եմ սիրում», - սա արդեն Չարենցի երդում-հավաստիացումն է՝ գրված 1920թ.՝ Հայաստանի Խորհրդայնացման նախօրեին:

«Երկիր Նաիրի»։ այսինքն՝ անկախ և միացյալ հայրենիք. այս գաղափարապաշտության ցմահ ուխտավորն են Եղիշե Չարենցը՝ որպես ազգային հավաքական հանճար, և Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը՝ որպես ազգային հավաքական ուժ: Ուստի դեպի Նաիրի տանող ճանապարհին նրանք կամա-ակամա պիտի խաչվեին այն կետում, որ տաճարն էր իրենց հավատամքի: Ապագույցը՝ «Երկիր Նաիրին»՝ գրված 1921-1924 թթ.՝ Չարենցի «ձախ որոնումների» ամենաբուռն շրջանում: Ողբերգական, անեղ, մահացու ճշմարտությունը թողին հանձնելու համար Չարենցը գիտակցաբար պիտի գնար օրվա ճանապարհով: Ժամանակի գովքն անող անմուսա երկերի հանգույցում ոգու կանչով և պարսոքով հառնում է արմնանման վիթխարի ասքը՝ «Երկիր Նաիրի» -ն. «Լալարո՛ց,

վաղուց մտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն: Վաղուց ելք է փնտրում կուտակված մի կարոտ: Գորշ, ամենօրյա, առօրյա մեր կյանքում, կենցաղում մորմոռում է նա մուլթ, աներևույթ, կանչում է, ո՞ր: Ինչո՞ւ է խնդրում ինձ, ինչո՞ւ է կարոտը խնդրում: Ինչո՞ւ է կանչում - մտերիմ, կանչում անվերջ: Եվ ես ինչո՞ւ եմ ուզում, ինչո՞ւ եմ կամենում փնտրել, գտնել նրան...»:

«Երկիր Նաիրի»-ն սովորական վեպ չէ. գեղարվեստով գաղտնագրված վավերագրություն է: Երգիծական երկ չէ. մեծ հայրենասերի նորագույն ողբն է՝ գրված պատմական հայրենիքի կորուստի առթիվ: Վեպի երգիծական-սատիրական ըմբռնման՝ արդեն ավանդական դարձած միօրինակությունը չարենցագիտության մեջ ճեղքեց Դ. Գասաբյանը՝ վիճարկելով գրականագիտական առկա դիտարկումները. «Իր բնույթով այն ըստ ամենայնի դրամատիկական է ու ողբերգական, իսկ երգիծանքը թեթև շղարշ է, հնչերանգ, պատումի ոճ, բայց ոչ միանշանակ ծաղր ու ծանակ»¹:

Վեպի հարցադրումը Չարենցը տալիս է առաջաբանում. «Ո՞վ ենք մենք, վերջապես - նաիրցիներ: Ի՞նչ ենք մենք և ո՞ր ենք գնում: Ի՞նչ ենք եղել երեկ և ի՞նչ պիտի լինենք վաղը»: Վեպն ամբողջությամբ այս հարցադրման պատասխանն է, միաժամանակ բացարկյալ ուղեղամորմոք այն կասկածի, թե «գուցե ճիշտ որ միբաժ է Նաիրին, ֆիկցիա, միֆ. ուղեղային մորմոք. սրտի հիվանդություն... Իսկ նրա փոխարեն - կա այսօր մի երկիր, որ կոչվում է Հայաստան, և այդ հին երկրում ապրել են երեկ և ապրում են այսօր շատ սովորական մարդիկ՝ սովորական մարդու չարենցագիտություններով: Եվ ուրիշ - ոչինչ: Ոչ մի «Երկիր Նաիրի» - այլ միայն - մարդիկ, որ ապրում են այսօր աշխարհի այն անկյունում, որ կոչվում է Հայաստան, որը հիմա դարձել է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն, իսկ 1917-ից առաջ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ Ռուսական Իմպերիայի մի հետամնաց ծայրամասը - և ուրիշ ոչինչ... Ուրիշ ոչինչ»:

Այսպես արմատավիժ էր արվում Նաիրիի պատմությունը, ժողովրդի դարավոր հիշողությունը: Այդ ջնջվող ժամանակատարածականը վերականգնելու մղումով է գրվել «Երկիր Նաիրի»-ն, գրվել է որպես մարտահրավեր, որ «Չի կարելի ուղեղային մորմոք ու սրտի հիվանդությունը հանել մարդկանց միջից արցանների ու լանցնտների օգնությամբ»:

Վեպը բաղկացած է երեք մասից՝ «Քաղաքը և բնակիչները», «Ինչի՞ Նաիրի», «Երկիրը Նաիրի», առաջաբանից ու վերջաբանից:

Առաջին մասում պատկերանում է հինավուրց Կարսը՝ որպես Նաիրի երկրի խորհրդանիշ, իր բնակիչներով, նիստ ու կացով, պատմաճարտարապետական հուշարձաններով, որոնք իրենց գոյությունից վերածվում են ոգեղենի՝ դառնալով նաիրյան ոգու խորհրդանիշեր, մանավանդ Կարսի անխորտակելի բերդը՝ որպես ազգային ներքին անպարտելի ուժի քարակարկառ կոթող: Մի կողմից անառիկ բերդ-ամրոց և նույնքան անառիկ ազգային ոգի, մյուս կողմից՝ ամոթալի, ծանր պարտություններ և պատմական ծննդավայրի անչափելի կորուստ:

Խիզախելով վարչակարգի պարտադրած ուղեփակոցների դեմ՝ Չարենցը բացում է պատմական դառը ճշմարտությունը. ինչո՞ւ ընկավ Նաիրին, երբեմն ուղղակիորեն, երբեմն այլակերպ, բայց ոչ երբեք երգիծանքով, վատա, որ «հասկացողը կհասկանա». «Անառիկ է այդ բերդը - ամենքն այդ գիտեն, - և դավաճանությունն է, նենգ, ստոր, նաիրյան դավաճանությունն է այդ բերդը հանձնել եկվոր արկաններին: «<<> Օրը կզատ, - և նրանք կզանա: Եվ նորից բերդի անառիկ ամրություններից որպես երկաթյա անեղ մի սպառնալիք - կենն, կհառն անաստո նաիրյան ոգին, կորովը, ուժը հազարամյա - նաիրյան աշխարհի: Ու կվառվի նորից անմար խնդրությամբ, կծպտա խնդագին երկիրը հազարամյա - երկիրը Նաիրի...»: Չարենցը դառնում է պատմության ուղեկից, ինքնաբացահայտում գաղափարապես և զգայապես, ընթերցողին հասու դարձնում ազգային ոգու պատմությունը: Վեպի գործողությունների առանցքը «նաիրյան գործերի կենտրոնն է», այսինքն՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որի ներկայացուցիչները պատմական անձնավորություններ են: Ահա նրանք. «Լույս» նախարարության անդամները, Վարենցը հավելած չէր հերոս Ասովաճատրյանը կամ նաիրյան գործերի Արամազը, ընկ. Վառչյանը և Մերգե կապաբիչը: Չարենցը հավելած չէր հերոս փնտրելու, բայց դեպի ճշմարտություն տանող ճանապարհին ինքնըստինքյան վեպի հերոս է դառնում Մազուրի Համոն՝ «ղժբախտ ու հերոսական»: «Եվ չէի՛ն, չէի՛ն կարող, այո՛, այդ դժբախտ օրերը չձնել անձնավորություններ՝ դժբախտ ու հերոսական: Չէր կարող, օ՛, ո՛չ, այդ դժբախտ օրերի, տարիների հրից չելնել հերոսական, չհառնել պայծառ ու սրբացած Նաիրյան ոգին»: Այս տողերին հաջորդում է գրողի անդրադարձը հայրենիքի համար կախաղան բարձրացած Մազուրի Համոյին: Հիշենք, որ 1920 թ. գրված «Մահվան տեսիլ»-ում բանաստեղծն ինքն էր ուզում դառնալ կախաղանից օրորվող եղերական վերջին գոհը, միայն թե փրկվի գերագույնը՝ Նաիրին:

Կոմունիստական գաղափարախոսությունը իր կնիքն է դրել խորհրդային մտքի ու մտածողության վրա՝ ձևավորելով մի ամբողջ դարոց: Չարենցը չէր կարող երգիծել-ծաղրել, ինչպես գտնում են որոշ քննադատներ, ազգային հավաքական այն ուժին, որ մտքի, խոհի և կամքի խորհրդանիշ բռունցքով բոլորանվեր լծվել էր հայրենիքի ազատագրման գործին՝ գիտակցորեն պատրաստ ինքնագոհաբերման: «Նեղիները սուր, անողոր մտրակող է դառնում», գրում է Ս. Աղաբաբյանը - երբ անցնում է գավառական քաղաքի պատվելիներին՝ Մազուրի Համոյի շրթանքի կողքից: Մազուրի - համոյական «ազգային իդեալի» չարենցյան պակասակերտումը հնչում է որպես մեղադրական թողոթ ու մահվան դատավճիռ»²:

Ամբողջ վեպում զգացվում է Չարենցի ներքին ակնածանքը Դաշնակցության հանդեպ: Բանաստեղծի բնորոշումով Դաշնակցությունը տիեզերական կառույց է, մտքերի, սրտերի և կամքերի հավաքականություն, ազգային ոգու գասումի և վրեժի արդար բռունցք: Իր գլխավոր հերոսին տալով Ասովաճատրյան ազգանունը՝ բանաստեղծն ասես ակնարկում է, որ նա ի վերուստ կոչված նոր փրկիչ էր, որ պիտի փրկեր երկիր Նաիրին, եթե չլինեին «հույս» բոլշևիկները: Պատահական չէ, որ վեպի վերջում իր հերոսի խաչելությունը Չարենցն ուղղակիորեն համեմատում է Քրիստոսի խաչելության հետ՝ հավասարության նշան դնելով մարդկության փրկության ճանապարհին խաչված Քրիստոսի և հայրենիքի փրկության ճանապարհին խաչված Համոյի միջև: Արամազդից Քրիստոս փոխակերպում - անցումը ազգային հզոր ոգու և ուժի խաչելությունն է՝ հարության խորհուրդով ու ներքին հավատով:

Մեկ անգամ չէ, որ Մազուրի Համոյի կերպարում Չարենցը գտնում է ինքն իրեն: Այդ առումով չափազանց ուշագրավ և կարևոր է նաև Վ. Տերյանի «Մի՛ խառնեք մեզ ձեր վայրի, արջի գեղերին...» տողով սկսվող հայտնի բանաստեղծության երկտողի հիշատակումը՝ ազգային կորուստների խոր գիտակցումով և բոլոր արհավիրքների միջից վերստին հառնելու մեծ հավատով: Չարենցը նույն գուգահեռի վրա է դնում ազգային գաղափարական գործչին՝ Մազուրի Համոյին, և ազգային մեծ պոետին՝ Վահան Տերյանին՝ «Երկիր Նաիրի»-ի տառապյալ երգչին:

Դաշնակցական հերոսն ամենուր է՝ բանավտություններ վարելիս, կամավորներ հավաքագրելիս, կռվող կամավորների համար հանգանակություն կազմակերպելիս: Անտարբեր դավին, որ հետո զնցի նման պիտի կրծեր, ջլատեր նաիրյան շարքերի կոռ միասնությունը, Համոն ինքնամոռաց ճառեր է ասում՝ ոգիներ խանդավառելով հայրենիքի ազատագրման համար: Ազգային մեծ

¹ Դ. Գասաբյան, Եղիշն Չարենց: Հայոց բանաստեղծության մայրաքաղաքը, Ե., 1996, էջ 208:
² Ս. Աղաբաբյան, Եղիշն Չարենց, Ե., 1973, էջ 408-409:

նպատակի շուրջ համախմբվում են բոլորը՝ դաշնակցական թե՛ հնչյակ, ժողովուրդը և եկեղեցի: Կամավորական խանդավառ խմբեր են գալիս հեռավոր Նյու Յորքից, Բուրյարիայից, Վանից, Բիթլիսից, գալիս են նախորդական բոլոր կողմերից: Դա, ինչպես Չարենցն է պատկերում, ազգային աննկարագրելի խանդավառ շարժում էր, որ ճեղք տվեց, սակայն, բոլշևիկների ապագային ձեռքով: Ահա հուսիկ քահանայի կողք, որ շատ բան է ասում ինչպես այդ օրերի, այնպես էլ Չարենցի քաղաքական վերաբերմունքի մասին. «Սուրբանակ, հանճարեղ են եղել նախորդի արքաները. նրանք իմացել են կապել հոգևորն ու մարմնավորը, սուրը և խաչը կրոնն ու ռազմական կորովը: Ստոր, նենգ, նաական դավաճանությունն է եղել մեզ կործանողը, անձնատու վասակներն են եղել մեր տունը քանդողը: Լավ է մարդ պատկով ընկնի պատերազմի դաշտում իր սրբազան կրոնի ու հայրենիքի համար, քան քարշ տա անասնական զերթություն, ինչպիսին քարշ ենք տալիս մենք հինգ դարից ավելի: Բայց ահա հասել է նորից վայրկյանը վերածնության, և դեպի նոր Ավարայր, նոր վարդանանց պատերազմ է կանչում իր բոլոր ազնիվ գավակներին մեր տառապյալ հայրենիքը...»:

Ակնհայտ է, թե՛ «վասակներ» անվանումով ում նկատի ուներ Չարենցը՝ ընթերցողին հասալ դարձնելով իր արգահատանը վեպի բոլշևիկ հերոսների՝ Դաշնակցության անակզբույթ հակառակորդների հանդեպ: Չարենցը հիշատակում է նաև ժողովրդի գիտակցության մեջ սրբազան ճանաչումը՝ Անդրանիկ, Դրո, Բենի. բոլորն էլ շարկապված են «նախորդան գրասենյակին»:

Վեպի երկրորդ գլուխը Չարենցն ավարտում է անասելի բուռն ոգևորությամբ: Անբողջ կարսը՝ ծեր թե՛ մանուկ, կին թե՛ տղամարդ, խմբվել է կայարանում՝ դիմավորելու Նախրի մենկող կամավորական ջոկատներին: Դա նոր Ավարայր էր, երբ ամբողջ ժողովուրդն էր եղել սրբազնագույն նպատակի համար: Այդ բուռն ոգևորությունը, նվիրումի կամքն ու ռազմի կորովը հետո պիտի փոխվեին ճիշտ հակառակի՝ հաղթության արժանապատիվ երթից շրջադարձ կատարելով դեպի նահանջի կորստաբեր ուղին: Այդպես հանձնվեց և խարդավանքներով վերագրավվեց գրեթե ազատագրված երկիր Նախրին:

Վեպի վերջին գլուխը Չարենցը սկսում է նույն դառը հարցումով. ո՞րն է, վերջապես, երկիրը Նախրի: Եթե առաջաբանում Չարենցն այս հարցումին պատասխանում էր նույնչափ սրտմտող հարցումով՝ «գո՞րցն մշուշ է նա, ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն», ապա վեպի վերջում կասկածանքին հաջորդում է անվարան բացարկը: Պատմական իրական կարսը ներկայացնելով որպես երկիր Նախրի՝ Չարենցը հանգում է իր գլխավոր ասելիքին. «Մի՞թե կարող էր «ուղեղային մորմոքը» կերպավորվել և իրականություն դառնալ. մի՞թե կարող էր, սիրելի՛ ընթերցող, միս և մարմին ստանալ «սրտի հիվանդությունը» և քայլել քաղաքում, ո՛չ թե ուղեղում կամ սրտում, այլ իրական քաղաքում: Ձառանգանք չէր այդ քաղաքը, և ոչ էլ նրանում ապրողներն էին գառանգանք»: Այո՛, կար և մնում է իրական Նախրին՝ բոլոր նախորդների բնիկ հայրենիքը, բայց որպես այդպիսին չկա ոչ մի աշխարհագրական քարտեզի վրա: Ուստի այն և՛ կա, և՛ չկա: Այդ լինել- չլինելու հանգամանքի մեջ Չարենցը դնում է իր և յուրաքանչյուր նախորդ արժանապատիվության հարցը: Չկա քարտեզի վրա երկիր Նախրին, բայց կա իրական և կա նաև արդեն խաչված Մագութի համոյի «ուղեղում», այսինքն՝ Դաշնակցության գաղափարի մեջ: Ուրեմն, Չարենցի համոզմամբ, «Նրան, այո՛, Մագութի համոյի ուղեղին մենք պիտի դիմենք, <...> եթե ուզում ենք իսկական ակունքից խմել կենսարար հեղուկը մեր հավաքական կամ իր՝ Մագութի համոյի տերմինոլոգիայով ասած՝ «ազգային գոյություն»: Սա էր նաև այն հավաքական ուժը, որի մեջ Չարենցը 1930-ական թթ. պիտի տեսներ մեր ժողովրդի փրկությունը և գրեթե իր խորախորհուրդը՝ «Պատգամը»՝ «Ո՞վ է հայ ժողովուրդը, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

Հայրենիքը գոյատևում է նախ և առաջ ազգային գաղափարաբանությամբ, իսկ ազգային գաղափարախոսությունը կրող հավաքական ուժը Չարենցի վեպում Դաշնակցությունն է: Ազգային գաղափարախոսության՝ դեռ հայկից սերված «Մահ կամ ազատություն» նշանաբանով է, որ դարձրեց փոխանցվել է երկիր Նախրին. «Որովհետև նա՛ էր (ուղեղը և ոչ թե Մագութի համոն), որ տարիներ շարունակ բոլոր համանման ուղեղների կատարյալ կատարելատիպը լինելով՝ որպես առասպելական այն ցուլը, կրում էր իր ուղեղն եղջյուրների վրա... երկիրը Նախրի: <...> Տարիներ, դարեր շարունակ, հնամենի հնուց կրում էր իր եղջյուրների վրա մի ամբողջ երկիր, և այն էլ այնպիսի մի տիեզերական երկիր, ինչպիսին էր երկիրը Նախրի»: Բայց և Չարենցը սուր տագնապներ, ջղաճգումներ է ունենում, իր խաբերով՝ քարից քար խփվում, որովհետև գնդել, առասպել են դարձել և՛ իրական ծննդավայրը, և՛ պատմությունը, և՛ ազգային գաղափարաբանությունը: Ստացվում է, որ գուր խաբկանք է եղել ամեն ինչ. «ուղեղային մշուշ», «սրտի հիվանդություն»: Բայց հոգեկան ուժգին մակրոթագույթանք երբ հաջորդում է սթափ տեղատվությունը, Չարենցը հակասում է նորից ինքն իրեն՝ գրելով. «Նրան, միայն նրան, այսինքն ոչ թե Մագութի համոյին, այլ նրա հանճարեղագույն ուղեղին էր, այո՛, պարտական նախորդայն այդ քաղաքը իր երկրային գոյությամբ, և առանց նրա, այսինքն ոչ թե Մագութի համոյի, այլ նրա ուղեղի, չէր կարող գոյություն ունենալ, անգամ մի երկվայրկյան ասքել ոչ միայն նախորդայն այդ քաղաքը, այլև ամբողջապես հենց ինքը՝ երկիրը Նախրի»: Չե՛ս հավատում: Նայի՛ր շուրջդ ապա. ո՞ր է մեր նկարագրած քաղաքը, ո՞ր են նրա բնակիչները: Չկան, ծուխ են դարձել, գնդել են մշուշում. դարձել են մուժ ու հիշատակ: Ինչո՞ւ: Որովհետև չկա, այլևս գնդել է մշուշում Մագութի համոյի ուղեղը, չկա. մուժ է դարձել. դարձել է մշուշ ու հիշատակ»:

Վեպի երրորդ մասում Չարենցը գաղտնագերծում է մեր ազգային ողբերգության բուն ակունքները, ասելիքը հրապարակում ո՛չ ենթաշեղծաբան, այլ ուղղակիորեն: Այստեղ է, որ Չարենցն, ի վերջո, տալիս է քաղաքական պատասխանը ուղեղամորմոք այն հարցի, թե՛ ինչո՞ւ՝ ընկավ երկիր Նախրին: Հշմարտությունն այդ տարիներին հրապարակավ ասելու և իր քաղաքական վերաբերմունքն ի յուր ամենքի ճշտելու համար առնվազն պետք էր սխրանքի գնալ: Պատմական հավաստիությամբ Չարենցը ներկայացնում է հայրենիքի կորուստի քաղաքական պատճառները՝ ուղղակի ազգային դավաճանություն համարելով այդ օրերին հայ բոլշևիկների գործունեությունը՝ ի դեմս վեպի բոլշևիկ հերոսների՝ օր. Սաթյոյի, Կարո Դարայանի և Մարտին Դրաստամատյանի: Վեպի այս մասում է նաև, որ Չարենցը բացահայտում է իր գլխավոր հերոսի՝ Մագութի համոյի ողբերգական կերպարը: Ազգային նպատակի իրագործման ճանապարհին Չարենցի հերոսը հանուն Նախրի արտասովոր ինքնագոհողության է դիմում. համոն սեփական աչքերով տեսնում է քաղաքի ռուս պարենիսի իր կնոջ հետ իր իսկ ննջանքները: Երեկվում է վատաստությունը, սեփական պատվախնդրությունը մոռացած՝ համոն տագնապում է Նախրի համար. նա, ում հետ պիտի ազատագրի երկիր հայրենին, բռնաբարում է իր ընտանեկան սրբությունը, և դա՛՝ ճակատագրական այն պահին, երբ, ինչպես Չարենցն է գրում, «ուղեղայինն արդեն երկրայինի պիտի փոխվեր. ուղեղայինը պիտի իրականանար»: Հիշտ այդպես բռնաբարվում է նաև Մագութի համոյի ազգային սրբությունը: «Քաղաքական իրադրությունն ինքնին դառնում է գավիշտական,- նկատում է Դ. Գասպարյանը,- և մահաշունչ ծաղրը տարածվում է ամեն ինչի վրա: Ուղեղային եղջյուրներից մինչև ամուսնադավության պղծեր մի քայլ է միայն ոչ միայն համոյի համար, այլև՝ ամբողջ երկիրը»¹: Ռուսական գործերը, ըստ Չարենցի, 1914 թ. առաջ շարժվելով և նահանջելով Արևմտահայաստանից, մեծ կորուստներ պատճառեցին՝ արևմտահայությանը թողնելով դարավոր ոտնի յաթաղանի ներքո: «Ձիերը, քարագած նիթերների նման,

¹ Դ. Գասպարյան, Եղիշեն Չարենց: Հայոց բանաստեղծության մայրաքաղաքը, Ե., 1996, էջ 231:

տնկերում մնացին»։ Չարենցի ակնարկած Նիոբեն Մագույթի Համոն է, հունական առասպելի՝ գավակներին կորցրած մայրը, որ կերպարանավորվում է արցունք թափող քարի։

Վեպում Չարենցի խոհերը շատ դեպքում արտահայտում է Մագույթի Համոն։ Ահա նորից շրջվում են քաղաքական խաղաղթերը, ցարական գործերը վերագրվում են «ներազյալ վայրերը»՝ հասնելով մինչև Էրզրում. կատարվում է Մագույթի Համոյի՝ դեմ պատերազմի նախաօրնի կանխատեսումը, բայց բավականին ուշ, մեծ կորուստներից հետո. «Ինչո՞ւ հնարավոր չէր Էրզրումի գրավումը «ցոթ» օրից. ո՞վ էր խանգարողը։ Ո՞վ կար դեմը կեցած, ի՞նչ գորավոր ուժ. ռազմի ի՞նչ կարողություն... Ո՞վ, ո՞վ վերցրեց վաճառել տե՞ղ ոչ՝ Նաիրյան բանակը. ո՞վ վերցրեց նույն Էրզրումը... «Արիկանե՛ր, լրբե՛ր, դավաճանանե՛ր»- փրփուրը բերանին որոտում էր հաճախ, ձեռքը սնդանին խփելով, Տեղական կոմիտեի նիստերին Մագույթի Համոն»։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, ըստ Չարենցի վեպի, մեծ հեռանկարներ է նախագծում Նաիրիի կյանքում։ Դարավոր ռոմանտիկ էր եղել, թվում էր՝ հասնել է հայ ժողովրդի արյան հատուցման պահը, մարմնավորվում, իրականություն էր դառնում նրազյալ Նաիրին։ Բայց վրա է հասնում 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունը՝ խորտակելով ազգային վերջին հեռանկարները։ Ռուսական հեղափոխությունից հենց Չարենցը սկսում է երկիր Նաիրիի կորուստի պատմությունը։ Յարական գործերը հետ են կանչվում Արևմտահայաստանից՝ հայ կամավորներին թողնելով միայնակ։ Բայց ռազմաճակատը քայքայող ամանամեծ չարիքը, ինչպես Չարենցն է փաստում, «դեզերտիկությունն» է։ Չարենցը մերկացնում է հայ բոլշևիկների ազգությամբ գործունեությունը, ինչի արդյունքում ջլատվում են նաիրյան բանակի շարքերը, և սկսվում է դասալիքություն, նահանջի և ազգային կորուստների ծանր ճանապարհը։ Չարենցն մտքի միջոցներով, գրաբարություններով, ստահող խոստումներով Չարենցի բոլշևիկ հերոսները «դեզերտիկություն» են քարոզում կոկող կամավորների և ժողովրդի շարքերում՝ առաջխաղացում ասպետներով դարավոր ռոմանտիկ համար։ Եվ ի՞նչ էին տարածում նրանք հայրենիքի ազատագրման նվիրյալների՝ Մագույթի Համոյի և նրա գաղափարակիցների մասին. իբր Մագույթի Համոն իր «Լույս» նավթարդյունաբերությունից արժանանալով նավթ է վաճառել դարավոր ռոմանտիկ, սակիներ դիզել իր ժողովրդի արյան հաշվին, իբր բժիշկ Սերգեյ Կասպարիչը սպանել է իր հիվանդ երիտասարդ կնոջը, որպեսզի ազատվի նրանից, և որ նա նաիրյան զեղեկություններ էր մատակարարել գաղտնի բաժանմունքի վարիչին։ Չարենցը բազմիցս հերքում է նման տեղեկությունների իրավագիտությունը, մատնանշում այդ խայտառակ, նենգ գրաբարությունների հեղինակներին. «Այսպիսի ահա չվաճառված ամբաստանություններ կային իրա- Համո Համբարձումովիչի և բժիշկ Սերգեյ Կասպարիչի հասցեին այդ միջակայքում, և մենք չենք կասկածում, որ այդ միջակայքում նամակը կարող էր այլ աղբյուր ունենալ, քան օր. Մաթոյի փչացած ուղեղը, որ, ի բնի փչացած լինելուց բացի, տարիներ շարունակ կրել էր իր վրա մի ավելի ևս փչացած, ավելի քան շնական ուղեղի - պ. Մարութի ուղեղի - ազդեցությունը»։

Ահա պատմական ամբողջ դառը ճշմարտությունը՝ Չարենցի անկաշառ մեկնաբանությամբ. «Ամեն ինչ փոխվել էր և ընդունել միանգամայն նաիրյան կերպարանք։ Նաիրին էր, հին, նրազյալ, հավիտենական Նաիրին, որ տարիների մոտից, մշուշից ելած՝ առել էր իրական կերպարանք։ Եվ ամեն ինչ լավ էր գնում, նույնիսկ կարելի էր ասել, որ կատարյալ հանգիստ ու խաղաղություն կտիրեր նաիրյան այդ քաղաքում և շրջանում, եթե չլինեին մի շարք ստոր, անպատկառ, նաիրադավաճան մարդիկ, որոնք խանգարում էին նորաստեղծ նաիրապետության հանգիստը։ Եվ ո՞վ գիտե՞ր կատարվելի՞ս արդյոք հեռագրա դժբախտ ու ահավոր դեպքերը, եթե չլինեին այդ ստոր, անպատկառ, նաիրադավաճան մարդիկ։ Երևակայում ե՞ք՝ դրանք, այդ ստոր, դավաճան, անպատկառ մարդիկ, դեմ էին «գրավված վայրերի» պաշտպանության. ինչ-որ խաղաղություն էին պահանջում այդ ստոր, դավաճան, ազգությամբ մարդիկ, երբ դեմ չէր գեներալադուստր ռոմանտիկ, ավելին, երբ իր վերջին հորդաները հավաքած՝ թափափուկ բանակներով պատրաստվում էր «գրավված վայրերի» խուժել, վերստին հրի ու սրի մատնել այնքան դժվարություններով վերջապես ազատագրված երկիրը Նաիրի... Օ, ոչ մի անուն չէր կարելի դնել այդ նաիրաբաց տխրությունները, քան այն անունը, որ դրել էր Տեղական կոմիտեն, ո՞չ, «Ընկերությունն» ինքը, և այդ անունն էր, ինչպես քանիցս կրկնել ենք ի միջի այլոց, «Ազգային դավաճանությունը»։ Եվ ովքե՞ր էին դրանք, և ո՞վ էր դրանց ղեկավարը. <...> արյունարբու մի սկյուռ, ռազմած մի մոնոլո, մի գերմանական լրտես, որ պլոմբած վագոնով հայրենիք վերադարձած՝ չին գործերու և անվարտիք ավարաներու օգնությամբ ներսերում լսել էր արդեն իշխանությունն ու հանձնել այն գերմանացիներին՝ այսպիսով գլուխ բերելով իր այն խոստումը, որ տվել էր արյունարբու Վիլհելմ կայսեր...»։

Չարենցը բացում է իր օրերի պատմության մտքի փակագծերը, հայեցում և վերստին հայեցում նրանց, որ գեներալադուստր մեր դարերի վատասակը՝ ազգային պետականությունը՝ 1918 թ. Հայաստանի անկախ հանրապետությունը։ Խորհրդահայ չարենցագիտությունը շրջանցել է այս ամենը, բոլշևիկների վիպական կերպարված պատմական նախախիթերը։ «Ըստ երևույթին, - գրում է գրականագետ Հ. Թամրազյանը,- իսկական բոլշևիկների գործն ու պայքարը չէր հարմարվում երգիծական վեպի մտահղացմանը։ <<> Պ. Մարութեն, ըստ էության, որ ընկերակիցների հետ միասին, մնում է որպես դաշնակցության անպրիցիպալ հակառակորդ։ Բայց նրանց միջոցով Չարենցը կատարում է որոշ մերկացումներ, բացում դաշնակցության գործունեության մտքի կետերը»¹։

Յուրայինների մատնությամբ գերեզմանավորվում է արդեն ազատագրված Նաիրին, ռոմանտիկ թափափուկ հորդաները հասնում են մինչև կարս։ Մագույթի Համոն գերմարդկային ճիգեր է գործադրում, հրատապ միջոցներ ձեռնարկում դեմ հնարավոր փրկության համար, բայց կործանումն անդարձ էր. «Հավիտենական Տիվանդի հորդաներից սարսած, Մահամերձի թափափուկ բանակներից սարսափահար՝ նախիրների նման արևի տվին նաիրյան բանակները»։ Կարսի բերդում առանց գործի մնացած Մագույթի Համոն ռդբում է՝ կեղերվելով իրեն. «Ո՞ր է, ո՞ր է ուժը, ո՞ր է կորովը հնամյա նաիրյան ցեղի. ո՞ր է երկաթե բռնցքը... Ո՞ր է, - հարցնում էր՝ դառնացած Եհովայի նման մազերը պոկելով, Մագույթի Համոն. բայց պատասխան չկար. բերդի հազարամյա, մուսլի պարիսպներն էին միայն լուռ նայում Մագույթի Համոյին, վերջին այդ արքայակերպ նաիրցուն»։ Ուտիլը մտնում է արդեն վատկող քաղաքի դարպասներից ներս, սրի քաշում բերդաքաղաքում մնացած բնակչությանը։ Մինչև վերջին վայրկյանը իրենց դիրքերի վրա, երազուն դրոշին հավատարիմ, մնում են Մագույթի Համոն, ընկ.Վառդայանը, Սերգեյ Կասպարիչը։ Բերդի աշտարակի ամենաբարձր կետում՝ երազունի կողքին, նրանք գերեզմանավորվում են և, գարիտների գանահարանքի եկթարկվելով, խաչելության հանվում այն հեռագրասյունների վրա, որոնք մի քանի օր առաջ կանգնեցրել էին հայրենիքի դասալիքների համար։ Չարենցն իր պատմությունն ավարտում է խորհրդանշական պատկերով. Մագույթի Համոյի գլխավորում ռոմանտիկ մի տախտակ է փակցնում՝ վրան նաիրյան տառերով գրված՝ Մ.Հ.Ա.Ն., որ նշանակում է՝ «Մագույթի Համո՝ Արքա Նաիրի»։ Ճիշտ այդպես խաչելության էր հանվել յուրայինների կողմից մատնված մարդկության փրկիչը՝ Քրիստոսը, և խաչված Հիսուսի գլխավորում ևս գրված էր՝ Հ.Ն.Ա.Հ., այսինքն՝ Հիսուս Նագովրդի՝ Արքա Հրեից։ Ի դեպ, դաշնակցության և Քրիստոսի խորհրդանշական պատկեր-անդրադարձն առկա է ոչ միայն Չարենցի վեպում, այլև դարասկզբի հայ մտքի պատմության մեջ. «Ինչպես Նագովրդու մեծությունը նրա մեջ չէ, որ պատմության

¹ Հ. Թամրազյան, Եղիշե Չարենց, Ե. 1981, էջ 269:

մեջ մի քանի փաստեր թողնեց, այլ որ զգայապաշտ մարդկության նոր իղնախներ տվավ և մի այլ աշխարհի կարտոտվ հոգիները վառեց, այնպես էլ մեր նորագույն պատմության այս հերոսներն ու առաքյալները արժեք դարձան ոչ թե իրենց հաջող կամ անհաջող կրթիվներով, այլ նրանով, որ առաքինությունների մի նոր տալիստակ դրին իրենց ժողովրդի առջև»¹:

Չարենցի քաղաքական վերաբերմունքի տեսանկյունից կարևոր է նաև վեպի վերջաբանը: Սոսքի մի առիթով «համբավ» անվանելով իրեն՝ Չարենցը Նաիրիի մասին խոսքը վերջացնում է ողբերգա-երգիծական երանգով. «Նաիրունագրութիսանոյական գարի, որ տեսնել էր մի անգամ երկարականջ քեռին իր այն նշանավոր երագուն»:² Այսինքն՝ Նաիրին որպես նվիրական երագանք հարակայում է ոչ միայն Դաշնակցության գաղափարաբանության, այլև իր՝ Չարենցի էության մեջ:

«Երկիր Նաիրի»-ն գրականագիտության մեջ շատ է համեմատվել Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ի հետ: Այդ առթիվ Ս. Աղաբաբյանը գրում է. «Չարենցը նույնպես գործ ուներ բացված վերքերի հետ, բայց նա տեսավ նաև ազգային վերածնության սկիզբը, ուստի և պետք է դիմեր գրնգուն, ցնծագին ուրախության ոճին»²: Չլիսելով անվանի գրականագետի այս դիտարկումը և մի կողմ թողնելով գրական բոլոր առնչությունները՝ նշենք միայն, որ «Վերք Հայաստանի»-ն և «Երկիր Նաիրի»-ն խաբված և ստրկության դատապարտված ժողովրդի պատմության ողբերգելի են, ազգային վերքի խոր հառաչանքներ: Ստրկության տիրապետությանը չի վերջանում Չարենցի ողբը, ինչպես չէր վերջանում «Վայրենասերի ողբը ռուսական տիրապետությանը: Ինքը՝ Չարենցը, վեպում ընդգծված տառատեսակով գրել է. «Մտաչատուր Աբովյանը»՝ Վերք Հայաստանի, որը հայրենասերի « իր հայտնի վեպում պատմում է, թե ինչպես Լիդիագլոց կրնեսո թագավորի համր լեզուն բացվում է մայրենի լեզվի հրաշալի հրաշքով: Իմաստն այն է, որ հայրենագործ մարդու գոյությունը մի վերք է, մի յարա, իսկ մայրենի լեզուն՝ հրաշարաբ բազմակ: Կա կորույսյալ հայրենիքը, կա նաև կորույսյալ հայրենիքի լեզուն՝ որպես կորուստի հիշողություն, ինքնության ակունք, հոգևոր հիմք ու սկիզբ վերագտնում: Չնոռանանք, որ «Երկիր Նաիրի»-ն հիմնաքար եղավ կորույսյալ հայրենիքի գրականության ստեղծման ճանապարհին:

Ի՞նչը մղեց, սակայն, նաիրապաշտ պոետին «Երկիր Նաիրի»-ից հինգ տարի անց՝ 1929 թ., նաիրադավան կուսակցությանը հղելու «Դաշնակցականներին» բանաստեղծությունը: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե Չարենցը տուրք է տվել ժամանակի հակադաշնակցական քաղաքականությանը, մանավանդ որ իր դեմ նագիծնալիստական մեղադրանքներ էին ուղղում: Մեր համոզմամբ, բանաստեղծության ենթախորքում Չարենցը դրել է իշխող վարչակարգի գաղափարախոսությունը և այդ գաղափարախոսությանը հյու համակերպված սերունդի հոգեբանությունը.

-Մեզ ապի նրանք, որ կյանք մի վսեմ
Կերտելու համար հարկավոր է նախ
Ձեր դեմ մահացու պայքար սկսել,
Ձեզանից լինել հեռու և անկախ...

Պարզ է դառնում, թե իշխող կուսակցությունն ինչպես էր «ժողովրդի թշնամի» հռչակում ազգային կուսակցությանը՝ պաշտոնական քարոզչությանը գործելով նրա գաղափարաբանությունը խեղաթյուրելու և ոչնչացնելու ուղղությամբ: Բանաստեղծության վերջում Չարենցը գրում է, թե «Երգում է քնարն իմ պոնձաձույլ»:³ Շատ չանցած՝ Չարենցը հրաժարվեց այդ քնարից և կրկին կանգնեց մեծ մայրուղու վրա: Այդպես էլ վերնագրեց հաջորդ գիրքը՝ «Գիրք ճանապարհի», որ նաև իր անցած ճանապարհի խոհերի գիրքն էր:

1933 թ., կրկին անդադարադադարով «Դաշնակցականներին» բանաստեղծությանը, Չարենցը գրում է «Մոնետ»-ը՝ բնաբան ընտրելով առաջինի «Օ, դուր ողբալի՝ անակալեզներ» տողը: Նշենք, որ «Գիրք ճանապարհի»-ի «Արվեստ քերթության» շարքն սկսող այս բանաստեղծությունը նախորդում է «NOSTALGIA» երկմասանոց բանաստեղծությանը, nostalgia կամ կարտոտախտ՝ հեռվում մնացած հայրենիքի հանդեպ: Հայրենական ցավով հիվանդ պոետը մի ձեռքով հոգով երգում էր այն, ինչի ուխտավորն էր Դաշնակցությունը, մյուս ձեռքով քննադատում Դաշնակցությանը: Դա լավագույնս հիշեցնում է հավատաբնուող միջնադարի՝ եկեղեցական քարացած դոգմաների ու ավանդական շարքնի ժամանակահատվածը, երբ բանաստեղծները կյանքի կարտոտը երգելու համար Աստուծո ներքող պիտի ասեին:

Այն խոհերն ու ապրումները, որ արտահայտում է դեռ 1925-ին գրված «Հանգուցյալ պարոնը կամ պարոն հանգուցյալը» պատմվածքի դաշնակցական հերոսը, նաև Չարենցին են: Հռոմում Չարենցը, որին հավատացրել էին, թե Դաշնակցությունը մեռած է ու գերեզմանված, վերագտած բախտի ու հավատի նման հանդիպում է «հարություն առած» դաշնակցական հերոսին՝ վերստին նույնացնելով նրան՝ Քրիստոսի կերպարին, նրա միջոցով բացելով իր մտածումները: Ամբողջ պատմվածքը որոշված է Չարենցի զուգված համակրանքով ու ներքին սիրով: Ասելիքը դնելով խորքում՝ Չարենցը խոսքը վերջացնում է անհարկի քննադատությամբ՝ իր քաղաքական վերաբերմունքը չբացահայտելու համար:

1933 թ. գրած «Մահվան տնսի» պոեմում, Չարենցը, ուրվագծելով հայ ազգային-ազատագրական շարժման նվիրյալների ողբերգական ու վսեմ կերպարները՝ Բաբի, Խրիսյան Հայրիկ, Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Զավարյան, Ռոստոմ Չորյան, Միսանյան, Վարուժան, Ահարոնյան, Խաժակ և ուրիշներ, և նրանց հետ որպես հավաքական ուժ՝ Դաշնակցությանը, շեղանկով ինքն իրեն և պատմական ճշմարտությանը՝ Դաշնակցության հիմնադիր-խորհրդանիշներից մեկի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի մասին գրում է.

Ես սրտի փոխարեն ունեի իմ կրծքում պողպատ գապանակ,
Անձամոթ էր կյանքում ինձ համար ամենայն վարանում ու մահ,
Մեր երկրի արի այրերից կազմեցի ես մեծ մի բանակ,
Եվ մեր սև դրոշի վրա գրեցի «Հայրենիք կամ մահ»:

Գնացին նոքա, այդ արի գինվորները, Երկիրն Ավետյաց,
Տիրում էր այնտեղ բռնություն, և՛ ոճիր, և՛ կյանք անազատ.
Գնացին նոքա՝ սրբելու մեր դեմքից նախատիներ ու լաց,
Բայց երկիրն այրյալք որդեղեց տագնապած Արքան այն գազան:

Այս խոր ընթացումն ու պատկառանքը Չարենցն ուներ Դաշնակցության հանդեպ, ինչքան էլ բացարձակ չխոստովաներ: Չարենցի ճանապարհը ևս նրան տանելու էր ինքնագոհաբերության, և Գողգոթայի նոր խաչափայտին գամվելուց առաջ բանաստեղծի միտքը պիտի շաղափեր այս տանջալի խոհը.

¹ Գ. Նժդեհ, Հատրնտիր, Ե., 2001, էջ 146-147:
² Ս. Աղաբաբյան, Եղիշե Չարենց, Ե., 1973, էջ 438:

-Ի բրև հիտ՞ու եւ արդոք յառ բարձրանում,-
Թե՞ ավագակ եւ լոկ դու մահապարտ...
Պիղատո՞ւ է արդոք այսօր ամեն մի մարդ,
Որ քո հանդեպ ձեռքերն է լվանում...
...Ունե՞ս արդոք, հոգի՛ս, անագորոյն նժար,
Որ նժարես այս խոհն անկշռելի
Չարչարանքիդ այս սև կնագիշերին...

Հիշենք, որ Չարենցի հոգևոր աշխարհում խաչին գամված առաջին հերոսը դաշնակցական Մագույթի համոն է: Մի դեպքում խաչելություն թուրք հորդանների, մյուս դեպքում՝ բոլշևիկյան իշխանության կողմից: Երկու դեպքում էլ խաչելություն Նաիրիի ճանապարհին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղաբաբյան Սուրեն, Եղիշե Չարենց, Ե., 1973:
2. Գասպարյան Դավիթ, Եղիշե Չարենց: Հայոց բանաստեղծության մայրաքաղաքը, Ե., 1996:
3. Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Ե., 2001:
4. Եղիշե Չարենց, «Երկիր Նաիրի», Ե., :
5. Թամրազյան հրանտ , Եղիշե Չարենց, Ե. 1981:

Հ Տ Դ 941 (479. 243)
Գ Մ Դ 63. 3 (25) 43
Ա - Բ 706

Գրականագիտություն

Զինաիդա Բալայան
դոցենտ, բ. գ. թ., ԱրՊՀ, գրականության եւ լրագրության ամբիոն
E-mail: zinaida_araqelyan@mail.ru

**XIX ԴԱՐԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՅԱՆԸ.
ՐԱՅՆՈՒ «ՆԱՄՄԱՅԻ ՄԵԼԻԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» ԳԻՐՔԸ**

Աշխատության պատմական ժամանակաշրջանն ընդգրկում է XVIII-XIX դդ. Սասնայի մելիքություններում քաղաքական կյանքի, տարածաշրջանում՝ պատմաաշխարհագրական լանդշաֆտում, քաղաքական իրավիճակին տիրապետել գանկագող հարեւան երկրների երկդիմի խաղերի, արտաքին եւ ներքին հարաբերությունների, ինքնիշխանության կորստի սուր պատկերը, ապա ռուսական կայսրության ենթակայության տակ հայտնված արցախահայության ազատագրական պայքարը պարսից տիրապետության դեմ, քաղաքական դիրքորոշումները, հուսախաբություններն ու կորուստները, լուսավորչական-կրթական շարժումը, Անդրկովկասում Շուշիի՝ «արվեստների օազիսի» լուսավորության կենտրոն հանդիսանալը՝ ներկայացնելով Արցախում ծավալված ազատասիրական կյանքի հարուստ նկարագիրը:

Բանալի բառեր. Արցախ, գրականություն Արցախի մասին, Սասնայի մելիքությունները, ազգային, Րաֆֆի, XVIII-XIX դարեր, քաղաքական դիրքորոշումները, հուսախաբություններն ու կորուստները:

Зинаида Балаян,
к.ф.н., АрГУ, доц. каф. литературы и журналистики,
E-mail: zinaida_araqelyan@mail.ru

“ЭПИЧЕСКИЙ АРЦАХ 19-ГО ВЕКА: КНИГА РАФФИ “МЕЛИКСТВА ХАМСЫ”

Работа охватывает историческую эпоху, которая включает в себя политическую жизнь Меликств Хамсы 18-19 веков, двойные игры соседних стран, которые хотят завладеть политической ситуацией региона, внешние и внутренние взаимоотношения острую картину самоуправления, а так же освободительное движение арцахства, находящегося под русским правлением, против персидского ига, политические ориентации, потери и надежды, культурно-просветительское движение, Шуши как “оазиса искусств” в Закавказье, представляя картину культуры, литературной богатой жизни Арцаха.

Ключевые слова: Арцах, литература об Арцахе, Меликств Хамсы, национальный, Раффи, 18-19 вв, политические ориентации, потери и надежды.

Zinaida Balayan,
ASU, PhD in Philology, Associate Professor
E-mail: zinaida_araqelyan@mail.ru

EPIC ARTSAKH OF 19TH CENTURY: «KHAMSA MELIKDOMS» BY RAFFI

The study covers the political life of Khamsa Melikdoms, the relations of Artsakh with neighboring states, its internal situation, loss of self-government, struggle against Persians and unification with Russia, political stance, educational movement, cultural and literary activity in the 18-19th centuries.

The study was carried out by the application of comparative, synthetic, hermeneutic, axiological and structural methods. The analysis focused on typological method that helped to disclose the characteristics of literature, education, history and culture.

Key words: Artsakh, Artsakh literature, Khamsa Melikdoms, national, Raffi, political orientation, educational movement, 18-19th centuries.

Րաֆֆու «Սասնայի մելիքություններում» կատարված բնութագրումները բնորոշում են մարդկային հատկանիշները, հուշում, թե որտեղից է գալիս մելիքությունների պատմության էթնիկական տրվածքը՝ անմիաբանությունը, դրա հետեւանքով ծիլ տված արյունալի բախումները:

«Սասնայի մելիքությունների» շարադրանքում այս երեւույթը առկա է դառնում թե՛ Մելիք Շահնազար II-ի, թե՛ Ռուստամի ու այլ անմիաբանների տիպական գծերում:

Մելիք Միրզա խանը եւ նրա ժառանգները (մելիք Ալլահվերդին (շփոթելի Հասան Ջալալյան մելիք Ալլահվերդու հետ), եւ Մելիք Ղահրամանը պատմական կերպարներ են: Րաֆֆին, բնութագրելով հերոսներին, նրանց ներկայացնում է նաեւ վիպական շղարշներով՝ հետեւելով ավանդություններին: Անշուշտ, Ժողովուրդը նրանց մասին հետաքրքիր պատմություններ է ստեղծել՝ յուրաքանչյուրին որակելով ըստ արժանիքների: Օրինակ՝ անմիաբան Մելիք Ղահրամանը, մատնությունաբեկ խաչնի Հասան Ջալալյան իշխանին՝ քաջ ու անպարտելի մելիք Ալլահվերդուն իբր խորհրդի իր տուն՝ Լուսինատան կանչելով կալանավորեց եւ ուղարկեց Փանահ խանին: Վերջինս դահիճներին հրամայեց գլխատել իշխանին, կոտորել նրա ընտանիքը, իսկ արդյունքում Շահնազարը իր եղբայրասպան արյունոտ ձեռքերը թաթախեց եղբոր որդու՝ Սայի բեկի արյան մեջ՝ վախենալով, որ վերջինս կլուծի հոր՝ մելիք Հովսեփի արյան վրեժը: Փանահը, իր տված խոստումի համաձայն, մատնիչ

Այլահվերդուն հանձնեց Խաչենի մելիքությունը. այս կերպ Փանահի դաշնակիցներ դարձան Վարանդայի եւ Խաչենի մելիքները:

Անշուշտ, Ռաֆֆուն այս հարցերի շարադրմանը օգնել է նաեւ Պլ. Չուբովի «Ղարաբաղի աստղագետի» վիպական պատմմաների հետաքրքիր շարքը, հերոսների վարքը, մելիքների առջեւ ծառացած ոչ միայն կենսական, այլեւ քաղաքական, իրավական ու այլ կարգի բարդ խնդիրները, որոնք փորձել են հաղթահարել: Ռաֆֆին դրանք պատմագրական ուղղվածությամբ ու հիմնարար քննությամբ է ներկայացրել «Խամսայի մելիքություններում»:

Նույնատիպ երանգների գեղարվեստական մարմնացումներով է կերպարված պետական հանցագործ հռչակված ցառչի Փանահի կերպարը՝ տրված տիպական հանգուցալուծումներով՝ րաֆֆիական արվեստի վարպետությամբ:

Փափուկ դիվանագիտության, խորամանկության մարմնացում, պարսկական բարքերը ընդօրինակված, պարսկական կառավարությունից փախած Փանահը, իր կայացման սկզբնական շրջանում փորձելով բերդեր (Բայաթ, Ասկերան) կառուցել՝ պատժվելով հայ մելիքներից, փոխեց գործելու տակտիկան եւ ստրատեգիան՝ սպասելով գործել հարմար ու ձեռնտու պահի, որը շատ չուշացավ:

Խաչենիությամբ մելիք Ծահնագարից վերգնելով Շուշին, անառիկ բերդ «հիմնելով» փորձեց նաեւ անմիաբանության, խարդախության գործնով Խամսայի մելիքներին իրար դեմ լարել, նրանց ջլատել, մելիքների միաբանությունը քանդելու «առաքելությամբ»՝ Մելիք Ծահնագարի հետ դարձավ Ղարաբաղի գերեզմանափորը: Ինչպես տեսանք, նաեւ դեպքերի բերումով, իր կողմը գրավելով Վարանդայի եւ Խաչենի մելիքներին, ամրապնդեց իր դիրքերը:

Որքան էլ Փանահը իր դաշնակիցների հետ փորձում էր Ղարաբաղում դրության տեր դառնալ, նրան չէր հաջողվում, պատժվում էր Գյուլիստանի մելիք Յուսուբի, Ջրաբերդի մելիք Աթամի, Դիզակի մելիք Եսայու գորքերից: Փանահի անկարողությունը ցույց տալու համար Ռաֆֆին ներկայացնում է ժողովրդի մեջ պատմվող մի **առակ**, որը լույս է սփռում Ղարաբաղի կյանքի սովորոտ կողմերի վրա. «Մինչև այսօր **առակ** է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մեջ,- գրում է Ռաֆֆին,- թե Թյուրի-Արզումանը, դալի Մահրասան և Չալաղան-Յուզբաշին ամբողջ յոթն տարի յուր չտվեցին, որ մի թուրք անց կենար Մագե-կամուրջից (Մագե-կամուրջ կոչվում է Գարգար գետի վրա գտնվող կամուրջը Շուշի բերդի մոտ) դեպի Ջրաբերդի և Գյուլիստանի կողմերը»¹ :

Ռաֆֆին վիպական հյուսվածքում գործող ժողովրդական վրիժառու Դալի Մահրասայի (դալի-գիծ.- Ավագ վարդապետ) մականվան մասին նշում է, թե ժողովուրդը չի մոռացել իր հերոսներին, եւ որ արևելքի XV դարի հերոսը՝ Քոր-օղլին եւ նրա խմբի քաջերը կոչվում էին դալիներ (գժեր): Նույն հատկանիշը ժողովուրդը իր սիրած հերոսին՝ Ավագ վարդապետին էր տվել:

Այսպիսով, Դալի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց վիպական գծերով օժտված, անհավանական երևուցող Քոր-օղլին դարձավ:

«Ժողովուրդը գուցե մինչև հավիտյան կիլիշե այն բոլոր հրաշքները,- գրում է Ռաֆֆին,- որ կատարել է նա իր կռիվների մեջ: Երբ նստում էր իր նշանավոր մոխրագույն (բոգ) նժույգի վրա և կայծակի նման նետվում էր դեպի պատերազմի դաշտը, նրա ահարկու, որոտալից ձայնը բավական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար»² :

Վիպասանի գրչի տակ բացահայտվում են արցալիցի հերոսի կերպարային անհատականացված գծերը, որոնք ներկայացնում են արցախահայության բնավորության լավագույն տիպական հատկանիշները, թշնամիների դեմ գիտակցված, անողոր պայքարը, սրբազան հայրենիքի պահպանումը:

Եկեղեցու մոլեռանդ մասսան չնեղեց գիծ աբեղային իր կատարած արյունահեղությունների համար: Սիմոն կաթողիկոսի աթոռակալության ժամանակ աբեղային տարան Էջմիածին ու բանտարկեցին սառցատան մեջ, որ ապաշխարին:

Ռաֆֆին նշում է, թե մի օր գիծ աբեղան իր բանտի մեջ լսեց, որ վանքում ինչ-որ աղմուկ եւ իրարանցում է տիրում: Նրա հարցին պատասխանեցին, թե Չալալի քրդերը թալանեցին վանքի անասունները, գուցե նաեւ կկողոպտեն վանքը:

Դալի Մահրասան խնդրեց, որ իրեն մի ձի եւ մի քանի զենքեր տան: Նրա խնդիրը բավարարեցին: Ապաշխարհողը, հեծնելով ձի, նետվեց ավազակների հետևից: Մի որոշ ժամանակից հետո աբեղան վերադարձավ՝ իր հետ բերելով Չալալի քրդերի կողոպտուրը: Վանահայրը ազատ արձակեց աբեղային՝ երդում առնելով, որ այլևս մարդասպանությամբ չի զբաղվի: Պարզ է, որ աբեղան չպահեց խոստումը, քանի որ մեղք չէր համարում իր հայրենիքի թշնամիներին կոտորելը ու շարունակում էր մասնակցել մելիքների մղած բոլոր պատերազմներին: Դրանցից մեկի ժամանակ Գանձակի մոտ՝ լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, ահագին կոտորած անելով, գիշերվա մի ժամի փորձեց մի քիչ հանգստանալ՝ նստելով մի քարի: Չորս կողմը սփռված դիակներ էին՝ ընկած աբեղայի հարվածներից: Դեռևս կենդանի լեզգիներից մեկը, գլուխը բարձրացնելով կրակեց եւ սպանեց աբեղային:

Մեծ սուգով քաջի մարմինը ամփոփեցին Գանձակի մայր եկեղեցու գավթում:

Դալի Մահրասայի տոհմից էր մի այլ ժողովրդական վրիժառու-հերոս, մելիք Ռուստամի նիզակակից Տեր Հարությունը:

Ժողովրդական մյուս վրիժառուն՝ Թյուրի Արզումանն էր: Թյուրի թուրքերենում նշանակում է ավազակ: Վերջինս անչափ աներկյուղ էր, աննկարագրելի քաջություն, հրաշքներ գործող: Քարավաններ ու գյուղեր, քաղաքներ էր կողոպտուի ենթարկում՝ օրը գերելով: Արզումանը մելիք Աթամի հոր՝ մելիք Իսրայելի հովվի որդին էր, մանկական հասակում ոչխարներ էր արածացնում: Երիտասարդության տարիներին դարձավ մելիք Աթամի ընտիր ու հավատարիմ գորավարներից մեկը:

Ժողովուրդը վիպելով իր սիրելի հերոսի մասին, նրան զարմանահարաշ, հերոսական հատկանիշներ է վերագրում:

Ճիմական թշնամիներից մեկը պարսիկների համար դարձել էր Փանահ խանը: Վերջինս ամեն տեսանկյունից պատուհասվել էր Թյուրի Արզումանից: Իրեն հատուկ խորամանկ հնարքով Փանահ խանը Արզումանի հորը՝ Սարգսին, բռնել տվեց եւ իբրեւ պատանդ փակել տվեց Շուշի բերդում: Մի օր Սարգսին հարցաքննելով Փանահը ասում է. «Նրատիր քո որդուն, որ դադարե չարագործությունից. նա Ղարաբաղի երկիրը ավերակ դարձրեց. Մագե-կամուրջը թողեց կարոտ մարդիկների անցուղիներից: Ես Արզուման անունով որդի չունեմ, պատասխանեց ժերուհի հայրը սառնասրտությամբ: Ինչպե՞ս չունես, հարցրեց խանը բարկանալով: Մի՞թե այն արյունաբեր Արզումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ շինականների տները հրդեհում է, որը ինձ ամեն օր հանգստություն չէ տալիս, մի՞թե այդ ավազակը քո որդին չէ: Այո՛, իմ

¹ Ռաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Եժ, տարբ. հատորով, տասներորդ հատոր, Երևան, Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետև՝ Ռաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները), էջ 211 :
² Նույն տեղում, էջ 212 :

որդին չէ, պատասխանում է դառնացած ծերունին,- եթե նա իմ որդին լիներ, քեզ մինչև այսօր կենդանի չի պիտի թողներ և քո բերդի ավերակները քո գերեզմանը պիտի դարձներ... »¹:

Կատաղած խանը հրամայում է գլխատել դառնացած հանդուգն Սարգսին:

Բաֆֆին Իբրահիմին համեմատելով հոր՝ Փանասի հետ, որդուն մահմեդական մոլեռանդության տիպար էր անվանում. «Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնեությունը, այլ բռնությամբ ստիպում էր շատերին ընդունել մահմեդականություն...»²:

Իբրահիմի այդ վարմունքը խիստ կերպով վիրավորում է Արցախի մեկիքների, արցախցիների կրոնական զգացմունքները: Այդ էր պատճառը, որ վերջիններս, այլ հնար չգտնելով, Իբրահիմի ոճրագործության առաջն առնելու, պատահած ժամանակ սպանում էին Քրիստոսի հավատը ուրացողներին:

Դալի Մահրասան երգվել էր, թե չարագործ Իբրահիմը որքան հայ կրոնափոխի, այնքան թուրք է սպանելու: Այլ էր Թյուլի Արզումանի վարմունքն այս հարցում՝ կատարելով միսիոնների դեր, իր ձեռքն ընկած մահմեդականներին ստիպում էր անպայմանորեն խոստովանել քրիստոնեական կրոնի ճշմարտությունը եւ մահմեդականության ստույթները, այդ ամենը կատարելով՝ սրի օգնությամբ: «Մի դեպք,- գրում է Բաֆֆին,- որ Ղարաբաղի հայերի բերանում **առանկի** ձև է ստացել, արտահայտում է այդ մարդու (Թյուլի Արզումանի- Ջ. Բ.) կրոնական նախանձախնդրության հատկանիշները: Մի անգամ Արզումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մոլլայի, որը իր ծառաների հետ գնում էր Շուշի բերդը: Բռնում է մոլլային, և իր սուրը նրա պարանոցի վրա դնելով, ասում է. «Եթե կխոստովանվես, որ Քրիստոսն աստված է, ես քեզ չեմ սպանի»: Մոլլան խոստովանվում է: Արզումանը այդ խոստովանությունը երեք անգամ կրկնել է տալիս և ապա բաց է թողնում մոլլային... Խանը... բարկությամբ հարցնում է. «Մի՞թե դու խոստովանվեցար, որ Քրիստոսն աստված է: Այո՞, խոստովանվեցա, պատասխանում է մոլլան:- Իսկ եթե դուք, վեհափառ խան, Արզումանի ձեռքը ընկնեիք, կասեիք, ոչ թե միայն Քրիստոսը աստված է, այլ և դու ինքդ, Արզուման, աստվածների աստվածն ես...»³:

Այս առակում երևում է Արցախի, արցախահայության ճակատագրի վտանգված դիմագիծը, հասարակական կյանքի ոչ կայուն՝ որոգայթներով լի քաղաքական նկարագիրը, եւ միաժամանակ արցախցու արիական, աներեր կամքն ու անխորտակելի ուժը, դյուցազնական կերպարը դիտարկելով, ոճրագործ Իբրահիմի ու նրա որդեգրած քաղաքականության, ընդհանրության մեջ՝ բոլոր կարգի թշնամիների հանդեպ:

Թյուլի Արզումանի, Դալի Մահրասայի արիական գործերի մասին պատմվող վիպական կտորները շարունակվում են գրքի շարադրանքի տարբեր էջերում՝ տիպական դառնալով արցախցի հերոսների, մեկիքների՝ հայրենիքի պատիվն ու հարգը, շահերը պաշտպանող հերոսների կատարած քաջագործություններում: Ժողովրդի սիրելի հերոս Թյուլի Արզումանը սպանվում է Գանձակի պաշտպանության ժամանակ:

Խորիմաստ միտք պարունակող «**Տափշտակող կամ ասպատակող հայրուրապետ**» մականուն ունի վիպական բացառիկ հատկանիշներով բնութագրված ժողովրդական մյուս վրիժառուն՝ Չալաղան Յուզբաշին, ով առավելությամբ ավագակապետ էր, ոչ թե գորապետ: Ժողովուրդը չէր հիշում նրա իսկական անունը ու թե ինչպիսի վախճան ունեցավ իր սիրելի հերոսը: Նրան իր արհեստի անունով էին հիշում ժամանակակիցները: Բաֆֆին գրում է, թե Չալաղան Յուզբաշին հանդիսանում էր այն 32 պատգամավորներից մեկը, որոնք անդադար դիմում էին ռուսաց արքունիքին եւ իրենց հայրենիքի փրկության համար օգնություն խնդրում: Քաջարի արցախցին տեսնելով, որ սպարդյուն է քաղաքականությամբ հայրենիքի համար որևէ օգտակար գործ կատարել, սկսում է գործել սրով: Հասկանում է, որ օտարները միմիայն իրենց շահերն ունեն եւ գործում են այդ շահերից ելնելով, անտես անելով հայոց բոլոր կարգի ծառայությունները, նվիրվածությունները, որ օտարների, նույնիսկ հավատակից պետությունների վրա հույս դնելը անիմաստ է ու խաբկանք, քաղաքական միամտություն: Այստեղ շոշափելի է արցախցու քաղաքականապես հասունացումը, ազգային ճակատագրի հարցում ճիշտ կողմնորոշման հասնելը, սթափ որոշում կայացնելը, թեկուզ այդ ամենին հասնելու ճանապարհները խորդուբորդ են, որոգայթներով լի, ամենօրյա դաժան պայքար՝ հագար ու մի ճակատումների դեմ՝ ստեղծված խառնակ ու անբարո ժամանակներում: Ուստի պետք է գործել՝ ելնելով ազգային շահերից, ազգային գաղափարակարգից:

Չալաղան յուզբաշու՝ այդ մեծ հայրենասերի ապրած ամբողջ ավերակները կարծես ներկաներին այսօր էլ հուշում են իրենց մեջ թաղած հուշիկների, ճակատագրական ժամանակների, հերոսական արցախցիների մաքառումների, պայքարի ողիսականը, երեւոյթների խորը առասպելականությունը: Ամբողջ գտնվում է Ջրաբերդ գավառում, Երիցմանկաց վանքի հանդեպ, մի նեղ ձորի մեջ՝ շրջապատված խիտ անտառներով՝ Թրդդի գետի ափերի մոտ:

Վիպապատմական կերպավորումներ են Գանձակի խաները՝ Ուղուրյու խանի որդի Շահվերդի խանը, որդին՝ Ջավատ խանը: Նրանք բարեկամաբար էին տրամադրված դեպի Արցախի մեկիքները, ժողովուրդը: Այդ կարևոր գիծը երևում է «Լամանայի մեկիքությունների» համարյա ամբողջ շարադրանքում:

Հայերի, Արցախի մեկիքների կողմից պահպանվող այդ ամուր բարեկամության առաջատար գծում կանգնած էին Ջրաբերդի մեկիք Աթառը, որդին՝ մեկիք Մեջլումը, Գյուլխատանի մեկիք Յուսուֆը, մայրը՝ քրիստոնեություն ընդունած իմաստուն Ղամար Սուլթանը՝ Գանձակի Շահվերդի խանի եղբոր աղջիկը: Բաֆֆին լավագույնս է ներկայացնում այդ կարևոր օղակը, ի տարբերություն մեկիքներին հաճախակի դավաճանող, բանասարկող վրաց իշխանավորների:

«Շահվերդի-խանը,- գրում է Բաֆֆին,- բարեսիրտ մարդ էր, որպես առհասարակ եղել են Գանձակի խաները: Նա ծագումով թուրք չէր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար ավելի բարի են եղել դեպի քրիստոնյաները, քան թե վայրենի, մանգոլական թուրքերը: Իր սահմանակից և հեռավոր խաների մեջ (որպես էին Շաքիի, Շիրվանի, Շուշիի, Դերբենդի, Բաքվի և այլ խաները) Շահվերդի-խանը ավելի բարձր դիրք ուներ և ձայն. նա պարսից կառավարությունից ճանաչված էր որպես բեզլեր-բեզի, այսինքն՝ իշխանների իշխան»⁴:

Խորամանկության, անհավատարմության, մատուռության, գոռոգության, ազգային հեղինակող տիպական գծերով են կերպավորված վրացի բարձր դասը, արքաները՝ Թեյմուրազը, Հերակը:

¹ Նույն տեղում, էջ 214 :
² Նույն տեղում, էջ 253 :
³ Նույն տեղում, էջ 253 :
⁴ Նույն տեղում, էջ 21 8-219 :

Ինչպես ժամանակին ուխտադրուծ Ֆայթալի խանը, նույնպես ընչաքաղց Թեյմուրազը դրժում է Արցախի մելիքների, մելիք Յուսուֆի հետ կնքած պայմանը՝ հաղթված Փանահին, Մելիք Ծահնագարին, մելիք Միրզա խանին տալ իրենց ձեռքը, եւ իր տիպական կերպարային գծերի համաձայն՝ Փանահից եւ անմիաբան մելիքներից փրկագին շորթելով բաց է թողնում:

Այդպիսով, հայոց մելիքների ամենագլխավոր ցանկությունը՝ համառ կռիվների ընթացքում գերել ու պատժել Փանահին եւ դավաճան մելիքներին, դժբախտաբար մնում է անկատար: Ժողովուրդը հոգնել էր 20 (քսան) տարի անընդմեջ ընթացող կռիվներից:

Ծահվերդի խանի միջնորդությամբ քանանայա պատերազմներից հետո հաշտություն կայացավ մելիք Աթամի, մելիք Յուսուֆի եւ Փանահի միջև: Վերջինիս պարտավորեցրին չխառնվել մելիքների գործերին:

Փանահը իր խոստումը պահպանեց մինչև վերջ: Որդին, որի բնավորության գծերը, ռիսկալիության զգվելի շերտերը կգերազանցեին նույնիսկ անչափ վտանգավոր հրեշներին, սատանային, մի առ ժամանակից հետո խորամուխ եղավ մելիքների կյանքի ցանկացած հարցերի մեջ, ըստ **առածի**¹ չարության մեջ գերազանցելով բոլոր մահկանացուներին, ռիսկալիության մեջ՝ ներքին եսր ցուցադրելով այլանդակի, բազմադեմ քաղաքական ոճրագործի տիպական գծերում:

Հնրոսական գծերով օժտված կերպավորում է Դիզակի մելիք Եսային: Ըստ Բաֆֆու՝ նա կարդացած մարդ էր. բավական հմտություններ ուներ տարբեր բնագավառներում, մանավանդ իմաստնացած էր հայոց, պարսից ու արաբական դպրությունների մեջ: Անչափ հայրենասեր է, քաջարի, հայրենական սրբություններն ու ավանդությունները պահպանող: Նրա ներաշխարհը ներքին մարդու զարգացման հզոր արքայակցիա է արձանագրում, դառնում էթիկայի ու հայրենասիրության բարոմետր:

Մելիք Եսայու Մոնա անունով դուստրը Մելիք Ծահնագարի կինն էր: Մելիք Ծահնագարից եւ Մոնայից ծնված գեղեցիկ Հուրիգադին հայրը կնության է տալիս Իբրահիմ խանին՝ կատարելով եւս մի ամոթալի գործ, փորձելով իր բարեկամությունը Փանահի որդու՝ Իբրահիմի հետ շարունակական տեսնել:

Այդ քստմունքի արարքը երկար ժամանակ նոր արյունալի կռիվների պատճառ հանդիսացավ մելիք Եսայու եւ Մելիք Ծահնագարի ու նրա դաշնակիցների միջև: Դեպի Տող կատարված հարձակումներից մեկի ժամանակ մելիք Եսային գերեց դավաճան ու անմիաբան մելիք Միրզա խանին: Հին ավանդության համաձայն, մելիք Եսային սուրը բռնելով ողորմելի դավաճանի գլխին ասաց. «Դե՛մ, Միրզա-խան, շատ նման ես այն դավաճանին, որին կոչում էին Մեհրուժան: Նա ուրացավ մեր կրոնը, նա պարսից ձեռքում գործիք եղավ և սկսեց մեր հայրենիքը ավերակ դարձնել: Նրան, որպես վարձատրություն իր կատարած չարագործությունների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագու... Հայոց գորավարներից Սմբատ Բագրատունին, կրակի մեջ շիկացած շամփուրին պսակի ձեւ տվեց, և դնելով նրա գագաթի վրա, ասաց. «Դու ցանկանում էիր հայոց թագավոր լինել, ահա՛ ես, իբրև սապետ և թագակիր, պատկում եմ քեզ...»: Բայց դու,- շարունակում է իր ցատումնալից խոսքը մելիք Եսային,- գոնե Մեհրուժանի չափ փառասիրություն չունեիր. դու միայն մի ցած դավաճան էիր, որ ատորյա չնչին փառքի համար թուրք խանի և Մելիք Ծահնագար չարագործի արբանյակը դարձար: Բեզ հետ պետք է վարվել ինչպես մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպեսզի մյուս արարածները նրա կծոտելուց չվարակվեն... »¹:

Մելիք Եսային գայրույթով ի սուրը իջեցրեց Միրզա խանի գլխին (1735 թ.): Ինչպես տեսանք, գեղեցիկ Հուրիգադն էր մելիքների միջև ծագած արյունալի կռիվների պատճառը:

Իբրահիմ խանը խաչենի նոր կառավարիչ է նշանակում սպանված Միրզա խանի որդուն՝ մելիք Ալլահվերդուն: Երեք դաշնակիցները՝ Իբրահիմը, մելիք Ալլահվերդին եւ Մելիք Ծահնագարը, պատերազմի են ելնում Դիզակի մելիք Եսայու դեմ՝ պաշարելով Տող բերդը (1781 թ.):

Մելիք Եսային արդեն զրկված էր իր հզոր դաշնակիցներից. Գյուլիստանի Մելիք Բեգլարյան մելիք Յուսուֆը վախճանվել է 1775 թ., իսկ Ֆրաբերդի մելիք Իսրայելյան մելիք Աթամը՝ Իբրահիմի սարսափը՝ 1780 թ.: Տողի պաշարումը երկար է տևում:

Մելիք Եսային քաջությամբ պաշտպանվում է հակառակորդներից: Բաֆֆին այդ բոլոր վիպապատումները ներկայացնում է հետաքրքիր շարադրանքով: Այդ հետաքրքիր անդրադարձների նյութը Բաֆֆին քաղել է մի գրչագիր վիպապատումից:

Իբրահիմը մելիք Ծահնագարի խորհրդով մելիք Եսայու մոտ է ուղարկում մի քահանա եւ մի հայ մարդ՝ երդումով, խաչով, Ավետարանով, որ Մելիքը ցած իջնի պաշարված բերդից՝ հաշտվելու համար:

Ինչպես Սմբատ Բագրատունի արքան (նենգ Յուսուֆ ոստիկանը խաբեությանը Սմբատ արքային հանց բերդից՝ խոստանալով դադարեցնել բերդի պաշարումը եւ ժողովրդի նախճիրը, ապահովելով անձի ապահովությունը՝ հրավիրեց բանակցելու: Հանուն իր ժողովրդի փրկության՝ Հայոց արքան դուրս եկավ բերդից, սակայն Յուսուֆ ոստիկանը դրժելով երդումը՝ 913 թ. նրան տանջամահ արեց), նույնպես քաջարի մելիք Եսային դուրս եկավ Տող բերդից՝ հաշտվելու համար իր թշնամիների հետ: Իբրահիմ խանը, ըստ գրչագիր վիպաշարադրանքի, տմարդորեն դրժելով երդումը, մելիք Եսայուն Շուշիի բանտի մեջ խնդրել տվեց, բարբարոսաբար նրա ամբողջ ունեցվածքը յուրացրեց, ամբողջ ավերակ դարձրեց:

Մելիք Եսային ոչ միայն դարասեր էր, այլև մեծ հայրենասեր, քաջարի զինվորական, ազգային ավանդների շարունակող: Տողի բերդի եկեղեցու գավթում ամփոփված նրա գերեզմանի տապանագիրը հետևյալ արձանագրությունն ունի. «Այս է տապան քաջ իշխանին, Սայի անուն մեծ մելիքին. կարգեալ իշխան Նադիր-շահին. երեսուն երեք ամ տիրեաց Տիգակ երկրին. գրաջութին և զհաղթութին՝ արար բագում ձեռնաբ նորին: Ընդ անօրինաց էր հակառակ. ի սուր մաշեր զթշնամին: Ինքն պարզ և գորավոր, քան զառաջինսն էր ահավոր: Մինչ վաթսուն և վեց ամաց եղեալ, ի յաշխարհե վերափոխեալ:

Վախճանվեցավ թիվին ՌՄԼ (1781) »²:

Բաֆֆին շարադրելով «ժամանայի մելիքությունները»՝ պատմական նյութին զուգահեռ ներկայացնում է նաև գեղարվեստական անդրադարձներ, վիպական հյուսվածքներ, որովհետև Արցախի մելիքների պատմությունն իր վրա կրել է ժամանակի նկարագիրը՝ իր բոլոր շերտերով: Արցախահայության ճակատագիրը մելիքների պատմության շղթայված մի պարույրն է ու անբակտելի էջը: Գիրքը ներկայացնում է ինքն մելիքների թե՛ աշխարհագրագետության, թե՛ քաղաքական, իրավական, ազատասիրական մտքի ուղղվածությունը, թե՛ բարոյական ու էթնիկ հասկացությունների՝ ներքին մարդու կայացման հոգեբանական բարդ շերտերը, հայրենասերի բարձր որակների վարվեցողության պատկերը, թե՛ դպրասիրության

¹ Նույն տեղում, էջ 221-222 :

² Նույն տեղում, էջ 223 :

ու նրա դրսևորումների շարժը, մեկիքությունների ներքին և արտաքին դիմումը, թե՛ հասարակական, քաղաքական կյանքն ուղղորդելու ճիշտ ընկալումը, հարաբերությունները կարգավորելու ճանապարհը:

Գրողն այդ օղակը ներկայացնում է մեկիքների հարաբերությունների բազմաշերտ դրսևորումներում, իշխանական հաստատուն կարգերում: Բաֆթու այս միտվածության մեջ ընդգծված ենք տեսնում գրողի՝ շարադրվելիք նյութի հանդեպ որոշակի մշակված կարգ-օրագիր՝ մեկիքությունների երկդարյա ինքիշխանությունը ներկայացնելի փաստի ու գեղարվեստի միաձուլյ կառույցում, որպես մի անբաժանելի մարմին իր դրսևորումներով՝ ֆիզիկական, հոգևոր, գեղագիտական, փյուռփայական-բարոյական, էթնիկ, հոգեբանական ներստգումներով, ինչը կայացած ենք տեսնում «Խառնաձայի մեկիքություններում»: Այդ գծի վրա արժանահիշատակ շատ փաստեր կարելի է թվարկել:

Մի փոքր անդրադարձ կատարենք վիպական ուրույն գծերով ներկայացված, եռանդոտ ու մեծ հայրենասեր Գյուլիստանի Մելիք Բեգլարյան մելիք Յուսուֆի՝ նույնպես դավաճանական գծերով օժտված որդու՝ մելիք Բեգլար II-ի կյանքի մասին: Բաֆթին նրան ներկայացնում է իբրև սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ ու պատերազմասեր, անպարտելի երիտասարդ, ով դեռևս հոր կենդանության ժամանակ, նրա մղած կռիվներին մասնակցելով, հայտնի է դարձել իր զարմանալի հաղթանակներով: Մելիք Բեգլար II երկար չվարեց իր հայրենի իշխանությունը, քանի որ լեզգիների դեմ մղած ճակատամարտում՝ Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Գորան գետի, նույնանուն գյուղի մոտ սպանվում է հրացանից արձակած գնդակից: Բաֆթին նրա առեղծվածային մահվան շուրջ հյուսված ավանդությունը «լեզենդա» է անվանում, նշելով նաև, թե մելիք Բեգլարի սպանության մեջ կար մի ամբողջ ժաման, այսինքն՝ վեպ:

Մոր՝ բարեսիրտ Հերիքնազի խնդրանքը, որ որդին այդ անգամ չգնա պատերազմի, քանի որ վատ երագ էր տեսել, մելիք Բեգլարը խստասրտորեն մերժում է՝ նրան մի կողմ քաշելով, թռչում է ձիու գավակին ու գնում իր ճակատագրի հետևից՝ այլևս չվերադառնալով: Բարդ ու հոգեկան ներաշխարհով հարուստ կերպար է մելիքի տիպը, քաջագնական հատկություններով, ներքին մարդու գծերով օժտված:

Մելիք Բեգլար II ամուսնացած էր Մելիք Ծահնագարի աղջկա՝ Ամարնայի (Մարիամի) հետ, ով իր հոր նման նպատակին հասնելու միջոցների մեջ խորություն չէր դնում: Մելիք Բեգլար II սիրում էր նաև շրջապատին իր գեղեցկությամբ հայտնի Բալային: Ամարնան խանդի հողի վրա որոշում է վրեժխնդիր լինել ամուսնուց եւ սպանել Բալային: Հրաշագեղ կինը ապրում էր Գյուլիստանի Խարխափուտ գյուղի մոտերքում գտնվող «Մելիք Բեգլարի այգի» կոչված գեղատեսիլ վայրերից մեկում: Ամարնան իրենց ծառաներից Լալային ուղարկում է ավտյանտիտուն սպանելու: Լալան որոշված եղևնագործությունը կատարում է հմտորեն՝ Բալայի երկար վարսերը փաթաթելով նրա պարանոցով՝ խնդրամահ է անում վերջինիս, մարմինը գցում հորի մեջ:

Եվ այն պահին, երբ մելիքը պատրաստվում է ձին նստել կռիվ գնալու, նրան հայտնում են, թե Բալան սպանված է. «Երբ կվերադառնամ պատերազմից, ես գիտեմ, թե ինչ կանեմ սպանողներին»,- գոչում է այլայլված մելիքը:

Ամարնան լավ էր ճանաչում ամուսնուն, նրա խստասրտությունը ու համոզված էր, որ ամեն կերպ ամուսնուն կհաջողվի պարզել սիրած կնոջ սպանության մանրամասները, գտնելով եղևնագործին՝ սրի կքաշի ո՛չ միայն սպանողին, այլև ամբողջ ընտանիքը:

Ամարնան վախից մղվում է ավելի մեծ հանցագործության: Զգեստափոխվելով ամուսնուն հետևում է իբրև նրա թիկնապահներից մեկը: Կռիվ թե՛՛ պահին, Ամարնան թփերի միջից արձակում է գնդակը եւ տապալում ամուսնուն՝ երբևէ պարտություն չկրած սիրած մարդուն՝ Գյուլիստանի քաջակորով մելիք Բեգլար II-ին:

Մելիքի որդին՝ Ֆրեյդունը, անչափահաս էր, դրա համար Գյուլիստանի կառավարությունը ստանձնեց մելիք Բեգլար II-ի եղբայրը, նույնպես քաջագործություններով հայտնի, քաջ պատերազմող, Մելիք Բեգլարյան Աբով III:

Բաֆթին, իր հերթին նույնպես իբրև մեծ հայրենասեր, իր հայրենիքի դառը ճակատագրի ժառանգորդ՝ գրում է. «Դրա (մելիք Աբով III- Զ. Բ.) կառավարության օրերում, որպես պիտի տեսնենք, կատարվեցան Ղարաբաղի բախտավոր և ամենադժբախտ անցքերը...»¹, - ու ցավով, մեծ ափսոսանքով ավելացնում է. «Եվ այսպես, Գյուլիստանի Մելիք-Յուսուֆը մեռավ, նրա որդին՝ Մելիք-Բեգլարը սպանվեցավ. Տիգրակի Մելիք-Եսային Իբրահիմ-խանի խաբուխությանը գոհ դարձավ. Զրաբերդի Մելիք-Աթանը մեռավ: Նշանավոր փորձված մարդիկը անհետացան, մնացին դյուրագրգիռ, տաքարյուն երիտասարդները...»²:

Իբրահիմը՝ պարսից կրոնական մոլեռանդությունը որդեգրած հրեշտ, հնարավոր եւ անհնարին բոլոր միջոցները օգտագործում էր մելիքներին իրար դեմ լարելու, նրանց ուժերը ջլատելու, նրանց բարքերը ոտնահարելու, ազգային սովորություններն անբարոյականացնելու, քամահրելու, հայեցի դիմագիծը աղավաղելու, նրանց միաբանությունը քանդելու, հակառակ հոգևոր եւ աշխարհիկ պաշտոնավորներ ընտրելու, մելիքների որդիներին, ժառանգներին շանտաժի ենթարկելու կամ մահադեղով սպանելու, կրոնափոխելու՝ նրանց մղելով խոստովանության:

Այս ամենը պատճառ հանադիսացան, որ Արցախի մելիքները երկու մասի՝ հակառակ կուսակցությունների բաժանվեցին, մեկը Մելիք Ծահնագարյանների կուսակցությունն էր, որին պատկանում էին խանին համակրողներն ու Երիզմանկան վանքի կաթոնիկոսները, մյուսը՝ մելիք Մեջլումի եւ Մելիք Բեգլարյանների, որոնք հակառակ էին Իբրահիմ խանին ու միացած էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսի հետ: Արցախի միաբան մելիքներին հավատարիմ ու բարեկամ Գանձակի Զավաղ խանը համակրում էր մելիք Մեջլումի եւ մելիք Աբովի այն մտքին, որ չպետք է խաբեքա ու խարդախ Իբրահիմին հավատալ ու պետք է թե՛ նրա բույնը՝ Շուշի բերդը, քանդել եւ թե՛ Իբրահիմին այդ որջից հեռացնել:

Վիպական գեղեցիկ հյուսվածք է Զավաղ խանի հետևյալ խոսքը, որը կարելի է **աննժի** ժանրի տակ ընդունել՝ իմաստասիրական համեմատության երանգ նախանշելով. «Սոզվալ լինի Մելիք-Ծահնագարը, որ կյանք տվեց սառած օձին (Փանահին- Զ. Բ.), իր կործնի վրա ջերմացնելով նրան: Եթե չլիներ Շուշի բերդը, չէր լինի և ջուանձիդիցների խանությունը...»³:

Թիֆլիսի Հավաքար թաղամասի հայ կանանց շուրջներից լսվում էր հետևյալ **աննժը** (ապատեղեկատվության հետևանք), կապված Ադա Մահմեդ խանի կողմից Թիֆլիսի գրավման, ավերման պատմությանը. խանի բանակում էր

¹ Նույն տեղում, էջ 225 :
² Նույն տեղում, էջ 225 :
³ Նույն տեղում, էջ 252 :

գտնվում նաև մեծ հայրենասեր մելիք Ջուլշուդն ու իր զինակից բարեկամ Գանձակի Ջավադ խանը. մելիք Ջուլշուդին խանը խոստացել էր ձեռք չտալ հայերին, բայց այդպես էլ չէր կատարել տված խոստումը: Ահա այդ անեծքը.

Մելիք-Մեջլումը շուն դառնա,
Ջավադ-խանը պստիկ կուճի,
Մելիք-Մեջլումի ազգեմեն
Թող չմնա մեկը Շուշի¹:

Րաֆֆին Փանահին համարում է ավելի աննշան ու ստոր, սարյուջալու ցեղից ծնված: Ավելի գորել ու նշանավոր ցեղերը՝ ջուանշիրցիք, քաբիրլուցիք արհամարանքով էին նայում Փանահի վրա: Մելիք Շահնագարն եղավ այն ուժը, որի միջոցով Փանահը իրեն ենթարկեցրեց վերողիտված ցեղերին, որոնք ունեին իրենց ուրույն նահապետական սովորություններն ու ավելի ազատ բարքերը:

Րաֆֆին Մելիք Շահնագարի կերպավորումը տիպական գծերով է ներկայացնում՝ ընդգծելով վերջինիս բացասական հատկությունները, բացասական ներկայությունը՝ Արցախի մելիքությունների հնքնավարության քայքայման գործում. «Եվ իրավ,- գրում է վիպասանը,- այդ բերդը (Շուշին- Ջ. Բ.) հիմնեց Մելիք-Շահնագարը և տվեց Փանահ- խանին: Նա Ղարաբաղի կործրքի վրա սկսեց զարգացնել մի նենգավոր, օձաբարո մահմեդական խանություն...»²:

Վերջին պարբերությունը **համեմատության** լավագույն օրինակ պետք է ընդունել:

Ասույթի օրինակ կարելի է համարել հետևյալ միտքը. «Հանգամանքների շնորհիվ նա (Իբրահիմը- Ջ. Բ.) իրավունք գտավ հայոց հողերի վրա, որը մինչև այնօր չուներ»³ կամ հետևյալ պարբերությունը. «Հասարակության վրա տարածված բռնությունը այնքան զգալի չէ լինում անհատներին, մինչև իրանց անձի վրա դեռ չեն փորձել նրա ճնշող ներգործությունը»⁴:

Գրող Րաֆֆին «Նսամսայի մելիքությունները» շարադրելիս, վիպական հյուսվածքներ է դարձրել բանաստեղծությունը, ավանդությունը, լեզենդը, համեմատությունը, ասացվածքը, անեծքը, օրհնանքը, հակադրույթը, փոխաբերությունը, իմաստասիրությունը, ասույթը, նամականին եւ այլն⁵ :

Նամականու հիանալի օրինակներ շատ կան. այդպիսիներից է Մելիք Բեգլարյան մելիք Աբովի՝ 1807թ. նոյեմբերի 23-ին գրած նամակը՝ ուղարկված Սանկտ Պետերբուրգ՝ Մինաս Լազարյանին, որում երևում են հայ մելիքի կատարած գործերը, ճակատագրի որոգայթները, եւ որը համարյա տիպական է մնացած հարազատ մելիքների կերպարների, նրանց գործունեության բնույթագրման համար: Պետրոս I կայսրի բարձրագույն հրովարտակի համաձայն վրաց Հերակլ թագավորը Բոլնիսի գավառը շնորհել է մելիք Աբովին, իսկ Լոռին՝ մելիք Ջուլշուդին:

Նամականու մի այլ հետաքրքիր նմուշ է մելիք Ջուլշուդի՝ 1806թ. դեկտեմբերի 2-ի գրած նամակը Սանկտ Պետերբուրգ՝ Մինաս Լազարյանին, ապա մելիքների նամակը (համանման բովանդակությամբ)՝ գրված նույն հասցեով⁶:

Օգտագործված գրականություն

Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, ԵԺ, տասը հատորով, տասներորդ հատոր Երեւան, Հայպետհրատ, 1959 :

¹ Նույն տեղում էջ 269 :

² Նույն տեղում էջ 252 :

³ Նույն տեղում էջ 258 :

⁴ Նույն տեղում էջ 259 :

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206-210, 209, 252, 269, 305, 306:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 306-308 :

Մնայա Գրիգորյան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
Գ.Նարեկացի համալսարան

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻ «ԿԵՆՂԱՆԻ ՊԱՏ» ՀԵՐՈՍՄՊԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ-ՓԻԼՈՍՓՈՍՓԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Սույն հոդվածում քննության ենթ առել բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանի վերջերս գրած «Կենդանի պատ» պոեմը: Պոեմը գրվել է ապրիլյան քառօրյա պատերազմի անմիջական ու թարմ տպավորությունների տակ: Սյն ժանրային ձևի առումով նորույթ է Վ. Հակոբյանի պոեզիայում: Ազգային ոգու անսպարտելիությունն է ընկած պոեմի հիմքում, որը մեր քաջ հայրերին ներկայացնում է աննախադեպ սիրանքի ու խիզախության:

Խոր դիտողականությամբ, սուր սարկավմով ու պատկերավորման-արտահայտչական միջոցների համադրմամբ գրողը ստեղծել է մերօրյա ազգային, քաղաքական, ռազմական իրավիճակը ներկայացնող գեղարվեստական ուշագրավ գործ:

Բանալի բառեր: Հերոսապատում, ժանրային և ոճական առանձնահատկություններ, քնարակալական պոեմ, հայրենասիրական պոեզիա, ազգային ոգի, խուսի դինամիկա, պոեմ, իրական դեպքեր, պատկերավորման-արտահայտչական միջոցներ, մակդիր, համեմատություն, փոխաբերություն, հեզնանք, հարակրկություն, ժողովրդախոսակցական բառեր, ոճական հնարանքներ, մետաֆորի գեղագիտություն:

Амалия Григорян,
к.ф.н., Университет Г.Нарекаци

ПОЭМА ВАРДАНА АКОПЯНА "ЖИВАЯ СТЕНА" И ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЕ ОБОБЩЕНИЕ

В этой статье проанализирована поэма "Живая стена", написанная в последнее время поэтом Варданом Акопяном. Поэма была написана под новыми впечатлениями четырехдневной войны. В жанровом плане – это новшество в поэзии Вардана Акопяна. В основе поэмы лежит непобедимость национального духа, которая направила наших сыновей на беспрецедентные героические поступки.

Писатель создал художественную, выдающуюся работу, соединенную глубоким наблюдением, острым сарказмом и выразительными способами, в которой представлены: сегодняшняя национальная, политическая, военная ситуации.

Ключевые слова: Эпос, жанровые и стилистические особенности, патриотичная поэзия, национальный дух, динамика речи, сюжет, реальные случаи, визуализация выразительных средств, эпитет, сравнение, метафора, ирония, разговорный язык, фикция стиля, эстетика метафоры.

Amalya Grigoryan,
Ph.D in Philology, G.Narekatsi University

«KHENDANI PAT» POEM AND ITS ARTISTIC-PHILOSOPHICAL REVIEW

The article analyses the poem «Khendani pat» written by poet Vardan Hakobyan. The poem was written under the immediate influence of 4-day war in April. It is novelty in Vardan Hakobyan's poetry. The poem reflects the national unconquerable spirit, which leads our sons to bravery and heroic deeds.

With a deep and sarcastic observation and a number of stylistic means the author created a remarkable poem which reflects the national, political and military situation of our days.

Key words: epic, genre and stylistic features, patriotic poetry, national spirit, speech dynamics, plot, real cases, visualization of expressive means, epithet, comparison, metaphor, irony, spoken language, fiction of style, aesthetics of metaphor.

Վերջերս «Ազատ Արցախ», «Գրական թերթ» պարբերականներում տպագրվել է Վարդան Հակոբյանի «Կենդանի պատ» պոեմը, որը նվիրված է արցախյան քառօրյա պատերազմի նահատակներին: Սյն գրվել է ապրիլյան քառօրյա պատերազմի անմիջական ու թարմ տպավորությունների տակ և ընդգրկում է ինչպես պատերազմական իրավիճակը ներկայացնող դրվագներ, այնպես էլ արծարծում է ազգային, քաղաքական, սոցիալական և այլ հարցեր:

Վ. Հակոբյանը այն պոետներից է, ով ստեղծագործում է, ինչպես ասում են, մատր ժամանակի զարկերակի վրա: Իսկ երբ վտանգվում է հայրենի երկրի խաղաղությունը, նրա գրիչը դառնում է ավելի սուր, ձայնը՝ հուժկու: Լինելով արցախյան ազատագրական պայքարի ակտիվ մարտիկներից մեկը՝ նա գեղարվեստական ուրույն մարմնավորումների մեջ է ներկայացնում Արցախի ճակատագրին առնչվող յուրաքանչյուր երևույթ և իրադարձություն: Այդ ամենը նա անում է երկրի աչալուրջ զավակի ու դպիրի նվիրումով, ներքին մղումով. «Իսկ Մայակովսկին կամ Ուիթմենը որտեղից իմանան, թե ինչ

երանություն է չճանաչված երկրի քաղաքացի, առավել ևս՝ բանաստեղծ լինելը»¹: Ավելացնենք՝ մարտիկ-բանաստեղծ լինելը: Եվ պատահական չէ, որ Վ.Հակոբյանը որպես պոեմի բնաբան, ընտրել է Ե. Չարենցի հետևյալ երկտողը. «Տասնհինգ թվի վերջերին//Արթնացա ... գորքերի շարքում»²: Հեղինակը՝ դիմելով Չարենցին ու նրա ոճական միջոցներին, առաջին հերթին շեշտում է հայոց պատմության ողբերգական էջերի կրկնությունը, մեր ազգային պայքարի աննկուն ոգին ու ժողովրդի հավերժությունը՝ նեո ոստիսի ցեղասպան ոճիրների ընդհանուր ֆոնի վրա: Մա այն իրադրությունն է, որ ինքն է մարտիկ-բանաստեղծին(լինի երեկ, թե այսօր, հայ, թե համաշխարհային իրականության մեջ) հուշում բառերը՝ կտրուկ, դիպուկ, կես տոնից հասկացվող, այդպես թեժ կովի պահին մի հայացքից իրար հասկանում են զինվորները: Եվ տողը կրակում է ամեն մի հատիկ բառով.

Հայոց ապրիլի
1-ը
դարձյալ սկսվեց
ապրիլի
24-ով³:

Յուրաքանչյուր բառ բովանդակության մեջ բեռ է վերցնում իր վրա՝ խոսքը հեռու պահելով, ինչպես Նալբանդյանն է ասում՝ «արվեստական թույնից», էժան զգացմունքայնությունից՝ առավել խորություն և լրջություն հաղորդելով ասելիքին:

Պոեմը քնարաեպիկական է: Մեր ժողովրդի միասնականության ու անպարտ ոգու շնորհիվ թշնամին ջախջախիչ պարտություն է կրում: Հայ զինվորը իր կյանքի գնով ետ է շարժում բարբարոս թշնամուն՝ անառիկ պահելով մեր երկրի սահմանները:

Պոեմը ժանրային ձևի առումով նորույթ է Վ. Հակոբյանի պոեզիայում: Հեղինակը փորձում է աշխարհի ուշադրությունը սևեռել մեր տարածաշրջանում տիրող պատերազմական իրավիճակի վրա: Աղբբեջանի կողմից հրադադարի պայմանավորվածության խախտումներն արդեն խրոնիկ բնույթ են կրում: Գրկին հայությունը կանգնել է լինել-չլինելու ինդրի առաջ: Եվ բանաստեղծը վավերագրում է ողջ եղելությունը՝ գեղարվեստական հետաքրքիր հնարքների ու արտահայտչական հարուստ միջոցների համադրմամբ:

Խորհրդանշական է պոեմի սկիզբը: Դիմելով հայոց ոգու անմահ կրողներին՝ Վարուժան, Անդրանիկ, Չարենց, Նժդեհ, Սիամանթո, Սոնթե, Եղեռնի գոհերին, համայն աշխարհի մարդկությանը՝ կոչնակ է հնչեցնում, ձգում է ասես հավատի բոլոր բերդ-եկեղեցիների զանգաթելերը՝ սթափության հորդորներով: Անթեյի պես հողից նոր ուժ առած պոետի բառը դառնում է զենք: Եվ այստեղ կրկին պատմության խորհուրդն է մարմնավորում բանաստեղծը՝ Նոյի ժառանգ Առանի անպարտելիության մեջ ներկայանալով նորովի. «Ես եմ՝ Արցախիցի մի պոետ, մի նոր Առան, ձեր խոսքի տեր ու ծառան»⁴: Գրողն, այսպիսով, մարդասիրական իր խոսքն է ուղղում աշխարհին, նրա ուշադրությունը հրավիրելով հայ ժողովրդին սպառնացող արհավիրքների վրա: Բանաստեղծը կամրջում է հայրենիքի անցյալը ներկային: Եվ դա անում է նպատակադրված: Հարյուր տարի հետո ազերին՝ «քոչվոր թուրքիո քոչվոր պոչը», ելավ իր՝ մեծ Թուրան ստեղծելու վաղեմի ծրագիրն իրագործելու:

Հովանավորվելով Թուրքիայի կողմից՝ Աղբբեջանը մեծ քանակով զենք է գնել նաև մեր դաշնակից Ռուսաստանից, գերժամանակակից զենքեր՝ Բարայելից: Այստեղ ակնհայտ է գրողի վրդովմունքը: Նա ամբողջովին ընդունում է Դոստոևսկու, բայց ոչ երբեք Ռոզոգինի Ռուսաստանը: Եվ պոետն իր խոսքը թախճոտ իրոնիայով ուղղում է Դոստոևսկուն՝ դրանով իսկ ցույց տալիս («Բա՛, Ֆեոդոր Միխայլովիչ»), որ Ռուսաստանը զենք վաճառելով Աղբբեջանին, ոչ միայն անտեսում է իր դաշնակից Հայաստանի, այլ հենց իր՝ Ռուսաստանի շահերը, մարդկության ու մարդկայնության շահերը, քանի որ թուրքը բոլոր ժամանակներում մնում է նույն նենգ ու դավադիր թուրքը: Ահա Դոստոևսկու խոսքը («Կարամազով եղբայրներ»): «Իսկ այդ թուրքերը, ի միջի այլոց, հեշտասիրությամբ տանջել են նաև երեխաներին, մոր արգանդից դաշույնով կտրել-հանելուց սկսած մինչև ծծկեր երեխաներին վեր նետելը և սվինի ծայրով բռնելը այն էլ մոր աչքերի առաջ: Հենց բուն հեշտանքն էլ մոր աչքերի առաջ անելն էր: Բայց ահա այսպիսի մի տեսարան հատկապես հետաքրքրել է ինձ: Պատկերացրու. ծծկեր մանկիկը դողահար մոր ձեռքերին, շուրջը ներխուժած թուրքեր: Նրանք մի զվարճալի խաղ են սկսել. փայփայում են փոքրիկին, ծիծաղում են, որպեսզի նրան էլ ծիծաղեցնեն, և հաջողում են, մանկիկը ծիծաղում է: Այդ բոլորին թուրքը նրա վրա ատրճանակ է ուղղում դեմքից չորս մատնաչափ հեռավորությամբ: Մանկիկը ուրախ ծվլում է, թաթիկները երկարում, որ բռնի ատրճանակը, և արտիստը հանկարծ չրթացնում է բլթակը ուղիղ նրա երեսին, ջախջախում նրա գլուխը... Արվեստ է, այնպես չէ: Ի դեպ, ասում են, որ թուրքերը քաղցրավենիք շատ են սիրում»⁵:

Եվ բառերը, ասես, շիկանում են բանաստեղծի տողերում.

Եկավ ոսի տանկով
(բա՛, Ֆեոդոր
Միխայլովիչ),
«բեզպիլոտնիկներով»

¹ Հակոբյան Վ., Երկեր, հատոր Բ, «Դիզակ Պլյուս» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 296:

² Չարենց Ե., Ընտիր երկեր, «Նաիրի» հրատարակչություն, Երևան, 1997, էջ 66:

³ Գրական թերթ, թիվ 18, 3 հունիսի, 2016թ.:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Դոստոևսկի Ֆ. Մ., Կարամազով եղբայրներ, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1983, էջ 337:

Իսրայելի
(դավը հասցեն
չի փոխել էլի)
եկավ
թուր ու թվանքով,
նոնակով,
Բաքվի
նավթային
բանկով,
15 թվի հանգով,
եկավ՝ ավերով,
ավարով
արյան ծովերով,
մեծ թուրանի
հովերով՝:

Գրողը համոզիչ գույներով, սպանիչ սարկազմով է ներկայացնում ազերի ասկյարների կերպարը՝ տմարդի, վախկոտ, թույլ, ստորաքարշ, բայց և, զարմանալիորեն, ինքնագոհ: Ասկյարին թվում է, թե ռեմբոյական զգեստներ ու զենքեր կրելով, ինքն էլ Ռեմբո է դառնում... Իսկ զենքը վտանգավոր է, երբ թույլի ձեռքն է ընկնում: Թուրք-ասկյարները, ինչպես հեղինակն է բնորոշում «նեո ռեմբոները» կամ «իսլամիստական, մուջահեդիստական, օձ-կարիճների բյուր վտառները», հարձակվել են հայոց շեների վրա գիշերվա կեսին, թաքուն, ծպտված: Բանաստեղծը այստեղ ահազանգում է թշնամու ծրագրերի մասին: Մանավանդ, որ նրա գործերի շարքերում մեծ թիվ են կազմում «Իսլամիստական պետություն» խմբավորման ահաբեկիչները: Նրանց ձեռագիրը նույնն է, ինչ ազերիների: Սովոր են ավերել տարբեր ազգերի մշակութային արժեքներ, գրավել հողատարածքներ ուրիշ տերություններից և ստեղծել «նոր» պետություն: Միթե այդպես չէ կազմավորվել հենց ինքը՝ Թուրքիան, որն այսօր անգամ ՆԱՏՕ-ի անդամ է:

Հեղինակը բավականին դիպուկ ու պատկերավոր է նկարագրում թշնամուն՝ արտահայտելով նաև իր արհամարհական վերաբերմունքը, որն ակներև է.

Գայլի գորշ
գարշանքով,
նեխանքով,
գիշերաբոգի
աճապարանքով
եկավ,
զենքը
դողացող ձեռքին...²

Մեր պատմության ընթացքում մենք համոզվել ենք, որ թուրքն իր գործելակերպն ու պայքարի ոճը չի փոխում: Նա հարյուր տարի առաջ և այսօր էլ նույն վայրագ ու զագանաբարո տականքն է. որտեղ ոտք է դնում թուրքը, այնտեղ ավերվածություններ են լինում, մահ ու ավեր: Աշխարհահռչակ Վիկտոր Հյուգոն թուրքի պատճառած սարսափները ներկայացնելու համար ընդամենը գրում է մի քանի բառ. «Այստեղով անցել է թուրքը»³: Եվ դրանով ամեն ինչ ասվում է: Թուրքի կերպարն ամբողջականացնող ամենաբնութագրական գիծն է, որը չի վրիպում նրան «անդրադարձող» և ոչ մի գրչից: Ավերն ու արյունը, թալանը բնորոշ են թուրքին, դրանք նրա էության գլխավոր եզրույթներն են: Այդ են վկայում նաև Թալիշի, Մատադիսի դեպքերը.

Որտեղ եղել են
ազերիները,
ավեր է այնտեղ,
տուն լինի,
թե հանդ,
ճանապարհ,
թե արտ,
ուր որ մտել են,
մարդկանց
գլխատել.
մարդկանց
հոշոտել

¹ Գրական թերթ, թիվ 18, 3 հունիսի, 2016թ.:

² Նույն տեղում:

³ Chekhov.am:

ու
խոշտանգել են¹:

Կրկին Արցախը դարձավ աշխարհի ամենաթեժ կետը: Արցախցին ելավ պաշտպանելու իր հայրենի հողը և այդ հողի վրա ազատ ու անկախ ապրելու իր իրավունքը: Հայր միայն ու միայն խաղաղություն է տենչում: Մեր ժողովուրդը մաքառումների դժվարին ճանապարհ է անցել՝ մշտապես պայքարելով իր գոյության, ազատության համար՝ կրելով բազմաթիվ կորուստներ ու զրկանքներ: Սակայն, չնայած այդ ամենին, նա շարունակում է տոկլալ, դիմակայել ու պատվով հաղթահարել բոլոր տեսակի մարտահրավերները՝ շնորհիվ իր ազգային մտածողության ու բնավորության անփոփոխ եության (սուբստանց) բարձր որակների՝ ուժեղ կամքի, ազատատենչ հոգու, ազգային արժանապատվության, անկոտրուն ոգու: Մեր ազգի գերերևութականությունը, թերևս, հենց այս որակների պահպանման մեջ է: Եվ հեղինակը կատարում է գեղարվեստական խորն ընդհանրացում. «Թե թշնամիդ թուրք է, զգուշացիր ոչ թե պատերազմից, այլ խաղաղությունից»²: Այս տողերի մեջ ազգերիների ամբողջ «քաղաքականությունն է» ի ցույց դրվում՝ որպես դաս ու խորհուրդ: Եվ մյուս կարևոր եզրահանգումը, որ կատարում է հեղինակը, պակաս իմաստություն չի պարունակում իր մեջ՝ սերունդների պատգամելով ինքն իր ուժին ապավինելու ճշմարտությանը. «Արցախը սակայն Արցախ է մնում՝ իր ուժը միայն տեսնելով իր մեջ: Արցախի համար մնացածը «պընգըլ է, հեչ»³: Գրողի ելակետը սկզբունքային է, և հենց դրանով է, որ ամբողջանում է «տասնութ-քսան» տարեկան մեր զինվորի կերպարը, զինվոր, որ ներկայացնում է ոչ միայն «հայոց աննկուն աշխարհը», այլ նաև «ազգի հանճարը»:

Ազգային ոգու անպարտելիությունն է ընկած պոեմի հիմքում, որը մեր քաջ հայորդիներին մղել է աննախադեպ սխրանքի ու խիզախության: Այս առումով, հիրավի «Կենդանի պատը» հերոսապատում է: Նկատենք, Վարդան Հակոբյանի հայրենասիրական պոեզիայի հիմնական շեշտադրությունը ազգային ոգու գաղափարն է, այն մշտապես արտահայտվել է նրա բանաստեղծություններում, պոեմներում: Ժամանակին հետաքրքիր դիտարկում է կատարել անվանի գրականագետ Մևակ Արզումանյանը. «Իմ համոզմամբ, ավանդույթներից ամենազվազվազումը ազգային ոգու պահպանման գեղագիտական սկզբունքն է, որը Վարդան Հակոբյանի պոեզիային տալիս է առանձնակի փայլ ու հմայք: Այս առումով նա իր սերնդակիցների մեջ չունի հավասարը, իսկ դա այն չափանիշն է, որով բանաստեղծը երկարակեցություն է ապահովում իր համար մայրենի գրականության անդաստանում»⁴:

Պոեմում հեղինակը հայ ժողովրդի փրկությունը տեսնում է սպառազինվելու և միաբանվելու մեջ, նա հնչեցնում է զենքի ու միասնականության կոչնակները, որովհետև միայն զենքով կլինի հայի փրկությունը.

-Ելեք, Արցախ,
Հայաստան,
Մփյուռք,
Զենքով ելեք⁵:

Այստեղ բանաստեղծը միաբանված պայքարի կոչ է հղում ոչ միայն Արցախին ու Հայաստանին, այլև ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայությանը: Ինչպես հեղինակն է բնորոշում. «Ինքն իր վաղվան զինվորյալն է հայոց աշխարհը»:

Հերոսապատումի մեջ հեղինակը վարպետորեն է կիրառում հայ նշանավոր գորականների, գրողների, ազգային-ազատագրական պայքարի խոշոր գործիչների անունների իմաստային կրկնությունը, որը զգալիորեն նպաստում է խոսքի ներքին դինամիզմին, սյուժեն դարձնում առավել հարուստ՝ պահպանելով գեղարվեստական խոսքի ազդեցության ներուժն ու բովանդակային լարումը: Տեղն է հիշելու Էլիոթի խոսքը՝ պոեզիան պիտի միշտ ազգի կյանքի վրա⁶: Գեղագետ Վ.Հակոբյանի մտածողական դաշտում ընգծված նոր երանգներով է դրսևորվում նրա անհատականացված և ուրույն ոճը, որը և իր հերթին ավելի խորքային է դարձնում ասելիքը՝ ընթերցողին հնարավորություն տալով անսխալ բացելու բառակողման հակոբյանական արվեստի «գաղտնիքը»:

Ու նրանց մեջ
դուք էիք,
Վարուժան,
Անդրանիկ,
Չարենց,
Նժդեհ,
Միամանթո,
Մոնթե,
ձեր ոգին էր
անհաղթ
ու

¹ Գրական թերթ, թիվ 18, 3 հունիսի, 2016թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մոդոմոնյան Ս., Տաճարի ճանապարհին կամ մենարանի ուխտավորը, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատարակչություն, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 13:

⁵ Գրական թերթ, թիվ 18, 3 հունիսի, 2016թ.:

⁶ Թոմաս Ս. Էլիոթ, Մեռյալ երկիրը, «Ապոլոն» հրատարակչություն, Երևան, 1991, էջ 124:

մեծ...¹

Վարդան Հակոբյանի պոեմում, բնականաբար, «գործում է» պատերազմական ծանր դրաման. գոհեր է տալիս երկիրը, անդառնալի կորուստներ կրում, «տասնութ քսան տարեկան մեր տղաները» իրենց երազները պահ են տալիս հայրենյաց հողին՝ հավերժ վերընձյուղվելու, ազգին խաղաղության մեջ տեսնելու բաղձանքով: Ենիչերը, չի դիմանում «մեր տղորանց հզոր բազկին»: Մեր տղաները դառնում են կենդանի պատ՝ իրենց արյամբ պաշտպանելով հայրենիքը:

Ազերին բախվեց
պատին
ընկավ,
ազերին բախվեց
պատին
հանգավ...²

Քսանմեկերորդ դարի հայ զինվորի կերպարը պոեմում ներկայացվում է մեր ժողովրդի նվիրական հատկանիշներով ու ասպետական գծերով: Այդ նրա բացառիկ սխազործության, անձնվիրության ու հերոսականության շնորհիվ փրկվեց հայրենիքը: Հեղինակը փառաբանում է մեր «ազնվագարմ, դավթակորով, դյուցազնական քաջերին», ովքեր խիզախեցին հանուն Արցախի լինելիության: Մեր խիզախ, անվեհեր զինվորները՝ «հարյուր արծիվ, հարյուր հերոս, հայոց երկնում՝ մի-մի փարոս» ձուլվեցին հայոց «մեծաց դասակին»:

Բավականին խորը և ոգեցունց վիճակ է պատկերված պոեմի վերջում: Հեղինակը տեղադրել է նահատակված զինվորների վերջին խոսքերը, որոնք հուզմունք, ցավ ու հպարտություն են պատճառում ընթերցողին, մանավանդ, որ դրանք իրական են և բանաստեղծը բառացի մեջբերել է: Բացառիկ հերոսություն են դրսևորել Ռոբերտ Աբաջյանը, Արմենակ Ուրֆանյանը, Քյարամ Սլոյանը, Սարգիս Սահակյանը, Մասուն Մկրտչյանը, Միշա Աղաջանյանը, Ռոբերտ Աբրահամյանը, Վլադիմիր Նարինյանը և էլի շատ շատերը:

Գրողն, իրական դեպքերի ու երևույթների հիման վրա ստեղծել է գեղարվեստական բարձրարժեք մի գործ՝ հավաստի ու դիպուկ բնորոշումներով, լեզվառճական տարբեր հնարանքներով:

Հեղինակը պոեմում դիմել է պատկերավորման-արտահայտչական բազմազան միջոցների՝ մակդիր, համեմատություն, փոխաբերություն, հարակրկնություն, նվազաբերություն, հեզնանք, օտարաբանություն, ժողովրդախոսակցական բառեր, ոճական հնարանքներ և այլն, որոնց շնորհիվ խոսքը առավել արտահայտիչ է ու համոզիչ: Բերենք օրինակներ, այսպես՝ մակդիրներ են. Մուրճ մեղքեր, անականջ աշխարհ, նեռ ոհմակ, արյան ծովեր, օձ-կարիճների բյուր վտառներ, շեթանագորք համշարի, կրկնակի թուրք, երկնային քույր, հրեղեն տեսիլ և այլն: Համեմատություններ են. «Եկավ որպես որդնած ճահիճներից փչող բուքը, նա ինքը-թուրքը», «բառերդ նուրբ, ճկուն են, գրողդ տանի, ձգվում են՝ ինչպես գեշի մերկ իրանը գրկած ռեզին, տաք, բոնկուն են՝ հանց էժանացված նավթ կամ բենզին», «Եվ գիտեն տղերքը, գիտեն, անշուշտ՝ որպես հայոց բեղուն հողի ոսկեղեն հունտ», «Արցախի սրտում՝ աստղի պես ծագող, հառնում են մեկ-մեկ հերոսները մեր՝ խիզախ, անվեհեր, ամեն մեկը՝ մի արեգակ, ամեն մեկը՝ մի աշխարհ»:

Պետք է ասել, որ Հակոբյանի պոեզիան աչքի է ընկնում փոխաբերությունների լայն ու հարուստ գործածումներով, որոնցից յուրաքանչյուրն իր խորհուրդն ու ասելիքն ունի: Հիրավի, մետաֆորը Հակոբյանի համար դարձել է աշխարհվելու ձև: Հիշենք, հույն փիլիսոփա Արիստոտելին, ով իր «Պոետիկայում», հանգամանորեն անդրադառնալով մետաֆորի գեղագիտությանը, կարևոր է համարել մետաֆորներից օգտվելը, քանի որ, ըստ նրա. «Պոետիկայի բոլոր գեղեցկություններից միայն դա է, որ սովորել չի կարելի: Այն իսկական տաղանդի նշան է, քանի որ գտնել բնական մետաֆորներ, նշանակում է կարողանալ բնության մեջ նկատել առարկաների նմանությունը»³:

Ինքնատիպ ու անընդգրկելի է Հակոբյանի մտածողությունը:

«Կենդանի պատ» պոեմը հարուստ է ինչպես բառային, այնպես էլ շարահյուսական հարակրկնություններով: Ինքնօրինակ ու հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում գրողը նվազաբերական հակիրճ խոսքի մեջ. «Կեռ լուսինը կոնատակին» և այլն:

Պետք է շեշտել, որ հեզնանքը գրողի ոճական հնարանքներից է և մեծ տեղ ունի այս պոեմում, մանավանդ, թշնամուն բնութագրելիս այն վերածվում է սարկազմի.. «Եկավ, եկավ՝ ասկյարներին վագրագուլեր հագցրած, մութ ու սմբած ճակատներին, քամակներին ռեմբոյական նախշ ու նշան թքած-կացրած, կապկահորանց պոչիկները խիստ խնամքով թաքցրած, կովի ահից շավարները թաց», «Բսկ այնտեղ՝ Բաքվում, «խմաստուն, գոգալ» մտքերի, հոխորտուն, «օգան» կրքերի «սայլուտ» է ու «շաբաշ»... Որպես դեռ դար չբոլորած Ազերբայջանի բազմադարյա «գարդաշ», չունեցած բեղերը սուլթանավարի ոլորած Ռոզոզինը, ահա, այսպես է կրակել՝ պարպելով խավիարից կուշտ «մագազինը», «Ու «հաշտարար» պահը եկավ, կողքից կախ՝ մուրացողի մախաղ ու մաղ, մաղի տակ՝ ծպտված և-ը, ինքը՝ Ալինը, «բեզպալտոսնիկի պիտոսնիկը» Մի ճապկե մահակ է իջնում ինքն իր մեզից հոտ առած քթին իշու» :

¹ Գրական թերթ, թիվ 18, 3 հունիսի, 2016թ.:

² Նույն տեղում:

³ Արիստոտել, Պոետիկա, Հայպետհրատ, Երևան, 1955, էջ 195:

Այստեղ էս ուզում եմ ընդգծել նաև Վարդան Հակոբյանի արցախյան բարբառից հմտորեն օգտվելու («պընգըլ», «ճապկե», «իշտահին՝ քացախ») դրանք գրական գործի մեջ, ըստ անհրաժեշտության, հելուզելու և, դրանով իսկ, կերպարային ընդհանրացումների հասնելու կարողությունների մասին:

Հեղինակը խոսքին անմիջականություն ու պատկերավորություն հաղորդելու նպատակով օգտագործել է մի շարք օտարաբանություններ, այսպես՝ բեզպիլոտնիկ, անգյուման, օգան, սայլուտ, շաբաշ, մագազին, էրմանի, կագիրոկ, մախմուր, իշտահ և այլն:

Պոմում հանդիպում ենք հետաքրքիր բառակերտումների՝ ռեմբոյական, կապկահորանց, շեյթանագորք, գիշերաբոզ, սուլթանավարի, թրքափամփուշտ, նավթաբանկ, կայծակնաթել և այլն:

Խոր դիտողունակությամբ, սուր սարկազմով ու պատկերավորման-արտահայտչական միջոցների համադրմամբ Վ. Հակոբյան ստեղծել է մերօրյա ազգային, քաղաքական, ռազմական իրավիճակն ներկայացնող գեղարվեստական ուշագրավ գործ:

Թամար Հայրապետյան
բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ԵՊՀ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
Բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի վարիչ,

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՌԱԿԱՆՈՍ ՊԸԼ ՊՈՒՂԻՆ
(Հստ 1991-2015թթ. Արցախում գրառած նյութերի)

Պըլ Պուղու զվարճապատումների ծագման հայրենիքը Արցախի պատմաազգագրական շրջանն է, մասնավորապես Պատմական Վարանդա գավառի մելիքությունը՝ իշխանանիստ Ավետարանոց (Չանախչի) բերդավանով, որտեղից առակախոս Պուղու համբավը բանավոր կենցաղավարմամբ տարածվել է տեղական սահմաններից դուրս, հասել Մյունիք, իսկ ավելի ուշ՝ Բջնան ու Արարատյան դաշտավայր: Պուղին ունի մականուն՝ Պել (խենթ, ծուռ), ինչն էլ վկայում է նրա բանահյուսական բնավորության մասին:

Մակար վարդապետ Բարխուդարյանցի հաղորդմամբ՝ Պըլ Պուղին եղել է Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնագար Բ-ի զվարճախոս-կատակաբանը:

Պըլ Պուղին մելիքների ապարանքում եղել է ավելին, քան սովորական պալատական ծաղրածուն: «Նա գրավել է մի դիրք, որը կարելի է կոչել զվարճախոս-խորհրդատու»: Նա առակախոս էր, կրնկի վրա սուր խոսք հորինող, հնարամիտ ու արդարադատ: Պըլ Պուղին իր ժամանակի որոշակի սոցիալական, կրոնական, քաղաքական գաղափարների կրողն է և իբրև երգիծական կերպար բացահայտվում է անսպասելի իրավիճակներում: Պըլ Պուղի-Մելիք-Շահնագար գույգի փոխհարաբերությունը խաղարկվում է տեր և ծառա, սոլյալ դեպքում՝ իշխանավոր և ծաղրածու մակարդակով: Երկու կողմերն էլ, չնայած մշտական հակամարտությանը, գտնվում են անբաժան միասնության մեջ: Պըլ Պուղին ոչ միայն չի քծնում Մելիք-Շահնագարին, այլև իր հնարախոսություններով հաճախ սաղորդում է նրան՝ դրդելով հիմար արարքների, որպեսզի, ծիծաղաշարժ ու անբնական իրավիճակներում հայտնվելու վտանգից խուսափելով, տերը փորձի կանգնել ճիշտ ուղու վրա:

Պըլ Պուղու զվարճապատումները, փոխանցվելով սերնդեսերունդ, ձևավորել են արցախահայության վարքային համալիրի կարևոր բաղադրիչներից մեկը՝ ժամանցն ու զվարճանքը՝ նոր լույս սփռելով XVIII դարի երկրորդ կեսերից մինչև XIX-ի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում արցախահայության սոցիալ-քաղաքական

հարաբերությունների և պատմամշակութային իրողությունների վրա:

Բանալի բառեր՝ բանահյուսություն, հումոր, սուր երգիծանք, առակախոս, սոցիալ,

Tamar Hayrapetyan,
Doctor of Philological Sciences,
Erevan State University, The Institute of Archaeology and Ethnography of
National Academy of Sciences of Armenia

KARABAKH JESTER PELE PUGHI
(based on Material collected in Artsakh in 1991-2015)

Funny stories of Pele Pughy originated in Avetaranots (Chanakhchi) the capital of Varanda – one of melikdoms of Historical Artsagh. The fame of Pele Pughy spread orally by a word of mouth beyond the borders of his native land and reached Syunik, later Ijevan and Ararat valley. Pughy had a nickname – Pele, meaning mad, crazy, which proves the comical nature of his folk character. According to records of Makar vardapet Barkhudaryants, Pele Pughy was a jester of Melik Shahnazar the Second, the ruler of Varanda.

In court Pele Pughy was more than a mere jester. He occupied a position of jester-advisor. He was humorous, ready to put a witty remark on the spot, honest and fair. Pele Pughy carries certain social, religious and political views of the time. His satirical character is revealed in unpredictable situations. The relationship of Pele Pughy and Melik Shahnazar is similar to that of master and servant, in this case on the level of ruler and jester. Their union is indivisible though they are constantly having conflicts.

He doesn't flatter Melik Shahnazar, moreover, with his witty remarks he tries to direct him, showing the truth and the right path.

Passing from generation to generation funny stories and anecdotes of Pele Pughy shape satire as a constituent part of behavior of Artsakh Armenians. These stories shed light on social and political relations of Artsakh Armenians and represent historical and cultural facts of Artsakh in the XVIII – XIX centuries.

Key words: folklore, humour, satire, jester, social, political, fable

Тамар Айрапетян,

Доктор филологических наук,

**Ереванский Государственный Университет, Институт Археологии и Этнографии Национальной академии наук
Республики Армении**

КАРАБАХСКИЙ БАЛАГУР ПЫЛ-ПУГИ
(согласно собранным в Арцахе в 1991-2015 гг. материалам)

Историко-этнографическая родина забавных историй и анекдотов Пыл-Пуги – Арцах, точнее Варандское меликство, резиденция князей Аветараноц (Чанахчи). Отсюда слава Пуги вышла за пределы родной местности и достигла Сюника, а позднее Иджевана и Араратской долины. У Пуги было прозвище Пыл – означающее сумасшедший, что и свидетельствует о его народном характере. Согласно сообщениям вардапета Макара Бархударяна, Пыл-Пуги был балагуром князя Варанды Мелика Шахназара.

При дворе Пыл-Пуги был не только балагуром, но и советником. Он слыл смельчаком-острословом, позволяя себе хитро и изобретательно высмеивать недостатки и пороки власть имущих. Он является носителем определенных социальных, религиозных и политических взглядов и его сатирический образ раскрывается в самых непредсказуемых ситуациях. Отношения Пыл-Пуги – Мелик Шахназар обыгрываются на уровне отношений хозяина и слуги, в данном случае властителя и балагура. Несмотря на постоянный конфликт и противостояние они нераздельны и представляют единое целое. Пыл-Пуги не только не льстит мелику, а своей критикой и острословием пытается открыть ему глаза и указать путь истины.

Передаваясь из поколения в поколение, сатира Пыл-Пуги является важной составной частью национального мышления армян Арцаха. Данный фактор проливает новый свет на социальные и политические отношения с одной стороны, а с другой на историко-культурные факты Арцаха конца XVIII начала XIX вв.

Ключевые слова: фольклор, юмор, сатира, балагур, социальный, политический, басня

1878 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսած Գալուստ Շերմազանյանի 198 էջանոց «Անեկդոտներ, զվարճալի գրույցներ, համառոտ դեպքեր և առակներ՝ մեծ մասամբ ազգային կյանքից առած» վերնագրով ժողովածուում ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթանում է Պըլ Պուղու տասնհինգ միավոր առակ-զվարճապատումներին:

1883 թվականին Մակար Բարխուդարյանցը Թիֆլիսում հրատարակում է 189 զվարճապատումից բաղկացած «Պըլ-Պուղի» գիրքը, որտեղ զվարճախոսը հանրությանն է ներկայանում դարաբաղի ծերունիների հիշողության ծալքերում պահպանված իր համառոտ կենսագրական տվյալներով և իրական-պատմական դեմքով: Հետագայում նույնպես Պըլ Պուղին շարունակել է մնալ հայ բանահավաքների տեսադաշտում (Մարգիս Իսրայելյան, Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյան, Սերո Խանգաղյան, Արտաշես Նազինյան, Ալվարդ Ղազինյան, Լևոն Հարությունյան և այլոք): Տպագրվել են նաև Պըլ Պուղու նյութերի վերապատումներ, թարգմանություններ ու գրական մշակումներ:

Պըլ Պուղու նկատմամբ շարունակվող հետաքրքրությունը բացատրվում է նրա երգիծապատումներում առկա արցախահայության սոցիալ-կենցաղային, հանրային-քաղաքական հարաբերությունների՝ մեր ժամանակների հետ ունեցած աղերսներով:

Հողվածի մեջ ուսումնասիրված դեպքերի և իրադարձությունների երգիծական արձագանքները բացահայտվել են ընդհանուր ու հայ բանագիտության մեջ ընդունված և կիրառվող պատմահամեմատական ու կառուցվածքաբանական մեթոդներով՝ հրնթացս լուսաբանելով և գիտական շրջանառության մեջ դնելով Անկախության տարիներին Արցախում Պըլ Պուղու անվան շուրջը կենցաղավարող և մեր կողմից գրառված դաշտային բանահյուսական նյութերը:

Պըլ Պուղու զվարճապատումների ծագման հայրենիքը Արցախ պատմաազգագրական շրջանն է, մասնավորապես Պատմական Վարանդա գավառի մելիքությունը՝ իշխանանիստ Ավետարանոց (Չանախչի) բերդավանով, որտեղից առակախոս Պուղու համբավը բանավոր կենցաղավարմամբ տարածվել է տեղական սահմաններից դուրս, հասել Սյունիք, իսկ ավելի ուշ՝ Իջևան ու Արարատյան դաշտավայր: Պուղին ունի մականուն՝ Պել (խենթ, ծուռ), և ինչպես իր բանահյուսական կրկնակները՝ Պուղոց Մուկուչը՝ Շիրակում, Հոբոսը՝ Լոռիում, քեռի Գինոսը՝ Ղափանում ներկայացնում են Հայաստանի տարբեր շրջաններ բնակչության հավաքական նկարագիրը: Որոշ շրջաններում ծությունը հատկապես դրսևորում է մասնավոր-տեղական բնույթ, գործիմանակ՝ Շատախում՝ կաճետա ծոերը, Գուգարքում՝ կուրթանցիները, Արցախում՝ շաշ հաթերքցիները: Ի դեպ, այստեղ շաշը պետք է հասկանալ ոչ թե շիլ, այլ ծուռ իմաստով:

Մակար վարդապետ Բարխուդարյանցի հաղորդմամբ՝ Պըլ Պուղին եղել է Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազար Բ-ի զվարճախոս-կատակաբանը (Պըլը-Պուղի 1883, Գ): «Ըստ իմ կարծեաց Պուղու պարզ առակներն, գուարճաբանություններն եւ սրախոսություններն հայի համար ավելի արժէք ունին, քան թէ Եգոպոսին, Նասրաաղին Հօճային, Տանթէին, Քրիլովին եւ Լաֆօնտէին, որովհետև հայկական կեանքից բխած լինելով՝ աւելի յարմար են հայկական սովորութեանց, հայկական բնատրութեանց, հայկական առտնին ընտանեկան կենաց, վարուց եւ բարուց» (Պըլը-Պուղի 1883, Գ): Մելիք-Շահնազար Բ-ը, ըստ էության, իբրև ռազմավարչական կազմավորման գլուխ կանգնած միանձնյա իշխանապետական իրավունքներ ունեցող մարդ, պետք է աչքի ընկներ քաղաքական-դիվանագիտական լայնախոհ գործունեությամբ, սակայն նա Արցախում գերագահություն նվաճելու նպատակով դաշնակցել է վաչկատուն սարըջալի ցեղի զլխավոր Փանահի հետ, ով դավաճան հայ իշխանի աջակցությամբ, իր իսկ տոհմական

պատմիչի վկայությամբ՝ (Мирза-Адигезаль-Бек 1950:55-56) իրեն հայտարարել է Ղարաբաղի խան և թշնամական քաղաքականություն վարել Արցախի ու հարևան գավառների հայության նկատմամբ:

Փանահի իշխանության ձևավորման շրջանում Մելիք-Շահնագարը նյութապես սատարում է նրան: Ասում են, մի անգամ, դեռ Փանահ խանի իշխանության սկզբում Մելիք-Շահնագարը նրան ասում է. «Ինչու՞ ես մտահոգվում, յոթ տարի է, քո բանակը ընտիր աշորայով եմ պահում» (Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով 2000, 42): Ավելին, Մելիք-Շահնագարն իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով դատերը՝ Հուրգաղին, կնության է տալիս Փանահի որդի Իբրահիմ խանին (Նույն տեղում):

Զվարճապատումներից մեկի համաձայն՝ Մելիք-Շահնագարը, դատեր՝ Հուրգաղի կամքին հակառակ, նրան ամուսնացնում է Իբրահիմ խանի հետ: Հուրգաղն էլ չի հնազանդվում ամուսնուն, ծուլանում է տուն ու տեղի, կենցաղի կազմակերպման հարցերի մեջ: Այս ամենից մտահոգ՝ Մելիք-Շահնագարը հանձնարարում է Պըլ Պուղին, որ իր համար ու անբան աղջկան հարսնություն անել սովորեցին: Պուղին երկար նայում է Մելիք-Շահնագարին ու հանդիմանանքով ասում. «Մելիքն ապրած կենա, այնքալ ախճիկըտ շատ էլ դուր ա անում է՛, ուրան իւելը հու քու իւելքատ չի, վեր էտ շներին ծառայի, էշին էշում ա, կյարին քըցում» (Հայրապետյան 1999, 23):

Տարիներ անց, քաղելով իր անհեռատես արարքների պտուղները, Շահնագար Բ-ը զոջացել է, փորձել հաշտվել հայ մելիքների հետ, սակայն ժողովուրդը չի ներել նրան՝ ստիպելով, որ դավաճանի մեղսավոր արարքների հետևանքները ուղեկցեն նրան իր երկարատև կյանքի ընթացքում:

Մի անգամ Մելիքը հարցնում է Պուղին, թե մարդու տունը ինչի՞ց է քանդվում: –Ներսի թշնամուց, պատասխանում է Պըլ Պուղին (Հայրապետյան 2015, 8):

Պըլ Պուղին մելիքների ապարանքում եղել է ավելին, քան սովորական պալատական ծաղրածուն: «Նա գրավել է մի դիրք, որը կարելի է կոչել զվարճախոս-խորհրդատու» (Ղազիյան 1978, 61):

Պըլ Պուղին առակախոս էր, կրնկի վրա սուր խոսք հորինող, հնարամիտ ու արդարադատ:

Պըլ Պուղի-Մելիք-Շահնագար զույգի (բանահյուսական միջազգային դիպաշարերում՝ Փախուլ-Հարուն ալ-Ռաշիդ, Աբու-Նուվաս-Խալիֆ, Մուլլա-Թիմուր, Բիրբալ-Փաղիշահ Ակբար) փոխհարաբերությունը խաղարկվում է տեր և ծառա, տվյալ դեպքում՝ իշխանավոր և ծաղրածու մակարդակով: Երկու կողմերն էլ, չնայած մշտական հակամարտությանը, գտնվում են անբաժան միասնության մեջ, ճիշտ այնպես, ինչպես լարախաղացն ու ծաղրածուն: Բայց եթե ներկայացման մեջ ծաղրածուն աստիճանաբար դառնում է պատրաստակամ, հլու-հնազանդ ծառա, ոգևորություն խաղում, հիանում իր տիրոջով, ապա Պըլ Պուղին ոչ միայն չի քծնում Մելիք-Շահնագարին, այլև իր հնարախոսություններով հաճախ սաղորում է նրան՝ դրդելով հիմար արարքների, որպեսզի, ծիծաղաշարժ ու անբնական իրավիճակներում հայտնվելու վտանգից խուսափելով, տերը փորձի կանգնել ճիշտ ուղու վրա. «Մեհեստ Մելիք-Շահնագարը Պուղուն ասում ա, էտ դուր ա՞, վեր պտուղը ծառան հեռու չի ընգնում: Պուղին մտածում ա, մտածում, ասում՝ չէ:

–Յանի, հունց չէ,- առարկում է Մելիքը:

–Չէ, լի՛,- պատասխանում է Պուղին, վեր դուր ինի տու քու լյուսահոքի հորդ թթի ծառին տակին կընիր վեր ընգած, վեչ թա Փանահին բաստանումը» (Հայրապետյան 1999, 11):

Դժվար չէ եզրակացնել, որ այս զվարճապատման մեջ Պուղին նկատի ունի Մելիք-Շահնագարի հայր Մելիք-Հուսեյնին, ով իբրև Վարանդայի ներքին կյանքի կազմակերպման ու կառավարման բոլոր հատկանիշներով օժտված օրինակելի մելիք, ի հակակշիռ Մելիք-Շահնագարի, սրբորեն էր պաշտպանում իր հողի, տիրույթի սեփականության ժառանգական իրավունքն ու ազգի ընդհանրական շահերը, հոգում իր երկրի շենացման մասին:

Ասվածի վառ օրինակն է 133 տարի առաջ Պըլ Պուղու՝ ավելի քան բաց տեքստով ազդարարած հանդիմանությունը՝ ուղղված Մելիքի արժոատպաշտությանն ու քաղաքական հավկուրությանը.

«–Մելի՛ք, դիւ մինակ մլըքութիւնը պիպնելու երրայ ըս մտծես: Հայոց Ազգը պիպնելու երրայ իսկի մտծես չըս» (Պըլը-Պուղի 1883,121):

Միջնադարյան արաբական գրականության մեջ վեզիրը մեծ մասամբ ներկայանում է որպես իմաստուն խորհրդատու, ով ուրիշներին խելք ու խրատ է տալիս՝ տարբեր կարճ պատմություններ պատմելով: Հետաքրքիր է նկատել, որ եթե Բաղդադի խալիֆ Հարուն ալ-Ռաշիդը ստորացնում էր մինչև իսկ իր վեզիր Ջաֆարին, ով խալիֆի անխոհեմ որոշումներին չափազանց երկչոտորեն էր ընդդիմանում (Դերխարժ 1984: 405), ապա դասային արտոնություններից զուրկ Պըլ Պուղին, մեղքերը քավել փորձող Մելիք-Շահնագարին համարձակորեն խարազանում է՝ Արցախում և նրա սահմանները դուրս շրջանառվող սրախոսություններով: Որոշ զվարճապատումներում Պըլ Պուղին սաստում է անգամ պարսից շահին, քանի որ 18-րդ դարի կեսերին Պարսկաստանն ապրում էր ներքին ու արտաքին քաղաքական ծանր ժամանակներ, և շահն ի վիճակի չէր տերության ծայրամասերում՝ անդրկովկասյան ու մերձկասպյան տարածքներում, սանձել Թուրքիային ու Ռուսաստանին՝ ամուր պահելու իր իշխանությունը, ինչն էլ հայերի համար ստեղծում էր ծանր վիճակ:

Զվարճապատումներում Պըլ Պուղին հաճախ հանդես է գալիս իբրև միջնադարյան դատավորի թատերախաղային արքետիպ՝ «Դատ-բեդադ անողի», «Շառ կտորողի» կերպարով:

Մի անգամ Մելիք-Շահնագարն ու Պըլ Պուղին հյուրընկալվում են Պարսկաստանում: Նաղիր շահի նվեր տված ձիուն գիշերը գողանում են: Շահը Պըլ Պուղուն մեղադրում է գիշերը քնելու և ձիուն չհսկելու համար: «Ես գիդացալ

չըմ, վեր շահն էլ Մելիքին նման մուշ-մուշ քոն իլած ա, թա չէ գյարթուն կը մնայի»,- պատասխանում է Պուղին: (Հայրապետյան 2015, 12):

Բանահյուսական գրառումների համաձայն՝ Պըլ Պուղին սոցիալական կերպար է՝ իր պարզ կենցաղավարությամբ, նրա ողջ ունեցվածքը տեղավորում է մի խուրջինում (Շերմազանյան 1878,189), գրաճանաչ չլինելու հանգամանքով, սակայն նրա զվարճապատումները իրենց մեջ առաքինության ու ժողովրդական շրջահայեցողության դասեր են պարունակում:

Մելիք-Շահնագարը գնում է հարևան գյուղ և պատվիրում Պուղուն երկու օրից իրեն ետ բերել: Երկու օր հետո, երբ Պուղին կանգնում է դարպասի մոտ և կանչում Մելիքին, տանտիրոջ շունը հաչոցով հարձակվում է Պըլ Պուղու վրա: Մելիքը ներսից գոռում է.

–Պուղի, հինչը՞ ս լըղաճաք իլալ, գյուղու՞մ չըս վեր հաչան շոնը կժան չի նիլ:

–Մելիքն ապրած կենա,- պատասխանում է Պուղին, - ես գյուղում ըմ է՛, ամմա գյուղում չըմ, շոնը գյուղում ա՛, թա չէ (Հայրապետյան 1999, 22):

Սակար Բարխուդարյանը 1883 թվականին Թիֆլիսում հրատարակած «Պըլը- Պուղի» գրքի առաջաբանում անդրադառնում է հին ժամանակների կայսրերին, թագավորներին, շահերին, խալիֆներին զվարճացնող ծաղրախոսներին, որոնց շնորհիվ պետական այրերը թեթևանում էին դատավճիռների ծանրությունից ու բացասական հույզերից, և «երբեմն նոցա պաշտօնական անդառնալի մահավճիռներն անգամ կը փոխուէին և յանցատրք կ'ազատուէին կախաղանի և քստրանքի դատապարտութիւնից» (Պըլը-Պուղի 1883, Գ): Այսպէս Մ. Բարխուդարյանը զվարճաբանությունը արժևորում է իբրև կյանքի կանոնակարգվածությամբ պայմանավորված հուզական լարվածության լիցքաթափման միջոց՝ ընդգծելով հատկապես զվարճախոսության դերը քաղաքական մշակույթի մեջ. «Հարկ չը կայ ասել, թէ քաղաքական աշխարհն արդէն ընդունած է զուարճաբանութիւնը իբրև կյանքի օգտակար միջոցներից մին...» (Պըլը-Պուղի 1883, Գ):

Պըլ Պուղու քաղաքական վարքագիծն արտահայտված է ոչ միայն նրա զվարճապատումներում, այլև Ա. Բեկնագարյանցի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գրքում, որտեղ Շեյթան Թունին անձամբ պատմում է, թէ ինչպես Պըլ Պուղու օժանդակությամբ իրեն հաջողվել է Մելիք-Շահնագար Բ-ի անվան և հագուստի մեջ ծայրված ներկա գտնվել երկու ճրտերի¹ (անօրեն, օտար, շինծու)՝ Իբրահիմ խանի և Բարայել կաթողիկոսի գաղտնի խորհրդակցությանը, որտեղ ընթերցվում է Իբրահիմ խանի բարեկամ Ջաֆար-բեկի՝ Գանձակից ուղարկած նամակը. «Բսկ Շեյթանն պատմեց թէ ինքն յաջողած էր իբրև Մելիք-Շահնագար ներկայանալ Իբրահիմ ճրտ-խանին՝ շնորհիվ Պըլը-Պուղուն, ուր ներկա եղած էր և Բարայել ճրտ կաթողիկոսն» (Բեկնագարեանց 1886, 101): Նամակից պարզվում է, որ Գանձակի Ջավադ խանը, դաշնադրություն կապելով Թիֆլիս գնացող հայ մելիքների հետ, նպատակ ունի Գանձասարի Մարգիս Ջալալյան եպիսկոպոսին Գանձակ տեղափոխել և մելիքների վերադառնալուն պես նրան քաղաքում կաթողիկոս օձել տալ՝ ի հակառակ Ամարասի Բարայել Գաթողիկոսի: Նամակում անհանգստություն է հայտնվում Ղարաբաղի հայ ժողովրդի՝ «յուր սիրական մելիքների և կաթողիկոսի հետ անանջատ սրտով» կապվածության մասին, ինչն էլ փլուզելու նպատակով՝ խորհուրդը ընդունում է հինգ կետից բաղկացած մի ստոր որոշում. մահադեղով սպանել Մարգիս Եպիսկոպոսին և նրա հետ Ջալալեան ազգի կաթողիկոսությունը, Մելիք-Աբովին և Մելիք-Մեծլումին, որոնք չէին հպատակվում Իբրահիմին, նույն ճանապարհով ուղարկել «վերին աշխարհ», Մյուլքի-բեկին հազար թումանով կաշառել և նրա ձեռքով սպանել տալ Ազրայել-Իբրահիմին (Իբրահիմ Բեկնագարեանց-Թ.Հ.), որն ի դերն է հանում խանական բոլոր ձեռնարկությունները, բռնագրավել Գանձասարի գաղտնի փաստաթղթերը և թանկագին անոթները, ինչպես նաև Գյուլիստանի և Ջրաբերդի ժողովրդի կեսը տեղափոխել Վարանդա և Դիզակ՝ նշված նախորդ գավառների ուժը տկարացնելու հեռատեսությամբ:

Հետաքրքիր է նկատել, որ Մարգիս սրբազանի թունավորումն ի կատար ածելու պարտականությունը դրվում է Բարայել ճրտ կաթողիկոսի վրա, իսկ Իբրահիմ Բեկնագարյանցի սպանությունը՝ Շեյթանի վրա, որը ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ Պըլ Պուղու օգնությամբ Մելիք-Շահնագարի «շոր մտած» Շեյթան Թունին, ով, Իբրահիմի գաղտնի հրամանները ջրի երես հանելով, տեղեկացնում է Ղարաբաղի գորախմբերի հրամանատարներին, որպեսզի կարողանան կանխել քաղաքական հանցավոր դավերը (Բեկնագարեանց 1886, 101-105):

Ղարաբաղի բանահյուսական կենցաղում զվարճապատումներ են հյուսվել նաև Պըլ Պուղու և Արցախում շատ սիրված մեկ այլ զվարճախոսի՝ Տմբլաչի Խաչանի շուրջը, ով ժամանակագրորեն հաջորդել է Պըլ Պուղուն: Այսպես, ըստ Բերդաշենում (Մարտունու շրջան) գրառված մի զվարճապատման, Պըլ Պուղին դիմում է Խաչանին՝ գուռնան փոխ վերցնելու խնդրանքով.

–Խաչան, տիյեր աստուծ, տըվեր տու, սօր ուրուգուն գուռնատ փոխ տո ինձ:

Խաչանը կարծելով, թե Պուղին ուզում է նվազել սովորել, հարցնում է.

–Պուղին ապրած կենա, հանցա օգում ըս ածել սըվերի ս:

–Չէ՛, չէ՛, չէ՛, ես քե մատաղ, օգում ըմ թաք մին քըշեր անջուկըս դինջ քոն ինիմ (Հայրապետյան 1991, 52):

¹ «Այսպես կոչում էին Ղարաբաղի այն մելիքներին, որ բաժանված էին հարազատ մելիքների միաբանությունից և միացած էին նրանց թշնամի թուրք խաների՝ հետ, որոնք բռնությամբ տիրապետել էին Շուշիին և Ղարաբաղի մի մասը» (Լաֆֆի 1959, 424):

Պըլ Պուդին իր ժամանակի որոշակի սոցիալական, կրոնական, քաղաքական գաղափարների կրողն է և իբրև երգիծական կերպար բացահայտվում է անսպասելի իրավիճակներում :

Մի օր Պըլ Պուդին գյուղամեջ է դուրս գալիս՝ արխալուղը ծածկված «թագա» չթի բազմաթիվ կարկատաններով:

–Պուդի՛, խըլեղըս տեղ-տեղ շընհավեր ինի,- հեզնում է Մելիք-Շահնազարը:

–Օրումաչ ապրիս, Մելիք,- պատասխանում է Պուդին (Հայրապետյան 1999, 60):

Քաղաքական կարևոր հարցերի քննության նպատակով Պարսկաստան ուղարկված ծաղրածու Պըլ Պուդու արտաքին տեսքը, հագուստ-կապուստը վատահոնություն չի ներշնչում մեր հարևաններին, և երբ նրանք տարակուսած հարցնում են, թե Ղարաբաղում մի կարգին մարդ չկար, որ Պարսկաստան ուղարկեին, Պըլ Պուդին սառնասրտորեն պատասխանում է, թե՛ կա, ինի՞ չի կա: Բայց Ղարաբաղում կարգին մարդուն կարգին մարդկանց մոտ են ուղարկում (Հայրապետյան 2015, 41): Պըլ Պուդին մահացել է 1810 թվականին՝ իր կտակի համաձայն թաղվելով Շոշ և Արկաթալու գյուղերի միջև ընկած քարայրում, որը հետագայում կոչվել է Պուդուն Կարան (Պըլը-Պուդի 1883, Գ, Գրիգորյան-Սպանդարյան 1971, 377):

Պըլ Պուդու զվարճապատումները, փոխանցվելով սերնդեսերունդ, ձևավորել են արցախահայության վարքային համալիրի կարևոր բաղադրիչներից մեկը՝ ժամանցն ու զվարճանքը՝ նոր լույս սփռելով XVIII դարի երկրորդ կեսերից մինչև XIX-ի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում Արցախ պատմաագագաքական շրջանի սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների և ազգամշակութային իրողությունների վրա:

Պըլ Պուդու անվան շուրջը հորինված կամ նրան վերագրվող ժողովրդի մեջ տարածված շատ զվարճապատումներ իրական հիմքեր ունեն, որոնցից հորդող լիաթոք ծիծաղը այսօր էլ նպաստում է աշխարհաքաղաքական աղերսների հիմքով ստեղծված նորանոր իմաստությունների հարակցումներին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ապրես Բեկնազարեանց, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, Տպարան Ի.Սկորոխոդովի, 406 էջ:
2. Գրիգորյան-Սպանդարյան Մ., Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, Երևան, 1971, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 377 էջ:
3. Հայրապետյան Թ., անձնական գրառում, Արցախ, տետր № 2, 1991թ., Արցախ, տետր № 1, 1999 թ., Արցախ, տետր № 2, 2015թ.:
4. Ղազիյան Ա., Ղարաբաղի զվարճախոս Պըլ Պուդին // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1978, №9, էջ 60-69:
5. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Բ. Պ. Կոստիկյանի, Երևան, 2000, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 321 էջ + 40 էջ (հավելված):
6. Շերմազանյան Գ., Անեկդոտներ, զվարճալի գրույցներ, համառոտ դեպքեր, մեծ մասամբ ազգային կյանքից առած, Թիֆլիս, 1878, տպ. Հովի. Մարտիրոսյանցի, 198 էջ:
7. Պըլը-Պուդի, գրեց Մ. Վ. Բարխուդարեանց, Թիֆլիս, 1883, Վարդանեան և ընկ. տպարան, 190 էջ:
8. Դաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հատոր տասներորդ, Երևան, 1959, Հայպետհրատ, 710 էջ:
9. Герхард М., Искусство повествования, Литературное исследование 1001 ночи, Москва, 1984, «Наука», 453 с.
10. Мирза-Адигезаль-Бек, Карабаг-Наме, Баку, 1950, изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 160 с.

ՀՏԴ 82-3(479.243)

Գրականագիտություն

Վալերի Փիլոյան
Բ.գ.թ., դոցենտ,
Վանաձորի պետական համալսարան

ԻՄԱՍՏՈՂ ՀԱՂԹԵԼՆ Է
(Արա Նազարեթյանի պատերազմական պատմվածքները)

Արցախյան պատերազմի զեղարվեստական տարեկրությունը մինչ օրս հորինումի կարիք չի գտում. այդ տարեկրությունը նախ և առաջ վավերագրական արձակ է՝ կյանքից եկող, կյանքին հավատարիմ և կյանքի չափ անսպասելի ու անկրկնելի: Լյանքից առնված փաստը, դեպքն ու դիպվածը, այս կյանքի դիմագծությունը ներկայացնում են կոնկրետ հեղինակներ, որոնցից է Արա Նազարեթյանը: Նրա պատմվածքների գլխավոր կերպարը ամենատիպական մարդն է, ով չի ձգտում բարձրագույն հայրենասիրության, չի դրսևորում փառասիրություն: Պատմվածքները հատվածական են, մեկ կամ մի քանի օրվա ժամանակագրություններ: Հեղինակը փորձում է յուրաքանչյուր դեպքում անկրկնելի դարձնել պատումը՝ գտնելով կյանքի նորավեպը, անսպասելին: Լինելով քաջասու՝ պատկերում է ամենատարբեր իրավիճակներ ու բացահայտում պատերազմի դաժան դեմքը:

Բանալի բառեր – վավերագրական-զեղարվեստական արձակ, արցախյան պատերազմ, նովելային պատում, մահկանացուներ:

Валерий Пилоян
к. ф. н., доцент
Ванадзорский государственный университет

СМЫСЛ—ПОБЕДИТЬ
(Военные рассказы Ара Назаретяна)

Художественная летопись Арцахской войны до сих пор не нуждается в вымысле: эта летопись прежде всего документальная—идущая от жизни, верная жизни и такая же неожиданная и неповторимая, как и сама жизнь. Жизненные коллизии, жизненные факты, эпизоды и события представляют конкретные авторы, среди которых — Ара Назаретян. Главный герой его рассказов—самый обыкновенный человек, который не стремится к высокопарному патриотизму, чужд честолюбивым планам. Рассказы фрагментарны, представляют собой хронику одного или нескольких дней. В любом случае писатель стремится придать повествованию неповторимый колорит, находя новую непредвиденную эпичку жизни. Будучи немногословным, автор описывает самые разные ситуации и выявляет жестокое лицо войны.

Ключевые слова: документально-художественная проза, Арцахская война, новеллистическое повествование, смертные.

Valery Piloyan
Candidate of Philology, associate professor, VSU, Armenia

THE ESSENCE IS TO WIN
(the war stories of Ara Nazaretyan)

The literary era of Artsakh war needs no invention. This era in itself is a documentary prose which depicts life, is loyal to life and is as unexpected and unique as life itself. The facts, occurrence and event taken from life, the life peculiarity are portrayed by concrete author,s among them Ara Nazaretyan. The main character of his stories is the ordinary person who never strives for pompous patriotism and does not demonstrate vanity. The stories are chronologically disconnected, comprising one or several days. The author tries to make the narration perfect finding the new life manifestation and the unexpected. Being laconic he depicts different situations revealing the cruel nature of war.

Key words: documentary-literary prose, Artsakh war, novelette narration, mortals.

Այս վերջին պատերազմն իր ներկայով ու շարունակական հետևանքներով արդեն բազմիցս դարձել է զեղարվեստական պատկերման նյութ ու առարկա Ռ. Հովսեփյանի, Ջ.Բալայանի, Լ. Խեչոյանի, Վ. Վարդումյանի, Հովհ. Երանյանի, Արա Նազարեթյանի, Լ. Ջավախյանի, Վ. Հակոբյանի, Կ. Գաբրիելյանի և այլոց ստեղծագործություններում: «Արցախյան պատերազմ» բառակապակցությունը թեև ճշմարիտ է, սակայն ճշգրիտ չէ, քանզի սա հայոց պատերազմն է, որչի անտեսվելու հայրենիքում և ի սփյուռս աշխարհի ամեն հայի ջանքն ու մասնակցությունը, անգամ ուրագումն ու փախուստը: Արցախյան պատերազմի զեղարվեստական տարեկրությունը մինչ օրս հորինումի կարիք համարյա չի գտում. այդ տարեկրությունը նախ և առաջ վավերագրական արձակ է՝ կյանքից եկող, կյանքին հավատարիմ և կյանքի չափ անսպասելի ու անկրկնելի: Լյանքից առնված փաստը, դեպքն ու դիպվածը, այս կյանքի դիմագծությունը ներկայացնում են կոնկրետ հեղինակներ, մարտիկներ, որ այսօր զենքը փոխարինել են գրչով. չկա միջնորդավորվածություն, կա անմիջականություն, որ այս գործերի ամենամեծ արժանիքն է անգամ երբեմն զեղարվեստական ինչ-ինչ անկատարությունների դեպքում:

Մարդու պատասխանատվությունն ու անպատասխանատվությունը, զոհվելն ու փախուստը, մարդու մղած պատերազմն ու մարդու ապրած ժամանակը ձևավորում են ոչ միայն իր կեցությունը, այլև մարդու և մարդկային հավաքականության պատմությունը: Արդյունքի ու հետևանքի տարբերություն այստեղ էլ է դրսևորվում, քանզի արդյունքը պատերազմն է, հետևանքը՝ մարդու հետագիծը՝ տեսանելի և անտեսանելի: Ի՞նչն է կարևոր՝ մա՞րդը, թե՞ պատմությունը: Չէ՞ որ մարդուց

հետո մի փշուր է մնում կամ չիմնում, իսկ պատմությունը գոնե միլիոնավոր փշուրներից մնացած շերտ է՝ մասնավոր ժամանակով: Պատմության օբյեկտն ու սուբյեկտը, պատմության նյութն ու աղբյուրն ու թե թե փաստն են, այլ անցավոր մարդը, մահկանացուն: Պատահական չէ այս իմաստով Ա. Նազարեթյանի գրքի «Մահկանացուներ» վերնագիրը: Ամենահասարակ մարդիկ, որոնք իրենց ապրածով պատմություն են կերտում, չնայած ամենասովորականներից են: Այս ամենին գումարենք ևս մի իրողություն. տեսակի պաշտպանություն իրականացնում է ոչ թե տեսակը, այլ կոնկրետ մարդը: Այս Մարդն է կարևորվում ու կարևոր է բոլոր տեսակի հարաբերություններում ու գոյակերպի մեջ: Այս մարդուն է դիտարկում Ա. Նազարեթյանն իր պատմվածք-նովելներում՝ չհավակնելով մեծ-մեծ գաղափարների, չպատկերելով ի ծնե հերոսների: Այս ամենասովորական մարդկանց կյանք-ապրածն ասես նրանց նախորդած վարքի շարունակությունն է, նրանց բարոյականության բնական վիճակը:

Եվ մի իրողություն. այս գործերում չկա հերոսի փնտրտուք, հերոսականի պատկերման մոլուցք, չկա պոռտուսություն ու բարձրագույն հայրենասիրություն, կա մարդն ավելի հաճախ իր թերություններով: Վերսի ու հերոսականի ռեգիստրը, փառքն ու փառասիրությունը («էդ փառք կոչված քաղցրավենիքից մի տակառ ստացել էինք, տղերքը կերան, հատավ») [1, 37]) հեռու են այս մարդկանցից. նրանք ապրում են իրենց դժվար ու ճշմարիտ կյանքը: Այս դեպքում էլ կարելի է հիշել Ժ. Ռասկինի միտքը. «Նրանք՝ ողբերգության կերպարները պետք է ունենան միջին արժանիքներ, այսինքն՝ թուլության ընդունակ առաքինություն»: Եվ ոչ միայն, նաև առաքինության ընդունակ թուլություն: Եթե Ա. Նազարեթյանի Վակոբը («Ընդ») պատմվածքից) առաջիններից է, ապա Իգորյուկ-ռատովցին՝ թվացյալ երկրորդներից, նաև մեր շատ կորուստների մի չնչին մասը փոխհատուցողներից՝ որպես ինքնիրեն գտած որդու վերադարձ («Վետախուզում՝ մարտով»):

Նազարեթյանի՝ պատերազմական թեմայով պատմվածքներն ամփոփված են «Մահկանացուներ» [1], «Ռազմավար պատմվածքներ» [2], «Վայկական պատմություններ դուրսի կի համար» [3] ժողովածուներում: Սրանցում տարբեր հաճախականություններ են տեսնելով պատերազմին ու հետպատերազմյան առանձին դրվագների վերաբերող 26 գործեր, որոնք ասես բեկորներ են պատերազմի հիշողություններից: Կան մեծ ու փոքր բեկորներ, ամբողջական ու թերի, որոնք չեն հասնում ամբողջական պատմվածքի կամ նովելի մակարդակին, սակայն բոլոր դեպքերում գործ ունենք ազնիվ ինքնարտահայտման հետ, որ բացառում է կեղծիքը, սարքովին: Սրանք հատվածական են նաև ժամանակային ընդգրկման տեսակետից: Մեկ դիպված, փոքրիկ գրույց, փոքր պատմություն, որ ժամանակային փոքր տարրություն ունի, սակայն կա ներուժ և իր ասելիքով ամբողջը հաստատելու գործառնություն: Իսկ եթե այս գործերը դիտարկենք որպես ամբողջ իրենց թեմայով, ասելիքով («իմաստը-պիտի հաղթենք»), ուրվագծվող, երբեմն գործից գործ փոխանցվող կերպարներով, ապա կունենանք յուրահատուկ մի վիպակ, որ դեռ գրվում է ու չի ավարտվել, քանի որ տարիների հետ նոր հատվածներ են հայտնվում նրա տարբեր էջերին:

Վեղիակը փորձում է յուրաքանչյուր դեպքում անկրկնելի դարձնել պատումը՝ գտնելով կյանքի նորավեպը, անսպասելին: Ամեն դեպքում յուրովի է կառուցվում գործը՝ հաշվի առնելով կոնկրետ թեմայի «առաջադրանքը»:

«Մահկանացուներ» ժողովածուն բացվում է հեղինակային ծանուցմամբ, որ թանկ է ինչպես ճշմարտությունը բացահայտելու, այնպես էլ ժամանակը ճշգրտելու տեսակետից: Եվ քանի որ այս երկու իրողություններն առիճնում են, և քանի որ կցանկանայի, որ այդ տողերը նաև իմը լինեին, մեջբերում եմ.

«Այս ժողովածուի գրեթե յուրաքանչյուր պատմվածքը կարելի է սկսել՝ ...Դա այն ժամանակն էր, երբ փայտն ու գիրքը վաճառվում էին կշռով և նույն գինն ունեին ու երկուսն էլ վառելու համար էին գնում...» բառերով, բայց եկող սերունդը դրան երբեք չի հավատա, ինչպես մենք չէինք հավատա մի հինգ տարի առաջ. ժամանակի հարահոսում այսքան արագափոխ ու բացառիկ հատված է մեր ապրածը:

Ու տեսնես մարդ-մահկանացուից բացի այս մոլորակի պտտապատճենած օր-միավորների հաշիվն ուրիշ պահող կա՞» [1,3]:

«Գնում էին երկուսով» պատումը պատերազմի մի փոքրիկ դրվագ է, մարդկային մի կորստի արժանագրում, որ միաժամ այդ մարդու ճակատագրի արտահայտություն է: Քիչ անտեղյակ ու անհաղորդ էինք Պապո Ազատի գոյության խորհրդին, բայց մարդու անհետացումից հետո արդեն հաստատագրվում է իր գոյությունը, և ձորը, ուր անհետացավ, սկսում են կոչել իր անունով: Բայց մինչ այդ՝ «Քամին մի բանով է լավ, որ թե հանկարծ մրսում ես, կարող ես ասել քամուց է: Ուժեղ քամի էր » [1, 13]:

«Ավերակ տունը» պատմվածքի թեման թերևս ազատությունն ու պատիժն են: Թշնամական կողմից դիպուկահարը, որ թորք չէ, այլ այլազգի վարձկան, չի սպանում, այլ վիրավորում է. «Չսպանեց, որովհետև ականջների համար, ասում են, դրանց հարյուր դուրս են տալիս, իսկ գերին, կենդանի գերին շատ ավելի թանկ է գնահատվում, դեռ ականջներն էլ վրան» [1, 20]: Սակայն այս դեպքում էլ ազդեցությանը պիտի հետևի հակազդեցությունը. «Ձախ՝ հիմնական աշխատող ձեռքն աշխատեց ինքնաբերաբար ու ճշգրիտ: Սովերի պես ոտքից գլուխ հանդերձանքով, փշովի-մարդահասակ տիկնիկ հիշեցնող մեկը գարնացած վրացու հանգույն ձեռքերը կողմերի վրա շարտելով, տատանվեց անվճռական՝ փոքրի վրա ընկնի, թե մեջքի, ապա, ասես փուրքը թողնելով, դանդաղ փլվեցու երբ հերթը հասավ գլխին, շիֆերի դարսը խուլ դիսկաց» [1, 19]:

Սակայն հեղինակը չի բավարարվում այսքանով, քանի որ կա ավերելու մեծ առեղծվածը. «Ընդերքվերջում հասավ: Ծունը կտրելով, դեռ տեղ չհասած, կանչեց գառիվերից.

-Բուշլատն իմն ա:
Ձմեռ էր» [1, 20]:

«Եթե որևէ բան ապացուցման կարիք ունի, ապա դա ոչ թե անմահության, այլ մահվան ֆենոմենն է» [4,130].- ասում է Է. Կասսիրերը: Մահվան կողքին, նրա հետ մերձավորագույն հարևանությանը ապրողները «վճռականորեն ժխտում են մահվան հնարավորությունն իսկ» [4, 130]:

Իսկ «Ինչպես հազար տարի առաջ» պատմվածքում դիպուկահար է մոջահեդը: Միքանիօրյա լռիկ մենամարտից հետո վաշտի հրամանատար Օնրոնը վիրավորում, իսկ Ղուկասն էլ ոչնչացնում է այս մոջահեդին. «Տիմա գալու են դիակի հետևից. դրանք մոջահեդներ են, գալու են տանն: Նայե՛ք՝ չլրիպե՛ք: Դրանց միայն վերջին դիակն է մնում անտեր» [1, 26]:

Արա Նազարեթյանի պատերազմական պատմվածքների մեջ մի շարք գործերի հետ առանձնանում է «Ճշմարիտ ախպերության կենսազր» գործը՝ ավարտուն, ամբողջական, առանց ավելորդ խճողումների, և կարող ենք այն իրապես դիտարկել նովելի տիրույթներում:

Պատերազմի չգրված օրենքներով բնական իրողություն «էլլադը»՝ ավարը՝ լինի անասուն, քար ու փայտ, ոսկի ու կահույք, գործն ու քիչ առաջվա բուշխարը...

Գյուղի բարձրադիր կողմի մեծ առանձնատուն են ներխուժել գրահամերկնայի վարորդն ու նշանառն: «Սալօջախին թնյնիկն իրենուտում էր, <...> սնդանին փլավը պաղել էր: Ունևորտուն էր, քաղաքային բնակարանի կահավորանքով, պատերն ու հատակը գորգապատ» [1, 28-29], սակայն երկուսն էլ նշանառն են հյուրասենյակի կահույքը: Մեկմեկու հանդեպ գերազանցություն ստանալու նպատակադրմամբ հոգեբանական «դիվերսիաների» են դիմում՝ մոտենալով ավալերության գաղափարին ու կենսացին: Բայց այդ պահին այդ ավալերություն կոչվածին հակադիր է կահույքը. «Ըս կենսացն էսպես չի խմվի... Ես դրա շինողի»:

Ու ավտոմատն առնելով՝ երկար մի կրակահերթ թողեց պատը գրաված եվրոպական կահույքով մեկ:

Լռություն տիրեց, ականջներում գնգացող լռություն: Ապա մեծ պահարանի դռները դանդաղ-ծանր բացվեցին...

Ավտոմատները գրկած երեք տղամարդու մարմին գլորվեց հատակի գորգին» [1, 33-34]: Ու հայտնիանում է ամենամեծ ճշմարտությունը. «Ըս կռիվը նախ հաղթել է պետք, ախպերս: Քիչ մնաց առաջ ընկնեինք: Հաղթանակի կենացը» [1, 34]: Սա էլ պատերազմի հազարավոր դեմքերից մեկն է՝ անկանխատեսելի, մեր տեսակն ու մեր դեմի այլատեսակը բացահայտող:

Եթե Լ. Սեչոյանն իր «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպում իրեն հասուն կ պացիֆիզմով պատկերում է պատերազմի հոտը (ավելի շուտ՝ «հոտը պատերազմն էր» [5, 135]), ապա Արա Նազարեթյանն էլ պատկերում է «Պատերազմի համը»: Ձինվորներից Սեյրանը իր զինակիցների ու թղթակցի համար խորոված է պատրաստում. «Կզնաս քաղաք, կասես կխտարի միս եմ կերել» [1, 57]: «Կրակը թեժ արած, Սեյրանը միայն քաշում էր հոնն ճիպտաների ու հրացանի շամփորների վրա: Փափուկ, յուղոտ ոչխարի նման միս էր, միայն *կտրակներն ավելի կտր էին*» [1, 56]: Վերջին միտքը հանգուցալուծումը հուշող պայման է, որին վերադառնալու ենք քիչ անց (հեղինակն արդեն նովելի համար «թույն է կաթեցրել») կամ ինտրիգ է կառուցել), քանի որ «Պատերազմի համը բերանով չեն առնում, այլ ուղեղով գզում են» [1, 59]: Սյնինչ հանգուցալուծումն արդեն հաստատորեն փաստում է, որ զինվորների կերածը շան մսից «նրբախորտիկ» է, որից հետո ուղեղը լարվածությունից բժժում էր, ասես գլխարկը սնդում էր, իսկ քունքերին մրջյուններ էին վազվզում: «Գլխի մեջ ամայություն էր՝ *անխառն, անելանելի... անն գր ու ՓՄՍՍ*» [1, 61]:

«Ծանր երագ»: Երկն իր պայմանականությամբ ու հանգուցալուծմամբ միայն վերջին մի քանի տողում է վերածվում նովելի, որ բառացիորեն կրկնում է Շ. Ծահնուրի նախածաննած, բայց չգրած «Որդիք որոտման» վեպի միակ գլուխը՝ «Պոյնուզները» վերնագրված: Սա դաժանության վերջնասահմանն է, ծանր երագ, թերևս ճշտե՞նք՝ մո՞ճավանջ: Թշնամին արել է իրենը. » մի վիրավորի գրպանից նկարաշար դուրս եկավ... Առաջին նկարում ինքն էր՝ անվեներ կտրիճի տեսքով, ոտքը գետնաթափալ մեկի մեջքին: Հաջորդում դարձյալ ինքն էր՝ զոհի կրծքին ծնկած, դանակը բլին: Ծեղրը կիսով չափ մտել էր, մինչդեռ ինքը, դեմքը դարձրել լուսանկարչի կողմը, ժպտում էր ճիգով: Մյուս ձեռքը չոված մատներով ամուր գետնին էր սեղում ու երևի թպրտացող մատաղացուին: Երրորդ նկարում էլ ինքն էր՝ մարմնից անջատված գլուխը ձեռքին: Գլխի մագերի կտրած վզից երկար էին...» [3, 88]: Եվ նրանից հետո չիմում նաև մեր յուրայինը: Արդյունքում տեսնում ենք պատերազմի անմարդկային դեմքը: «Ըդ դաժանությունը իրենցից սովորեցինք», - ասում է «Գնում էին երկուտով» պատմվածքի կերպարներից մեկը, և պատմվում են դաժան պատմություններ, որոնք, ինչպես ասում են, բացարձակ սարսափի վկայություններ են՝ երկուստեք դաժան, և հաստատում են, որ «հուշը հիշատակով է լինում»:

«Դավաճանություն» և «Հրադադար» պատմվածքները ընդդիմադիր տեսակների տարբերություններն են բացահայտում: Քանի որ «հրադադարի լարված պարապությունը տղերքը դժվար են տանում», լեյտենանտ, նախկին բաքվեցի Ավակիմովը հակառակորդից տանկ է առգրավում, իսկ «Դավաճանություն» պատմվածքում հակառակորդ գորաջոկատները պայմանավորվում են իրար վրա չկրակել, սակայն... «Դավաճանության պես մի բան, իրոք, եղել է: Մինչև գետափ, լանջը, փխր, լրիվ ականապատած է: Նեղ մի արահետ կա, արահետով իջել, թուրքերը դրանց գնալ-գալու ԻՄԱՇԱՐՈՒԿԸ տեսել են, գիշերը նույն ճանապարհով եկել... Բայց հիմա ո՞ւմ պատժես: Իրենք իրենց պատժել են» [3, 75]:

Աստ հիշված Ավակիմովը թերևս «Հարևանները» պատմվածքի Միշա Ավանեսովն է. «Մինչև բաքվեցի փախստական ինժեներ Միշա Ավանեսովի գալը գումարտակի անձնակազմի ավելի քան քսան տոկոսը, զոհ թե վիրավոր, թշնամու ականանետը շարքից հանել էր առանց կռիվ-ճակատամարտի: Միշա Ավանեսովը եկավ-չեկավ, հակառակորդի ականանետին ինչ-որ բան պատահեց: Դիրքերի վրա այլևս չէր աշխատում, խփածն էլ բարձր էր գնում կամ լցվում էր ձորը» [1, 36]: Պատերազմական դժվար օրերին թշնամական դիրքերը գնալ-գալու իրավունք ունեցող, մեկ ամիս առաջ Բարու գնացած-եկած Ավակիմովը «փախչելու օրը տան բանալին հարևանիս էի տվել՝ ինչ կարող է ծախի, ինչ չէ՝ վերցնի իրեն: Էսքան ժամանակ չէի կարողանում գտնել: Վերջը գտա» [1, 38]:

Երեկվա հարևաններն այսօր «հարևան» են հակառակորդ խրամատներում: «Կեսօրի մոտ Միշա Ավանեսովը ուտելիքի կապոցն առավ, իջավ ձորը: Երեկոյան հետ եկավ քեֆը լավ, աղբբեջանական մուղամը ծուլի պես քթից կախ, կոթ բեղերի վրա փռած: Դժվար թե հարևանը իրենց դիրք վերադառնալիս կոմիտաս երգեր, բայց Միշա Ավանեսովն արդեն գումարտակի թալիսմանն էր» [1, 39-40]: Ու այս պատմությունը դառնում է սովորական իրողություն: Ու որ փորձանք չդառնա, ուղարկում են թիկունք, բայց գնալուց առաջ «Միշա Ավանեսովն ասաց.

-Միրտս դնգում ա, մի վատ բան ա լինելու: Քանի էստեղ էի, տղերքն ապահով էին, հիմի չգիտեմ: Երրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ դիրքերին ասեք զգույշ կենան» [1, 40]: Տղաները պարզում են, որ »երրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ դիրքերի ընդհանուրն այն էր, որ երեքն էլ, տարբեր կողմերից, նայում էին գետի մյուս ափի հանդարտ բլրի վրա ուլի պոզի պես աճած ժայռակտորին» [1, 41], կարգաբերում գնեք, որ ազապներն այդ ժայռի քերծի վրա շուտ-շուտ իջնեն:

Արա Նազարեթյանի «Առաջին բարձունքը» երկը հաստատապես լավագույններից է պատերազմական թեմայով գործերի շարքում: Տեղ է գտնում ոչ միայն կոնկրետ ենթաթեմայի իրացումը. սրանից առաջ հարկ է ընդգծել պատումի անսպասելիությունը, որ իրականացվում է խոսքի խաղային տարրերի կիրառմամբ:

Ձուկապետի «խոսքը խաղում էր, ինչպես ձին հմուտ վարժեցնողի տակ» [2, 18]: Խոսքի խաղը նշանակալի գործառույթ ունի՝ հավաստիացնել նորակոչիկներին, որ նրանք « գնում են թիվ «իքս» բարձունքում տղաներին փոխարինելու, քանի որ վերջիններս ավելի կարևոր առաջադրանք ունեն: Անհրաժեշտ հանձնարարականներից ու պարզաբանումներից հետո էլ »նրա արտիստիկ խոսքը խաղում էր ու փայլատակում, փայլատակում էր ու խաղում» [2, 20]: Այդպես խաղով էլ անփորձ տղաների կողմից գրավվում է թշնամական բարձունքը. «Պիտի ներք, տղերք, որ նախորդ շասացի հիմա զինվոր դառնալու

ճանապարհի ձեր առաջին բարձունքը նվաճված է, փորձ արդեն ունեք. հետագա գործողությունների համար անցնում եմ բաց տեքստի» [2, 21]: Մամանատիպ իրավիճակի մասին է ասում Յոհան Հայզինգան. «գրական նյութի կենտրոնական թեման մի առաջադրանք է, որը պետք է կատարի հերոսը, մի փորձություն, որին նա պետք է դիմանա, մի խոչընդոտ, որը պետք է հաղթահարի» [6, 191]: Փորձություն-խոչընդոտը հաղթահարված է, այլևս չկա փակ տեքստը: Ծաղրածուի գործառույթ ունեցող ջոկապետը վերադառնում է իր հայրական տնային, դեն նետում դիմակը. «Հերոսը չի ճանաչվում, ինչպես որ է, որովհետև թաքցնում է իր էությունը կամ ինքն այն չի ճանաչում, քանզի կարող է փոխել իր արտաքինը, կերպարանափոխվել: Մի խոսքով՝ հերոսը դիմակ է կրում, գործում է ծպտված, իր մեջ գաղտնիք կրում» [6, 191]: Պատանյակների կոիվ գնալու պայմանաձևը, որ իր ներսում ենթադրում է մանկան արքետիպը, հաստատվում է Նագարեթյանի այս անհավանական նովելում՝ իր հերթին հաստատելով մեր տեսակի գեներտիկ ու միջակայական ընդհանրականությունը:

«Տոթօր» երկը Լ. Խնչոյանի համահունչ պատմվածքի հետ աղերսներ չունի և ոչ կրքի, այլ աշխարհավերման պատմություն է: Սա Ա. Նագարեթյանի պատկերած բացարձակ ողբերգություններից և բացարձակ հաջողություններից մեկն է, որին ուշադիր վերաբերմունք է պետք, ոչ մեկ-երկու նախադասությամբ հպանցիկ անդրադարձ: Նույնը կարող ենք ասել «Պատասխան չի լինելու» նովելի վերաբերմամբ: Այս դեպքում գերակա է ոչ թե ի՞նչ-ը կամ ինչպե՞ս-ը, այլ ինչո՞ւ-ն, որ իր հետևից բերում է պատասխանը: Երիտասարդը տուն չի դառնալու, չի հանդիպելու իրեն սիրահարված աղջնակին, քանի որ «Դեմքի վրա բարձրագլած մուգ կանաչ թաշկինակի տակ տափաշշից օդին գուլ-գուլ լցվեց այնտեղ, ուր բերանը պիտի լիներ, բայց բերանի խռոչն էր այնպես բաց-ահարկու. արևի բեկորը ծնոտը տարել էր: Չկար» [2, 86]:

Պատերազմի մի այլ դիմագծություն կա «Լյանքի նովելը» և «Ծաղկամանը» պատմվածքներում, որ ներկայացնում են այդ օրերի թիկունքի կյանքի փորքիկ դրվագներ: Մասնավորապես «Ծաղկամանը» կյանքն է պատմում՝ նորաստեղծ ընտանիքի գավակի նախածնունդը մանրամասնելով, կնոջ հանդեպ վիրավոր ամուսնու վերաբերմունքով, աղքատությամբ ու սպասմամբ... Հոգեբանական նուրբ դիտարկումները, քչախոսք, սակայն բազմացույց այս պատումն իրոք աշխատված է, գուրգուրված և հեղինակի շնորհի առավատչյան է:

Ա. Նագարեթյանը շատախոս չէ: Իրեն վերադարձնենք իր իսկ նախադասությունը. «Ինքը երկար խոսքը, խոսքի ջուրը չի սիրում» [3, 84]: Եվ հեղինակն իր նպատակն է բերում արցախյան պատերազմի գեղարվեստական վավերագրությամբ: Ավելի հաճախ իրավացիորեն շրջանառվում են Լ. Խնչոյանի անունն ու վաստակը, բայց այս մարտիկ-գրագետը միայնակ չէ. նրա կողքին ու իր հետ ջոկ, դասա՞կ, վա՞շտ, թե՞ գումարտակ է քայլում, ուր հայոց գրի ու գորքի *գինավորներ* կան, և այս շարքում չենք կարող ուրանալ Արա Նագարեթյան նրբանկատ գրագետի անունը և այլոց, որոնց գործին անդրադառնալու պատենությունը մի օր պիտի գտնվի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նագարեթյան Արա, Մահկանացուներ, Ե., «Նաիրի», 1995,
2. Նագարեթյան Արա, Ռազմավար պատմվածքներ, Ե., «Ապագա», 2001,
3. Նագարեթյան Արա, Հայկական պատմություններ դուդուկի համար, Ե., ՀԳՄ հրատ., 2015,
4. Կասսիրեր Է., Ըստն մարդու մասին, Ե., Ս«արգիս Խաչենց-Փրինթինգ», 2008,
5. Խնչոյան Լևոն, Ձայներ և տեսիլքներ, Ե., «Նաիրի», 2006,
6. Հայզինգա Յոհ., Homo ludens. մշակույթի խաղային տարրի սահմանման փորձ, Ե., «Սարգիս Խաչենց-Փրինթինգ», 2007:

ՀՏԴ 82 (479.243)

Գրականագիտություն

Վիկտորյա Վասիլյան
ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետ,
Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի հայցորդ
v.vasilyan@mail.ru

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԳՈՒ» ՎԵՐԱՇՆՈՒՆԴԸ «ՄԱՅՐ ԱՐՑԱՅԻՆ»

Հոդվածում քննարկվում է «Մայր Հայաստան» հուշարձանների կերտման և նրանց արմատների ծագման խնդիրը: Այսպիսով, մենք տեսնում են, թե ինչպիսի գաղափարական և պատկերագրական փոփոխություններ կրեց «Մայր Հայաստանի» թեման և ինչպես վերափոխվեց «Մայր Արցախի»: 1860-ական թվականներից Մայր Հայաստանի գաղափարը միաձուլվել է «Ոգի Հայաստանի» պատկերի հետ և լայնորեն ներթափանցել ազատասիրական գաղափարախոսության մեջ: Ապրել է բուն ժողովրդի ճակատագիրը, ստացել նորանոր տիպեր, մարմնավորվել ամեն սերնդի հետ ժամանակի և ոգու հրամայականի համահունչ:

Բանալի բառեր - Մայր Հայաստան, Մայր Արցախ, Բերդաշեն, Աղջկաբերդ, Հայաստանի ոգի, Հաղթանակի հուշակոթող, ԼՂՀ

Виктория Василян,
Факультет истории ЕГУ
Соискатель кафедры археологии и этнографии
v.vasilyan@mail.ru

ВОЗРОЖДЕНИЕ "ДУХА АРМЕНИИ" В "МАТЕРИ АРЦАХА"

В статье рассматривается вопрос о создании памятников Матери Армении и о их корнях. Таким образом, мы видим какие идеологические и иконографические изменения произошли с темой "Матери Армения" и как она превратилась в "Мать Арцах". В 1860-е годы идея "Мать Армения" объединилась с образом "Духа Армения", и широко проникла в свободолубивую идеологию наций. Она жила судьбой своего родного народа, получила новые типы, воплотилась в каждом поколении, в соответствии с императивами времени и духа.

Ключевые слова: Мать-Армения, Мать -Арцах, Бердашен, Akhchkaferd, Дух Армения, Монуменг Победы, НКР.

Victorya Vasilyan,
History Faculty of YSU
A post-graduate student of the chair of Archeology and Ethnography
v.vasilyan@mail.ru

THE REBIRTH OF "SPIRIT OF ARMENIA" IN THE "MOTHER ARTSAKH"

The article discusses the rebirth of the creation - The Monuments of Mother Armenia, and its roots. Thus, we see what the theme "Mother Armenia" underwent some ideological and iconographic and involved into "Mother Artsakh." In 1860s the idea of "Mother Armenia" has teamed up with the image of "the Spirit of Armenia", and widely penetrated into the ideology of freedom-loving nation. She lived the fate of her own people, received new types embodied in every generation, in accordance with the imperatives of time and spirit.

Keywords: Mother Armenia, Mother Artsakh, Berdashen, Akhchkaferd, Spirit of Armenia, Victory Monument, NKR

Խնդրո առարկան վերաբերում է «Մայր Հայաստանի» կամ «Ոգի Հայաստանի» թեմայի գաղափարաբանության և պատկերագրության ծագմանը և նրա հետագա վերափոխումներին Խորհրդային Միության տարիներին Հայաստանում՝ «Մայր Հայաստանի» (Նկ. 1) և Արցախում՝ «Մայր Արցախի» (Նկ. 3, 4): Մույն խնդրի արդիականությունը այն է, որ առաջին անգամ փորձ է արվում ներկայացնել Հայաստանի և Արցախի «Մայր Հայաստան» հուշարձանների պատկերագրության և իմաստաբանության համեմատական զարգացման ուղին՝ հետազոտական հիմք ընդունելով քննարկվող հիմնահարցերի, փաստական նյութի վերլուծության, պատմական, ազգագրական և արվեստաբանական համադրման և ընդհանրացման մեթոդաբանությունը:

Ազատագրական պայքարի բովում հայ կինը ոչ միայն դարձավ այդ պայքարի խորհրդանիշ ոգին, այլև զենքը ձեռքին՝ կանգնեց հայ զինվորի կողքին՝ հանդիսանալով նրա զինակիցն ու դրոշակակիրը: Հայ ռազմիկ կնոջ կերպարը, սկիզբ առնելով Ավարայրի հերոսամարտից, դարեր շարունակ հարստացվել է նոր կերպարներով՝ ի հավաստումն հայ կնոջ ազգային աննկուն ոգու ու աննահանջ ձգտման¹:

¹ «Հայուհիներ», Հտ. 1, Երևան, 2011, էջ 10:

«Մայր Հայաստանի» կերպարը առաջին անգամ ծագեց որպես ազգային-ազատագրական շարժման խորհրդանիշ¹: Նրա հեղինակն էր նկարիչ, գրող, հրապարակախոս Ճանիկ Արամյանը², որը այն տպագրեց 1860թ-ին Փարիզում «Դասարան Հայկազն մանկանց»³ դասագրքում⁴:

Նկարի տակ գրված է «Ոգի Հայաստանեայց»⁵ և կարծես հուշում է հայերի վաղեմի երազանքը. ազատագրված տեսնել հայրենի հողերը օտարի բռնապետությունից հայի քաջության ոգով և միացյալ հայրենիքում ազատ շրջել հարազատ վայրերով: «Հայաստանի Ոգին»⁶ միակն էր, որ կարող էր շրջել կորուսյալ հայրենիքի ավերակների վրա, հովանավորել իր գավալներին և հնարավորություն ուներ անտեսանելիորեն պաշտպանելու մայր հողը օտար բռնապետների ավերածություններից: Այս թեման լայնորեն տարածվեց 19-րդ դարից սկսած և դարձավ հայկական ազգային-ազատագրական պաստառների, զինանշանների, թատերական վարագույրների, փորագրանկարների, արծաթյա և փայտյա դեկորատիվ-կիրառական իրերի, ասեղնագործ և ձեռագործ կարպետների, նամականիշների, գրքերի և գորգերի նկարագրման սիրված պատկերաստիպ (Նկ. 5):

Մայր Հայաստանի կերպարի ու գաղափարաբանության հաջորդ փոփոխությունը եղավ 1918-1920թթ.⁷: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծումով նոր իրադրություն ստեղծվեց, վերականգնվեց շուրջ 600-ամյա կորցրած պետականությունը: Իրականացավ հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը: Հայաստանը այլև չէր կարող լինել հռչակված, բոկոտն, խեղճ, որդեկորույս, նստած և ձեռքը այտին դրած: Հատկանշական է, որ 1918 թ.-ի մայիսի 28-ին առաջին հանրապետության ստեղծումով հուսահատ կնոջ կերպարը փոխարինվեց պայքարող և ռազմիկ կնոջ կերպարով՝ մի ձեռքին սուր, իսկ մյուս ձեռքով իր գավալներին կոչ էր անում գնալ պատմական հայրենիք և ազատագրել այն օտար գերությունից, նա հաստատակամ կանգնած էր՝ պատրաստ պաշտպանելու իր հայրենի երկիրն ու հողը: Գաղափարը մեկն էր. ազատ-անկախ և միացյալ Հայաստանի ստեղծումը: Այսինքն՝ Հայաստանի կերպարը ամեն ժամանակաշրջանին բնորոշ փոփոխում էր իր էությունը՝ որպես կորուսյալ հայրենիքի մայր և պայքարող հերոս կին:

Պայքարող Մայր Հայաստանի հերոսական կերպարը նոր վերածնունդ ապրեց 1945թ.-ից հետո Խորհրդային արվեստում⁸: Խորհրդային երկրներում հիմնվեցին «Մայր հայրենիքը» և Հայրենական պատերազմը գովերգող Հաղթանակի հուշակոթողներ: Նույնիսկ XX դարի երկու Համաշխարհային պատերազմները չվերացրին կնոջ իդեալը և հզոր պաշտամունքը⁹: «Մայր Հայաստանի» տիպով հուշարձաններ կանգնեցվեցին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում:

Արցախում երկրամասի հավաքական խորհրդանիշը և ամենասիրված հուշարձանախումբը դարձավ «Մենք ենք, մեր սարերը» կարմիր տուֆից քանդակը, որը հեղինակել է Մարգիս Բաղդասարյանը, ճարտարապետ՝ Յ. Հակոբյան 1967թ. (Նկ. 6): Ժողովուրդը ի սկզբանե այն անվանեց նաև «Տատիկ ու պապիկ»: Այս կոթողն իրապես քարացած մի երգ է, որը միանգամայն տարբեր էլեկտրոններով հնչեց իր կառուցման օրից մինչև այսօր ընկած համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում: Մինչև 1988 թվականը Տատիկի և պապիկի հայացքում խտացած էր այն լուռ ցասումը, որը կար ամեն արցախցու սրտում Արցախին պարտադրված ապագայի համար, և պատահական չէ, որ տատիկն ու պապիկը համեմատվում էին Արարատի մեծ ու փոքր գագաթների հետ, որը միաժամանակ խորհրդանշում էր թե՛ Արցախի հարատևումը մեր բիրտիական լեռան նման և թե՛ ենթագիտակցական այն վախը, որ հանկարծ գուցե մի օր էլ նա չարժանանա մեր մայր լեռան ճակատագրին:

Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղի տարածքում է գտնվում ԼՂՀ-ում կառուցված ամենաբարձր հուշարձանը (Նկ. 3, 4): Մեծ Հայրենական պատերազմում զոհված արցախցիների հիշատակին նվիրված հուշարձանը կառուցվել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտի քառասունամյակին և իր տիպով բավականին նմանվում է Երևանում և Գյումրիում կանգնեցված համանուն հուշարձաններին: Հուշարձանն իրենից ներկայացնում է այլումբից ձուլված և ձեռքին դափնու ճյուղ բռնած կնոջ արձան, որը ներկայացված է արցախցի պայքարող և աննկուն հերոսուհու տիպով: Դեռատի աղջիկը ներկայացված է ազգագրական տարազով, գլխաշորով և ճակատնոցով: Նրա բարձրությունը 32 մետր է: Գյուղից 3 կմ հեռավորության վրա հյուսիսային մասում է գտնվում այն բարձրադիր սարը (երկ լեռնագանգվածը), որը տեղացիներն այժմ էլ անվանում են բերդ, կուսաբերդ, Աղջկաբերդ և որի հետ կապված առասպելներն ու անվանումը նմանվում են Դիլիջանում գտնվող Աղջկաբերդի առասպելներին¹⁰: Արցախի հզոր օրիորդի կերպարի հետ կապված են շատ առասպելներ. ստորև կներկայացնենք երկուսը.

Ա. Անհիշելի ժամանակներում այստեղ ապրում էր հայրենի լեռների պես հպարտ, Արցախի կուսական անտառների եղնիկի պես չքնաղ, բայց նաև քաջ ու համարձակ մի աղջիկ: Նա սիրում էր իր հայրենակից քաջ կորիճներից մեկին, որը նույնպես անսահմանափակ նվիրված էր աղջկան: Մակայն թշնամու դեմ մղված մարտերում

¹Ղազարյան Մ., «Ու՞մ ողբն է» (Մի գորգի տարօրինակ պատկանելիության մասին), «Երեկոյան Երևան», 1989, մայիսի 15, էջ 3:

² Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտ 9, Եր., 1983, էջ 316:

³ Հակոբյան Մ., Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 71-76:

⁴ Արամյան Ճ., Դասարան Հայկազն մանկանց: Առաջին եւ երկրորդ մաս, Փարիզ, 1860, էջ 94:

⁵ Հակոբյան Մ., Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 73:

⁶ Բազմավեպ, 1844, №17, էջ 271-272:

⁷ Դեմոյան Հ., Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ. Դրոշներ. Պարզկներ, Երևան, 2012, էջ 286:

⁸ Վասիլյան Վ., «Հայաստանի» կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 435:

⁹ Վասիլյան Վ., Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Ա հատուկ. Երևան, 2013. էջ 209-223:

¹⁰ Էլյարյան Ի., Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան», 1980, 39-40:

գոհվում է աղջկա սիրած երիտասարդը: Աղջիկը երկար սգում, ողբում է այդ կորուստը և երգվում սրբորեն պահել տղայի նկատմամբ ունեցած սերը: Անցնում են տարիներ: Աղջկա գեղեցկության համբավը տարածվում է ամենուրեք:

Եվ ահա նրա օտար երկրպագուներից մեկը որոշում է գեղեցիկ ուժով տիրանալ նրան: Աղջիկը բարձրանում է բերդի գագաթը, այնտեղ դղյակ կառուցում և պատսպարվում: Հայ կտրիճները պաշտպանում են աղջկան: Սակայն թշնամին նոր ու մեծ ուժով է պաշարում բերդը, զրկում այն ջրից, հույս ունենալով, որ աղջիկը ծարավից կհանձնվի: Քաջարի գեղեցկուհին, հավասարիմ մնալով իր երդմանը, ժայռի կատարից եղնիկի նման ցատկում է դեպի անդնդախոր ձորը: Ասում են, որ բերդասարի ստորոտում այժմ էլ բխող աղբյուրը ժայթքել է աղջկա ընկած տեղում: Ահա այդ ժամանակվանից ժայռասարը կոչվում է «Աղջկաբերդ»¹:

Բ. Մյուս լեգենդի համաձայն մոնղոլները մի հայ գեղջկուհու ցանկացել են առևանգել: Վերջինս էլ փրկություն գտնելու համար ցատկել է գյուղի «Աղջկաբերդ» կոչվող լեռան բարձունքից և ողջ մնացել, իսկ ողջ մնալու գաղտնիքը նրա լայնափեշ զգեստն էր: Այն տեղում, որտեղ աղջիկը ցատկել է, լիճ է գոյացել: Հետագայում, որպես հերոսական կնոջ մարմնացում Աղջկաբերդի դիմացի լեռան վրա կառուցվում է հուշարձան-թանգարանը: Հուշարձանը պատկերող կնոջ մի ձեռքին թուր է, մյուս ձեռքին՝ հավերժություն խորհրդանշող դափնու տերև: Ու թեև հերոսական կինը պատկերող հուշարձանը դեռ Արցախյան մարտերի ժամանակ բազմիցս վնասվել է թշնամու գնդակից, բայց մինչ այսօր կանգուն է՝ ի նշան հայի հաղթական կերպարի ու անհողորդ կամքի: Արցախ աշխարհի Մարտունու շրջանի Բերդաշեն գյուղը չորս կողմից պարուրված է լեռների մեջ, իր մեջ ամփոփում է պայքարող մարդու մի ամբողջական կերպար:

Անցնում են դարեր, բայց հայը չի կորցնում հանուն հայրենի հողի և հավատի պայքարելու հաստատակամությունը: Մեծ, ազատ, անկախ հայրենիքի լույսն է հաղթանակում հայերիս սրտում և մղում անհավասար և անվերջ գոյամարտի:

Այս գոյամարտում շուրջ հազար տարվա երկիրը իր հոգու սուրբ կանչով թողել է կյանքն ու հանուն այդ կյանքի կոմվեյթը գոհվել, գոհվելով հառնել ու ազատ կյանքի համար օրավուր գոյամարտ մղել: Հայը ըմպել է դառնության բաժակը մինչև հատակը, վրեժի ցատումն է ապրել... Փոքրիկ լեռնային երկիրը դրախտ, որ հազար տարի չէր եղել ազատ, հիմա բռունցքված վրեժ էր երգում, ու «Ոգով» արդար ազատության կռիվն էր կրում իր քաջամարտիկ զավակների հետ: Նա մեն-մենակ կանգնած էր, օտար, թշնամի հարևաններով լոկ շրջապատված ու մեծ աշխարհի պատանդական հայացքի ներքո: Եվ հաղթանակը ամեն մտքից վեր հրաշք էր իրավ, զարմանք էր բոլոր մեծագոր տերությունների համար, այս հաղթանակը զինն էր մեր արյան, բայց նաև կամքի, ամուր հավատքի: Ինքնագոհության կենաց պարզն էր այն անմահներին, ում հիշատակի աղոթքն ենք շնջում և պայծառ հպարտության արցունքով անվանում հայ նահատակներ:

Վերջապես տունդարձ էր ապրել Հայաստանի կորուսյալ, վտարյալ ոգին, հայրենի գիրկն էր ընկել և ազատորեն լսում էր իր հոգու աստվածային ձայնը: Վիրավորների ցավի ճիչերի և փամփուշտներից գոհված որդիների մեջ տառապող, մահու չափ հոգնած «Մայր Հայաստանը» վերստին գտել էր հոգու և մտքի անդորրը, կյանքի հավատը: Աստվածային սերը կրելով՝ հայը իր որդուն տվեց, եղբորը, հորը, քրոջը, աղջկան պայքարի մղեց, հայն այս պայքարում հավատով հաղթեց: Հաղթանակած «Հայաստանի ոգին» պահապան է իր սուրբ զինվորներին՝ երկիրը կեղեքող օտար հրոսակների դեմ պայքարում:

Մայր հայրենիքի աննկուն ոգու և պայքարելու ուժի հավաստիքն է, որ շուրջ մեկ դար է անցել, սակայն նույն կերպ էր խորհում արվեստագետ Ա. Ֆեթվաձյանը «Մայր Հայաստանի և ազատ հայրենիքի» մասին. «Այո՛, անկարելի է Հայ լինել, մի քիչ սիրտ ունենալ եւ չի մորմոքիլ տեսնելով մորթուած քաղաքակրթութեան, հին ազնուական արժէքների այնքա՛ն ընդարձակ աւերանքը... Այսօր այրիացած և թշուառ, կողոպտուած ու մերկացրած երբեմնի իւր շքեղ հանդերձանքից, բայց Հայաստան կայ եւ կպարի իւր բարձրավանդակում: Նա իւր կոչումին եւ արժէքին գիտակից, հաւատքով է, որ ինքն մէնակ իւր ուժերով կը հասնի մի օր ցույց տալու, ում հարկն է, որ նա բարձր է ինչպէս իւր սարը եւ կուռ, ինչպէս քերծը: Նա չի թողնելու որ վարնոցը վարերեն հասնի մինչեւ վերը, թէկուզ վարնոցը ունենայ էլ անդալու տաղանդը: Նրա մոտ թառելու կը գան արծիւները միայն եւ ոչ ոք ոտերով չի արատաւորելու իւր սահմանի ձիւնի մաքրութիւնը:

Եւ երբ կը խորհիք, կը զգաք, որ այդ ամենը մերն է, թէկուզ խաթարուած՝ բայց մերն է, Հայութեան առանձնայատուկ համով ու հոտով, թոյր ու բոյրով մերը, մեր երկնքի տակ, մեր արեւի լուսով կենդանի ու կենսալի, ձեր էութեան ներքին մտերմութիւնների մէջ մի բան կիսայտայ դուք կզգաք, որ մենք էլ դրա՛նցն ենք... Եւ ահա սիրտդ կելլէ հազագիդ մէջ դէմ կառնէ եւ արտասուքը կը պղտորեն աչքերդ...»²:

Կանայք ռազմի դաշտում գենք են վերցրել և տղամարդու հետ պայքարել հանուն հայրենիքի ազատության և հավատի հաղթանակի: Իսկ երբ մայրերն են գենք վերցնում, այդ պահից արդեն թշնամին պարտվում է: Հայրենիքն էլ է մայր, և մայրն էլ հայրենիք. մորից է սկսվում հայրենիքը, դրա համար էլ սահմաններ չունի, հայրենիքը մեր սիրտ սահմաններն են: Զինվորի մայրը և երկրի պահապանը նաև զինվոր է, որը հանուն որդու գենք է վերցնում և պայքարում սեփական զավակների ազատության համար³: «Մայր Հայաստան»-ի ձեռքի թուրը ոչ միայն արտաքին ատրիբուտ է, այլ ավելի շուտ կարևոր կերպարային դետալ, որը սիմվոլիկ իմաստով բացահայտում է խաղաղ հողի գաղափարը: Մարտական քաջությունն ու առաքինությունը և մայրության ուժը այստեղ միասնական են և համաձուլված⁴:

¹ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, 208, 209, 218:

² Հայաստանի կոչնակ, Հունվար 6, 1923, vol. XXIII, Մանուկ Հայաստան, նկ. Ա. Ֆեթվաձեանի, The Gotchnag, 287 fourth avenue, new york, n.1, 1923 թիվ, համար 39, էջ 1235:

³ Վասիլյան Վ., Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա հատոր, Երևան, 2013, էջ 209-223:

⁴ Зубов Б., Ара Арутюнян. Альбом, Москва, 1986, էջ 33:

«Մայր Հայաստան» ուներ որոշակի պատգամ. հավատի և հայրենիքի նկատմամբ սիրո շնորհիվ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ պայքարել է հանուն սեփական ազատության: Հավատի համար բազմաթիվ դարեր թափվել է հայի արյունը: Հայրենիքի և հավատի միավորումը սրբագործվեց Մարդարապատի և Ղարաբաղյան հերոսամարտերի հաղթանակներում¹:

Եվ եթե յուրաքանչյուր հորեյան իմաստավորումն է նաև տեղի ունեցած իրադարձության, ԼՂՀ անկախության հռչակման 25-րդ տարեդարձի կարևորագույն պարտականություններից մեկը պետք է լինի հետպատերազմյան ներկա և գալիք սերունդներին հիշեցնել, թե ինչ գնով է ձեռք բերվել այսօրվա հաղթանակը և անկախությունը: Չկորցնենք այն կամքն ու հաստատակամությունը, որով պայքարել են քաջ հայորդիները՝ հանուն ազատ Արցախի և «Մայր Հայաստանի» անկախության:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, մենք տեսնում են, թե ինչպիսի գաղափարական և պատկերագրական փոփոխություններ կրեց «Մայր Հայաստանի» թեման և ինչպես վերափոխվեց պայքարող «Մայր Արցախի»: 1860-ական թվականներից Մայր Հայաստանի գաղափարը միաձուլվել է «Ոգի Հայաստանի» պատկերի հետ և լայնորեն ներթափանցել ազատասիրական գաղափարախոսության մեջ²: Ապրել է բուն ժողովրդի ճակատագիրը, ստացել նորանոր տիպեր, մարմնավորվել ամեն սերնդի հետ՝ ժամանակի և ոգու հրամայականին համահունչ:

Մայր Հայաստանի հերոսական կերպարը նոր վերածնունդ ապրեց 1945թ.-ից հետո Խորհրդային արվեստում³: Խորհրդային միության հաղթանակի հուշակոթողներ կանգնեցվեցին Հայաստանում և Արցախում:

Հետաքրքիր է, որ հիմնականում նրանք դասակարգվում էին երեք խմբի.

Ա. Մայր երկրի հաղթանակը և հովանավորությունը խորհրդանշող աստվածուհիների կերպարներ,

Բ. Որդեկորույս, սգացող մոր և զինվորի հուշարձաններ,

Գ. Ժողովրդի մեջ արմատացած և ազգագրական հանդերձանքով ներկայացվող, ուժեղ առասպելական կանանց կերպարներ՝ թագուհիներ, սրբուհիներ, հերոսուհիներ⁴:

Գրականության ցանկ

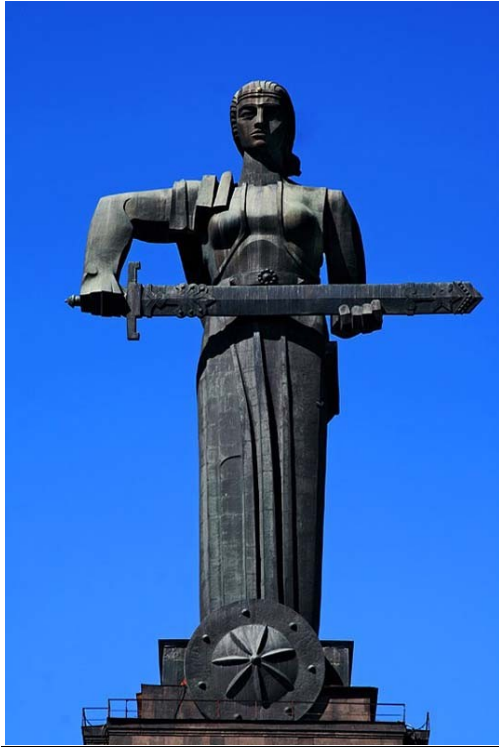
1. «Հայուհիներ», Հտ. 1, Երևան, 2011, էջ 10:
2. «Բազմավեպ», 1844, №17, էջ 271-272:
3. **Зубов Б.**, Ара Арутюнян. Альбом, Москва, 1986, էջ 33:
4. **Արամեան Ճ.**, Դասարան Հայկազն մանկանց: Առաջին եւ երկրորդ մաս, Փարիզ, 1860, էջ 94:
5. **Դեմոյան Հ.**, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ. Դրոշներ. Պարզներ, Երևան, 2012, էջ 286:
6. **Էլլարյան Ի.**, Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձաններ, Երևան, «Հայաստան», 1980, 39-40:
7. **Հակոբյան Մ.**, Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 71-76:
8. Հայաստանի կոչնակ, Հունվար 6, 1923, vol. XXIII, Մանուկ Հայաստան, նկ. Ա. Ֆեթվաճեանի, The Gotchnag, 287 fourth avenue, new york, n.1, 1923 թիվ, համար 39, էջ 1235:
9. Հայկական Մովետական Հանրագիտարան, Հտ 9, Եր., 1983, էջ 316:
10. **Ղազարյան Մ.**, «Ու մ ողբն է» (Մի գորգի տարօրինակ պատկանելիության մասին), «Երեկոյան Երևան», 1989, մայիսի 15, էջ 3:
11. **Ղանալանյան Ա.**, Ավանդապատում, Երևան, 1969, 208, 209, 218:
12. **Մարտիկյան Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Հտ. 1, Երևան, 2009, էջ 29-30:
13. **Վասիլյան Վ.**, Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Ա հատոր, Երևան, 2013, էջ 209-223:
14. **Վասիլյան Վ.**, «Հայաստանի»՝ կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 418-435:

¹ **Վասիլյան Վ.**, Մայր Հայաստանի հնագույն նախատիպերը, էջ 223:

² **Հակոբյան Մ.**, Մայր Հայաստանի գաղափարը հայ ազատասիրական մտքի ոլորտներում, Էջմիածին ամսագիր, 1985, ապրիլ, Էջմիածին, 75:

³ **Վասիլյան Վ.**, «Հայաստանի»՝ կնոջ կերպարով անձնավորումը եվ նրա չորս պատկերագրական տիպերը//Պատմություն և մշակույթ հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, 435:

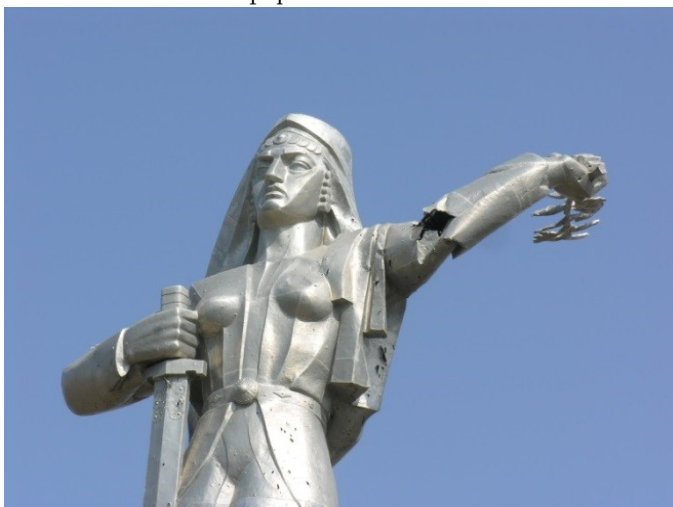
⁴ **Մարտիկյան Հ.**, Հայ ինքնության պատկերագրությունը, Ցեղասպանության հիշողությունը և Ղարաբաղյան շարժումը, Հտ. 1, Երևան, 2009, էջ 29-30:

Նկար 1

Նկար 2

Նկար 3

Նկար 4

Նկար 5

Նկար 6

Միլիա Խաչատրյան
բ.գ.թ., ԱրՊՀ դոցենտ

ՎԱԶԳԵՆ ՕՎՅԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂ ԵՐ

Վ.Օվյանը Արցախի գրական ընտանիքի այն բացառիկ դեմքերից է, ով, ԽՍՀՄ բռնատիրության ապագային տարիներին ճնշվելով գրաբնության պատենը, իր ստեղծագործություններում մերկացրել է ինտերնացիոնալիզմի բողոքի տակ Ադրբեյջանի վարած հայահալած քաղաքականությունն Արցախում, որի նպատակը Արցախը հայաթափելն էր:

Սույն հոդվածում արծարծվում է Վ.Օվյանի՝ իր ապրած ժամանակաշրջանում Արցախի ճշմարիտ պատկերը ներկայացնող ստեղծագործությունները, որոնք նոր էջ են արցախահայ գրականության մեջ:

Բանալի բառեր՝ կեղծ, հակահայ, հակազգային, ԽՍՀՄ, գրաբնություն, մերկացնել, խիզախ, բնապետություն, ինքնատիպ, սկզբունքային, Արցախ, նպատակային, նենգ, ասիմիլացնել

Силва Хачатрян,
к.ф.н., АрГУ, доц. каф. литературы и журналистики,
Арцахский государственный университет

АРЦАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАЗГЕНА ОВЯНА

В.Овян - один из ярких представителей литературной семьи Арцаха, который в годы советского антинационализма, не обращая внимания на критику, выявлял в своих произведениях прикрываемую под маской интернационализма антиармянскую политику Азербайджана, целью которой являлась полная ассимиляция армянского населения Арцаха.

Проницательный писатель осуждает всю лживость интернациональной дружбы, обнажает коварную политику руководителей Азербайджана и зверства азербайджанцев в Арцахе.

В данной статье исследуются те произведения В.Овяна, в которых отражена реальная ситуация в Арцахе во времена азербайджанской тирании.

Ключевые слова – фальшивый, антиармянский, антинациональный, СССР, обнажать, цензура, тирания, смелый, патриот, оригинальный, принципиальный, Арцах, целевой, коварный, ассимилировать

Silva Xachatryan,
ASU, PhD in Philology, Associate Professor
Artsakh State University

ARTSAKH IN VAZGEN OVYAN'S WORKS

V. Ovyan is one of the bright representatives of the Artsakh literary family. Working in the times of the Soviet anti-nationalism, ignoring the criticism he revealed the covered behind a mask of internationalism anti-Armenian policy of Azerbaijan, which was aiming at a full assimilation of the Armenian population of Artsakh.

The shrewd writer condemns the falsity of international friendship, bares the treacherous policy of the leaders of Azerbaijan and the atrocities of Azerbaijanians in Artsakh.

In the given article the author investigates the works of V. Ovyan which display situation in Artsakh at the time of the Azerbaijani tyranny.

Keywords – false, anti-Armenian, antinational, the USSR, censorship, tyranny, courageous, the patriot, original, basic, Artsakh, target, artful, to assimilate

Վազգեն Օվյանը Արցախի գրական ընտանիքի այն հազվագյուտ դեմքերից է, որն իր գրչով ծառայեց թուրքական Ադրբեյջանի կեղծ բարեկամության շղարշով սրողված, բռնության ճիրաններում հեծող Արցախ աշխարհին ու կապանքներ չհանդուրժող նրա հերոսական ժողովրդին, բանաստեղծական ազնիվ կրակներով այրվեց հայրենի բնաշխարհի գավերով՝ իր փայլուն երգիծանքի սահել մտրակը ճոճելով ոչ միայն ազգուրաց, դրածո իշխանավորների, խառնածինների, այլև նրանց պնակը հաճությամբ լիզող, իրենց մտավորական համարող հայագոյի գրչակների վրա, որոնց համար գրականությունը ոչ թե արվեստ է ժողովրդին ծառայելու համար, այլ փողոփառքի տիրանալու արհեստավարժություն: Դիպուկ է նկատել ճանաչված լրագրող Գեղամ Բաղդասարյանը, գրելով, որ Վազգեն Օվյանի երգիծական ստեղծագործությունների «հերոսները» դեռ կենդանի են:

Կերպրկոյան հայահալած ժամանակներում ստեղծագործող գրողը, ի տարբերություն իր շատ գրչակիցների, երբեք չհաճոյացավ «վերններին», ինչպես վայել է ժողովրդի գրողին, անխաթար պահեց մարդու և բանաստեղծի իր քաղաքացիական ատենաբանող նկարագիրը՝ իր կենսակերպով ցույց տալով, թե ինչպես պետք է ծառայի գրողը ժողովրդին, և ինչպիսին պետք է լինի ժողովրդի գրողը:

Գրողին ճանաչելու համար նրա ստեղծագործությունները բավարար հիմք լինել չեն կարող, քանզի բոլոր ժամանակներում էլ խոսքի ու գործի աղաղակող հակատություններն առկա են եղել, արվեստի աշխարհում՝ նմանապես: Վազգեն Օվյանը Արցախի գրական ընտանիքի այն ընտրյալներից է, ում ապրած կյանքն ու ստեղծած գրականությունը միանգամայն ներդաշնակ եղան:

Բոլորիս հայտնի է, որ դեպի ընթերցողի սիրտը տանող ճանապարհը գրողի ազնվությունն է, նրա կերտած տողի շիտակությունը: Մաքրագործող այս ազնվությամբ էլ Վ.Օվյանի տողը նվաճում է ընթերցողի սիրտը՝ նրան առնելով իր կախարհիչ գերության մեջ:

Վազգեն Օվյանի պոեզիայի զարկերակը հայրենասիրությունն է: Ընթացման մարդասեր բանաստեղծը հայրենիքի սիրով ու ցավով շաղախված իր քերթվածքներում երբեք ռազմի փող չի հնչեցնում և ոչ էլ հնազանդության ու համակերպման կոչ է անում: Արժանավայել ասարել մեր ապ ու պապերի արյամբ (այսօր նաև՝ մեր գավակների, եղբայրների և հայրերի արյամբ) սրբացած մեր հայրենիքում՝ հավատարիմ մնալով մարդկային ու ազգային այն ավանդական նկարագրին, որը ժառանգել ենք մեր նախնիներից. սա է բանաստեղծի պահանջն ու պատգամը:

Հայրենիքը՝ Արցախը, Վ.Օվյանի ուրախությունների ուրախությունը և հոգների հոգան է: Եվ գրականությունը դառնում է նրա փրկությունը: Այն Օվյան գրողի համար ոչ թե «պարաս պախտի խաղալիք», այլ ժողովրդին ու Հայրենիքին ծառայելու գործը գն է, հոգում կուտակված տագնապի ու ցավի արտահայտման միջոց: Նա բարձր պահեց գրողի փսմ կոչումը և գրականությունը երբեք չօգտագործեց որպես հաց աշխատելու միջոց: Վ.Օվյանը մարտիկ - բանաստեղծ է, և դա ցայտուն երևում է նրա հայրենասիրական քնարերգության մեջ: Կտրկովյան հայամերժ ժամանակներում ստեղծագործական սխրանք են նրա բազմաթիվ բանաստեղծությունները:

Որպես Թուր Կեմակի, Ադրբեջանի բռնատիրության ծանր ժամանակներում շողարձակել է Վ.Օվյանի խոսքը՝ բացահայտելով կողմերի տակ փակված ճշմարտություններ, որոնց ծարավի էր Արցախի ժողովուրդը, որի աչքի առաջ բազում անօրինություններ էին կատարվում, սակայն չէր թույլատրվում բարբառել այդ մասին: Ճշմարտությունը պետք է որոտար ազգի մարգարեն, նրա բանաստեղծը, ում կոչումը ժողովրդին ծառայելն է: Եվ Վ.Օվյանը, բարձր պահելով բանաստեղծի կոչումը, մեր սրբավայրերից խաչքարեր գողացող «Մուսուլմանի թռուներին» «երես չի տալիս» շատերի պես.

Հին գայլ է եղել այս նենգ աղվեսը,

Ու չենք հասկացել,

Մտել մեր տունը, թրքացրել է

Արցախի կենը, ու չենք հասկացել...

Թերևս, «ու չենք հասկանալու» պատճառը կեղծ բարեկամության խլացուցիչ ճառերն են եղել, ինչպես բանաստեղծն է նկատում.

Այնքան արցունք խլեց Վանը իմ աչքերից,

Որ չիմացա՝ Արցախս ո՞նց գողացան...

«Եղբայրության» դրոշով քողարկված գավթիչների կեղծ վայնասունին ի պատասխան, բանաստեղծը գրում է.

Ավերելն ու թալանելը

Ձեր արհեստն է թեկուզ եղել,

Բայց աշխարհում ձեր երգերով

Ամենից շատ դուք եք լալիս:

«Տարին խիստ նահանջ էր», և երգի վերածված բողոքի ճիշդ շատ անգամ հնարավոր չէր հրապարակել: Ինչպես Հովհ. Ծիրազի «Ողբ Ղարաբաղին» ու մյուս անտիպները, այնպես էլ Վ.Օվյանի ձեռագիր բանաստեղծությունները տարածվում էին անտիպ: «Այս Ղարաբաղն է» և մյուս բանաստեղծությունները, դեռ մինչև գրքով հրատարակվելը, մեքենագիր ձևով հասել էին Արցախի ամենահեռավոր գյուղերը.

Ուրիշներից թոցրած երգը

Չայլանայի տաղ է դարձել,

Պատմությունը կեղծելն անգամ

Տգնտների խաղ է դարձել... -

դառնացած գրում է բանաստեղծը և հարց տալիս բարեկամ ձևացող երեկվա քոչվորներին.

Ախր, ինչպե՞ս մենք հավատանք

Երդումներին ձեր կեղծավոր,

Երբ գերված է Արարատը, -

Մեր ժողովրդի հավերժության խորհրդանիշը:

«Նահանջ տարիներին» երբեմն հուսահատվել է նա, բայց երբեք չի վիստովի: Դիմելով կեղծ բարեկամներին, մեր հավատի ու ազատության թշնամուն՝ նա գրել է.

Բայց իմացեք, թե ալլահն էլ

Իջնի անգամ վերևից,

Մեր այս գերված Արարատին

դուք չեք կարող թալանել:

Կտրկովյան ազգակործան ժամանակներում, երբ երեսով դեպի Մայր Հայաստան քննելն անգամ հանգստեք էր համարվում, շղթայված Արցախի համար տառապող գրողի սիրտը լցվում է ցատումով, և երբեմն, հոգեկան ծանր դրամայի պահին, գլուխ է բարձրացնում հուսահատությունը: Ասվածի վկայություն կարող է լինել Վահան Տերյանի «Մի՞թե վերջին պոետն են են» տողը քնաբան կրող «Կկորչեն հավետ և փառք, և անուն» բանաստեղծությունը.

Քո ողբասացը կլինեմ վերջին,

Օտար ոտքի տակ տորված ածուղ,

Կլինեմ վերջին հառաչանքը քո:

Սակայն, բարեբախտաբար, դա կարճ է տևում, հուսահատությունը տնդի է տալիս, և բանաստեղծի արդար ցատումից շիկացած գրիչը, բարեկամի թիկնոցի տակ ծալված ու մեր տունը մտած թշնամուն ձաղկում է նոր թափով՝ անխնայ ու աննահանջ: Ահավասիկ «Հուդային» բանաստեղծությունը, որի «հերոսը» դրածո կտրկովն է.

Դու ատում են այն, ինչ հայկական է,

Մեսրոպագիր է ու մեսրոպատառ,

Քո դեմ մեր հայոց երգը ական է,

Եվ թուրք է հայոց երգը քեզ համար:

Բանաստեղծի ընդվզումն ահագնացող չափերի է հասնում Ռ.Պատկանյանի «Տիմի է՞լ լռենք» բանաստեղծության մոտիվներով գրած չափածո այս քերթվածքներում.

Տիմա է՞լ լռենք, երբայրք, հիմա էլ՞,
Երբ թուրքը եկել, մտնլ տունը մեր,
Ոտնատակ տվել այգի ու պարտեզ,
Օրը գերեկով անպատվում է մեզ:
Տիմա է՞լ լռենք, երբ մեր քաղաքում
Ծնյխի թռռները շիրաստ են երգում:
Տիմա է՞լ լռենք, երբ շողոքորթը
Համբուրում է մեզ յանդրողի ոտը:

Բանաստեղծի կոչումը ոչ միայն բանարվեստով մարդուն դաստիարակելն ու մարդ պահելն է, այլև միշտ հալածական ճշմարտության ջանակիրը լինելը: Ուրիշ էլ ո՞վ, եթե ոչ բանաստեղծը պիտի «ամպի նման խուլ որոտա» ճշմարտությունը, երբ խոսքը ոչ միայն մարդկային հարաբերությունների կեղծիքին է վերաբերում, այլև արնախում թշնամու երկերեսանիությունը: Օվյանը խոսքի գեներով նշան է բռնում ուղիղ կեղծիքի վրա՝ պսակագերծելով սուտ առաքյալներին...

Ամեն ժայռի տակից «Լույս աղբյուր է բխում», անդունդների մեջ գետեր են շառաչում, լեռների լանջին թառած գյուղերում «վարդեր կան վառված արևի բոցով», արտեր կան ծփում ու երգեր սրտահույզ, որոնք նա որոնում է «հայրենախոս մագաղաթների տաղիկների մեջ» և փառք տալիս Արարչին՝ իր «աստղացող լեռնաստանի գնգում» յուսաբացների համար:

Վազգեն Օվյանի արգասականում միահյուսված են սերը, հպարտությունը, ցավը և ցասումը, քանզի բանաստեղծի սիրտը լաց է լինում, երբ «Ղարաբաղ է տեսնում»: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող. Մայր երանից՝ Հայաստան հայրենիքից գատված նրա 10-րդ նահանգը՝ հերոսական Արցախը, «աուրբ նշխար էր շան բերանում»:

Բանաստեղծը հոգու աչքերով տեսնում է կուլիաների հետևում թաքնված սև յաթաղանը... Չնայած տնտեսական ակնառու «հաջողություններին» (միայն ճարտար գյուղը տարեկան 12 000 տոննա քաղցրահամ խաղող էր տալիս Արդթեչանին), երիտասարդության լավագույն մասը թողնում, հեռանում էր ծննդավայրից: Այս ամենը և այն, ինչ չեն կարող տեսնել շատերը, տեսնում էր Վազգեն Օվյանը, տեսնում և չէր կարողանում լռել, որովհետև ազնիվ էր և ըմբոստ, որովհետև ատում էր մորթապաշտներին ու համակերպվողներին, հացի համար վիզ ծողներին: Նա չէր կարող չգրել.

Ղարաբաղ եմ ատում
Երգս թև է առնում,
Ղարաբաղ եմ տեսնում
Սիրտս սև է դառնում...
Ղարաբաղ եմ ատում
Երագներ եմ հիմում,
Ղարաբաղ եմ տեսնում
Թևաթափ եմ լինում:

«Ղարաբաղ եմ ատում» տողով սկսվող այս բանաստեղծության շարունակության մեջ Օվյանը հակադրության միջոցով խաղաղ եղևերը ուռանների թանձր ծխածածկությունը սրողող իրականությանն և թվագյալ բարգավաճման հակադրմամբ արտահայտում է իր անհուն մորմոքը կործանվող բնաշխարհի համար: Ինչպես այս, այնպես էլ Օվյանի քնարերգության մեջ տեղ գտած իրապաշտական մյուս բանաստեղծություններում զգացվում է բանաստեղծի «արյունակցական» կապը հայ դասական քնարերգության բնապաշտական լիրիկայի անգուզական վարպետ, մեղմ գույների, նրբին երանգների ու խոր ասպրումների բանաստեղծ Համո Սահյանի հետ:

Բերված բանաստեղծությունը կառուցված է Հ.Սահյանի «Հայաստան ասելիս» քերթվածքի ոճական նմանությամբ:

Տարբերությունն այն է, որ Հ.Սահյանի նշված բանաստեղծության մեջ ճակարակ է խանդավառությունը՝ անհուն սիրով ու կարոտով աղեղուն, իսկ Օվյանի երկում խանդավառ սիրուն միահյուսված են ցավը և ցասումը: Բերենք բանաստեղծության վերջին երկու տողերը.

Ղարաբաղ եմ տեսնում...

Ա՛խ, ես ձեր ինչն ասեմ:

Բանաստեղծի սիրտը արցանի պես սեղմող նույն ցավը խորանում է շարքի «Ինձ ստիպեցին ուղտի պես չոքել» տողով սկսվող քերթվածքում: Տիրապի, հոգու դրամատիկ անկումներից հոգևոր մեծ արժեքներ են ծնվում. ճշմարիտ պոեզիան անկեղծ ու խոր ցավից ու այդ ցավի բոցում ողջակիզվելուց է արարվում...

Որքա՛ն խոր ցավ, անընդգրկելի սեր ու նվիրում, նաև ակնհայտ հուսահատություն կան հետևյալ քառատողերում.

Ես ամուր էի լեռներդ գրկել,
Քո հողի մեջ էր ուժն իմ առնացի...
Չկարողացան ինձ քեզից պոկել,
Բայց քեզ ինձանից ինչպե՛ս պոկեցին:

Եվ կա՞ ավելի պատիժ մի դաժան,
Քան այս գրկանքը՝ թիրտ ու ահավոր.
Երբ հողիդ վրա տները չեն քո տան,
Քո տնկած ծառը ու՞մ է հարկավոր:

Իրավ, «թիրտ ու ահավոր» է աներևակայելիորեն լկտի ու սանձարձակ այն փաստը, որ նավակին խորհրդային ընտանիքում ընդգրկված քոչվոր մեր «եղբայրը» մեր սեփական տանը, մեր քաղաքում գտնվող բուխին՝ Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտին, «Մտորդային Աղբթեչանի 60-ամյակ» խայտառակ ու անհեթեթ անունն էր փայթաթել, կարծես թե իրենց պես երեկվա վաչկատունն ենք և չունենք Նարեկացի ու Մայրաթ-Նովա, Աբովյան ու Չարենց, Սիամանյոն և Հովհաննես Ծիրազ, և այդ նույն բուխում, մեր քաղաքում ու մեր տանը արգելվում էր «Հայոց պատմություն» առարկայի ուսուցանումը... Ահա թե ինչու Արցախի ազնվագույն գավակը գրել է. «Երբ հողիդ վրա տները չեն քո տան...»:

Օվյանի չափածոն շնչում է Արցախով և առ Արցախը տածած բանաստեղծի անեզրական սիրով: Բնության շնչավորման հիանալի օրինակներ կան Օվյանի պոեզիայում: Անվերապահորեն կարող եմք ասել, որ այստեղ նրա գրական ուսուցիչը Համո Սահյանն է, որի քնարերգության գույլալ ակունքներից «ջուր է խմել նաև Օվյանը՝ «խոսեցնելով» հայրենի Արցախի բերդերն ու տաճարները, սարերն ու ժայռերը, անձնավորելով թուփչ բնաշխարհը:

Մշտարթուն ցավը այն իրողության խոր գիտակցումի, որ «գանձերի հանք է, ճաքած մի գանգ է և կռվախնձոր այս Ղարաբաղը»:

Խոսում եմ վայ է,
Լռում եմ ցավ է,
Ո՞նց չասեմ հայ է
Այս Ղարաբաղը:

«Խոսում եմ վայ է», - մի ամբողջ դրամա է պարունակում բանաստեղծական այս տողը:

Յոթ միլիոնանոց Ադրբեյջանի՝ խորհրդային իշխանության կողմից օրինականացված բռնատիրությունն, ինչպես ծանր բռունցք, ճգնում էր հայաստանից կտրված հայկական մարզը, քամում ավիչը (հագարավոր տոննաներով միս, հացահատիկ, յապող և այլ մթերքներ էին հանձնում նրան՝ հայ հանրային տնտեսությունները) և շքերթ էր՝ ազգամերժ, հայ-ադրբեյջանական «բարեկամության» սուտ ու փուտ հանդեսներ, ճառեր, կերուխումներ՝ ուղեկցվող թմրեցնող մոլորամտերով ու շիքյաստներով, կոմիտասամոռ երգերով: Եվ վայ նրան, ով այս աճաբարություններից մի կողմ կանգնած, կփորձեր նայել երևույթների խորքը և իրերին իրենց անունը տալ: Ծախու հացկատակների ջանադիր օգնությամբ «նացիոնալիստի» պիտակը կկայցնեին իսկույն, կքշեին իր ապուպապերի հողից, իր տուն ու տեղից: Սա՛ լավագույն դեպքում, իսկ վատագույնը՝ Ադրբեյջանի բանտ. բանտի մեջ՝ բանտ...

Յնցող է «Հոտը գալիս է» բանաստեղծությունը: «Ճարհաթով ու մոլորամաթով» ծորուն նամագով, օբա վրանով և ամենագոր իրենց դուրանով գալիս են հոտին հատուկ ծուլությամբ, բայց հաստատակամ իրենց հին դավով: Մորելիս սև ամպի նման գալիս են բիրտ ու ահավոր.

Գալիս, ասում եմ՝
Սա մեր երկիրն է...
Մուտ են Գանձասարն
Ու Ամարասը,
Ճիշտը Ղուրանն է,
Մեկ էլ՝ նամագը...
Ավագոտ ու չոր
Տափաստաններից
Հոտը գալիս է,
Քոչը հետևից...

«Մորելիս սև ամպի նման ահարկու» այս քոչն ու հոտը, որ գալիս լցվում էին Արցախի հովիտները՝ զբաղեցնելով ամենաբերրի ու արգավանդ հողերը և սևալի նման խրվելով հայկական գյուղերի արանքը, ամենևին պատահական չէին: Դա խիստ գաղտնի և ամենայն խնամքով կազմված՝ հայոց Արցախը թուրքացնելու ծրագիր էր, որն իրագործվում էր անարգել ու փուլթաջանորեն: Մտավորականությունը, որը կոչված է լինելու ազգի պթափ ուղեղը, տեսնում էր այս ամենը: Նրա մի մասը ջայլամային կենսակերպն էր գերադասում՝ գյուղը թաղելով տաք ավազի մեջ, մի այլ մասը «բավական» ակտիվ «նղբայրություն» էր անում և ձոներ թնդացնում պանծացնելով ազերիների «մշակույթի երևելիներին» և «բարգավաճող» Ղարաբաղի համար երախտագիտությամբ աղեցուն, ճառեր էր ճամարտակում, երկտակվելով պաշտոնական Բաքվի առաջ: Ժողովրդի խիզախ ու ազնվագարն որդիները, նրա ճշմարիտ գրիչները՝ Լեոնիդ Հուրունցը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, Ժան Անդրյանը և Վազգեն Օվյանը փորձում էին արթուն պահել ժողովրդի հիշողությունը և աղաղակում էին անիրավությունների դեմ...

«Հոտը գալիս է» բանաստեղծության առավել թղերգական շարունակությունն է նրան հաջորդող «Դիւ յաման» տողով սկսվող քերթվածքը, որ բանաստեղծն ասելիքը չի թաքցնում, հստակ տալիս է օրհասական իրավիճակի միանգամայն իրատեսական պատկերը.

Դիւ յաման,
Կայծակ խփեց Մռավ սարին,
Վայ դիւ յաման,
Թորքը տիրեց մեր աշխարհին,
Յաման, յաման...

«Մելավի պես» եկող քոչը մեր հողից մեզ քշելու, ավերելու ընդգծված միտում ունեւ, որի պատճառով էլ մեր «Թարթառը տնքում է տրտում»: Բանաստեղծությունն ավարտվում է հետևյալ քառատողով.

Դիւ յաման,
Հողը կենաց ծառս պոկեց,
Վայ դիւ յաման,
Սև ուղտը մեր դրան չորեց,
Յաման, յաման...

Համատարած կեղծիքի ու մորթապաշտության հեղձուցիչ միջավայրում, որ մոլախոտի պես փարթամանում էր ձոներգության ժանրին պատկանող գրական խոսանք, Վազգեն Օվյանը, ի տարբերություն իր գրչակների մի զգալի մասի, ոչ միայն հեռու է մնում այդ «տուա»-ներից, այլև դատապարտում է նմաններին, «նղբայրության» աչք ծակող և աչք փակող շքերթների հետևում բանաստեղծը խորը ներքնատեսությամբ զգում է դարանակալ դավն ու թաքնված դրամատիզմը:

«Մեմք» բանաստեղծության մեջ, որն ընդգրկված է «Լեռների լեզները» գրքի համանուն շարքում, դատապարտման խոսք է հնչեցնում գտնելով, որ աններելի է լինել այդ աստիճան «փխրուն ու փափուկ» միամիտ ու անխելք, թույլ ու վախկոտ» և կարճատև.

Մեր դուռն այնքան մեր ստի պես բաց է,

Որ մենք կարող ենք մեր տունը մտած

Ամեն հողայի Աստվածացնել...

Դեռ ավելին՝ բախտից գոհանալ, խաբել ինքներս մեզ, կարծելով թե «աշխարհը մերն է», և բանաստեղծը զայրացած հարց է տալիս.

Թե սա կոչվում է՝ ապրել մեծ կյանքով,

Հասպա ասացելք՝ խեղդվելը ո՞րն է:

Օվյան բանաստեղծի սերն Արցախի աշխարհի նկատմամբ անկաշառ է: Նա տեսնում, զգում էր, որ հայ ժողովրդի Արցախի հատվածին սեղմող օղակն օրավոր անտանելի է դառնում: Ի տարբերություն ընդդեմ ջայլամային կենսակերպ որդեգրած, գլուխ պահող իր շատ գրչակիցների՝ Օվյանը մշտադրօն է պահում բանաստեղծի իր խիղճը և տազնապի ձայն է հնչեցնում շերկնչելով «բաց ճակատով բախվել պատին»:

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԱրՊՀ դոցենտ Հեղինե (Լենա) Գրիգորյանը «Մեր լեռների նման միշտ անառիկ կամ վազզեն Օվյանի «Արցախականը» ծավալուն հոդվածում՝ գրված 1990-ին, նկատում է. Օվյանի «Արցախականն» այնքան է համահունչ մեր օրերին, որ թվում է՝ բանաստեղծը գրել է ոչ թե տարիներ առաջ, այլ հենց այսօր՝ արցախյան շարժման օրերին... Օվյանի տանայակ տարիներ առաջ գրած արցախյան թեմայով բանաստեղծություններն այժմեական հնչողություն և արցախյան հողի վրա ապրելու, գոյատևելու ելակետային խորհուրդն ունեն: Ահա թե ինչու կրկնակի հոգեհարազատ է մեզ Օվյանի արցախականը: Ասել է թե՛ մեզ հետ է ինքը՝ բանաստեղծը: Մեր պայքարի առաջին շարքում»:

Ավա դ, Օվյանը չտեսավ 1988-ին համաժողովրդական ցամաքն և համազգային ազատագրական շարժման հրդեհը հայրենի Արցախում, սակայն իր ապրած բոլոր տարիներին, նյարդի յուրաքանչյուր թելով նա զգացել էր նման փոթորկի հնարավորությունը, բաղձանքով սպասել այդ օրվան: Թմրած հանրությանը պայքարի կոչող, ազգային ոգին արթնացնող, ապ ու պապերից մեզ ավանդված համազգային սրբությունները պահպանելու կոչող զանգ է վ.Օվյանի յուրաքանչյուր բանաստեղծություն՝ հյուսված մեծ հայրենասերի ազնիվ, հորդահույզ ու տազնապալից ապրումներից:

**Սոկրատ Խանյան,
Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ**

ԱՐՅԱԽԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՈՂ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ԸՐՁԱՆԻ ՀԱՅ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Սույն հոդվածում լուսաբանվում է գնահատվում են չափածո այն ստեղծագործությունները, որոնցում պատկերվում են Արցախը և արցախահայության վտանգված ճակատագիրն ու բախտորոշ մաքառումներն օտար լծի դեմ՝ սկսած 1920-ական թթ. մինչև մեր օրերը՝ ներառյալ 1988-94 թթ. ազգային ազատագրական գոյամարտը: Ընդգծվում են Արցախի գեղարվեստական պատկերի առանձնահատկությունները, ժողովրդի հերոսական ոգին, ավանդական երկիրը թշնամուց պաշտպանելու ու պահպանելու վճռականությունը:

Բանալի բառեր. Արցախ, անկախություն, պայքար, պեղծիչ, ազատություն, մաքառում, հայրենիք, թշնամի, բռնապետություն, հայրենիքի պաշտպանություն, հայրենի հողի պահպանում:

**Сократ Ханян,
д.ф.н., профессор,
заслуженный деятель наук НКР**

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ АРЦАХА В АРМЯНСКОЙ ПОЭЗИИ НОВЕЙШЕГО ПЕРИОДА

В данной статье освещаются и оцениваются те стихотворные произведения, в которых раскрываются образ Арцаха и борьба арцахцев против ига Азербайджана, начиная с 1920-ых годов до наших дней, включая национально-освободительную борьбу 1988-1994-ых гг.. Отмечаются также художественные особенности обсуждаемых произведений, героический дух народа, идея защиты и сохранения нашей древней страны.

Ключевые слова: Арцах, независимость, борьба, деспотизм, поэзия, свобода, сражение, родина, защита, сохранение родной земли.

**Socrat Khanyan,
Doctor of Science, Professor,
Honorary Worker of Sciences of NKR**

ARTISTIC IMAGE OF ARTSAKH IN ARMENIAN POETRY OF MODERN PERIOD

This article highlights and assesses those poetic works which reveals the image of Artsakh and the struggle of the Artsakh people against the yoke of Azerbaijan from the 1920s to the present day, including the national liberation struggle of 1988-1994-s. Artistic features of the discussed works, the heroic spirit of the people, the idea of protection and preservation of our ancient country are also noted.

Keywords: Artsakh, independence, struggle, despotism, poetry, freedom, battle, home, protection, preservation of native land.

Արցախի տարիքն այնքան է, որքան պատմական Հայաստանինն է: Տարբերել կամ անջատել դրանք իրարից, նշանակում է՝ կիսել այն սիրտը, որը մեկն է, միակն է: Ժողովրդի բանավոր ստեղծագործության հոլովությունը լինի, թե՛ գրավոր գրականության ոսկե էջերում, Մեծ Հայքի 15 նահանգներից տասներորդը՝ Արցախ անունով, փառաբանվել է որպես խիզախ և իմաստուն դյուցազն, արթուն ու արիասիրտ սահմանապահ, հավատարիմ զինվորյալ, օջախների սրբասիրտ պահապան: Նրա անունը հյուսվել է բնության աստվածային հրաշագործություններով՝ որպես դրախտային- ավետյաց երկիր՝ մի թե՛ր Մոռվ, մյուսը՝ Քիրս, մի երգը՝ Թարթառ, մյուսը՝ Խաչեն, մի աղոթարանն Ամարաս, մյուսը՝ Դաղիվանք, մի ուխտավայրը Դիզափայտ, մյուսը՝ Գանձասար՝ հավերժի ճամփին միշտ միասին, միակամ, միատենչ, հզոր ու անպարտ և՛ հեթանոս Տիգրան Մեծի օրոք, և՛ քրիստոնյա Տրդատ թագավորի արհեստի արվեստով ժամանակներում: Նրա հավերժացման հավատը կանթեղվել է Գրիգոր Լուսավորչի հոգեպարար հրից, նրա աստղավեգու դպրոցը ծիածանվել Մաշտոցյան այբուբենով:

Այդպես՝ տարեցտարի, դարից դար նա՝ Արցախ անունով այդ դրախտավայրը, ներկայացել է աշխարհին իր հայալեզու վանքերով ու եկեղեցիներով, մատուռներով ու խաչքարերով, իր մատենագիր ու քերթող մարգարեներով անուններն անգամ պերճախոս. Մովսես Կաղանկատվացի ու Դավթակ Քերթող, Վարդան Արևելցի ու Մխիթար Գոշ, Կիրակոս Գանձակեցի ու Եսայի Հասան Ջալալյան և շատ ուրիշներ:

Նա՝ Առանշահիկների այդ պարզեցական դրախտավայրը՝ Արցախ անունով, երբեք ծնկի չի եկել օտար զավթիչների առջև, պաշտպանելով իր անառիկ սահմանները, դարձել է նաև երկաթակուռ դարպասն իր մայր Հայաստանի: Թուրք միշտ փայլատակել է իր առյուծափրոս որդիների ձեռքերում, որոնց արժանի զավակները հետագա դարերում ևս մարտնչել են իրենց քաջակորով նախնիների հանգույն: Թշնամուն չեն ներել անգամ նրբասիրտ ու պատվասեր դուստրերը՝ Ռուզանն ու Գայանն անուններով: Հարատևել է Մեծ Հայքի Արցախ գավակը՝ անցնելով կրակների միջով, թուրք չդնելով պատյան՝ բյուզանդական նենգամիտ կայսրերի, պարսկական դաժան արքաների, վայրենաբարո սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլ հրոսակների, շեղաչ Լեւնկ Թեմուրի, ազերի քոչվոր ցեղերի դեմ:

Ի հիմնովու չարանենգ հարևան տերությունների, Արցախն ու շրջապատում անվտանգ իր ընթացքն ապահովելը փառապանծ մելիքական տների շնորհիվ: Ցավոք, նրա որդիներից Մելիք Երկրորդ Շահնագարը, վարելով պիղծ կյանք, կայենի պես սրախողտող արևը իր եղբորը հանուն գահի, Շուշի բերդը հանձնեց շնաբար Փանահին, որն այնքան աղետներ պատճառեց մեր հայրենի երկրին: Մակայն Արցախը շարունակեց մաքառել ու հարատևել:

Իրար հաջորդեցին դարերը... Պատմության համապատկերի վրա նկատելի քայլ քայլեց 19-րդ դարը, սակայն կրկին քաղաքական-սոցիալական-ազգային-մշակութային հակասական ու իրարամերժ գործընթացով: Արցախի գեներալ ուրիշ էր, տաղանդն անգուցական, միտքը զարդարուն, օջախները քրիստոսված, ձեռքերն՝ արարող: Շուշին դարձավ կրթօջախ, դարբնոց, դպրատուն, արվեստանոց, գրադարան-թանգարան: Այդ ամենը տեսնելով, սելջուկյան գազանամիտ ուղեղով տեղում դոփող ազերի-թուրքերը 1920թ. մարտին հրո ճարակ դարձրին այն ու, չկարողանալով առաջընթաց ապրել, թավալվեցին հարևան հայերի վառված օջախների մոխիրներում, նախանձելով անգամ դեռևս ճարճատող գերանների:

Եկան նոր օրեր, նոր կարգեր՝ Սովետներ անունով: Պատմության խաչմերուկներում հեղափոխություն կատարողները եղան հայ ժողովրդի ազնվասիրտ զավակներ՝ Սուրեն Սպանդարյանը, Ստեփան Շահումյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Ադախ Սահյանը և այլ հսկաներ, սակայն շեղաչ-թուրքամետ Լենինն ու ցարական կառավարության երբեմնի լրտես, պատմական բիճ, հայապաշտ Ստալինը բաժակ բարձրացրին մարդակեր-խաբեքա Մուստաֆա Աթաթուրքի ու երկդիմի Նարիման Նարիմանովի համար, Թուրքիային հանձնեցին Արևմտյան Հայաստանը՝ Մասիսների փնջով, իսկ Նախիջևանը, Արցախն իր հյուսիսային տարածքներով ընծայեցին նորաթուխ Ադրբեջանին:

Այս հրեշավոր բաժանումից հետո անգամ Հայոց Արցախն իր անձնուրաց զավակների ջանքերով ստացավ ինքնավար մարզի կարգավիճակ: Եվ լծվեց իր պապենական օջախների վերականգնմանը, քարից հաց քամելու բազմադարյան փորձին, կրթօջախների բացմանը, մեքոպյան գրերով իր հերոսապատումի ստեղծմանը:

Ինչ էլ որ լիներ, Ադրբեջանի կողմից հայահալած ինչպիսի քաղաքականություն էլ որ վարվեր, Արցախի արյան կանչը պետք է վերածվեր ապագային միտված երգերի փնջի: Գրիգոր Ներսիսյանը պիտի հյուսեր իր Արցախապատումը, թեկուզ գիտեր, որ իր գերեզմանը փորվելու է հեռավոր Սիբիրում: Շուշիից Ստեփանակերտ գաղթած Արտնմ դայու Միքայել որդին պիտի ձեռքը դներ սրտին ու բարձրաձայններ.

Ինչ որ լավ է այս աշխարհում,
Բոլորն էլ կա՝ Ղարաբաղում,
Բոլորն էլ կա, և ավելին,
Մար չի հասնի մեր սարերին...
Ինչպես մայրն իմ ողջ աշխարհի
Մայրերից էլ լավն է, բարի,
Այնպես հողն իմ Ղարաբաղի
Քահոբ է, և թող Աստված պահի,
Եվ կապահի՛, մի՛ կասկածի,
Աստված էլ է դարաբաղի...¹

(*1. Ա. Հարությունյան, «Նամակ Նոյին», «Ապոլոն» հրատ., 1977, էջ 31*):

Մարտունի դարձած պատմական վարանդայի այգեգործ Թաղավարդ գյուղից հայության մայրաքաղաք երևան մեկնած բանաստեղծ Աշոտ Գրաշին պիտի հորիներ իր կարոտի երգը՝ ձոնված Ղարաբաղին ու կտակեր.

Երբ ես մահանամ, ինձ խարոյկ նետեք,
Մոխրանամ նրա ուրախ բոցերում,
Մոխիրս տվե՛ք հովին սրաթև,
Որ տանի շաղ տա նա ձեռքով թեթև
Իմ Ղարաբաղի կապույտ լեռներում:⁶²

(*2. «Սովետահայ պոեզիա», Բրնստոմատիա, ԵՊՀ հրատ., 1986, էջ 541*):

Այսպես, հարստության ու կարոտի արցախապատումը պետք է հնչեցներ և Դիզակա հազարամյա Տումի թագավորանիստ գյուղի տառապյալ բանաստեղծ-որդի, Մեծ Հայրենականի մասնակից Բոգդան Ջանյանը, ով 1948-ին Ստեփանակերտում որդիաբար ընդունեց Ավետիք Իսահակյանին: Իսկ Ադրբեջանի իշխանություններն այդ պատճառով նրան արտորեցին Սիբիր: Ու որպես այդ դաժան վերաբերմունքի պատասխան, արքայից վերադառնալուց հետո, նա դիմեց իր մայր Արցախին.

Թե՛ դու Թարթառն ես, ես քո բարբառն եմ,
Քո վագրը ահեղ ու ընթոստ վարքը,
Ու թե՛ Թարթառի հովիտն ես դու հին,
Քո հնությունն եմ, քո խոթավանքը,
Թե՛ այդ հովիտով անցնող ճամփա եմ,
Ազդանշան եմ ոլորաններիդ,
Թե՛ տուն ես լքված, քո հզոր կանչն եմ,
Որ ետ է բերում մոլորայլներիդ...³

(*3. Բ. Ջանյան, «Իշխանաձորի կանչը», «Սովետական գրող» հրատ., 1986, էջ 5*)

Ինչպես տեսնում ենք, կարոտի և ցավի զգացումից բանաստեղծն ասես տարրալուծվում է արցախյան երանգների մեջ: Իրար են խառնվում նրա ուրախ և տխուր զգացումները: Որպես քնարական հերոս՝ նա հպարտությունից ցնծում է և ապա անմիջապես զգաստանում կորուստների գավից: Նա տեսնում է, որ ազերի-թուրքերն Արցախը հայաթափ անելու քաղաքականություն են վարում, և գրում է «Նույն գազաթներն են» բանաստեղծությունը, որտեղ կորուստի ճիչ կա, կա տագնապ՝ մելիքական Տող գյուղը կորցնելու առիթով.

Նույն Տողասարն է՝ ծաղկունքով լիբը,
Գտիչն է ուրիշ, լանջերն են ուրիշ,
Նույն Սթնաձորն է, նույն Իշխանիկը,

Ձայներն են ուրիշ, կանչներն են ուրիշ...⁴

(4. Նույն տեղում, էջ 68):

Սակայն բանաստեղծի տաղանապար լացի չի փոխվում, նա դառնում է հայրենիքի զինվորյալ, երկրի հարատևման ուղին տեսնում ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ:

Ապա հանդես են գալիս Գ. Գաբրիելյանը, Ն. Բեգլարյանը, Վ. Հակոբյանը, Ս. Խանյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Ն. Ավագյանը, Ա. Թովմասյանը, և այլք: Նրանց համար, ինչպես նշել է Պ. Սևակը. «Հայրենասիրությունը հայ գրողի մոտ հանդես է գալիս ոչ որպես սոսկական մի զգացում, այլ որպես աշխարհայացք, որպես գաղափարախոսություն»⁵: (5. Պ. Սևակ, Երկեր 6 հատորով, «Հայաստան» հրատ., հ. 6, 1976, էջ 327):

Ղարաբաղը դառնում է Գ. Գաբրիելյանի բանաստեղծական ոգևորության աղբյուրը, որի գրկի մեջ միշտ կարոտում է նրան: Նրա երգերում հնչում է մի տաղանապար՝ Արցախի համար: Դա պատահական չէր: Խորհրդային 70 տարիների ընթացքում Ադրբեջանի կառավարող շրջաններն Արցախին նայել են խորթ աչքով՝ ձգտելով լրիվ հայաթափ անել այն: Բանաստեղծի երգաշարերում ընդգծվում է երկրին տեր մնալու, պապենական սուրբ օջախները վառ պահելու գաղափարը: Դիմելով հայրենի երկրին՝ նա բացականչում է.

Այդ ի՞նչ հևք ու հնար ունես,

Այդ ի՞նչ երգ ու քնար ունես,

Որ քեզ մի օր տեսնողն ասես

Քոնն է դառնում քո որդու պես:

Կարոտում է քո Քիրս սարին,

Քո Թարթառին, Գանձասարին,

Դու երգ ու տաղ, դու բերք ու բաղ,

Դու մոր պես թանկ մեր Ղարաբաղ:⁶

(6. Գ. Գաբրիելյան, «Ընտրանի», «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2007, էջ 204):

Ն. Բեգլարյանն իր ավագ գրչեղբոր հետ միասին լծվում է հայրենասպառումի հարստացմանը: Նա չարից ու ավագակից վրեժ է լուծում իր լեռնաշխարհի հանդեպ ունեցած հպարտ ու անմնացորդ սիրով, նրանից ստացած վեհությամբ ու թռիչքներով, որ ժառանգել է խիզախ պապերից.

Մի օր հարցրի պապիս ծերացած.

Թե՛ քաջ են նղևի նախնիները մեր,

Էլ ինչո՞ւ անձիր դաշտերը թողած,

Լեռների մեջ են շինել ամրոցներ:

Քթի տակ ժպտաց պապիկս բարի,

Հայոց դարավոր վիշտը աչքերում

Ու պատասխանեց նա իմաստալի.

-Արծիվները միշտ բարձունք են սիրում:⁷

(7. Ն. Բեգլարյան, «Արցախ-Նամե», Ստեփ., 2000թ., էջ 9):

Մեր ժողովրդի հոգու ամրությունն ու վեհությունը, դարերի քմահաճույքների հանդեպ նրա տարած հաղթանակը, գրին ու երգին ապավինելու նրա իմաստությունը, հավերժության հետ քարերի լեզվով խոսելու նրա անզուգական հմտությունը շնչում ու բաբախում են Ն. Բեգլարյանի հայրենասիրական երգերում: Այդ բարեմասնությունների ընդգծումը մեր պատմության առավելությունն ապացուցելու ճշմարրիտ խոսք է, ներկան կերտելու և դեպի ապագան քայլելու դաս, որ արտահայտվում է բանաստեղծական անմիջականությամբ ու ազգային արժանապատվության զգացումով: Արցախը՝ հայ ժողովրդի արարչագործ ոգու և հրաշագործ ձեռքի այդ առաժափատչյան, Ն. Բեգլարյանի երգերում խոսում է հայոց լեզվով, հայկական վավերագրությամբ.

Այստեղ ամեն քար

Քարե մատյան է,

Քարե պատմություն,

Որ գրել են մեր

Խնկրք պապերը:⁸

(8. Նույն տեղում, էջ 16):

Ն. Բեգլարյանն, անձնավորելով հող հայրենին, ապրելու, զոյատևելու ամենագործող ուժը տեսնում է հողի մեջ: Նրա քնարական հերոսը մայր հողի խնկարկուն է, մշակն ու տերը: Գրելով «Ղարաբաղցին» բանաստեղծությունը՝ նա բարձրաձայնեց արցախցու աշխատասիրության, հյուրասիրության, բարության, խիզախության, իմաստության, գորավարության, անձնուրաց ընկերասիրության մասին:

Արցախի գեղարվեստական պատկերի ստեղծմանը ոգևորությամբ մասնակցեցին Արցախի գրական ընտանիքի բոլոր անդամները: 1950-60-ական թվականներին ասպարեզ իջած սերնդակիցների մեջ իր տաղանդով առանձնանում է Վ. Հակոբյանը: Պոեզիայի թեմատիկ ընդգրկումներում ինչի մասին գրում է նա, ունենում է իր հոգևոր մթնոլորտի առանձնահատկությունները: Նրա երգերում երկրի ու քաղաքացու ներդաշնակության խորհուրդը քնարական հերոսին մղում է դեպի ժողովրդի ու հայրենիքի ճակատագրի շրջանակները, որ նույնպես պայմանավորված է կյանքը գեղեցկացնելու, Արցախն ամրակառ պահելու գաղափարներով: Հայրենի լեռներն առած թևերին՝ բանաստեղծն իր մեջ զգում է դարերի այն ուժը, որ իրեն է անցել պապից ու հորից: Այդ առումով հետաքրքրական է, որ նրա հայրենաշունչ երգերում քով քովի կանգնում են պապը-հայրը-թողը: Բոլոր դեպքերում նրան թևավորում է դարերի արհավիրքներին դիմացած արիության ու անկոտրում կամքի տեր մայր ժողովուրդը: Հակոբյանի հանրահայտ «Ես երգ չունեմ Ղարաբաղի մասին» բանաստեղծությունն արժեքավորվում է հենց այդ դիտակետից: Որքան շոշափելի է բանաստեղծության բովանդակությունը, նույնքան վարակիչ է խոսքը: Արժավարյուն Ղարաբաղը, որ սերվել է սեզ լեռներից ու սրբավայրերից, ի հեճուկս բոլոր խարդավանքների, պիտի հավերժվի, քանզի ինչպես բանաստեղծն է հաստատում.

Ղարաբաղը ելք է բացված սրտի նման,

Ղարաբաղը երգ է, բառեր չունեն սակայն,

Իմ պապերի ձայնով միայն երգեցեր այն:⁹

(9.Վ. Հակոբյան, «Վաղվա աչքերով», «Սովետական գրող» հրատ., 1987, էջ 8)

Վ.Հակոբյանը՝ որպես կարոտի ու սիրո երգիչ, տեսավ 20-րդ դարի մոճավանջը արցախցիների ազատաբաղձ ոգու դեմ, գաստումով խարազանեց թշնամական ուժերի ցինիզմն ու դաժանությունը: »1988 թիվ, փետրվար» բանաստեղծության մեջ նա ընդգծեց.«Գայլը գայլն է նույն՝ բնույթով պատիր՝ գառան մորթու մեջ, թե որչափ անտես»: Նկատի ունենալով նոր զգեստներ հագած դաժան ուժերի վայրենությունը՝ բանաստեղծը գրեց.

Ատամը արյան համ առավ կրկին,

Նորից երևաց մռայլ գայլի...¹⁰

(10. Վ.Հակոբյան, «Արցախա ծուխ», «Լույս» հրատ., 1989 թ., էջ 9):

Բանաստեղծը միաժամանակ հնչեցնում է հարատևելու կոչը, ընդգծելով, որ հողը պետք է բերդ դարձնել, դուռը չբացել, սրբել մամուռը, չմոռանալ, որ.

Մենք՝ որդիք Հայկի, արդար ու վսեմ,

Ցավ ու դառնությունը այդ ե՞րբ չենք տեսել,

Բայց ոչ մի անգամ, Աստված է վկա,

Արցախին հաղթող չի եղել, չկա...¹¹

(11. Նույն տեղում, էջ 10):

Իր ստեղծագործական ճանապարհին տողերիս հեղինակը Արցախին ընծայած երգերում զուգահեռ անդրադարձել է մայր Հայաստանին ու նրա հաղթական առաջընթացին: Գրախոսելով նրա »Արևսար« ժողովածուն՝ անվանի գրականագետ Ն. Մերոբյանը նշել է. «Իր հայրենի լեռնաշխարհին՝ արծիվների բույն Ղարաբաղին շատ անգամ է անդրադարձել Սահյանը՝ գրախոսվող գրքում գետնեղիով բանաստեղծությունների մի ամբողջ փունջ «Իմ հայրենի լեռնաշխարհում» խորագրով: Նա որդիական խորունկ սիրով խոսք է բացել հավերժ դալարուն Ուխտաձորի, գմբուխ հագած Արևսարի, «Կռունկ», «Երագ» երգող քաղցրալուր աղբյուրների մասին, քնարական շնչով, խորունկ սիրով համոզելով իր ընթերցողին»:¹² (12.«Գրական Աղբյուր» հանդես, 1970, թիվ 1): Իսկ ակնհայտ գրականագետ Դ. Գասպարյանը «Լեռների երգը» ժողովածուի առթիվ ընդգծել է. «Ս. Սահյանի պոեզիայում հայրենիքը և քնարական հերոսը հանդես են գալիս միաժամույլ, ոչ իրարից մեկուսացած: Բանաստեղծի մոտ «հայրենիք» հասկացությունը հաճախ բացահայտվում է հայրենի երգերի նկարագրով: Բնականորեն այս դեպքում դառնում է հայրենասիրական մղումների դրսևորման, նրանց պատկերման միջոց»:¹³ (13.«Գրական թերթ», 1973, 21 օգոստոսի):

Ազերի բռնակալների դեմ անկախության և ազատության համար ոտքի ելած արցախցիների վճռականության, ազատաբաղձ ոգու գեղարվեստական մի պատկեր է Ս. Սահյանի «Արցախցիներ» քնարական պոեմը: Դոճիկ հյուսվածքի մեջ բերելով Գրիգոր Նարեկացու գրույցն Աստծո հետ՝ նա ընդգծում է հայ մարդու ընդվզումն անարդարության դեմ: Արցախցիների նորոգյա կոչը մայր Հայաստանին վերամիավորվելու պահանջն է, որին հավատում են նրանք, և բանաստեղծը ներկայացնում է այդ հավատը.

Արցախցիները պողպատից կարծր են,

Վեհ են ու բարձր են և անողոր,

Բարեկամների դիմաց միշտ քաղցր են,

Իսկ չարերի դեմ՝ բռունցք, բողոք:

Դարի ոգին են արցախցիները,

Խղճի դրոշմ են ազգերի մեջ,

Արցախցիները նոր աստվածներ են,

Կհասնեն իրենց երազին պերճ:¹⁴

(14. Ս.Սահյան, «Արցախյան դողանջներ», ԵՊՀ հրատ., 1994 թ., էջ 7):

Մինչև 1988 թվականը լույս ընծայած իրենց բանաստեղծական ժողովածուներում Արցախում ապրող և ստեղծագործող գրողները, զգալով Ադրբեջանի կառավարող շրջանների հայահալած քաղաքականության վտանգը, արարել են տազնապի և հույսի երգեր՝ ընդգծելով հավատը հայրենի երկրի փրկության հանդեպ:

Եվ եկավ պահը: Ոտքի ելավ ժողովուրդը՝ թոթափելու Ադրբեջանի հայահալած լուծը: Ազատագրական պայքարին լծվեց գրականությունը, դառնալով նրա գաղափարախոսն ու դրոշակակիրը մարտական դիրքերում:

Բանաստեղծներն անմիջապես մարտաշունչ խոսքեր փնջեցին, ստեղծեցին բալլադներ, լեզենդներ, պոեմներ, չափածո ակնարկներ, քնարական շարքեր, ընդգծելով, որ մեր ժողովուրդն ինքնահաստատման իր խոսքն է ուղղում աշխարհին՝ որպես ազատ ու անկախ ապրելու վճռականություն: Ղարաբաղյան շարժման առաջին օրից իրենց կրակոտ խոսքն ասացին Վ. Դավթյանը, Ս. Կապուտիկյանը, Գ. Էմինը, Ն. Սահյանը, Ռ. Դավոյանը, Մ.Նուրբան, Բ. Ջանյանը, Յու. Սահակյանը, Գ. Սաչատուրը և ուրիշներ:

Արցախցի երիտասարդ բանաստեղծներ Դ. Միքայելյանը, Ժ. Բեգլարյանը, Ռ. Եսայանը, Ն. Ալեքսանյանը, Ն. Գասպարյանը, Կ. Գաբրիելյանը, Արիս Արսենին, մի ձեռքին գրիչ, մյուսում՝ զենք, մասնակցեցին Արցախյան գոյամարտին, արարելով հայրենասիրական իրենց երգերը: Երիտասարդ բանաստեղծ Կ. Հակոբյանը նահատակվեց՝ հայրենի երգը շուրթերին:

Չնայած պատերազմական դժվարին պայմաններին և զիբր տպագրելու սուղ հնարավորություններին՝ Արցախի գրական ընտանիքի անդամներն ընթերցողի սեղանին դրեցին ուշագրավ ժողովածուներ: Դրանցից են Վ. Հակոբյանի «Արցախա ծուխ», «Ամարասի գանգերը», «Տաճարն Աստծո», «Մոսն», Գ. Գաբրիելյանի «Մեր Գագույան», «Անդրանիկ», «Մուսա լեռան... երկու որդին», «Ողջակիզված կյանք» չափածո ակնարկները, Ն. Բեգլարյանի «Հրաշք երկիր իմ Ղարաբաղ», «Արցախն Ավարայր», Ն. Ավագյանի »Հասուն իմ հասկ«, Ա. Հովհաննիսյանի »Ավանդապատում«, Ս. Սահյանի «Կարոտի կրակներ», «Արցախյան դողանջներ», «Արցախի արծիվը», «Նահատակ լուստ», Ա. Թովմասյանի «Արցախցի եմ ես», »Զգույշ քայլեր, մարդիկ«, Ռ. Եսայանի «Նժար», «Նենակետեր», Ն. Գասպարյանի «Հավատ Արցախի», Ն. Ալեքսանյանի «Կենսատաշտ», Դ. Միքայելյանի «Հավատի ժամ» ժողովածուները: Դրանցում բանաստեղծները շոշափել են հետևյալ

հիմնական թեմաները՝ 1.խորհրդային բռնապետության դեմ արցախցիների ընդվզումը,՝ Ադրբեյջանի լծից ազատվելու և Մայր Հայաստանին վերամիավորվելու նպատակով Ադրբեյջանի իշխանությունների կողմից սանձազերծված պատերազմում հայ ժողովրդի միասնական պայքարը, 2. հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և առօրյա մաքառումների առնչությունների դասը, 3. նահատակված դյուցազունների անմոռաց հիշատակի, ինչպես նաև հերոս ազատամարտիկների անձնուրացության, սիրո, կարոտի, ցավի, հույսի, հավատի զգացումները:

Շարժման առաջին օրերին հնչում էր Ն. Շիրազի «Ղարաբաղի ողբը» բանաստեղծությունը՝ որպես պայքարի կոչ.

Ղարաբաղը մորս կանչն է՝ ինձ է կանչում հույսով տրտում,
 Ղարաբաղը իմ կակաչն է՝ կարմիր, բայց սև ունի սրտում,
 -Ա՛խ, ե՞րբ պիտի ելնես բանտից՝ Նախիջևանի ձեռքից բռնած,
 Որ ազգովին Մասիս ելնենք, քարավանի նառից բռնած,

Նորից ազգի ավագանում հայ մկրտվես, հայ Ղարաբաղ:¹⁵

(15. Ս. Խանյանի արխիվ)

Գնալով ծնվեց Ղարաբաղյան շարժման և Արցախյան պատերազմի երզը, որ համահունչ էր զենքի ուժին: Պեղծիկան զինվորագրվեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին՝ Արցախը համարելով ողջ հայության ազատության ու գոյատևման ջահակիրը:

Նորագույն շրջանի հայ պոեզիայում Արցախի գեղարվեստական պատկերն ստեղծվել է հետևյալ փուլերով.

1.1930-ական թվականներ: Անհատի պաշտամունքի ժամանակաշրջան: Արցախը փառաբանող հայ բանաստեղծներին արտորում էին Սիբիր: Առաջիններից Գ. Ներսիսյանն էր, ով տուն չդարձավ Սիբիրից:

2.Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներ: Տասնյակ երիտասարդ տաղանդավոր բանաստեղծներ, որոնք նոր էին ասպարեզ իջել, մեկնեցին ռազմաճակատ, մարտնչեցին հերոսաբար, դարձան սրբագործ նահատակներ՝ հայրենի դրախտային երկրի անունն իրենց կրակված շուրթերին: Պատերազմից հետո նրանց հայրենասիրական երգերը տպագրվեցին առանձին ժողովջածուով «Երդում» խորագրով:

3.Հետպատերազմյան շրջան. 1945-1988: Արցախի երզը հնչեց տագնապի և հույսի երանգներով, որովհետև դեռևս զգացվում էր խորհրդային գրաբննչության սադրիչ աչքը՝ ՊԱԿ անունով: Զգացվում էին Ադրբեյջանի իշխանությունների հայահալած քաղաքականության մտրակի շառաչը, ԼՂԻՄ-ի որոշ ղեկավարների վախվորած աթոռապաշտությունը: Ամեն դեպքում արարվում էր պոետական արցախապատումը:

4.1988-ին սկիզբ առած Շարժման, պատերազմի, հաղթանակի, ոչ պատերազմ-ոչ խաղաղություն շրջան: Համահայկական պոեզիայի տեսադաշտ բերվեց Արցախի գեղարվեստական պատկերը գրական ժանրերի ու թեմաների բազմազանությամբ, որն իր արժանի գնահատականն է ստանում ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի անվանի գրականագետների և խստապահանջ ընթերցողների կողմից:

Սուսաննա Ամիրջանյան
Խ. Արթուրյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
Հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ
E-mail: amirjanyan-susanna@mail.ru

ՂԱՐԱՐԱՊԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս հոդվածում ներկայացված են Ղարաբաղի բարբառի մի քանի բարբառային հնաբանություններ, որոնք ժամանակագրորեն հին են և ավելի մոտ հնդեվրոպական նախաձևերին: Դրանք Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարի գործուն շերտի լեզվական միավորներն են: Ուստի կարևոր ենք համարում բարբառային հնաբանությունների ուսուցումը հայերենի համեմատական քերականության, հայոց լեզվի պատմության, բարբառագիտության դասընթացներում, քանի որ դրանք բացահայտում են հնդեվրոպական նախալեզվի, գրաբարի և բարբառների առնչությունները:

Բարբառային հնաբանություններ, հնդեվրոպական նախաձևեր, գրաբար, Ղարաբաղի բարբառ, բառապաշարի գործուն շերտ, ձայնդարձ, աճական, աճանց:

Susanna Amirjanyan
PhD associate professor of The Chair of department A
of the Armenian language and its teaching methodology
of the ASPU after Kh.Abovyan

SOME DIALECTICAL ARCHAIC WORDS OF THE KARABAKH DIALECT

Some dialectal archaic words of the Karabakh dialect are introduced in this article, which are chronologically old and closer to the Indo-European preforms. They are the linguistic units of the active layer of the lexics of the Karabakh dialect. Therefore, we consider the teaching of the dialectal archaic words important in the courses of the comparative grammar of Armenian, history of the Armenian language, dialectology, as they discover the connections of the Indo-European prelanguage, Old Armenian and dialects.

Сусанна Амирджанян
Кандидат технических наук, доцент кафедры А
Армянского языка и методики его преподавания
АГПУ им. Х.Абовяна

ДИАЛЕКТНЫЕ АРХАИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ДИАЛЕКТА КАРАБАХА

В настоящей работе представлено несколько диалектных архаических форм карабахского диалекта, которые ближе к формам индоевропейского праязыка и сегодня же являются словами активного слоя диалекта.

Имея в виду, что архаические формы диалектов выявляют некоторую соотнесенность грабара, диалектов и индоевропейского проаязыка, придаем важное значение изучению этих форм в курсах предметов сравнительной грамматики, диалектологии, истории армянского языка.

Բարբառային հնաբանությունները, ի տարբերություն ժամանակակից հայերենի հնաբանությունների, պատմաբաների, որակապես այլ լեզվական միավորներ են: Ինչպես հայերենագիտական ուսումնասիրություններն են հաստատում, վերջիններս ժամանակագրորեն այնքան հին են, որ գոյություն են ունեցել նույնիսկ վաղնջահայերենով [1]:

Բարբառային հնաբանությունների հետազոտությունը կարևոր է ոչ միայն բարբառագիտության, այլև հայոց լեզվի պատմության, համեմատական քննության տեսակետից: Վերոնշյալ հնաբանությունների հետազոտությունը բացահայտում է գրական լեզվի և բարբառների, նույնիսկ հնդեվրոպական նախալեզվի, վաղնջահայերենի ու բարբառների առնչությունները. դա ակնհայտ է դարձնում բարբառային հնաբանությունների ուսումնասիրության պատմությունը:

Դեռևս 19-րդ դարում լեզվաբան Քերովբե Պատկանյանը, հետազոտելով հայերենի բարբառները և դրանք չհամարելով գրաբարի հետագա ձևափոխություններ, բարբառագետներից առաջինն է նկատում գրաբարում չվկայված կամ իրենց հնչյունական տեսքով գրաբարից տարբերվող բնիկ հայերեն բառեր, քերականական ձևեր, որոնք առկա են բարբառներում: Այդ հնագույն բարբառային տարբերությունները նա համեմատում է հնդեվրոպական լեզուների և նախալեզվի համապատասխան ձևերի հետ: Առանձնացնում է բարբառներում h հավելվածով բառերը և գտնում, որ դրանք ավելի հին են, քան գրաբարյան համապատասխան ձևերը, քանի որ h-ն համապատասխանում է հնդեվրոպական նախալեզվի S-ին [2]: Հետագայում արբենալ բառի բարբառային հարվել ձևը հնդեվրոպական բարբառային հնաբանություն է համարվել: Ք.Պատկանյանն առանձնացրել է նաև գրաբարից տարբերվող բարբառային ձևեր, որոնք հնդեվրոպական ձայնադարձի մնացորդներն են, ինչպես օրինակ տկողեն-կաղին, օրդում-երդում ձևերը Ղարաբառի բարբառում: Նրա ուշադրությունից

դուրս չեն մնացել նաև բառակազմական հնաբանությունները. գրաբարյան բաղադրյալ (նախդրավոր) ձևի դիմաց բարբառում արմատական ձևի հանդես գալը, որն ավելի նախնական է ծագմամբ: Դա ապացուցելու համար բարբառագետը ներկայացնում է Ղարաբաղի բարբառի գենալ (կենալ) բառը գրաբարի զգենուլ բառի դիմաց [2, էջ 67]: Ղարաբաղի բարբառում պահպանված գենալ բառից պարզվում է գեն արմատը, որը գրաբարում առանց զ-նախդրի չի գործածվում: Բարբառային գենալ արմատը հնդեվրոպական նախալեզվի *ues-nu արմատին ավելի մոտ է, քան գրաբարյան զգենուլը:

Հետագայում Հ. Աճառյանը գրում է, որ աննախդիր ձևերը պահպանված են մինչև այսօր գավառականներում (բարբառներում)՝ Ղարաբաղ կենալ <<հագնել>>, Ալաշկերտ, Մուշ գետ <<զգեստ>> [4, էջ 88]:

Պատկանյանը լեզվաբանական սուր զգացողությամբ հստակ կռահել է աղբերը, ալերը ձևերի նախագրային բառեր լինել: Նրա ներկայացրած ե/է և ի/է երկբարբառներով տարբերակները վկայում են մինչև գրաբարի հանդես գալը բարբառային տարբերությունների մասին:

Ա. Մեյեն է երկբարբառ ունեցող բառը համարում է հնագույն ձև, որի հիման վրա Հր. Աճառյանը գրում է, որ ալերը ավելի հին է, քան ալիքը [3, էջ 95]: Աղայանը դրանք համարում է հնագույն բարբառներին հատուկ երևույթներ [5, էջ 67]:

Պատկանյանը, բարբառներում պահպանված հնչյունական, բառակազմական հնաբանություններից բացի, հետագոտել և ներկայացրել է նաև քերականական հնաբանության օրինակ: Բարբառային քուեր սեռականով ձևը բխեցնում է ոչ թե գրաբարյան քեռ ձևից, այլ հնդեվրոպական* suoseros-ից: Է. Աղայանը քուեր-ի հետ միասին քուեր բարբառային ձևը ևս համարում է հնագույն տարբերությունների հետք [5, էջ 13]:

Պատկանյանը նույն ձևով հին նախնական ձև է համարել բարբառային անում ձևը: Փաստորեն Պատկանյանի առաջ քաշած տեսակետը, որ բարբառներում պահպանվել են գրաբարից տարբեր բառեր, բառաձևեր, որոնք ժամանակագրորեն հին են և ավելի մոտ են հնդեվրոպական նախաձևերին, հաստատել և ընդունել են հաջորդ սերնդի համեմատաբանները: Նրանք զարգացրին այդ տեսակետը՝ իրենց ուսումնասիրություններում մեծ տեղ տալով բարբառային հնաբանությունների հետազոտությանը: Արդեն XX դարում Հ. Աճառյանը հայերենի բարբառները թեև համարում է գրաբարից ավելի ուշ գոյացումներ, այնուամենայնիվ իր <<Հայոց լեզվի պատմություն>> աշխատությունում, <<Հայերեն արմատական բառարանում>> նկատում և ուսումնասիրում է բարբառային բառեր, որոնք գրաբարում արմատական ձևով չեն ավանդվել, հնդեվրոպական ծագման արմատներ, որոնք պահպանվել են բարբառներում, բայց չեն ավանդվել կամ չեն եղել հին հայերենում: Լեզվաբանը <<Հայոց լեզվի պատմություն>> աշխատության մեջ ներկայացնում է բարբառային հին բառերի ցանկ՝ համեմատված հնդեվրոպական մյուս լեզուների և նախալեզվի համապատասխան ձևերի հետ, որոնք հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ղարաբաղի բարբառի առե բառը <<հույժ, շատ>> հին ձև համարելով՝ համեմատում է հունարենի *ari, eri*, վեդայական *ari* բառաձևերի հետ, որոնք սաստկություն ցույց տվող բառեր են: Նույն բարբառի պիւքի (բուքի) <<վայրի ծառ>> համեմատում է հինս**bhugos*, հուն. *phago* <<կաղնի>>, գերմ. *Buch*, ռուս. *byk* <<հաճարենի>> բառաձևերի հետ: Լոք տալ <<ցատկել>> <հինս**lok* ցատկել, հուն. *lekao* ցատկել, լատ. *locusta*: Բուլը <<խմորի գունդը>> ծագում է հնդեվրոպական նախալեզվի **bhol* արմատից, Ղարաբաղի, Շամախու բարբառներում դրսևորվում է պիւլ (պուլ), Ագուլիսում՝ քիւլ ձևերով [6, էջ 119-120]:

Բարբառներում կան արմատական բառեր, որոնք ավելի մոտ են հնդեվրոպական նախաձևերին: Այդ առումով կարևոր է լքել արմատի ստուգաբանությունը: Հ.Հյուբշանը բնիկ հայերեն լքել արմատը բխեցնում է հնդեվրոպական **kles* նախաձևից, որի ստորին աստիճանի ձայնադարձն է **klu*. մյուս հնդեվրոպական լեզուները, ինչպես նաև հայերենը աճականներ են ավելացրել. Հայերենում ունենք **klu* արմատից լու բառաձևը՝ *s(u)* աճականով. հնիս **klusr*>լուս: լուսել>լսել), հնիս **klsru*>լուս:

Հ. Աճառյանը վերոհիշյալ բառը ստուգաբանելիս նկատում է, որ լու արմատը, որը ծագմամբ մոտ է հնդեվրոպական նախաձևին, առանց աճականի գործածվում է Ղարաբաղի բարբառում՝ լի (լու) <<լսի՛ր, թո՛ղ, կա՛ց>>, լի՛ւ կաց>> [4, էջ 307]:

Հետագայում Գ. Ջահուկյանն իր <<Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան>> աշխատության մեջ քննելով հայերենի բարբառներում պահպանված հին բառերը և համեմատելով հնդեվրոպական լեզուների համապատասխան ձևերի հետ, առանձնացնում է հնչյունական տարբերակներ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը:

Հնդեվրոպական նախալեզվի **bh*-ի դիմաց սովորական բ-ի կողքին պ՝ քրքջակ և պղպջակ: Հնդեվրոպական **t*, **k*-ի դիմաց սովորական թ, ք-ի կողքին տ, կ՝ թեն <<թաց>> (այլև թան/անձրե/, թանամ, թաց): Հնդեվրոպական **ph*-ի դիմաց սովորական ք-ի և ք-ի կողքին պ՝ փաղփաղիմ, փողեմ, փողփողեմ, փակլ և պաղ <<փայլ>>, պող <<կայծ, կրակ>> (հ.ե. *(s)p(h)el. հմմտ. հ. հնդկերեն *sphulinga* <<կայծ>>):

Բառակազմի ձայնավորից առաջ հավելուրդային կ-ի առկայություն՝ ոզնի և բարբառային կոզնի (հ.ե. **oghiniio*. հմմտ. հուն. *eptnos*, ռուս. *ож*), ոստ, բարբառային ոստղ և կոստղ (հ.-ե. **ozdos*):

Հ.ե. ձայնորդներից առաջ ա) ձայնավոր նախահավելված և բ) նախահավելվածի բացակայություն՝ անաթի և նալթի (**naguh*, հմմտ. հուն. *nepo* <<զգաստ ժուժկալ լինել>>) [1, 252-253]: Նա դասդասել է նաև բարբառների պահպանված հնդեվրոպական այն արմատական ձևերը, որոնք բացակայում են հայերենի գրավոր հուշարձաններում, որոնց մեծ մասը բնաձայնական-նկարագրական, պատկերավոր գործածություն ունեցող բառեր են, ինչպես դիդեղ <<հրել>>, թալ, թելուկ հ.ե. **tal*, լապո <<թույլ, կախ ընկած կաշի>>, հ.ե. **leb*, **lab*, լոք <<մեծ քայլ>>, հ.ե. **lok*, մուլ <<ծուխ>>, մլուլ, մլվլալ (հ.ե. **mel*) և այլն:

Ներկայացնում ենք վերոհիշյալ բարբառային հնաբանությունները հնդեվրոպական նախալեզվի համապատասխան բառերի համեմատությամբ.

Թալ, թելուկ - հ.ե. **tal*

Լապո - հ.ե. *leb, lab
 Լոք - հ.ե. *lok
 Լու, լսիր - հ.ե. *klusr
 Մլմլալ - հ.ե. *mel
 Պուլ - հ.ե. *bhol
 Պոդ - հ.ե. *(s)p(h)el
 Գենալ - հ.ե. *ues-nu
 Պիսի - հ.ե. *bhugos
 Կոգնի - հ.ե. *oghiniio

Այսպիսով, հայերենի բարբառներում պահպանվել են հնդեվրոպական ծագման բառեր, որոնք գրավոր աղբյուրներում, մասնավորապես գրաբարի գրավոր հուշարձաններում, ավանդված բառերի համարմատ տարբերակներն են: Սակայն դրանք տարբերվում են գրաբարյան ձևերից ձայնադարձի, աճականի, ածանցի, իմաստի դրսևորման առանձնահատկություններով:

Ուշագրավ է, որ հայերենի համեմատական ուսումնասիրություններում հետազոտվող բարբառային հնաբանություններով հարուստ է Ղարաբաղի բարբառը, որի պուլ (խմորի գունդ), թան, թօն (անձրեւ), կոգնի (ոգնի), լապո (կախ ընկած կաշի), նոթի (քաղցած), կենալ (հագնել), պոդ (կայծ), լի ւ, լո ւ (լսի ը), լոք (մեծ քայլ), մլմլալ (ծխել) և այլ բառեր մոտ են հնդեվրոպական համապատասխան նախաձևերին և մինչև այժմ էլ նրա բառապաշարի ակտիվ, գործուն շերտի լեզվական միավորներն են և աչքի են ընկնում գործածության հաճախականությամբ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, 748 էջ:
2. Патканов К.П., Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, 1869, с.110.
3. Աճառյան Հ.Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Երևան, 1971, 698 էջ:
4. Աճառյան Հ.Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ.2, Երևան, 1973, 687 էջ:
5. Աղայան Է.Բ., Բարբառային հնագույն տարբերությունները հայերենում, ԳՍՏ, 1958, 5, 98 էջ:
6. Աճառյան Հ.Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, մաս 1, 1940, 608 էջ:
7. Հյուբշման Հ., Հայերենի քերականություն, Երևան, 2003թ. 580 էջ:
8. Джаукян Г.Б., Сравнительная грамматика армянского языка, 1982, с. 275.

УДК 941(479.243)

История
Нунэ Аракелян,
кандидат филологических наук, АрГУ
anune777@rambler.ru

АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА РОССИИ И ЧЕТЫРЕХДНЕВНАЯ АПРЕЛЬСКАЯ ВОЙНА 2016 ГОДА

Апрельская война войдет в историю армянского народа не только как короткая война, в результате которой было пролито много крови и совершены акты героизма со стороны армянских воинов, но и как событие, объединившее армянство мира. Статья затрагивает некоторые аспекты моральной и материальной помощи армии обороны НКР и пострадавшим во время войны со стороны армянской диаспоры России.

Ключевые слова: апрель. война, диаспора, акции протеста, помощь, оружие, добровольцы, сплоченность, решительность, нерешительность.

**Նունէ Առաքելյան,
բ.գ.թ. ԱրՊՀ**

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ և 2016 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՔԱՌՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ապրիլյան պատերազմը կմտնի հայ ազգի պատմության մեջ, ոչ միայն որպես կարճատև պատերազմ, որի արդյունքում շատ արյուն թափվեց և որտեղ դրսևորվեցին հայ զինվորների հերոսությունները, այլև իրադարձություն, որը համախմբեց ողջ հայ ժողովուրդը: Հոդվածը անդրադառնում է Ռուսաստանում բնակվող սփյուռքահայերի կողմից ԼՂՀ ՊԲ-ին և պատերազմից տուժած քաղաքացիներին հասցված բարոյական և նյութական օգնությունը:

Բանալի բառեր: Ապրիլի պատերազմը սփյուռք, բողոքի ակցիաներին, աջակցություն, զենք, կամավորներ համախմբվածության. ինքնորոշման եւ անվճարականությունը:

Summary

**Nune Arakelyan,
Candidate of Philology**

THE ARMENIAN DIASPORA OF RUSSIA AND THE FOUR-DAY WAR IN APRIL 2016

The April war will go down in the history of the Armenian people, not only as a short war, which resulted in much blood shed and Armenian soldiers committed the acts of heroism on the part of the, but also as an event, uniting the Armenians all over the world. The article deals with some aspects of the moral and material assistance to the victims of the war and the NKR Defense Army from the Armenian Diaspora in Russia.

Key words: April war, the Diaspora, protest, support, weapons, volunteers, solidarity, determination and indecision.

Четырехдневная война между Азербайджаном и Республикой Арцах еще долго будет оставаться предметом исследований специалистов: политологов, конфликтологов, журналистов, военных аналитиков. Апрельская война войдет в историю армянского народа не только как война, краткость которой была обратно пропорциональна количеству пролитой крови с обеих сторон и героизму армянского воина, но и как событие, объединившее армянство мира. Армянские диаспоры всего мира еще раз продемонстрировали акт солидарности с соотечественниками, живущими на Родине. Забыв о своих политических и иных разногласиях, армянство сплотилось в едином порыве защитить Арцах.

По всему миру проходили многочисленные мероприятия в поддержку Карабаха, которые организовали армянские диаспоры: от акций протеста, пикетов и митингов с требованием остановить агрессивные действия Азербайджана против Нагорно-Карабахской республики (НКР) до сборов многомиллионной помощи. Реакция армянского общества и диаспоры на апрельские события показала скептикам, как они ошибались, уверяя всех, что разочарованный за прошедшие годы независимости народ уже не будет с таким энтузиазмом защищать Карабах.

Апрельская разведка боем Азербайджана позволила нам и всему миру еще раз убедиться в том, насколько патриотична и беззаветно храбра армянская молодежь и насколько преданна Родине армянская диаспора, оперативно начавшая мобилизацию добровольцев, организовавшая сбор материальной помощи, массовые акции армян в Лос-Анджелесе, Париже, Бейруте и Буэнос-Айресе и серьезный натиск зарубежных армянских лоббистов. Все армянские структуры в диаспорах Америки и Европы сработали настолько согласованно и эффективно, что армянским триколором засияло даже здание мэрии Лос-Анджелеса – в память павших на поле боя армянских воинов.

Армянская община России является крупнейшей из диаспор. Согласно последней переписи населения (2010 год), численность армян в РФ составляет 1,182 млн. человек, и они являются седьмым по количеству людей народом в России (0,86% населения). Однако представители армянских организаций РФ уверены, что перепись не полностью отражает подлинное число армян в России. Так, глава Союза армян России Ара Абрамян считает, что с учетом трудовых мигрантов в России живет около 2,5 млн. армян.

Однако в судьбоносные апрельские дни, когда по всему миру происходили пикеты и митинги армян, требующие осудить агрессию Азербайджана против Республики Арцах, армянская диаспора России такого рода мероприятий не организовывала вообще. Союз армян России молчал, у российского МИДа был всего один одиночный пикет, образно говоря. «Союза одного армянина России» смельчака – одиночки, нашего соотечественника Вахтанг Саргсяна, которому удалось, несмотря на действия полицейских почти час простоять у здания МИДа с плакатом «Остановите продажу оружия агрессору - Азербайджану». А между тем даже в Израиле были демонстрации и пикеты, требующие прекратить продажу оружия Азербайджану. В России, которая, будучи союзником Армении, в то же время является крупнейшим поставщиком оружия в Азербайджан, ничего подобного в апреле не происходило. Такое поведение армян России, на наш взгляд, – результат слабости армянских общественных организаций, и в первую очередь, Союза армян России. И надо заметить, что для этого у них имеются как объективные, так и субъективные причины. Как отмечает журналист и политолог Айк Халатян: «Среди объективных причин можно отметить российскую специфику. Российские власти не очень приветствуют создание мощных общественных организаций, которые могут преследовать политические цели и лоббировать интересы других стран. Если только они не созданы по инициативе властей. И такой подход действует не только в отношении армян, но и других общин».

При этом по сравнению с организациями других диаспор (за исключением еврейской), армянская община в лице «Союза армян» добила наибольших успехов в контактах с властями России. В пользу этого говорит то обстоятельство, что глава САР Ара Абрамян указом президента России был назначен председателем «Комиссии по вопросам информационного сопровождения государственной национальной политики Совета при Президенте РФ по межнациональным отношениям».

К числу субъективных причин можно отнести амбиции руководителей армянских организаций РФ, их нежелание сотрудничать с «конкурентами». Это не в последнюю очередь обусловлено тем, что многие руководители армянских организаций являются крупными предпринимателями и рассматривают диаспоральные структуры как средство налаживания контактов с федеральными и местными властями. Что помогает им в ведении своего бизнеса¹

Лишь 11 апреля САР выступил с заявлением, осуждающим продажу оружия Азербайджану. Хочется спросить: «Неужели САР только сейчас узнал об этом?» А между тем среди российских армян, прочно интегрированных в социально-экономическую жизнь большой страны, очень много известных людей науки, искусства, военачальников, ученых, ядерщиков, авиаконструкторов, композиторов, писателей, врачей, молчаливая позиция которых явно настораживает.

Странную позицию, на наш взгляд, заняло и посольство Армении в Москве. В то время, как посол Азербайджана Полад Бюль-Бюль -оглы не сходил с российских телеэкранов. Пусть порой истерично, но все же доводя позицию своей страны до россиян, армянское посольство гордо молчало. Возможно, со стороны посла Армении и были попытки занять более активную позицию в это время, но фактов, подтверждающих это, мы не нашли.

Причина запоздалых реакций армянских общественных организаций в России на катаклизмы, происходящие на Родине, на наш взгляд, и в том, что армянские власти часто рассматривают диаспору, и российскую прежде всего, как постоянный источник материальной помощи и не работают с ней, хотя у нас и есть министерство диаспоры. Мы не используем тот ценный опыт, который набрал, например Израиль, работая со своей диаспорой. Сильная армянская диаспора в России залог укрепления армяно-российских отношений, политических, культурных и прочих других.

Более активную позицию в четырехдневной войне армянская диаспора России заняла в вопросе сбора материальной помощи для Карабаха. Оставим в стороне то, насколько правомерно и этично было объявить на весь мир, что Арцах нуждается в оружии, в то время, как 20 лет мы заверяли нашу диаспору и весь наш народ, что ворота Арцаха под надежным замком.

И хотя вице-премьер НКР Артур Агабекян заявил, что на призыв о помощи для Карабаха откликнулись всего 30 армян, однако, по нашим данным, число откликнувшихся на зов Родины армян России было несоразмерно больше. Крупные бизнесмены и обычные люди, часто живущие на не слишком высокую зарплату, наши соотечественники, со всех концов России откликнулись на зов Родины о помощи, было собрано огромное количество продуктовых посылок, одежды и вещей первой необходимости для армянских воинов и беженцев из Мартакертского района.

Просто перечислим несколько фамилий дарителей из России, которые сразу откликнулись на зов исторической Родины.

1. Артур Варжапетян, подаривший Армии обороны НКР внедорожники
2. Хачатурян Карен Ашотович. Московский меценат родом из Шаумяновского района НКР.
3. Армянская община Сочи (представитель Самвел Закарян), подарившая армии обороны машины УАЗ и Скорой помощи.
4. Рубен Варданян, приславший своего единственного сына, студента, учившегося в Англии, служить в Армии обороны НКР и оказавший неоценимую помощь.
5. Карен Аганбекян. Бывший житель Шаумяновского района НКР, активно собирающий в Фейсбуке помощь для Армии обороны

Закончить эту статью хотелось бы словами известного российского политолога Арега Галстяна, на образ и принципиальную позицию, как нам кажется, должны равняться все молодые представители армянской диаспоры России «В среде армянской диаспоры России (старшего поколения) четко действует формула по которой, чем меньше ты армянин тем лучше и выгоднее. И поверьте это не стратегия, цель которой прикинуться не тем кто ты есть, но служить нужным интересами. Это всего лишь банальная трусость. Почему трусость? Эти люди не чувствуют себя полноправными гражданами России, считая свой паспорт всего лишь билетом, который поможет, когда подойдет дядя милиционер (извините, полицейский). Они считают, что если им как гражданам России позволяют жить в России и вести бизнес - нужно

¹ Айк Халатян - политический обозреватель, специально для "Новости-Армения" Почему неэффективны армянские диаспоры? <http://newsarmenia.am/news/analytics/pochemu-neeffectivny-armyanskiye-diaspory>

согнуть колени и благодарить. И никто не задает вопрос "Я гражданин второго сорта? Или моя работа ничего моей же стране не дает?"

Потом определенным представителям этой категории людей дают дополнительные стимулы: продвигают их бизнес, пиарят их фамилии в СМИ, привлекают к какой-то работе. Зачем? Во-первых, готовый инструмент влияния на большинство, которое будет воспитано в аналогичном духе.

Как можно вообще можно докатиться до того, чтобы своими руками унизить место и роль твоего народа и твоей исторической Родины в угоду шкурным интересам, ты пойми, что твои действия наносят вред не только отношениям двух стран и народов, но и твоим личным. Рано или поздно все изменится, и что тогда? Примажешься к новым правилам? Нет, дорогой, растет поколение с хорошей памятью»¹

Լիտերատուրա

1.Արեգ Գալստյան

<http://newsarmenia.am/news/analytics/skandal-na-armyano-rossiyskom-forume-v-erevane-rossiyskogo-ksperta-udalili-s-meropriyatiya/>

2Այկ Խալատյան - политический обозреватель, специально для "Новости-Армения"

Почему неэффективны армянские диаспоры? <http://newsarmenia.am/news/analytics/pochemu-neeftivny-armyanskie-diaspory/>

3.Владимир Лепехин. Поставки российского оружия Азербайджану Российско-армянское информационное агентство.

<http://rusarminfo.ru/vladimir-lepexin-postavki-rossijskogo-oruzhiya-azerbajdzhanu-prestuplenie/>

4. Вице-премьер НКР. В Карабахе не поймут российских армян Российско-армянское информационное агентство

<http://rusarminfo.ru/vice-premer-nkr-v-karabaxe-ne-pojmut-rossijskix-armyan/>

5 <http://newsarmenia.am/news/analytics/pochemu-neeftivny-armyanskie-diaspory/>

<http://rusarminfo.ru/artur-varzhapetyan-podaril-nagornomu-karabaxu-neskolko-desyatkov-vnedorozhnikov-video/>

<http://rusarminfo.ru/v-pomoshh-nagornomu-karabaxu-uzhe-perechisleno-okolo-73-mln/>

<http://rusarminfo.ru/v-pomoshh-nagornomu-karabaxu-sobrano-bolee-65-millionov-dollarov/>

¹ Արեգ Գալստյան

<http://newsarmenia.am/news/analytics/skandal-na-armyano-rossiyskom-forume-v-erevane-rossiyskogo-eksperta-udalili-s-meropriyatiya/>

УДК 80 (470)

Филология
 Жанна Габриелян,
 кафедры русского языка и литературы, АргУ
centrdruzej.rk.argu@mail.ru

РЕМАРКИ И ИХ ФУНКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ВАМПИЛОВА «УТИНАЯ ОХОТА»

Ремарки в пьесе А.В. Вампилова «Утиная охота» выполняют различные идейно-художественные функции. С помощью ремарок автор знакомит читателя с портретной характеристикой героев; с описанием интерьера; с характеристиками действий персонажей; с точкой зрения героев.

Ключевые слова: ремарка, текст, драма, трагическое, классическое, характеристика.

Zhanna Gabrielyan
 Department of Russian Language and Literature, ASU
centrdruzej.rk.argu@mail.ru

REMARKS AND THEIR ROLE IN PLAY "THE DUCK HUNT" BY VAMPILOV

Remarks perform ideological and artistic features in the play of A.V. Vampilov "The Duck Hunt" The author uses remarks to introduce the reader the portrait features of heroes; the description of the interior; the characteristics of the actions of characters; the characters point of view.

Key words: Remark, text, drama, tragic, comic, characteristic.

Ժաննա Գաբրիելյան
 ԱրՂՀ ռուսաց լեզվի և գրականության բաժին
centrdruzej.rk.argu@mail.ru

ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ ԵՆ ՆՐԱՆՅ ԴԵՐԸ Ա.Վ.ՎԱՄՊԻԼՈՎԻ «ԲԱՂԵՐԻ ՈՐՍԸ»

Ա.Վ. Վամպիլովի «լրացումները» կատարում են տարբեր գաղափարա-գեղարվեստական ֆունկցիաներ: Լրացումների միջոցով հեղինակը ընթերցողներին ծանոթացնում է հերոսների կերպարային բնութագրերին, ինտերիերի նկարագրությանը, կերպարների գործողությունների բնութագրերին, հերոսների աշխարհայացքին:

Բանալի բառեր՝ լրացում, տեքստ, դրամա, ողբերգական, կատակերգական, բնութագիր

Александр Валентинович Вампилов (1937—1972), трагически погибший в возрасте 35 лет, не увидевший ни одной из своих пьес на московской сцене, написал драму «Утиная охота» в 1971 году. Это одно из самых важных для понимания его творчества произведений, по поводу именно этой пьесы А. Вампилов восклицал: «Пьесу осудили люди устаревшие, не понимающие и не знающие молодежь. А мы— такие вот! Это я, понимаете?! Зарубежные писатели писали о «потерянном поколении». А разве в нас не произошло потерь?»¹.

Все персонажи пьесы кроме того, что вращаются вокруг центрального героя— Зилова— обязательно являются его двойниками, то есть отражают какую-то грань его индивидуальности. Сам же главный характер оказывается на стыке противоположных возможностей, заложенных в нем самом и реализованных в его окружении. В нем сочетаются низкое и высокое, трагическое и комическое.

На первый взгляд, ремарки исполняют сугубо служебную роль², содержат сценические указания, но ошибочно думать, что они лишь некое дополнение к тексту драмы. Это такая же значимая форма речи, как монолог и диалог. «Ремарка обращена к актеру и служит для ясного понимания зрителем происходящего на сцене»³.

По мнению же В.Е. Хализева, ремарка — это «указание автора в тексте пьесы (обычно в скобках) на поступки героев, их жесты, мимику, интонацию, на психол. смысл их высказываний, на темп речи и паузы, на обстановку действия. Для мн. пьес XX в. характерна развернутая, беллетризованная Р.⁴. Но самым важным для нас все же является высказывание Н.Д. Тмарченко: ремарка «представляет собой единственный в драме вид прямого авторского слова»⁵ Н.И. Ищук-Фадеева,

¹ Тендитник Н. Мастера. Иркутск, 1981., стр. 178

² А. Богуславский. Ремарка // Словарь литературоведческих терминов. М., 1974. с. 320.

³ Ищук-Фадеева Н.И. Ремарка как знак театральной системы. К постановке проблемы // Драма и театр. Сб. науч. тр. Вып. 2. Тверь, 2001. с. 5—16.

⁴ Хализев В.Е. Ремарка // Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. с. 322.

⁵ Тмарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: В 2 т. М., 2004. Т. 1: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. с. 325.

исследуя длительную эволюцию ремарки и отмечая разительные изменения ее своих функций, приходит к выводу, что в итоге эволюции «ремарка становится одним из главных средств выражения авторской позиции»¹.

Точки зрения названных ученых на ремарку вплотную подводят нас к проблеме выявления авторской позиции в пьесе «Утиная охота». То есть, без учета ремарок нельзя говорить о верном прочтении пьесы, без ремарок пьеса утрачивает свою целостность, и наше восприятие пьесы тоже будет нецелостное. Обратимся к пьесе А.В. Вампилова «Утиная охота». Ее структура довольно сложна. В пьесе совмещены сразу два временных плана: настоящее и прошлое, которое предстает в воспоминаниях главного героя Зилова. В настоящем времени действие происходит в течение одного дня: он просыпается в одно дождливое утро с похмелья, получает траурный венок, звонит приятелям, собирается на охоту, затем пытается застрелиться, но от этого шага его удерживают друзья. В финале герой снова решает ехать на охоту и звонит своему приятелю Диме. Параллельно разворачиваются события из прошлого: новоселье, афера, провернутая Зиловым на работе, письмо от умирающего отца, знакомство с Ириной, ссора с женой и ее аборт, известие о смерти отца, отъезд жены и ссора Зилова с друзьями, после которой они и присылают ему похоронный венок. Главный герой находится на границе двух временных сфер.

Художественная структура, отмеченная нами, определяется композиционно-сюжетными функциями ремарок. Они организуют переходы от одного плана к другому. Эти переходы осуществляются с помощью включения или выключения света: «Свет на сцене гаснет, передвигается круг, и сцена освещается. Перед нами новая декорация. Начинается его первое воспоминание»²; «Затемнение, во время которого возобновляется декорация начала пьесы»³. Эти ремарки подчеркивают условность сценического действия: повторяются слова «декорация», «прожектор» и т. д. Создается ощущение театральности происходящего. Интересно что переход от настоящего к воспоминаниям главного героя осуществляется с помощью изменения музыки и света прожекторов, тем самым характеризую внутренние противоречия героя. Обратим внимание, что воспоминания о прошлом даны сквозь призму восприятия Зилова, то есть на всех персонажах пьесы так или иначе распространяется зилловская оценка.

Помимо реальных событий, произошедших с героем, в пьесе есть и его видения — события, которые он воображает. Зилов представляет себе реакцию друзей на его смерть. Эти сцены повторяются, образуя композиционное кольцо. В первый раз Зилов полушутливо размышляет о самоубийстве. Это отражено в ремарке, предвещающей его видение: «На площадке, освещенной ярким прожектором, сейчас возникнут лица и разговоры, вызванные воображением Зилова. К моменту их появления траурная музыка странным образом преобразуется в бодрую, легкомысленную. Это также мелодия, но исполняемая в другом размере и ритме. Негромко она звучит в продолжение всей сцены. Поведение лиц, их разговоры в этой сцене должны выглядеть пародийно, шутовски, но без мрачной иронии»⁴.

Во второй раз Зилов действительно намеревается совершить самоубийство, оно представляется ему неотвратимым. Ремарка, открывающая эту сцену, напрямую соотнесена с упомянутой выше, сцена отличается другим эмоциональным настроением: «Теперь эта сцена с начала до конца должна сопровождаться траурной музыкой. Поведение лиц и разговоры, снова возникшие в воображении Зилова, на этот раз должны выглядеть без шутовства и преувеличений, как в его воспоминаниях, то есть так, как если бы все это случилось на самом деле»⁵.

Границы между произошедшим и пригрезившимся Зилову размываются. Все ремарки, описывающие переходы во времени и из реальности в видения, нарочито театрализованы. Это подчеркивает условность происходящего, зыбкость пограничного положения Зилова.

Однако в ремарках не всегда упоминаются такие свойственные театру предметы, как «декорация», «прожектор». Ремарки, которые связаны с временным планом, в котором действительно находится Зилов (то есть с событиями одного дня), создают впечатление «настоящести» пространства. Обратимся к самой первой ремарке пьесы: «Городская квартира в новом типовом доме. Входная дверь, дверь на кухню, дверь в другую комнату. Одно окно. Мебель обыкновенная. На подоконнике большой плюшевый кот с бантом на шее. Беспорядок.

На переднем плане тахта, на которой спит З и л о в. У изголовья столик с телефоном.

В окно видны последний этаж и крыша типового дома, стоящего напротив. Над крышей узкая полоска серого неба. День дождливый.

Раздается телефонный звонок. Зилов просыпается не сразу и не без труда. Проснувшись, он пропускает два-три звонка, потом высвобождает руку из-под одеяла и нехотя берет трубку»⁶.

Сразу же обращают на себя внимание повторения: «Городская квартира в новом типовом доме... Мебель обыкновенная... В окно видны последний этаж и крыша типового дома...» Они говорят о типичности обстановки. «Серое небо», «дождливый день» и «беспорядок» создают довольно уютную атмосферу.

Пространство квартиры предельно обезличено. Но в описании выделяются ключевые образы, символы. В этой ремарке появляется мотив дождя. Плохая погода не дает Зилову отправиться на охоту, он постоянно находится в ожидании. Дождь соотносится и с душевными переживаниями героя. С внешним пространством, где идет дождь, связано окно. Окно — символическая деталь, оно придает пространству переходность. Окно как бы отделяет Зилова от мира охоты, в который он так стремится попасть. Кроме того, если считать, что дождь за окном соотнесен с душевными движениями героя, то окно отделяет его и от него самого, от его «я»: всю пьесу герой пытается понять себя, самоопределиться. Окно упоминается в

¹ Ишук-Фадеева Н.И. Ремарка как знак театральной системы. К постановке проблемы // Драма и театр. Сб. науч. тр. Вып. 2. Тверь, 2001. с. 5—16.

² А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.183

³ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 207

⁴ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 181

⁵ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 260

⁶ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 175

рemarkах на протяжении всей пьесы: «Садится на постели так, что лицо его обращено к окну», «Зилов ходит по комнате, постоял у окна»¹, «Задумался, прошелся по комнате, взглянул в окно, снова прошелся»². Важен и образ телефона, который постоянно упоминается в ремарках. Телефон соединяет героя с другими людьми. Звонки влияют на развитие действия. Один звонок разбудил его, другой помешал застрелиться. Также обращает на себя такая деталь, как плюшевый кот. Его историю мы узнаем из воспоминаний Зилова: кота подарила ему Вера на новоселье. Он был подарен вместо настоящего кота, которого принято пускать в дом вперед хозяев. Это словно пародия на домашний очаг. Квартира Зилова — это не его дом. В ней уместна даже садовая скамейка, принесенная Кузаковым. Квартира Зилова — это место его заключения.

Теперь перейдем к рассмотрению ремарок, содержащих портретные характеристики персонажей. Они немногочисленны (что, видимо, связано с относительно малым количеством действующих лиц), но в то же время подробно описывают героев: «Зилову около тридцати лет, он довольно высок, крепкого сложения; в его походке, жестах, манере говорить много свободы, происходящей от уверенности в своей физической полноценности. В то же время и в походке, и в жестах, и в разговоре у него сквозят некие небрежность и скука, происхождение которых невозможно определить с первого взгляда. Идет на кухню, возвращается с бутылкой и стаканом. Стоя у окна, пьет пиво. С бутылкой в руках начинает физзарядку, делает несколько движений, но тут же прекращает это не подходящее его состоянию занятие. Звонит телефон. Он подходит к телефону, снимает трубку»³. Перед нами поэтапная характеристика героя: мы узнаем сначала о возрасте, затем о внешнем облике и чертах характера и после о действиях, совершаемых героем в момент его описания.

С помощью этой ремарки А. Вампилов уже в начале пьесы подчеркивает противоречивость героя, сообщая о том, что Зилов находится в состоянии кризиса. На это же обращает внимание М. Бычкова при анализе данной ремарки: «Уже в первой ремарке, описывая внешность и манеры героя, автор характеризует Виктора как экзистенциального человека, используя ключевые для экзистенциалистов понятия. В этом и является весь конфликт драмы. Интересно, что в пьесе нет конфликта как такового. То есть, нет столкновения Зилова со средой или персонажами. Конфликт возникает на протяжении всего произведения в мыслях Зилова и даже к концу пьесы не имеет своего разрешения. Зилов, скорее всего, переживает по этому поводу и даже всерьез подумывает о суициде»⁴.

Зилов соотносится с другим персонажем, официантом Димой: «Это ровесник Зилова и Саяпина, высокий, спортивного вида парень. Он всегда в ровном деловом настроении, уверен в себе и держится с преувеличенным достоинством, что, когда он занят работой, выглядит немного смешным»⁵.

Изначально задается предельное сходство Зилова и официанта, но оно только внешнее. В отличие от Зилова, официант внутренне мертв, тогда как Зилов борется, находится в пограничном состоянии. Показателен следующий диалог этих персонажей, в котором они обсуждают охоту:

«Официант. Влет бей быстро, но опять же полное равнодушие... Как сказать... Ну так, вроде бы они [утки] летят не в природе, а на картинке.

З и л о в. Но они не на картинке. Они-то все-таки живые.

О ф и ц и а н т. Живые они для того, кто мажет. А кто попадает, для того они уже мертвые. Соображаешь?»⁶.

Зилов видит жизнь в окружающем мире, поэтому он никогда не попадает по уткам. Он знает, что они живые. Его отношение к охоте не прагматичное, как у Димы-официанта, для него она является удивительной встречей с природой: «Это как в церкви и даже почище, чем в церкви... А ночь? Боже мой!»⁷ Он стремится к внутренней свободе, и это отличает его от официанта.

Ремарки часто типизируют персонажей. Например, ремарка о Галине: «На ее лице почти постоянно выражение озабоченности и сосредоточенности (она учительница, а у учителей с тетраджами это нередко)»⁸.

Нечто похожее можно заметить и в ремарке, описывающей Кушака: «Будучи в гостях, постоянно выглядывает в окно, как, впрочем, почти все владельцы автомобилей»⁹.

Если ремарки, посвященные интерьеру и описанию героев, были весьма развернутыми, то ремарки, раскрывающие характеристику действий персонажей, могут быть как краткими, так и развернутыми: «Бросает трубку, допивает пиво. Поднимает трубку, набирает номер, слушает»¹⁰ и «Бросает трубку, поворачивается на другой бок, но тут же ложится на спину, а через мгновение сбрасывает с себя одеяло. С некоторым удивлением обнаруживает, что он спал в носках. Садится на постели, прикладывает ладонь ко лбу. Весьма бережно трогает свою челюсть. При этом болезненно морщится. Некоторое время сидит, глядя в одну точку.—вспоминает. Оборачивается, быстро идет к окну, открывает его. С досадой махнул рукой. Можно понять, что он чрезвычайно недоволен тем, что идет дождь»¹¹.

При этом можно отметить, что ремарки, которые характеризуют действия персонажей, часто их обобществляют, например: «Все поздоровались», «Все смеются»¹². Они обезличивают персонажей. Герои предстают настолько же

¹ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 224

² А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 214

³ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 176

⁴ Бычкова М.Б. «Утиная охота» Вампилова: попытка экзистенциалистского прочтения // Драма и театр. Сб. науч. тр. Тверь, 1999. с. 107.

⁵ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.183

⁶ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 250

⁷ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 249

⁸ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 191

⁹ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 188

¹⁰ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.176

¹¹ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 176

¹² А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.199

лишенными индивидуальности, как и квартира Зилова. Присутствует и мотив театральности и фальши: «*Говорит монотонно, подражая голосу из бюро погоды*»¹, «*Валерия (театрально)...*»², «*Играет фальшиво*»³, «*Картинно причесывается*»⁴. Все это создает мир серых, безликих, неискренних «аликов», если воспользоваться словом из лексикона Веры. Становится понятно, почему Зилов рвется на охоту — к природе, в мир свободы, в мир стихии, к тишине и туману.

В ремарках важно то, какую позицию определяет для читателя автор. Вначале у читателей та же точка зрения, что и у повествующего субъекта, точка зрения которого представлена в ремарках, которые детально характеризуют персонажей. Однако в финале, в ремарке, описывающей Зилова, ситуация меняется: «*Плачет он или смеется, понять невозможно, но его тело долго содрогается так, как это бывает при сильном смехе или плаче. Так проходит четверть минуты...*». «*Он поднимается, и мы видим его спокойное лицо. Плакал он или смеялся, по его лицу мы так и не поймем*»⁵.

Читатель оказывается в позиции стороннего наблюдателя. Он не знает, какие изменения произошли с Зиловым — не знает, плакал ли тот или смеялся, какое решение принял. Ремарка, в которой появляются пейзажные детали, создает почти идиллическое настроение: «*К этому времени дождь за окном прошел, синее полоска неба, и крыша соседнего дома освещена неярким предвечерним солнцем*»⁶.

Финал пьесы кажется неоднозначным. Казалось бы, сюжет завершается духовной смертью героя: если раньше шел дождь, соотнесенный в сюжете пьесы со страданиями Зилова, то теперь дождь закончился, душа Зилова омертвела — он решает ехать на охоту с официантом, самым неживым персонажем пьесы. Зилов говорит по телефону «*ровным, деловым, несколько даже приподнятым тоном*»⁷. Но с другой стороны, пейзажная зарисовка (синее небо, неяркое предвечернее солнце) позволяет предположить, что герой может воскреснуть и наконец обрести столь им желанную свободу, связанную в его представлениях с утиной охотой.

Проанализировав данное произведение, мы обнаружили, что ремарки в пьесе выполняют различные идейно-художественные функции.

Во-первых, с помощью ремарок автор знакомит читателя с портретной характеристикой героев, во-вторых, с описанием интерьера, в-третьих, с характеристиками действий персонажей, в-четвертых, с точкой зрения героев.

Самой же важной функцией ремарок в пьесе А. Вампилова «Утиная охота» становится, на наш взгляд, освещение ими центрального конфликта драмы как изнутри, так и извне. Благодаря им читатель-зритель постоянно соотносит в своем сознании противоречия во внутреннем мире героя с коллизиями во взаимоотношениях Зилова с окружающими его людьми и реальностью в целом.

Литература:

1. А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г.
2. А. Богуславский. Ремарка // Словарь литературоведческих терминов. М., 1974. с. 320.
3. Бычкова М.Б. «Утиная охота» Вампилова: попытка экзистенциалистского прочтения // Драма и театр. Сб. науч. тр. Тверь, 1999. с. 105—116.
4. Б. Сушков Александр Вампилов. М., 1989.
5. Ищук-Фадеева Н.И. Ремарка как знак театральной системы. К постановке проблемы // Драма и театр. Сб. науч. тр. Вып. 2. Тверь, 2001. с. 5—16.
6. Тамарченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория литературы: Учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: В 2 т. М., 2004. Т. 1: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. с. 325.
7. Тендитник Н. Мастера. Иркутск, 1981.
8. Хализев В.Е. Ремарка // Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. с. 322.

¹ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр. 195

² А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.193

³ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.195

⁴ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.196

⁵ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.271

⁶ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.264

⁷ А.В. Вампилов Утиная охота: пьесы. // Детская литература. М., 2011 г. стр.271

УДК 82:78(470)

Литература

Нелли Осипян,
 кафедра русского языка и литературы АрГУ.
 E-mail: centrdruzej.rk аргу@mail.ru

МУЗЫКА В ЖИЗНИ А.С.ГРИБОЕДОВА

В данной статье мы обращаем внимание на тот факт, что А.С. Грибоедов был не только дипломатом, поэтом, драматургом, но и композитором. Он явился автором небольшого количества музыкальных произведений, которые, к сожалению, были утеряны, кроме двух вальсов, пользующихся в настоящее время большой популярностью.

Уникальность же и исключительность А.С. Грибоедова состоят в том, что он сочетал в себе талант литератора с талантом музыканта.

Ключевые слова: музыка, вальс, композитор, поэт, драматург, дипломат, мозаика, увертюра, любовь, миниатюра, альбом.

Nelli Hovsepyan
 Department of Russian Language and Literature, ASU
 E-mail: centrdruzej.rk аргу@mail.ru

MUSIC IN THE LIFE OF A.S. GRIBOYEDOV

In the given article we focus on the fact that A.S. Griboedov was not only a diplomat, a poet and a playwright but a composer as well. He was an author of a few musical works, which unfortunately were lost except for two waltzes which are very popular nowadays. His uniqueness and exclusivity consists also in the fact that he combined literary genius with musical talent.

Key words: music, waltz, composer, poet, dramatist, diplomat, mosaic, overture, love, miniature, album.

Նելլի Հովսեփյան
 ԱրՊՀ ռուսաց լեզվի և գրականության բաժին
 E-mail: centrdruzej.rk аргу@mail.ru

ԵՐԱՇՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ Ա.Ս. ԲՐԻԲՈՅԵՂՈՎԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Հոդվածում մենք մեր ուշադրությունը կենտրոնացրել ենք այն փաստի վրա, որ Ա.Ս. Գրիբոեդովը եղել է ոչ միայն քաղաքագետ-դիվանագետ, բանաստեղծ, դրամատուրգ, այլ նաև կոմպոզիտոր:

Նա հեղինակել է նաև որոշ քանակությամբ երաժշտական ստեղծագործություններ, որոնք (բացի երկու վալսերից) չեն պահպանվել: Այդ երկերը ունեն արդիական մեծ հնչեղություն:

Գրիբոեդովի ունիկալ տաղանդի յուրահատկությունն ու բացառիկությունը կայանում է նրանում, որ նա իր մեջ ամբողջացրել է գրականագետի և երաժշտի հատկանիշները:

Բանալի բառեր` երաժշտություն, վալս, կոմպոզիտոր, բանաստեղծ, դրամատուրգ, դիվանագետ, իմանկար, նախերգանք, սեր, մանրանկարչություն, այբում:

А.С. Грибоедов— классик русской литературы, автор бессмертной комедии “Горе от ума”, дипломат—занимает особое место среди многих русских государственных, военных, политических деятелей, деятелей культуры и литературы, которые на протяжении веков принимали то или иное участие в судьбах армян. Именно А.С. Грибоедов составил текст Туркменчайского договора (10 февраля 1828 г.). Ни один из международных договоров не имел столь большого значения для судьбы армянского народа, как Туркменчайский, точно так же ни один из русских деятелей своего времени не внес такого огромного вклада в освобождение армян, как А.С. Грибоедов.

Как известно из свидетельств современников, А.С. Грибоедов-дипломат, писатель-драматург был наделен еще и музыкальным талантом.

Из музыкальных произведений А.С. Грибоедова не сохранилось ничего, кроме двух вальсов, напечатанных в одном из музыкальных альманахов начала 30-х годов XIXв. уже после смерти автора. Тем не менее музыка и музыкальные интересы занимали видное место в жизни разносторонне и высоко одаренного писателя.

По традиции, принятой в русских дворянских семьях, А.С.Грибоедов с детства учился музыке . Он очень хорошо играл на фортепиано и обладал большими познаниями в теории музыки. Будущий писатель и его сестра Мария Сергеевна, превосходно игравшая на фортепиано и арфе , могли быть учениками Гесслера, который приехал в Россию в 1792 году на придворную службу.

“ Молодой Грибоедов уже тринадцатилетним мальчиком имел необыкновенные способности к музыке, играл отлично на фортепиано и, если бы посвятил себя этому искусству, конечно, сделался бы первоклассным артистом”¹.

Поступив на военную службу в 1812 году под влиянием патриотического порыва, охватившего тогда русское общество, Грибоедов не оставляет музыки, хоть и делает ее пособницей своих “гусарских шалостей”. Биографы Грибоедова приводят рассказ Бегичева, сослуживца поэта о том, как однажды во время стоянки их полка в Брест-Литовске летом 1813 или 1814 года оба молодых офицера зашли в церковь католического монастыря еще до начала службы. Бегичев остался внизу, а Грибоедов отправился на хоры, где орган. Собрались монахи, началась служба ... Когда по порядку службы потребовалась музыка, Грибоедов заиграл и играл долго и отлично. Вдруг священные звуки смолкли и с хоров раздалась “Камаринская”! Можно предположить, какой это произвело эффект, что произошло между святыми отцами. Но все сошло с рук.

В Петербурге Грибоедов посещает столичные театры, где давались концерты Филармонического общества. Здесь в 1815 – 1818 гг. исполнялись произведения И.Г. Мюллера, Бетховена и др. В это же время писатель занимается теорией музыки. Переезды из Петербурга сначала в Москву, затем в Тифлис и далее в Персию мешали поэту заниматься музыкой, но интерес и любовь к ней не оставляли поэта в его скитаниях. В своем письме к Бегичеву из Воронежа от 18 сентября 1818г. Грибоедов пишет, что охладел к Москве: “В Москве все не по мне, - праздность, роскошь... Прежде там любили музыку, ныне и она в пренебрежении: ни в ком нет любви к чему-нибудь изящному”².

Осенью того же года в жизни Грибоедова имело место событие, повлекшее за собой последствия для него, как для пианиста, его дуэль с Якубовичем, где писатель был ранен в ладонь левой руки. Жизни эта рана не угрожала, но в результате ему свело мизинец, что не могло не отразиться на беглости и свободе игры на фортепиано.

В путешествиях по Востоку Грибоедов описывает свои впечатления от стран и городов, обращает внимание на местную музыку и пение, как на одну из ярких характерных черт данной национальности. В своих путевых письмах к друзьям из Тифлиса он пишет: “Вечером в порядочных домах танцуют, на саках (террасах) звучат бубны и завывают песни, очень приятные для поющих”; из Тавриза и Тегерана – “Пляска и музыка”, “множество народу, ... славные плоды. Явление весны. Музыка вечером” или “накануне ночью и во весь день все варварская музыка”. В более поздних заметках от 1822 г. из путешествия по Кавказу: “Отъезд вдоль Арагвы. Опять знакомые берега. Утренняя песня грузинцев”³.

В своих путевых заметках из Крыма на Кавказ он отмечает: “Цыганская нынешняя музыка в Крыму смесь татарского с польским и малороссийским”; на прогулке в окрестностях Чатыр-дага снова отмечены музыкальные впечатления: “Прихожу к пастухам: волынки, рожки, барабаны”; в описаниях вида с горы в окрестностях Балаклавы: “влево в море флот из девяти кораблей; под ногами два мыса, как клавиши”. Прибыв ночью в Бахчисарай, снова отмечает: “Музыка, кофейная, журчание фонтанов, мечети, тополи”.

Поселившись в Тифлисе после долгих скитаний (в марте 1822г.), Грибоедов снова получает возможность заниматься музыкой благодаря фортепиано, почти единственному в городе, приобретенному у командира Эриванского полка. В то же время он посещал дом П.Н. Ахвердовой, где также играл свои собственные сочинения.

Грибоедов – пианист часто выступал в кругу друзей и на музыкальных вечерах как солист – импровизатор и аккомпаниатор. Его партнерами по совместному музицированию были певцы-любители, артисты итальянской оперной группы, композиторы.

Весной 1823г. поэт снова приезжает в Москву и Петербург. Здесь его музыкальные влечения разгораются с новой силой. К этому времени относится знакомство и дружба Грибоедова с В.О. Одоевским, А.Н. Верстовским, А.А. Алябьевым и др. московскими музыкантами. Так, например, А.Н. Верстовский написал свой знаменитый романс “Черная шаль” и пел его, аккомпанируемый Грибоедовым.

Оторванный снова и надолго от музыки, по дороге в Петербург из Кавказа, во время остановки в Твери, где у его телохранителя жила сестра, к которой они приехали, Грибоедов, войдя в комнату, увидел фортепиано и сел к нему. Целых десять часов его не могли оторвать от инструмента. “Музыка для Грибоедова была не просто игрой в звуки, забавой в часы досуга, средством скоротать свободное время, а живой и глубокой потребностью души, средством в звуках выразить то, что жило в его самых сокровенных тайниках, чего, может быть, нельзя было доверить слову”⁴.

К концу весны 1828г. относится знакомство Грибоедова с М.И. Глинкой, который считал поэта очень хорошим музыкантом и сообщил ему тему грузинской песни, на которую вскоре А.С. Пушкин написал свое стихотворение “Не пой, красавица, при мне”. Свидание с Глинкой было последним выдающимся событием в музыкальной жизни Грибоедова.

Из Петербурга он уезжает сначала на Кавказ, потом в Персию, где его ждал трагический конец. Но до этого судьба подарила ему радость любви и личного счастья. В Тифлисе Грибоедов часто бывал в доме своей старой знакомой П.Н. Ахвердовой, где познакомился с юной княжной, ставшей вскоре Ниной Александровной Грибоедовой. Писатель-музыкант часто играл для многочисленных детей этого дома. “Играл он всегда танцы своего сочинения, мелодии которых были не очень сложные ... , затем он переходил к другим импровизациям и проводил за инструментом иногда весь вечер”⁵. Именно здесь за фортепиано родилась и взаимная склонность Грибоедова к Н.А. Чавчавадзе. Тонкий аромат любви Грибоедову суждено было вдохнуть в 33 года во время второй поездки в Персию. “Грибоедов знал Нину Ч. девочкой, был другом ее отца, частым гостем дома, где Нина

¹ Булич С.К. Грибоедов-музыкант. кн. Александр Сергеевич Грибоедов. Музыка. Литература. Поэзия. Дипломатия. Составитель В.Соловьев. СПб. 2005г., стр.3

² Бегичев С.Н. О Грибоедове. “Русский вестник” 1892г. N8

³ Бегичев С.Н. О Грибоедове. “Русский вестник” 1892г. N8

⁴ Бартнев П.К. К биографии Грибоедова,-- “Русский архив”, 1881г.

⁵ Кюхельбекер В.К. Дневник. Л., “Прибой”, 1932 г. стр. 571.

росла . Дружба старшего и младшего - вот что много лет связывало их. Но потом оказалось: ровные дружеские отношения прозвучали как увертюра к главному действию – любви”.¹

Судьба Нины решилась за один летний тифлисский день. Мозаику его она помнила всю свою недлинную жизнь : дорожку утреннего сада , внимательный , вдумчивый взгляд Грибоедова – одного из гостей , потом – стремительное признание Александра Сергеевича и ее стремительное согласие стать его женой , суматоха в доме. 22 августа 1828 г. в Сионском соборе в Тифлисе их венчали. И после женитьбы музыка продолжала играть большую роль в жизни Грибоедова и его юной жены.

В январе 1829г. Грибоедов отослал жену из Тавриза в Тифлис к родным, а сам уехал один в Тегеран . Но волен ли был Грибоедов посвятить все свое время молодой жене? Ему предстояло продолжить поездку в Персию , куда он был назначен полномочным послом , ответственным обеспечить выполнение Туркменчайского мира. Долг и честь внушали стойко осуществлять порученное ему нелегкое и опасное дело. Не желая подвергать Нину опасности в Тегеране, Грибоедов на время оставил жену в Тевризе, рассчитывая приехать к ней через восемь дней . Но в январе 1829г. в столице Персии вспыхнул бунт , толпа религиозных фанатиков ворвалась на территорию миссии и растерзала более 50 русских, среди которых был и Грибоедов. Он унес с собой в могилу, быть может, много еще не созданных произведений как литературных, так и музыкальных.

Нине Чавчавадзе было 16 , когда ее называли женой Грибоедова. Ей не было 18 , когда она стала вдовой великого поэта России, погибшего в Персии. Ей не было пятидесяти , когда внезапная болезнь унесла ее в могилу. По желанию Нины, тело А.С. Грибоедова было похоронено в монастыре святого Давида на горе Мтацминда, которую он называл самым поэтическим местом в Грузии. На памятнике мужу она приказала вывести слова : “ Ум и дела твои бессмертны в памяти русской, но для чего пережила тебя любовь моя”.

Но ни одного дня своей жизни она не прожила без Александра Сергеевича. Когда она жила в Тифлисе, то почти каждый день поднималась на гору, туда, где покоится прах Грибоедова- поднималась на свидание с любимым. “Нина Чавчавадзе не умела терпеть разлуку”.²

... Там, в темном гроте—мавзолей,
И— скромный дар вдовы—
... Лампадка светит в полутьме,
Чтоб прочитали вы
Ту надпись и чтоб вам она
Напомнила сама
Два горя: горе от любви
И горе от ума .

Я. Полонский, 1879 г.

Напоминание о прежней любви , о верности – вальс Грибоедова. Нина так любила играть эту нежную мелодию. Ее чарующие звуки – как слезы о былом счастье , о несбыточных мечтах. Вспоминая игру Александра Сергеевича, современники говорили , что у него “звучи сыпалось , как мелкий и ровный жемчуг по клавишам”.

К большому сожалению , большинство сочиненных Грибоедовым пьес не было им записано и поэтому было безвозвратно потеряно. Сохранились лишь два вальса . Они не имеют названий , поэтому они названы музыкальными терминами: Вальс ля-бемоль мажор и Вальс ми минор .

Первый из них написан зимой 1823-1824 г. Об этом рассказывает Е.П. Соковнина , племянница С.И. Бегичева , лучшего друга Грибоедова: “ В эту зиму Грибоедов продолжал отделять свою комедию “Горе от ума” и , чтобы вернее охватить все оттенки московского общества, ездил на балы и обеды , до которых никогда не был охотник, а затем уединялся по целым дням в своем кабинете. У меня сохранился сочиненный и написанный самим Грибоедовым Вальс , который он передал мне в руки”.³

Хотя современники утверждали , что оба вальса Грибоедова нуждались в обработке и серьезной отделке , но стоит взглянуть на музыку величайшего дипломата и знаменитого драматурга с другой стороны... тогда в незамысловатом, на первый взгляд, вальсе, возможно , раскрывается история любви Александра Сергеевича. Ей посвящен фильм Т. Павлюченко “ Грибоедовский вальс” .

Музыка обоих вальсов имеет совершенно определенный общеевропейский характер . Оба вальса Грибоедова - небольшие фортепианные пьесы, простые по форме и фактуре; их музыка – лирико-элегического характера , более светлого в вальсе ми минор. Первый из названных вальсов меньше известен , а второй пользуется и сейчас большой популярностью . Написанные для фортепиано , оба вальса существуют в большом количестве переложений для различных инструментов: арфы, флейты, баяна и др.

Вальс ми минор Грибоедова – первый русский вальс, дошедший до наших дней благодаря своим художественным достоинствам . Он популярен , пользуется любовью самых широких кругов любителей музыки.

Музыкальные произведения А.С. Грибоедова бесследно исчезли так же , как и его импровизации, отзвучав в стенах литературных и музыкальных салонов и гостиных и оставив о себе лишь воспоминания. Тем не менее музыка для Грибоедова была подлинной частицей его существа.

Указанными двумя вальсами исчерпывается все музыкальное наследие , дошедшее до нас от Грибоедова. Другие его произведения никем (даже самим автором) не были записаны, но они сохранились в памяти его вдовы, которая знала много пьес

¹ Адрианова И. Нина Чавчавадзе. <http://nsportal.ru/shkola/russskiy-yazyk/library/2012/08/28/edinyy-gosudarstvennyy-ekzamen-russskiy-yazyk-zadanie-s>

² Адрианова И. Нина Чавчавадзе. <http://nsportal.ru/shkola/russskiy-yazyk/library/2012/08/28/edinyy-gosudarstvennyy-ekzamen-russskiy-yazyk-zadanie-s> стр.16

³ Бегичев С.Н. О Грибоедове. “Русский вестник” 1892г. N8, стр.307

, написанных Грибоедовым. Она охотно их играла для всех любящих музыку. “Из них в особенности была хороша одна соната, исполненная задушевной прелести”.¹ Нина Ч. унесла их с собой.

В издании сочинений Грибоедова под редакцией И.А. Шляпкина сообщается: “Как мы слышали, существует еще мазурка, написанная А.С. Грибоедовым”.² К сожалению, источника своих сведений Шляпкин не указал.

А.С. Грибоедов – уникальная фигура в русской культуре. Он вошел в историю, прежде всего, конечно, как автор бессмертной комедии “Горе от ума”. Замечателен тот факт, что комедия “Горе от ума” была поставлена в присутствии автора впервые в Ереване в 1827г.

Уникальность же его в том, что он сочетал в себе талант литератора с талантом музыканта. Исключительность его положения еще и в том, что, будучи автором всего двух дошедших до нас музыкальных произведений, стал благодаря им очень популярным композитором. “Есть нечто общее между этими двумя фортепианными миниатюрами и сентенциями в его комедии: как реплики его знаменитых персонажей разлетелись по миру, став “крылатыми” выражениями, так и эти два вальса, своего рода “листки из альбома”, превратились в популярнейшие произведения, широко бытующие в кругах любителей музыки, порой даже вне связи с самими Грибоедовым”.³

ЛИТЕРАТУРА

1. Амирханян М.Д. Классики русской литературы в Армении, Ереван 1991 г.
 2. Бартенев П.К. К биографии Грибоедова,-- “Русский архив”, 1881г.
 3. Бегичев С.Н. О Грибоедове. “Русский вестник” 1892г. №8
 4. Бороздин К.А. Закавказские воспоминания. С-Петербург, 1879г.
 5. Булгарин Ф.В. Воспоминания о Грибоедове “Сын Отечества” 1830 г.
 6. Булич С.К. Грибоедов-музыкант. кн. Александр Сергеевич Грибоедов. Музыка. Литература. Поэзия. Дипломатия. Составитель В.Соловьев. СПб. 2005г.
 7. Григорович В.Б. , Андреева З.М. Слово о музыке. –М., 1990г.
 8. Кюхельбекер В.К. Дневник. Л., “Прибой”, 1932 г.
 9. Левашова О., Келдыш Ю., Кандинский А. История русской музыки. т.1, М., 1972г.
 10. Мошков В.И. А.С. Грибоедов. Акварель, 1827г.
 11. Черейский Л.А. Современники Пушкина. –Л., 1981 г.
 12. Шляпкин И.А. А.С. Грибоедов. Псс. 1889 г.
 13. Адрианова И. Нина Чавчавадзе.
- <http://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2012/08/28/edinyy-gosudarstvennyy-ekzamen-russkiy-yazyk-zadanie-s>

¹ Бороздин К.А. Закавказские воспоминания. С-Петербург, 1879г., стр.28

² Шляпкин И.А. А.С. Грибоедов. Псс. 1889 г., стр.6

³ Мошков В.И. А.С. Грибоедов. Акварель, 1827г., стр. 5

Ануш Айрапетян,
к.ф.н., доцент,
Кафедра немецкого и французского языков, АргУ
e-mail: a.e.anush@icloud.com

ПОЗИЦИЯ ГЕРМАНИИ К ПРОБЛЕМЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН И К КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ

Германия официально не осуждала осуществленный турками Геноцид армян. Однако в июне 2016г. Бундестаг Германии принял резолюцию о его признании. Эту резолюцию не следует считать юридически обязательным к исполнению и не означает, что Германия прочно встала на путь полноценного признания всех проармянских позиций. Хотя Германия высказывается в поддержку армянской позиции, она все же является членом международных организаций и придерживается их принципов.

Ключевые слова: армянская диаспора Германии, армянские мигранты, армянская община, резолюция бундестага о геноциде, признание геноцида армян, урегулирование карабахского конфликта, немецкие эксперты, блицкриг, посредники, признание независимости Нагорного Карабаха, международное право.

Անուշ Հայրապետյան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ֆրանսերենի և գերմաներենի բաժին, ԱրՊՀ

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՂՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՂԵՌՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻ և ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Գերմանիան պաշտոնապես չի դատապարտել թուրքերի կողմից իրականացված հայերի եղեռնը: Միաժամանակ 2016 թ. հունիսին Գերմանիայի Բունդեստագը այն ճանաչելու բանաձև է ընդունել: Այդ բանաձևի իրականացումը իրավաբանորեն պարտադիր չի համարվում և չի նշանակում, որ Գերմանիան հաստատուն կերպով հայանպաստ դիրքորոշում ունի: Չնայած Գերմանիան հայկական դիրքորոշման կողմնակից է ներկայանում, բոլոր դեպքերում նա միջազգային կազմակերպությունների անդամ է և հենվում է նրանց սկզբունքների վրա:

Բանալի բառեր` Գերմանիայի հայկական սփյուռք, հայկական էմիգրանտներ, հայկական համայնք, Բունդեստագի բանաձևը եղեռնի մասին, հայերի եղեռնի ճանաչումը, դարաբաղյան կոնֆլիկտի լուծում, գերմանական փորձագետներ, բլիցկրիգ, միջնորդներ, ԼՂՀ անկախության ճանաչում, միջազգային իրավունք:

Anoush Hayrapetyan
Ph.D., associate professor,
Chair of German and French Languages, ASU

THE POSITION OF GERMANY ON THE PROBLEM OF ARMENIAN GENOCIDE AND KARABAKHIAN CONFLICT

Till 2016 Germany had not officially condemned the Armenian Genocide committed by Turks. However, in June 2016 German Parliament passed a resolution on its recognition. This resolution is not legally binding on its application and does not mean that Germany stands on the way of adopting pro-Armenian policy. In spite of its pro-Armenian statements, the country is still a member of international organizations and holds its positions.

Key words: Armenian diaspora in Germany, Armenian migrants, Armenian community, resolution of German parliament on Genocide, the recognition of Armenian Genocide, the settlement of Karabakhian conflict, German experts, blitzkrieg, negotiator, the recognition of Nagorno Karabakh Independence, international rights.

Главной особенностью армянской общины, проживающей в Германии, является то, что ее членами являются армяне, приехавшие в страну из самых разных стран и потому имеющие различные культурные особенности. Переселение армян в Германию шло волнами и можно связать со следующими историческими событиями – геноцид армян в Османской Империи, Первая мировая война, землетрясение в Спитяке, погромы в Азербайджане и война в Карабахе. Последний мощный стимул миграции армян в Германию придал распад Советского Союза и, особенно, события в Баку, Сумгаите и Нагорном Карабахе. По данным Центрального совета армян в Германии, из стран бывшего СССР в Германию переселилось около 15 000 человек, из которых около 10 000 – беженцы из Азербайджана. [1]. Поводом для переселения армян в Германию в последние годы стала так же война в Сирии.

В Германии немало организаций, представляющих интересы армянской общины. Органом, координирующим деятельность различных армянских объединений, является Центральный совет армян Германии (Zentralrat der Armenier in Deutschland) [2]. По мнению представителей Центрального совета армян Германии, армяне из стран бывшего СССР являются наименее активными участниками деятельности армянской диаспоры и предпочитают членство в

профессиональных немецких организациях членству в организациях, создаваемых по этническим и культурным принципам.[3].

В Германии проживает около 15 млн. турок, и в этих условиях армянская община в Германии пытается все же содействовать Армении в решении определенных вопросов, связанных с признанием геноцида армян в Османской Империи и урегулированием Карабахского конфликта. Так, лектор «Freie Universität Berlin», арменовед Жириайр Кочарян признается, что армянская община в Германии очень слаба и армянской общине сложно противостоять турецкому лобби [4]. Кроме этого полное отсутствие финансовой помощи немецких властей культурно-образовательным программам армянских национальных организаций осложняет работу армянских организаций в Германии.

Крайне важным элементом культурного объединения армян в Германии остается Армянская Апостольская Церковь, немецкая епархия которой была основана в 1990 г. с центром в Кельне. Тем не менее, именно церковная епархия выступила в начале 1990-ых гг. той организационной структурой, на базе которой был создан общегерманский Центральный совет армян Германии, координирующий сегодня деятельность местных национальных армянских союзов. [17]

Главной проблемой, омрачающей отношения армянской общины с официальными властями Германии, является проблема признания Геноцида армян. До 2016г. Германия официально не осуждала осуществленный турками Геноцид армян, в документах называла “массовыми убийствами”, “преследованиями”. Однако в июне 2016г. Бундестаг Германии принял резолюцию о признании Геноцида армян [5]. Сразу после принятия этой резолюции канцлер Германии А. Меркель заявила, что этот документ является всего лишь “политическим высказыванием”, а любые резолюции не следует считать “юридически обязательным к исполнению”[6].

Представитель Центрального совета армян в Германии Самуэль Лулукиан жестко раскритиковал позицию Берлина. «Это дистанцирование от дистанцирования. Это постыдно и хаотично», - заявил Лулукиан в интервью газете Rheinische Post. Он задался вопросом, как резолюция по геноциду армян может не иметь правовых обязательств, назвав это «игрой со словами». Схожей точки зрения придерживается и председатель Немецко-армянского общества Раффи Кантян. Помимо прочего, он опасается, что теперь у федеральных земель Германии будет меньше поводов говорить о Геноциде армян в школах - то, что настоятельно рекомендуется в резолюции бундестага. До сих пор, по сведениям Rheinische Post, эта тема поднималась лишь на уроках в федеральной земле Бранденбург. При этом в турецких правительственных кругах точка зрения официального Берлина встречена с одобрением. О «позитивном» восприятии оценки германского правительства заявил представитель посольства Турции Рефик Согукоглу. «Мы ценим высказывание Зайберта, что решать, что такое геноцид, должны суды, а не парламент», - заявил дипломат. [7]

Многие немецкие политические эксперты высказывают свою позицию относительно этого вопроса. Профессор Отто Лухтерхандт из университета Гамбурга в своей докладной записке «Определение Геноцида армян – не «спор историков», а задача юриста», подготовленной для рабочей группы немецкого Бундестага, отмечает, что, с одной стороны, особое отношение немцев к вопросам массовых убийств по национальному признаку обусловлено самой историей Германии. Именно поэтому Германия не только уделяет особое внимание вопросам Холокоста, но и, например, геноциду немецкими колонизаторами народности хереро в Намибии (1904г.), а также недавним геноцидам в Конго и Судане. Кроме того, именно Германия была одним из главных инициаторов создания международного уголовного суда и внесения в статус этого суда (ст. 5) положения о том, что геноцид является самым тяжким преступлением из существующих. Тем не менее, по вопросу Геноцида армян Германия до сих пор занимает крайне сдержанную позицию: “На фоне значительных свидетельств морально-политической чувствительности (Германии) к феномену геноцида еще более странным и удивительным предстает тот факт, как сложно Германии найти в себе политические силы признать факт Геноцида в Османской империи.”[8]

Несомненно, позицию Германии в первую очередь определяют внешнеполитические, внешнеэкономические, а также внутривнутриполитические и, в особенности, предвыборные интересы. Эти же интересы преследуют многие немецкие политики в вопросе урегулирования карабахского конфликта.

Глава Центрального офиса "Ай Дата" Дашнакцутюн Киро Маноян полагает, что Германия вряд ли признает независимость Карабаха на волне воодушевления от решения Бундестага.

Решение Бундестага вызвало достаточно большой всплеск эмоций у армянской стороны, однако это не означает, что Германия прочно встала на путь полноценного признания всех проармянских позиций.

Хотя Германия высказывается в поддержку армянской позиции, она все же является председательствующей в ОБСЕ страной, а ОБСЕ придерживается Мадридских принципов и в принципе Берлин также сложно назвать проазербайджанским. [9]

Однако, из официальных заявлений, создается впечатление, что Германия намерена активировать региональную политику на Южном Кавказе. Об этом свидетельствует также визит министра иностранных дел Франк-Вальтера Штайнмайера в конце прошлого года в Азербайджан и Армению. Очевидно, что в вопросе урегулирования Карабахского вопроса Германия хочет принимать более активное участие. Однако это участие Германии не всегда в пользу армянской стороны. Позиция Германии в развязывании узлов в южно-кавказском регионе, в частности в урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта, в общем укладывается в международно-правовой подход. Берлин много раз подчеркивал, что, только используя международно-правовые рамки, Армения и Азербайджан могут прийти к соглашению вокруг каких-то спорных пунктов. Последние годы в антикризисной политике ЕС сложились две посреднические силы – Париж и Берлин. В случае включения или расширения Минской группы ОБСЕ за счет Турции и Германии, последняя не станет раздражать Анкару, поскольку должна будет учитывать мнение самой большой общины в стране – турецкой общины. [10]

Так, член партии Христианско-демократического и Христианско-социального союза, член Комитета по занятости и социальным вопросам, по вопросам экономического сотрудничества и развития, член Парламентской группы по Южному Кавказу, а также член делегации Германии в Парламентской Ассамблее Совета Европы Тобиас Цех (и эту точку зрения разделяют многие немецкие политики) отмечает, что военные силы Республики Армения напали на азербайджанскую

территорию и оккупировали Нагорный Карабах, что международное право на стороне Азербайджана. Германский депутат считает, что в отношениях между Германией и Азербайджаном, Евросоюзом и Азербайджаном вопрос энергобезопасности Европы не должен перебрасывать на второй план гуманитарную ситуацию. «Оккупированные территории являются международно признанными территориями Азербайджана. Это означает, что не было никакого договора о выдаче либо продаже земли. Таким образом, это неприемлемая для Германии ситуация, она не соглашается с оккупацией Нагорного Карабаха Республикой Армения. Германия не признает ни правительство Нагорного Карабаха, ни проводимые там какие-либо выборы. Позиция Германии заключается в том, что должен быть положен конец аннексии нагорно-карабахского региона. Конечно же, мы настаиваем на решении этого конфликта. Вывод войск из Нагорного Карабаха мог бы стать первым шагом в решении конфликта» [11].

Бывший посол Германии в Армении Ханс-Йохен Шмидт отмечает, что в процессе урегулирования Карабахского конфликта не может быть возврата к прошлому, и посредники должны воспринимать реальность в данном контексте. Посол подчеркивает, что конфликт может быть решен только в том случае, если посредники сосредоточатся на новой реальности и будут вести переговоры с видением будущего, что Азербайджан создает искусственные препятствия европейским дипломатам для посещения Нагорного Карабаха, угрожая включить их в «черный список». [12]

Инициированная Азербайджаном в апреле война воспринимается немецкими экспертами неоднозначно, не смотря на то, что блицкриг был явным актом агрессии против народа Карабаха. Профессор Отто Люхтерхандт, чей научный интерес к Карабаху и праву его народа на самоопределение берет начало еще с 1992 года, выступил с докладом перед членами Молодежного парламента на тему «Азербайджанский блицкриг против Арцаха и международное право».

Люхтерхандт отмечает, что Карабах, несмотря на отсутствие правового международного признания, полностью отвечает всем критериям, определяющим государство, и за годы независимости доказал свою жизнеспособность. По словам немецкого профессора, основополагающие принципы международного права распространяются на все субъекты международных отношений, независимо от статуса их признания, а в апреле Азербайджан, развязав войну против Карабаха, грубо нарушил ряд основополагающих принципов международного права. Люхтерхандт отметил, что апрельская война была актом агрессии Азербайджана против народа Карабаха, и ответственность за это несет политическое руководство Баку. [13, 14, 15]

Таким образом, необходимо вести работу по признанию независимости Нагорного Карабаха, однако не только на высшем уровне, что в Германии на данном этапе нереалистично, а на более низких уровнях, начиная с диаспоры заканчивая политическими экспертами и информационной агитацией. В то же время, уже давно назрел момент, чтобы процесс карабахского урегулирования или Карабахского конфликта удостоился принципиальных оценок и критериев, настало время для переоценивания Карабахской проблемы на международной арене.

Использованная литература

1. <http://www.d-armenier.de>
2. <http://www.partner-inform.de/partner>
3. <https://www.giz.de/fachexpertise/downloads/giz2008-de-armenische-diaspora.pdf>
4. <http://www.yerkramas.org/article/64358/armyanskaya-obshhina-germanii>
5. <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/18/086/1808613.pdf>
6. <https://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2016/09/2016-09-02-seibert-armenien.html>
7. <http://www.dw.com/ru/a-19524179>
8. <http://diskurs.am/2016/04/764/>
9. http://newsarmenia.am/news/nagorno_karabakh/germaniya-vryad-li-priznaet-nezavisimost-karabakha-na-fone-priznaniya-genotsida-armyan-manoyan/
10. <http://ru.1in.am/1081207.html>
11. <http://www.tobias-zech.de/europarat.html>
12. http://www.deutsche-gesellschaft-ev.de/veranstaltungen/diskussionsreihen/diskussions_reihen-archiv/_138-diskussion-bergkarabach.html
13. <http://www.deutscharmenischegesellschaft.de/wp-content/uploads/2010/12/Der-Berg-Karabach-Konflikt-und-seine-Eind%C3%A4mmung-durch-Gewaltverzicht-ADK150.pdf>
14. <http://golosarmenii.am/article/45028/otto-lyuxterxandt-aprelskaya-vojna---akt-agressii-azerbajdzhana-protiv-karabaxa>
15. Luchterhandt O., Die Feststellung des Völkermords an den Armeniern «Historiker streit», sondern Sache und Aufgabe des Juristen. – см. <http://www.darmenier.de/cms/html/modules/Downloads/download/V%F6lker-mord.Historiker.Luchterhandt.pdf>

Flora Aivazova
Artsakh State University

FACT, HYPOTHESIS AND NEUTRALITY IN CONVERSATIONAL ENGLISH

In conversational English when expressing our thoughts, ideas and emotions, it is very important to understand the meaning of the idea expressed, whether it is factual, hypothetical or neutral. Fact, which is sometimes used synonymously with truth or reality, is usually expressed by a finite verb, by –ing clause and by the indicative mood. Situations where neither the truth nor falsehood are assumed are called neutrality. Most yes/no questions are neutral, infinitive clauses, putative ‘should’ and the subjunctive mood also have neutral meaning. Hypothesis may have the meaning of supposition, proposition and is usually expressed by the past tense in dependent clauses, by ‘would’+ infinitive in the main clause, in conditionals and by means of the subjunctive mood.

Key words: fact, hypothesis, neutrality, conversational, express, information, sentence, finite verb, main clause, subordinate clause, subjunctive mood, tenses, conditionals, questions, meaning

Флора Айвазова
АрГУ

ФАКТ, ГИПОТЕЗА И НЕЙТРАЛЬНОСТЬ В РАЗГОВОРНОМ АНГЛИЙСКОМ

Выражая свои мысли, идеи, эмоции, очень важно понять значение сказанного и определить, является ли данная фраза фактом, гипотезой или нейтральностью. ‘Факт’ в значении ‘правда, реальность’ в разговорном английском может выражаться при помощи личных форм глаголов, в придаточных предложениях и через изъяснительное наклонение. Под нейтральностью подразумевается ситуация, когда не передается ни правда, и ни ложь. Нейтральность может передаваться в разговорном английском через «yes/no» вопросы, через «should» в значении «в случае если» и через сослагательное наклонение. Гипотеза может иметь смысл предположения, предложения и выражаться в речи при помощи глаголов в прошедшем времени в придаточном предложении, при помощи глагола «would» в главном предложении, в условных предложениях и при помощи сослагательного наклонения.

Ключевые слова: факт, гипотеза, нейтральность, разговорный, информация, выразить, предложение, личные глаголы, главное предложение, придаточное предложение, сослагательное наклонение, времена, вопросы, условные, значение

Ֆլորա Այվազովա,
ԱրՊՀ

ՓԱՍՏԸ, ՎԱՐԿԱԾԸ և ՉԵՉՈՔՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

Մտքերի, գաղափարների, զգացմունքների արտահայտման ժամանակ կարևոր է հասկանալ ասվածի նշանակությունը և որոշել, թե տվյալ արտահայտությունը փաստ է, հիպոթեզ, թե չեզոքություն: Փաստ բառը «ճշմարտություն, իրողություն» իմաստով խոսակցական անգլերենում կարող է արտահայտվել բայի դիմավոր ձևերով, ստորադասական նախադասություններում և սահմանական եղանակով: Չեզոքություն ասելով նկատի է առնվում այն իրադրությունը, երբ ոչ ճշմարտություն, ոչ էլ սուտ չի հաղորդվում: Չեզոքությունը խոսակցական անգլերենում կարող է հաղորդվել «այո»/«ոչ» պատասխանների, “should” բառի «այն դեպքում, եթե» իմաստի և ենթադրական եղանակի միջոցով: Հիպոթեզը կարող է ունենալ ենթադրության իմաստ և արտահայտվել ստորադաս նախադասություններում բայի անցյալ ժամանակով, լինել բայի ապառնի ժամանակով՝ գլխավոր նախադասության մեջ, պայմանական նախադասություններում՝ ենթադրական եղանակով:

Բանալի բառեր: Փաստ, հիպոթեզ, չեզոքություն, խոսակցական, ինֆորմացիա (տեղեկատվություն), արտահայտել, նախադասություն, դիմավոր բայեր, գլխավոր նախադասություն, ստորադաս նախադասություն, ենթադրական եղանակ, ժամանակներ, հարցեր, պայմանական, նշանակություն:

Learning one’s mother tongue is a natural process, which has been going on ever since mankind came into being. Things are quite different with mastering a foreign language: when learning it one compares it to his or her mother tongue. The most important reason to use language is that we wish to give someone some piece of information which we think he doesn’t know about. In conversational English, when expressing our thoughts, ideas and emotions, it is very important to understand the meaning of the idea expressed, whether it is factual, hypothetical or neutral.

According to G.Barry the word *fact* derives from the Latin ‘*factum*’, and was first used in English with the same meaning: ‘a thing done or performed’.¹ The common usage of ‘something that has really occurred or is the case’ dates from the middle of the sixteenth century. Fact is sometimes used synonymously with truth or reality.

In addition to fact there is another type of situation, in which the speaker assumes neither the truth nor falsehood of a statement. Such situation is called *neutrality*. Being neutral means: being mutually acceptable to both sides, being disinterested, having no personal interest. It is important to note that neutrality has many and varied meanings and that several different understandings of neutrality are typically employed in the context of mediation. Each side is given a chance to talk about their position and concerns, and then these issues are reframed in a more neutral way so that parties are more likely to listen to and understand the other side’s viewpoint.

According to E.Lehmann the word ‘*hypothesis*’ has the following definitions: a supposition; a proposition or principle which is supposed or taken for granted, in order to draw a conclusion or inference for proof of the point in question. A hypothesis is sometimes described as an educated guest.² Usually, a hypothesis can be supported or refuted through experimentation or more observation. It is considered that hypothesis is a tentative statement that proposes a possible explanation to some phenomenon or event. A useful hypothesis is a testable statement which may include a prediction. A hypothesis should not be confused with a theory. Theories are general explanations based on a large amount of data. When someone formulates a hypothesis he or she does so with the intention of testing it, and he or she does not know the outcome of potential tests before the hypothesis is made.

Now we’ll speak about the grammatical forms expressing Fact, Hypothesis and Neutrality. *Fact* is considered as the issue of truth. Facts are often contrasted with opinions and beliefs. Fact is usually expressed by a finite verb clause, by –ing clause and by the indicative mood.

According to Jespersen verbs carry the idea of being or action in the sentence, they are classified in many ways. First, some verbs require an object to complete their meaning: *He wrote-? Wrote what? He wrote a letter to his mother*. Such verbs are called *transitive*. Verbs that are *intransitive* do not require objects: *The man came*.

Verbs are also classified as either *finite* or *non-finite*. A finite verb makes an assertion or expresses a state of being and can stand by itself as the main verb of a sentence: *The dog bit a boy. The day was cold and windy*. Non-finite verbs cannot, by themselves, be main verbs: *the written letter... , the barking dog... .*

The basic difference between the two categories in English is that finite verbs can function on their own as the core of an independent sentence, whereas nonfinite verbs cannot. Rather, nonfinite verbs must ordinarily combine with a *modal*, an *auxiliary verb*, or infinitival particle *to*.

Finite verb: *She put a book on the table. She always puts books on the table.*

Nonfinite verb: *She is putting a book on the table. She has put a book on the table. She can put the book on the table.*

A *clause* is a part of a sentence. Some sentences have two or more clauses.

He returned to the hut, bringing in his arms a new-born lamb. (Hardy)

Bringing in his arms a new-born lamb is an –ing clause, *he returned to the hut*– main clause

When two things happen at the same time, we can use –ing for one of the verbs. The main clause usually comes first:

She walked on without turning her head. (Hardy)

If one short action follows another short action the simple –ing form can be used for the first action.

Seizing ink and writing paper, she began to write. (Galsworthy)

As we know non-finite –ing clauses also function as complements to express factual meaning. Syntactically they function as direct objects.

I like making people happy. (Shaw)

You must excuse my not answering you before. (Collins)

The indicative mood is the basic mood of the verb. Morphologically it is the most developed system including all the categories of the verb. It serves to present an action as a fact of reality.

The category of tense is a system of three-member opposeemes such as *go-went-will go, is going-was going-will be going* showing the relation of the time of the action denoted by the verb to the moment of speech. The time of action or event can be expressed lexically with the help of such words and combinations as *yesterday, next year, now, two months ago, at a quarter past five, on the second of April, in 2010*, etc. It can also be shown grammatically by means of the category of tense.

A *hypothesis* is usually expressed by the past tense in dependent clauses (as in ... *I wish I were a gipsy* (Galsworthy) and by *would + infinitive* in the main clauses (*I wish you would come oftener to see us* (Dreiser). These two constructions can be seen respectively in the conditional sub clause and in the main clause of hypothetical conditions.³

If I were to offer my home ..., my station ..., my affections ... to any one among the young women engaged in my calling, they would probably be accepted. Even readily accepted. (Dickens)

It should be noted that *were* and *would* here have nothing with past time, reference is given to present or future time. Past time when combined with hypothesis is expressed by the perfective construction *have+ ed participle*.

If I could have offered a settlement everything would have been easy. (Gr. Greene).

A hypothesis in English can also be expressed in conditional sentences and by means of the subjunctive mood.

According to A.Downing and Ph.Locke conditional sentences are sentences discussing factual implications or hypothetical situations and their consequences. Full conditional sentences contain two clauses: the condition or protasis, and the consequence or apodosis.⁴

If Catherine disobeys us (condition), we shall disinherit her (consequence). (Eliot)

¹Barry G., *Scientific Method: A Historical and Philosophical Introduction*. Publisher: Routledge 1996

²Lehman E.L. *Testing Statistical Hypothesis*. Cambridge: Springer; 3rd edition, 2005

³Leech G. Jan Svartvik. *A Communicative Grammar of English*. Prosvesheniye: 1983

⁴Downing A. and Locke Ph., *A University Course in English Grammar*. N.Y. Prentice Hall, 2002

Syntactically, the condition is the subordinate clause, and the consequence is the main clause. In English conditional sentences can be divided into the two broad classes of factual/predictive and hypothetical/counterfactual, depending on the form of the verb in the condition (protasis). The terms “factual” and “counterfactual” broadly correspond to the linguistic modalities called realis and irrealis. In these constructions the condition clause expresses a condition the truth of which is unverified.

In colloquial English, the imperative is sometimes used to form a conditional sentence: “*Call him and he will explain everything*” which means that “if you call him, he will explain everything”.

The subjunctive in Modern English is distinguished in a great variety of contexts where the sense is past tense, but the form of the subjunctive verb is present. The terms *present subjunctive* and *past subjunctive* describe rather *forms* than *meaning*.

The people demand that the resignation be accepted. (Heym)

If I were ill I should like to be nursed by you. (Benett)

In the first sentence ‘*be accepted*’ is a present subjunctive but it has no present-tense sense. In the second sentence ‘*were*’ is a past subjunctive which has no past-tense sense and instead describes a counterfactual condition. When used in such counterfactual sentences with ‘if’, the past subjunctive form is usually called the ‘present subjunctive’.

Thus the past tense is known as the *past perfect subjunctive* or *pluperfect subjunctive* and is formed by using *had* plus the verb’s past participle.

If I had consulted my own interests, I should never have come here. (Galsworthy)

To express a hypothesis the past subjunctive is used after the conjunction *if* in a contrary-to-fact and contrary-to-possibility protasis.

I should kill myself today if I didn’t believe that tyranny and injustice must end. (Galsworthy)

In the same vein, the past subjunctive is used following the conjunctions *as if* and *as though* to express a contrary-to-fact situation that reality is supposed to resemble:

He speaks as if he knew you! (Collins)

She flushes as though he had struck her. (Shaw)

The past subjunctive is also used to express hypothetical situations : *I am tired; if I were to go to bed, I would fail the exam, but if I were to go on working, I might oversleep and miss the exam.* It can also be used to express a purpose. The conjunction *lest*, indicating a negative purpose, generally introduces a subjunctive clause: *I dreaded lest any stranger should notice me and speak to me,* (Ellot)

In conversation, both statements and questions often provoke a response. For questions, the most natural response is an answer to the question, giving the speaker the information he needs. Most *yes-no* questions are neutral as between positive and negative replies, and have words like *any, ever, yet,* etc.

Are you ready? - Yes, we are already here.

-No, we are not ready yet.

We can use forms like *some, always, already,* etc as well, and this indicates that a positive answer to the question is expected:

Has someone read the letter? (Is it true that someone has read the letter?)

Has anyone read the letter? (neutral)

Have you done the work already? (Is it true that you have already done the work?)

Have you done the work yet? (neutral)

Infinitive clauses often express neutrality; *wh*-clauses, which sometimes contrast with *that*-clauses also express neutrality.

Have you heard that David got married? (David got married)

Have you heard whether David got married? (Please let me know)

I was told that he had returned to town.

I was told whether he had returned to town.

To the second sentence the reply would be: *Well, and did he return?*

Doubt is another verb that can be followed by either a *that*-clause or a *wh*-clause. *Not+ doubt* expresses certainty, and so takes a *that*-clause:

I doubt whether Nick will come to the meeting.

I doubt that Nick will come to the meeting.

It was mentioned above that *should* expresses a tentative condition in *if*-clauses. This is true not only for hypothetical conditions, but for open conditions as well:

Should he come this way, I will speak to him. (Ch.Bronte)

Open conditions are, in fact, another case of construction which is neutral with regard to truth and falsehood. We don’t know from the last example whether or not he will come.

In other dependent clauses *should* is used neutrally, to represent something as a neutral ‘idea’ rather than as a ‘fact’. The use of the word *should*, particularly in a subordinate clause, is used to refer tentatively to a possible situation rather than to assert the situation as fact. It is also called *emotional should*. The term is particularly applied to the use of *should* in subordinate noun clauses where *should* does not express obligation, but emphasizes reaction to a possible or presumed fact: *it’s a pity, it is said... .*

The fact is that the situation will be improved.

The idea is that that the situation should be improved.

But whether the situation will be improved or not is not known.

In conversational English the subjunctive mood has neutral meaning as well. It can be used:

-In some *that*-clause, where the clause expresses intention: *... she insisted that they open a bottle of wine and toast his success.* (Stone)

-In some conditional and contrast clauses: *Whatever be the reason for it, they must leave the meeting.*

-In certain idioms, usually in main clauses: *Heaven forbid! Be it so! Far be it from me!*

We see that most *yes-no* questions are neutral; infinitive clauses and putative *should* also express neutrality; subjunctive mood also has neutral meaning.

It is clear that the most important reason to use language is to give someone some piece of information. In this article the ways in which information is given and received have been discussed, and people's attitudes to information and the reality it deals with i.e. truth, hypothesis, belief, probability, etc. have been considered. Summing all up we can say that Fact, Hypothesis and Neutrality are vital in conversation in English and are used to make the speech more emotive and flowery.

References

1. Barber C.H., *Linguistic Change in Present-day English*. Edinburgh-London. 1964, p 154
2. Barry G., *Scientific Method: A Historical and Philosophical Introduction*. Publisher: Routledge 1996, p 288
3. Downing A. and Locke Ph., *A University Course in English Grammar*. N.Y. Prentice Hall, 2002, p 560
4. Gibson K., Thompson L. and Bazerman M., *Shortcomings of Neutrality in Mediation*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers, 1996
5. Jespersen O., *Essentials of English Grammar*. Oxford: Oxford University Press, 1938,
6. Leech G. Jan Svartvik. *A Communicative Grammar of English*. Prosvesheniye: 1983, p 304
7. Lehman E.L. *Testing Statistical Hypothesis*. Cambridge: Springer; 3rd edition, 2005, p 700
8. Molinsky S.J. and Bliss B. *Expressways: English for Communication*. Book 3. Prentice Hall; Gascimile edition, 1987, p 193
9. Sweeney S. *English for Business Communication*. Cambridge University Press, 2001, p 88

FOLK SONGS AS INDICATORS OF ETHNOCULTURAL IDENTITY

The article considers the role of folk songs in the formation of ethnocultural identity of the Armenian people. Various genres of spiritual and secular songs, including sharakan, gusan and ashugh songs are being analyzed through the prism of the symbolic and cultural affiliation. Special attention is paid to the functioning of the cognitive, affective and behavioral components of the ethnic identity (religion, national traditions and customs, historical events, patriotism, Genocide and immigration).

Key words: ethnocultural identity, folk songs, factors of affiliation, components of ethnic identity, cultural heritage, cultural markers, historical symbols, gusan song, sharakan, ashugh song.

Элеонора Айрапетян
 к.ф.н., доцент АрГУ

НАРОДНЫЕ ПЕСНИ КАК ПОКАЗАТЕЛИ ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Статья рассматривает роль народной песни в формировании этнокультурологической идентичности армянского народа. Анализируются различные жанры духовной и светской песни, в том числе шараканы, гусанские и ашугские песни через призму символической и культурной принадлежности. Особое внимание уделяется функционированию когнитивных, аффективных и поведенческих компонентов этнической идентичности (религия, национальные обычаи, традиции, исторические события, патриотизм, геноцид, иммиграция).

Ключевые слова: этнокультурологическая идентичность, народные песни, факторы принадлежности, компоненты этнической идентичности, культурное наследие, культурные маркеры, исторические символы, гусанская песня, шаракан, ашугская песня.

Էլեոնորա Հայրապետյան
 Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ. ԱրՊՀ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԸ ՈՂՊԵՍ ԷԹՆՈՍՏԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում քննության է առնվում ժողովրդական երգի դերը հայ էթնոմշակութային ինքնության ձևավորման մեջ: Միևնույնիսկ և մշակութային պատկանելիության միջոցով վերլուծվում են հոգևոր և աշխարհիկ երգերի տարբեր ժանրեր, այդ թվում՝ շարականներ, գուսանական և աշուղական երգեր: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում էթնիկ ինքնության իմացական, աֆեկտիվ և վարքագծային բաղադրիչների գործառնությանը (կրոն, սովորույթներ ու ավանդույթներ, պատմական իրադարձություններ, հայրենասիրություն, ցեղասպանություն, արտագաղթ):

Բանալի բառեր՝ էթնոմշակութային ինքնություն, ժողովրդական երգեր, պատկանելիության գործոններ, ազգային ինքնության բաղադրիչներ, մշակութային ժառանգություն, մշակութային ցուցանիշներ, պատմական խորհրդանիշներ, գուսանական երգեր, շարականներ, աշուղական երգեր

The processes of globalization that are observed in recent decades have made noticeable changes in the nature of phenomenon of ethnic identity.

Intensive processes of mixing cultures and their positions make the issue of preserving the ethnic identities actual.

The term *ethnic* has Latin and Greek origins- *ethnikus* and *ethnikas*- both meaning *nation*. *Ethos* in Greek means *custom, disposition* or *trait*. *Ethnikas* and *ethos* taken together therefore can mean a band of people (nation) living together who share and acknowledge common customs. The second part of the construct, *identity*, has Latin origins, and is derived from the word *identitas*, formed from *iden* meaning same. Thus, the term is used to express the notion of sameness, likeness. So, more precisely identity means “the sameness of a person or thing at all times in all circumstances” (Simpson and Weiner, 1989, p. 620). Combining the definitions and interpretations of identity and ethnicity, it can be concluded that they mean *sameness of a band or nation of people who share common customs, traditions, historical experiences, and in some instances geographical residence*. At this level of interpretation the combined definition is sufficient to capture the manner in which the identity is generally conceptualized and used to understand ethnocultural influences on its formation and development. So, ethnic identity is an affiliative construct, where an individual is viewed by himself/herself and by others as belonging to a particular ethnic or cultural group. Affiliation can be influenced by racial, natal, symbolic and cultural factors. (Chlang, 1993)

Factors of Affiliation

Racial <i>(Physiognomic and physical characteristics)</i>	Natal <i>(ancestral home)</i>	Symbolic <i>(holidays, customs, clothing, etc.)</i>	Cultural <i>(art, songs, dances, etc.)</i>
---	---	---	--

Ethnic identity can be said to be composed of three elements: the cognitive, the affective and the behavioral (Fishbein, 1965). The cognitive and the affective components can be seen as psychology of identity, while the behavioral reflects the sociology of identity (London and Chagan, 1990).

Undoubtedly, language has an impact on identity formation as no other category does, not only on lexical level, but also influencing its cognitive, cultural and behavioral functioning. These functioning components formulate individual's notions and concepts i.e. his identity. They seem natural and remain invisible in normative cases and turn visible in special cases. And in these special cases common ethnic historical symbols are identified-clothing, decals, adornment, flag, songs, dances, food, celebration etc.

Components of ethnic identity

Cognitive component Belonging to a group through birth, religion, education, etc.	Affective component Feeling of satisfaction based on the involvement in the culture of his people, symbols, cultural markers.	Behavioral component Language communication, traditional ceremonies, holidays, etc.
---	---	---

The relations of the factors of affiliation are strongly correlated in the Armenian identity, especially in national songs. But in our article we focus on the symbolic and cultural factors which are the best indicators of any national identity.

The Armenian nation's cultural development was not interrupted even when the country was forced to wage a long and persistent struggle with the powerful Western and Eastern states. In this fight Armenian people created a bright and original culture, and the song occupied a special place in its structure. The intonation of the Armenian song is balanced, and has a rich rhythm, and in a whole it is characterized by moderation of feelings. Nevertheless, Caucasian matrix is reflected in the musical culture of Armenia which is reflected in the rhythmical and intonational system of the Armenian ethnical song.

Early Armenian songs were *gusan songs*, which were common in the Armenian society and considered to be cultural heritage of the Armenian nation. There were two types of *gusan songs* in the ancient Armenia. One type was primarily joyful or lyrical. They primarily envolved around the theme of love and beauty appraised in relation to the members of the Armenian ethnicity and included verse songs, pastoral and ritual songs.

Հազար նազերով յար, հովերի հետ եկ,
Ծաղիկ փնջելով՝ սարվորի հետ եկ...
Հազար մի ծաղկի մեջ եմ մեծացել,
Ծաղկանց ցուերով մաղերդ թացել,
Մազերիդ բույրը հեռվից է գալիս,
Զեփյուռը բերում սրտիս է տալիս: (Գուսան Աշոտ, *Gusan Ashot*)

Աչքդ խումար, ունքդ կամար,
Անուշիկ յար ջան, արի տար: (Գուսան Շերամ, *Gusan Sheram*)

Աննման տարագով, թել-թել մազերով,
Իմ յարն եկավ-անցավ հազար նազերով...
Յարս բաղեն գնաց, կուրծքը վարդերով,
Աչքս լալեն մնաց, սիրտս դարդերով: (Գուսան Հավասի, *Gusan Havasi*)

The other type was created by *vipasans* (professional singers). Using features of epic songs, they praised legendary or historical events and heroes. Traces of *vipasan art* are found in the epic *Sasuntsi David*, which is still sang today.

Epic songs were thematically distinguished into two categories: the one with mythological themes of pagan Armenia like “Haik and Bel”, “Ara and Shamiram”, which are classified as “fables”; the others are the so-called heroic songs telling about the history and the traditions of the people and their heroes, such as the above-mentioned, David of Sassun, in his defense against Arab invaders. The epic was based on oral tradition that dates from the 8th to 10th century.

The influence of the *gusan song* on professional genres, especially on secular songs called *taghs*, was great. The *tagh* was a synthesis of musical and poetic arts, and by its content and melody resembled vocal-instrumental arias. There were two types of *taghs*: secular and spiritual. The oldest collection of *taghs* was published in Venice in 1513.

The Middle Ages marked a new stage in the development of the Armenian song - the stage of the *ashug songs*. These songs had their own themes, own vocal and instrumental interpretations, recitative and dance rhythms and intonations. The famous representative of the ashugh songs was Sayat Nova.

But the most significant factor in Armenian identity constructions was *religion*, in other words cognitive factor. In Armenia Christianity traced back to the missions of apostles Bartholomew and Thadeus around AD 60. In AD 301, Saint Gregory the Illuminator converted Armenian king Tiridatus III to Christianity, which was soon recognized as the state religion. This period is known as the period of so called *sharakans* (spiritual songs). There were two types of these songs: *ktsurd* (a chant in honour of holy feast or a saint) and *katsurd* (a church song in narrative). This is an example of *katsurd*:

“Lord, remember David and all his meekness, How he swore to the Lord, and vowed to the God of Jacob. Surely, I will not enter into tabernacle of my house, nor go up into the couch of my bed. I will not give sleep to my eyes; slumber to my eyelids, nor rest to my temples, until I find the place for the temple of the Lord God. Let us go into tabernacles, let us worship at the place, where his feet stood. Arise, o Lord, to your vesting place, you and the ark of your holiness”.

The first collection of *sharakans* was published in the seventh century and was called *Sharakonts* (about 1116 songs). They were short, simple by content and intonation system inherited peasant songs.

Early Armenian folk songs were also classified into the following genres:

Labour songs were distinguished by their own themes and performances. For example, there were many harvest songs *horovels* (հորովել) or plowing songs, shepherds' pipe melodies, usually performed by men. They were linked with a trade or a task, which might be an agricultural one, and were sung by people working in the field on a repetitive and physical task. The tasks were intended to raise the productivity, while reducing feelings of boredom.

Արի, եզո ջան, Ծիրան ջան
Հորովելա, հորովելա ...
Ոտիդ արա, ուսիդ արա,
Կալը կալսենք, անձրև չգա:
Դարման արա, ցավի տանեմ,
Դարմանը՝ դու, ցորենը՝ մենք:
Ձմեռն ուտենք, հանգիստ ապրենք: (Գրիգորյան, 1980)

Արի՛, Գութան, վարի՛, Գութան,
Օրն էկել է, ճաշ դառել,
Առը շուռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնյալ է, Աստված, հորովել:

Կալ արա, գնանք,
Ա՛, եզո ջան,
Հորովել,
Հորովելա՛ (Ղևոնդ Ալիշան, 1869)

Another group of labour songs were sung by women while milking, churning, grinding wheat, or rocking babies and they were called *lullabies* – the songs which are significant for their historical, cultural, and linguistic aspect, and are characterized by a lightness in melody and the rhythm of simple repeated phrases that mimic the sound of the cradle. For example, the word *oror* mimics the sound of the thing it represents, the to and fro of the cradle endlessly rocking. The word for *lullaby* or *rocking* can change from *oror* to *heyroor* in other regions to *nanik*, *loorik*, *nenni* or *nana*. The main theme of a lullaby is the love for the child. Mother is rocking the cradle and singing, forgetting her daily burden, remembering past love, embracing touching memories. In this way she is passing past lamentations to the next generation, thus creating a bridge between generations, as well as instilling a love for the homeland. (Ղևոնդ Ալիշան, 1869).

Historically the lullabies varied subtly between villages, towns and regions. Many Armenian lullabies express yearning, disappointment, longing for a former lover or a husband who has emigrated, or the desire for personal or historical revenge, which are inculcated in the sleeping child.

Օրոր, իմ բալաս,
Քուն եղիր, բալաս, աչքերդ խուփ արա,
Նախշուն աչքերուդ քուն թող գայ տեղայ:
Օրոր, իմ բալաս, օրոր ու նանի,
Իմ անուշիկիս քունը կտանի:

Օրո՛ր, օր՛ր, իմ խուշիկ,
Քնացիր մշի կ՛մշի կ,
Լեռներ, ձորեր ձիւն եկեր,
Իմ ձագուկիս քուն էկեր:

(Ղևոնդ Ալիշան, 1869)

Historical songs reflect Armenian history and reality. Through such songs we can learn about the real events of Armenian history in various times.

Հայ եմ ես՝ զարմեն Հայկազուն,
Կը խօսիմ Հայկին, Արամին լեզուն,
Չունիմ թագ, ոսկի, գահ և ադամանդ,
Սիրտս հարուստ է, պարկեշտ մանավանդ:

Ֆիդայի ենք՝ լի վրեժով,
Հայրենիքի ջերմ պաշտպան,
Ազատություն մեր արյունով,
Պիտի գտնե Հայաստան:

Ձեռքս թվանք եմ առել,
Տուշմանի դեմ եմ կանգնել,
Սուրայի կլոր մեջքս,
Փամփուշտներով եմ ծածկել (Լեո, Ալիշան, 1852; 39)

Ethnic markers here include հայ, հայկազուն, ֆիդայի, Հայկին, Արամին լեզու.

Patriotic songs or songs of immigration and exile in Armenian often contain a very strong ethnic connotation because they are devoted to the terrible and lamentable history of Armenia.

Կանչե՛, կռո՛նկ, կանչե՛, քանի գարուն է,
Ղարիպներում սիրտը գունտ-գունտ արուն է,
Կռունկ ճան, կռունկ ճան, գարուն է,
Ա՛խ, սիրտս արուն է:

Օտարություն այսքան տարով,
Կու լամ կարօտով, կարօտով,
Մեր խնդիրը լուծուի շուտով,
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

Կեռացեր եմ Հայրենիքես,
Բաժանուներ եմ ընտանիքես,
Հարկավ օր մը պիտ՝ միանանք,
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:

In Armenian the symbol of homesickness is the marker կռունկ which is associated with missing and the strive for the motherland.

Ethnic markers here are օտարություն, կարոտ, խնդիր: Խնդիր here refers to the Armenian Question which is still unsolved and the solution of which is the hope of every Armenian nowadays.

Songs were also very common in Armenian *rituals*. They included marriage and engagement songs (հարսանեկան, նշանդրեքի երգեր), as well as holiday songs and songs of state (տոնական, վիճակի երգեր). These ritual songs indicate the influence of culture upon language practices, as a result of which such wonderful masterpieces were created to pass or transmit the experience to coming generations. Even today, such songs are modernized by contemporary composers. Here are some of these marriage Armenian songs:

Ախչիկն ալ կը տանին լալով, ողբալով,
Մագերն ալ կը սանրեն արծաթե սանրով,
Գլուխն ալ կը կապեն պիւպիւլի շալով,
Մի՛ լար, աղուո՛ր աղջիկ, աչք-ունքդ կ՛արուի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն արուի:

Ախչի՛ կ, օյ դուն իյաս,
Պապուդ տունը պիտ մոռնաս,
Կեսուրիդ <<մամա>> կ՛ըսես,

Խօսքը՝ էլկու պը չընես:
 Կեսրարիդ խեջեն պ'եփես,
 Ճիկարան ա կը վառես:
 Տեյգըտոցդ կը հարգես,
 Տալերուդ ա կը պատուես:
 Տեյգորդ կնկան չվստահես,
 Սըրըդ փորդ կը պահես,
 Օյ լուն տեվե չդայձնե,
 Քեզի ա չբամբասե:
 Խոնարի իյար,
 Խոնարի ա մնայ,
 Որ մերիկդ
 Պարզերես դուրս գայ: (Ղևոնդ Ալիշան, 1869):

In the songs cited above the preparation for the traditional Armenian wedding is depicted, when the female representatives of both sides gathered, washed the bride up, brushed her hair and covered it, and gave pieces of advice on her duties after marriage.

Հայսնո՛ւկ, դու բարով էկար,
 Ձեռքդ վայդերով էկար,
 Խնդում էրեսով էկար,
 Կաքաւի պէս ներս մտար:
 Ոտքդ թո խերով ըլլայ,
 Ձեռքդ շնորհքով ըլլայ,

Արդ թո շատ ըլլայ,
 Սիյտդ ա ուրախ ըլլայ:
 Էյկանդ ծաղկի պէս պահես,
 Տունը – տեղը ծաղկեցնես,
 Մեծերուն խօսքը լսես,
 Գլխուս վրայ տեղ ունես:

The song illustrates how the mother-in-law welcomes her daughter-in-law which is also a common ritual nowadays.

Dance songs (songs sung during a dance) are often combined with some kind of game. The songs are usually short, and they are sung during group dancing. The names of some of these songs are “Khagh, Yaili, Ghond, Taghaloo, Mani”. The roots of these songs are hidden in the pagan era, emerging again at same time as the ceremonial songs. The main theme of this genre is love for the nature and for life, or for a person.

So, we have made an attempt to reveal the role of both secular and religious Armenian songs as the indicators of expressive culture used to generate, define and reinforce Armenian national identity. The discussed songs reflect the ethnic and cultural concept of Armenianness, incorporating such ethnic symbols like homeland, religion, labor, civil ceremonies, ancient traditions and patriotism.

References

1. Մնացականյան, Ա., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան “Լույս”, 1956, 149-150
2. Լեո, Ռ., Ալիշան Պ., Հայկական հանրահայտ երգեր, Վենետիկ, 1852, 39-41
3. Красных В., Этнолингвистика и лингвакульторология, Курс лекций, Москва: ИТДГК Гнозис, 2002, 10
4. Adler, A., Understanding human nature, New-York: Premier books, 1959
5. Erikson, Identity use and crisis, New-York: Norto & Coomperation, 1908
6. Fishbein, M., A Consideration of Beliefs, Attitudes and their Relationships, NewYork: Hold, Rinehart and Winston, 1965, 107-120
7. <http://www.dictionary.com>

Arega Hayrapetyan,
Senior Lecturer: Artsakh State University

THE CONCEPT OF FOOD IN ENGLISH AND ARMENIAN PROVERBS AND SAYINGS

The present article is dedicated to the analysis of English and Armenian proverbs and sayings which express the concept of food. Proverbs and sayings shape different facts and phenomena of reality and express the condensed experience of the nation. A comparative analysis of the two languages has been conducted. The proverbs and sayings expressing the concept of food have been classified into semantic and thematic groups the analysis of which has revealed cultural peculiarities, similarities as well as differences between the two languages.

Key words: concept, proverb, analysis, socio-cultural value, food, semantic, conceptual metaphor, cultural peculiarities, idiom, psychological experience, behaviour, comparative, similarity.

Արեգա Հայրապետյան
Ավագ դասախոս, ԱՐՊՀ

ՄԱՆՈՒՆԴ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԵԿԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱՍՆԵՐՈՒՄ և ԱՄԱՅՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է սնունդ հասկացությունն արտահայտող առածների և ասաց-վածքների իմաստային վերլուծությանը անգլերենում և հայերենում: Առածներն ու ասաց-վածքները կադրարարում են իրականության տարբեր փաստերն ու երևույթները, խտացնում ժողովրդի կենսափորձը: Աշխատանքում կատարվել է համեմատական վերլուծություն երկու լեզուների միջև, առանձնացվել են սնունդ հասկացությունն արտահայտող առածների և ասաց-վածքների թեմատիկ-իմաստային խմբերը, որոնց վերլուծության միջոցով ներկայացվել են երկու լեզուների մշակութային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև դրանց ու մտկանմանություններն ու տարբերությունները:

Բանալի բառեր՝ հասկացողություն, վերլուծություն, սոցիալ-մշակութային արժեք, սնունդ, իմաստային, կոնցեպտուալ փոխաբերություն, մշակութային առանձնահատկություններ, խտվածք, հոգեբանական փորձ, վարքագիծ, համեմատական նմանություն:

Արեգա Այրապետյան,
Ст. преподаватель, АРГУ

КОНЦЕПТ ПИЩИ В АНГЛИЙСКИХ И АРМЯНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

В данной статье проводится семантический анализ пословиц и поговорок, выражающих понятие пища в английском и армянском языках. Как известно пословицы и поговорки образуются в зависимости от различных фактов и реалий, конденсирующих жизненный опыт народа. В статье были выделены тематическо-семантические группы пословиц и поговорок в английском и армянском языках, выражающие понятие пища, представлены культурные особенности двух языков, а также присутствующие в них сходства и различия.

Ключевые слова: концепт, пословица, анализ, социально-культурная ценность, пища, семантический, концептуальная метафора, культурные особенности, идиома, психологический опыт, поведение, сравнительный, сходство.

Tell me what you eat and I will tell you what you are.

Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755–1826)

What is food to one man may be fierce poison to others.

Lucretius (99–55 BCE)

During the last decade many linguists working in the field of linguo-cultural studies showed active interest in the theory of concepts. **Cultural concept**, which is the main unit of this science, is a multi-graded semantic formation having its expressive, valuable and notional characteristics.

The concept of food has occupied an important place in all the languages. The problem of the concept proves to be a highly complex one, requiring great care and a subtlety in the handling.

Food is the first of the essentials of life, the world's largest industry, our most frequently indulged pleasure, the core of our most intimate social relationships. For a closer investigation of the concept "food", 74 proverbs of the Armenian and 95 of the English language are used taken from the works of Bock, Gibbs, Emanation, Bediryan, Hakopyan, and others. It's very hard to imagine a positive social experience that does not involve the sharing of food – whether a simple cup of tea with an acquaintance, a lunchtime "bite" with colleagues, or a sumptuous lobster dinner with a lover. On a broader level, civilization itself is impossible without food:

with the invention of agriculture some ten thousand years ago came city states and empires, art, music, and organized warfare. Agriculture remade the world, both physically and culturally, transforming landscapes and geography, subsidizing soldiers and poets, politicians and priests.¹

The food domain is almost fully exploited in English and Armenian proverbs to conceptualize human traits and socio-cultural values. With regard to its variety and the number of experiences associated (eating, tasting, digesting, hunger, satiation, desiring, cooking, preparing etc.), the food domain is enlisted in English and Armenian proverbs to conceptualize human affairs as best manifested in describing personal traits and socio-cultural values. The first subsection presents the human traits metaphorically conceptualized in terms of food while the second presents food in socio-cultural values.

The delicious taste of a sweet food provides an experiential model for the conceptualization of human traits. Conversely, the disgusting taste of certain food types represents an active feature in people's understanding of moral attributes. In the text of some English proverbs, human beings are featured in terms of food. These proverbs are best seen motivated by the generic metaphor *a human being is food*.²

E.g. *He is as cool as a cucumber*. This idiom is used to express a relaxed and non-emotional, not anxious person.

You are a couch potato. The speaker means that you are a very lazy person; someone who does not engage in a lot of physical activity.

She is like a hot potato. This proverb makes an impression that a person, being talked about is a very sensitive and controversial one; someone that is difficult to deal with.

To be as nice as pie means to be extremely nice and charming, so that you can fool people: "She can be as nice as pie, but don't trust her!" The similar proverb is "*Appearances are deceptive!*" *To be like chalk and cheese* means to be completely different: "*I don't know why they got married – they're like chalk and cheese.*"

On the contrary the proverb *to be like peas in a pod* means to be identical to someone: "*Those two are like peas in a pod.*"

He is a bad egg in a company. This is about someone who cannot be trusted; a bad person; a person or a scheme that disappoints expectation.

On the other hand there is another proverb which is showing the opposite meaning of the previous one; *he is a big cheese of a company*. This is about a person who has a lot of power and influence in an organization; an important or self-important person.

To be a salt of the earth means to be a person or persons of great worthiness, reliability, honesty. *He is a bad apple*. This idiom has a negative meaning that identifies a troublesome or despicable person; a negative or corrupting influence on others.³

In Armenian there are also some proverbs where human beings are featured in terms of food: *Աղվեսիբերանը խաղողի ինչի հասնում, սառում է խակէ*: When one can't achieve something downplays it.

Շունը շան միս չի ուտի: This proverb refers to the people with the same character and same behavior, who will never do harm to each other.

Ջուրը ճամբան կրճարի This idiom shows that a person with the potential to get something done, will do *Փորձված թանը անփորձ մածունի հետ չեն փոխի* means that we have to be satisfied with what we have *Քաղցր լեզուն օձին բնից կհանի*: The importance of choosing correct words while speaking.

Քեճանողին ջեՖ չի պակսիլ means that there should be a joy in every simple moments of our life. *He who parties, will have no lack of parties* (he who mourns, will always mourn)

Համեստ է, ինչպես բրնձի հասկ, ինչքան լցվում, այնքան խոնարհվում է means that clever people are the most modest.

Մի հոտած ձուկը զամբրուղի բոլոր ձկներին կհոտեցնի means that bad things are learned quickly.

Շրթունքներին՝ մեղր, լեզվին՝ լեղի: This proverb is about hypocritical persons.⁴

A human being is conceptualized in terms of food with the distinct feature of sweetness. In addition to its sweetness, honey is characterized by its nutritional benefit as well as its use as remedy for many health problems. Our experience with honey makes it a concrete source for conceptualizing the abstract characteristics of good behavior among human beings. Human beings are conceptualized in terms of a sweet food that should be either consumed with moderation '*If your friend is honey, do not lick all of*' or that is best tasted in the mouth *Some people are as they are and other people are like honey in the throat*.⁵

Honey is not, however, the only food type recruited to make sense of human traits. Sweet fruits are employed to characterize positive human moral attributes. While kindness and social acceptability of a person are framed in terms of a sweet food (honey, apple, and raisins), wickedness '*If your mother is onion and your father is garlic, how will you then smell good*' and social rejection

¹Diamond, *Developing Democracy: Toward Consolidation*, London: JHU Press, 1999; 236

²Faycel, 2012 *Food Metaphors in Tunisian Arabic Proverbs*. *Rice Working Papers in Linguistics*, Manouba: Faculty of Letters, Arts and Humanities, in Manouba Press, accessed October 27, 123

³Johnson, 2013 *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*, Chicago: The University of Chicago Press, 1987, 327

⁴Սակայան, Դ., *Հայկական Առակներ: 2500 Հայերեն ժողովրդական Ասացվածքներ Ընտրվել և Թարգմանվել են Հայերեն*, Դեմար: Նյու-Յորք Ջրաստ., 1994, 480

⁵Mieder, 1999 and Mieder, W., *Tradition and Innovation: Proverbs in Advertising, The Journal of Popular Culture*, Connecticut: Greenwood Press, 1977, 319p.

'Everything can be digested except the dull guest' are framed respectively in terms of a pungent bitter food with a sharp taste or heavy foods difficult to be digested. *Sweetness* of a food is conceptualized as generosity and kindness. *Bitterness* is, however, conceptualized as wickedness 'whose origin is apple never turns bitter and whose origin is oleander never turns sweet'. These proverbs are motivated by the conceptual metaphors *sweet is good* and *bitter is bad*.¹

Or the proverb *There is no use to compare apples to oranges* used as the type of two things that are inherently different or incompatible, usually in contexts implying that a given comparison is invalid.

Or another idiom *to be like chalk and cheese* which means to be completely different: "I don't know why they got married – they're like chalk and cheese."

The food domain serves to conceptualize interpersonal relations, especially relations within a family. The relationship of fraternal love is conceptualized in terms of honey tasted in the mouth 'my maternal sister is like honey in my mouth'. Sweetness serves to conceptualize the emotion of fraternal love. The relationship between a woman and her sister-in-law is however conceptualized in terms of a bitter fruit 'Bitter almonds are to be cracked and thrown in holes'.

Or the proverb *to be an apple of someone's eye* means to be the object of a person's affection or regard; a greatly cherished person or thing especially in the family. Its Armenian equivalent is *Բնչ-որ սեկի աչքի լույսը լինել*:

Another idiom about relation of family members' is *The apple never falls far from the tree* shows that a person inevitably shares traits with or resembles his or her parents or family.

For showing the close relations between two people where one of them have control over another one we can use *to have someone eat out of your hand*: "He has her eating out of his hand – it's sad."² English and Armenian proverbs describe many food experiences not only to frame human traits but also many other socio-cultural values. Because these languages deal with a huge variety of socio-cultural values, our listing of these different values will be in pairs which are not necessarily opposites.

Emotion/Reason: Sweet fruits are recruited to capture actions of a particular nature. For example, what is seemingly cruelty on the part of the beloved is positively perceived by the lover. It is conceptualized in terms of a sweet fruit 'The beating from the beloved is like eating raisins and his/her stones pomegranates'. The action is shaped by the performer and stones turn into apples 'A stone from the beloved is an apple'. Its Armenian equivalent is *սիրելիի ձեռքից կերած աղն էլ սեղը*.

Greed/satisfaction: Some proverbs describe experiences of hunger and satiation. These two physiological experiences are mapped respectively onto the mental experiences of greed and satisfaction. In fact immoderate consumption of food serves to conceptualize people's incessant desire for doing certain actions 'The one who is not satiated from the dish, can never be satiated from its licking'. This proverb maps physical hunger which cannot be satisfied onto uncontrolled desire activating the metaphor *desire is hunger*. This desire has different degrees. A greedy person is not satiated from a dish. Life turns into food to a greedier person who is never satisfied from it 'No one is ever full with life'. The greediest person is someone who is about to eat the whole life and the afterlife. There are a lot of proverbs concerning to greed and hunger.

Let us present some of them:

To eat someone out of house and home.

Eating for two.

To eat a square meal.

If you find honey, eat just enough-- too much of it, and you will vomit.

We must Eat to live, not live to eat."

If you are looking for a fly in your food, it means that you are full.

Armenians often express greed by saying:

Ամենափսեհրեզերնունի:

Բակլաեցանել, լոբիմիսպասիր:

Հարևանիքերը քառատեղերում :

Սեղըն էլ անուշ է, շատ ուտողին կվնասի:

Քաղցր-քաղցր ուտելուն դառը-դառը փաղել կա:

Սովածմարդը կյանքնավելի է հասկանում:

Փոքրափսեհցմեծգալով չենուտի:

Հացուպանիր, կերուպարիր:

Կուշտ մարդու համար համով ճաշն էլ անհամ է:

Ամբողջ կերակուրն ուտելուց հետո, ասաց կերակրից վատ հոտ է գալիս:

Երբ կշտացավ, սոված լինելը մոռացավ:

Սոված մարդը ուտելիքի մեջ ճանճի փնտրի:

Patience / Reward: Some food proverbs structure knowledge about food to describe the nature of the experience of patience. This experience involves surviving difficult situations and overcoming hardships without giving up one's objectives. The physical experience of eating a bitter food is mapped onto the psychological experience of suffering difficult situations associated with patience. Patience is framed in terms of food experiences. Apart from taste, patience is viewed as one type of food in its first stage of preparation. Like bread, it is kneaded by the person who tastes it 'the kneader of patience tastes it'. Similarly the reward of patience

¹B. and W. Mieder, 1977; 308-319

²Gibbs, 1994

is highlighted in proverbs and captured in terms of food experience ‘*Patience is bitter, its fruit is sweet*’.

“*To be full of beans*”, “*To be your bread and butter*”.¹

In Armenian it will be:

Գարնանգառնագովական, աշնանհավը:

Մինչևաղնէկալ, մատաղըվերցալ:

Ովաշխատի նակուտի:

Տերտերնամեննորգաթայիուտի:

Ամառըմիտաննուտանսա, ձմեռըտաւորսովածկմնսա:

Value / Worthlessness: English and Armenian proverbs frame the importance of a given object in terms of water and food. An important useful object must be preserved ‘*Do not spit into the well: you may have to drink out of it*’. The importance of a given object may be not valued at all, hence using it without acknowledging its importance:

It’s no use crying over spilled milk.

It’s his cup of tea.

Life is just a bowl of cherries. –life is easy and uncomplicated.

If you can’t feed a hundred people, then just feed one.

One cannot think well, love well, sleep well, if one has not dined well.

Give a man a fish, you have fed him for today. Teach a man to fish, and you have fed him for a lifetime.

There is no sincerer love than the love of food.

At the table with good friends and family you do not become old.

Whose bread I eat, his song I sing.

In Armenian describing the value of food we can use the following:

Աշխարհնաղով, աղնէլհամով:

Բերանկահացկա, հացկաբերանչկա:

Թողիմիտրըկուշտըլնի, թողասեն՝ անոթիշուն:

Հեռուտեղենեկածհավլենշերեփովկուտեն:

Մեղրըծախողըմատրկլպստի:

Որտեղհացենտեղկաց, որտեղգինի, էնտեղքնի:

Որտեղորգնասսէնեկրիգրակըծածկէ:

Ումսելինկնստի, նրահորովելըկկանչի:

Open-handedness / Economy: Open-handedness is associated with consuming food in huge quantity. Economy is associated with preserving food or consuming a small quantity. In fact economy is associated with wisdom and openhandedness is associated with foolishness ‘*If the fool eats a lot, the wise must not give him much food*’. Wisdom is associated with consuming little food and preserving food. Such behaviour is the route to safety ‘*The one who eats as much as a raisin will never know a tragedy*’ and self-respect. Open-handedness should not be seen like generosity. The latter is positively viewed in proverbs. Generosity is framed in terms of food experience. The generous person will never be subject to hunger ‘*the generous hand will never starve*’. Hunger serves to conceptualize need. The hand metonymically corresponds to the generous person *hand for person*. This person will never be in need because of his generous behaviour.²

You can’t have your cake and eat it, too.

Միսրձեզի, ոսկորըինձի:

The notion of open-handedness and generosity is best shown in some Biblical expressions which have both English and Armenian equivalents:

Whatever a man sows, that he will also reap.

Բնչ-որ ցանես, այն էլ կհնձես:

Բնչ-որ բրդես ամանը, այն էլ կգա բերանը: *What you crumble onto your plate that will go into your mouth.*

Բնչ-որ բրդես ամանը, այն էլ կգա բերանը:

Give, don’t be sorry; take, don’t be ashamed.

Տուր, մի ափսոսա, առ, մի ամաչիր:

Հացըհացվորինտուր, միհատելավելտուր.³

Sacrifice/Selfishness: Edibility is the main feature of the food frame involved in conceptualizing sacrifice and selfishness.

¹Emanation, 1995; 163-182 *Metaphor and the Expression of Emotion: The Value of Cross-Cultural Perspectives. Metaphor and Symbolic Activity*, Chicago: Chicago University Press, 1995.

²Faycel, 2012 *Food Metaphors in Tunisian Arabic Proverbs. Rice Working Papers in Linguistics*, Manouba: Faculty of Letters, Arts and Humanities, in Manouba Press, accessed October 27, 2014, 123

³Հակոբյան, Գ., *Պայմանական Փոխաբերություններ: Ճանաչողական Հետազոտում*, Փարիզ: Վեցերորդ Միջազգային Համաժողովի Նյութեր, ՄԼԱՀիրատ., 2003, 243

Sacrifice is associated with bearing a difficult situation for the sake of someone else. Undergoing such a difficult situation is captured in terms of eating a tasteless food *'Because of oil we eat the olive pulp'*. Similarly selfishness is captured in terms of food experiences. Selfishness consists in realizing one's interest even if it was at the expense of others. This interest is framed in terms of eating forbidden food. Eating other people's food serves to conceptualize people's selfish behaviour *'Hey, eater of people's food, put yours on the road'*. While sacrifice is conceptualized in terms of eating an unpleasant food, selfishness is framed in terms of eating other people's food.

Forbidden fruit is sweet.

Արգելված պտուղը քաղցր է:

The eye knows no being full.

Աչքը կշտանալ չունի:

God has given two ears and one mouth to listen a lot and eat a little.

Աստված մարդուն երկու ականջ, մեկ բերան է տվել, որ շատ լսենք, քիչ ուտենք:

He that has a bountiful eye shall be blessed; for he gives of his bread to the poor.

Խեղճին հաց տվող չի լինի, համա խրատ տվող շատ կլինի:

When the cup fills up, it will overflow.

Բաժակը, որ լցվեց, կթափվի:

Dependence / Independence: An independent person is someone who relies on his own capabilities to achieve his objectives. In fact relying on one's capabilities is captured in eating one's own food *'If you like meat, slaughter your camel'*. Conversely, dependence consists in relying on other people's capabilities. This is framed in terms of eating other people's food *'the one who relies on his neighbour's food passes the night without dinner'* or using other people's organs to eat food. *'He eats onion with someone else's mouth'*. In this case food corresponds to the objective to be achieved. Dependence is negatively perceived in proverbs. That is why someone who relies on other people will never achieve his *'the one who does not eat with his own hand will never be satiated'*.¹

The neighbor's fruit is always sweeter.

Հարևանի բերքը առատ է երևում:

Without wish there is no dish.

Ուրիշի հացով տոնախմբություն չի արվի:

Sufferance / Unconsciousness: The food domain serves to conceptualize sufferance and unconsciousness. While a suffering person turns into food for time *'Time eats him and keeps some of him'*. *Incompatibility / Harmony:* The route to express incompatibility is to describe food experiences contrasted with particular behaviour. In fact food consumption is conditioned by a situation of rest. Incompatibility arises when food is presented in a difficult situation *'The hanged person lacks nothing except eating sweets'*. Being hanged is a difficult situation that does not correlate with the moment of joy captured in terms of eating sweets. Incompatibility is a situation in which there is a discrepancy between the owner and his possession. The owner corresponds to the eater and the possession corresponds to the food *'God gives beans to those who don't have teeth'*. Conversely, harmony is a situation in which the owner corresponds to his possession captured in terms of food experience where the eater corresponds to the food *'a bean with a weevil found by a one-eyed crow'*.²

God gives beans to those who don't have teeth.

Բերան կա հաց չկա, հաց կա բերան չկա:

Ծառի տակ պառկողին՝ բերանդ տանձ չի ընկնի: *Hardworking people will never have a stomachache.*

When the fox can't reach the grape, he says it's unripe.

Աղվեսը բերանը խաղողին չի հասնում, ասում է՝ խակ է:

One cannot think well, love well, sleep well, if one has not dined well.

Երբ փորը կուշտ է, սիրտն էլ է ուրախ:

You will not eat a fish, if you don't know how to fish.

Անճարը կուտիբանջար:

Սովածը հաց կտեսնի երազում, ծարավը ջուր:

Կիրակի օրվա փլավը երկուշարթի էլ կուտվի:

Աղյուծի ճաշի մնացորդները բորենուն կհասնի:

Experience / Lack of

experience: Experience and lack of experience are two concepts structured in terms of food experience. An experienced person is someone who ate different types of food and even passed nights without food. *'We ate it salted and tasteless and we passed nights without food'*. Conversely, lack of experience is captured in terms of the inability to eat and even taste food *'I have nothing to taste in this market'*. In these two proverbs life corresponds to food and human actions correspond to eating. This is captured in the two conceptual metaphors *life is food* and *experiencing is eating*.

¹Bock, 1980; 59-72

²Gibbs, 1992; 572-77

Kindness / Ingratitude: Proverbs frame a kind person in terms of a sweet food. They also frame kind behaviour in terms of giving sweet food. Proverbs highlight that this kindness may be met by an ungrateful attitude ‘*While I give him an apple, he puts me a stick in the eye*’.

Feeding someone serves to conceptualize kind behaviour while hurting the feeder corresponds to ungrateful behaviour ‘*He bites the finger that feeds him honey*’.

The cow died, the lot ended.

Կովը մահացավ, խուփը վերջացավ:

Do goodness and throw it into the water; it will appear in front of you. Լավությունն արա, ջուրը ձգիր, դեմդ կեղնի:

Do goodness and cast onto the waters; if fish don’t know, God will.

Լավությունն արա, ջուրը գցի, ձուկը չիմանայ, Աստուած կ’իմանայ:

Նույնիսկ գետի ափին էլ ջրով հյուրասիրելը շնորհակալության է արժանի:

If thine enemy be hungry, give him bread to eat; And if he be thirsty, give him water to drink.

Նախ հաց, հետո հարց:

A guest is from God.

Ղոնաղն Աստծունն է:

If you can’t feed a hundred people, then just feed one.

Եթե չես կարող կերակրել հարյուր հոգու, կերակրիր գոնե մեկին:¹

Reality / Appearance: Whether by focusing on the shape of the food type ‘*Not all that is round is cake*’ or by comparing a human being to diverse food types ‘*he thought of himself raisins, however he is soup. Հոգուտ մեռնեմ թանապուր, դո լել դարձար կերակուր: Դարտակ կարասը մեծ ձեն կտա:*’, the food domain serves to conceptualize distinct situations representing the difference between appearance and real.

Forbidden fruit is sweet.

Արգելված պտուղը քաղցր է:

Man does not live by bread alone.

Մարդը միայն հացով չի ապրում:

A sound tree cannot bear evil fruit, nor can a bad tree bear good fruit.

Ծառի դատնությունից պտուղն էլ չի ուտվի:

We must Eat to live, not live to eat.”

Պետք է ուտել ապրելու համար, այլ ոչ թե ապրելու տելու համար:

To believe that the moon is made of green cheese.

The apple never falls far from the tree.

Պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում:

Ձուկը գլխից է հոտում:

Մի հոտած ձուկը զամբյուղի բոլոր ձկներին կհոտեցնի:

Մի վատ խնձորը այգու անունը կարատավորի:²

The survey of English and Armenian proverbs showed that in almost one in six proverbs we find at least one food-related term. This abundance is significant with respect to the different domains discussed in these proverbs. Proverbs deal generally with human affairs through describing familiar situations. Dealing with food is one of these concrete experiences abundantly present in English and Armenian proverbs. This clear presence of the food domain is accounted for by the nature of proverbial expressions. Because these expressions are mostly defined short expressions to describe familiar situations and since food is vital to human existence and people experience daily many of its patterns, such a highly experienced domain is more likely to be met in proverbs.

¹ Հակոբյան, Գ., *Պայմանական Փոխաբերություններ: Ճանաչողական Հետազոտում*, Փարիզ: Վեցերորդ Միջազգային Համաժողովի Նյութեր, ՄԼԱՀիրատ., 2003, 243

² Բեդիրյան, Պ., *Հայերեն Թևակորթույթեր: Բառարան: Միջազգային Գործածություն և Ունեցողներ Ռուսերեն, Անգլերեն Համարժեքներով*, Երևան: Լույսձրատ., 2007, 430

Нарине Амирян
 к.ф.н., старший преподаватель АргУ

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СИНЕСТЕЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ С.МОЭМА

В статье рассматривается особая разновидность метафоры – синестезия, представляющая собой межчувственный перенос, определяется круг смежных с ней лингвостилистических явлений, описывается экспрессивный потенциал синестезии и изучается специфика ее функционирования в произведениях С.Моэма.

Анализ языкового материала выявил, что в произведениях С.Моэма синестезия выполняет изобразительную, описательную, характерологическую, психологическую, оценочную функции. Синестезия усиливает эмоционально-оценочную окраску речи, помогает писателю найти наиболее близкий путь к читателю.

Ключевые слова: синестезия, троп, языковые и речевые синестетические метафоры, межчувственные ассоциации, экспрессивный потенциал, изобразительная, описательная, психологическая, оценочная, характерологическая функции, эмоционально-оценочная окраска речи, авторское видение мира

Նարինե Ամիրյան

ԱրՊՀ Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, պրոֆ. դասախոս

ՄԻՆԵՍԹԵԶԻԱՅԻ ԳՈՐԾԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Ս.ՄՈԵՄԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՈՒՄ

Հոդվածում դիտարկվում է փոխաբերության հատուկ տեսակը՝ սինեսթեզիան, որը իրենից ներկայացնում է միջգայական փոխանցում: Մահմանվում են սինեսթեզիայի կից լեզվատճական երևույթներ: Նկարագրվում է սինեսթեզիայի արտահայտչական ներուժը, ուսումնասիրվում են Ս.Մոեմի ստեղծագործություններում նրա գործառնության առանձնահատկությունները:

Լեզվական նյութի վերլուծությունը արտացոլեց, որ Ս.Մոեմի ստեղծագործություններում սինեսթեզիան պատկերավոր, նկարագրական, բնութագրողական, հոգեբանական, գնահատողական գործառնությո է իրականացնում: Ուժեղացնում է խոսքի էմոցիոնալ-գնահատողական երանգավորումը, հեղինակի միտքը առավել արագ է հասցնում ընթերցողին:

Բանալի բառեր՝ սինեսթեզիա, հնար, լեզվական և խոսքային սինեսթետիկ փոխաբերություններ, միջգայական ասոցիացիա, արտահայտչական ներուժ, պատկերավոր, նկարագրական, հոգեբանական, գնահատողական, բնութագրողական գործառնություններ, խոսքի էմոցիոնալ-գնահատողական երանգավորում, հեղինակային աշխարհ ընկալում

Narine Amiryan
Ph.D., senior lecturer, ASU

THE FUNCTIONING OF SYNAESTHESIA IN THE WORKS OF W.S.MAUGHAM

The article deals with the special kind of metaphor, synaesthesia presenting itself an intersensory association. The article defines the terms of linguostylistic phenomena associated with synaesthesia, it studies the expressive potential of synaesthesia and peculiarities of its functioning in the works of W.S.Maugham.

The analysis of the material has shown that in the works of W.S. Maugham synaesthesia has the figurative, descriptive, characterizing, psychological, evaluative functions. Synaesthesia strengthens the emotional-evaluative colouring of the speech, helps the writer to find the shortest way to the reader.

Key words: synaesthesia, trope, language and speech synaesthetic metaphors, intersensory association, expressive potential, figurative, descriptive, psychological, evaluative, characterizing functions, emotional-evaluative colouring of the speech, author's individual perception of the world.

Синестезия является объектом изучения во многих областях научного знания и рассматривается как категория философская, искусствоведческая, психологическая и лингвистическая. В философии синестезия характеризуется как межчувственная ассоциация. При этом отмечается, что данный феномен – один их признаков человеческой чувственности, отражающий «целостные свойства действительности, проявление «сущностных сил» человека, культивируемых в сфере его социальной практики, прежде всего в искусстве».¹

¹ Эстетика: словарь /под общ.ред. А.А.Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 14с.

В психологии синестезия определяется как «явление восприятия, когда при раздражении данного органа чувств наряду со специфическими для него ощущениями возникают и ощущения, соответствующие другому органу чувств».¹

В лингвистике синестезия рассматривается как «языковая универсалия, при помощи которой связь чувств и ощущений фиксируется словесно».²

Словарь искусств определяет синестезию как «ощущение одного органа при воздействии на другой». В качестве примера при этом приводятся случаи, «когда какой-либо звук может вызвать ощущение цвета».³ Наряду с использованием данного термина в философии, психологии, искусствоведении, данный термин используется также в риторическом и стилистическом аспекте. В своей книге «Риторика» Е.В.Клюев выделяет ряд тропов, которые можно определить на основании общего принципа, лежащего в их основе, - переноса значения аналогического типа. Эти средства языковой выразительности Е.В. Клюев относит к метафорическим тропам. В отличие от метонимии и синекдохи, представляющих собой ассоциацию по смежности, тропы метафорического типа являются ассоциацией по сходству. К таким по Е.В.Клюеву относятся метафора, аллегория, оксюморон, гипербола, литота, прозопея, синестезия. Синестезия определяется Клюевым как особое языковое явление, воздействие которого обусловлено межчувственным переносом. Специфичность синестезии представляется исследователем как способность задействовать «... сразу несколько областей чувств – скажем, зрение и слух или вкус, обоняние или осязание, плюс прочие самые разнообразные комбинации».⁴ В классификации тропов и фигур Е.В.Клюева синестезия рассматривается как риторическая категория.

Тем не менее, большая часть стилистических словарей и учебных пособий не фиксирует синестезию, и теория данного тропа на настоящий момент остается малоразработанной. К синестезии как риторической и стилистической категории интерес возник относительно недавно. Поскольку в основе синестезии лежит связь чувств и ощущений, раскрытие психологического состояния персонажа, его переживаний, размышлений с помощью синестезии, бесспорно, имеет в своей основе авторское видение мира. Отметим, что речевые синестетические метафоры, будучи уникальными, авторскими, обладают большей выразительностью, создают более яркие и оригинальные образы.

В своих произведениях Моэм очень часто использует синестезию, то есть переход из сферы, воспринимаемой одним органом чувств, в область другого, например, из области температурных или тактильных в область зрительных или слуховых ощущений. Это явление основано, на «общности эмоционально-оценочной реакции», оно значительно расширяет возможности образного представления действительности.

Сравним:

We sat down by it and a demure waiter handed up the bill of fare. Beef, mutton and lamb, cold salmon apple part, rhubarb tart, gooseberry tart. (“*Cakes and Ale, or, the Skeleton in the Cupboard*”, 41)

Прилагательное “cold” в данном контексте употреблено в значении «холодный, с низкой температурой», «холодный, ниже обычной температуры».

The cold rain scudded in sudden squats. (“*Cakes and Ale, or, the Skeleton in the Cupboard*”, 88).

Next morning it was cold and raw. (“*Cakes and Ale, or, the Skeleton in the Cupboard*”, 173)

Моэм умело использует прилагательное “cold” и в других значениях: «недружеский», «бесстрастный», «равнодушный», «хладнокровный», «черствый», «бессердечный», «бесчувственный», «надменный», «невозмутимый».

a) She was a cold woman and there had been no love between them for years. (“*The Painted Veil*”, 47)

b) She could not bear his cold, steady and appraising gaze. (“*The Painted Veil*”, 129)

c) She measured the standards of others by her own meticulous uprightness and there could be no greater censure than the cold silence with which she expressed her disapproval of a conduct that did not satisfy her exacted code. (“*The Lion's Skin*”, 75)

Бесспорно, что речевые синестетические метафоры, будучи уникальными, авторскими, обладают большей выразительностью, создают более оригинальные, яркие образы. Однако и языковые синестетические метафоры, несмотря на то, что их образность зачастую становится стертой, все же обладают определенным экспрессивным потенциалом и также способны создавать образы, привлекающие внимание читателей. По этой причине мы не исключаем из поля своего исследования такие синестетические метафоры, которые стали устойчивыми сочетаниями, воспроизводимыми носителями языка достаточно часто.

В примере “She remembered a dozen little incidents that at the time had escaped her notice, but when considered in cold blood looked terribly suspicious” (“*Theatre*”, 119) “cold” входит в идиому “cold blood”, означающую “хладнокровно”.

Прилагательные “soft”, “warm”, “sweet”, “sharp”, “sour”, “bitter” приобретают множество значений в контексте.

В следующих примерах “sweet” использовано в значении «сладкий на вкус», «приятный на вкус», «душистый», «приятный для органов чувств».

a) They... gathered a great basket of wild oranges, green, but sweet and juicy. (“*Red*”, 261)

b) The air was scented with the sweet-smelling flowers. (“*The Outstation*”, 93)

“Sweet” используется Моэмом и в других значениях. В примере “We sat in the garden. Around us people were talking in Russian, German, Italian and English. We ordered drinks. Donna Lucia, the host' wife, waddled up and in her low, sweet voice passed the time of day with us” (“*The Lotus Eater*”, 223) “sweet” означает “мелодичный”, “благозвучный”.

В контексте “I noticed that when she smiled she showed white, small and regular teeth. Her smile was certainly very sweet” (“*Jane*”, 84) “sweet” означает “приятный”, “ласковый”.

¹ Советский энциклопедический словарь / гл.ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 1205 с.

² Эстетика: словарь / под общ.ред. А.А.Беляева и др. – М.: Политиздат, 1989. – 314с.

³ Словарь искусств. HeliconPublishingLtd, 1996, 395 с.

⁴ Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция): учеб.пособие для вузов / Е.В.Клюев. – М.: ПРИОР, 1999. – 189 с.

“Sweet” может иметь оттенки “мягкий”, “нежный”.

“And these two young things, she was sixteen and he was twenty, fell in love with one another at first sight. That is the real love, not the love that comes from sympathy, interests or intellectual community, but love pure and simple. They were children. She was good and sweet and kind”. (“Red”, 157) В данном контексте “sweet” имеет оттенок “нежный”, “мягкий”.

В контексте “I looked at Rosie now, with angry, hurt, resentful eyes; she smiled at me, and I wish I knew how to describe the sweet kindness of her beautiful smile; her voice was exquisitely gentle” (“Cakes and Ale, or, the Skeleton in the Cupboard”, 155) “sweet” означает “сладкий”.

А в примере “Had he forgotten that Arnold Jackson had a tongue of silver, a tongue by which he had charmed vast sums out of the credulous public, a tongue which very nearly enabled him to escape the penalties of his crimes? No one had a sweeter eloquence, and no one had a more acute sense of climax” (“The Fall of Edward Barnard”, 199) «sweet» означает «убедительный».

«Sweet» входит и в состав сложного прилагательного и имеет значение «с мягким характером», «добродушный». «It was quite evident that he was neither a rascal nor a fortune hunter. He was not only immensely proud of Jane but genuinely devoted to her. His kindness to her was touching. He was a very unselfish and sweet-tempered young man». (“Jane”, 101)

«Sweet» может сочетаться с существительным «tooth»: «Coffee was served and Lena took three lumps of sugar in hers».

«You have a very sweet tooth», said Arrow in a tone which she struggled to keep friendly». (“The Three Fat Women of Antibes”, 34) Данное выражение является идиомой.

«Sweet» входит в состав сложного прилагательного «bitter-sweet». Вот так С. Моэм пишет о книге Эдварда Дрифилда – героя романа «Cakes and Ale»: «It tastes soft and tart apples. It sets your teeth on edge, but it has a subtle, bitter-sweet savour. Which is very agreeable to the palate». (“Cakes and Ale, or, the Skeleton in the Cupboard”, 112)

Говоря о книге, как о кислом яблоке, от которого сводит скулы, но в то же время чувствуется какой-то едва заметный и очень приятный горьковато-сладкий привкус. Моэм, создавая яркую метафору, говорит в то же время о своем понимании литературы: книга должна волновать читателя, в ней могут быть вещи, неприятные для него, от нее может «сводить скулы», тем не менее, она не должна оставлять чувства горечи и разочарования – этих чувств предостаточно в жизни; от нее должен остаться «горьковато-сладкий привкус».

«Sweet», «cold», «soft» также используются и со связочными глаголами «grow», «become».

«Dr Macphail watched the rain. It was beginning to get on his nerves. It was not like our soft English rain that drops gently on the earth; it was unmerciful and somehow terrible; you felt in it the malignancy of the primitive powers of nature. It did not pour, it flowed... It seemed to have fury of its own. And sometimes you felt that you must scream if it did not stop, and then suddenly you felt powerless, as though your bones had suddenly become soft; and you were miserable and hopeless» (“Rain”, 55) В данном примере «soft» приобретает значение «слабый», «дряблый».

В контексте «His eyes lit up suddenly and his voice grew mellow and soft. The sinner may be deeper in sin than the depth of hell itself, but the love of the Lord Jesus can reach him still» (“Rain”, 54), «soft» имеет значение «мягкий», «тихий».

«Soft» в сочетании со словами «air», «weather», «climate» имеет значение «теплый», «мягкий»: «We sat in a little garden under a great vine laden with grapes. The air was exquisitely soft. The night was still and we were alone». (“The Lotus Eater”, 227)

«Soft» также может обозначать «прелестный», «мягкий», «привлекательный»: «Everything was soft about her, her voice, her smile, her laugh; her eyes, which were small and pale, had the softness of flowers; her manner was as soft as the summer rain» (“Red”, 241)

«Soft» в сочетании с существительным «heart» меняет оттенок значения и переводится как «отзывчивый», «добрый»: «She was of a wonderful generosity, and would give away everything she possessed when a story of misfortune touched her soft heart». (“The Voice of the Turtle”, 92)

Изобразительно-экспрессивный потенциал синестезии в описании трагических событий, тяжелых потрясений, угнетенного, подавленного состояния обнаруживается в особенности при конвергенции с другими стилистическими средствами, например со словами, обладающими ярко выраженной стилистической окраской и, в частности, вызывающими мрачные, тягостные ассоциации.

В рассказе «The Door of Opportunity» мы встречаем следующий пример: «the Governor was sitting at a large desk. He nodded to Alban and motioned to him to take a seat. The Governor was all grey. His hair was grey, his face, his eyes; he looked as though the tropical suns had washed the colour out of him; he looked tired and depressed. Even his voice was grey». (“The Door of Opportunity”, 273) В рамках данного контекста прилагательное «grey» обретает эмоционально – оттеночный смысл «грустный», «подавленный», «трагичный», «мрачный».

Проведенный нами анализ выявил, что в произведениях С. Моэма синестезия выполняет в основном изобразительную, характерологическую, оценочную функции. Однако следует отметить, что синестетические обороты становятся особенно востребованными в произведениях психологического характера. Синестезия помогает автору передать различные оттенки переживания персонажа, его эмоции, восприятие окружающего мира, специфику взаимоотношений с другими людьми. Синестезия усиливает эмоционально-оценочную окраску речи, помогает писателю найти наиболее близкий путь к читателю.

Anush Harutyunyan

Ph.D., senior lecturer Artsakh State University, English Department
e-mail: anush_1982@mail.ru

MEDIA TEXTS IN THE PROCESS OF LINGUA-CULTURAL COMPETENCE FORMATION

As we live in the world where media are omnipresent the aim of the article is to reveal how the media help to develop lingua-cultural competence of students.

It is stated that it has become obvious that the use of media texts as a teaching aid of formation of lingua-cultural communicative competence in the foreign language classes is not only the requirement of the contemporary time, but also the effective component of educational process.

Key words: lingua-cultural competence, media texts, mass communication, media competence, learning forms, methods, technologies, component of educational process, speech materials, learning environment, own and foreign cultures

АнUSH Арутюнян

Кандидат педагогических наук,
Старший преподаватель, кафедра Английского языка, АРГУ

ТЕКСТЫ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВА-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Поскольку мы живем в мире, где средства массовой информации вездесущи, цель статьи состоит в том, чтобы показать, как СМИ помогают развивать лингва - культурную компетенцию студентов.

Очевидно, что использование текстов средств массовой информации в качестве учебного пособия для формирования лингва-культурной коммуникативной компетенции на уроках иностранного языка является не только требованием современного времени, но и эффективным компонентом учебного процесса.

Ключевые слова: лингва-культурная компетенция, тексты средств массовой информации, средства массовой коммуникации, медиа-компетентность, формы, методы и технологии обучения, компонент образовательного процесса, речевые материалы, среда обучения, своя и чужая культуры

Անուշ Հարությունյան

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
սվագ դասախոս, Անգլերեն լեզվի ամբիոն, ԱրՊՀ

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԼԸՍՏՎԱՄԻՋՈՅՆԵՐԻ ՏԵՔՍՏԵՐԸ ԼԵԶՎԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՁևՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Քանի որ մենք ապրում ենք մի աշխարհում, որտեղ լրատվամիջոցներն ամենահաս են հոդվածի նպատակն է բացահայտել, թե ինչպես մեդիայի օգնությամբ զարգացնել ուսանողների լեզվա -մշակութային իրավասությունը:

Ակնհայտ է, որ լրատվամիջոցների տեքստերի օգտագործումը որպես դասավանդման ձեռնարկ լեզվա-մշակութային հաղորդակցության իրավասության ձեւավորման համար օտար լեզվի դասերին ոչ միայն ժամանակակից իրականության պահանջ է, այլ նաեւ արդյունավետ կրթական գործընթացի բաղկացուցիչ մաս է:

Բանալի բառեր` լեզվա-մշակութային իրավասություն, զանգվածային լրատվամիջոցների հաղորդակցության տեքստեր, ՁԼՄ - ների իրավասություն, ուսուցման ձեւեր, մեթոդներ եւ տեխնոլոգիաներ, կրթական գործընթացի բաղկացուցիչ մաս, խոսքի նյութեր, կրթական միջավայր, սեփական և խորթ մշակույթներ

Nowadays the problem of formation of lingua- cultural competence of students is of great importance with the development of cultural, economic and educational connections between countries. The problem of conflicts between “own” and foreign cultures is connected with the problem of understanding and respecting the values of foreign culture, different life style, stereotypes and bias. Cultural awareness is necessary for forming skills of choosing adequate intercultural competence.

The advent of the Standards for Foreign Language Learning in the 21st Century (drew attention to the vital role of culture in language classrooms and defined culture as a fundamental part of the second language (L2) learning process¹.

Many scholars consider the concept of lingua-culture to be very useful in the construction of a new understanding of the relationship between language and culture (at the differential level) in a globalized world. The concept of lingua-culture has not been widely used until now, but the American linguistic anthropologist Michael Agar has developed it in a book published in 1994. For Agar, lingua culture is a concept that covers language plus culture, and he is especially interested in the variability of lingua culture in discourse (verbal interaction), both among different native users of the same language, and among people who use the language as a native and/or a foreign language².

¹National Standards in Foreign Language Education Project. Standards for foreign language learning in 21st century. Lawrence, KS: Allen Press, 1999, p.43

²Michael Agar Language Shock. Understanding the Culture of Conversation. New York , 1994, pp. 105-107

It should be stated that media play an important role in the formation of lingua cultural competence of students and the use of media texts contribute a lot to the process of foreign language teaching.

The media have increasingly penetrated all areas of social life: it is now impossible to understand the operations of the political processes or of the economy, or to address questions about cultural and personal identity – or indeed about education – without taking account the role of the media.

The aim of the article is to reveal how the media help to develop lingua-cultural competence of students.

It is stated in the work that the link between foreign language learning and culture learning has been established by the linguists and anthropologists a long time ago. The American Council on the Teaching of Foreign Languages has concluded that through the study of other languages, students gain a knowledge and understanding of the cultures that use that language. Moreover, students cannot truly master the language until they have also mastered the cultural contexts in which the language occurs. It should be also pointed that linguistic competence alone is not enough for learners of a language to be competent in that language. From simple, everyday things, like forms of address to appropriate ways of expressing disagreement, culture forms an integral part of the language learning curricula. In any case, in order for communication to be successful, language use must be associated with other culturally appropriate behavior, not only linguistic rules in the narrow sense¹.

Culture is often taught implicitly, as a part of the linguistic forms that students are learning. To make students aware of the cultural features reflected in the language, teachers can make those cultural features an explicit topic of discussion and bring them to the forefront when appropriate. It is of utmost importance that cultural information be presented in a nonjudgmental way which doesn't evaluate the distinctions between the students' native culture and the culture explored in the classroom. Claire Kramsch uses the term “third culture” of the language classroom to describe an ideal learning environment, one where learners can explore and reflect on their own and the target culture and language².

In this case we can state that we live in a world where media are omnipresent. The role of communication and media in the process of developing students' lingua-cultural competence shouldn't be underestimated.

The media are an increasingly significant and powerful force in contemporary societies. A coherent and systematic form of education about the mass media must be seen as an essential component – indeed, a prerequisite – of modern citizenship. Media enable education to remain contemporary and responsive to students' changing interests and experiences, without becoming merely arbitrary in its selection of material³.

Media literacy is concerned with helping students develop an informed and critical understanding of the nature of the mass media, the techniques used by them, and the impact of these techniques. Media literacy also aims to provide students with the ability to create media products.

The purpose of media is to develop both critical understanding and active participation. It enables young people to interpret and make informed judgments as consumers of media; but it also enables them to become producers of media in their own right, and thereby to become more powerful participants in society. Media education is about developing young people's critical and creative abilities.

Over the past twenty years, several interrelated changes – some of them foreseen in the Grunwald declaration itself - have made the argument for media education even more urgent. The media have increasingly penetrated all areas of social life: it is now impossible to understand the operations of the political process or of the economy, or to address questions about cultural and personal identity – or indeed about education – without taking account of the role of the media. Among the most significant changes are the following:

(Technological developments). With the advent of multi-channel television, home video, computers and the internet – along with a range of other technologies – there has been a massive proliferation of electronic media. This has resulted in an appearance of greater choice for the consumer (although not necessarily in greater global diversity); and in the growing accessibility of opportunities for production, as the cost of technology has fallen.

(Economic developments). The media have been subjected to – and been a major agent in the broader commercialisation of contemporary culture. In many countries, public service media have lost ground to commercial media; and forms of advertising, promotion and sponsorship have steadily permeated the public sphere of social and political debate. This has been the case even in countries where the media were formerly subject to strong state control and censorship.

(Social developments). Most social commentators agree that the contemporary world has been characterised by a growing sense of fragmentation and individualisation. Established traditions and ways of life are being eroded and familiar hierarchies overthrown. New, more individuated forms of identity and lifestyle are being created and promoted via the media; and individuals have become more diverse – and to some extent more autonomous – in their uses and interpretations of cultural goods.

(Globalisation). The balance between the global and the local is changing in complex and uneven ways, both in cultural and in economic terms. Global media corporations – based in the wealthiest first world countries - dominate the marketplace; yet new technologies also permit more decentralised, localised communications, and the creation of ‘communities’ that transcend national boundaries. Meanwhile, the gap between rich and poor – both within and between nations – appears to be widening; and this is also manifested in terms of access to information and to media technologies⁴.

Media experience by way of language, images, drawings, books, theatre plays, etc. has indeed long contributed to shaping human reality. The sheer extent to which these media helped to form our reality/view of the world has, however, been virtually ignored in the teacher training system. The fact that and the means how “language” as a basic medium is instrumental in the establishment of reality, is only now entering subject-specific didactics. Similar considerations apply to the audio-visual media.

The process of mass communication through mass media has made it possible to transmit the same message to an infinite number of recipients over a geographical and/or temporal distance. With this, the media open up opportunities for global

¹Michael Byram Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. Strasbourg, Council of Europe, 2002, p.45

²Kramsch, C. Language and culture. Oxford: Oxford University Press, 199, p.304

³Graddol D. Media Texts: Authors and Readers (Language and Literacy in Social Context). Multilingual Matters, 1994, p. 84

⁴Burton G. Media and Society: Critical Perspectives. Open University Press; 2nd edition, 2010, pp. 89-91

communication, a cosmopolitan outlook and the ongoing development of democracy, yet they also harbor the danger of greater manipulation. The reality changed by and changing through the media is a challenge and an opportunity at the same time. Within the meaning of media policy knowledge, media education is a discourse not only on the causes, effects and types of media communication, but also on the various interests which determine the choice and content of information and the method of its communication.

Media competence includes not just the skills to handle the technical side but, even more, skills such as the ability to select, differentiate, structurize and recognize own needs, etc. It is in particular when using the so-called New Media that issues of individual and social relevance emerge in a media-education context which range beyond the mere use of the media for a specific field.

Media should enable pupils/students to manage in a world about which they are mostly informed by the media. They should be made to realize that the media contribute significantly to their political judgment. They should realize that the expansion of communication technologies provides more opportunities for humans to express themselves and participate in political life by “direct” democracy through the pressing of a button, and provides better political information, better information from government authorities, while at the same time they should find out that the communication media, through encouraging passivity, keep people from direct participation in political life, distract them from political conflicts and expose them to political manipulation from well-financed interest groups. They should learn how to use media to arrive at a critical judgment and thus strengthen their own competence for action. They should experience that the media create their own reality, not just as a mediator of fictitious worlds, but also in projecting an image of reality. Yet the pupils/students should realize that this managed reality cannot be neutral in its values. They should recognize the structure, design and effect of the various types of media, such as movies, transparencies, etc., and they should understand which content is chiefly transported by which media. They should be made aware that identical contents are presented differently and thus have different effects¹.

Media, namely media texts, make educational process innovative and informative and will contribute to the formation of future specialists’ foreign language communicative competence and their media literacy as well. At the modern stage teachers’ professional development has become the subject of increasing scientists’ attention².

The preconditions of the professionals’ formation and growth have been researched by V. Andrushchenko, V. Kremen, V. Ohneviuk and other scientists.

The aspect of applying media texts as the means of future teaching profession specialists’ foreign language communicative competence requires in-depth study.

Media text is the text of any media type or genre such as printed texts in the press, photos, audiovisual productions in cinema, on TV or their scenes, messages on radio, advertisements, labels of any product, text messages (SMS), multimedia messages (MMS), web pages, blogs, virtual photo albums etc. Topics and content of modern media texts are diverse. Media texts are designed for mass audience and this is the specific feature of them. Media texts have universal features: word, sound, visualization (film shots, photos, video plots)³.

David Probert defines media texts as any constructed media product or piece of communication, whether print or audiovisual, which can be analyzed and deconstructed⁴.

Media texts are traditionally divided into radio, television, newspaper and the Internet texts. Since media didactics is the part of general didactics, media texts can be one of the teaching aids of foreign language teaching within the courses “Foreign language”, “Foreign language (advanced study)”, “Practice of oral and written speech”, “Practical course of English”, which aim at developing students’ language, speech, sociocultural and multicultural competences of a foreign language acquisition within a specific topic. Teaching future primary school teachers a foreign language should ensure implementation of practical, educational, vocational, developmental objectives.

Texts are important as a result of their ubiquity and because there is widespread belief that they contribute to the production of our ‘common sense’ understandings of the world. As such, media texts are thought to affect, in a very real sense, the way in which we understand us/other and the way we lead our lives⁵.

One may start with media texts because they are a dominant feature of our environment – socially in terms of what we talk about; physically in terms of what we see on our streets; culturally in terms of the time we spend absorbing ideas from screens and pages. The presence of texts is taken for granted and may well be treated uncritically. They are commonplace in both domestic and public environments: music in a department store, or a television set left on at home. Media texts are constantly appearing and changing – street posters come and go. Media texts are continually being produced and renewed. Media texts intend to engage people, to convey some kind of information, and to produce reactions in their audiences which justify their continuing production.

Even when treated as part of the environment they can never be seen as passive in the way that the facade of a building or wallpaper is passive. They are active in their capacity to produce meanings in the minds of the audience. The production of meaning is what makes media study very important. We live by meanings. This production of meanings happens whether or not we engage intentionally with a text. Even when the text is attended to, there are meanings which the reader is conscious of, and yet other meanings which may be produced unconsciously. In this sense the reader of texts is not entirely in control of their engagement with the text⁶.

The text becomes an interesting place of engagement. Things happen through the text, not all of them predictable or manageable. What we call ‘the text’ is not a given thing with given meanings. It means different things to different people at different times. It

¹Buckingham D. Media Education a Global Strategy for Development. Paris, UNESCO, 2001, p.405

²Andrushchenko V. P. Reflections about education: Articles, essays, interviews 2008, p.819

³Fedorov A.C. Glossary of media education, media pedagogy, media literacy, media competence, M: MOO "Information for everyone", 2014, 64 p.

⁴Probert D. AS/level Media Studies Essential Word Dictionary. Hodder Education, London, 2005, p. 101

⁵Briggs A. Cobley P. The Media: An Introduction. Harlow: Addison Wesley Longman, 2002, p. 29

⁶Tolson A. MEDIAtions: Text and Discourse in Media Studies. Hodder Education Publishers, 1996, p.99

appears to have a material existence – the DVD, the magazine, even the broadcast live program. But actually it really exists in an immaterial form, in the mind, and only when it is seen, read or heard.

Brigs and Copley state that in a broad sense, in relation to the study of culture, anything may be described as a text if people can engage with it to produce meanings about themselves, their society and their beliefs. Yet media texts are objects produced with the explicit intention of engaging an audience. In some cases (movies in a theatre) they are transient. Even where they are permanent (e.g. a copy of a magazine), there is a kind of impermanence in the fact that they are continually being produced – the next edition, the next in the series. In this way, media texts comprise a torrent of materials and produce a flood of meanings. They are a moving target, and textual analysis is in some ways an attempt to stem that flow, and subject it to careful attention. Media texts also have a variety of forms both within media (publishing newspapers or novels) and across media (the front page of a website to the titles of a TV program)¹.

Graddol and Boyd-Barrett discuss the nature of text, its range and its materiality. They point out that, even in respect of the original definitions of text, an insistence on written forms excluded other, verbal forms and attributes – spoken and non-verbal. But then they also identify two kinds of materiality to the wider range of texts (including media). On one level they refer to ‘communicative artifacts’, to ‘commodities which can enter social and economic relations’; these could be DVDs. On another level they talk about ‘semiotic materiality’. In this respect Graddol and Boyd-Barrett argue that, however semiotics seems to be about immaterial meaning, in fact it is also about the material signifier. One might refer to the smile of the model on the magazine cover. This then leads on to immaterial factors².

Tolson talks more about the ‘reader’ of texts, and about the process of making sense of them: ‘meanings are derived from meaning systems to which everyone in our culture has access. The text itself works to structure these meanings’, but also the reader ‘comes to the text with all sorts of prior knowledge and expectations... The modern consumer of the media is a reader of many different kinds of text, which inter-relate and feed off one another’³.

Using media texts for formation of lingua-cultural competence, lecturers should base the educational process on such principles:

- the learning environment must be open, explorative and open-ended;
- the learning must be linked to the interests and aspirations of the future specialists;
- the young people must be involved in defining problems and missions;
- the learners must critically explore the knowledge available;
- the learners must interact with external experts and community resources in the learning process;
- the students must learn to organize, elaborate on and present the knowledge;
- the learning process should be product-oriented, as it offers the future specialists concrete, focused and practical perspectives in the learning;
- the learners should use a variety of expression forms along the process and when delivering the final outputs, as using different forms of expressions help the learners develop different forms of intelligences; the learning should be linked to real tasks, not to artificial or simulated tasks⁴.

Students are often fascinated by the details and "tricks" of production. It is important that the teacher keep in focus the relationship between the various aspects of production, and the other two broad areas of text and audience.

Thus, work with any media text consists of three main stages:

- the first stage involves preparatory work with the media text (brainstorming, predictions, vocabulary work etc.), motivation for further work with the media text, the formulation of communicative tasks;
- the second stage is the intensive work with the media text, in which students solve problems set in the above stage;
- the purpose of the third stage is to check the above communicative task and a critical analysis of the media text. This stage usually includes activities that should enable students to get a deeper understanding of the text⁵.

To achieve objectives of the class lecturers should realize what material according to the curriculum must be presented; what teaching aids, in particular media texts, should be used to arrange the activity in the class; what learning form is the best to achieve the objectives. It is obvious that the choice of professionally directed media texts will provide students’ future professional development as well. The tasks may be of different nature according to the various topics of classes. Here are some examples of tasks on the topic "Theatre and Cinema".

Example I. **Subtopic:** Invitation to the theatre; **Objectives:** to teach to understand and analyze the content of a billboard, to introduce new vocabulary on the subtopic, to develop dialogue speech skills; **Media aid:** theatrical billboards; **Procedure:**

1. Ask your students to complete the sentence Theatre is ...
2. Show a billboard you had or found in the Internet to your students and introduce new vocabulary on the subtopic (billboard, performance, to be in, to be on, to book tickets beforehand, a director, the House is sold out, to be a success).
3. Ask your students questions to check if they remember the expressions. What performance is on? When is it on? When does the performance start? Who is in? Who is the director of the performance? Do you need to book tickets beforehand? Why will you book tickets beforehand? 3. Pair the students and ask them to discuss the same questions to practice the vocabulary.
4. Ask the students to look at another billboard and analyze its content to identify the key information and predict the plot of the play using the new vocabulary.

¹Ibid 11 p. 54

²Ibid 5 p.84

³Ibid 12 p.94

⁴Fedorov A. Media Education for Future Teachers. Taganrog: Kuchma. 2007, p. 109

⁵Baranov O. Media Education in School and University. Tver State University, 2000, p.87

5. Encourage students to ask you questions on the content of the billboard to get the information about the venue for the performance, the date the play is on, the time the performance starts, the actors' names who are in, the director's name of the play etc.

6. Pair students and ask them to discuss the above information to make up a dialogue in which they invite their friend to the theatre and provide him / her with necessary information about the play.

7. Change the students' working pairs and supply them with one more billboard with the aim of practicing the vocabulary and dialogue speech. Give them the task to search for details about the performance, interest the friend in the show and suggest him / her going to attend it.

8. Get feedback from the students.

9. For the home assignment ask the students to find a billboard of the play in the Internet according to their interests and prepare a piece of information about the performance using the content of the billboard, be ready to get the information about the plays their friends want to see¹.

In case lecturers choose various learning forms, methods, technologies to deal with using media texts in the foreign language classes, they reach pedagogically justified objectives and also teaches students to think critically (analyze, synthesize, compare, evaluate, make decisions, express their opinions by means of a foreign language). As well as any other teaching aids the use of media texts is reflected in the opportunities of enhancement the quality of the foreign language communicative competence; visualization of phenomena, processes, event; the formation of students' cultural knowledge; formation of attention, memory, aesthetic taste, cognitive activity.

Authentic media texts (animated films, movies, television programs, videos, material of sites etc.), in addition to formation of foreign language communicative competence, develop critical thinking; develop skills of independent work; engage in the interactive learning; develop creative abilities. The use of media texts in foreign language class is appealing, interesting and didactically helpful for students' foreign language learning. We have investigated that different learning forms in the foreign language classes (independent learning, cooperative learning, self-organized leaning, game-based learning, creative learning - project work, portfolios, presentations etc.) using media texts will encourage the formation of both students' foreign language communicative competence and media literacy. We want to note that the procedure of work with media texts in practical classes relates to the procedure of organization of work with speech material (listening, reading, writing and speaking)².

The connection between text and meanings is also about the relationship between media and audiences, or between media and society. One kind of model tends to assume that the text is a vehicle for meaning. Early effects theory (the hypodermic theory), or deterministic media – society models, and at least some structuralist analysis, all assume that the text carries messages which are either conveyed into the consciousness of the audience and/or do something to the receiver. Another kind of model sees the text as a kind of stimulus at the interface between producer and audience. The stimulus may be designed to achieve certain kinds of response, yet may also achieve unexpected reactions. In this respect one may cite Barthes' notion of writerly and readerly texts. The readerly text is one in which familiar features make it 'easy' for the reader to make sense of it. It is undemanding. Barthes identifies a narrative feature of such texts – the hermeneutic code – which closes down the reader's ability to look for choices of meaning. Genre material, with its strong conventions, and assumptions about how it is to be understood, fits this version. The writerly text is one in which conventions and predictability do not figure so boldly, and the text may stimulate reflection and alternative meanings for the reader, who in effect becomes a writer of meanings³.

A third model is one in which the text is seen as a kind of booty to be plundered by the reader. Meanings are there for the taking. This kind of audience-centered and postmodern analysis is represented by writers such as John Fiske and Henry Jenkins. Clearly it is reasonable to assert that meanings are ideas which exist only in the minds of people – producers or audiences. But what kinds of meanings appear in the reader's mind, and why, is another matter. On the one hand, texts are organized, in various ways for various reasons: so it is not possible to argue that they are neutral goods with which readers can do anything that they please. On the other hand, texts are not so absolutely predictive, and audience members not so lacking in the capacity for critical interpretation, that text makers can produce any kind of meaning or interpretation and impose it. It would seem that a dynamic model is the most plausible one. Some texts for some audience are more able to determine meaning outcomes than others.⁴

Though it is emphasized that media education is concerned with teaching and learning about the media but not through them, we may claim that learning with media makes the educational process innovative, informative, fruitful and creative because they offer rich access to all sorts of creative tools, language of native speakers, their traditions, customs, manner etc.

Summarizing we can note that it has become obvious that the use of media texts as a teaching aid of formation of lingua-cultural communicative competence in the foreign language classes is not only the requirement of the contemporary time, but also the effective component of educational process. Systematic work with media texts contributes to the development of professional and media competent specialists. Media aims at developing both critical understanding and active participation. It enables young people to interpret and make informed judgments as consumers of media; but it also enables them to become producers of media, and thereby to become more powerful participants in society.

¹Fedorenko Y.P. The forming of senior pupils' communicative competence in the process of learning of foreign language: synopsis of PhD thesis in pedagogic sciences: 13.00.09 "Training Theory" / Y.P. Fedorenko. - Lutsk, 2005, 22 p.

²Jenkins H. Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture (Studies in Culture and Communication) Routledge, 1992, p. 10

³Barthes R. Understanding Text, John Hopkins University Press, 1992, pp.5,6

⁴Fiske J. Television Culture Studies in Communication, Methuen, 1987, p.10

Vardouhi Gabrielyan

Senior lecturer of English language department, ArSU

CONCEPT “FAMILY” IN THE ARMENIAN CULTURE

The article deals with the study of the concept ‘family’ in the Armenian culture in the frame of two modern linguistic disciplines: linguistic cognitology and linguistic culturology. The article considers some theoretical issues concerning the term ‘concept’. It lists national characteristics of an Armenian family resulting from etymological analysis of the Armenian word ‘family’ and its semantic structure. It also discusses the functions of the family, social and cultural norms of reproduction, relations between the concepts marriage and family, family and the state, the role of the family in the Armenian culture.

Key words: concept, linguistic culturology, linguistic cognitology, family institution, the key word of concept, etimological reconstruction, semantic analysis, gender role, abolition of the family.

Վարդուհի Գաբրիելյան

ԱՐՊՀ, անգլերեն լեզվի ամբիոնի պրոֆ. դասախոսի պ.

ԸՆՏԱՆԻՔ ՀԱՍԿԱԳՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՍԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում քննարկվում է ընտանիք հասկացությունը հայկական մշակույթում երկու ժամանակակից լեզվաբանական գիտական ճյուղերի՝ իմացաբանական լեզվաբանության և մշակութային լեզվաբանության շրջանակներում: Հոդվածում քննարկվում են որոշ տեսական հարցեր <<հասկացություն>> տերմինի հետ կապված: Թվարկվում է հայ ընտանիքին բնորոշ ազգային գծերը՝ էլնելով հայերեն <<ընտանիք>> բառի ստուգաբանական վերլուծությունից և նրա իմաստային կառուցվածքից: Այն նաև քննարկում է ընտանիքի ֆունկցիաները, հասարակական – մշակութային նորմերը, ամուսնություն և ընտանիք, ընտանիք և պետություն հասկացությունների կապը, հայ ընտանիքի դերը հայկական մշակույթում:

Բանալի բառեր՝ հասկացություն, մշակութային լեզվաբանություն, իմացաբանական լեզվաբանություն, ընտանիք հասկացության բանալի բառը/բառերը, ստուգաբանական և իմաստաբանական վերլուծություն, գենդերային դերը, ընտանիքի պարզեցումը:

Вардуй Габриелян,

Ст. преподаватель кафедры английского языка, АргУ

ПОНЯТИЕ “СЕМЬЯ” В АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье исследуется понятие “семья” в армянской культуре с точки зрения двух современных лингвистических дисциплин: когнитивной лингвистики и лингвокультурологии (лингвистической культуры). Статья рассматривает некоторые теоретические проблемы относительно термина “концепт”. Перечисляются национальные особенности армянской семьи, следуя этимологическому анализу армянского слова “ընտանիք” и его семантической структуре. В статье рассматриваются функции семьи, социально-культурные нормы, ее воспроизводство, соотношение понятий брака и семьи, отношение семьи и государства, а так же роль и значение семьи в армянской культуре.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, институт семьи, ключевое слово или слова концепта, этимологический и семантический анализ, гендерные роли, упразднение семьи.

Նվիրում եմ մորս, ի դեմս նրա՝ բոլոր հայ մայրերին:

The term ‘concept’ is widely used in various fields of linguistics. In modern linguistics the problems of analysis of particular concepts are so difficult and varied that they demand constant and deeper intrusion into its nature.

Nowadays concept studies are extensively carried out in the frame of two modern linguistic disciplines: linguistic cognitology and linguistic culturology.

Linguistic cognitology as an independent field of the modern linguistics has risen from cognitology which deals with cognition (from the English word “cognition” meaning *knowledge*, the process of getting knowledge); the linguistic cognitology deals with cognition on the basis of the language.

Note: At the present time the concept is the key notion of cognitive linguistics. *Իմացաբանական լեզվաբանություն* (Cognitive linguistics: movement in linguistics, nascent from the 1980s, emphasizing the continuity of language with the workings of the mind in general and seeking to ground a theory of language in accounts of cognition. Thus opposed especially to structuralist schools, including that of

*N.Chomsky, which stress the autonomy of linguistics. Leading proponents include R. W. Langacker and G.P. Lakoff, both advocates, in their early careers, of Generative Semantics.*¹

Linguistic culturology concerns the study and description of interrelation of language and culture, language and ethnos, language and national mentality. It became an independent field of linguistics in the 90s of the 20th century.

Despite concept is the main category of linguistic cognitology and linguistic culturology its definition and interpretation in the frame of these disciplines are different.

According to linguistic cognitology concept is “a discrete mental category with a relatively organized interior structure”. Concept is the result of cognitive activities of a person and society. It provides complex information of a reflected subject or event and represents the interpretation of this information in the public consciousness and the society’s attitude to this event or subject.²

According to linguistic culturology concept is considered to be the component of the culture. Concept is a relative mental category striving to complex studying language, consciousness and culture. The lingua-cultural concept differs from other mental structures with axiological element. It means if a native speaker can say about a cultural phenomenon that it is *good (bad, interesting, boring, etc.)* this phenomenon forms a concept in this culture. Lingua-cultural concept takes place in the individual and public consciousness. It has a three-component structure comprising of notional and imagine elements alongside with axiological one. Notional element is the linguistic denoting of the concept, its description and definition. Imagine element is seeable, acoustical tactile, gustative characteristics of the subject and events reserved in our memory.³

According to cognitologists the content of a concept can be found by linguistic methods, in particular by analysis of the semantic structure of the linguistic sign nominating the concept.⁴

From perspective of linguistic culturology it is important to find out the peculiarities of a concept in synchrony and diachrony. G.G. Slishkin notes: “to find out the content of any axiological/valuable concept of an epoch it is necessary to study not only the circumstances of this epoch but the evolution of this value in the culture of a nation.”⁵

To call something a concept means to pose the problem: to reconstruct the meaning of something for a particular spiritual culture. Considering, for example, the question of the concepts of family, love, beauty, truth, bread, friendship, etc, one tries to reconstruct that essence, which in usage is behind the words family, love, beauty, truth, friendship, etc.

The social sciences include many concepts that are basic to the understanding of the subject matter. Some of these concepts are defined differently and measured differently by social researchers, such as those concerning socioeconomic status. Others are defined and measured in a fairly consistent way across studies and over time. The latter concepts usually follow previous usages either because of research tradition or because of limitations in the collection of data, race, perhaps being an example.

Y. S. Stepanov defines the concept as follows: The concept – is like a bunch of culture in human consciousness in the form of what culture is a mental world of man. And on the other hand, the concept – is that by which a person – ordinary person, not “the creator of cultural values” – himself enters in the culture, and in some cases affects it.⁶

S.A. Askoldov, who one of the first referred to the study of concepts, considered the concept “mental entity that replaces in the mental activity a lot of objects of the same kind”. He further said that “one should not, of course, think that the concept is always a replacement of real objects. It may be replacement of different kinds.”⁷

I.A. Sternin and Z. D. Popova define the concept as a complex mental entity which is in the process of mental activity. The presence of a linguistic expression for the concept, its regular verbalization support the concept stability, study state, make it well known (because the meanings of words which is transmitted, are well known, they are interpreted by native speakers, recognized in the dictionaries).

A key concept in the social, and especially in demography and sociology is that of *the family*.

The *family* is regarded as a major social institution and locus of much of a person’s social activity. It is a social unit created by blood, marriage and adoption, and can be described as nuclear (parent and children) or extended (encompassing other relatives). The term family also represents a social group containing at least one-parent child relationship as the family group is organized and governed by social norms.

The concept ‘family’ in the Oxford dictionary has the following meaning:

a) *a group consisting of one or two parents and their children* (i.e. the term nuclear family can be defined simply as a wife/ mother, a husband/father, and their children).

b) *A group consisting of one or two parents, their children and close relatives* (i.e. the term extended family can be defined simply as a wife/ mother, a husband/ father, their children, and other close relatives).⁸

However, this straightforward structural definition is surrounded by a cloud of ambiguity and controversy.

The nuclear family is universal- found in every known human society. All societies have a concept of extended family. Its relative importance, structure, and functions, however vary according to the particular culture.

¹ Mkhitarian Yelena, Chubaryan Astgik, *Theoretical English Grammar/ seminars/* Yerevan, State University, 472p.

² Popova, Z.D., *Outline of Linguistic Cognitology,* Popova, Z.D., Sternin, I.A., Voronezh, 2001, 125p.

³ Karasik, V.I., *The Basic Characteristics of Lingua-cultural Concepts/* Karasik, V.I., Slyshkin, G.G., *Anthology of the Concepts,* Volgograd Paradigma, 2005-v.1.-p.p. 13-15

⁴ Popova, Z.D., *Outline of Linguistic Cognitology,* Popova, Z.D., Sternin, I.A., Voronezh, 2001, 125p.

⁵ Slyshkin, G.G., *Concept ‘honour’ in the American and Russian cultures (on the basis of dictionaries), Cultural Concepts,* Volgograd-Arkhangelsk; Peremena, 1999, p.p. 54-60.

⁶ Степанов, Я. Я. С., *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования,* 1997 - 824 стр.

⁷ Аскольдов, С.Ф., *Концепт и слово. Русская словестность. Теории словестности и структура текста. Антология,* М. Академия, 1997- 267 -279 ст.

⁸ Hornby, A.S. *Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English,* Oxford University Press, 2000, 419 p.

Most commonly a concept finds its expression in the language by means of a word denoting the content of the concept completely and adequately and get the status of the name of the concept. The concept 'family' in Armenian culture is represented by the key word ընտանիք – ընդ + տանիք = ծուխ, երդիկ , օջախ:

1. գերդաստան (ծողովորդախոսակցական), ընտանեկան հարկ, ընտանեկան օջախ ամուսնական կապով կամ արյունակցությամբ միասին ապրող հարազատներ,

2. Մարդ ու կին , ամուսնական զույգ,¹

3. **ընտանիք—ընդ** նախդիր +**տուն** արմատ և **ք** ածանց, որը ժամանակին գրաբարային հոգնակերտ էր: **Ընտանիք** — ա) միասին բնակվող մարդկանց խումբ, որը կազմված է ամուսնուց, կնոջից, երեխաներից և այլ մերձավորներից, գերդաստան, բ) տղամարդու համար իր կինը և զավակները, գ) տոհմ, ցեղ, ազգատոհմ, դ) մարդ ու կինը: ²

Traditionally *family* is a universal concept presented in cultures of all nations. The concept *family* is metaphorically represented through such concepts: *marriage, parents, children, love, love of a mother, love of a father, love of a son/daughter, devotion, trust, happiness, respect loyalty, strength, cooperative attitudes within the family group, etc.*

The concept correlates with more than one word. The analysis of synonyms of the key words allows finding out different signs of the concept by means of juxtaposition of the key word to its synonyms.³ For example family = home; in Armenian-ընտանիք = օջախ, ծուխ, երդիկ:

The concept *family* can also be represented by the following grammar categories:

a) verb: to feed (*կերակրել*) to keep a family (*ընտանիք պահել*), to support a family (*պաշտպանել, օգնել ընտանիքին*), to take care of a family (*հոգալ ընտանիքի մասին*), to marry (*ամուսնանալ*), to have a large / small family (*ունենալ մեծ/փոքր ընտանիք*, etc.

b) name of an action: keeping a family (*ընտանիք պահելը*), family institution (*ընտանեկան ինստիտուտ*), a sense of duty (*պարտականության զգացում*), etc.

c) a noun: a wife (*կին ամուսին*), a husband (*ամուսին*), a woman (*կին*), a man (*տղամարդ*), a son (*որդի*), a daughter (*դուստր*), a child (*երեխա*), children (*երեխաներ*), etc.

d) adjective: domestic (*ընտանեկան*), family (*ընտանեկան, տոհմական*), maternal (*մայրական*), paternal (*հայրական*), etc.

The term *extended family* has been applied to the kinship network of social and economic ties composed of the nuclear family (*parents and children*) plus other, less immediate, relatives.

It is generally assumed today that the modern family has undergone significant transformations in its structure. Social changes have contributed to a sharp reduction of the percentage of classical 'traditional families' principally 'typical' families, principally 'nuclear' families. There are childless families, other family configurations, and quasi-family units based on non-marital cohabitation. Bane disagreed with that and pointed out that *family* sizes were getting smaller and mobility was splitting up some families, but the family remained as a functional social institution.⁴

Emigration, the process of leaving one's country of origin, also influences the family life. And here it is vital to keep the strength of the family. David R. Mace states, "Nothing in the world could make human life happier than to greatly increase the number of strong families, ". Family strengths are those relationship qualities that contribute to the emotional health and well-being of the family. Families who define themselves as strong commonly they say they love each other, find life together satisfying, and live in happiness and understanding.⁵

Decision making is also one of the terms (one of the concepts) used to describe the process by which families make choices, determine judgments, and come to conclusions, that guide behaviours. That process is called family decision-making implies that it requires more than one member's input and agreement (Scanzoni and Polonko, 1980) ⁶.

The family is generally recognized as an element of a broader kinship network that links ancestors and descendants of a person (the best example of it is the symbol of Artsakh (Nagorno Karabakh) 'Grandfather and Grandmother'.

The family (with its individuals) and the culture is a complex set of relationships. On the one side, the family individual determines its culture, on the other; it is determined by its culture.

The family is part of the cultural change. Each nation has its own character. The French are not like the English, and the Dutch not like the Germans, the Armenians are not like the Georgians and so on. However, the concept 'family' traditionally is the same in all nations.

In his book "The History of Human Marriage" E. Westermarch defined marriage as 'a more or less durable connection between male and female lasting beyond the mere act of propagation till after the birth of the offspring'. The result of marriage is the formation of family, and according to Coser the family consists of husband, wife, and children born in their wedlock, though other relatives may find their place

¹Սուրբիայան, Աշոտ, *Հայոց լեզվի հունանիշների բառարան*, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, 2003, 1237, 32 էջ

²Աճառյան, Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն, 1979, 714 էջ

³Popova, Z.D., Sternin, I.A., *The Semantic-cognitive Analysis of the Language*. Monograph, Voronezh, Istok, 2007, 24 p.

⁴Bane, Mary, *Here To Stay: American Families in the Twentieth Century*. New York: Basic Books, 1976, 76 p.

⁵<http://family.jrank.org/pages/596/Family-Strengths.html>

⁶<http://books.Google.am/books?isbn=0415966671> *International encyclopedia of adolescence: A.J. index. Jeffry Jensen Arnett. 2007.*

close to this nuclear group; and the group is united by moral, legal, economic, religious, and social rights and obligations (*including sexual rights and prohibitions as well as such socially patterned feelings as love, attraction, piety, and awe*). (Coser,1964)¹

As marriage was recognized as a matter of some importance, the entering into it came, like many other significant events in human life, to be celebrated with certain-‘ceremonies’. Very commonly it is accompanied by a wedding feast. It was natural (and nowadays is being continued) that a religious character should be given to nuptials, as well as to other events of importance by the evoking of divine help for the future union, i.e family.

Civil laws recognize marriage as having social and political status. Christian theology affirms the secular status of marriage, but additionally views it from a moral and religious perspective that transcends all social interests. (*Note: Among primitive men marriage was, of course contracted without any ceremony, whatever and this is still the case with many uncivilized peoples (e.g. Eskimos).*)

Marriage is honored among Christians and throughout the Bible. Christians believe that marriage is considered in its ideal according to the purpose of God. According to Genesis, marriage was instituted by God in the Garden of Eden.

The Lord God said, "It is not good for the man to be alone. I will make a helper suitable for him." So the Lord God caused the man to fall into a deep sleep, and while he was sleeping, he took one of the man's ribs and closed up the place with flesh. Then The Lord God made a woman from the rib he had taken out of the man, and he brought her to the man. The man said,

*"This is now bone of my bone
and flesh of my flesh;
she shall be called 'woman',
for she was taken out of man.*

For this reason a man will leave his father and mother and be united to his wife, and they will become one flesh."

The biblical picture of marriage expands into something much broader. Marriage is a lifelong contract... "By law a married woman is bound to her husband as long as he is alive..." (Romans 7:1-3).

Divorces are too easy to get. At every wedding ceremony the couple should remember: "I hate *divorce*," says the Lord God of Israel, "and I hate a man's covering himself (or his wife) with violence as well as with his garment," says the Lord Almighty.

So guard yourself in your spirit, and do not break faith. (Malachi 2:16)

Որովհետև ես ասում եմ ապահարզանը, ասում է Բարսայեյի Տեր Աստուածը. Եւ նա ծածկում է ոճիրով իր հանդերձը, ասում է Զօրաց Տերը. Ուրեմն զգուշացէք ձեր անձերի մասին եւ անհաւատարիմ մի լինէք: (Մաղաքիա 2:16)²

In some traditional Christian weddings the groom and the bride take turns to read a wedding vow like this:

"I (name),take you,(name), to be my (wife/husband);to have and hold , from this day forward, for better, for worse, for richer, for poorer, in sickness and in health, to love and cherish, till death do us part."

In Armenian Apostolic church the priest says,"Որոյակ, կը խոստանաս բոլոր պարագաներուն մեջ մինչև մահ տեր ն պաշտպան ըլլալ այս օրիորդին, որ կինդ պիտի ըլլայ /տեր եւ հնազանդ ըլլալ այս պարոնին,որ ամուսինդ պիտի ըլլայ, եւ հավատարմութեամբ սիրել զայն..."³

Marriage is a lifelong contract. ... "by law a married woman is bound to her husband as long as he is alive..." (Romans 7:1-3)⁴

Christian wedding vows are not only promises made between couples, but also a covenant made with God as well. Historically marriages were arranged by the couple's parents (Dzeron 1938/1984) Family marriage traditionally was between two families as well as two individuals, within mutual social obligations. Following World War II, marriage partners began select one another. Although the choice of a spouse is ultimately their own, many men and women still listen to advice from their parents and respected elders. Besides, as to the Armenians, the biblical picture of marriage and family expands into something much broader as we are surrounded largely by Muslim countries. Living at the crossroads of competing civilizations, Armenians were perpetually overrun by powerful outside groups. For centuries they have struggled to maintain their unique identity while living side by side with other people they considered outsiders at best, or, more often, enemies.

School textbooks often quote the great Armenian writer Muratsan's words,« Ազգերի գորությունը ընտանիքների մեջ է:Զորավոր է այն ազգը, որ ունի գորավոր ընտանիքներ.սիրով, միությանը, առաքինի եւ հավատարիմ կենակցությամբ ապրող ընտանիքներ:», Ruben Sevak's saying,«Առողջ տեր, առողջ սեր».

In Armenia, family is seen as the foundation and core of society. In Armenian national mentality it has traditionally been perceived as being the highest value in its capacity as an intermediary, situated between the individual and the state. In the absence of statehood, the concept 'Nation-as-a- Family', a *sui generis* 'familism', has evolved in Armenian society. A history replete with war, invasion, massacre, genocide and natural disasters shaped the Armenian family into a basic unit for viability and self – preservation. Family and kinship networks continue to be vitally important, not only for career advancement but also for physical survival.

Besides mixed families are a very painful question-a very real problem not only in diaspora but in

Armenia as well. That's why the cement of especially diaspora life is the *family* within which some connection to being Armenian is established and nurtured.

Because of selective abortion in Armenia another problem is the birth of girls which is less than the birth of boys. (100-114)

¹[http:// books. Google.am/books?isbn= 0415966671](http://books.Google.am/books?isbn=0415966671) *International encyclopedia of adolescence: A.J. index. Jeffrey Jensen Arnett.2007.*

² The Holy Bible, *New International Version, International Bible Society, Colorado Springs, Colorado, USA, Published in association with Hodder & Stoughton, London Sydney Auckland Toronto,1984*

³ [tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hask%20Ant/2012/2012\(8\).pdf](http://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Hask%20Ant/2012/2012(8).pdf)

⁴ The Holy Bible, *New International Version, International Bible Society, Colorado Springs, Colorado, USA, Published in association with Hodder & Stoughton, London Sydney Auckland Toronto,1984*

The pre-Genocide family in historic Armenia has been portrayed as patriarchal, patrilineal, patrilocal, and patrilineal (see Bamber 1986-1987). Power and authority rested in the hands of the male elders of the family. A child's welfare was the responsibility of his/her father's family. An Armenian father passed on his identity to his children, irrespective of their mother's ethnic background. In addition, children inherited the material and nonmaterial assets that their families enjoy.¹

Armenian men and women remember matriarchal grandmothers dominating their images of their childhood. The Armenian grandmother continues to be a source of inspiration and prominent subject matter in the prose and poetry of Armenian authors. Gourgen Mahari in his autobiographical novel <<Մանկություն>> (Childhood) remembers: <<Մայրս ինձ համար Անուշ (mother's name) էր, տատս՝ մայրիկ, նրանց տունը՝ մայրիկենց տուն>>:

Or : Տատիկս էլէլ, չոքէլ լուսնի դեմ
Աղոթք է անում
Եվ աղերսում է նա ինչ որ մեկին,
Չգիտեմ, թե ում...
...Լուսնի դեմ չոքէլ, աղոթք է անում
Ձեռքերը սրտին,
Մակայն ոչ մի կերպ էս չեմ հասկանում
Խոսքերն իր խրթին:²

The traditional Armenian family consists of several families built around parents and grandparents. During the 19th century Armenian families usually have five to ten children, now they typically have only two or three. During the past century the number of extended families dwelling in the same residence decreased. Nuclear families now tend to live in separate homes. The estimated age of a newly wed couple is 21-25 for the woman, 28-30 for the man. This age increases among individuals who pursuing higher education; social factors, war, etc. The family life is greatly influenced by the globalization. Divorce and separation are new phenomenon for our nation.

However, kinship relationship among Armenians remain very close. Among all types of influences, the family has always had the greatest impact on young Armenian's developing identity. For Armenians family is not simply a social group or a social institution, *it is an all-encompassing structure*. Armenians take pride in their family cohesiveness, discipline, and strict moral standards.

Family (all kin and kinsmen) honour is very important. Cultural, social, and political values are transmitted to young people via parents and family. The family teaches young people to stand up for Armenian nationality. Most families want to show the world that Armenians are able to survive as an independent nation.³

Many Armenians follow a traditional cultural beliefs and practices. As it was mentioned the traditional culture is patriarchal. The father of the family is expected to fulfill the material needs of the household. Major economic decisions (e.g. buying a car, a flat, etc), banking, household repairs are his domain.⁴

The role of mother in the Armenian family is great. Above all mother plays a crucial role in shaping her children. The mother is the symbol of security and identity for the whole society.

Garegin Nzedeh said, <<Նա կոչված է իր երեխայի դաստիարակության միջոցով կառուցելու իր ցեղի ապագան: >>.

Or, Paruir Sevak's poem "Mother's Hands" <<Մոր ձեռքերը >>
Այս ձեռքերը՝ մո՛ր ձեռքերը,
Հինավուրց ու նո՛ր ձեռքերը...
Ինչե՛ր ասես, որ չեն արել այս ձեռքերը...
Պսակվելիս ոն՛ց են պարել այս ձեռքերը՝
Ի՛նչ նազանքով,
Երազանքով:
Ինչե՛ր ասես որ չեն արել այս ձեռքերը...
Լույսը մինչև լույս չեն մարել այս ձեռքերը,
Առաջնեկն է երբ որ ծնվել,
Նրա արդար կաթով սնվել:
Ինչե՛ր ասես, որ չեն արել այս ձեռքերը...
Երկինք պարզված պուն են դառել այս ձեռքերը,
Որ չփվի իր տան պունը՝
Որդին կովից դառնա տունը:
Ինչե՛ր ասես որ չեն արել այս ձեռքերը...
Մինչև տատի ձեռք են դառել այս ձեռքերը,
Այս ձեռքերը՝ ուժը հատած,

¹<https://books.google.am/books?isbn=1134076762> Armine Ishkhanyan, *Democracy Building and Civil Society in Post Soviet Armenia*. 2000.

² Մահարի, Գ. *Երկերի Լիակատար ժողովածու*, հատոր 4. *Մանկություն: Պատանեկություն: Երիտասարդության սեմին: Երիտասարդություն*, Երևան, 2015, 576 էջ:

³Sabinina, E.A., *Family in the Arab Culture*, Issues of Linguistic and Literary Studies, Academic Journal Astrakhan State University, 2009 N2 p.p.16-20

⁴ www.hyeetch.nareg.com.au/Armenians/family.htm/ Shogher Markaryan, *HyEtch- The Armenians, -The Armenian Family*.

Բայց թոռան հետ նոր ուժ գտած...
 Քար են շրջել, սար են շարժել այս ձեռքերը...
 Ինչե՛ր, ինչե՛ր շարժեն այս ձեռքերը՝
 Նու՛րք ձեռքերը,
 Սու՛րք ձեռքերը:
 ...Եկեք այսօր մենք համբուրենք որդիաբար
 Մեզ աշխարհում ծնած- սնած,
 Մեզ աշխարհում շահած-պահած,
 Մեզնից երբեք չկշտացած,
 Փռչի սրբող, լվացք անող,
 Անվերջ դատող, անվերջ բանող
 Ա՛յս ձեռքերը,
 Թող որ ճաքած ու կոշտացած,
 Բայց մեզ համար մետաքսի պէս
 Խա՛ւ ձեռքերը... ¹

The mother of the family has the responsibility of daily cooking and cleaning, and raising the children. These tasks are strictly reserved to females, even if the woman is actively pursuing a career or running a business. Armenian mothers closely watch and constantly provide care/ food to their children.

The kitchen is the woman's kingdom (...and prison...).

When the man comes from work, the meal is expected to be ready, even if the wife was also working and then had to pick up the kids from school or kindergarten. The Armenian man is an excellent food critic; he will know which dish his mother made better than his wife, and will not be shy in comments. An Armenian woman is judged by her cooking. No Armenian woman will allow any other woman to cook in her kitchen. Even if she has 30 guests for supper, she is the only one that knows how to work her stove...

The mother takes all the doctor's appointments for the husband; the man doesn't need to see a doctor until very sick. The woman gets health information from friends and siblings. She tries to treat herself or tough it out. A woman's prestige is increased when she is obviously sick but doesn't consult a doctor and continues to take care of the others.²

In Armenian families children are the center of the attention. They are raised mainly by their mother, but also by their grandmother and aunts. At birth, children receive gifts, mainly jewellery (holly crosses, gold medallions, clothes, etc). The first male child often is named after his grandfather, the same way may go for the first female child.

A lot of families keep a very tight control on their teenage sons and daughters. But sometimes the boys can do as they please, go where they want and even take the car... Teenage girls are invited to participate in household chores, taking care of younger siblings, and get praised for doing so. Teenage boys come in hungry from school and expect food to be ready. They are taught to be entirely dependent on females for every day activities: they will never learn to cook, do the dishes, do the laundry, buy their underwear or go for groceries.

Young adults live at their parent's home until marriage. In any families the ancient tradition of looking for a wife still prevails. Parents mostly prefer their future daughter-in law to be an Armenian as mixed types of family are increasing in which Armenian mentality is slowly being lost. Married couples remain close to their families, and the husband's mother still has authority in the family. A man's elderly parents can live in the household. An Armenian family will try to avoid placing elderly family members in public care.

The families of Artsakh (Nagorno Karabagh) and those of the Diaspora are very similar to those in Armenia with regard to their structures, family values, and methods of child raising. (Jeshmaridyan 1995-1999)³

The study lets us conclude that in the history of any culture, the problems concerning human relationships, such as family, love or friendship, etc., played and still play an important role. The humanity still considers 'family' phenomenon as the universal value which could make human life happier. The family is generally regarded as a major social institution and locus of much of a person's social activity. It is a social unit created by blood, marriage, and can be described as nuclear (parents and children) or extended (encompassing other relations)

Family is understood in the consciousness of Armenian society as a solid group of people with a valuable component assistance, cooperation, responsibility. Family takes a great part in the system of Armenian cultural values. Despite traditionalism of Armenian society nowadays the concept 'family' (ընտանիք) undergoes some changes. (*The concepts don't have a constant structure. The changeability is one of the basic characteristics of a concept*). It is generally assumed today that modern family has undergone significant transformations in its structure. For example the number of nuclear, even mixed families have increased, the woman now has more opportunity to study, to get profession, to find her place on the labour market alongside with the man, etc.

Besides modern means of communications, the Internet informs Armenians of values and morality of western countries, which gradually penetrate into not only Armenian but other nation's cultures.

But it is still of primary importance for us to be faithful to interest to our family, to carry out obligations and duties despite the size and type of the family. Family for us is a solid group of members who are always ready to help one another. Family is the basis of any nation and its culture.

¹ Պարույր Սևակ, *Մոր ձեռքերը*, Սովետահայ պոեզիա, Քրեատոմատիա, ԵՊՀ, Երևան, 1986, 900-901 էջ

² [www.hyetch.nareg.com.au/ Armenians/family.htm/](http://www.hyetch.nareg.com.au/Armenians/family.htm/) Shogher Markaryan, *HyEtch- The Armenians,-The Armenian Family*.

³ [http:// books. Google. am/ books? isbn= 0415966671](http://books.google.am/books?isbn=0415966671) *International Encyclopedia of Adolescence: A.J. index. Jeffry Jensen Arnett.2007.*

Нарине Дурасян
Арцахский государственный университет
 к.п.н.; старший преподаватель

КРИТЕРИАЛЬНО-УРОВНЕВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Статья посвящена рассмотрению критериально-уровневой характеристике организации самостоятельной работы студентов при изучении иностранным языкам в неязыковом вузе. Учитываются новые парадигмы высшего образования, направленные на подготовку специалистов высокого уровня, а также принимаются во внимание существующие проблемы: недостаток аудиторных часов и не всегда достаточный уровень владения иностранным языком на момент поступления в вуз.

Рассматриваются различные подходы к оцениванию компетентностей, анализируется использование форм, методов и средств оценивания, обосновывается выбор критериев, показателей и индикаторов уровня сформированности социальной компетентности студентов.

Ключевые слова: мультимедийные средства; мотивация; оценивание; компетентность; социальная компетентность; уровень; критерии; показатели.

Նարինե Դուրասյան
ԱրՊՀ, մ.գ.թ., ավագ դասախոս

ՈՉ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՕՏԱՐ ԼԵՂՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ԿՐԻՏԵՐԻԱԼ ԶԱՊԱՆԻՇԱՅԻՆ ԲՆՈՒՅԹԸ

Հոդվածը նվիրված է ոչ լեզվաբանական բուհերում ուսանողների օտար լեզուների ինքնուրույն ուսումնասիրման չափանիշային-աստիճանական բնութագրությանը: Հաշվի է առնվում նոր նմուշացանկերը՝ ուղղված բարձր կարգի մասնագետների պատրաստմանը, ինչպես նաև ուշադրություն է դարձվում գոյություն ունեցող խնդիրներին՝ լսարանային ժամերի քչությանը եւ բուհ ընդունվելիս օտար լեզվին ոչ բավարար տիրապետելը:

Քննության է առնվում տարբեր մոտեցումներ՝ լիարժեքության գնահատում, տարբեր ձեւերի օգտագործում, մեթոդներ ու միջոցներ, հիմնավորվում է ցուցանիշների ընտրությունը եւ ուսանողների սոցիալ-իրավասության ձեւավորման աստիճանը:

Բանալի բառեր՝ փոքրմեդիական միջոցներ, մոտիվացիա, գնահատում, կարողություն, սոցիալական կարողություն, մակարդակ, չափանիշներ, ցուցանիշներ:

Narine Durasanyan
Ph.D., senior lecturer, ArSU

CRITERION-REFERENCED ORGANIZATION OF INDIVIDUAL ACTIVITY OF STUDENTS STUDYING FOREIGN LANGUAGE AT NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

The article considers the criterion-referenced organization of individual activity of students studying foreign language at non-linguistic university. Taking into account the new higher education paradigm aimed at training high-level professionals, as well as taking into account existing problems: lack of class hours and the level of foreign language proficiency are not always adequate at the time of admission to the university.

Various approaches to the assessment of competences are regarded, the usage of assessment forms, methods and means is analyzed; the choice of social competence level criteria, indexes and indicators of the students social competence level assessment is justified.

Key words: multimedia, motivation, assessment, competence, social competence, partial competence, level, criteria, indexes, indicators.

В конце XX-начале XXI века произошло развитие профессионально-ориентированных языков, обусловленное стремительной эволюцией науки, промышленности и общества в целом. Новым подходом в преподавании иностранных языков содействовал Совет Европы-организация, отвечающая за культурное и просветительское сотрудничество европейских стран, которая рекомендует осуществлять подготовку специалистов со знанием иностранного языка на функциональном уровне с учётом конкретной специальности и условий, в которых предполагается использовать полученные знания навыки и умения.

Новые цели и задачи высшего образования отражены в международных и национальных документах и их, в общем, можно свести к следующему:

- развитие культуры личности, понимаемой в самом широком смысле этого слова - от культуры межкультурного общения;

- реализация творческого потенциала личности обучаемого посредством развития осознания собственной ответственности за выбор, целей, методов и темпов своего обучения в вузе;
- формирование потребности самообразования, понимание необходимости непрерывного автономного пополнения знаний и их практического применения в силу диктата информационной революции;
- организация обучения на интерактивной основе.

Сказанное нормативно зафиксировано в новой концепции обучения иностранному языку в неязыковом вузе, где подчеркивается, что «иностраный язык является неотъемлемым компонентом профессиональной подготовки современного специалиста любого профиля»¹.

С целью конкретизации данного положения в государственном образовательном стандарте высшего профессионального образования особо подчеркивается, что выпускник «должен владеть профессиональными компетенциями в переводе оригинальной технической литературы по специальности, в чтении лекций и докладов, написании научных статей на иностранном языке», а также должен быть «способен продолжать образование и профессиональную деятельность в иноязычной среде»².

В соответствии с содержанием данных направлений разработаны также итоговые требования предъявляемые к студентам в конце обучения³.

- владеть навыками разговорно-бытовой речи (нормативным произношением и ритмом речи и применять их для повседневного общения);
- понимать устную (монологическую и диалогическую) речь на бытовые и специальные темы;
- активно владеть наиболее употребительной (базовой) грамматикой и основными грамматическими, явлениями характерными для профессиональной речи;
- знать базовую лексику общего языка, лексику, представляющую нейтральный научный стиль, а также основную терминологию своей широкой и узкой специальности;
- читать и понимать со словарём литературу по широкому и узкому профилю специальности;
- владеть основами публичной речи—делать сообщения доклады (с предварительной подготовкой);
- участвовать в обсуждении тем, связанных со специальностью (задавать вопросы и отвечать на вопросы);
- владеть основными навыками письма, необходимыми для подготовки публикаций, тезисов и ведения переписки;
- иметь представления об основных приёмах аннотирования, реферирования и перевода литературы по специальности.

Данная программа составлена с учётом того, что студенты, поступившие в вуз, уже имеют какую-то базу по изучению данного иностранного языка. Логично отметить две основные проблемы, с которыми сталкиваются большинство неязыковых вузов при обучении студентов иностранным языкам:

- уровень владения учащимися иностранным языком на момент поступления в вуз.

Как упоминалось выше, согласно программе все учащиеся на момент поступления в вуз уже имеют определенную языковую базу, то есть у них должен быть накоплен определённый лексический запас и они должны владеть элементарными умениями и навыками в иностранном языке. К сожалению, на сегодняшний день языковое образование в вузе часто оказывается неспособным обеспечить учащихся заявленными умениями и навыками;

- нехватка аудиторных часов: в большинстве неязыковых вузов это четыре академических часа в неделю. Очевидно, что при таком малом количестве аудиторных часов самостоятельная работа студентов при изучении иностранного языка приобретает особое значение. Самостоятельную работу можно подразделить на несколько видов; она ведётся во время аудиторных занятий; под контролем преподавателя в форме консультаций, творческих контактов, зачётов и экзаменов; вне аудитории при выполнении студентами домашних заданий учебного и творческого характера⁴.

Если говорить о временном соотношении, самостоятельная работа должна также составлять не менее четырёх часов в неделю плюс время, необходимое для подготовки семестровых заданий.

Отметим основные виды мотивации самостоятельной работы студентов⁵;

- *внешняя мотивация*: понимание зависимости профессиональной карьеры от результатов учебной работы в вузе;
- *внутренняя мотивация*: склонность студентов, их способность к учёбе в вузе;
- *процессуальная мотивация*: осознание студентами полезности и важности выполняемой работы, как в плане профессиональной подготовки, так и для расширения кругозора, эрудиции специалиста.

Поскольку «компьютерные технологии всё увереннее завоевывают и обучающее пространство, их также целесообразно использовать в самостоятельной работе студентов» при изучении иностранного языка в неязыковых вузах⁶.

Большим преимуществом учебных компакт-дисков является их мультимедийная основа, позволяющая представлять изучаемый материал одновременно в текстовой, графической, звуковой и визуальной формах. Интерактивная основа компакт-дисков также чрезвычайно привлекательна и перспективна и играет немаловажную роль в самостоятельной работе

¹ Примерная программа дисциплины «Иностраный язык». Английский, немецкий, французский, испанский. Министерство образования Российской Федерации. Московский Психолого-социальный институт, 2000, с. 7.

² Там же с. 8.

³ Там же с. 7.

⁴ **Абашева Е.** К вопросу о самостоятельной работе студентов, углубленно изучающих иностранный язык в неязыковом вузе. Рига, Латвия: Институт транспорта и связи, 2004, с. 221.

⁵ Там же с. 223.

⁶ **Ковалевский И.** Организация самостоятельной работы студента // Высшее образование в России. Вып. 1. М., 2006, с. 114.

студентов при изучении иностранных языков¹.

Бинарная структура общения «человек (студент)– компьютер» эффективна главным образом в автономном режиме и в целях самообразования. Однако нежелательно пускаться на самотёк компьютерное обучение иностранным языкам, без надлежащего контроля и помощи со стороны преподавателя.

Особый интерес имеет классификация В. А. Ужик, которая определяет виды самостоятельной работы студентов неязыковых вузов при изучении иностранных языков. Она выделяет виды самостоятельной работы по месту исполнения (классная, домашняя); по продолжительности проведения (кратковременные – простые, длительные – сложные); по содержанию и методике проведения (самостоятельные задачи во время беседы и наблюдения, грамматический разбор, работа над схемами и таблицами, списывание по определенному заданию)².

Типы упражнений могут служить основой для классификации видов самостоятельной работы по иностранному языку. Основанием для их дифференциации служит дидактическая (методическая) задача. Целью информационных упражнений является извлечение и первичная обработка и первичное закрепление новых знаний.

Тренировочные упражнения способствуют развитию языковых и речевых навыков. Речевые упражнения нацелены на формирование речевых умений. Комбинированные упражнения формируют знания, умения и навыки. В отдельную группу можно выделить упражнения на контроль знаний и уровня развития умений и навыков. В процессе самостоятельной работы студенты должны выполнять задачи, разные по способу решения и сложности, при выполнении которых решаются различные познавательные, коммуникативные, коммуникативно-познавательные и контрольно-оценочные задачи, в которых язык является как объектом учебного познания, так и средством общения и познания³.

Е. И. Пассов предлагает следующие упражнения для формирования речевых навыков: имитационные, подстановочные, трансформационные, репродуктивные⁴.

Данные виды упражнений соответствуют стадиям формирования речевых навыков (грамматических и лексических), а также степени познавательной активности и самостоятельности студентов. Поскольку для студентов неязыкового вуза иностранный язык является средством получения новой информации и обмена информацией в сфере своей профессиональной деятельности, особое внимание в самостоятельной работе по иностранному языку, безусловно, следует уделять овладению студентами приемами использования этого средства по приобретению профессиональных знаний, умений и навыков.

В самостоятельной работе студентов целесообразно использовать такие формы работы над текстом как информативное чтение, аннотирование и реферирование, составление тезисов текста, учебное рецензирование, перевод текста.

Внеаудиторная самостоятельная работа является логическим продолжением аудиторной и направлена на развитие и углубление знаний, умений и навыков. В общей структуре самостоятельной работы по иностранному языку основное место занимает систематическая и регулярная работа по подготовке к занятиям.

Кроме работы над текстами и упражнениями по учебным пособиям следует широко использовать дифференцированные индивидуальные задания творческой направленности: написание рассказов, интервью, сочинений, подготовка пересказов, переводов. Есть возможность разнообразить форму выполнения и оформления ответов: устные, письменные, устно-письменные самостоятельные работы. Мы считаем, что в аудиторной самостоятельной работе студентов по иностранному языку следует широко использовать игровые формы и методы подготовки специалистов, которые позволяют усваивать лексико-грамматический материал, развивать иноязычную профессиональную компетенцию.

Деловая игра, в основу которой положена коммуникативная ситуация, содержит в себе возможности для самостоятельного индивидуального или коллективного принятия решений в отношении выбора целей, заданий, системы действий, то есть в выработке стратегии и тактики решения проблемы, общения на иностранном языке на профессиональные темы.

Неотъемлемым элементом самостоятельной работы студентов по иностранному языку является контроль, выполняющий обучающую, диагностическую, контролирующую, стимулирующую (воспитательную), управляющую и развивающую функции⁵.

Проблема оценивания компетенций / компетентностей остается одной из самых трудно решаемых в реализации компетентностного подхода в образовании. Сложилась парадоксальная ситуация: идея компетентностного подхода базировалась на том, чтобы придать практическую направленность процессу образования, увидеть реальные результаты образования – ключевые и профессиональные компетенции/ компетентности выпускника вуза, применяемыми в деятельности, но адекватно оценить эти результаты образования оказалось трудно.

В условиях традиционного подхода объектом оценивания выступают предметные знания и умения. При компетентностном подходе оцениваются более сложные результаты – компетенции, а знания и умения при этом выступают как показатели компетенций.

¹ **Подстахова А.В.** Языковое образование как компонент профессиональной подготовки юриста// Гуманитарные и социально-экономические науки в России на рубеже веков. Ковров: КГТА, 2007, с. 200.

² Ужик В. А. Педагогические основы организации самостоятельной работы студентов (на материале иностранных языков I курсов неязыковых вузов): дисс. ... к. пед. н. Киев: КГПИ, 1981, с. 93-96.

³ Павлова И. П. Обучающие программы в самостоятельной работе студентов по иностранному языку: автореф. дисс. ... д. пед. н. М.: МГЛУ, 1992, с. 5

⁴ Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991, с. 18.

⁵ Смирнова М. И. Роль контроля в организации самостоятельной работы студентов по иностранному языку в вузе // Актуальные проблемы психологии и педагогики: сборник статей международной научно-практической конференции. Уфа: Аэтерна, 2014, с. 93-96.

При традиционном подходе субъектом оценивания выступает учитель или преподаватель, при компетентностном подходе возрастает роль самооценки и взаимооценки. При компетентностном подходе требуется набор объективных, качественных критериев, используется методика *критериального оценивания*. Критерии могут быть привязаны к тем или иным уровням проявления компетенции, тогда оценивание становится *критериально-уровневым*¹.

Как показал анализ публикаций, в большинстве исследований выделяют *три уровня* сформированности компетентности/компетенции: *низкий, средний, высокий* или их аналоги, например, *недопустимый, допустимый и оптимальный*.

Для оценивания степени сформированности профессиональных компетенций у студентов, как возможный вариант, предлагается применение сложившегося в практике HR-менеджмента (управления персоналом) подхода к оцениванию компетенций, когда используется пять степеней их выраженности – *негативный уровень, уровень понимания, базовый уровень, уровень опыта, уровень мастерства*. Их выделение связано с соответствующими уровнями освоения знания: пониманием, осмыслением, воспроизведением, применением, усовершенствованием².

Предлагаются различные методики, процедуры, инструменты измерения и оценки компетенций/ компетентностей как результата образования. Среди наиболее часто используемых:

- оценка по уровню развития ключевых компетенций;
- тесты «на применение» при определении предметных и межпредметных компетентностей;
- деловые игры, решение кейсов;
- рейтинговая модель, определяющая степень продвижения обучающегося по лестнице успеха в однотипной среде;
- обсуждение и дискуссия;
- написание текстов различного рода (эссе, мини-сочинения) и их контент-анализ;
- презентация – представительские данные, навыки публичных выступлений, умение «держаться» перед аудиторией;
- ситуационно-поведенческие тесты – краткие стандартизованные оценочные процедуры;
- тесты эффективности обработки информации;
- личностные опросники как наборы стандартизованных анкет с вопросами закрытого типа;
- интервью как инструмент, позволяющий открыто обсуждать слабые и сильные стороны и объяснять свою точку зрения;
- стратегическое интервью;
- наблюдение – инструмент сбора информации для установления фактов;
- анкетирование – инструмент для сбора информации, когда у респондентов есть время подыскать требуемые данные/факты; авторские анкеты;
- контент-анализ документации (журналов, характеристик и др.);
- мониторинговая модель, предусматривающая создание «портфолио».

Используются и такие формы, как курсовые работы, индивидуальное и групповое собеседование со студентами и преподавателями, конференции. Методы обработки результатов включают метод процентного соотношения и метод рейтинговых оценок; изучения оценочных карт и др. С точки зрения оценивания, эти методы имеют разную точность, валидность и эффективность.

В последнее время существует тенденция оценивать компетенции не только качественно, но и количественно, т. е. получать конкретное значение компетенции, выраженное числом, при этом результаты оценки необходимо выражать количественно, вне зависимости от того, насколько сложно компетенции поддаются оцениванию³.

Система уровней владения языком представлена в “Общеввропейских компетенциях” следующим образом: A1 Уровень выживания (Breakthrough level), A2 Допороговый уровень (Waystage level), B1 Пороговый (Threshold level), B2 Пороговый продвинутый (Vantage level), C1 Профессиональное владение языком (Effective Operational Proficiency), C2 Совершенное владение языком (Mastery)⁴.

Согласно общеевропейским стандартам, шестиступенчатая организация шкалы оценок знаний позволяет объективно установить уровень владения языком и определить те сферы общения, в которых обучающийся может применить приобретенные знания, умения и навыки.

Наличие индивидуального или коллективного фонда оценочных средств позволило бы использовать широко применяемый в настоящее время специалистами по подбору и оценке персонала метод *ассесмент-центр*, адаптировав его к целям оценивания компетенций/ компетентностей и условиям вуза. Ассесмент-центр – это метод комплексной оценки персонала, включающий в себя ряд методик, выбираемых исходя из поставленных целей. Методики оценки могут быть самыми разными – анкетирование, интервьюирование, тестирование, деловая игра, самопрезентация участника, экспертное наблюдение и т. д.⁵.

¹ Сергеев, И. С. Как реализовать компетентностный подход на уроке и во внеурочной деятельности: практическое пособие / И. С. Сергеев, В. И. Блинов. –М.: АРКТИ, 2007, с. 7 - 12.

² Мартыненко, О. Формирование и оценка профессиональных компетенций менеджеров в учебном процессе / О. Мартыненко, И. Чёрная // Высшее образование в России. – № 9 2007, с. 86– 91.

³ Ефремова, Н. Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учеб. пособие /Н. Ф. Ефремова. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010, с. 7.

⁴ Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Modern Languages Division., Strasbourg, Cambridge University Press, 2001, p. 23.

⁵ Тибилова, Т. М. Как качественно оценить человека / Т. М. Тибилова, В. А. Кузьмин. – СПб: Питер, 2010, с. 58-67.

Сложности проведения ассесмент-центра связаны с тем, что процедура длится не менее двух часов, требуется специальное помещение и несколько ассесоров (специалистов, осуществляющих оценку) одновременно участвующих в ассесмент-центре. Несомненными достоинствами данного метода являются гарантированные объективность, полнота, всесторонность и валидность оценки.

Критерий – признак, на основании которого производится оценка, определение или классификация чего-либо; мера суждения, оценки какого-либо явления¹.

Под критерием оценки сформированности социальной компетентности студента понимается обобщенный объективный показатель выраженности оцениваемого параметра, который выявляется путем наблюдения за ходом выполнения задания или путем анализа представленных результатов, обобщенная оценка процессов, состояний и свойств личности студента, имеющая временные и интенсивные (качественные) характеристики и выражающая разнообразные проявления социальной компетентности студента.

Выделяются следующие критерии оценивания сформированности социальной компетентности студента: *когнитивный* (оценивание действенных знаний в таких сферах жизни студента, как общение, гражданская и культурно-досуговая деятельность, самосовершенствование); *мотивационно-ценностный* (оценивание иерархии главных жизненных ценностей и потребностей, составляющей основу социальной направленности личности студента), *конативный* (оценивание социального поведения, в котором проявляется умение студента сочетать личные и общественные интересы); *рефлексивный* (оценивание индивидуальной и групповой рефлексии как инструмента перехода на более высокий уровень сформированности социальной компетентности).

Следует отметить, что все упомянутые виды самостоятельной работы студентов при изучении иностранных языков в неязыковых вузах должны быть тщательно продуманы с методической, языковой, временной и других точек зрения, так как они играют важную роль в достижении конечных целей, а именно в подготовке специалистов высокого уровня, отвечающих требованиям XXI века.

Список литературы

1. **Абашева Е.** К вопросу о самостоятельной работе студентов, углубленно изучающих иностранный язык в неязыковом вузе. Рига, Латвия: Институт транспорта и связи, 2004, 346 с.
2. Болонская декларация. Зона европейского высшего образования. Совместное заявление европейских министров образования. Болонья. 19 июня 1999 г. URL: <<http://www.evro-vector.narod.ru/DeclaratsiyaEvroEdu.htm>>.
3. Ефремова, Н. Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учеб. пособие /Н. Ф. Ефремова. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010, 214 с.
4. Исследовательская деятельность: словарь / Сост. Е. А. Шашенкова. – М.: АПК и ППРО, 2005, 64 с.
5. **Ковалевский И.** Организация самостоятельной работы студента // Высшее образование в России. Вып. 1. М., 2006, 374 с.
6. Мартыненко, О. Формирование и оценка профессиональных компетенций менеджеров в учебном процессе / О. Мартыненко, И. Чёрная // Высшее образование в России. – № 9, 2007, 357 с.
7. Павлова И. П. Обучающие программы в самостоятельной работе студентов по иностранному языку: автореф. дисс. ... д. пед. н. М.: МГЛУ, 1992, 47 с.
8. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991, 223 с.
9. **Подстахова А.В.** Языковое образование как компонент профессиональной подготовки юриста// Гуманитарные и социально-экономические науки в России на рубеже веков. Ковров: КГТА, 2007, с. 211.
10. **Попов Ю.В., Подлеснов В.Н., Садовников В.И., Кучеров В.Г., Андросюк Е.Р.** Практические аспекты реализации многоуровневой системы образования в техническом университете. Организация и технологии обучения // Новые информационные технологии в образовании: Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования. Вып. 9. М.: НИ И ВО, 1999, 52 с.
11. Примерная программа дисциплины «Иностранный язык». Английский, немецкий, французский, испанский. Министерство образования Российской Федерации. Московский Психолого-социальный институт, 2000, 19 с
12. Сергеев, И. С. Как реализовать компетентностный подход на уроке и во внеурочной деятельности: практическое пособие / И. С. Сергеев, В. И. Блинов. –М.: АРКТИ, 2007, 132 с.
13. Смирнова М. И. Роль контроля в организации самостоятельной работы студентов по иностранному языку в вузе // Актуальные проблемы психологии и педагогики: сборник статей международной научно-практической конференции. Уфа: Аэтерна, 2014, 156 с.
14. Тибилова, Т. М. Как качественно оценить человека / Т. М. Тибилова, В. А. Кузьмин. – СПб: Питер, 2010, 208 с.
15. Ужик В. А. Педагогические основы организации самостоятельной работы студентов (на материале иностранных языков I курсов неязыковых вузов): дисс. ... к. пед. н. Киев: КГПИ, 1981, 153 с.
16. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Modern Languages Division., Strasbourg, Cambridge University Press, 2001, 260 p.
17. Harris M., McCann P. Assessment. — Heinemann, 1994. 96 p.

¹ Исследовательская деятельность: словарь / Сост. Е. А. Шашенкова. – М.: АПК и ППРО, 2005, с. 43.

Lia Gharakhanyan
 Department of English Language, ArSU

VOCABULARY ACQUISITION THROUGH READING

Reading is indispensable within the context of contemporary objectives of foreign language teaching due to its functionality. The article discusses the role of reading in the vocabulary acquisition process. Given the rational use, reading can help learners in their vocabulary development process, variegate the learning process, help learners enhance the proper motivation for the language learning.

Keywords: vocabulary, acquisition, extensive reading, incidental learning, communicative competence, communicative language teaching, skills, vocabulary development.

Лия Караханян
 Кафедра Английского языка, АрГУ

ПРИБРЕТЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ

В процессе обучения английскому языку применяются различные методы для развития и активизации языковых навыков. Чтение, как средство обучения имеет особый вес, так как оно является специфической языковой средой, способствующей развитию других речевых навыков и умений, в частности расширению лексического запаса. В статье рассматривается роль чтения в процессе формирования словарного запаса, что одновременно способствует формированию коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: чтение, экстенсивное чтение, интенсивное чтение, коммуникативная компетенция, навыки, развитие словарного запаса.

Լիա Ղարախանյան
 Անգլերեն լեզվի ամբիոն, ԱրՊՀ

ԲԱՌԱՊԱՇՇԱՐԻ ՁԵՆՔԲԵՐՈՒՄԸ՝ ԸՆՏԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Ընթերցանության օգտագործման գաղափարը օտար լեզուների ուսուցման համատեքստում պայմանավորված է իր ֆունկցիոնալ լինելով: Հողվածում քննարկվում է ընթերցանության դերը բառապաշարի ձևավորման գործընթացում: Ռացիոնալ օգտագործման պարագայում ընթերցանությունը նպաստում է բառապաշարի հարստացմանը, կարող է ակտիվացնել ուսանողների հաղորդակցային գործունեությունը, եւ ստեղծել ներքին մոտիվացիա ուսանողների մոտ:

Բանալի բառեր՝ ընթերցանություն, էկստենսիվ ընթերցանություն, հաղորդակցային կոմպետենցիա (իրազեկություն), բառապաշարի զարգացում, հմտություններ:

In the light of some limitations of communicative language teaching and the underlying assumption that foreign language vocabulary can be acquired and developed through natural, communicative exposure as in first language vocabulary development, some researchers started to notice that vocabulary acquisition is a central aspect of language learning and an enormous task.

The purpose of the article is to discuss the ways in which reading is conducive to vocabulary development. Vocabulary is a crucial component of overall communicative competence. Vocabulary is generically defined as the knowledge of words and word meanings. More specifically, vocabulary refers to the kind of words that students must know to read increasingly demanding text with comprehension¹. It is something that expands and deepens over time.

With the growth of classroom-centred research, it becomes evident that, “not only do the majority of students studying foreign languages cite vocabulary as their number one priority, but it is often considered a priority by teachers as well”².

Though, Paribakht and Wesche point out that there still remains an enormous amount of research to be done in the area, as “it is still far from clear how learners acquire vocabulary or how it can best be taught”¹. This is why the issue of how to better acquire foreign language vocabulary has increasingly drawn the attention of learners and teachers.

¹ Kamil, M., Hiebert, E. (2005). Teaching and learning vocabulary: Perspectives and persistent issues. In E.H. Hiebert and M.L. Kamil (Eds.), Teaching and learning vocabulary: Bringing research to practice (pp.1-23). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

² Knight, S. M. (1994). Dictionary use while reading: The effects on comprehension and vocabulary acquisition for students of different verbal abilities. *The Modern Language Journal*, 78, 285–299.

A number of studies during the last two decades have confirmed the common belief that second language learners can acquire vocabulary through reading.

Reading is a major source for language inputs among both foreign and native learners and speakers. Reading input provides the basis for most vocabulary learning², and to facilitate acquisition of vocabulary, reading inputs should be authentic and comprehensible³. Krashen conducted many studies supporting input theory, and pointed out that inputs are preconditions and prerequisites for learning English.⁴

To achieve the desired vocabulary learning outcomes, learners should be encouraged to read many authentic and comprehensible materials.

However, most EFL learners receive only limited language inputs, which inhibits their ability to read a wider variety of English material. Unfortunately, this is common in many EFL settings.

It is widely agreed that much foreign language vocabulary learning occurs incidentally while the learner is engaged in extensive reading. Day and Bamford suggested that extensive reading helps students become more proficient in the English language⁵. One of the major focuses on reading in L2 learning is the extensive reading approach. According to Day and Bamford, this term was first applied in foreign language pedagogy in the early 20th century to distinguish it from intensive reading, which is reading word for word; whereas extensive reading is “real-world reading but for a pedagogical purpose”⁶. So we need to distinguish between intensive and extensive reading. Intensive reading refers to the detailed focus on the construction of reading texts which takes place usually in classroom. It is related to extracts from magazines or newspapers which may be found in coursebooks and their choice is determined by the specific purposes that students have in mind.

On the other hand, extensive reading refers to reading which students do often away from the classroom. It is related to newspapers, magazines, books or web pages and it is enhanced if the choice of reading material depends on students. The essential element of extensive reading is reading for pleasure. Krashen calls this kind of reading free voluntary reading and highly recommends it not only for native speakers of English, but also for foreign students of English.⁷

But if vocabulary is addressed at all in the ESL classroom, it has traditionally been relegated to the secondary position of incidental learning. The controversy between incidental and intentional learning of vocabulary has existed for decades, and many studies have been conducted to distinguish between these two forms of learning.

Incidental learning, which is achieved in an implicit way, is a “byproduct” of any teaching activity.⁸ When learners try to understand the embedded meaning of a context, the acquisition of words occurs subconsciously⁹. Many studies have also explored the effects of extensive reading on incidental vocabulary learning have also been explored in many studies. Although these studies used different methodologies, they produced a similar result: incidental vocabulary learning does occur from reading.

Incidental vocabulary learning was viewed as an essential part of L2 vocabulary acquisition. Nation stressed the importance of incidental learning through “message-focused activities” as follows: “A well-balanced language learning program has an appropriate balance of opportunities to learn from message-focused activities and from direct study of language items, with direct study of language items occupying no more than 25% of the total learning program.”¹⁰

Incidental learning is the process of learning something without the intention of doing so. In other words it is a learning one thing while intending to learn another. In terms of language acquisition, incidental learning is said to be an effective way of learning vocabulary from context.¹¹ Incidental Vocabulary Learning motivates learners for extensive reading. It involves learners’ ability to guess the meaning of new words from the contextual clues. Incidental learning occurs more particularly through extensive reading in input-rich environments, albeit at a rather slow rate¹².

Incidental vocabulary promotes deeper mental processing and better retention. The learners get themselves fully involved in the process of decoding the meaning through the clues available in the text. They think and rethink about the new words involving cognitive process which helps the learners retain the words for a longer period of time. Cognitive process includes both receptive and productive aspects of vocabulary.

¹Paribakht, T. S., & Wesche, M. (1997). Vocabulary enhancement activities and reading for meaning in second language vocabulary development. In J. Coady & T. Huckin (Eds.). *Second language vocabulary acquisition: A rationale for pedagogy* (pp. 174-200). Cambridge: Cambridge University Press.

²Nation, I. S. P. (2008). *Teaching vocabulary: strategies and techniques*. Boston: Heinle Cengage Learning.

³Krashen, S. D. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. New York, NY: Longman.

⁴Ibid.

⁵Day, R., & Bamford, J. (1998). *Extensive reading in the second language classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶Ibid., p 5.

⁷Krashen, Stephen (2nd edition. 2004) *The Power of Reading: insights from the research*. Portsmouth, NH: Heinemann.

⁸Hulstijn, J. H. (2001). Intentional and incidental second-language vocabulary learning: A reappraisal of elaboration, rehearsal and automaticity. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and second language instruction* (pp. 258-286). Cambridge, England: Cambridge University Press.

⁹Paribakht, T. S., & Wesche, M. (1997). Vocabulary enhancement activities and reading for meaning in second language vocabulary development. In J. Coady & T. Huckin (Eds.). *Second language vocabulary acquisition: A rationale for pedagogy* (pp. 174-200). Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁰Nation, I.S.P. (2014) Designing reading tasks to maximise vocabulary learning. *Applied Research on English Language*, 3(5), 1-8.

¹¹Ibid. 10

¹²Coady, J. (1997). L2 vocabulary acquisition through extensive reading. In J. Coady & T. Huckin (Eds.), *Second language vocabulary acquisition: A rationale for pedagogy* (pp. 225-237). Cambridge, England: Cambridge University Press.

Learners understand not only the meanings in the given text but the related grammatical patterns, common lexical sets and typical association of the word with the context. Learning vocabulary through extensive reading also improves learners' fluency. Learners look at group of words rather than each individual word while reading. Hulstijn and Laufer were of view that the words that learners encounter in incidental vocabulary learning will be retained in the long term memory and could be used more confidently in different situations.¹

According to Coady, many studies seem to indicate “except for the first few thousand most common words, vocabulary learning dominantly occurs through extensive reading, with the learner guessing at the meaning of unknown words.”² There are, however, disadvantages for incidental vocabulary learning compared to more direct learning. Incidental vocabulary learning is not always effective because as the researcher point out that contextual information is often ambiguous and not sufficiently reliable for L1 and L2 learners to be able to make the correct inference and learners run the risk, therefore, of failing to verify the correctness of inferences and can learn words incorrectly.³

After a decade of intensive research, however, the incidental learning of vocabulary is still not fully understood, and many questions remain unsettled. Key unresolved issues include the actual mechanism of incidental acquisition, the type and size of vocabulary needed for accurate guessing, the degree of exposure to a word needed for successful acquisition, the efficacy of different word-guessing strategies, the value of teaching explicit guessing strategies, the influence of different kinds of reading texts, the effects of input modification, and, more generally, the problems with incidental learning.

Even when vocabulary is taught more directly in the classroom, it tends to be via supplementary workbooks containing word manipulation exercises, rather than as a main element of the curriculum. Schmitt points out that these types of “approaches to vocabulary have unsurprisingly focused on activities for the explicit study of vocabulary”⁴.

It has become apparent, on the basis of the above-mentioned arguments, to all subjects involved in the processes of language teaching and learning, that vocabulary acquisition cannot rely on implicit incidental learning but needs to be controlled. The advocates of this view not disputing the significance of acquiring grammatical syntactical structures or the role of the context have begun to insist on more intensive, explicit vocabulary teaching from the very beginning of any language learning programme⁵. Explicit vocabulary teaching would ensure that lexical development in the target language follows a systematic and logical path, thus avoiding uncontrolled accumulation of sporadic lexical items. However, the contribution and effect of explicit vocabulary teaching on vocabulary acquisition is still under dispute. Learners do not learn everything that teachers teach. The contemporary approach to vocabulary teaching recognises the importance of both implicit and explicit teaching, taking into account the results of scientific research, with the aim to increase the efficiency of teaching and learning of target language vocabulary.

On the contrary, intentional vocabulary learning based on synonyms, antonyms, word substitution, multiple choice, scrambled words and crossword puzzles, regardless of context, seems to be not so effective, because learners are more prone to rote learning. They cram the meaning of the new words without undergoing cognitive process. A very few words learned through this method get transformed into active process. Whereas reading new words and inferring the meaning through context will be more productive because it sharpens the ability for guessing. By practicing guessing the students can infer the general import and begin to understand the meaning gradually. Hence the process of guessing is of prime importance for vocabulary learning. Guessing is useful for both the proficient learners and low proficiency- level learners. While guessing, the learners' focus gets increased, and after guessing when the new words are learned by consulting dictionaries, they could be retained for a longer period of time. Hence the guess should be tried out in the context first, then to see whether it makes.

Learning vocabulary through instruction is a complex process influenced by a number of factors: the teacher's approach to vocabulary teaching (i.e. vocabulary teaching strategies) and his or her understanding of the key notions in vocabulary acquisition, the effort invested by learners in vocabulary learning (i.e. vocabulary learning strategies) as well as their readiness to take responsibility for their own learning. This seems to justify the suggestion of many researchers that incidental learning should be followed up with intentional learning.⁶

Since reading can be the main source of vocabulary growth in foreign language contexts, an important implication would be inclusion of comprehensive reading component which can greatly contribute to vocabulary learning as many aspects of word knowledge can be learned only in context.

¹ Hulstijn, J. H., & Laufer, B. (2001). Some empirical evidence for the involvement load hypothesis in vocabulary acquisition. *Language Learning*, 51, 539-558.

² Ibid. 11.

³ Nation, I.S.P. (1982) Beginning to learn foreign vocabulary: a review of the research *RELC Journal* 13: 14-36.

⁴ Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in language teaching*, p.146. Cambridge: Cambridge University Press.

⁵ Judd, E. L. (1978). Vocabulary teaching and TESOL: A need for reevaluation of existing assumptions. *TESOL Quarterly*, 11 (1), 71-75.

⁶ Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge: Cambridge University Press.

REALIA IN LITERARY TEXTS: ITS CULTURAL VALUE IN TRANSLATION

The given article deals with the cultural value of realia, namely its translation in literary texts. We analyze the interaction of language, translation and culture; explore the notion of realia, its classification as well as various translation techniques.

The aim of the research is to analyze realias in Armenian texts and to display their possible equivalents in the English language.

Key words: realia, culture, literary text, equivalent, translation techniques, transliteration, transcription, omission, substitution, generalization.

**Нарине Минасян,
АрГУ**

РЕАЛИЯ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ: ЕЕ КУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ В ПЕРЕВОДЕ

В данной статье рассматриваются реалии в литературных произведениях. В центре изучения – культурная значимость реалий при переводе. Мы изучаем взаимодействие языка, перевода и культуры; рассматриваем понятие реалии, классификацию и различные приемы перевода.

Цель исследования- выявить реалии в армянских литературных произведениях и их возможные эквиваленты в английском переводе.

Ключевые слова: реалия, культура, литературный текст, эквивалент, приемы перевода, транслитерация, транскрипция, опущение, замена, обобщение.

**Նարինե Մինասյան
ԱրՊՀ**

ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ. ԴՐԱ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հոդվածում դիտարկվում է իրոյթների /ռեալիաների/ մշակութային արժեքը գրական երկերի թարգմանության մեջ: Վեր է լուծվում լեզվի, թարգմանության և մշակույթի փոխհարաբերությունը, իրոյթի հասկացույթը, նրա դասակարգումը և թարգմանության տարբեր հնարները:

Ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել իրոյթները հայերեն գրական տեքստերում և արտացոլել նրանց հնարավոր համարժեքները անգլերեն լեզվում:

Հիմնաբառեր՝ իրոյթ, մշակույթ, գրական տեքստ, համարժեք, թարգմանության հնար, տարադարձում, փոխադրություն, սրում, փոխարինում, ընդհանրացում:

Throughout history, language has proved to be the best tool with which human beings could express most of their feelings, needs, experiences and attitudes, and at the same time, entrap the knowledge and traditions of the time to remain available not only for the next generations of the same speaking community, but for other nations and ethnicities as well. The problem, however, is that not all people share the same language and culture.

First of all it is necessary to reveal the interaction of language, translation and culture. This problem is investigated by S. Ter-Minasova, M. Bergelson, E. Vereschagin, V. Kostomarov, V. Komissarov, M. Brandes, L. Barkhudarov, G. Toury, A. D.Schweitzer, J. Catford, Newmark, Malinowski, Munday, and many others.

Larson defines culture as “a complex of beliefs, attitudes, values, and rules which a group of people shares.”¹ Hongwei regards language as a portrait of culture.² The role of culture in language was analyzed by Sapir and Benjamin Lee Whorf. Sapir, like Malinowski, was convinced that language could only be interpreted within a culture. However, he went further, suggesting that “no two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels.”³ Kramersch’s belief on the relationship between language and culture is worthwhile. She believes that: language is a system of signs that is seen as having itself a cultural value.⁴

¹ Larson M.L., Meaning based translation: A Guide to Cross-Language Equivalence, Lanham and New York: University Press of America, 1984, 34 p.

² Hongwei C., Cultural difference and translation, New York: New York press, 1999, 13 p.

³ Sapir E., Culture, language and personality. Los Angeles: University of California Press, 1949, 69 p.

⁴ Kramersch C., Language and culture, Oxford: Oxford University Press, 1998, 98 p.

Anyone who has ever attempted to translate a text knows that knowledge of the languages alone does not guarantee success. Toury states that “translation is a kind of activity which inevitably involves at least two languages and two cultural traditions, i.e., at least two sets of norm-system on each level”.¹

So only a bilingual and bicultural translator is able to carry out a complete translation.²

As it was mentioned above translation and culture move in the same path in parallel to each other. House’s statement about translation confirms these findings. She remarks that: translation is not only a linguistic act, it is also a cultural one, an act of communication across cultures. Translation always involves both language and culture simply because the two cannot really be separated. Language is culturally embedded: it both expresses and shapes cultural reality, and the meanings of linguistic items, be they words or larger segments of text, can only be understood when considered together with the cultural context in which these linguistic items are used.

House states that “in the process of translation, therefore, not only two languages but also two cultures come into contact. In these sense, translating is a form of intercultural communication.”³

V. Komissarov considers that “translation is a complicated and many-sided kind of human activity”. Though usually people speak about translation “from one language into another”, actually, it is not simply a replacement of one language with another. The different cultures, people, ways of thinking, literatures, epochs, levels of development, traditions and world views clash with each other in translation.”⁴

According to M. Brandes, “translation is a kind of language mediation where the content of the foreign text (original) is transferred to other languages by way of creating a communicatively equivalent text in this language.”⁵

In L. Barkhudarov’s opinion, “translation is a process of transformation of a speech product in one language into a speech product in another language, the invariable meaning being preserved.”⁶

G. Toury believes that “translation is a kind of activity which inevitably involves at least two languages and two cultural traditions.”⁷

Literary texts display many linguistic peculiarities, as well as social and cultural aspects of our lives and, thus, we can assert that literary translation is one of the main ways of communication across cultures. One of the problems a translator can face translating literary texts arises from the fact that some words or phrases denoting objects, facts, phenomena, etc... are so deeply rooted in their source culture and so specific (and perhaps exclusive or unique) to the culture that they have no equivalent in the target culture, be it because they are unknown, or because they are not yet codified in the target language. Not only two languages interact in translation process, but also two cultures having both common features and national specificity. Revealing this specificity is crucial in studying intercultural communication and translation.

The aim of the research is to analyze realias in Armenian texts and to display their possible equivalents in the English language. The term realia (Robinson) can be substituted for culture-specific concepts (Baker), cultural words (Newmark), others label as the culture-bound terms or culture-specific items. All these labels cover specific objects which may be defined as ‘words and combinations of words denoting objects and concepts characteristic of the way of life, the culture, the social and historical development of one nation and alien to another’.

According to the dictionary definition, realia is a culture-specific word or phrase which is often difficult, if not impossible to translate into target language (Latin *realis-actual, true, and material*).⁸ Vereshchagin and Kostomarov consider realias to be words, word combinations or phrases expressing notions which are unfamiliar to another culture and language; words referring to the particular cultural elements, which are typical for culture A and absent in culture B, and are unrenderable, which have no equivalents in target languages.⁹

We have analyzed Armenian literary texts (H. Tumanyan’s works “The liar”, “The miller king”, “The sparrow”, “The master and the labourer”, “Life’s a party”, “Gikor”, “My friend Neso”, Ghazaros Aghayan’s work “Anahit” and some others) and revealed the following realias which we would like to present basing on Vlahov and Florin’s classification:¹⁰ 1) geographical (geographic formations, man-made geographical objects, flora and fauna that is special to a certain place) Vana Katu 2) ethnographic (food and drink, clothing, places of living, furniture, pots, vehicles, names of occupations and tools) բաղարջ – զթթված խմորից թխած հաց; խաշ – անասունի ոտքերից, գլխից պատրաստվող կերակուր; լոշիկ – լավաշ, թոնրում թխված տափակ, բարակ հաց; մածուն – հատուկ մերանով կաթից ստացվող մթերք; չիբուխ – ծխամորճ, ծխափող; քուրք – մուշտակ; փոստալ – մորթե հնամաշ գլխարկ; տրեխ – կիսամշակ կաշվից պատրաստված ոտքի անկրունկ հագնելիք; խալիչա – գորգ;

¹ Toury G., *The nature and role of norms in translation, the translation studies reader*, London and New York: Routledge press, 1978-2004, 55 p.

² Armstrong N., *Translation, linguistics, culture: A French-English handbook*, New York: Now York press, 2005, 44 p.

³ House J., *Translation*, Oxford and New York: Oxford University press, 2009, 85 p.

⁴ Komissarov V.N., *Introducing Modern Translation Studies*, Moscow: Moscow press, 2001, 103 p.

⁵ Brandes M., *Translational text analysis*, Moscow: Moscow press, 2001, 23 p.

⁶ Barkhudarov L.S., *Language and Translation*, Moscow: Moscow press, 1975, 39 p.

⁷ Toury G., *The nature and role of norms in translation, the translation studies reader*, London and New York: Routledge press, 1978-2004, 28 p.

⁸ CED, *Collins English Dictionary*, 3rd edition, Glasgow: Harper Collins, 1991, 42 p.

⁹ Vereshchagin E. and Kostomarov V., *Language and Culture*, Moscow: Moscow press, 1988, 59 p.

¹⁰ Влахов С., Флорин С., *Непереводимое в переводе*, Москва: Московская пресса, 1970, 44 с.

չուստ – հողաթափ տանը հագնելու համար; սուլեր – մաշիկ; ցնցոտի – մաշած, պատառոտած, քրքրված շոր 3) art and culture (music and dance, musical instruments, feasts, games, rituals and their characters) գուռնա – արեվելյան սրինգի մի տեսակ; թմբուկ – գլանի նման հարվածային գործիք; սազ – պղնձե լարերով արեվելյան երաժշտական գործիք 4) ethnic (names of people, nicknames) խնամիներ – ամուսիններից մեկի ծնողները and 5) socio-political (administrative- territorial units, offices and representatives, ranks, military realia) շահ – արեվելյան երկրներում միապետի տիրոջ; վեզիր – Մերձավոր Արեվելքի մի շարք շրջաններում բարձրաստիճան պաշտոնյա; աշուղ – գուսան. There are different classifications of realia (Newmark, Baker, Klaudy, Gambier) as well.

According to Newmark the role of the translator is to facilitate the transfer of message, meaning and cultural elements from one language into another and create an equivalent response from the receivers. He conferred equal importance to both linguistic and cultural differences between the source language and the target language and concluded that differences between cultures may cause more severe complications for the translator than differences in language structure.

There are various translation techniques of realia. Newmark suggests two opposing methods: *transference* and *componential analysis*.¹

Katan suggests three solutions: borrowing or adaptation, omission and creating one's own expression.²

Toury concludes that there are two opposing methods. The first is transcription and transliteration to keep the feeling of strangeness in the target text. The second is when translators try to substitute the realia with target language analogues.³

Klaudy mentions generalization, circumlocutions, additions and omission.⁴

J.House has introduced the central distinction between overt translation and covert translation.⁵

According to Vlahov and Florin there are 3 approaches to the translation of a text containing realia: substitution, approximation (generalization, functional analogue, description, explanation, interpretation) and contextualization.⁶

Having studied a number of works by famous Armenian writers we noticed that very often the real meanings of culturally bound expressions have been distorted. In many cases cultural expressions have been omitted or generalized.

Եվ երբ ճանապարհի ընկանք, ես ձիու վրա, իսկ Նեսոն իր *ցնցոտիներով, տրեխներով, կապենով* ձիու ետևից, ինձ սաստիկ ծանր եկավ:

As we started, I on horseback and Neso in *worn out clothes* walking alongside, I found this weighed too heavily on my heart.

Ամբողջ գիշեր հյուրերը փորձում էին *յարխուշտա* պարել սովորել: Ինչքան էլ որ ջանք թափեցին, արդյունքը գովելի չէր:

All the night the foreign guests were trying *to learn to dance*. Despite their efforts, the result was not complimentary.

The Armenian scientists S. Gasparyan and L.Gasparyan reveal a number of realias in 'History of Armenia' by Movses Khorenatsi which are of great historical and cultural value due to the national colouring they are charged with. One of the realias is the word *տանուտեր*, in the target text the given word appears in its transliterated form (tanuter). Though transliteration is an accepted method of transformation in the theory of translation, it cannot be considered reliable in the process of translating historical realias as transliterated forms without any additional explanations donot reveal the significance of the culture-bound elements in the context. *Sutnututer* is explained as *ցեղապետ, ազգապետ, նահապետ, իշխան* and has a number of interlingual variants in English (tribal head, tribal lord, tribal ruler).⁷

According to Diana Hambarzumyan equivalent-lacking words in English are names of specific national phenomena, a number of "ordinary" words, some grammar forms, and categories. The author analyzes William Faulkner's Sartoris translated into Armenian and Ruben Hovsepian's "I am your memory" translated into English. She concludes that a translator should reveal equivalent lacking words in the source language and their contextual substitutes (loan words, approximate substitutes, lexical transformations, an explanation) in the target language.⁸

G. Gasparyan in the scientific article entitled "Pragmatic adaptation of nationally conditioned linguistic elements in the translation of literary texts" deals with the problem of inadequate translation which distorts the real meanings of expressions bearing cultural significance and value. Vivid examples are presented from W. Saroyan's "My cousin Dikran, the orator". One of the most interesting elements of national-emotional register is the interjection Ahkh (when the Armenians experience painful and exciting emotions they sigh this way). In the English objective reality there is no such interjection, and in order to be understood the author employs an explanation with the help of the verb "to groan"- "Ahkh, the old man would groan, it is all beyond me. I don't remember." In the Armenian translation not only the interjection, but also the semantic meaning of the verb "to groan" has been preserved "Ա՛խ – հոգոց էր քաշում ձերունին". However, in the Russian variant of translation G.

¹ Newmark P., Approaches to translation, Oxford: Pergamon Press, 1981, 45 p.

² Katan D., Translating Cultures. An introduction for Translators, Interpreters and Mediators, Manchester: St. Jerome Publishing, 1999, 21 p.

³ Toury G., The nature and role of norms in translation, the translation studies reader, London and New York: Routledge press, 1978-2004, 27 p.

⁴ Klaudy K., Languages in Translation. Lectures on the theory, teaching and practice of translation. Budapest: Scholastica press, 2003, 85 p.

⁵ House J., Translation, Oxford and New York: Oxford University press, 2009, 65 p.

⁶ Влахов С., Флорин С., Непереводимое в переводе, Москва: Московская пресса, 1970, 48с.

⁷ Gasparyan S. and Gasparyan L., On the English Translation of 'History of Armenia' by Movses Khorenatsi: Problems of Equivalence, VEM Pan-Armenian Journal №3(28), 2009, 154-155pp.

⁸ Համբարձումյան Դ., Գրական-գեղարվեստական թարգմանչի ձեռնարկ, Երեվան: Երեվան լինգվա, 2009, 140 էջ

Gasparyan reveals the semantic change of the mentioned utterance's meaning. "А-а, - зевал старик..." The translator substitutes the interjection Ax for A-a as it will be better perceived by Russian readers. However, such kind of free interpretation of the original text is quite inappropriate as it distorts the whole meaning of the utterance, moreover a Russian reader in this case does not need the pragmatic adaptation of the linguistic material. It should be emphasized that the translators' task becomes more complicate as the national linguistic element has already been subjected to a certain pragmatic adaptation by the author himself for English readers.¹

The following example is taken from Khachatur Abovyan's "Վերք Հայաստանի": The translation of the word *խանութ* is a brilliant illustration of different approaches of translators to the problem of realia:

*Մեկ աղջիկունեք, շատ տեսակով
Անուն՝ Ծովհնար խանութ:*

Shalyan comments the word *խանութ* in the footnote, Levon Surmelyan translates Ծովհնար խանութ as "Beautiful Dzovinar", Misha Kudian as "the beautiful Dzovinar", "the fair Dzovinar", "Princess Dzovinar", "Dzovinar".

Some examples of inadequate translation are taken from the epic "David of Sassoun". The analysis made on the basis of three versions of translation shows that translators of the Armenian epic approach to this problem differently. In Artin Shalyan's translation we find a large number of footnotes in which explanations of culture-specific words are given with the help of transcription and transliteration. The first lines of Shalyan's translation are:

*Ըսկիզբն էր կրոնապաշտ Խալիֆան
Մեկ էլ հայոց Գագիկ թագավոր...:
In the beginning there was a pagan Khalif
There was also an Armenian king Cagik.*

Khalif is explained in the footnote in the following way: Khalif- a word of Arabic origin, used by minstrels of the Middle East as a substitute for the word "king".

Khandut Nersisyan 223interchangable. Moreover, such realias as "pasha", "emir", "vezir", (used in the text) belonging to the same group of socio-historical realias are not commented in the footnotes.

But on the other hand, the substitute of the word "Khalif" for "King" helps the reader guess that the author tells about the supreme governor of the country, who has the same high social status as a king.

Levon Surmelyan does not explain the word "Khalif". He suggests that a reader of average erudition should know such words as "Khalif", "vezir", "pasha", "saz", "amir", "xurjin" belonging to eastern lexis.

The beginning of the epic in Surmelyan's translation is the following:

It all began with the feud between the Caliph of Baghdad Senacherib and the king of Armenia.

The eastern and archaic word *վարիլ* is translated by Shalyan in the following way:

*Վարիլ, վագիր ընկան, Մըսրա Մելիքի նոս-ձեռնազին
The vizier and deputies fell on their knees, kissed Melik's hand and feet
Պաճիկ թագավորն էլ ասավ իր վագիր, վարիլ, Առավիր սինդներ
King Bajig took with him his vizier, Ministrels and counselors*

Shalyan translates the word *վարիլ* as "deputy" or "minister" but these words do not correspond with the reality of the "the Middle Armenian period" depicted in the epic.

Culture-specific words(in this case- archaic words) are a source of information of a certain period of time. The following example also shows incorrespondence between the middle Armenian period and modern words which are used in the translation of Surmelyan:

*Have a cup of tea or coffee with me.
We shall prepare...your coffee, tea*

L. Surmelyan substituted աղբյուրի ջուր, 7 տարվա նռն գինի for "tea and coffee". The translator breaks the "time distance" and using the words "tea and coffee" modernizes the context of the VII-X centuries.

The following realia լավաշ belonging to the material culture group is translated by Kudian within the text, by means of transliteration: *and took a quantity of lavash – the sheet – bread eaten by Armenians*. Surmelyan gives the meaning of this realia in the same way: *thin sheet of bread, flat sheet of bread*.

A very interesting example is the translation of the following realia *հարիսա* also belonging to the material culture group. Shalyan comments in a very detailed way: *Harisa is a thick porridge of lamb's meat and wheat served to those attending the memorial service*.

Surmelyan uses two methods of realia explanation: within the text and in the footnotes. *On the feast of St. Mary people go to church and cauldrons of porridge are cooked with minced meat which people eat in communal meals for the salvation of the souls of their dead. In the country districts no holiday feast is complete without this porridge harisa cooked slowly in the tonir*.

Kudian translated the realia *հարիսա* within the text by means of transliteration.

I waited for it to end and the priest to bless the hareessa for the offering... Allas I would enjoyed that meat dish so much. The aged widow herself began to serve this very special dish...And she took a large earthenware pot, scooped out the hareessa added the molten butter which went with it...

¹ Гаспарян Г. Р., Прагматическая адаптация национально обусловленных языковых элементов при переводе художественного текста, Перевод: Язык и Культура, Ереван: Лингва, 2009, 30с.

In order to be able to translate a work of verbal creativity adequately, the translator must have a good command of both languages-the source language and the target language. In addition to this, good knowledge concerning the global vertical context of the work (i.e. the information of historical-philological, social, political, geographical, etc. character, the work of verbal art has been impregnated with), as well as artistic flair is salient in the process of translation.¹

The translator here is expected not to merely concentrate on words as language units but also dig out their inner resources and the semantic, stylistic and associative connotations acquired by them in this or that particular context, very often even changing the words, if necessary, and introducing equivalent images into the translation.

Inappropriate or inconsistent cultural displacements deform the image and create the reader's incorrect idea of the initial culture and the author's intention.

Thus, we can state that literary texts including culturally bound expressions or otherwise called realias should be translated taking into account their cultural value in order to achieve the desirable effect and to produce a worthy interpretation.

Bibliography

1. Աղայան Ղ., Անահիտ, Երեվան: Երեվան գրատուն, 1900, 78 էջ
2. Թումանյան Հ., Գիքոր, Իմ ընկեր Նեսոն, Երեվան: Երեվան գրատուն, 1895, 1914, 49 էջ
3. Թումանյան Հ., Հեքիաթներ, Երեվան: Երեվան գրատուն, 1890, 1582 էջ
4. Khachatryan G., Armenian Fairy Tales, Erevan: Erevan Press, 2009, 56 p.
5. Սասունցի Դավիթ, Երեվան: Երեվան գրատուն, 1961, 345 էջ
6. David of Sassoun, Erevan: Erevan press, 1964, 321 p.
7. Surmelyan L., Daredevils of Sassoun, Erevan: erevan press, 1964, 60 p.
8. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երեվան: Երեվան հրատարակչություն, 1976, 1642 էջ:

¹ Gasparyan S., Metaphoric Displacement –a Reliable Guide In Literary Translation, Armenian Folia Anglistika, International Journal of English Studies, № 1 (2), Yerevan: Lusakn Publishers, 2006, 108 p.

Մկրտչյան Աիդա
Кафедра английского языка АрГУ

СИНОНИМИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Одна из основных проблем современного терминоведения это проблема синонимии терминов. Данная статья рассматривает синонимию в английской юридической терминологии. В ней раскрывается понятие синонимии в терминологии, описываются различные подходы ученых-лингвистов к проблеме терминологической синонимии. Изучение и исследование английских юридических терминов, показало, что такое явление как синонимия имеет широкое распространение в данной терминологии. Автор рассматривает основные типы терминов-синонимов, характеризующих терминологию правоохранительной деятельности. Особое внимание уделяется происхождению синонимов в юридической терминологии.

Ключевые слова - Синоним, синонимия, термин, лингвистика, терминологическая синонимия, синонимия терминов права, юридическая терминология, терминологические сочетания, аббревиатуры, лексическая единица, классификация, абсолютные синонимы, относительные синонимы.

Aida Mkrtchyan
Department of English language, ArSU

SYNONYMY IN ENGLISH LEGAL TERMINOLOGY

One of the main problems of modern terminology is the problem of synonymy of terms. The article discusses synonymy in English legal terminology. The concept of synonymy in terminology and various approaches of linguists to the problem of terminological synonymy are described in it. The study and research of the English legal terms revealed that the phenomenon of synonymy is widespread in the legal terminology. The author considers the main types of the terms-synonyms characterizing terminology of law-enforcement. Particular attention is paid to the origin of synonyms in the legal terminology.

Key Words - Synonym, synonymy, term, linguistics, terminological synonymy, synonymy of law terms, law terminology, terminological combinations, abbreviations, lexical unit, classification, absolute synonyms, relative synonyms.

Աիդա Մկրտչյան
Անգլերեն լեզվի ամբիոն, ԱրՊՀ

ՀՈՄԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՍԵՆ

Ժամանակակից տերմինաբանության հիմնական խնդիրներից մեկը հոմանիշության խնդիրն է Հոդվածում ներկայացվում է հոմանիշությունը անգլերեն լեզվի իրավական տերմինաբանությունում Հոդվածում լուսաբանվում է հոմանիշության հասկացույցը տերմինաբանության մեջ նկարագրվում են տերմինաբանական հոմանիշության նկատմամբ տարբեր լեզվաբանների մոտեցումները Անգլերեն լեզվի իրավաբանական եզրույթների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս որ հոմանիշության երևույթը լայնորեն տարածված է այս տեսակի տերմինաբանության մեջ Հեղինակը ներկայացնում է իրավապահպանության ոլորտը բնութագրող եզրույթների հիմնական տիպերը Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում իրավաբանական տերմինների հոմանիշների ծագումնաբանությանը

Բանալի բառեր - Հիմնաբառեր՝ հոմանիշ, հոմանիշություն, եզրույթ, տերմինաբանական հոմանիշություն, իրավաբանական եզրույթների հոմանիշություն, իրավաբանական տերմինաբանություն, տերմինաբանական համակցություններ, հապավումներ, բառագիտական միավորներ, դասակարգում, բացարձակ հոմանիշներ, հարաբերական հոմանիշներ

Проблема синонимии терминов, то есть использования нескольких терминологических единиц для передачи одного понятия, является одной из основных и наиболее важных проблем современного терминоведения.

А. А. Денисова пишет, что «синонимия - самая сложная проблема терминологии как науки и терминов, так и объектов стандартизации».¹ Этой проблеме уделяли внимание как отечественные, так и зарубежные исследователи, среди которых следует упомянуть имена таких ученых, как Д.С. Лотте, Э. Вюстер, Б.Н. Головин, В.П. Даниленко, В.М. Лейчик, С.В.

¹ Денисова, А. А. Семантика терминов общей теории права : дис. ... канд. филол. наук. - М., 1992. -173 с.

Гринев, Л.Б. Ткачева, Ю.Н. Марчук и др. Необходимость исследования терминологической синонимии обусловлена задачами терминологической практики.¹

Цель данной статьи — исследовать понятие синонимии в английской юридической терминологии. Синонимические отношения в научном тексте интерпретируются и оцениваются лингвистами по-разному. Чаще всего это говорит об их недостаточности по полноте изученности. Многие лингвисты полагают, что это свидетельствует о неупорядоченности и неунифицированности юридической терминологии, поэтому синонимию принято считать крупным недостатком любой терминосистемы. Как утверждает *С.В. Гринев*, несмотря на многочисленные исследования, многое в причинах появления, функционирования и тенденциях развития этого явления до сих пор остается неясным.² О нерешенности данной проблемы свидетельствует отсутствие в литературе общепринятого определения термина «синоним». Слово синоним от греческого «*synonymos*» означает соименование, одноименность. Под синонимами по традиции понимаются слова, имеющие одно и то же значение. Однако поскольку среди терминоведов нет единой точки зрения на явление синонимии, то существуют различные определения синонимов. Так, по мнению *В.П. Даниленко*, синонимы - это слова «разнозвучащие, но совпадающие по значению или имеющие сходное, близкое значение»³. *Б.Н. Головин* определяет синонимию как совпадение по основному значению слов, морфем, конструкций, фразеологических единиц. Он полагает, что синонимы выражают одно понятие и различаются оттенками значения или стилистической окраской, или и тем и другим. Кроме того, они способны к взаимозаменяемости в контексте.⁴ *А.В. Суперанская* считает синонимами «знаки, максимально приближенные друг к другу вследствие сходства связанных с ними понятий и общности именуемых вещей»⁵.

Определения синонимии в терминоведении, как правило, основываются на близости значения и критерии взаимозаменяемости. Поэтому в данной статье мы вслед за *Л.Б. Ткачевой* определяем синонимии как термин «абсолютно тождественные в значении и взаимозаменяемые в любом контексте».⁶ Существование синонимии в общепотребительном языке оценивается учеными положительно. По мнению *Б.Н. Головина*, «роль синонимов чрезвычайно велика в развитии речевой культуры: чем лучше человек знаком с синонимами своего языка, тем свободнее и точнее он может выражать оттенки мыслей и настроений».⁷ Однако терминологическая синонимия оценивается в литературе неоднозначно. Существуют зачастую прямо противоположные точки зрения по данному вопросу. Некоторые терминоведы (*П. В. Веселов, Н. А. Шурыгин, В. П. Даниленко* и др.) считают, что законы языка универсальны и что терминология также должна им подчиняться. Они относятся к терминологической синонимии положительно, полагая, что термины-синонимы являются свидетельством расширения возможностей специального языка в плане удовлетворения конкретных профессионально-коммуникативных задач, что иногда использование синонимов в законодательном тексте необходимо во избежании большого количества повторов и, как следствие, стилистической корявости текста. Они рассматривают синонимию как неизбежное явление, которое характерно в той или иной степени для любой терминологической системы. Так, *В.М. Лейчик* определяет синонимию как закономерный результат развития науки и увеличения объема научного знания об объекте.⁸ *Д.С. Лотте*, понимая под синонимами практически все явления номинативной вариантности, утверждал, что синонимия должна быть устранена, поскольку это приводит к неправильному пониманию того или иного понятия, затрудняет научную и профессиональную коммуникацию, вносит определенные трудности в процесс перевода. Аналогичную точку зрения высказывает *Л.Б. Ткачева*, утверждая, что синонимия в терминологии явление явно нежелательное.⁹ *А. А. Ушаков* также справедливо замечает, что в борьбе за смысловую законодательную точность не надо бояться повтора, однообразности и известной сухости, нетерпимой в области художественного творчества, что главное в языке законодателя - это точность. Ведь синонимия создает не только и не столько богатство юридического языка, сколько дополнительные проблемы в процессе его изучения и преподавания. Например, необходимо знать разницу в употреблении близких по значению - «*cite*» и «*quote*». Поскольку для английского права ссылка на прецедент имеет первостепенное значение, от правильного применения этих глаголов тоже зависит очень многое. Поэтому крайне важно помнить, что «**to cite an authority is to give its substance and to indicate where it can be found**», в то время как «**to quote is to repeat someone's exact words and to enclose them in quotation marks**».

Синонимию можно найти как в общепотребительной, так и в специальной лексике. В общепотребительной лексике слова-синонимы являются средством выразительности стилистической стороны текста для придания красочности и эмоциональности речи. В специальной лексике используются в основном специальные слова-термины, отличающиеся стилистическим нейтральностью, поскольку их основная функция это передача информации.

Изучение и исследование английских юридических терминов, показало, что такое явление как синонимия имеет широкое распространение в данной терминологии.

Так, например, для номинации понятия «**преступник**» в английской терминологии правоохранительной деятельности можно выделить 14 одновременно функционирующих терминов:

¹ Там же. -92 с.

² Гринев С. В. Введение в терминоведение. - М., 1993. -106 с.

³ Даниленко В. П. Русская терминология (Опыт лингвистического описания). - М., 1977. -73 с.

⁴ (Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. - М., 1987.- 53 с.)

⁵ Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. 2-е изд. - М., 2003. -49 с.

⁶ Ткачева Л. Б. Основные закономерности английской терминологии. - Томск, 1987. - 200 с.

⁷ Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. - М., 1987.- 53 с.

⁸ Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. М., 2006. 256 с.

⁹ Ткачева Л. Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск, 1987. 124 с.

criminal = offender = felon = malefactor = penal = perpetrator = wrongdoer = lawbreaker = culprit = law offender = law violator = evildoer = malfasant = delinquent.

Однако следует заметить, что большое количество активных терминов-синонимов приходится на синонимические ряды, состоящие из 2-х или 3-х терминов, например:

crime = offence — преступление;

policeman = police officer = constable — сотрудник полиции;

investigate = detect — расследовать.

Анализ, терминов позволяет с уверенностью говорить, что в синонимических отношениях находятся различные виды терминов: **простые, сложные, производные, терминологические сочетания и аббревиатуры:**

1) простой термин и простой термин: **power = force** — сила;

2) сложный термин и сложный термин: **policeman = patrolman** — полицейский;

3) производный термин и производный термин: **criminal = culpable** — преступный, **interrogation = questioning** — допрос;

4) простой термин и производный термин: **arrest = apprehension** — задержание;

5) терминологическое сочетание и аббревиатура: **detective division = CID** — отдел уголовного розыска;

6) терминологическое сочетание и однословный термин: **make the record = protocolize** — составить протокол;

7) терминологическое сочетание и терминологическое сочетание: **police inspector = divisional inspector** — инспектор полиции.

Единой и общепринятой *классификации* терминологических синонимов не существует. Наиболее полной и исчерпывающей, отражающей все возможные типы терминов-синонимов является классификация, разработанная С. В. Гриневым - Гриневичем. В данной классификации для выражения отношений абсолютной и условной синонимии терминов и эквивалентности разноязычных терминов он предлагает термин «равнозначность». Равнозначные термины, как полагает С. В. Гринева - Гриневич, имеют одинаковое или подобное значение, используются для наименования одного и того же понятия и подразделяются на термины -синонимы, являющиеся равнозначными терминами одного языка, и эквиваленты, представляющие собой разноязычные равнозначные термины.

Термины-синонимы делятся на *абсолютные синонимы* и *условные синонимы*. *Абсолютные синонимы* подразделяются на варианты и дублиеты. На основе признака языкового уровня выделяются различные виды вариантов: *графические, фонетические, фонетико-графические, морфологические, словообразовательные, синтаксические, морфолого-синтаксические*. *Дублиеты* подразделяются на *разновременные*, отличающиеся хронологическим статусом, *ареальные*, отличающиеся ареалом распространения, и разноязычные, т. е. исконные и заимствованные или заимствованные из разных языков ¹.

Абсолютные, или полные синонимы (синонимы, совпадающие по всем семантическим признакам и не имеющие эмоционально-экспрессивных и оценочных отношений). Она является результатом «столкновения» в терминосистеме заимствований и терминов, образованных на базе родного языка или калек, например, **mercy killing – euthanasia, seizure – forfeiture, deceit – false representation, individual – person, to prohibit – to forbid** и др .

Иногда абсолютные синонимы отличаются только синтаксической структурой, например, **Natural Law – Law of nature, Substantial law – Law of substance** и др

С семантической точки зрения во всех вышеприведенных примерах оба термина обозначают одно и то же понятие без каких-либо оттенков значения и, следовательно, могут заменять друг друга в контексте, поскольку значение одного термина покрывает значение другого. В соответствии с классификацией синонимов С.В. Гринева они являются равнозначными терминами и абсолютными синонимами.

Существенную часть абсолютных терминов-синонимов составляют варианты - абсолютные синонимы, полученные вариацией формы термина, среди которых можно выделить следующие типы:

словообразовательные варианты (варианты, различающиеся только словообразовательными аффиксами): **investigating case = investigative case** — расследуемое дело;

морфолого-синтаксические варианты (варианты, один из которых является терминологическим сочетанием, другой — его кратким вариантом, полученный путем синтаксических и морфологических преобразований. В качестве примера можно привести некоторые разновидности морфолого-синтаксических вариантов:

1) *аббревиатурные* (варианты, образованные сложением начальных букв терминологического сочетания): **ICPO = International Criminal Police Organization** — Международная организация уголовной полиции (Интерпол); **CID = Criminal Investigation Department** — отдел уголовного розыска;

2) *эллиптические* (варианты, образованные пропуском одного из компонентов): **investigational police techniques = investigational techniques** — следственные методы;

3) *гибридные (варианты, созданные при сложении сокращенного и полного компонентов терминологического сочетания):* **Criminal Investigation Department officer = CID officer** — сотрудник отдела уголовного розыска.

Относительные синонимы (термины, в значениях которых имеются тождество отдельных лексико-семантических значений). Например, в английском языке термин «**lawyer**» имеет несколько относительных синонимов

1) **barrister** — высшее звание адвоката в Англии, который имеет высшее юридическое образование;

2) **solicitor** — адвокат, специализирующийся на самостоятельном ведении дел в магистратских судах и готовящий материалы дела для барристера;

3) **attorney** — поверенный или представитель другого лица, выступающий от его имени при совершении сделки или иного акта вне суда.

¹ Гринева-Гриневич С. В. Терминоведение.- М., 2008. – 105 с.

Однако исследования показали что, не все юридические термины являются абсолютными синонимами или дублетами. Так, если сравнить определения таких терминов как «murder» и «assassination», то сразу становится понятным, что «assassination» употребляется только в тех случаях, когда речь идет об убийстве при помощи наемных убийц.

Также ярким примером может послужить наличие в англоязычной юридической терминологии нескольких терминов, обозначающих понятие «иск»: «action», «complaint», «claim», «plea», «lawsuit». Но не все из них абсолютные синонимы. Термины «suit», «lawsuit», «action» и «plea» являются абсолютными синонимами. Термин «complaint» является дублетом термина «claim». Однако говорить об абсолютной синонимии терминов «suit» («lawsuit»), «plea», «action», «complaint», «claim» не представляется возможным. Так, согласно определению в A Dictionary of Law, к примеру, термин «action» употребляется в следующем значении: «A proceeding in which a party pursues a legal right in a civil court»¹. Тогда как термин «suit» «... is commonly used for any court proceedings although originally it denoted a suit in equity as opposed to an action at law»². То есть приведенные выше определения указывают на тот факт, что денотативное значение термина «suit» гораздо шире значений остальных терминов, обозначающих слово «иск», поэтому эти термины являются идеографическими, а не абсолютными синонимами.

Синонимы могут отличаться не только смысловыми, стилистическими признаками, лексико-фразеологической и синтаксической сочетаемостью, внутренней формой, но и способом обозначения.

В структурном плане все синонимы английской юридической терминологии можно разделить на ряд типов: *однокорневые синонимы, разнокорневые синонимы, синтаксические (составные) синонимы, простые // составные синонимы.*

1) *Однокорневые синонимы*, как правило, относятся к разряду абсолютных синонимов. Например, в английском языке: **unitary - unitarian** (унитарный, единый); **pledger - pledgor** (залогодатель, поручитель); **arbiter - arbitrator** (арбитр); **analysy - analyst** (аналитик); **to blockade - to block** (блокировать); **use - usage** (использование); **governing - government** (правительство);

2) Специфической чертой большинства *разнокорневых синонимов* английских юридических терминов является их принадлежность к типу относительных синонимов (с точки зрения семантики). Например, в английском языке: **plaintiff-claimant** (истец); **killer -murderer** (убийца); **to defend - to protect** (защищать); **agreement - contract** (соглашение); **sacrifice - victim** (жертва); **loss - damage** (убыток); **to violate - to break** (нарушать);

3) *Синтаксические (составные) синонимы*: структурное различие этих правовых терминов-синонимов в том, что одно и то же правовое понятие выражается разными составными терминами, то есть терминосочетаниями. Например, : **law of equity - equity law** (право справедливости); **law charges - law costs - law expenses** (судебные издержки); **chancellor of the court - court chancellor** (главный судья); **movable estate - personal estate** (движимое имущество); **to dismiss an appeal - to reject an appeal** (отклонить апелляцию);

4) *Простые // составные синонимы*. Структурное отличие этих синонимов заключается в том, что один синоним представлен простым по структуре юридическим термином, а другой - составным, то есть терминосочетанием. Например, в английском языке: **leaseholder -holder of the lease** (арендатор).

Исследование выявило, что источником синонимии для английской юридической терминологии могут служить *эвфемизмы и сленг*. Ранее в исследованиях по терминологии случаи использования эвфемизмов не отмечались. Однако сильная связь юридической терминологии с социальной средой, которую она обслуживает, обусловила специфику юридической терминологии по сравнению с другими терминосистемами.

Некоторые термины, обозначающие особо тяжкие преступления, были заменены эвфемизмами, социальными тропами, с целью сглаживания неприятного эффекта, такие как, например, **capital punishment (death penalty)**, в которых слово **death**, обозначающее один из универсальных страхов всего человечества (обычай избегать негативное упоминание очень древен), заменено на нейтральное **capital punishment**.

В синонимической цепочке **rape - carnal knowledge - ravishment** термины **ravishment** и **carnal knowledge** являются эвфемизмами, основная цель которых - сглаживание неприятного эффекта при упоминании такого преступления, как изнасилование. Термин **ravishment** никогда не используется, когда речь идет об изнасиловании ребенка.

Появление в английской юридической терминологии терминов-синонимов из сленга объясняется особенностями прецедентной правовой системы, более демократичной по своей сути, чем кодифицированная.³ Тот факт, что сторонам в процессе необходимо убедить в своей правоте присяжных и прецедент создает судья, заставляет прецедентную систему использовать язык более образный и доступный по сравнению с кодифицированной системой.

Изучение и анализ фактического материала также показали, что синонимия в юридической терминологии формируется и основывается на тех же принципах, что и общепотребительная лексика, однако при образовании цепи синонимов не все слова являются нормативно употребительными, т.е. литературными. В качестве синонимических единиц можно выделить жаргонизмы, заимствования и профессионализмы, например: полицейский — **constable, cop** — профессионализмы, **finger, trap, bull** — жаргонизмы.

Таким образом, исследование семантически эквивалентных единиц английской юридической терминологии позволяет нам сделать выводы :

Синонимия — весьма сложный и распространенный процесс, отражающий развитие языка и требующий упорядочения, систематизации и дальнейшего изучения. Проблема синонимии в терминологии особенно актуальна, так как это свидетельствует о неупорядоченности и неунифицированности юридической терминологии.

¹ A Dictionary of Law. Sixth edition. Edited by Elizabeth A. Martin, Jonathan Law. Oxford University Press, 2006. 11с.

² Там же. -. 520 с.

³ Авакова, О. В. Формирование и функционирование английской юридической терминологии в процессе становления государства и права в Англии : дис. ... канд. филол. наук. -М., 2006.- 83 с.

В языковом поле существует и успешно функционирует большое количество разнообразных типов синонимов, характерных для данного вида терминологии.

В плане семантики различают два типа синонимов: относительные и абсолютные синонимы.

В плане структурных отношений выделяется четыре структурных типа: однокорневые, разнокорневые, составные, простые / составные.

Источником синонимии для английской юридической терминологии могут служить эвфемизмы и сленг.

В юридической терминологии английского языка преобладают разнокорневые синонимы .

ЛИТЕРАТУРА

1. Авакова, О. В. Формирование и функционирование английской юридической терминологии в процессе становления государства и права в Англии : дис. ... канд. филол. наук. -М., 2006. - 83с.
2. Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. - М., 1987. -53 с.
3. Гринев С. В. Введение в терминоведение. - М., 1993. -106с.
4. Гринев-Гриневиц С. В. Терминоведение. М., 2008. С. 105.
5. Даниленко, В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. - М. : Наука, 1977.- 246 с
6. Даниленко В. П. Русская терминология (Опыт лингвистического описания). - М., 1977.-73с
7. Денисова, А. А. Семантика терминов общей теории права : дис. ... канд. филол. наук.- М., 1992. -92с., -173с.
8. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. - М., 2006. -256 с.
9. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. -М. : Изд-во АН СССР, 1961.-154 с.
10. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. 2-изд.- М., Наука, 2003. -49 с.
11. Ткачева Л. Б. Основные закономерности английской терминологии. -Томск, Изд-во Том.ун-та, 1987. -124с.
12. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. Ч. 1 Содержание и формы в праве и проблемы законодательной стилистики.-Пермь: 1967.-206с.
- 13..A Dictionary of Law. Sixth edition. Edited by Elizabeth A. Martin, Jonathan Law. Oxford University Press, 2006. – 11с., – 520с.
14. Mkrtchyan A.L., Ghazaryan H.S. English-Russian-Armenian Law Dictionary. - Step-t, Poligraph, 2015, -292 p.

Dorateya Petrosyan
Associate Professor,
English Department, ASU

THE IMPORTANCE OF THE INTERACTIVE LISTENING IN COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING

We tried to outline some reasons for teaching listening comprehension in a foreign language. It is now widely accepted that oral communication plays a vital role in second language teaching for it provides an exposure to language, which is a fundamental requirement for the learner. Improving listening skills guarantees a basis for the development of other language skills. Listening is a significant component of teaching foreign language speech and from is closely connected.

Keywords Teaching listening, interactive listening, communicative language teaching, listening skills, authentic texts, listening comprehension, communicative situation, basic language skills

Պրոֆեսոր Դորատեյա Պետրոսյան
Հոգեկոմ, Անգլերեն լեզվի ամբիոն, ԱրՊՀ

ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԼՍՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵՁ

Հոդվածում ներկայացվում է օտար լեզվի ուսուցման ժամանակ ունկնդրման կարևորությունը: Հայտնի է, որ բանավոր հաղորդակցումը կարևոր պայման է երկրորդ լեզվի ուսուցման համար, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տվյալ լեզվի առանձնահատկությունները և բավարարում ուսուցման գործընթացին ներկայացվող պահանջները: Ունկնդրման հմտությունների զարգացումը նպաստում է նաև լեզվական այլ հմտությունների ձևավորմանը:

Հաղորդակցվողների ունկնդրելու կարողությունները կարևոր դեր են կատարում բանավոր հաղորդակցման գործընթացում:

Բանալի բառեր՝ հաղորդակցական մեթոդ, ունկնդրման ուսուցում, ինտերակտիվ ունկնդրում, ունկնդրման կարողություններ և հմտություններ, բնագրաբնույթ տեքստեր, լսողական ընկալում, հաղորդակցական իրավիճակ, հմտությունների զարգացում, վարժություններ ունկնդրման զարգացման համար

Доратейя Петросян
Доцент, Кафедра Английского языка, АРГУ

ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНОГО ПРОСЛУШИВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ КОММУНИКАТИВНОГО ЯЗЫКА

В данной статье мы попытались представить в общих чертах важность обучения навыкам аудирования в процессе изучения иностранного языка. Известно, что устная коммуникация играет большую роль в преподавании второго языка, поскольку она раскрывает особенности обучаемого иностранного языка, что является неотъемлемым требованием для изучающего. Аудирование является важным компонентом обучения иноязычной речи и слушание неразрывно связано с говорением.

Ключевые слова: Обучение аудированию, интерактивное аудирование, коммуникативное обучение (метод), навыки восприятия на слух, аутентичные тексты, восприятие на слух, коммуникативная ситуация, развивать умения, упражнения на аудирование, основные языковые умения

Listening, the very basic language skill is consistently interrelated and intervened with the other language skills - speaking, reading and writing. The challenges towards teaching listening are now better understood because of the new strategies contributing to effective listening and moreover the widespread availability of technology supports the language learners in enhancing their listening skills. Still, the assessment of their listening skills remains far behind the current views of listening.

Listening, unlike the other language skills, is felt comparatively much more difficult by the learners, as it has all its interrelated sub skills such as receiving, understanding, remembering, evaluating, and responding. But with the advent of communicative language-teaching and the focus on proficiency, the learning and teaching of listening started to receive more attention. Current views of listening emphasize the role of the listener, who is seen as an active participant in listening, employing strategies to facilitate, monitor, and evaluate his or her listening.

Courses in listening and hence speaking skills have a prominent place in language programs around the world today. Even-growing needs for fluency in English around the world because of the role of English as the world's international language have given priority to finding more effective ways to teach English. It is therefore scholars and methodologists review what current assumptions and practices are concerning the teaching of these crucial language skills. The teaching of listening has attracted a greater level of

interest in recent years than it did in the past. Now, university entrance exams, exit exams, and other examinations often include a listening component, acknowledging that listening skills are a core component of second-language proficiency.

The understanding of the nature of listening and speaking has undergone considerable changes in recent years. Listening came to be seen as interpretive and interactive process.

In this article we want to consider some of those changes and their implications for classroom teaching and material design and to explore some of the many ways to help the students acquire the confidence to use their skills for self-expression in language situations.

The definition of “interactive listening” is formulated as follows: interactive listening takes place in a communicative situation, in which the listener, taking an active role (as a participant or an addressee), listens and gives responses such as signaling comprehension, requesting clarifications, negotiating meanings, etc. In so doing, the listener, in collaboration with the speaker, solves communication problems, shapes the discourse, and accomplishes certain goals of interaction. This definition (as some researchers consider) is certainly subject to various kinds of modifications. Nevertheless, it provides a basis for establishing the construct of interactive listening.¹

According to Bachman and Palmer, language use involves two types of interactions: (1) those among the attributes of the individual language users, including their language ability, personal attributes, topical knowledge, affective schemata, and cognitive strategies; (2) those between the language users and the characteristics of the language use situation, which include the language they are processing, the physical characteristics of the situation, and in many cases, other language users. Apparently, in the case of interactive listening, both types of interaction exist. In order to achieve a good understanding of this complex interaction, it is necessary to conduct a close examination of interactive listening performance, investigating the two-way process between the listener and the speaker with focuses on what happens on the part of the listener.²

According to Brown and Yule, spoken language may have a primarily interactional function or a primarily transactional function.³ When the interactional function is at work, the speaker aims at maintenance of social relationships. It is primarily listener-oriented. When a transactional function is what matters, the speaker aims at the transference of information. It is primarily message-oriented. Listening comprehension in interactive situations, thus, means not only understanding the verbal message but understanding it in the context in which it occurs. This interactional/transactional division has been adopted by quite a few researchers in discussing listening purposes. Galvin was among the first to use the term “interactional listening”.⁴

Vandergrift has taken a particular interest in interactional listening. More researchers tend to agree with Vandergrift and consider “two-way communication” or “involving interaction with a speaker” as the major distinctive feature of interactional listening, no matter whether the listening purpose is to get the message or to satisfy the social needs of the participants.⁵

A review of the listening assessment literature reveals that majority of studies focus on provision of communicative purpose and in their efforts to define or explain what interactive listening is, mainly touch upon a communicative situation. Listener behavior is apparently the most distinctive feature of interactive listening. Listener behavior refers to the types of responses that the listener gives during the listening process or after listening.

Implicit in the various types of the listener’s responses is the idea that the listener is playing an active role. It is true that listening has long been properly taken as an active process, just as Mendelsohn comments, “Gone are the days of Dickensian notions of listening, in which our ears are receivers into which information is poured, and all the listener has to do is to passively accept the message.” However, listening as an active process is often interpreted as, for example, “listeners select and interpret information which comes from auditory and visual clues in order to define what is going on and what the speakers are trying to express”. Interactive listening assigns new meaning to the “active role” the listener plays by giving the types of responses mentioned above during the listening process and/or afterwards.⁶

A number of researchers (Anderson and Lynch) have discussed the listener’s roles in term of the degree of active participation in the discourse. Lynch, for example, described the range of possible listener involvement in a discourse as a “continuum of collaborative discourse”.⁷ His model uses the terms participant, addressee, auditor (audience member), overhearer, and judge to refer to the various points on that continuum, from the most collaborative to the least collaborative. Anderson and Lynch mainly address the differences between listeners as eavesdroppers and participants, while Rost identifies three main listener roles: the addressee, the participant, and the non-participant (i.e., the overhearer).⁸ The terms proposed vary and their definitions differ to some extent. For convenience of reference, we will distinguish three listener roles: the participant, the addressee, and the overhearer, and define them (following Rost) as follows:

- Participant: A person who is being spoken to directly and who has speaking rights equal to those of others involved in the discourse.
- Addressee: A person in a discourse who is being spoken to directly and who has limited rights to respond.

¹ Rubin J. *A Guide for the Teaching of Second Language Listening*, 1995, p.25

² Bachman L. F. and Palmer A. S. *Language Assessment in Practice: Developing Language Assessments and Justifying their Use in the Real World*, Oxford: Oxford University Press, 2010, p.34

³ Brown G. and Yule G. *Teaching the Spoken English*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p.138

⁴ Galvin M. *Developing Effective Listening Skills*, National textbook Company, 1985, p.122

⁵ Vandergrift L. *Facilitating Second Language Listening Comprehension: Acquiring Successful Strategies*. *ELT Journal*, 1999, p.212

⁶ Mendelson D. *Teaching Listening*, *Annual Review of Applied Linguistics*, 1998, p. 26

⁷ Anderson, A. and Lynch T. *Listening*, New York: Oxford University Press, 1988, p. 155

⁸ Rost M. *Teaching and Researching Listening*, London, UK: Longman, 2002, 424 p.

- Overhearer: A person who is not being addressed, but who is within earshot of the speaker, who has no rights or expectations to respond.

Accordingly, in interactional listening situations, the listener mostly plays the role of a participant or an addressee who gives verbal responses, whereas in transactional listening situations, the listener mainly takes the role of an overhearer or an addressee who does not give verbal responses. In both types of situations the listener may be an “active listener”, but the roles he or she plays differ with respect to the degree of interaction with the speaker.

Thus, in different situations the number of participants involved may vary from two (e.g., in a one-to-one conversation), a few (e.g., in a group discussion), to a great many (e.g., in a seminar). The manner of listener-speaker interaction may differ accordingly. The basic process of interaction, however, remains the same.

As Anderson and Lynch comment, traditional listening tasks encourage a passive view of listening skills, leading learners to see listening as a purely receptive activity in which listeners merely receive and record what they hear, rather than actively attempting to integrate the incoming information and seek clarification when the interpretation-building process meets an obstacle. Test tasks that engage learners in communicative situations where they can interact with speakers freely to gain successful comprehension will surely exert positive influence on classroom teaching and learning.¹

In terms of communicative language teaching it is said that the basis for communicative competence is listening as it provides the aural input and enables learners to interact in spoken communication and hence language learning largely depends on listening. Thus listening forms the concrete basis for the complete language proficiency. As Brown puts it, a significant proportion of real world listening performance is interactive. With the exception of media input, speeches, and eavesdropping, many of our listening efforts are directed towards a two-way process of speaking and listening in face-to-face conversations.²

The first thing to realize about interactive teaching is that it is not something new or mysterious. If the teacher asks questions during the class, assign and check the homework, or hold a class or group discussions, then the teacher already teaches interactively.

Several decades of research and practice in teaching listening comprehension have yielded some practical principles for designing techniques that include aural comprehension.

Techniques that specifically develop listening comprehension competencies are important. If the curriculum is strongly content-based, or otherwise dedicated to the integration of skills, it should be remembered that each of the separate skills deserves special focus.

Techniques should be intrinsically motivating and appealing to listener’s personal interests and goals. Since background information (schemata) is an important factor in listening, it should be taken into full account the experiences, goals and abilities of the students when lessons are designed. The cultural background of the students can be both facilitating and interfering in the process of listening. Then, once a technique is launched, the teacher should try to construct it in such a way that the students get caught up in the activity and feel self-propelled toward its final objective.

It would be easier for the students to follow the record if they have some idea what the topic being discussed, know something about that topic, know the typical sequence of exchanges that is used in the record, can predict issues likely to be raised, are quickly able to get an overview of the general direction of the conversation, know any general rules or guidelines for what can/cannot be said in conversations of this type, understand the attitudes of the participants, know some words/phrases that are commonly used in conversations of this type.

Thus, such kind of “pre-listening activities” help the students make decisions about what to listen for and, subsequently, to focus attention on meaning while listening. During this critical phase of the listening process, teachers prepare students for what they will hear and what they are expected to do. Pre-listening activities can consist of a whole range of tasks including the teacher giving background information, the students reading something relevant to listening, the students looking at the pictures and inferring from them, the students discussing a topic situation, answering questions, writing what they know about the topic of listening, considering what language they might need to understand the oral text, getting full understanding of how they will perform the listening task.

Students can be prepared for or oriented towards the text in various ways. This gives them an opportunity to express their own views, feelings and experiences both before and after listening to the record to expand on the topic or on the language of the heard text or conversation.

The students could propose a title for a text, create new texts, prepare questions and answers based on their interpretation of what was said, describe their relations, discuss the attitude of the speakers using clues from what they said, mood, attitude, voice, gestures, appearance.

It is important that only short passages are played in the early stages and that both the linguistic and cognitive content is appropriate to the learners’ level. It is helpful in these stages if speech is clear and not too fast, if the number of speakers is limited, and if the students do not have to cope with too many new words and structures or with a variety of accents.

The use of audio clips in language classrooms may be fun when teachers choose the correct materials. Listening gets boring when a majority of the clips are staged and stilted. Even if it’s just a simple line like “Excuse me, could you tell me the way to the nearby library?” the way they are done in staged or stilted clips are very different from those that are taken from real context. When authentic listening clips are used, students are given the advantage of getting to listen to expressions used in real-life situations. Instead of boring materials, teachers can choose from any authentic listening-viewing materials like news clips, radio ads, documentaries, TV commercials and even cartoons. Authentic listening clips are sources of idioms, contractions, and pronunciation practice that can help students grasp ideas on how to cope with actual speech with native speakers when the need arises.

To learn a foreign language effectively, one must be exposed to the culture where the target language is spoken. Since not many students have the chance to live or experience life in a country where the target language is used, *movies* can bridge this gap. When teaching language through movies, students are given the chance to listen closely to what words the native speakers utter, and how to

¹ Anderson, A. and Lynch T. *Listening*, New York: Oxford University Press, 1988, p.15

² Brown G. and Yule G. *Teaching the Spoken English*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 32

say them. Though many would consider film showing a language teaching peripheral, experts agree that utilizing this medium of communication develops aural skills.

Songs can also be utilized but must be chosen based on student levels. In class, songs in the language being learned are played and students are asked to listen. During the activity, they may be required to listen out for words. This will help the teacher know how many words the student has identified. After the sound clip, teachers may ask students to draw conclusions on the meaning or intention of the song based on the words they have listed. This is learning vocabulary and inference through listening.

Introducing a small text of listening in each class, working with variety of activities, even through entertaining ones that facilitate the students' understanding are some of the improvements that can be made to develop listening skills. Out of great variety of activities suggested by different methodologists an English teacher can determine the most appropriate exercises with adaptations that best suit to his or her educational purpose and facilities available.

With all the technological advancements in the field of education the learners also need to take responsibility and spend more time to improve their listening skills. Also, activities need to be supported by additional material which should be recommended by the teacher for individual work.

Without listening skills, language learning is impossible. This is because there is no communication where there is no human interaction. Learning to listen to the target language improves language ability. The sound, rhythm, intonation, and stress of the language can only be perfectly adapted through listening. We practice using our second language by reading, writing, speaking, and listening. Other than being the primary form of communication, listening opens the opportunity to understand the elegance of a language which is not obviously present in grammar or reading.

Լիտերատյւրա

1. Anderson, A. and Lynch T. *Listening*, New York: Oxford University Press, 1988, 155 p.
2. Bachman L. F. and Palmer A. S. *Language Assessment in Practice: Developing Language Assessments and Justifying their Use in the Real World*, Oxford: Oxford University Press, 2010, 221 p.
3. Brown G. and Yule G. *Teaching the Spoken English*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 165 p.
4. Galvin M. *Developing Effective Listening Skills*, National textbook Company, 1985, 122 p.
5. Mendelson D. *Teaching Listening*, Annual Review of Applied Linguistics, 1998, 236 p.
6. Rost M. *Teaching and Researching Listening*, London, UK: Longman, 2002, 424 p.
7. Rubin J. *A Guide for the Teaching of Second Language Listening*, 1995, 236 p.
8. Vandergrift L. *Facilitating Second Language Listening Comprehension: Acquiring Successful Strategies*. ELT Journal, 1999, 212 p.

Рита Петросян
к.п.н., доцент кафедры английского языка

ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ИСТОРИЧЕСКИМИ ТЕКСТАМИ С УЧЕТОМ ПРИНЦИПОВ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К ESP

Данная статья посвящена обучению ESP в качестве подхода к преподаванию языка, в котором все содержания и методы основаны на мотивациях обучающего. ESP представляет собой регистр английского языка, используется в тех сферах профессиональных знаний, которые имеют свои собственные глубокие и хорошо развитые системы понятий. Эта разновидность языка характеризуется определенной концептуальной ориентацией и соответствующими ограничениями, налагаемыми на функционирование языковых единиц на всех уровнях.

Статья инструктирует обучение чтению публикаций касающихся их предметов, выражению, собственных идей или результатов их исследований в словесной форме, участию в профессиональных дискуссиях и встречах (ведению переговоров на научных конференциях).

Ключевые слова: уровень выживания, на пути к языку, пороговый уровень, ориентированный на язык, ориентированный на умение, ориентированный на овладение, анализ потребностей, языковое описание, стилевой анализ, предтекстовый, текстовый, послетекстовый

Rita Petrosyan
Candidate of Pedagogical Sciences,
docent of English language department

STAGES OF WORK ON PROFESSIONAL - HISTORICAL TEXTS WITH THE ACCOUNT OF PRINCIPLES OF COMMUNICATIVE METHODOLOGY APPLIED TO ESP

The given article is devoted to ESP as an approach to language teaching in which all decisions as to content and method are based on the learner's reasons for learning. ESP is a register of English used in those spheres of professional knowledge which have their own deep and well-developed systems of notions. This variety of language is characterized by a definite conceptual orientation and corresponding limitation imposed upon the functioning of linguistic units on all levels.

The article instructs the learners to read publications concerned with their subjects, to express their own ideas or the results of their research in a verbal form, to participate in professional discussions and meetings (to give talks at scientific conferences).

Keywords: survival level, way stage level, threshold level, language centered, skill-centered, learning –centered, needs analysis, language description, register analyses, pre-listening activities, while-listening activities, post – listening activities

Ռիտա Պետրոսյան
Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
Անգլերեն լեզվի ամբիոնի դոցենտ

ՊՐՈՃԵՄԻՈՆԱԼ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՒԼԵՐԸ՝ ՀԱՇՎԻ ԱՌՆԵԼՈՎ ԿՈՄՄՈՒՆԻԿԱՏԻՎ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՎԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ESP-ԻՆ

Հոդվածում ներկայացվում է անգլերենը՝ հատուկ նպատակների համար իբրև լեզվի դասավանդման մի մոտեցում, որի բովանդակությունը և մեթոդը հիմնված են սովորողի անգլերենը տվյալ գործառական ոճը մասնագիտական ոլորտում յուրացնելու և դրա կիրառության մտադրության վրա, որը մասնավորապես ենթադրում է օտար լեզվով ամբողջական երմինարանական ապարատի ստեղծումը:

Դասավանդվող լեզվի ոլորտի ուսուցանումը բնութագրվում է յուրօրինակ հասկացության ռազմավարության և որոշակի սահմանափակում է դնում ուսուցանվող լեզվական բոլոր մակարդակների վրա:

Հոդվածում հրահանգվում է, թե ինչպես ընթերցել մասնագիտական հրապարակումները օտար լեզվով, ինչպես արտահայտել սեփական մտքերը կամ իրենց հետազոտության արդյունքները, ինչպես մասնակցել մասնագիտական քննարկումների և հանդիպումների, ինչպես էլույթ ունենալ գիտաժողովներում:

Բանալի բառեր՝ նախնական կամ գոյատևման մակարդակ, մինչ շեմային մակարդակ, շեմային մակարդակ, լեզվամետ, միտված դեպի լեզվական կարողության զարգացում, միտված դեպի լեզվական հմտության զարգացում, կարիքների վերլուծություն, լեզվական նկարագրություն, ոճի վերլուծություն, նախատեքստային, տեքստային, հետտեքստային:

Преподавание иностранных языков в неязыковом вузе имеет свои особенности. Здесь имеется в виду учет всех основных лингвистических, психолингвистических и других экстралингвистических факторов.

Почти 70 лет советские методисты разрабатывали методы и принципы преподавания языков с единых методологических позиций, с учетом “социального заказа”, основных директив партии и правительства. Как известно, методологическая база советской методики представляла из себя разновидность марксистского позитивизма.

В целом господствовало представление о том, что все методы и принципы советской методики “научно - обоснованы”, в нужной степени экспериментально “верифицированы”, и в рамках данной парадигмы они обладают огромной методологической мощью, чтобы обеспечить интенсификацию и оптимизацию процесса обучения иностранным языкам.

Поиск новых, профильно или профессионально - ориентированных, идеологически и методологически эффективных методов и принципов, программ и моделей не всегда приводит к успеху. Более того, то плачевное состояние, которое мы имеем в вузовской практике преподавания иностранных языков, является кое-где непосредственным результатом отношения, которое сложилось в советский период.

С одной стороны, можно сказать, что цели обучения в неязыковом вузе, по известным причинам, объективно не отражали ни уровня развития методики преподавания иностранных языков как науки, ни практических потребностей, ни условий учебно – воспитательного, образовательного процесса. Цель подготовки студентов к обучению на данном языке не конкретна, более того, не достижима, если учесть те условия и факторы, от которых напрямую зависит успех учебно-воспитательного процесса в целом и изучения иностранных языков, в частности.

В большинстве случаев неутешительные конечные результаты обучения чтению целиком сводятся к нехватке аудиторных часов.

Проблема адекватного усвоения лексического и грамматического материала в профессионально-ориентированных учебных текстах упирается в вопросы:

1. как компенсировать нехватку аудиторных занятий,
2. как организовывать систематизированный внеаудиторный процесс усвоения языкового материала, тем самым интенсифицировать процесс формирования навыков и умений чтения.

Очевидно, что неправомерно объяснять особенности повышения эффективности организации процесса обучения профильно – ориентированному чтению только отбором принципов и методов. Как известно, в советское время и в постсоветский период по окончании курса изучения иностранных языков редкие студенты могли, даже с помощью словаря, читать оригинальную литературу по специальности для получения и обработки информации и владения иностранным языком как средством общения в широком смысле этого слова.

Реалии нашего времени коренным образом изменили основные цели обучения иностранному языку как в языковом, так и в неязыковом вузе. Сейчас недостаточно общаться на иностранном (изучаемом) языке. Новые методы, принципы, способы, средства и приемы обучения иностранному языку не только позволяют, но и в каком-то смысле обязуют преподавателей предъявлять соответствующие информационному веку требования к преподавателям и студентам.

Несмотря на так называемую кризисную ситуацию в области образования, постепенно изменяется научно-техническая база тех образовательных учреждений, которые осуществляют учебно – воспитательный процесс. Так называемый “социальный заказ” уступил свое место быстро изменяющимся требованиям свободных рыночных отношений. Соответственно “программные требования” должны исходить из прагматических, жизненных запросов, интересов изучающих язык вообще и студентов неязыковых вузов, в частности.

Понятие “неязыковой вуз” достаточно растяжимое в том плане, что сотрудники, преподавательский состав и студенты все чаще и чаще нуждаются в практическом пользовании иностранными языками. Это касается, прежде всего, повседневной потребности специалистов различных профессий пользоваться на иностранном языке разнородной, многопрофильной научной и художественной литературой, в написании грантов, в участии на международных конференциях, различных курсах повышения квалификации, возможности подключиться к интернету. По сути, необходимо подходить к отбору лексического и грамматического материала в профессионально – ориентированных учебных текстах для студентов неязыковых вузов с новых методологических позиций.

При определении целей обучения иностранным языкам важно учитывать не только состояние методологического и методического знания в целом, но и “спрос и предложение” в образовательном пространстве в РА и во всем. Среди факторов, играющих позитивную роль в организации учебного процесса по формированию навыков и умений чтения, понимания иноязычного текста, в конечном итоге, по практическому овладению иностранным языком в условиях национального неязыкового вуза с армянским языком обучения, можно выделить факт появления новых университетов западного образца (американский, французский, европейский и др.), частных университетов, различных учебно – воспитательных центров и организаций, новые библиотеки и интернет – клубы.

С одной стороны, в большей мере сохранились те традиции, которые сложились в годы пребывания Армении в составе СССР, и армянское методическое сообщество, будучи активно включенным в происходящие процессы обучения иностранным языкам, в целом, занимало передовые позиции и по отдельным аспектам достигало значимых успехов. С другой стороны, появилась возможность наверстать упущенное в плане применения новых, более эффективных подходов к методике преподавания иностранных языков в целом и к усвоению лексического и грамматического минимумов в армянском неязыковом вузе, в частности. В основе методологической концепции данного исследования лежит коммуникативный системно-деятельностный подход. “Коммуникативный системно – деятельностный подход предполагает полную и оптимальную систематизацию взаимоотношений между компонентами содержания обучения. К ним относится система общей (например, экстралингвистический, педагогический) деятельности, система речевой деятельности, система речевого общения (коммуникации, интеракции и взаимной перцепции), система изучаемого иностранного языка (их сознательно – сопоставительный анализ), система речевых механизмов (речепорождение, речевосприятие, речевое взаимодействие и др.), текст как система речевых продуктов, система структурно-речевых образований (диалог, монолог,

монолог в диалоге, разные типы речевых высказываний и сообщений и т.п.), система (процесс) речевого овладения иностранным языком, система (структура) речевого поведения человека. [1; 320]

В свете сказанного особенно подчеркивается проблема интерпретации текста как единицы описания, понимания, усвоения на разных лингвистических, психолингвистических и методических уровнях. На теоретическом уровне текст выступает как единица описания (в основных направлениях структуральной лингвистики) и в русско-советской лингвистической традиции. В практическом плане в методических целях текст рассматривается как единица обучения иностранным языкам.

Проблема многофункциональности текста как единицы описания, моделирования, усвоения, обучения в целом актуализируется в свете новых достижений прикладной, функциональной лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, теории речевой коммуникации, речевого акта, языковых контактов, информации и управления учебного процесса и, конечно, методики преподавания иностранных языков. В процессе отбора и организации языкового и речевого материала и их овладения в качестве основных, следует использовать принципы оценки коммуникативной целесообразности и активной коммуникативности. Проблема отбора и усвоения лексического и грамматического материала в профессионально-ориентированных учебных текстах в национальном неязыковом вузе получает новое звучание с точки зрения коммуникативного системно – деятельностного подхода.

В 60-х годах Совет Европы предпринял ряд мер, направленных на разработку программы интенсификации обучения иностранным языкам на континенте. В 1971 году группе экспертов было поручено изучить возможности создания системы обучения иностранным языкам среди взрослых.

В 80-90 годы был осуществлен ряд научно – познавательных проектов, которые имели своей целью формирование систем коммуникативного обучения. Важное место в их ряду занял Проект ¹ 12: “Овладение и обучение современным языкам для общения” (“Learning and teaching modern languages for communication”). [2:266]

Были определены три уровня начального овладения языком 1) уровень “выживания” (survival level) 2) “на пути к языку” (way stage level) 3) пороговый уровень (threshold level). Использование в обучении этих материалов должно сформировать языковую компетенцию. [1: 322]

Нынешний уровень развития общества позволяет не только в языковом, но и в неязыковом вузе преодолеть все эти уровни. Проблема заключается в создании требуемых условий для осуществления данной программы в неязыковом вузе. На разных этапах обучения необходимо сформировать языковую компетенцию (владение языковым материалом для его использования в виде речевых высказываний), социолингвистическую компетенцию (способность использовать языковые единицы в соответствии с ситуациями общения), дискурсивную компетенцию (способность понимать и достигать связности в восприятии и порождении отдельных высказываний в рамках коммуникативно – значимых речевых образований), так называемую “стратегическую” компетенцию (способность компенсировать вербальными и невербальными средствами недостатки во владении языком), социально – культурную компетенцию (степень знакомства с социально – культурным контекстом функционирования языка), социальную компетенцию (способность и готовность к общению с другими)

Наш долгосрочный эксперимент показал, что студенты исторического факультета в состоянии преодолеть все вышеуказанные трудности при разработке соответствующей методики для работы с текстами по истории Армении. Перед нами стоят следующие задачи: во-первых, следует обосновать методические принципы отбора предлагаемых учебно – экспериментальных текстов, во-вторых, следует показать и, в конечном итоге, доказать целесообразность введения текстов по истории Армении, в –третьих определить принципы отбора лексико – грамматического материала.

Только применение последних достижений в области методики преподавания иностранных языков позволит нам разработать соответствующую методику. Как известно, английский язык стал особенно популярным после Второй мировой войны. Он стал интернациональным языком технологии и торговли. Одни хотели продавать свою продукцию. Другие покупали. В области гуманитарных и естественных наук возникла потребность знать английский язык, так как последние достижения науки и искусства стали доступными особенно благодаря различным публикациям, выходящим в англоязычных изданиях.

В основе предлагаемой методической разработки лежит первоначальная гипотеза о том, что, если студенты будут изучать английский язык заранее, на начальном этапе, по специально разработанной методике, тогда процесс приобретения навыков и умений чтения письма, аудирования и воспроизводства английской речи будет максимально продуктивным, оптимальным.

Предлагаемая методика состоит из трех этапов. На начальном этапе, студентам предлагаются тексты по истории Армении на армянском и английском языках.

Это объясняется, прежде всего, тем, что английские тексты, которые переведены из армянского оригинала:

а) в основном известны студентам,

б) можно догадаться о значении многих исторических терминов не по общему содержанию текста, не по контексту, не по знанию особенностей грамматической структуры или лексического состава, а по тем знаниям, которые имеют студенты об истории Армении и Арцаха.

в) возможен при параллельном чтении оригинала и дословный перевод. Этот прием дает возможность предвосхитить значение не только слов, но и словосочетаний, целых высказываний и предложений, что позволяет студентам имплицитно проводить типологический анализ, выявить структурные и функциональные особенности английской грамматики и даже эксплицировать исключения из общих правил.

г) положительный эмоциональный настрой обеспечивается именно тем, что студенты выполняют только один вид работы, причем они только находят эквиваленты целых коммуникативных, информационных единиц или коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований.

Следует подчеркнуть, что предлагаемая модель работы над профессионально ориентированным текстом существенно отличается от многих широко известных моделей, кодируемых на западе, в том плане, что на всех уровнях начального овладения языком предлагаются тексты по Армении. В отличие от коммуникативной методики, на первый план выступают только лексические и грамматические навыки, которые развиваются в основном на продвинутом этапе или на пороговом уровне. Согласно коммуникативной методике уровень выживания рассчитан на лексический минимум объемом около 900 лексических единиц, а пороговый уровень -1800 лексических единиц. Оба уровня обеспечены коммуникативно достаточным и аутентичным грамматическим материалом.

При разработке коммуникативного подхода применительно к курсу ESP следует предусмотреть самообучение, профессионально-ориентированное обучение, тестирование коммуникативной компетенции, оценку и самооценку владения языком, профессиональную подготовку и переподготовку преподавателей иностранных языков. На уровне выживания студенты не переводят соответствующие тексты, а выделяют и переводят коммуникативно – значимые речевые образования с учетом своих познавательных потребностей. При отборе лексического минимума учитываются основные требования к прагматической и социокультурной компетенции студентов.

Под новым материалом мы понимаем те языковые и лингвистические средства, посредством которых выявляются коммуникативные единицы /средства/, то есть проблема состоит в выявлении и отборе тех ключевых коммуникативных единиц, без которых невозможна коммуникация. По второму пункту наша методика не отличается от рассматриваемой методики, так как мы тоже предлагаем тексты по специальности. Такой принцип оправдывается с точки зрения психологии, психолингвистики, социолингвистики и, конечно, методики преподавания английского языка в неязыковом вузе. При отборе грамматического минимума в предлагаемых текстах исходными являются те принципы, которые соответствуют основным требованиям языковой компетенции (владение языковым материалом для использования в виде речевых высказываний). Предлагаемый лексический минимум – это тот языковой материал, который необходим для развития дискурсивной компетенции, т.е. развитие способности понимать и достигать связности в восприятии и порождении отдельных высказываний в рамках коммуникативно-значимых речевых образований становится возможным, когда студенты – историки усваивают определенное количество лексических единиц. Принципиально важно то, что развитие языковой и речевой компетенции опережает развитие грамматической компетенции. Предлагаемый грамматический минимум усваивается на первых двух этапах или уровнях обучения. В соответствии с коммуникативной методикой:

1) не происходит исправления ошибок в процессе обучения 2) тестирование грамматической компетенции происходит после тестирования коммуникативной компетенции.

3) предпочтение дается тем грамматическим конструкциям и явлениям, которые характерны для обыденного, разговорного, а не научного языка. Фактически на всех уровнях начального овладения языком не изучают новый грамматический материал, а обновляют и углубляют уже имеющиеся знания с точки зрения их эффективного применения коммуникативно – значимых речевых образований в рамках исторического подъязыка.

Специфика предлагаемого подхода выражается в том, что делается акцент на коммуникативные единицы исторического подъязыка, где очень трудно расширить коммуникативную сущность и определить коммуникативную направленность исторического подъязыка.

Нет сомнения, что речь идет об особом виде коммуникации. С одной стороны, всякий профессионально – ориентированный текст в каком – то аспекте коммуникативно насыщен. С другой – нас должен интересовать, прежде всего, методический аспект. Следует еще раз подчеркнуть, что на первый план выступает не только коммуникация в устной, но и в письменной форме.

Как было отмечено выше, работа над профессионально-историческими текстами состоит из трех этапов.

Если на первом /ознакомительном/ этапе студенты имеют возможность читать уже известные в содержательном плане тексты, проводить параллели, сравнивать их грамматические структуры, выделять подъязыковые высказывания, коммуникативно – насыщенные единицы, находить эквиваленты не по формальным, а по содержательным характеристикам, то на втором этапе /среднем/ студентам предлагается проводить дискурсивный анализ, выделять те слова и словосочетания, которые относятся к научному стилю, т.е. историческому подъязыку, проводить этимологический анализ, если рассматриваемые термины являются интернациональными и имеют латинское или греческое происхождение.

И только на третьем этапе тексты предлагаются в оригинале, без перевода.

Цель работы над профессионально – ориентированным текстом на продвинутом этапе заключается не только в развитии навыков и умений /чтение, письмо/, но и репродуктивных /аудирование и говорение/. Как показывают долгосрочные эксперименты на историческом факультете, многие студенты добиваются на завершающем этапе поставленной цели. Они развивают до такой степени свои коммуникативные умения, что осваивают навыки письменной и устной коммуникации, свободно определяют тип предложения, его функции, выявляют значение слов по контексту, выделяют сегменты, сверхфразовые единства, другие части дискурса. И на подготовительном, и на последующих этапах очень важно анализировать характер и направленность учебных потребностей.

Фактически, согласно анализу потребностей, выявляется, что курс ESP необходим студентам, чтобы быть в состоянии читать тексты по специальности, иметь потребность писать, говорить или слушать разные тексты на английском языке. Такая постановка вопроса правильна, если принимаем во внимание представления сторонников подхода, ориентированных на язык и на навыки (language-centered или skill- centered). Однако если мы принимаем во внимание мнение сторонников learning-centered approach, то все основательно меняется.[3;75]. Здесь методисты рассматривают применение правильного подхода к анализу потребностей с разных точек зрения.

Во-первых, мы не можем выработать желаемые навыки чтения без развития других навыков, во-вторых, одностороннее развитие навыков чтения делает учебный процесс скучным.

Как отмечает Хатчинсон, “один из парадоксов преподавания языков является тот, что нам нужно поторять слова, чтобы учить их. Однако, частое повторение порождает скуку; наши мозги отключаются, и продуктивность учения становится минимальной” [3, 75-76].

Сравнение language-centered, skill-centered, learning-centered подходов выявляет их содержательные особенности и показывает продуктивность применения learning-centered подхода к анализу потребностей на разных этапах работы над текстом с образцом иноязычной речи.

- предтекстовый (pre-listening activities)
- текстовый (while-listening activities)
- послетекстовый (post-listening activities)

Применение language-centered подхода имеет своей целью построить учебный курс, исходя из анализа Target ситуации в содержании курса ESP.

При отборе коммуникативно-значимых лексико - грамматических образований использование принципов коммуникативного подхода и ESP позволяет:

- а) выделить не только языковые, но и речевые единицы на морфологическом, синтаксическом и семантическом уровнях,
- б) проводить анализ регистров и дискурса,
- в) определить не только грамматические, лексические, но и психолингвистические минимумы (сегмент, предложение, сверхфразовое единство, текст).

Анализ регистров не может быть принципом отбора лексико – грамматического минимума, однако обобщение результатов анализа потребностей, выявление уровня языковой компетенции студентов позволяют сочетать семантические принципы с дидактическими, психолингвистическими принципами при отборе коммуникативно-значимых лексико-грамматических образований.

Таким образом основная суть этой методики заключается в том, чтобы развивать все навыки и умения, исходя из того положения, что развитие “mono-skill” моноумения, то есть только навыков чтения, не приводит к включению всех рецепторов, всех основных зрительных, слуховых органов чувств в процессе овладения языком.

Проблема развития коммуникативных способностей (communicative performance) продуктивно и интенсивно решается, когда на первом этапе обучения параллельно с общепринятыми текстами по всемирной истории, культуре вводятся тексты по истории Армении, причем на русском, армянском или на английском языках. Переводы могут быть дословными, художественными с использованием оригинальных и адаптированных текстов:

- тексты должны соответствовать потребностям и интересам студентов, где учитываются не только конкретно – познавательные, учебные, но и профессионально или профильно – целеполагающие потребности;
- тексты должны генерировать аудиторную деятельность.

Литература

1. Настольная книга преподавателя иностранного языка. Справочное пособие 6-е издание. Минск. Высшая школа., - 2000. 412 стр.
2. Learning and teaching modern languages for communication. Strasbourg: Council of Europe Press, 1988. 266 p.
3. English for Specific Purposes. A learning-centred approach. Tom Hutchinson and Alan Waters, Cambridge, 1993, 183 p.
4. Gabriel M.S. Christian Armenia and the Christian powers. An address by M.S.Gabriel to Armenia Churches. New York, 1897., 32 p.
5. Larsen -Freeman, Diane "Techniques and Principles in Language Teaching ", Oxford: Oxford University Press, 1986, 142 p.

Сусанна Петросян,
кафедра английского языка, АрГУ

МОТИВАЦИЯ КАК ВЕДУЩИЙ ФАКТОР УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВУЗЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем в системе образования – мотивации учебной деятельности. Рассматриваются основные классификации учебной мотивации, ее сущность, особенности, виды, методы изучения, а также факторы, влияющие на повышение мотивации как студента, так и преподавателя в учебном процессе. Делается попытка показать насколько важны в интенсивности учебной мотивации и самовыражении студента профессиональные роли преподавателя и образовательная среда, которая входит в задачи вуза. В основе деятельности человека, в том числе и обучения, лежит сложная система взаимодействующих факторов, средств, структур, отношений и связей, наиболее ярко выраженной в пирамиде потребностей Маслоу.

Ключевые слова: мотив, мотивация, учебная мотивация, мотивационная сфера, педагогическая психология, классификация мотивации, стимулы, профессиональные роли преподавателя, образовательная среда, закон Йеркса—Додсона, методы изучения мотивации, пирамида потребностей Маслоу, самоактуализация

Susanna Petrosyan
Department of English language, ArSU

MOTIVATION AS A LEADING FACTOR OF EDUCATIONAL ACTIVITY AT THE UNIVERSITY

The article is devoted to one of the most actual problems in the educational system – learning motivation. It studies the basic classification of learning motivation, its essence, characteristics, types, methods of study, as well as factors affecting the increase in the motivation of both students and teachers in the educational activities. An attempt is made to show how important in learning motivation and self-expression of the students are the professional roles of the university teacher and the educational environment, which is a university task. The basis of any activity of a person, including learning, is a complex system of interacting factors, resources, structures, relationships and connections, mostly well reflected in Maslow's hierarchy of needs.

Key words: motive, motivation, learning motivation, motivational sphere, educational psychology, motivation, classification, incentives, professional roles of the teacher, educational environment, the Yerkes-Dodson law, methods of studying motivation, Maslow's hierarchy of needs, self-actualization

Մուսաննա Պետրոսյան
Անգլերեն լեզվի ամբիոն, ԱրՊՀ

ՄՈՏԻՎԱՑԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ԲՈՒՂ-ՈՒՄ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆ

Հոդվածը նվիրված է կրթական համակարգում արդիական խնդիրներից մեկին՝ ուսումնական գործունեության մոտիվացմանը: Դիտարկվում են ուսումնական մոտիվացման հիմնական դասակարգումները, նրա էությունը, առանձնահատկությունները, ուսումնական մեթոդները, ինչպես նաև այն գործոնները, որոնք ազդում են ուսումնական գործընթացում թե՛ ուսանողի, թե՛ դասախոսի մոտիվացման բարձրացմանը: Փորձ է արվում ցույց տալ, թե ինչքան կարևոր են ուսումնական մոտիվացման ինտենսիվության և ուսանողի ինքնաարտահայտման գործում դասախոսի պրոֆեսիոնալ դերը և կրթական միջավայրը, որը մտնում է բուհի խնդիրների մեջ: Մարդու գործունեության հիմքում, ինչպես նաև ուսուցման հիմքում, ընկած են փոխհամագործակցող գործոնների, միջոցների, կառույցների, հարաբերությունների և կապերի բարդ համակարգը, որը առավել արտահայտիչ է ներկայացված Մասլոուի կարիքների բուրգում:

Բանալի բառեր՝ շարժառիթ, մոտիվացիա, կրթական մոտիվացիա, մոտիվացիոն ոլորտ, կրթության հոգեբանություն, մոտիվացիայի դասակարգում, խթաններ, ուսուցչի մասնագիտական դերեր, կրթական միջավայր, Յերքս-Դոդսոնի կանոնը, մոտիվացիայի ուսումնասիրելու մեթոդներ, Մասլոուի կարիքների բուրգը, ինքնադրսևորում

Одной из актуальных проблем в современной системе образования в условиях постоянно меняющихся общественно-политических, социально-экономических, информационно-технологических и духовно-нравственных реалиях является проблема мотивации учебной деятельности в вузе, от которой зависит повышение качества образования, успешности в подготовке специалистов, формирование личности и гражданина в целом.

Проблема мотивации является одной из ключевых в педагогической психологии, философии и социологии, и хотя она достаточно изучена, четкого и общепринятого определения этих понятий не существует. Это можно объяснить

множественными подходами к пониманию ее сущности, природы, структуры, а также к методам ее изучения (В.Г. Асеев, Л.И. Божович, Е.П. Ильин, А.Н. Леонтьев, А.К. Маркова, С.Л. Рубинштейн, А. Маслоу, З. Фрейд, и мн. др.).¹

Мотив (от лат. *movere* - приводить в движение, толкать) означает побуждение к деятельности и является причиной действий и поступков человека. Это явление, тесно связывая с такими понятиями как «цель», «нужда», «желание», «стремление», как основную движущую силу поведения и основу потребности, рассматривали еще в древности (Аристотель, Платон, Сократ).

Термин «мотивация» впервые употребил А. Шопенгауэр в статье «Четыре принципа достаточной причины» в начале 20 века.² «Мотивация - это вся совокупность стойких мотивов, побуждений, определяющих содержание, направленность и характер деятельности личности, ее поведения». ³ Д. Карнеги утверждает, что на свете есть только один способ побудить людей что-то сделать; и он заключается в том, чтобы заставить человека захотеть это сделать.⁴

Тем самым выделяют: экстринсивную (внешнюю) мотивацию — мотивацию, связанную с внешними обстоятельствами влияющими на человека, интринсивную (внутреннюю) мотивацию — мотивацию, связанную с внутренними обстоятельствами влияющими на человека, положительную мотивацию — мотивацию, основанную на положительных стимулах, отрицательную мотивацию — мотивацию, основанную на отрицательных стимулах, материальную мотивацию — мотивацию, включающая в себя различные виды материального поощрения в виде премий, ценных подарков и т. д., нематериальную мотивацию — мотивацию, основанную на признании коллективом, нематериальные поощрения в виде почетных грамот и званий, мотив самоутверждения — стремление индивида укрепить себя в обществе, социуме, мотив власти — стремление индивида влиять на окружающих его людей, процессуально-содержательный мотив — стремление индивида выполнять определенную деятельность, которая ему нравится, устойчивая мотивация — мотивация, основанная на нуждах человека, индивидуальная мотивация, групповая мотивация, познавательная мотивация и т. д.⁵

Учебная мотивация – частный вид мотивации, включенный в учебную деятельность и определяющий потребность учащегося в получении знаний, это процесс, который направляет и поддерживает усилия по выполнению учебной деятельности.⁶ Учебная мотивация зависит от ряда факторов:

- построение образовательной системы (существующие уровни образования, возможности и перспективы перехода с одного уровня на другой, возможности получения образования по конкретной специальности);
- функционирование конкретного образовательного учреждения (школы, лицея или гимназии), педагогического коллектива; психологическая атмосфера для учителей и учащихся;
- организация образовательного процесса (построение расписания занятий, деление учебного года на отрезки – четверти или семестры, формы промежуточного и итогового контроля знаний учащихся);
- субъектные особенности учащегося (возраст, пол, интеллектуальное развитие, самооценка, способности, особенности взаимодействия с другими учениками);
- субъектные особенности педагога (прежде всего отношение к ученику и к преподаванию);
- специфика учебного предмета (отражаемые им области знаний, субъективная трудность для ученика, особенности методов преподавания).

Мотивация учебной деятельности или мотивационная сфера, включает в себя все виды побуждений: потребности, интересы, цели, стимулы, мотивы, склонности, установки. ⁷ Существует множество классификаций учебной мотивации (Т. А. Ильин, А. К. Маркова, Д. Г. Левитес, И. П. Подласый и др.)⁸, включающие в себя:

- познавательные мотивы (приобретение новых знаний);
- широкие социальные мотивы (стремление личности самоутвердиться в обществе);
- прагматические мотивы (иметь более высокий заработок);
- профессионально-ценностные мотивы (устроиться на перспективную работу);
- эстетические мотивы (получение удовольствия от обучения);
- статусно-позиционные мотивы (занять определенную должность);
- коммуникативные мотивы (расширение круга общения);
- традиционно-исторические мотивы (установленные стереотипы в обществе);
- утилитарно-практические мотивы (стремление усвоить отдельный интересующий предмет);
- учебно-познавательные мотивы (ориентация на способы добывания знаний, усвоение конкретных учебных предметов);

¹ Клепцова Е. Ю., Рубцова Д. О. Проблемы мотивации студентов вуза // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 32. – С. 60–66

² Ильин, Е. П. Мотивация и мотивы — СПб.: Питер, 2011. — 512 с., с.65

³ Педагогический словарь. — М.: Академия. Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. 2005

⁴ Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей- М.: Прогресс, 1989

⁵ Гурова Н. А. Мотивации студентов к учебной и научной деятельности // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 12(47). – Новосибирск: СибАК, 2014

⁶ Маркова А.К. Формирование мотивации учения [/ А.К. Маркова, Т.А.Матис, А.Б.Орлов - М.,1990. – с.212

⁷ Шагивалеева Г. Р., Калашникова В. Ю. Изучение учебной мотивации студентов вуза // Молодой ученый. — 2015. — №19. — С. 341-343

⁸ Мормушева Н. В. Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 160–163

- мотивы социального и личного престижа (утвердить себя и занять в будущем определенное положение в обществе);

- неосознанные мотивы (получение образования не по собственному желанию, а по влиянию кого-либо, основано на полном непонимании смысла получаемой информации и полном отсутствии интереса к познавательному процессу).

Основываясь на эту классификацию, можно выделить следующие виды мотивации учебной деятельности:¹

- *познавательные* - желание узнать что-то новое;
- *прагматичные* - желание иметь высокую зарплату;
- *социальные* - долг перед родителями, ответственность за своё будущее, желание утвердиться в обществе;
- *коммуникативные* - желание расширить круг своих знакомств;
- *профессиональные* – стремление узнать уже знакомую специальность на новом более глубоком уровне.

По мнению А.К. Марковой, основными методами изучения учебной мотивации являются: наблюдение за поведением студентов, специальные задания, индивидуальная беседа, анкетирование.² Наиболее популярными среди вопросников и анкет с обработкой данных, с целью изучения проблемы мотивации обучения, являются: «Методика изучения мотивов учебной деятельности студентов» модифицированная А.А. Реаном,³ В.А. Якуниным,⁴ «Методика изучения мотивации обучения в вузе» Т.И. Ильиной. Методика Ильиной содержит три шкалы:⁵

1. приобретение знаний;
2. овладение профессией;
3. получение диплома о высшем образовании.

Таким образом, можно выделить 2 основных мотива у студентов, согласно В. Э. Мильману.⁶

- *внутренние мотивы* - познание нового и неизвестного, творческое развитие, совместное с другими и для других действия;

- *внешние мотивы* - учеба как привычное функционирование, учеба в качестве вынужденного долга, учеба для достижения лидерства и престижа, желание оказаться в центре внимания, учеба ради либерального вознаграждения, учеба для избегания неудач.

По этой же классификации внешние мотивы называются *социальными*, а внутренние – *познавательными*.⁷ Ряд исследователей постулируют необходимость присутствия обеих составляющих (познавательных и социальных мотивов) для эффективности учебной деятельности.⁸

Внутренняя учебная мотивация складывается из трех основных компонентов - это ощущение самостоятельности процесса поиска знаний + ощущение свободы выбора + ощущение успешности (компетентности). Эффективным приемом повышения внутренней учебной мотивации является обучение студента приему рефлексии того, что он знает, чего не знает, что хочет узнать. Это также способствует пониманию, откуда и куда он движется в учебном процессе, учит структурированию получаемой информации и планированию. Высокий уровень внутренней мотивации значим для достижения успеха в учебе. Иногда менее способный студент, имеющий высокий уровень мотивации может достичь лучших результатов в учебе.⁹

В этом вопросе велика роль преподавателя. Преподавателю необходимо поддерживать ровные отношения со всеми студентами, помогать им при возникновении у них трудностей, поддерживать положительную обратную связь, заботиться о разнообразии методов преподавания учебного материала, приучать студентов к познавательному труду, развивать их силу воли и целеустремленность, поощрять выполнение заданий повышенной трудности, учить четко определять цели и задачи, формировать чувство долга и ответственности.

Педагог в качестве мотиватора может провести саморефлексию по тест - схеме «Мотивация обучения»:¹⁰

1. Интересно ли Вам на занятиях со студентами? Да, нет.
2. Увлечены ли Вы своим предметом? Да, нет.
3. Уважаете ли Вы группу, с которой работаете? Да, нет.
4. Есть ли обстоятельства, которые Вам особенно мешают работать с удовольствием? Да, нет.
5. Пытались ли Вы найти основные причины своих успехов и неудач? Да, нет.
6. Знаете ли Вы методы и приёмы мотивации обучаемых? Да, нет.
7. Приводят ли Ваши усилия к достижению мотивационного эффекта? Да, нет.
8. Верят ли Вам учащиеся? Да, нет.
9. Удаётся ли Вам «заразить» студентов той или иной деятельностью? Да, нет.

¹ Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов: учеб. пособие для вузов/ И. П. Подласый . -- М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. - 365 с.

² Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. М., 1983

³ Реан А. А. Психология педагогической деятельности. Ижевск, 1994

⁴ Якунин В. А. Психология учебной деятельности студентов. М., 1994

⁵ Ильин Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения. Киев, 1998

⁶ Мильман В. Э. «Мотивация и творчество» / В.Э. Мильман. - М.: «Миря и Ко », 2005 г. – 165

⁷ Ильин Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения. Киев, 1998

⁸ Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1969

⁹ Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К.Вилюнас - М.: Изд-во МГУ, 1990.- с.288

¹⁰ Гордашников В. А., Осин А. Я. Образование и здоровье студентов медицинского колледжа. Изд: Академия Естествознания, 2009

Ключ: ответ «да» означает + 1 балл, ответ «нет» означает - 1 балл. По сумме баллов можно судить о своей степени мотивации обучения.

Однако по сей день существует много недостатков в мотивационных подходах в преподавании, приводящие к полному снижению учебной мотивации студентов. Среди них основными являются:¹

- преподаватели дают много “голых знаний” без обоснования их нужности;
- между преподавателем и студентом нет никакого общения;
- отсутствие уважения преподавателя к студенту, как к личности;
- использование метода «кнута и пряника» - способа, когда студентов за успехи в учебе поощряют “автоматом”, а за отсутствие на занятиях наказывают дополнительными вопросами на экзамене.

Психолог Ю. Д. Красовский предлагает преподавателям использовать такие стимулы, как: ²

- подбадривающая критика («Ничего. В следующий раз сделаешь лучше. А в этот раз не получилось»);
- критика-упрек («Ну, что же ты? А я на тебя так рассчитывал»);
- критика-аналогия («Когда я был таким, как ты, я допустил точно такую же ошибку. Ну и попало же мне тогда от моего педагога»);
- критика-надежда («Надеюсь, что в следующий раз ты выполнишь задание лучше»);
- критика-похвала («Работа сделана хорошо. Но только не для этого случая»);
- безличная критика («В нашей группе есть еще учащиеся, которые не справляются со своими обязанностями. Не будем называть их фамилии»);
- критика-озабоченность («Я очень озабочен сложившейся ситуацией, особенно у таких наших учащихся как...»);
- критика-сопереживание («Я хорошо тебя понимаю, вхожу в твоё положение, но и ты войди в мое. Ведь работа-то не выполнена...»);
- критика-сожаление («Я очень сожалею, но должен сказать, что работа выполнена не качественно»);
- критика-удивление («Как? Неужели ты не подготовил урок? Не ожидал...»);
- критика-ирония («Делали, делали и... сделали. Работа - что надо! Только как теперь в глаза людям будем смотреть?!»);
- критика-упрек («Эх, ты! Я был о тебе гораздо более высокого мнения...»);
- критика-намек («Я знал одного человека, который поступил точно так же, как и ты. Потом ему пришлось плохо...»);
- критика-смягчение («Наверное, в том, что произошло, виноват не только ты...»);
- критика-укоризна («Что же ты сделал так неаккуратно? Не вовремя?»);
- критика-замечание («Не так сделал. В следующий раз постарайся сделать лучше»);
- критика-требование («Работу тебе придётся переделать!»);
- конструктивная критика («Задание выполнено неправильно. Что ты собираешься теперь предпринять?»);
- критика-опасение («Я очень опасюсь, что в следующий раз работа будет выполнена на таком же уровне»).

Существует также некоторое количество профессиональных ролей преподавателя в рамках образовательного процесса, каждая из которых обладает определёнными характеристиками: преподаватель-фасилитатор, преподаватель-консультант, преподаватель-модератор, преподаватель-тьютор, преподаватель-тренер.³

▪ *Преподаватель-фасилитатор* оказывает педагогическую помощь и поддержку студентам для развития их мышления и креативности, ставит студентов в позицию помощников, дает студентам полную свободу действий;

▪ *Преподаватель-консультант* осуществляет обучающую функцию через консультирование в решениях конкретных проблем;

▪ *Преподаватель-модератор* реализует деятельность, которая направлена на раскрытие потенциальных возможностей и способностей студентов созданием атмосферы сотрудничества.

▪ *Преподаватель-тьютор* анализирует интересы и потребности каждого, разрабатывает специальные упражнения и задания, определяет способы мотивации студентов.

▪ *Преподаватель-тренер* помогает студентам в прохождении определенных учебных курсов, в подготовке к семинарским и практическим занятиям, докладам и т.д.

Таким образом, задачей каждого педагога должно быть не только предоставление студентам фактических знаний, а создание таких условий в учебном процессе, в которых каждый студент мог бы развить свои профессиональные, личностные и творческие способности в меру индивидуальных возможностей. Одним из самых эффективных способов для решения этой задачи является организация индивидуальной самостоятельной работы студентов. «Научить студента самому учиться» - особенно актуально в современном быстроразвивающемся обществе, в котором невозможно «выжить» без постоянной самостоятельной работы над собой, известной как «образование в течение всей жизни» (life-long-learning).

В этом контексте важно также соблюдать законы Йеркса-Додсона, которые показывают зависимость качества выполняемой деятельности от интенсивности мотивации. Согласно первому закону, «по мере увеличения интенсивности мотивации качество деятельности изменяется по колоколообразной кривой» (сначала повышается, затем, постепенно понижается), при этом «уровень мотивации, при котором деятельность выполняется максимально успешно, называется

¹ Жестокова Ю.Е. Методические указания по мотивации студентов, Ярославль, 2014 г.

² Красовский, Ю.Д. Организационное поведение : учебник / Ю.Д. Красовский. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. — 488 с.

³ Кудряшова А. В., Горбатова Т. Н. Роли преподавателя в процессе развития творческой самостоятельности студентов высших учебных заведений // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 581-584.

оптимумом мотивации». Согласно второму закону, «чем сложнее для субъекта выполняемая деятельность, тем более низкий уровень мотивации является для нее оптимальным».¹ Таким образом, для достижения успеха необходим умеренный уровень мотивации.

Однако, следует отметить, что в вопросе самомотивации как преподавателя, так и студента, немаловажную роль играет и «образовательная среда» в целом, что входит в задачи учебного заведения:²

- физические условия труда (оптимальный для занятий уровень шума, температуры, освещенности рабочего места);
- гигиенические условия труда (поддержание всех помещений в чистоте и порядке);
- дизайн, эстетика (использование современных при оформлении учебных помещений);
- столовая (с выполнением санитарно-гигиенических требований);
- материально-техническая база обеспеченности учебного процесса (учебники, научная литература, компьютерное, техническое оснащение);
- вспомогательные учебно-воспитательные помещения (спортивные залы, актовъй зал, конференц-зал);
- поощрения: материально-социальные вознаграждения (повышение зарплаты, стипендии, снижение платы за обучение, грамоты и пр.);
- здоровый морально-психологический климат в коллективе;
- возможности для расширения своего учебно-профессионального мировоззрения (факультативы, спецкурсы, участие в научных конференциях, семинарах; практические занятия по выбранной специальности на предприятии, в учреждении; встречи, дискуссии с интересными людьми профессии);
- создание перспектив дальнейшего образования по избранной профессии (аспирантура, факультет повышения квалификации.);
- возможность экспериментирования, творчества, самовыражения (участие в научно-исследовательской деятельности, в кружках художественной самодеятельности, ансамблях, в студенческих, молодежных движениях, общественных организациях и т.д.);
- информированность о делах, планах, перспективах образовательного учреждения (газета, информационный бюллетень, периодические научные издания образовательного учреждения; возможности участия в общих собраниях, совещаниях и т.д.);
- соревнование в учебной деятельности (аттестация, сессия, конкурсы лучший проект, лучший студент).

А.В. Хуторской под образовательной средой понимает: «естественное или искусственное создаваемое социокультурное окружение ученика, включающее различные виды средств и содержания образования, способные обеспечивать его продуктивную деятельность».³

Все эти теории и классификации мотивации тесно связаны с иерархической теорией потребностей американского психолога А. Маслоу, известная под названием «Пирамида потребностей Маслоу». В своей работе «Мотивация и личность» (1954) Маслоу подробно описал, что мотивирующие потребности человека имеют свою иерархию приоритета.⁴

1. *физиологические* (голод, жажда, отдых, половое влечение);
2. *потребности в безопасности* (защищенность, уверенность, комфорт);
3. *социальные* (потребность в принадлежности, любви, общении, заботе);
4. *потребность в признании* (уважение, нужность, значимость);
5. *познавательные* (знать, уметь, творить);
6. *эстетические* (красота, гармония, радость);
7. *духовные* (самопознание, самосовершенствование, самореализация).

Такую иерархию Маслоу объяснил тем, что человек не может испытывать потребности высокого уровня, пока нуждается в потребностях низкого уровня (первые четыре ступени иерархии). Последние три потребности (познавательные, эстетические и духовные) обычно представляют как потребности высокого уровня, под одним общим названием «самоактуализация».

Самоактуализация (от лат. actualis - "подлинный", "настоящий") - стремление человека к выявлению и развитию своих возможностей и талантов. По Маслоу, это стремление человека быть тем, кем он способен и кем должен стать: "Композитор должен сочинять музыку, художнику надлежит создавать картины, а поэту – слагать стихотворения. Людям следует быть теми, кем им предназначено быть, если они желают жить в гармонии с самими собой. Им необходимо оставаться верными собственной природе». По его мнению, средний человек удовлетворяет свои физиологические потребности на 85%, потребности в безопасности на 70%, в общении на 50%, в уважении на 40%, в самовыражении и творчестве только на 10%, «самоактуализации» достигает не более 2 % людей.

¹ Краткий психологический словарь. — Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС». Л.А.Карпенко, А.В.Петровский, М. Г. Ярошевский. 1998.

² Тарасов С. В. Образовательная среда: понятие, структура, типология. Журнал «Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина», Выпуск № 3 / том 3 / 2011

³ Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383 с., с.72

⁴ Маслоу А. Мотивация и личность = Motivation and Personality / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. — СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.

Таким образом, мотивация является основной психологической характеристикой любой деятельности человека, в том числе и обучения, представляющей собой комплексную систему взаимодействующих факторов, средств, структур, отношений и связей.

Литература

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека / В.К.Вилюнас - М.: Изд-во МГУ, 1990.- с.288, Выпуск№3 / том 3 / 2011
2. Гордашников В. А., Осин А. Я. Образование и здоровье студентов медицинского колледжа. Изд: Академия Естествознания, 2009
3. Гурова Н. А. Мотиваци студентов к учебной и научной деятельности // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 12(47). – Новосибирск: СибАК, 2014
4. Ильин, Е. П. Мотивация и мотивы — СПб.: Питер, 2011. — 512 с.
5. Жестокова Ю.Е. Методические указания по мотивации студентов, Ярославль, 2014 г.
6. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей- М.: Прогресс, 1989
7. Клепцова Е. Ю., Рубцова Д. О. Проблемы мотивации студентов вуза // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 32. – С. 60–66
8. Красовский, Ю.Д. Организационное поведение: учебник / Ю.Д. Красовский .— 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2012 .— 488 с.
9. Краткий психологический словарь. — Ростов-на-Дону: «ФЕНИКС». Л.А.Карпенко, А.В.Петровский, М. Г. Ярошевский. 1998
10. Кудряшова А. В., Горбатова Т. Н. Роли преподавателя в процессе развития творческой самостоятельности студентов высших учебных заведений // Молодой ученый. — 2015. — №4. — С. 581-584
11. Маркова А.К. Формирование мотивации учения [/ А.К. Маркова, Т.А.Матис, А.Б.Орлов - М.,1990. – с.212
12. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. М.,1983
13. Маслоу А. Мотивация и личность = Motivation and Personality / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. — СПб.: Евразия, 1999. — 478 с.
14. Мильман В. Э. «Мотивация и творчество» / В.Э. Мильман. - М.: «Миря и Ко », 2005 г. – 165с.
15. Мормушева Н. В. Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений // Педагогика: традиции и инновации: материалы IV междунар. науч. конф. (г. Челябинск, декабрь 2013 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 160–163
16. Педагогический словарь. — М.: Академия. Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. 2005
17. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов: учеб. пособие для вузов/М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. - 365 с.
18. Реан А. А. Психология педагогической деятельности. Ижевск, 1994
19. Тарасов С. В. Образовательная среда: понятие, структура, типология. Журнал «Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина», -- М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. - 365 с.
20. Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: Пособие для учителя. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383 с.
21. Шагивалеева Г. Р., Калашникова В. Ю. Изучение учебной мотивации студентов вуза // Молодой ученый. — 2015. — №19. — С. 341-343
22. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека. М., 1969
23. Якунин В. А. Психология учебной деятельности студентов. М.. 1994

Շուշանիկ Ասրյան,
 տ.գ.թ., ԱրՊՀ տնտեսագիտության տեսության և
 կառավարման ամբիոնի դոցենտ

**ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
 ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ**

Ազգային տնտեսությունների վերականգնման դանդաղ ընթացքի նոր իրողությունները, որոնք պայմանավորված են համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով, համաշխարհային հասարակարգում պետությունների փոխկապվածության և համաշխարհային տնտեսության գլոբալ փոփոխություններով, աշխարհաքաղաքական նոր ռիսկերով, սոցիալտնտեսական հիմնախնդիրների սրացմամբ առաջադրում են տնտեսության կայունության վերախմաստավորման հարցեր: Հոդվածի նպատակն է նախանշել հայկական երկու տնտեսությունների զարգացման ուղիները կայունության հիմնահարցերի ուսումնասիրման միջոցով:

Բանալի բաներ- Ազգային տնտեսության կայունություն, ազգային տնտեսության դիմակայություն, համաշխարհային տնտեսական աճ, համաշխարհային գործազրկության մակարդակ, համաշխարհային ինֆլյացիա, համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամ, համաշխարհային արտաքին պարտք, ազգային կարողություններ:

Шушаник Асрян
 к.э.н. доцент кафедры экономической
 теории и управления АРГУ.

ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Новые явления медленного восстановления национальных экономик, обусловленные финансово-экономическим мировым кризисом. В условиях глобального изменения мировой экономики и взаимозависимости стран, а также новых рисков геополитических изменений и обострения социально-экономических проблем, возникают вопросы переосмысления стабильности национальных экономик.

В статье изучены проблемы стабильности экономик Армении и НКР и намечены пути ее обеспечения.

Ключевые слова: Стабильность национальной экономики, сопротивление национальной экономики, мировой экономический рост, мировой уровень безработицы, мировая инфляция, мировой финансово-экономический кризис, мировой внешний долг, национальные возможности.

Shushanik Asryan,
 Associate professor, Ph.D. of the Department of the Theory of Economics and
 Management of Artsakh State University.

ISSUES OF ENSURING NATIONAL ECONOMIC STABILITY IN MODERN CONDITIONS

The developments caused by global financial and economic crisis and the new realities of the slow process of recovery of national economies and the global economy during post-crisis, the interdependence of states in global social system and the global changes in the conditions of acute social and economic problems caused by new geopolitical risks put forward rethinking issues of economic stability. The aim of the article is to indicate the ways of stability of the latter's development through study of stability issues of the two Armenian economies.

Key-words: stability of national economy, resistance of national economy, world economic growth, world unemployment rate, world inflation, the global financial-economic crisis, world external debt, national capabilities.

Ժամանակակից մակրոտնտեսական վերլուծություններում ազգային տնտեսության անվտանգության ապահովումը դիտարկվում է ըստ տնտեսական անկախության, ինքնազարգացման և առաջընթացի ընդունակության ու կայունության բաղադրիչի:

Որոշ տնտեսագետների կարծիքով տնտեսության կայունությունը ենթադրում է տնտեսական համակարգի բոլոր տարրերի կայունություն և ամրություն, բոլոր սեփականությունների պաշտպանություն, ապակայունացնող տարրերի զսպում: «Կայունությունը» տնտեսական համակարգի այնպիսի իրավիճակ է, երբ տնտեսական ցուցանիշները պահպանվում են ցանկացած պայմաններում: Որպես կայունության ցուցանիշներ կարող են լինել բյուջեի եկամուտները, արժույթի կուրսը և այլն:

Տնտեսության կայունությունը նպաստում է տնտեսության «դիմակայության» բարձրացմանը, այսինքն՝ տնտեսության կողմից դիմակայության աճին՝ ինչպես զարգացման արտաքին գործոնների, այնպես էլ՝ ներքին

գործոնների փոփոխությունների նկատմամբ:

Տնտեսության կայունությունը փոխառնչվում է նաև համակարգի հավասարակշիռ վիճակի հետ, երբ պահպանվում են համակարգի տարրերի միջև հիմնական համամասնությունները, հարաբերակցությունը: Հետևապես, հավասարակշիռ վիճակը բխում է տնտեսության կայուն վիճակից: Տնտեսական համակարգի հավասարակշիռ իրավիճակի հիմնական, կարևոր բնութագրիչներից է արտադրության ճյուղերի համամասնական աճը: Մյուս կողմից կարելի է նշել, որ հավասարակշռվածությունը տնտեսության կայունության հիմքն է: Տնտեսական համակարգի կայունության, հավասարակշռվածության վիճակները ամենին էլ չեն նշանակում, որ համակարգը գտնվում է լճացման մեջ և չի զարգանում կամ առաջընթաց չի արձանագրում: Բացի կայունությունից՝ տնտեսական համակարգը բնորոշվում է նաև ցուցանիշներով, որոնք արտահայտում են համակարգի զարգացումը, դրանք են՝ տնտեսական աճը, ՀՆԱ-ում ներդրումների տեսակարար կշիռը, բնակչության եկամուտների աճը և այլն: Կարծում ենք՝ կայուն զարգացման դեպքում խոսքը տվյալ ցուցանիշների կայուն փոփոխությունների մասին է:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված զարգացումները և ազգային տնտեսությունների վերականգնման դանդաղ ընթացքի նոր իրողությունները առաջադրում են տնտեսության կայունության վերախնամախոսական անհրաժեշտություն:

Ազգային տնտեսություններում սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների սրացումը, պայմանավորված համաշխարհային տնտեսության գլոբալ փոփոխություններով, փաստում է համաշխարհային տնտեսության դերը ազգային տնտեսությունների կայունության ապահովման գործընթացում: Այդ առումով կարևոր է անդրադառնալ համաշխարհային զարգացումների վերջին միտումներին՝ որպես ազգային տնտեսության կայունության վրա ազդող արտաքին գործոնների:

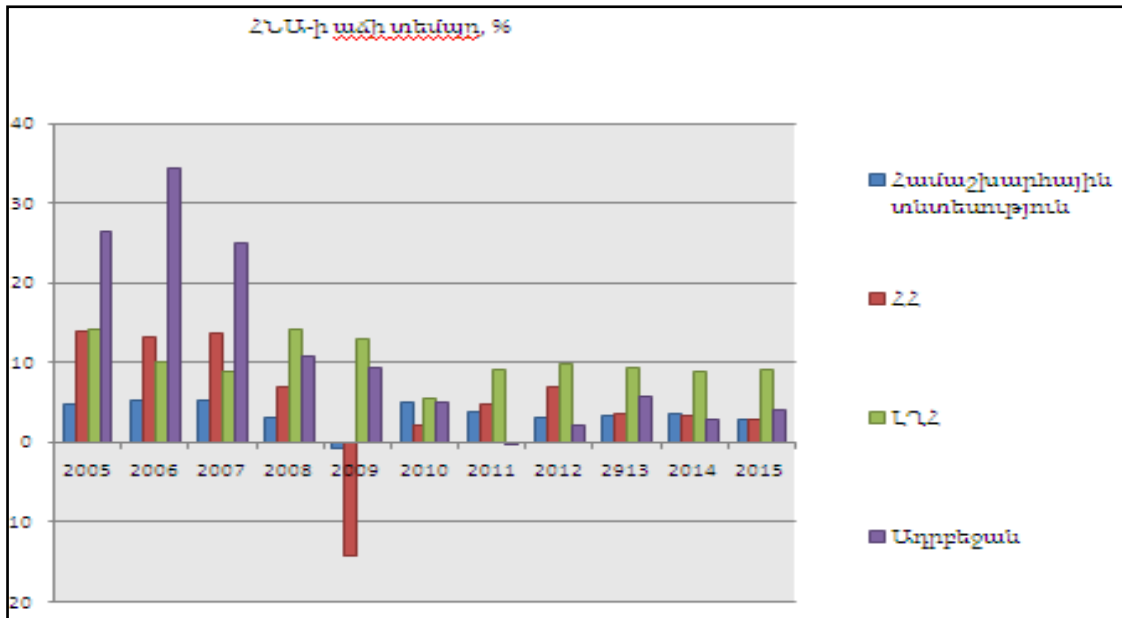
Ըստ Համաշխարհային բանկի վերլուծաբանների՝ տնտեսական աճի տեմպերը զարգացող երկրներում 2015թ. կկազմեն 4,4 տոկոս, 2016թ. այդ ցուցանիշը կհասնի մինչև 5,2 տոկոսի, իսկ 2017թ.՝ 5,4¹ տոկոսի:

Համաշխարհային տնտեսության զարգացման դիտարկումները հետճգնաժամային ժամանակահատվածում ցույց են տալիս, որ 2014թ. ֆինանսական տարվա վերջում համաշխարհային տնտեսությունը աստիճանաբար դուրս եկավ մեծ ռեցեսիայից, սակայն տնտեսական աճը շատ դանդաղ է, և աճի միջճգնաժամային տեմպերը դեռևս չեն վերականգնվել: 2015թ. համաշխարհային ՀՆԱ-ի աճի տեմպը կազմել է 3%², որը զիջում է թե՛ կանխատեսվող և թե՛ նախաճգնաժամային աճի համապատասխան ցուցանիշին, ինչը բացատրվում է նավթի գների անկմամբ և աշխարհաքաղաքական լարվածության գործոններով:

Ըստ Համաշխարհային բանկի՝ եվրոպական երկրներում զգալիորեն կրճատվել են կրիտիկական իրավիճակներ առաջանալու ռիսկերը, և գրանցվող տնտեսական աճը վերականգնում է հասարակության վստահությունը բանկային համակարգի նկատմամբ: Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում դա պայմանավորված է նաև անուղղակի ազդեցություններով, այդ թվում Ռուսաստանի շուրջ ստեղծված իրավիճակով: Ընդհանուր առմամբ զարգացող երկրների աճի տեմպերի թուլացման արտաքին հիմնական գործոններ են համարվում ***նավթի գների անկման և Ամերիկյան դաշնային պահուստային համակարգի կողմից տոկոսադրույքների բարձրացման հետևանքով զարգացող տնտեսությունների համար վարկերի արժեքի բարձրացման ազդեցությունները*** :

¹<http://www.data.worldbank.org>

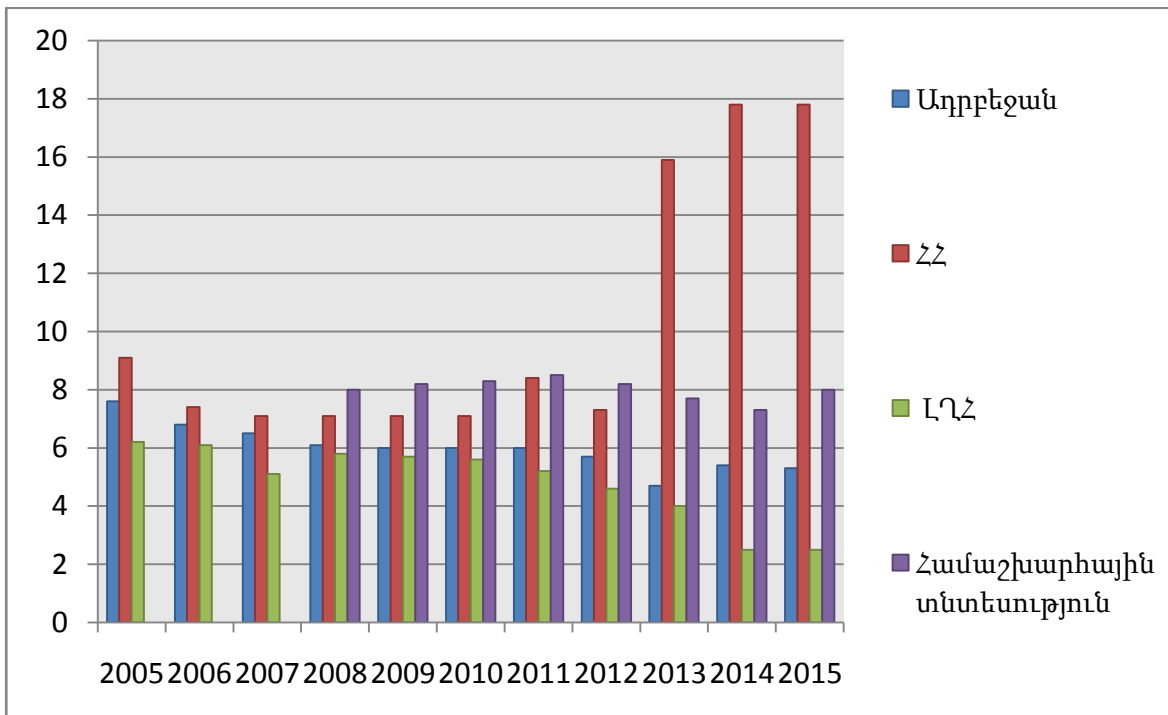
². <http://www.tradingecenemics.com>

Գծապատկեր 1. Համաշխարհային, ՀՀ, ԼՂՀ և Ադրբեջանի ՀՆԱ-ի աճի տեմպերը %-ով:

Հետզհետե աճի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ անընդհատ փոխվում են աճի գործոնները:

Համաշխարհային տնտեսության կայունության բնութագրիչներից գործազրկության մակարդակը և բարձր է և չի հաղթահարել հետզհետե աճի սկզբնական մակարդակը: Այն 2015թ. արձանագրել է 2008թ. ցուցանիշը՝ կազմելով 8%:

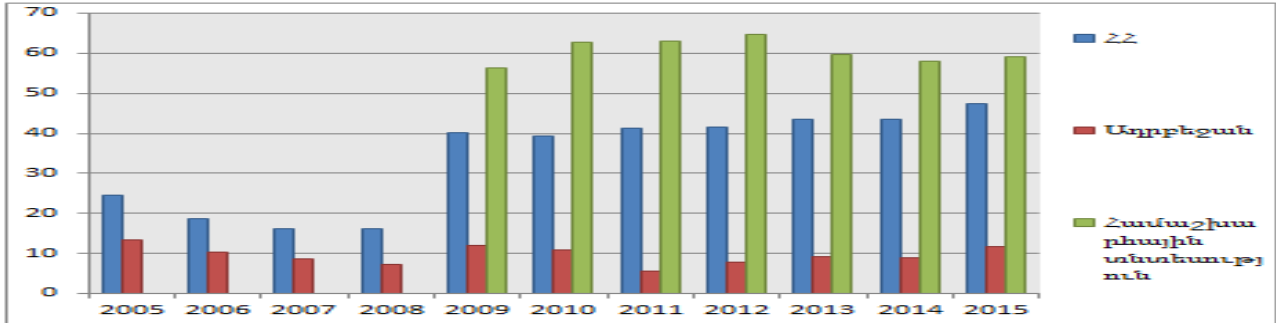

Գծապատկեր 2- Համաշխարհային տնտեսության, ՀՀ, ԼՂՀ և Ադրբեջանի գործազրկության մակարդակը, %-ով :

Համաշխարհային տնտեսության կայունության հաջորդ կարևորագույն բնութագրիչը կարելի է համարել համաշխարհային պետական պարտքի տեսակարար կշիռը համաշխարհային ՀՆԱ-ում: Ինչպես տեսնում ենք գծապատկեր 3-ից , 2008թ. ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո համաշխարհային պետական պարտքի

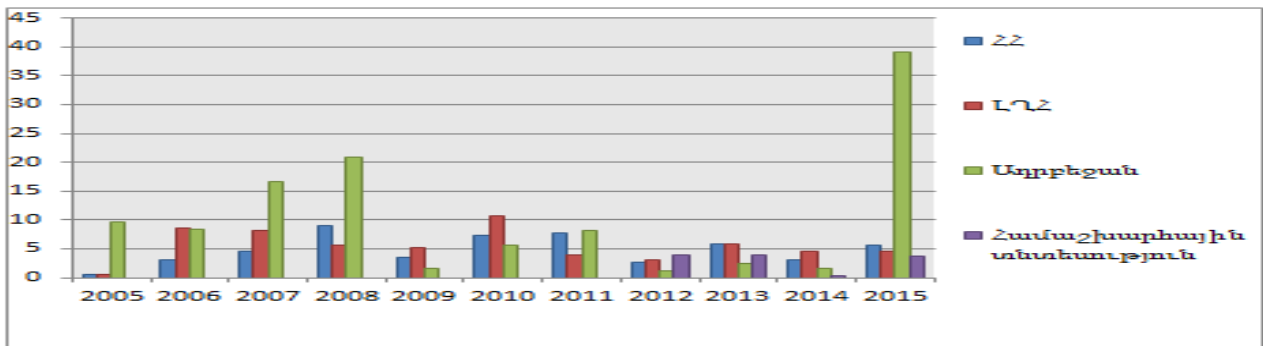
տեսակարար կշիռը համաշխարհային ՀՆԱ-ում կտրուկ աճել է և գերազանցել համաշխարհային տնտեսության անվտանգության համապատասխան ցուցանիշը: Նախորդ տարիների աճից հետո նվազման որոշ միտումները 2015թ. վերափոխվեցին աճի, և ցուցանիշը կազմեց 59,0%:

Համաշխարհային տնտեսության աճի տեմպերի թուլացման և համաշխարհային պետական պարտքի աճի դրական դինամիկայում կայան ակնհայտ է:

Պատկեր 3- Համաշխարհային պետական պարտքը՝ %-ով համաշխարհային ՀՆԱ-ի նկատմամբ, ՀՀ-ի, Ադրբեջանի պետական պարտքը ՀՆԱ-ի նկատմամբ:

Նավթի համաշխարհային գների անկման, համաշխարհային անբավարար պահանջարկի պայմաններում համաշխարհային գնաճը զգալի ցածր է: Այն 2015թ. կազմել է 3,8%¹:

Պատկեր 4- Համաշխարհային, ՀՀ, ԼՂՀ Ադրբեջանի ինֆլացիայի, մակարդակը:

Համաշխարհային տնտեսության կայունության բնութագրիչների դիտարկումները ցույց են տալիս, որ, իսկապես, համաշխարհային տնտեսության զարգացման տեմպերը նկատելիորեն թուլանում են, իսկ տնտեսության կայունության ապագա խաթարման ռիսկերը, հակառակը, դրսևորվում են առավել ցայտուն: Հետևապես, այդ իմաստով ազգային տնտեսությունների կայունության վրա համաշխարհային տնտեսության բացասական ազդեցությունները մոտ ապագայում շարունակվելու են:

Համաշխարհային տնտեսական իրավիճակի ազդեցությունը՝ պայմանավորված նավթի համաշխարհային գների անկմամբ, առավել մեծ է Ադրբեջանի տնտեսության վրա: Տնտեսական դիտարկվող ցուցանիշներով այն դրսևորում է առավել բարձր անկայունության մակարդակ, քան համաշխարհային տնտեսությունը, ինչպես նաև ՀՀ-ն ու ԼՂՀ-ն:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությամբ Հայաստանում ՀՆԱ-ն 2009թ. գրանցեց 14.1 տոկոս անկում: Ճգնաժամը դադարեց 2010թ., երբ համաշխարհային տնտեսությունը, այդ թվում նաև Հայաստանը, որտեղ գրանցվեց 2.2 տոկոս տնտեսական աճ, մտան վերականգնման փուլ:

ՀՀ՝ մինչ ճգնաժամը (2002–2008թթ.) ձևավորված տնտեսական աճի մոդելը հիմնված էր տարբեր աճող արտաքին ֆինանսավորման վրա (օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական տրանսֆերտների): Մակայն երկնիշ տնտեսական աճը չհանգեցրեց ներմուծման կրճատման, այլ հակառակը՝

¹ <http://www.data.worldbank.org>

առաջանցիկ աճի, որն էլ բերեց ներքին շուկայում տեղական արդյունաբերական արտադրանքի մրցունակության աստիճանի նվազմանը, ոչ գյուղատնտեսական զբաղվածության աճի գրեթե բացակայությանը, արտաքին առևտրում թե՛ արտահանման հարաբերական և թե՛ բացարձակ կրճատմանը: Նշված պայմաններում երկրի տնտեսական զարգացման հիմնական շարժիչ ուժը դարձան շինարարությունը և ծառայությունների ոլորտը, որոնց գումարային տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում, 2002 թ. 56.9 տոկոսից աճելով, 2008 թվականին համապատասխանաբար կազմեց է 63.8 տոկոս: Մինևույն ժամանակ, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության գումարային տեսակարար կշիռը, 2003 թ. 47,0 տոկոսից կրճատվելով, 2008թ. կազմել է 29.7 տոկոս:

ՀՀ տնտեսական աճը 2015-ի ընթացքում կազմել է 3% կանխատեսվող 4.1%-ի փոխարեն: Հարցն այն է, որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով էականորեն փոխվել է ՀՀ տնտեսության առկա ճյուղային կառուցվածքը, որտեղ շինարարության տեսակարար կշռի կրճատումը ուղեկցվել է մնացած բոլոր մակրոոլորտների տեսակարար կշիռների աճով: Ներկա կառուցվածքը, լինելով ավելի քիչ կախված արտաքին ֆինանսավորման ծավալներից, թեև առավել կայուն է՝ համեմատած նախաճգնաժամային կառուցվածքի հետ, սակայն միաժամանակ չի կարող ապահովել շատ բարձր աճի տեմպեր, ինչը նկատելի էր նախորդ մոդելում: Պատճառը շինարարության ծավալների և տնտեսական աճում ներդրումների կտրուկ կրճատումն է՝

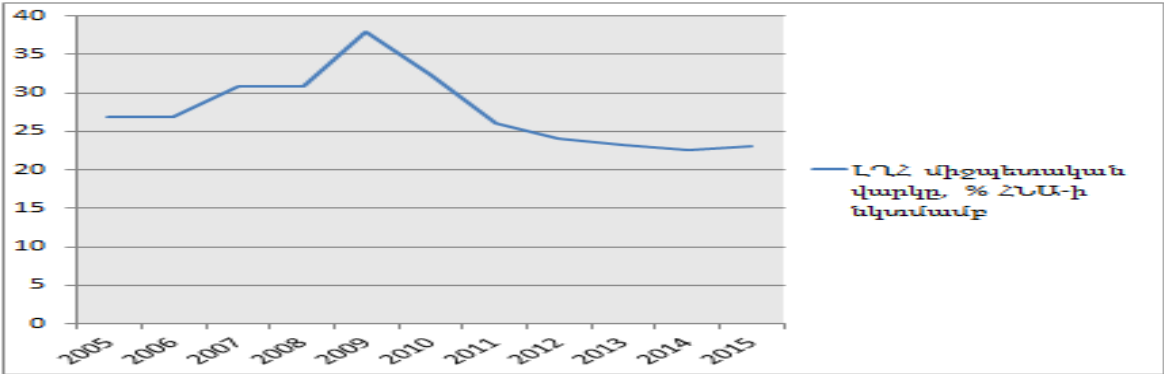
Սակայն ԼՂՀ-ում ճգնաժամային երևույթները էական ազդեցություն չունեցան տնտեսական աճի վրա: Եթե ՀՀ-ում վերականգնողական աճը շարունակվել է 2011-2013թթ. և կազմել 5.1 տոկոս, ապա ԼՂՀ-ում այդ նույն ժամանակահատվածում միջին տնտեսական աճը կազմել է 9,6%: Աճը հիմնականում տեղի է ունեցել ծառայությունների հաշվին, իսկ շինարարության ազդեցությունը դրսևորվել է անկայուն ձևով:

ԼՂՀ 2015թ. համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ) կազմել է 209,3 մլրդ ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա նկատմամբ արձանագրելով 9,1% աճ²: Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմել է 1 մլն 414,3 հազ ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 1 մլն 268,1 հազ դրամի դիմաց:

2015թ.ին պետական բյուջեի սեփական եկամուտները կազմել են տարվա ծրագրով նախատեսված մուտքերի մակարդակի 92,7%-ը: Պետական բյուջեի փաստացի ծախսերը կազմել են 83 մլրդ 107,7 մլն դրամ, որը նախատեսված ծրագրի 94,7%-ն է:

ԼՂՀ-ում գործազրկության պաշտոնական մակարդակը ցածր է գործազրկության բնական մակարդակից, իսկ ինֆլյացիայի մակարդակը համահունչ է չափավոր ինֆլյացիայի մակարդակին:

ԼՂՀ տնտեսության համար մակրոտնտեսական ցուցանիշների կայուն մակարդակի ապահովման համար որպես անվտանգության գործոն է ծառայել միջպետական վարկը:

Գծապատկեր 5- ԼՂՀ միջպետական վարկի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ի նկատմամբ

ԼՂՀ տնտեսական աճը պետք է լինի կայուն, դիվերսիֆիկացված՝ ըստ աճի ճյուղային կառուցվածքի, թողարկվող արտադրանքի և ծառայությունների տեսականու, վերջիններիս՝ սպառողների բազմազանության: Այն պետք է լինի էական ու առաջանցիկ՝ նկատի ունենալով ԼՂՀ-ում միավոր աշխատուժին ընկնող բնական ռեսուրսների ավելի մեծ գործակիցը, քան Հայաստանում: ԼՂՀ տնտեսական աճը պետք է խորացնի կոռպորացիան ԼՂՀ և ՀՀ տնտեսավարող սուբյեկտների միջև, իրապես ինտեգրացնի հայկական միավորների տնտեսությունները, ինչպես նաև ապահովվի մրցունակ աշխատատեղերի հաշվին, նպաստի արտագաղթի թուլացմանը, խթաններ ստեղծի Հայաստանից ԼՂՀ ներգաղթի համար:

Ելնելով տնտեսական ներկա անկայունության վիճակից, արտաքին ֆինանսավորման և դրանով պայմանավորված ներքին պահանջարկի աճի վրա հիմնված տնտեսական աճի մոդելը չի կարող պահպանվել

¹ ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն
² ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն

երկարաժամկետ հեռանկարում. անհրաժեշտ է աստիճանական անցում կատարել ապրանքների և ծառայությունների արտահանման առաջանցիկ աճի վրա հիմնված տնտեսական զարգացման մոդելի, որի արդյունքում աստիճանաբար կարող է նվազել երկրի կախվածությունը արտաքին ֆինանսավորումից, և տնտեսությունը կկողմնորոշվի դեպի ապրանքների արտահանման մոդել:

Արցախում ապրիլյան ռազմական գործողությունները հասցրեցին ինչպես մեծ նյութական վնասներ, այնպես էլ տնտեսավարող սուբյեկտների սպասումների և հետևապես, նաև՝ նրանց հետագա տնտեսական գործունեության վրա:

Հաշվի առնելով նախանշված նպատակները և ելնելով երկրի զարգացման ներկա փուլի առանձնահատկություններից՝ կարող ենք նշել, որ տնտեսական ճգնաժամը, ինչպես նաև տնտեսական զարգացման վերջին իրադարձությունները ի հայտ են բերել նոր գլոբալ մարտահրավերներ, որոնց պայմաններում կարևորվում է երկրի երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության վերանայումը:

Նոր ռազմավարական ծրագրի մշակումը կարևոր է նաև ինչպես տնտեսական քաղաքականության, այնպես էլ դրա գործիքակազմի նկատմամբ տեսակետների փոփոխության պատճառով, ինչ դրսևորվել է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ժամանակ և շարունակվում է մինչ այժմ՝ հիմնականում շեշտադրելով պետության կարգավորիչ դերի և «ուղղակի» քաղաքականության նշանակության մեծացման կարևորությունը: Այդ

առումով կայուն զարգացման ազգային ծրագրի ընդունումը կարող է հետճգնաժամային ռազմավարական համակարգված շրջանակ ապահովել Կառավարության քաղաքականությունների ձևավորման համար: Այն Կառավարությանը հնարավորություն կտա միավորելու ազգային կարողությունները երկրի երկարաժամկետ զարգացման տեսլականի ձևավորման շուրջ՝ հաշվի առնելով կուտակված փորձը, առկա պայմաններն ու գլոբալ զարգացման մարտահրավերները: Միայն այդպիսի ծրագրի իրականացումը կարող է երաշխավորել հասարակության յուրաքանչյուր անդամի սեփական պետության կողմից պաշտպանված և սոցիալապես ապահովված լինելու անվերապահ ընկալման ամրապնդումը:

Գրականության ցանկ

1. Եղիազարյան Աշոտ Արծրունի, Հայ-ռուսական սլավոնական համալսարան, «Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքային հիմնախնդիրները տարածաշրջանային զարգացումներում», Ը.00.02 «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» և Ը.00.06 «Միջազգային տնտեսագիտություն» մասնագիտություններով տնտեսագիտության դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության Մեղմնագիր, Երևան, 2014թ.:
2. ԼՂՀ Կառավարության 2015-2017թթ. գործունեության ծրագիր:
3. Հայաստանի հանրապետության 2014-2025թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր:
4. И. П. Воробьева., Устойчивость экономики и проблемы ее обеспечения в современной России, Вестник, Томский государственный университет №1(17),2012 г..
5. Петров В.К., Селеванов С.Г., Устойчивость государства. М.: Экономика,2005 год.
6. arm.stat.am
7. stat.nkr.am
8. <http://www.tradingecenemics.com>
9. <http://www.data.worldbank.org>

ՀՏԴ 339.9

Արտաքին տնտեսական քաղաքականություն

Աշոտ Եղիազարյան
ՀՊՏՀ, միկրոէկոնոմիկայի և ձեռնարկատիրական
Գործունեության կազմակերպում ամբիոնի
դոցենտ, տնտեսագիտության դոկտոր

**ՀՅՈՒՄԻՍ-ՀԱՐԱՎ և ՊԱՐՍԻԳ ԾՈՑ-Սև ԾՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ՄԻՋԱՆՅՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԱՎԱՆ ԴԻՏԱՆԿՑՈՒՆԻՑ**

Միջազգային տրանսպորտային միջանցքները որոշիչ դեր են խաղում դրանցում ընդգրկված պետությունների համագործակցության ու զարգացման հարցում: Այդպիսի միջանցքները որոշակի աշխարհատնտեսական տարածքների ձևավորման առանցքներն են:

Սույն հոդվածում բացահայտվել են Հյուսիս-Հարավ և Պարսից ծոց – Սև ծով միջազգային տրանսպորտային միջանցքների հիմնական առանձնահատկությունները և զարգացման հեռանկարները, ինչպես նաև դրանց և դրանցում ընդգրկված երկրների նկատմամբ Իրանի հետաքրքրությունների հիմնական ասպեկտները: Ներկայացված են նաև տրանսպորտային միջանցքում ընդգրկված երկրների նկատմամբ Իրանի հետաքրքրությունների հիմնական ասպեկտները

Բանալի բառեր՝ տրանսպորտ, միջանցք, Պարսից ծոց, Սև ծով, այլընտրանք:

Ashot Yeghiazaryan
Doctor of Economic Sciences,
Associated Professor of the Armenian State Economic University

**THE PROSPECTS OF THE INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS NORTH-SOUTH AND THE PERSIAN SEA
BLACK SEA FROM THE POINT OF VIEW OF IRAN**

International transportation corridors are very important for countries that are involved in that network and have an important meaning for the development and cooperation between them. Such corridors are the basis of creation of some geoeconomic areas.

This article discusses “North-South” and “Persian Gulf”-“Black Sea” international transportation systems, their major features and development perspectives. There are also introduced interests from Iran to the countries that are in that transportation corridors.

Key words: transport, corridor, Persian Gulf, Black sea, alternative.

Ашот Егиазарян
доктор экономических наук,
доцент Армянского государственного
экономического университета

**ПЕРСПЕКТИВЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ СЕВЕР-ЮГ И ПЕРСИДСКИЙ ЗАЛИВ-
ЧЕРНОЕ МОРЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИРАНА**

Международные транспортные коридоры играют решающую роль в сотрудничестве и развитии государств, входящих в нее. Такие коридоры являются осью формирования определенных геоэкономических пространств.

В данной статье раскрыты основные особенности и проблемы развития международных транспортных коридоров “Север-Юг” и “Персидский залив – Черное море”. Также представлены основные аспекты заинтересованности Ирана по отношению к этим коридорам и входящих в нее государств.

Ключевые слова: транспорт, коридор, Персидский залив, Черное море, альтернатива.

Հյուսիս-Հարավ միջազգային տրանսպորտային միջանցքը

2000թ. սեպտեմբերի 12-ին Սանկտ-Պետերբուրգում կայացած երկրորդ եվրասիական տրանսպորտային համաժողովի ընթացքում Ռուսաստանի, Իրանի և Հնդկաստանի միջև ստորագրվեց Հյուսիս-Հարավ միջազգային տրանսպորտային միջանցքի ստեղծման մասին համաձայնագիր: Իսկ 2002թ. մայիսին ստորագրվեց միջանցքի

պաշտոնական բացման մասին արձանագրությունը: Հետագայում նախագծին միացան Ադրբեջանը, Հայաստանը, Բելառուսը, Ղազախստանը, Օմանը, Սիրիան: Միանալու դիմումներ են տվել Թուրքիան և Ուկրաինան: «Հյուսիս-հարավ» միջազգային տրանսպորտային միջանցքը կոչված էր ապահովելու տրանսպորտային կապը Բալթյան երկրների և Հնդկաստանի միջև՝ Իրանի և Ռուսաստանի միջոցով, ավելացնելու այդ հսկայական տարածաշրջանի երկրների միջև ապրանքաշրջանառությունը, ինչպես նաև նպաստելու նրանց տնտեսական և մշակութային կապերի ամրապնդմանը:

Միջանցքը նախատեսում է երեք հիմնական երթուղիներ. տրանսկասպյան (Աստրախան, Օլյա, Մախաչկալա նավահանգիստներով), արևելյան (ուղղակի երկաթուղային հաղորդակցություն Ղազախստանով, Ուզբեկստանով և Թուրքմենստանով՝ Թեջեն-Մերախ սահմանային անցման միջոցով դուրս գալով Իրանի երկաթուղային ցանց) և արևմտյան (Աստրախան-Մախաչկալա-Մամուր ուղղություն, հետո Ադրբեջանի տարածքով մինչև պլանավորվող սահմանային Աստրախ կայարան):

Սկզբնական շրջանում Հնդկաստանից բազմաթիվ կոնտեյներներ տեղափոխվեցին այդ միջանցքով: Հետո տեխնիկական և քաղաքական բարդությունների պատճառով Հյուսիս-Հարավ միջանցքը սահմանափակվեց Ռուսաստան-Իրան-Ռուսաստան երթուղով: Ռուսաստանը պետք է արդիականացներ աստրախանյան տրանսպորտային հանգույցը, զարգացներ նավահանգստային հզորությունները, որը հնարավոր էր Օլյա նավահանգստի ընդլայնման միջոցով: 2004թ. կառուցվեց երկաթուղագիծ մինչև Օլյա նավահանգիստ: Սակայն, Օլյա նավահանգստի հզորությունը այդպես էլ չհասցվեց նախագծային 8 մլն. տոննայի: Ներկայումս նավահանգստի հզորությունը կազմում է 2.65 մլն. տոննա: Նույնիսկ այդ հզորությամբ այն չի աշխատում: Նավահանգստում մշակվում են աննշան քանակությամբ բեռներ: Այդ նավահանգիստն այդպես էլ չդարձավ “դարպասներ դեպի Հնդկաստան”: Փոխադրումները Հնդկաստանից Աստրախանի միջոցով նույնպես սառեցվեցին: Այսօր “Հյուսիս-Հարավ” տրանսպորտային միջանցքում ձևավորվել է մոտավորապես հետևյալ պատկերը: Եթե նախագծի իրականացման սկզբնական շրջանում ենթադրվում էր, որ հիմնական բեռնահոսքերը կկազմեն Ռուսաստանի տարածքով տարանցումային բեռները Հնդկաստանից դեպի Հյուսիսային և Արևմտյան Եվրոպա, և հակառակ ուղղությամբ, ապա այսօր միջանցքի գործունեությունը հիմնականում հենված է ռուս-իրանական բեռնաշրջանառության վրա: Հարավից գնում են միայն որոշ քանակությամբ հնդկական բեռներ, իսկ հակառակ հոսքը գրեթե բացակայում է: Տրանսպորտային միջանցքը սպասարկում է հիմնականում դեպի Իրան և Պարսից ծոց բեռնահոսքերը, որի 70 տոկոսը սև մետաղներ են: Ռուսաստանի երկաթուղիներով արտաքին առևտրային բեռների փոխադրման ծավալները Հյուսիս-Հարավ միջանցքի շրջանակներում 2015թ. կազմել է 7,3 մլն. տոննա[1]: Այսպիսով, եթե 2000-ական թվականների սկզբում Մոսկվան չափազանց հավակնոտ պլաններ ուներ Հյուսիս-Հարավ միջազգային տրանսպորտային նախագծի ապագայի առումով և մտադիր էր ներգրավել խոշոր տարանցումային բեռնահոսքեր, ապա հիմա հաստատապես կարելի է պնդել, որ մեծ հաշվով միջանցքի նախագիծը շատ հեռու է իրագործված համարվելու համար՝ իր սկզբնական նպատակների և հավակնությունների ամբողջ մեծության տեսանկյունից: Մոսկվային այդպես էլ չհաջողվեց ստեղծել լիարժեք տրանսպորտային միջանցք: Նախագիծը ընդգրկող երկրների մեծ մասի աշխարհաքաղաքական շահերի վերակողմնորոշման պատճառով այն փաստացի դուրս չեկավ պլանավորման փուլից իրագործման փուլ:

Նախագծի շրջանակներում Իրանը դեռ նախորդ նախագահ Ահմադինեջաթի ժամանակ պլանավորում էր կառուցել Կասպից ծովը Պարսից ծոցին միացնող տրանսիրանական ջրանցքը: Ակնկալվում էր, որ այն շահագործման կհանձնվի 2020-ական թվականներին: Իր հերթին Մոսկվան ակնկալում էր, որ այն կմիացվի Վոլգա-Դոն ջրանցքին՝ միացնելով Կասպից և Սև ծովերը (ռուս-իրանական համատեղ նախագիծը հայտնի է Եվրասիա ջրանցք անվանումով): Ջրանցքը կարող էր ռազմավարական նշանակություն ունենալ ռուս-իրանական հարաբերությունների համար: Տրանսիրանական ջրանցքը, կամ ինչպես այն հաճախ իրանցիները անվանում են “իրանական մեծ գետ”, բավական թանկ նախագիծ է: Ըստ Իրանի էներգետիկայի նախկին նախարարի, 2012թ. կատարած հաշվարկների համաձայն նախագիծը կարժենա 7 մլրդ. դոլար[2]: Բացի այդ, այս նախագիծը բախվում է բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների հետ: Նախատեսվում է ջրանցքի միջոցով Կասպից ծովից ջուր տեղափոխել Իրանի կենտրոնական մասեր՝ գյուղատնտեսության համար ջրի դեֆիցիտի հիմնախնդիրը լուծելու համար: Բայց այն հղի է բացասական հետևանքներով՝ բնապահպանական համակարգի խախտման և կլիմայի փոփոխության առումներով: Երբ ջրանցքը կառուցվի, անհրաժեշտ կլինի ինչ որ կերպ տարանցիկ կապեր հաստատել ջրանցքից արևելք և արևմուտք ընկած տարածքների միջև, ինչը պահանջում է լրացուցիչ ներդրումներ և բարձրացնում նախագծի առանց այդ էլ բարձր գինը: Որպեսզի ջրանցքը լինի նավարկելի, այն պահանջում է մեծ խորություն և լայնություն, ինչը շինարարության համար մեծ դժվարություններ է ստեղծում՝ հաշվի առնելով բարձրության տարբերությունը Կասպից և Պարսից ծոցի միջև ընկած շրջաններում: Այս ամենը լուրջ արգելքներ են նախագծի արդիականության հիմնավորման համար:

Արևելակասպիական ուղղությամբ 2015թ. վերջին շահագործման հանձնվեց Իրան-Թուրքմենստան-Ղազախստան 677 կմ-ոց երկաթգիծը, որը 600 կմ-ով կարճ է, քան Մերախսով անցնող գիծը: Ներկայումս միջանցքի այդ ուղղությունը ակտիվորեն օգտագործում է Ղազախստանից Իրան հացահատիկ արտահանելու համար:

Արևմտակասպիական երթուղին պահանջում էր Կազվին-Ռեշտ-Էնգելի երկաթուղային գծի կառուցում, ապա դրա ձյուղավորում մինչև Ադրբեջանի սահման: Թեհրանի և Բաքվի միջև ստորագրված “Մահմանային երկաթուղային գծի

մասին” համաձայնագրով Իրանը նախագծում էր կառուցել 101 կմ-ոց երկաթուղագիծ մինչև իրանական Աստարա: 205 կմ-ոց Կազվին-Ռեշտ երկաթգծի բացումը պլանավորված է ընթացիկ տարում (իրանական օրացույցով): Նախնական տվյալներով դրա թողունակությունը կկազմի տարեկան 5-7 մլն. տոննա բեռ: Ռեշտ-իրանական Աստարա հատվածը դեռ գտնվում է նախագծային փուլում[3]:

Պարսից Օոց – Սև ծով միջազգային տրանսպորտային միջանցքը

Հատկանշական է, որ վերջերս Իրանի ճանապարհների և քաղաքային զարգացման նախարարը հայտարարեց, որ Թեհրանը փորձում է իրանական Ռեշտ քաղաքը երկաթգծով միացնել Թուրքիայի և Հայաստանի քաղաքներին և Նախիջևանին[4]: Կարելի է ենթադրել, որ Իրանի համար կարևորվում է երկրի երկաթուղային ցանցի էլքերը Թուրքիայի և Հայաստանի ուղղությամբ (Նախիջևան-Հայաստան անցումը փակ է քաղաքական պատճառներով), ինչը վկայում է Թեհրանի արտաքին առևտրային քաղաքականությունում եվրոպական վեկտորի գերակայությունը ռուսականի նկատմամբ պատժամիջոցների վերացումից հետո: Թեհրանի քաղաքականությունում նման արմատական փոփոխությունը իր հերթին ենթադրում է Հյուսիս-Հարավ տրանսպորտային միջանցքի առնվազն արևմտակասպիական ուղղության ոչ միայն տնտեսական, այլև աշխարհաքաղաքական նշանակության էական նվազեցում:

Մինչև պատժամիջոցների հանումը Թեհրանի դիրքորոշումը հանգում էր նրան, որ Իրանը կարող էր ավելի արդյունավետ օգտագործել տարանցման իր ամբողջ ներուժը տարածաշրջանում՝ կարևոր դեր խաղալով Հնդկաստանից և Պարսից ծոցի երկրներից Կենտրոնական Ասիայի, Կովկասի և Ռուսաստանի միջոցով դեպի Եվրոպա բեռների փոխադրման հարցում: Դեպի Եվրոպա բեռնափոխադրումների հոսքի ապահովման նպատակով Իրանը մեծ աշխատանքներ էր իրականացրել Պարսից ծոցի և Կասպից ծովի նավահանգիստների զարգացման համար, ընդլայնել էր երկաթուղային ցանցը, մասնավորապես կառուցել էր 1500 կիլոմետրանոց Չաբահար-Սերախս երկաթգիծը, հաստատել էր ճանապարհային շարժի անվտանգության 2010-2019թթ. ռազմավարական պլանը: Իրանը և Հնդկաստանը 2015թ. մայիսին մի քանի տարվա բանակցություններից հետո ստորագրել են համաձայնագիր Չաբահար նավահանգստի զարգացման համար: Այդ նավահանգիստը Հնդկաստանը կկապի Աֆղանստանի և Կենտրոնական Ասիայի հետ: Հնդկաստանը Չաբահարում վարձակալել է երկու տերմինալ և հինգ կառանատեղեր, դրանցում պետք է ներդնի 200 մլն. դոլար[5], որպեսզի վերջիններս վերածվեն բազմանպատակային կոնտեյներային և բեռնային տերմինալների:

Պատժամիջոցները հանելուց հետո Իրանի հավակնությունները մեծացել են, արմատապես վերանայվում են նաև գերակայությունները: Արևմտյան մամուլը գրում է, որ Իրանը կարող է նոր ուղի լինել Մերձավոր Արևելքում շնորհիվ իր դիրքի, անվտանգության բարձր մակարդակի, տնտեսության դիվերսիֆիկացիայի և կրթված աշխատուժի: Շատերը այն կարծիքին են, որ Իրանը ոչ թե պարզապես 78 մլն. բնակչությամբ շուկա է, այլ հանդես է գալիս որպես առևտրային հանգույց 300 մլն-ոց շուկայի համար, մուտք ապահովելով արաբական պետությունների համար՝ հարավում և արևմուտքում, Կենտրոնական Ասիայի համար՝ հյուսիսում և Աֆղանստանի ու Պակիստանի համար՝ արևելքում[6]:

Իրանը ձգտում է վերածվել առևտրային հանգույցի ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի և Ասիայի երկրների, այլև նրանց Եվրոպային կապելու համար: Թեհրանն առաջ է քաշել Պարսից ծոց - Սև ծով կամ Իրանը, Հայաստանը, Վրաստանը և Բուլղարիան կապող նոր տրանսպորտային միջանցքի ստեղծման նախագիծը: Բուլղարիան համաձայնվել է միանալ նախագծին՝ օգտագործելով իր Վառնա և Բուրգաս նավահանգիստները: Անհրաժեշտության դեպքում Վառնայում և Բուրգասում կկառուցվեն մասնագիտացված տերմինալներ: Ընթացիկ տարում այս երկրների փորձագետներն արդեն երկու հանդիպում են ունեցել (Թեհրանում և Սոֆիայում)՝ նախագծի մանրամասները քննարկելու համար: Մասնավորապես քննարկվում են Մերձավոր Արևելքի և Բալկանյան թերակղզու միջև բեռնափոխադրումների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման հարցեր:

Բացի այդ, տվյալ տրանսպորտային միջանցքի շրջանակներում Իրաքը և Սիրիան նույնպես դիտարկվում են որպես նոր շուկաներ: Իրանը ծանոթ է իրաքյան մշակույթին և շուկային, այդ պատճառով կարող է նրա համար ծառայել որպես Եվրոպային կապող առևտրային գոտի: Իրանը կապող օդակ կարող է լինել նաև Սիրիայի համար՝ պատերազմի ավարտից հետո: Չի բացառվում նաև միջանցքին Հնդկաստանի և Օմանի հնարավոր անդամակցությունը:

Նոր միջանցքը նախատեսված է իրանական բեռնատարների համար, որոնք պետք է անցնեն Հայաստանով և Վրաստանով, որպեսզի հասնեն Սև ծով, որտեղից էլ կարող են տեղափոխվել Բուլղարիա, Հունաստան և նույնիսկ Իտալիա, օգտագործելով roll-on/roll-off (RORO) նավեր: Մերձավոր Արևելքում լարվածությունը բարձրացնում է միջանցքի կարևորությունը և դերը: Իրանը կարող է Հունաստան դուրս գալ Թուրքիայի տարածքով ձգվող ավտոմոբիլային երթուղով: Սակայն, ձգտում է ունենալ զուգահեռ ճանապարհներ իր բեռնատարների համար, որպեսզի դիվերսիֆիկացնի և մեծացնի հնարավորությունները: Թուրքիային այլընտրանքային երթուղին կարևոր է ոչ միայն երկու երկրների սահմանին հաճախ առաջացող հերթերի, այլև քաղաքական անկայության և աշխարհատնտեսական պատճառներով: Օրինակ, վերջերս սահմանամերձ քրդաբնակ Բազարգանիում վառվեցին բեռնատարներ և ավտոբուսներ: Իրանը պաշտոնապես փոխհատուցում պահանջեց Թուրքիայից, սակայն գործընթացը մնացել է անարդյունք: Ինչ վերաբերում է երկաթուղային հաղորդակցությանը, ապա Թուրքիայի

տարածքով Իրանից դեպի Եվրոպա տանող երկաթգծի թողունակությունը շատ փոքր է և ունի լաստանավային անցում Վանա լճի վրայով, ինչը գործնականում անհնար է դարձնում դրա օգտագործումը մեծ ծավալի բեռների համար:

Իրանը և Թուրքիան մրցակիցներ են տարածաշրջանում: 1990-ական թվականներին Իրանը առաջարկեց ստեղծել կասպյան երկրների կազմակերպություն (CSO): Այդ նախաձեռնությունը պայմանավորված էր կասպյան ավազանում թուրք-իրանական մրցակցությամբ: Այդ կերպ Իրանը փորձում էր մեկուսացնել Թուրքիային և խուսափել նրա ներթափանցումից տարածաշրջան: Սակայն, Իրանին խանգարում էր միջազգային մեկուսացումը:

Ներկայումս Մերձավոր Արևելքի երկրների և Եվրոպայի միջև կապը ապահովվում է Թուրքիայի միջոցով: Անկարան ձգտում է դառնալ սնծովյան տարածաշրջանի հիմնական խաղացողը և որպես իր տարածաշրջանային հավակնությունների իրականացման գործիք է դիտում Սնծովյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը (USZԿ): Թուրքիան փորձում է USZԿ-ն օգտագործել որպես Հարավային Գովկասում և Սնծովյան ավազանում իր ազդեցությունն ավելացնելու և վերջին հաշվով գերիշխելու համար գործիք: Այս կազմակերպության միջոցով Թուրքիան սկսեց կատարել փորձեր՝ Եվրոպայի արտոնյալ գործընկերը դառնալու համար: Սակայն, իրական համագործակցության տեսանկյունից պրակտիկ քայլերը շատ քիչ են, քանի որ կազմակերպությունը տնօրինում է շատ սուղ ֆինանսական ռեսուրսների: Առավել հայտնի ճյուղային տնտեսական նախագծերը կապված են տրանսպորտային ենթակառուցվածքի և էներգետիկայի հետ:

Թեհրանի կողմից առաջ քաշված Պարսից ծոց – Հայաստան – Վրաստան – Սև ծով – Բուլղարիա – Հունաստան միջազգային տրանսպորտային միջանցքի ստեղծման նախագիծն ըստ էության այլընտրանքային է ՄՕՏՀ-ի ինչպես տրանսպորտային, այնպես էլ էներգետիկ փոխադրման ճանապարհներին: Փաստացի այն այլընտրանքային է նաև Հյուսիս-Հարավ տրանսպորտային միջանցքին:

Իրանը և Պարսից Ծոց – Սև ծով միջազգային տրանսպորտային միջանցքի մասնակիցները

Իրան-Հայաստան: Թեհրանը պաշտոնական Երևանին առաջարկել է բոլոր ջանքերը գործադրել Պարսից ծոցը Սև ծովին Հայաստանի տարածքով միացնելու նախագիծը իրականացնելու համար: Ի տարբերություն Թուրքիայի և Ադրբեջանի, Հայաստանի հետ Իրանը քաղաքական հակասություններ և խնդիրներ չունի: Այս նախագծի իրականացումը Հայաստանին փակուղային տրանսպորտային տարածաշրջանից կվերածի տարանցումային: Միաժամանակ, Թեհրանը պատրաստակամություն է հայտնել միջանցքի ստեղծման համար տրամադրել տեխնիկական և ինժեներական ծառայություններ: Ներկայումս Հայաստանը չունի լուրջ ենթակառուցվածքներ իրանական բեռների փոխադրման համար: Վրաստանը և Իրանը կապող Հայաստանի 550 կմ-ոց հիմնական մայրուղիները հարկ է արդիականացնել: Նախատեսվում է, որ այդ նպատակով Եվրասիական զարգացման բանկը կտրամադրի 150 մլն. դոլար փոխառություն, Եվրոպական ներդրումային բանկը՝ 60 մլն. դոլար և Ասիական զարգացման բանկը՝ մոտ 500 մլն. դոլար[7]:

Գոյություն ունի Իրանը Հայաստանին կապող երկաթգծի կառուցման նախագիծ, որի իրագործման դեպքում Պարսից ծոցը և Սև ծովը կկապվեն երկաթուղով: Իրան-Հայաստան երկաթգծի արժեքը ըստ նախնական գնահատումների հասնում է մինչև 3,5 մլրդ. դոլարի: Իրանական Ջուլֆայից մինչև Մեդրի ընկած 90 կմ-ոց հատվածը Իրանը պատրաստ է կառուցել սեփական միջոցներով: Սակայն երկաթգծի կառուցման նախագծի հայկական հատվածը բխվում է Հայկական երկաթուղիների ռուսական կոնցեսիոների դիմադրությանը: Այդ երկաթգիծը Մոսկվայի համար տնտեսական հետաքրքրություն չի ներկայացնում: Ավելին, այն կուժեղացնի Իրանի և ԵՄ ազդեցությունը Հայաստանում և տարածաշրջանում: Բացի Իրանից երկաթուղու շինարարությամբ որոշակի շահագրգռվածություն է ցուցաբերում Չինաստանը: Ժամանակին Հայաստանը Չինաստանին է փոխանցել երկաթգծի շինարարության տեխնիկատնտեսական զեկույցը, որպեսզի վերջինս ուսումնասիրի իր մասնակցության հնարավորությունը նախագծին: Ասիական զարգացման բանկը հետաքրքրություն է ցուցաբերում այդ ծրագրի ուսումնասիրության և նախագծային փուլերի ֆինանսավորման, իսկ ապագայում նաև շինարարական աշխատանքներին մասնակցելու առումով: Նախագծի վերաբերյալ քննարկումներ են եղել նաև Համաշխարհային բանկի և Վերակառուցման ու Զարգացման Եվրոպական Բանկի հետ: Ընդհանուր առմամբ Հայաստանում գործող միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները դրական են գնահատում շինարարության գաղափարը և պատրաստ են մասնակցել ֆինանսավորմանը: Պարսից ծոց - Սև ծով - Բուլղարիա և Հունաստան տրանսպորտային միջանցքի ստեղծման նախագիծը ցույց է տալիս որ երկաթգծի նկատմամբ դրական վերաբերմունք է առկա ԵՄ-ում: Դեռ 2008թ. նոյեմբերին Եվրահանձնաժողովի փոխնախագահ, տրանսպորտի հարցերով հանձնակատար Անտոնիո Տայանան ողջունել է Հայաստան - Իրան երկաթգծի շինարարությունը, ինչպես նաև նոր ավտոճանապարհի կառուցման Հայաստանի և Վրաստանի նախագահների պայմանավորվածությունը[8]:

Թեպետ Իրանը տնտեսական և համագործակցության այլ ոլորտներում համարվում է Հայաստանի կարևորագույն գործընկերներից մեկը և երկու երկրների միջև ստորագրվել են համագործակցության շուրջ 100 փաստաթղթեր, գրանցվել են հարյուրավոր հայ-իրանական համատեղ ձեռնարկություններ և վերջերս ստորագրվել է վիզաների չեղարկման մասին համաձայնագիր, առևտրի և ներդրումների ներկա վիճակը հեռու է բավարար համարվելուց: Դեռ 2010թ. Իրանը Հայաստանին առաջարկել է ազատ առևտրի վերաբերյալ համաձայնագիր ստորագրել երկու երկրների

միջև: Ենթադրվում էր, որ այդպիսի համաձայնագրի ստորագրումը թույլ կտա երկու երկրների միջև տարեկան ապրանքաշրջանառությունը մեկ տարվա ընթացքում հասցնել 500 մլն. դոլարի և էապես ավելացնել սահմանային փոխանակումները և բեռնատարների երթևեկությունը: Սակայն, համաձայնագիրն այդպես էլ չի ստորագրվում՝ ամենայն հավանականությամբ Երևանի վրա Մոսկվայի ճնշման պատճառով: Ներկայումս այդ ամենը բարդանում է նրանով, որ Հայաստանը լինելով ԵՏՄ անդամ, փաստացի զրկված է Իրանի հետ ինքնուրույն առևտրատնտեսական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություններից: 2015թ. տվյալներով հայ-իրանական ապրանքաշրջանառությունը կազմել է 276 մլն. դոլար, ինչը Հայաստանի արտաքին առևտրաշրջանառության ընդամենը 5.8 տոկոսն է[9]: Հատկանշական է, որ այդ ծավալի զգալի մասը բաժին է ընկնում էլեկտրաէներգիա գազի դիմաց բարտերային պայմանագրով նախատեսված գազի ներմուծմանն ու էլեկտրաէներգիայի արտահանմանը: Հայաստանի տնտեսության իրական հատվածում կատարված իրանական ներդրումների համախառն հոսքը 2015թ. դեկտեմբերի վերջի դրությամբ կազմել է ընդամենը 6,2 մլն. դոլար (կամ ընդհանուր ներդրումների 0,06 տոկոսը), որից ուղղակի ներդրումները 4,6 մլն. դոլար (կամ ընդհանուր ներդրումների 0,07 տոկոսը) [10]:

Իրան-Վրաստան: Իրանի և Վրաստանի հարաբերություններում շրջադարձային է դիտարկվում 2010թ.: Այդ տարվա նոյեմբերին պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում երկկողմանի առանց վիզայի ռեժիմ կիրառելու վերաբերյալ, ուղղակի ավիահաղորդակցություն է հաստատվում երկու երկրների մայրաքաղաքների միջև, իսկ Բաթումում բացվում է Իսլամական Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսարանը: Արդյունքում՝ նկատելիորեն աշխուժանում են զբոսաշրջային հոսքերը և տնտեսական հարաբերությունները: 2011թ. հունվարին իրանական այցելությունները Վրաստան ավելացան հասնելով 21,300, իսկ 2012թ.՝ ավելի քան 89,600 մարդու[11]: Վրաստանում գրանցված իրանական ձեռնարկությունների թիվը երկու տարվա ընթացքում ավելացավ 100-ից մինչև 1500: Սակայն, 2013թ. «Վրացական երգանք»-ի կողմից կառավարությունը չեղարկեց առանց վիզային ռեժիմը միակողմանի կարգով: Արդյունքում իրանցի այցելուների թիվը 2015թ. կրճատվեց 72%-ով 2012 թվականի համեմատությամբ[12]:

Առանց վիզայի ռեժիմը նպաստել է Իրանի և Վրաստանի միջև առևտրաշրջանառության ավելացմանը: Եթե 2010թ. փոխադարձ ապրանքաշրջանառությունը կազմել է մոտ 42 մլն. դոլար, ապա 2013թ. արդյունաբերվել այն գերազանցել է 100 մլն. դոլարը: Առևտրաշրջանառությունը շարունակել է ավելանալ նաև 2014թ., հասնելով 151 մլն. դոլարի, 2015թ.-ին կազմել է 128,1 մլն. դոլար, իսկ 2016թ. հունվար հուլիսին՝ 65,3 մլն. դոլար[13]: 2013թ. գարնանը երկու երկրների միջև ստորագրվել է ազատ տնտեսական գոտիների ոլորտում երկկողմանի համագործակցության համաձայնագիր: Թեհրանը ձգտում է հասնել երկու երկրների միջև արտոնյալ մաքսատուրքերի կիրառման վերաբերյալ համաձայնագրի կնքմանը: Իրանը շահագրգռված է Վրաստանի՝ որպես ԵՄ ազատ առևտրի կարգավիճակ ունեցող երկրի հետ առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնման և խորացման հարցում: Այդ հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց Իրանը շահագրգռված կլինի կառուցել պահեստներ, նավահանգիստներ և ներդրումներ կատարել Վրաստանի ինդուստրիալ գոտիներում: 2013թ. վերջին հայտարարվել է իրանա-վրացական առևտրա-արդյունաբերական պալատի ստեղծման պլանների մասին: Վրաստանում այն կարող է ներկայացնել Քութայիսի ինդուստրիալ գոտին և Աջարիայի առևտրա-արդյունաբերական պալատը: Իրանի և Վրաստանի միջև առանց վիզայի ռեժիմը վերականգնվել է 2016թ. փետրվարին:

Նոր հնարավորություններ են բացվել երկու երկրների միջև էներգետիկ համագործակցության ոլորտում: 2016թ. փետրվարին Թեհրանը և Թբիլիսին ձեռք են բերել նախնական պայմանավորվածություն Հայաստանի տարածքով Վրաստանին տարեկան 500 մլն. մ³ իրանական գազ մատակարարելու վերաբերյալ[14]: Արդեն հուլիսին կնքվում է չորս ամսով գազի փորձնական մատակարարումների վերաբերյալ պայմանագիր: Խնդիրը նրանում է, որ ձմռան ամիսներին Վրաստանն ունի գազի օրական 2,5 մլն. մ³ չափով անբավարարություն: Ներկայումս Ադրբեջանը ապահովում է Վրաստանի գազի ներմուծման 90%-ը: Մնացած 10%-ը (չուրջ 2,5 մլն. մ³) ապահովում է Ռուսաստանը որպես Հայաստան գազի մատակարարման դիմաց վճար: Վրաստանը ցանկանում է դիվերսիֆիկացնել և նվազեցնել Ադրբեջանից կախվածությունը: Մյուս կողմից, ռուսական “Գազպրոմ” ընկերությունը Վրաստանին առաջարկում է տարանցման համար վճարել փողով, ոչ թե գազով: Մոսկվան սպառնացել է նույնիսկ ամբողջությամբ դադարեցնել Վրաստանի տարածքով մատակարարումները Հայաստան և թույլ տալ Հայաստանին գազ գնել Իրանից: Ռուսաստանը մի կողմից փորձում է վերահսկել իրանական բնական գազի մատակարարումները Հայաստան, իսկ մյուս կողմից՝ ուժեղացնել Վրաստանի կախվածությունը ռուսական գազից: Դրա համար Գազպրոմն առաջարկում է ցածր գին ադրբեջանական SOCAR-ի համեմատությամբ[15]: Սակայն “Գազպրոմ”-ից գազ գնելը Վրաստանի համար համարվում է անցանկալի: Իսկ ահա Իրանը առաջարկում է այլընտրանք: Թեհրանը հայտնել է իր պատրաստակամությունը Վրաստանին օրական 14 մլն. մ³ գազ մատակարարելու վերաբերյալ[16]: Այսինքն՝ Իրանը պատրաստ է ամբողջությամբ բավարարել գազի նկատմամբ Վրաստանի պահանջունքները: Հեռանկարում Վրաստանը կարող է ապահովել նաև Եվրոպա իրանական ածխաջրածինների փոխադրման էժան և քաղաքական առումով կայուն ճանապարհ:

Իրան-Բուլղարիա: Պարսից Ծոց – Սև ծով տրանսպորտային միջանցքին միանալու մասին Բուլղարիայի և Հունաստանի որոշումը ավելի խոստումնալից է դարձնում նախագիծը:

Վերջերս Իրանը և Բուլղարիան ստորագրել են երեք հիմնարար պայմանագրեր հեռահաղորդակցությունների, փոխադարձ ներդրումների, երկու երկրների փոքր և միջին ձեռնարկությունների միջև կապերի դյուրացման ոլորտներում: Բուլղարիան կարող է հարթակ դառնալ ԵՄ-ում իրանական ներդրումների համար:

Իրանը Բուլղարիային դիտարկում է որպես մի գործընկեր, որը կարող է հանդիսանալ Եվրոպա իրանական էներգակիրների արտահանման դարպաս[17]: Բուլղարիա իրանական գազի մատակարարումների հնարավոր երթուղի կարող է լինել սեղմված բնական գազի ներմուծումը հունական Ալեքսանդրապոլիսի տերմինալից (արդեն կա Հունաստանը և Բուլղարիան գազամուղով կապելու նախագիծ) և Իրան – Վրաստան – Սև ծով – Բուլղարիա գազամուղի կառուցումը: Դրանք կարող են դառնալ էներգետիկ հաղորդակցության միջանցքներ էներգակիրներով հարուստ Մերձավոր Արևելքի երկրների և Եվրոպայի միջև: Բացի այդ, Իրանը պատրաստ է ֆինանսավորել Բուլղարիայում նավթավերամշակման գործարանի կառուցումը, ինչը կարող է դառնալ իրանական նավթի համար նոր բազա Եվրոպայում:

Ներկայումս Բուլղարիայի և Իրանի միջև քննարկվում են ստոմային էներգետիկային առնչվող հարցեր: 2016թ. հունիսի 14-ին ժնուում գտնվող միջազգային առևտրային պալատին առընթեր արբիտրաժը վճռել է, որ Բուլղարիայի ազգային էլեկտրական ընկերությունը պարտավոր է Բելենում նոր ստոմակայանի կառուցման որոշումից 2011թ. -ին հրաժարվելու համար "Ռոսատոմին" որպես փոխատուցում վճարել 620 մլն. եվրո[18]: Այդ պատճառով Սոֆիայի համար էական խնդիր է "Բելեն" ստոմակայանի համար նախատեսված ռուսական ռեակտորի համար գնորդ գտնելը: Իրանը կարող է այն գնել Բուշերի երկրորդ հերթի համար: Սակայն, փորձագետների կարծիքով, եթե նույնիսկ Իրանը համաձայնվի գնել այն, անհրաժեշտ կլինի "Ռոսատոմի" համաձայնությունը ("Ռոսատոմը" գործող պայմանագիր ունի Իրանի հետ): Այսինքն, բացի տեխնիկական և ֆինանսական խնդիրներից, առկա է նաև քաղաքական հիմնախնդիր:

Իրան – Հունաստան: 2016թ. մարտին "Ազգային իրանական նավթային ընկերություն"-ը (NIOC) և հունական "Hellenic Petroleum"-ը ստորագրել են իրանական նավթի մատակարարումներ վերսկսման վերաբերյալ պայմանագիր: Հունական ընկերությունը իրանական նավթի ավանդական գնորդն էր մինչև Իրանի նկատմամբ միջազգային պատժամիջոցների կիրառումը: Մինչև 2012թ. Հունաստանը Իրանից օրական գնում է 100 հազար բարել նավթ, ինչը կազմում էր ներմուծման մեկ երրորդը: Իրանի նավթային սեկտորի նկատմամբ կիրառվող միջազգային պատժամիջոցների չեղարկումից հետո կարգավորվել են նաև դրանց պատճառով առաջացած ֆինանսական խնդիրները: Իրանի նկատմամբ բանկային էմբարգոյի կիրառման պահից սկսած Հունաստանի նավթային պարտքը կազմում է 650 մլն. եվրո[19]: Համաձայն կնքված պայմանագրի, "Hellenic Petroleum"-ը օրական կստանա 60 հազար բարել իրանական նավթ: Այդ ծավալը կարող է ավելացվել մինչև 150 հազար բարել[20]:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Իրանի վրայից միջազգային պատժամիջոցների հանումը Թեհրանին դարձրել է նախաձեռնող և որոշակիություն է մտցրել նրա աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական գերակայություններում: Իրանը շահագրգռված է դեպի Եվրոպա այլընտրանքային ճանապարհների կառուցմամբ: Պարսից ծոց – Հայաստան – Վրաստան – Սև ծով – Բուլղարիա - Հունաստան ձևավորվող միջանցքը շրջանցում է ինպես Թուրքիան, այնպես էլ Ռուսաստանը: Հաջողության դեպքում այդ նախագիծը Հայաստանը և Վրաստանը կդարձնի կարևոր տարանցումային տարածքներ և կնպաստի նրանց տնտեսությունների աճին: Հայաստանի համար այն նշանակում է նաև թուրք-ադրբեջանական շրջափակման ավարտ: Քանի որ նախագիծը շրջանցում է Ռուսաստանը, սպա թուլացնում է վերջինիս ազդեցությունը Սև ծովում և տարածաշրջանում, ինչը Հայաստանի համար լավ հնարավորություններ է ստեղծում Եվրոպական ինտեգրման ուղղությամբ: Բուլղարիայի և Հունաստանի համար նախագիծը իրագործումը լրացուցիչ առավելություններ տվող հնարավորություն է ինչպես առևտրի և ներդրումների ոլորտում, այնպես էլ էներգակիրների մատակարարումների երթուղիների և աղբյուրների դիվերսիֆիկացիայի հարցում: Այսպիսով, այդ նախագիծն ունի իրագործման ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական նախադրյալներ:

Գրականության ցանկ

1. Международный транспортный коридор "Север-Юг", http://cargo.rzd.ru/static/public/ru?STRUCTURE_ID=5130
2. *Далга Хатыноглу, руководитель иранской службы новостей Trend*, <http://ia-centr.ru/expert/13094/>
3. Железная дорога Астара – Решт – Казвин. Материал из Википедии — свободной энциклопедии https://ru.wikipedia.org/wiki/Железная_дорога_Астара_—_Решт_—_Казвин
4. Иран планирует построить железную дорогу из Решта в Турцию. 08 сентября 2016. http://www.iran.ru/news/economics/102225/Iran_planiruet_postroit_zheleznuyu_dorogu_iz_Reshta_v_Turciyu
5. Индия вложит \$200 млн. в порт Чабахар. 13 апреля 2005. http://www.iran.ru/news/economics/29374/Indiya_vlozhit_200 mln v port Chabahar
6. Iran to Launch Black Sea-Persian Gulf Corridor With 'Trade Hub' Ambitions. 07/13/2016. http://www.huffingtonpost.com/asiatoday/iran-to-launch-black-sea_b_10957184.html
7. Iran-Armenia-Georgia-Europe: A new transport corridor to be discussed in Sofia. July 10th, 2016. <https://eadaily.com/en/news/2016/07/10/iran-armenia-georgia-europe-a-new-transport-corridor-to-be-discussed-in-sofia>

8. Նախագահ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Բելգիայի թագավորություն և Էվրոպական կառույցներ, 04.11.2008 - 06.11.2008, <http://www.president.am/hy/foreign-visits/item/2008/11/04/news-45/>
9. ՀՀ ԱՎԾ, http://armstat.am/file/article/sv_12_15a_411.pdf
10. http://www.mineconomy.am/uploads/01_arm.pdf
11. <http://www.golos-ameriki.ru/a/nc-georgia-visas-for-iran/1694387.html>
12. Нино Евгенидзе, Иран становится одним из весьма интересных соседей и партнеров для Грузии. 14.04.2016. <http://www.apsny.ge/2016/pol/1460665226.php>
13. Վրաստանի ԱՎԾ, http://geostat.ge/index.php?action=page&p_id=134&lang=eng
14. <http://uaport.net/news/am/t/1601/13/10301164>
15. Georgia Says to Receive Additional Gas from Azerbaijan, No Need for More Gazprom Gas. Civil Georgia, Tbilisi / 4 Mar.'16 /, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=29021>
16. <http://www.pda.inosmi.ru/economic/20160225/235528847.html?all>
17. <http://www.naturalgaseurope.com/bulgaria-and-iran-hopes-to-expand-energy-cooperation-30573>
18. <http://kommersant.ru/doc/3018174>
19. <http://russia-greece2016.ru/economics/20160202/140705.html>
20. <http://tass.ru/ekonomika/2686200>

**Федотова О.И., старший преподаватель
кафедры «Организация и менеджмент»
ГБОУ ВО НГИЭУ, г. Княгинино**

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ (ФЕРМЕРСКИХ) ХОЗЯЙСТВ РОССИИ

В статье рассматриваются особенности развития крестьянских(фермерских) хозяйств в России. Дается краткая характеристика состояния КФХ, как сектора малого и среднего предпринимательства в России за последние годы. Рассматриваются основные качества КФХ, как сектора предпринимательства, исследуется специфика функционирования данных организаций. В статье приводятся характерные для данных предприятий проблемы и пути их устранения. В заключении даются соответствующие выводы.

Ключевые слова: многоукладная экономика, рыночные отношения, крестьянские (фермерские) хозяйства, показатели, управление, функции, особенности функционирования, развитие, государственная поддержка, проблемы, решения.

**Fedotova O.
Senior Lecturer**

FEATURES OF DEVELOPMENT OF THE FARMS IN RUSSIA

The article discusses the features of the development of peasant (farmer) farms in Russia. A brief description of the state of individual farms, as small and medium enterprise sector in Russia in recent years. We give the main quality of individual farms as businesses sector, investigate the specificity of these organizations functioning. The article presents the characteristic of enterprise data problems and ways of their elimination. In conclusion, the appropriate conclusions are given.

Keywords: mixed economy, market relations, the peasant (farmer) economy, performance, management, functions, features of functioning, development, government support, problems and solutions.

**Ֆեդոտովա Օ.Բ.
ավագ դասախոս**

ՖԵՐՄԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հորվածում քննարկում հատկանիշները զարգացման գյուղացիական (գյուղացու) գյուղացիական տնտեսությունների Ռուսաստանում: Համառոտ նկարագրությունը պետության առանձին գյուղացիական տնտեսությունների փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության ոլորտի Ռուսաստանում վերջին տարիներին: Հիմնական որակը առանձին գյուղացիական տնտեսությունների են բիզնես ոլորտի, հետազոտվել առանձնահատկությանը այդ կազմակերպությունների գործունեությունը: Հորվածում ներկայացված է բնորոշ Enterprise Data խնդիրների և դրանց վերացման. Եզրափակելով, հաշվի առնելով համապատասխան հետևություններ:

Բանալի բառեր՝ խառը տնտեսություն, շուկայական հարաբերություններ, գյուղացիական տնտեսություն, կատարում, կառավարում, գործառույթներ, գործունեության առանձնահատկություններ, զարգացում, կառավարության ջրակցություն, խնդիրներ և լուծումներ:

Становление многоукладной экономики и развитие рыночных отношений в нашей стране вызвали появление крестьянских (фермерских) хозяйств. Крестьянские (фермерские) хозяйства - наиболее динамичный и социально ориентированный сектор малого сельского предпринимательства. За последние годы они получили значительное развитие в сельскохозяйственном производстве. Несмотря на сложные экономические условия деятельности в аграрной среде, объемы и темпы роста производства фермерской продукции ежегодно увеличиваются, что подтверждают их жизнеспособность. Фермерские хозяйства по темпам прироста производимой продукции и окупаемости производственных затрат становятся более конкурентоспособными.

Основными производителями зерна, сахарной свеклы и семян подсолнечника остаются крупные коллективные сельскохозяйственные организации. Их доля в производстве этих видов продукции составила в 2015 году соответственно 72,7%, 89,0% и 70,3%. Далее весомую нишу в производстве указанных продуктов занимают фермерские хозяйства: 26,3%, 10,6% и 29,3%. Таким образом, в структуре производства продукции растениеводства КФХ постепенно замещают производство трех упомянутых выше видов продукции, на которых специализируются сельскохозяйственные организации. На хозяйства населения приходится менее 1% валового производства отмеченных видов продукции, поскольку выращивать эти культуры на сравнительно небольших приусадебных участках неэффективно.

Совершенно иная ситуация сложилась с выращиванием скота, птицы, производстве молока, требующих много затрат ручного труда. Поэтому не случайно хозяйства населения производят почти 22,5% скота и птицы, 45,6% молока, а КФХ производят соответственно 2,9 и 6,6%.

На крестьянские (фермерские) хозяйства как одну из форм малого сельского предпринимательства распространяются все виды государственной поддержки, осуществляемой из федерального и регионального бюджетов для сельскохозяйственных

товаропроизводителей. Объемы финансовой поддержки фермеров в последние годы в России возросли, однако в целом они недостаточно эффективны и не позволяют фермерам получить доступ к производственной, сбытовой и банковской инфраструктуре.

Фермерские хозяйства являются мобильной и гибкой формой хозяйствования, насыщают рынок товарами, обеспечивают занятость селян, повышают уровень конкуренции в сельскохозяйственном производстве. Фермер свободен в выборе направления хозяйственной деятельности, определении объема и структуры производства. Он может заниматься любым видом деятельности, не запрещенным законодательством, при сохранении основного производственного направления^[1].

Развитие крестьянских хозяйств – сложный исторический процесс. Современное хозяйствование предъявляет высокие требования к фермерам.

Еще в 1924 году Н.П. Макаров сформулировал 10 основных качеств, которыми должен обладать человек, ведущий фермерское хозяйство. Можно подтвердить их актуальность и в наше время.

Основные качества следующие:

- здоровье, сила и привычка к систематическим работам в любое время года; способность предвидеть, какие части хозяйства нужно непрерывно улучшать; умение разбираться, что существенно и несущественно;
- оценивать, чем лучше заниматься в настоящее время и что отложить для выполнения на вторую очередь;
- знания растениеводства, животноводства, почв и погоды;
- самоконтроль, необходимый для хладнокровных действий в любых обстоятельствах; способность управлять работой людей;
- отдавать и самому воспринимать распоряжения и пояснения;
- сотрудничество с соседями;
- привычка к систематическому выполнению составленного для себя плана^[2].

Современные условия ведения крестьянского хозяйства, для которых характерным является ускорение научно-технического прогресса, замена быстро устаревающих машин новыми, непрерывный процесс совершенствования технологий аграрного производства, большой поток разнообразной информации и компьютеризации, усложнение экономических связей и тому подобное, предъявляют к крестьянину еще более высокие требования. Американские специалисты считают, что их фермер в той или иной степени должен владеть по крайней мере 17 профессиями, в том числе менеджера, финансиста, экономиста, агронома, зоотехника, ветеринара, скотника, дояра, механизатора, слесаря. От крестьянина требуется особое мастерство, умение, основанные на научных знаниях и богатстве личного опыта, которые позволяют человеку, работающему на земле, найти оптимальные для реальных ситуаций условия реализации универсальных закономерностей и методов земледелия и животноводства.

Только крестьянин-мастер может, руководствуясь своим опытом и знанием условий землепользования и животноводства в своем регионе, применить именно те достижения науки и передовой практики, которые окажутся высокоэффективными^[3].

Одна из главных функций главы крестьянского фермерского хозяйства заключается в умении видеть в своей работе четкую цель, что особенно важно, приводить ее в соответствие с целями, которые ставят перед собой члены крестьянского фермерского хозяйства и привлекаемые работники. Для обеспечения единства целей фермер должен быть неплохим психологом и социологом, найти индивидуальный подход к каждому члену хозяйства, стимулируя их труд.

Важное значение имеет также выработка фермером навыков (техники) правильного решения хозяйственных проблем. Принятие решения должно основываться на всестороннем анализе ситуации, обосновании нескольких альтернативных вариантов и выборе лучшего из них путем организационно-экономической и экспертной оценки совместно с другими членами крестьянских фермерских хозяйств.

Определяющими факторами успеха в управлении крестьянским фермерским хозяйством являются следующие качества главы хозяйства:

- привычка давать четкие указания, без окриков и унижения достоинства людей, своевременно похвалить за хорошую работу, поощрять открытость и искренность работников, брать на себя ответственность за свои действия, защищая членов крестьянского фермерского хозяйства, исполнять обещания, создавать в коллективе атмосферу взаимопонимания и др.;
- умение правильно распределять умственные и физические нагрузки, свое время, спокойно вести себя в стрессовых ситуациях и выходе из них, а также поддерживать себя в хорошей физической форме, избавляться от вредных привычек, спокойно выражать свои чувства и эмоции, реально оценивать свои личные возможности;
- способность выбора верных приоритетов (активная гражданская позиция, тактичность в обращении с партнерами, обслуживании потребителей, отзывчивость, доброе отношение к людям и др.);
- постоянное желание расширять свой кругозор (повышение уровня профессиональных, экономических и правовых знаний, культуры, занятие изобретательством, консультации со специалистами и т.д.);

^[1]Царахова М. В. Организационно-экономический механизм повышения эффективности функционирования и развития крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Республики Северная Осетия-Алания): диссертация ... кандидата экономических наук : 08.00.05/ Марина Вячеславовна Царахова–Владикавказ, 2014.с. 16-17

^[2] Щербакова Э. В. Формирование и эффективное развитие крестьянских (фермерских) хозяйств :Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Эллона Викторовна Щербакова –Москва, 2002. с. 18-19.

^[3] Дегтярева Н.А.Повышение экономической эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Нина Адамовна Дегтярева – Челябинск, 2000. С.44-46.

- способность оказывать влияние на людей своим примером, достоинство и умение держать себя, уверенность в себе и способность передавать свою внутреннюю силу и убежденность членам крестьянского фермерского хозяйства;
 - честность, справедливость, умение поставить себя на место другого человека и оценить ситуацию с его позиций^[1].
- Основными функциями главы крестьянского фермерского хозяйства в организации труда являются следующие:
- обоснование размера производства исходя из трудового потенциала семьи и при необходимости привлечения дополнительных работников по контракту;
 - правильное распределение членов крестьянского фермерского хозяйства и привлекаемых работников по объектам и трудовым процессам исходя из их квалификации;
 - оснащение рабочих мест техникой, инвентарем, инструментами и организация их обслуживания;
 - организация трудовых процессов на основе рациональных приемов, обучение им всех членов крестьянского фермерского хозяйства;
 - соблюдение трудового законодательства, условий контрактов с привлекаемыми работниками, осуществление мероприятий по охране труда и технике безопасности;
 - оплата труда привлекаемых работников в соответствии с контрактом, но не ниже, чем у работников соответствующих профессий в государственных предприятиях;
 - уплата страховых взносов по социальному страхованию всех членов крестьянского фермерского хозяйства и привлекаемых по найму работников в установленных от получаемого дохода размерах;
 - ведение записей в трудовых книжках членов крестьянского фермерского хозяйства с подтверждением записей документами по уплате взносов социального страхования с целью расчета трудового стажа и обеспечения пособий по временной нетрудоспособности, а также оформления пенсий по возрасту^[2].

По нашему мнению, фермера, объединяющего в одном лице работника, собственника, менеджера отличает творческий подход к делу, высокий уровень самодисциплины и ответственности, что наиболее важно в производстве сельскохозяйственной продукции^[3].

Являясь одновременно собственником, работником и менеджером, фермер, как правило, отличается высокой ответственностью, самодисциплиной, творческим подходом к делу, что имеет большое значение именно в сельском хозяйстве^[4].

Важным психологическим фактором производства является личный интерес фермера. Его значение настолько велико, что только он один может перевесить многие выгоды крупного производства.

Главная цель деятельности крестьянского (фермерского) хозяйства заключается в обеспечении благосостояния своей семьи за счет удовлетворения потребностей в продуктах питания и сельскохозяйственном сырье, а также в получении прибыли от реализации произведенной продукции. Работа в крестьянском (фермерском) хозяйстве организуется на принципах добровольности, имущественной обособленности, полной коммерческой самостоятельности, предприимчивости и конкурентоспособности.

По своей природе крестьянское (фермерское) хозяйство более приспособлено к условиям рынка, чем другие сельскохозяйственные товаропроизводители.

Это связано с такими его отличительными особенностями, как:

- единство право собственности и управления предприятиями;
- возрастание роли и ответственности собственника в деятельности предприятия;
- формирование особого (семейного) уклада сельской жизни, делающего крестьянское хозяйство более устойчивым и жизнеспособным в любых ситуациях;
- специфическая организация производства и труда, способствующая нахождению своего места в конкурентной борьбе на рынке, (например, в поставке на него экологически чистых продуктов питания) и других.

Учитывая особенности крестьянских (фермерских) хозяйств можно повысить эффективность фермерского производства, усилить его роль и значение в АПК страны.

В связи с тем, что в крестьянских хозяйствах растениеводство является ведущей отраслью, сельскохозяйственного производства, при изучении их экономической эффективности необходимо учитывать следующие специфические особенности:

- продукция растениеводства поступает сезонно в течение лишь летнего периода;
- высокая трудоемкость производства зерновых и кормовых культур для создания запасов продовольствия и надежной кормовой базы;
- высокая фондоемкость, обусловленная стоимостью сельскохозяйственной техники и оборудования;
- зависимость эффективности производства зерна и кормов от почвенных и погодных условий;
- потребность в освоении дифференцированных технологий возделывания зерновых кормовых культур;

[1] Азбука фермера / Андреев П.А., Астахов Н.В., Долин Б.Д. и др. под ред. Д.Э.Н., проф. Хлыстуна В.Н. // М.: Колос, 1994.- 608 с.

[2] Скитер Н. Н. Обоснование параметров формирования и функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств : На материалах Волгоградской области :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Наталья Николаевна Скитер – Волгоград, с.44-45.

[3] Кривошеев А. В. Приоритетные направления обеспечения эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Тамбовской области): Дис. ... канд. экон. наук :08.00.05/ Алексей Валентинович Кривошеев – Мичуринск, 2014. С.38-39.

[4] Алехина Ш. К. Развитие крестьянских (фермерских) хозяйств: На материалах Кызылорд. обл. Респ. Казахстан: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Шолпан Куанышбековна Алехина – Москва, 1998. с.28-33.

- необходимость обеспечения высокого уровня технического и агротехнического обслуживания посевов сельскохозяйственных культур;

- производство экологически безопасных полноценных кормов (зерно, корма)^[1].

Характерные черты и особенности крестьянского хозяйства отражены в следующих направлениях деятельности:

- производство, переработка и сбыт аграрной продукции;

- развитие подсобной деятельности с целью рационального использования природных, трудовых и материальных ресурсов;

- эффективное использование земельных угодий, последовательное повышение их плодородия;

- участие в социальном развитии аграрной сферы;

- воспитание детей в традициях трудолюбия, нравственности и общечеловеческих ценностей, бережного отношения к природе^[2].

Исходя из вышеизложенного можно сделать вывод, что становление фермерских хозяйств процесс закономерно обусловленный. Не вызывает сомнения, что крупные хозяйства адаптированные к новым условиям производства и реализации продукции, в перспективе могут и очевидно будут основными поставщиками сельскохозяйственной продукции. Тем не менее, развитие фермерства имеет большое значение в становлении рыночных отношений, и заключается оно в следующем:

- фермерство способствует процессу формирования в сельском хозяйстве многообразия форм собственности, хозяйствования и управления, что создает условия для реальной конкуренции между производителями продукции, играющей роль мощного антимонопольного фактора;

- фермерские хозяйства содействуют получению сельскохозяйственной продукции;

- через фермерство возможно возрождение заброшенных сел;

- с фермерским укладом связаны развитие сферы переработки сельскохозяйственной продукции, восстановление утраченных крестьянских ремесел, создание необходимых предпосылок для кооперирования, взаимовыгодного сотрудничества и делового партнерства;

- социальный аспект фермерства состоит в том, что оно создает дополнительные рабочие места на селе^[3].

Несмотря на недостаточную **государственную поддержку**, слабую **социальную защищенность** фермеров, в целом фермерство нашло свою социально-экономическую нишу в многоукладном аграрном производстве. Изучение состояния развития крестьянских (фермерских) хозяйств позволяет предположить, что в ближайшей перспективе они еще не смогут стать альтернативой крупным коллективным сельскохозяйственным предприятиям. Крестьянские (фермерские) хозяйства должны существовать и развиваться как элемент многоукладной сельской экономики, позволяющий в определенной степени решать проблемы занятости населения села и трудового воспитания подрастающего поколения, что позволит им продолжить фермерское дело своих отцов. Поэтому необходимо правильно определить приоритеты стратегии развития крестьянских хозяйств.

Список литературы

1. Царахова М. В. Организационно-экономический механизм повышения эффективности функционирования и развития крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Республики Северная Осетия-Алания): диссертация ... кандидата экономических наук : 08.00.05/ Марина Вячеславовна Царахова–Владикавказ, 2014.178 с.
2. Щербакова Э. В. Формирование и эффективное развитие крестьянских (фермерских) хозяйств :Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Эллона Викторовна Щербакова –Москва, 2002. 198 с.
3. Дегтярева Н.А.Повышение экономической эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств в условиях рынка :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Нина Адамовна Дегтярева – Челябинск, 2000. 143 с.
4. Азбука фермера / Андреев П.А., Астахов Н.В., Долин Б.Д. и др. под ред. Д.Э.Н., проф. Хлыстуна В.Н. // М.: Колос, 1994.- 608 с.
5. Скитер Н. Н. Обоснование параметров формирования и функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств : На материалах Волгоградской области :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Наталья Николаевна Скитер – Волгоград, 2002. 200с.
6. Кривошеев А. В. Приоритетные направления обеспечения эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Тамбовской области): Дис. ... канд. экон. наук :08.00.05/ Алексей Валентинович Кривошеев – Мичуринск, 2014. 204 с.
7. Алехина Ш. К. Развитие крестьянских (фермерских) хозяйств: На материалах Кызылорд. обл. Респ. Казахстан: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05/ Шолпан Куанышбековна Алехина – Москва, 1998. 119 с.
- 8.Наумкин А.В. Эффективность производства и сбыта продукции крестьянских хозяйств :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05/ Андрей Викторович Наумкин– Москва, 2001. 166 с.
9. Юдин О. И. Экономическое развитие и деятельность фермерских хозяйств в период аграрной реформы : На примере Липецкой области :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05/ Олег Иванович Юдин – Москва, 2001. 145 с.
10. Кривошеев А. В. Приоритетные направления обеспечения эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Тамбовской области): автореф. дис. кан. эк. наук 08.00.05/ Алексей Валентинович Кривошеев – Мичуринск, 2014. 20 с.

^[1]Наумкин А.В. Эффективность производства и сбыта продукции крестьянских хозяйств :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05/ Андрей Викторович Наумкин– Москва, 2001. С.20.

^[2]Юдин О. И. Экономическое развитие и деятельность фермерских хозяйств в период аграрной реформы : На примере Липецкой области :Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05/ Олег Иванович Юдин – Москва, 2001.с.38

^[3] Кривошеев А. В. Приоритетные направления обеспечения эффективности функционирования крестьянских (фермерских) хозяйств (на материалах Тамбовской области): автореф. дис. кан. эк. наук 08.00.05/ Алексей Валентинович Кривошеев – Мичуринск, 2014. с.21-22.

Տիգրան Հակոբյան
տնտեսագիտության թեկնածու, իրավաբան,
էլ. հասցե՝ t_hakobyan@mail.ru,
ԱրՊՀ «Տնտեսագիտության տեսության և կառավարման»
ամբիոնի ավագ դասախոս,
«Վարանդա» ՓԲԸ փոխտնօրեն, «USUԿ» ՓԲԸ կառավարիչ

**ԳԻՏԵԼԻՔԱԶԵՆՔ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՂԾՄԱՆ
 ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ**

Ներկայիս պայմաններում անվիճելի է, որ տնտեսության զարգացման հիմքը գիտելիքն ու ստեղծագործական ներուժն են: Գիտելիքահեղձ տնտեսության շրջանակներում գիտելիքները ստեղծվում են գիտական և բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի, բարձրորակ կրթության ու ծառայությունների տեսքով: Արցախում ամենակարևորն ու արժեքավորը պետք է մարդկային ռեսուրսը համարվի: Գիտության մեջ խորացող անձին աջակցություն ապահովելով, ԲՈՒՀ-ին պետպատվերներ տալով ու պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմին ներգրավելով գործընթացին և խորհրդատվական մարմին ստեղծելով՝ նախադրյալներ կապահովվի գիտելիքահեղձ տնտեսության ստեղծման համար:

Հիմնաբաներ. գիտելիքահեղձ տնտեսություն, գիտելիք, ստեղծագործական ներուժ, մարդկային ռեսուրս, գիտական և բարձր տեխնոլոգիական արտադրանք, բարձրորակ կրթություն և ծառայություն, աջակցություն, պետպատվեր, խորհրդատվական մարմին, տեղեկատվական բաղադրիչ, տեղեկատվական ենթակառուցվածք, մարդկային կապիտալ:

Тигран Акопян
кандидат экономических наук, юрист,
Старший преподаватель кафедры „Экономической теории и управления“ АрГУ,
замдиректор ЗАО „Varanda“, управляющий ЗАО „СТАК“

ВАЖНОСТЬ СОЗДАНИЯ ЭКОНОМИКИ, ОСНОВАННОЙ НА ЗНАНИЯХ, В АРЦАХЕ

В нынешних условиях бесспорно, что основа экономического развития— знание и творческий потенциал. В рамках экономики, основанной на знаниях, знания создаются в виде научной и высокотехнологичной продукции, высококвалифицированных услуг и образования. В Арцахе самыми важными и ценными должны считаться человеческие ресурсы. Обеспечивая поддержкой углубляющего в науке личности, давая госзаказы ВУЗ-ам и привлекая к процессу профессорско-преподавательский состав, создавая консультативный орган, будут обеспечены предпосылки для создания экономики, основанной на знаниях.

Ключевые слова. экономика, основанная на знаниях, знание, творческий потенциал, человеческий ресурс, научная и высокотехнологичная продукция, высококвалифицированная услуга и образование, поддержка, госзаказ, консультативный орган, информационный компонент, информационная инфраструктура, человеческий капитал.

Tigran Hakobyan
Doctor of Economics, lawyer,
Senior Lecturer at the Chair of „ Economic Theory and Management“ at ArSU,
deputy director of the CJSC, „Varanda“, manager of the CJSC, „ STAK “

THE IMPORTANCE OF CREATING AN ECONOMY BASED ON KNOWLEDGE IN ARTSAKH

Under current circumstances, it is indisputable that the basis of economic development of the knowledge and creativity. In an economy based on knowledge, knowledges are created in the form of scientific and high-tech products, high-quality services and education. The human resources should be considered as the most important and valuable in Artsakh. Prerequisites for creating an economy based on knowledge, will be ensured by providing support for delve into the science individual, giving state orders to higher education institutions, and attracting faculty in the process of creating the economy, creating an advisory body.

Key words. economy based on knowledge, knowledge, creativity, human resource, scientific and high-tech product, high-quality service and education, support, state order, advisory body, information component, information infrastructure, human capital.

Մարդկությունը մտել է գիտելիքների դարաշրջան: Տարբեր հրապարակումներում տարբեր ձևերով է այն հնչում՝ «Տեղեկատվության դարաշրջան», «Թվային դարաշրջան», «Ոսկե դարաշրջան», «Գիտելիքի դարաշրջան» և այլն: Գիտական գրականության մեջ զարգացման նոր ժամանակաշրջանի սցիյալ-տնտեսական արդյունքների ստեղծման

և ուսումնասիրման համար օգտագործվում են այսպիսի տերմիններ. «Գիտելիքների հասարակություն», «Գիտական հասարակություն», «Գիտելիքի վրա հիմնված տնտեսություն», «Գիտելիքի տնտեսություն» կամ «Գիտելիքահենք տնտեսություն»: Ջարգացման ներկա ժամանակաշրջանի անունն այնքան էլ էական չէ: Կարևորն այն է, որ ժամանակակից աշխարհում գործում են նոր միտումներ, որոնցից մեկը մրցակցության համակենտրոնացմամբ գիտելիքի վերափոխումն է առանցքային ռեսուրսի՝ ուղղված բարձր տեխնոլոգիաների և գիտելիքների հիման վրա ապրանքների և ծառայությունների ստեղծմանը:

Ներկայումս շատ պետություններ բուռն կերպով զարգացնում են գիտությունն ու կրթությունը, քանի որ տնտեսության հիմնական շարժիչ ուժերն են համարվում գիտությունը, նորագույն տեխնոլոգիաներն ու մարդկային ներուժը:

Հասկանալի է, որ գիտելիքահենք տնտեսություն ստեղծելու նպատակով չպետք է սահմանափակվել տեղեկատվության լոկ ազատ փոխանցմամբ՝ անհրաժեշտ է տեղեկատվությունը փոխանակել, համեմատել, քննարկել, գնահատել ու մեկնաբանել այն, որպեսզի յուրաքանչյուրն ի վիճակի լինի տեղեկատվական հոսքերի հիման վրա արտադրել /ստեղծել/ նոր գիտելիքներ:

Գիտելիքահենք տնտեսության հայեցակարգը բավականին լայն շրջանակներ ունի: Մինչև որ մարդկությունը իմաստալից չգնահատի տեղեկատվությունը, չվերլուծի, չտարբերակի տեղեկատվությունը և չներառի իրեն հետաքրքրող տարրերը սեփական գիտելիքների բազայի մեջ, այն հանդես կգա անորոշ տվյալների զանգվածի տեսքով: Մարդիկ պետք է սովորեն տիրապետել տեղեկատվությանը, որպեսզի հակառակը տեղի չունենա:

Գիտելիքահենք տնտեսությունն իր իսկ աճի ապահովման համար ստեղծում, տարածում և օգտագործում է գիտելիքներ: Դա տնտեսություն է, որն օգտագործում է գիտելիքները տարբերակված ձևերով: Այդ տնտեսության շրջանակներում գիտելիքները ստեղծվում են գիտական և բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի, բարձրորակ կրթության ու ծառայությունների տեսքով:

Սկսած հին դարերից՝ ցանկացած հասարակություն հիմնվել է գիտելիքների վրա: Իսկ այսօր մենք խոսում ենք գիտելիքների վրա հիմնված տնտեսության մասին՝ գիտելիքների և տեղեկատվության արագ փոխանակման հեղափոխական գործընթացներն ի գիտություն ընդունելով: Այդ փոխանակումը ներգրավում է ավելի ու ավելի շատ մարդկանց, և շուտով գործնականում յուրաքանչյուր մարդ կարող է մասնակցել գիտելիքների մշակման ու կիրառման և նոր գիտելիքների ստեղծման տեղեկատվական գործընթացներին: Գիտելիքը դիտարկելով որպես տնտեսական ապրանք և կախված դրա որակից, քանակից ու ճիշտ օգտագործումից՝ կարելի է ապահովել տնտեսության հետագա զարգացում, այսինքն՝ գիտելիքահենք տնտեսություն ունենալու դեպքում ցանկացած ոլորտում հնարավոր է գիտելիքը եկամտի վերածել:

Գիտելիքահենք տնտեսությունը բնութագրվում է ռիսկերի ավելի բարձր մակարդակով, որոնց հետ առնչվում են այդ տնտեսության սուբյեկտները: Ժամանակակից տնտեսության արագորեն աճող փոփոխությունների ռիթմը հանգեցնում է նրան, որ նոր գիտելիքների առաջացումն ավելի արագ է արժեզրկում ոչ միայն արտադրության նյութական տարրերն ու ակտիվները, այլ նաև անիմաստ է դարձնում արտադրության շատ ոչ նյութական ակտիվները, այդ թվում՝ արտոնագրերը, նոտ-հատուն և այլն: Այդ պատճառով էլ արտադրության այդ բաղադրիչներում կատարված ներդրումները չեն կարող լիովին մարվել /հատուցվել/, որն էլ կարող է հանգեցնել կորուստների:

Տեղեկատվական բաղադրիչը սկսում է գերիշխել ցանկացած արտադրության և բիզնեսի /գործարարության/ մեջ: Տեղեկատվական բաղադրիչի զարգացումը միաժամանակ դառնում է երկրի կամ տարածաշրջանի զարգացման գործոնը, ցուցանիշն ու արդյունքը: Տեղեկատվական ենթակառուցվածքի զարգացումը, որը հանդիսանում է նաև գործարարության ենթակառուցվածք, դառնում է գրավչության և գործարար ակտիվության զարգացման գործոն: Համակարգչային տեխնիկան, ցանցերը, տեխնոլոգիաները, համակարգչային դիզայնն ու կապի միջոցներն այսօր հանդես են գալիս որպես ամբողջ հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման խթան և գործոն: Տեղեկատվությունն այսօր դառնում է զարգացման ռեսուրս, իսկ ինֆորմացիոն տեխնոլոգիաների զարգացման մակարդակը որոշում է այդ առաջընթացի տեմպը:

2016թ. նշվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության /Արցախի Հանրապետության/ անկախության 25-րդ տարեդարձը: Արցախյան ազատագրական շարժումն ու պետականության կայացումը երկար ու դժվար ուղի է ունեցել՝ պարտադրված պատերազմ, տնտեսական շրջափակում և այս տարվա ապրիլ ամսին ևս մեկ ազամ փորձության ենթարկվեց: Հայ ժողովուրդը կովեց և հաղթեց անհավասար պատերազմում: Արցախցիներն ամուր և մարտունակ բանակի երաշխավորությամբ կառուցեցին ազատ և ինքնիշխան պետություն ու հասարակություն: Արցախի կենսունակությանն ու հզորությանը նպաստել և նպաստում են Հայաստանն ու Մփյուռքը:

Ներկա դրությամբ միակ գիտական կառույցը Արցախի գիտական կենտրոնն է, որի հիմնական գործունեությունն ուղղված է ԼՂՀ պետական բյուջեի միջոցների հաշվին իրականացվող գիտահետազոտական աշխատանքների ծրագրով նախատեսվող խնդիրների կազմակերպմանը: Հանրապետությունում գիտության զարգացումն ապահովվում է պետական բյուջեի միջոցներով նախատեսված թեմատիկ ֆինանսավորման ծախսերով, որը 2011 թվականին կազմել է 17.0 մլն դրամ, իսկ 2012 թվականին՝ 20.5 մլն դրամ և համապատասխանաբար նշված միջոցներով իրականացվել են 2011 թվականին՝ 5 և 2012 թվականին՝ 8 գիտական թեմաներ: 2013 թվականին գիտական հետազոտությունները շարունակվել են 20.7 մլն դրամ գումարի չափով՝ 7

գիտական թեմաների աշխատանքների գծով, ինչպես նաև՝ ՀՀ համապատասխան գիտական կառույցների հետ համատեղ գիտական հետազոտությունների իրականացումը: 2013 թվականին ՀՀ գիտության պետական կոմիտեի կողմից համատեղ իրականացվող 5 գիտական թեմաների իրականացման համար հատկացվել է 3.2 մլն դրամ: 2014-2016 թվականներին գիտությանը հատկացվել է 23.9 մլն-ական դրամ¹: ԼՂՀ համախառն ներքին արդյունքը /ՀՆԱ/ 2015թ. կազմել է 209345.7 մլն դրամ՝ 2014թ. 188840.3 մլն դրամի դիմաց²: Այսինքն, գիտության վրա հատկացվող ծախսերը 2014-2015թթ-ին կազմել են ՀՆԱ-ի մոտ 0.01 տոկոսը, որը ՀՀ-ի համեմատ քիչ է 25 անգամ³: Այլ երկրների հետ համեմատությունները քննադատությանը չեն դիմանում:

Ներկայիս պայմաններում անվիճելի է, որ ԼՂՀ-ում տնտեսության զարգացման հիմքը պետք է գիտելիքն ու ստեղծագործական ներուժը համարվեն: Պետք է առաջնորդվել տնտեսության մրցունակության բարձրացման, տնտեսական շարունակական աճի ապահովման մեխանիզմներով և գիտելիքահենք տնտեսություն կառուցելու անհրաժեշտությամբ: Այդ ուղղությամբ կատարվում են ծավալուն աշխատանքներ, կլինեն զգալի արդյունքներ, իսկ առավելագույնին հասնելու համար պետք է օգտագործվի մեր գիտական բավականաչափ ներուժը:

Աշխարհաքաղաքական բարդ խնդիրներ ունեցող Արցախի համար գիտության զարգացումը կենսական նշանակություն ունի: Ցանկացած երկրում ամենակարևորն ու արժեքավորը պետք է մարդկային ռեսուրսը համարվի, առավել ևս՝ սահմանափակ ռեսուրսներով հանրապետությունում: Մարդկային կապիտալի զարգացումը վճռորոշ դեր կարող է խաղալ երիտասարդ հանրապետության տնտեսության կայուն զարգացման համար: Դրան ոչ ճիշտ մոտեցումը կարող է հանգեցնել պրոֆեսիոնալ կադրերի արտագաղթին, հատկապես՝ երիտասարդ, որոնք կարող էին երկրի համար նյութական բարիքներ ստեղծել, բայց ընդունակությունների կիրառման հնարավորություն չգտնելով, հեռանում են արտերկրում կայանալու համար:

Ունենալով մեծ ազդեցություն և հանդիսանանալով տնտեսության շարժիչ ուժ, հանդես գալով որպես յուրօրինակ ուժ հասարակության զարգացման և կայունացման գործում՝ գիտությունը կարող է զգալիորեն մեծացնել տնտեսության զարգացման ներուժն ու ապահովել տնտեսական աճը: Հետզհետե հասարակությունը պետք է վերափոխվի գիտելիքի հասարակության, որտեղ գիտելիքը կլինի հիմնական շարժիչ ուժը, իսկ գիտելիքային աշխատողները կլինեն աշխատուժի գերակշռող մասը: Ա. Մարշալն այսպես է բնութագրել կապիտալը. «Կապիտալի նշանակալի մասը կազմում են գիտելիքներն ու կազմակերպությունները...»⁴:

Գիտելիքահենք տնտեսությունը ենթադրում է գիտելիքի վրա հիմնված տնտեսության կազմակերպում և ընդունվում որպես երկարաժամկետ կայուն զարգացման ուղղորդիչ վեկտոր, որի առանցքային գործոնները գաղափարներն են ու դրանց կյանքի կոչելը: Դրան հասնելու նպատակով անհրաժեշտ են որոշակի քայլեր:

Գիտության մեջ խորացող անձին աջակցություն ապահովելով՝ ապագայի համար շատ կարևոր նախադրյալ ենք ապահովում, որի հատուցումը երկար սպասեցնել չի տա: Կառավարությունը ԲՈՒՀ-ից պետք է սպասելիքներ ունենա պետպատվերների տեսքով, իսկ պրոֆեսորա-դասախոսական անձնակազմն էլ իր հերթին պետք է գիտակցի ներուժը դրսևորելու անհրաժեշտությունն ու պարտավորությունը: Գիտնականներից, գիտաշխատողներից, հմուտ և բանիմաց մասնագետներից ստեղծելով խորհրդատվական առաքելությամբ հասարակական խորհուրդ՝ հնարավորություն է ստեղծվում օգնել իշխանություններին ի մի բերելու վերոնշյալը և համատեղ ուժերով լուծել երկրի առջև ծառայած սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներն ու նախանշել զարգացման հեռանկարները:

Մարդկային կապիտալի զարգացման ու գիտության ներուժի, նոր մտածելակերպի, զարգացած կրթության և գիտության շնորհիվ հնարավոր է ունենալ մրցունակ և զարգացող տնտեսություն և շարժվել շուկայի ժամանակակից պայմաններին և թելադրանքին համահունչ՝ հանրապետության բնակչության համար բարձր կենսամակարդակ ապահովելով:

Հիշարժան են անգլիացի փիլիսոփա, պատմաբան, քաղաքական գործիչ Ֆրենսիս Բեկոնի թևավոր խոսքերը. «Ապագան պատկանում է նրանց, ովքեր աշխատում են ոչ թե ձեռքերով, այլ՝ գլխով/ուղեղով/»:

¹www.minfin-nkr.am/uploadfiles/1380806418.pdf

²Տվյալները բերված են ԼՂՀ ԱՎԾ «ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը» 2015թ. հունվար-դեկտեմբեր տեղեկատվական վերլուծական եռամսյակային զեկույցից, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 6

³<http://www.lin.am/30186.html>

⁴А. Маршал Принципы экономической науки, т. I. М: Прогрес, 1993г., с. 208

Եվգենյա Հայրիյան,
 տ.գ.թ., ԱրՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետի
 ֆինանսահաշվային ամբիոնի դոցենտ,
 Էլ փոստ. evgenyahayriyan@mail.ru

**ԴՐԱՄԱՎԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԱՐԴԻ
 ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՆԵՐԸ ՀՀ-ում**

Արդյունավետ դրամավարկային քաղաքականության իրականացման միջոցով տնտեսության մեջ ապահովվում է գնաճի կայուն մակարդակ, ինչը տնտեսական աճի ապահովման կարևոր նախապայման է հանդիսանում: Տնտեսության զարգացման արդի փուլում դրամավարկային քաղաքականության իրականացման գործընթացում առկա են հիմնախնդիրներ, որոնց լուծման միջոցով հնարավոր կլինի դրական ազդեցություն ունենալ տնտեսության կայուն զարգացման վրա:

Բանալի բառեր. դրամավարկային քաղաքականություն, գնաճ, տնտեսական աճ, կենտրոնական բանկ, վարկային ներդրումներ, փողի ագրեգատներ

Евгения Айриян

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РА

Посредством эффективного осуществления денежно-кредитной политики в экономике наблюдается стабильный уровень инфляции, что является важным условием экономического роста. В процессе осуществления денежно-кредитной политики на современном этапе развития экономики имеются проблемы, решением которых возможно будет оказывать положительное влияние на стабильный рост экономики.

Ключевые слова: денежно-кредитная политика, инфляция, экономический рост, центральный банк, кредитные вложения, денежные агрегаты

Yevgenya Hayriyan

THE MODERN PROBLEMS IN THE IMPLEMENTATION OF MONETARY POLICY OF RA

Through the effective implementation of monetary policy, there is a stable level of inflation in the economy, which is an important precondition for economic growth. At present stage of economic development, there are several problems in the implementation of monetary policy, the solution of which will have a positive impact on sustainable economic development.

Key words: monetary policy, inflation, economic growth, the central bank, kredit investments, monetary aggregates

Դրամավարկային քաղաքականությունը հանդիսանալով պետության տնտեսական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը և նպատակ ունենալով ապահովել կայուն գնաճի մակարդակ, կարևոր դեր ու նշանակություն է ձեռք բերում հատկապես ՀՀ նման տնտեսություններում, որոնց բնորոշ է բարձր գնաճային միջավայրը: Արդյունավետ դրամավարկային քաղաքականության իրականացման միջոցով տնտեսության մեջ ապահովվում է գնաճի կայուն մակարդակ, ինչը տնտեսական աճի ապահովման կարևոր նախապայման է հանդիսանում:

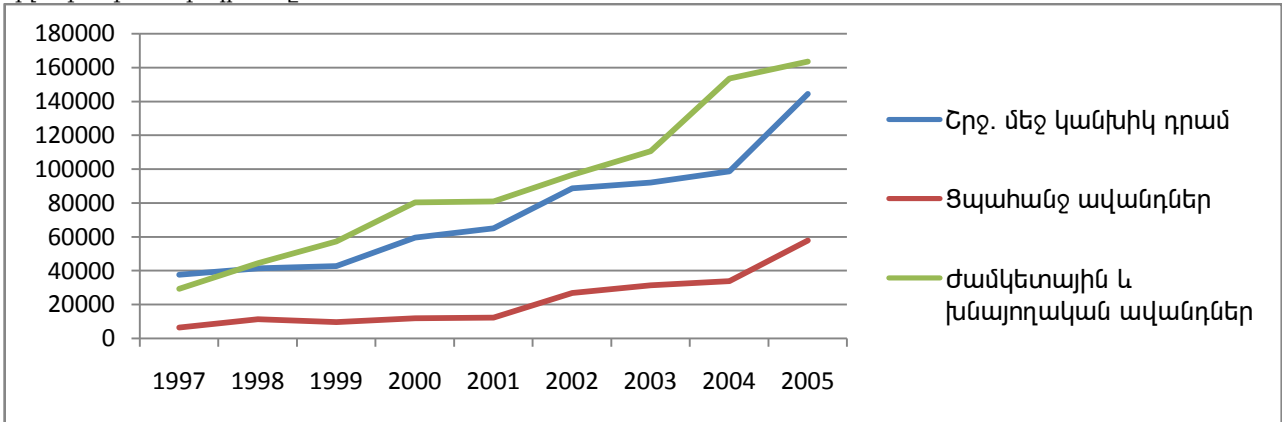
ՀՀ-ում տնտեսական քաղաքականության ներքո դրամավարկային քաղաքական-ության իրականացումը հնարավոր է դարձել 1993թ. նոյեմբերին կենտրոնական բանկի կողմից ազգային արժույթի թողարկման գործառույթը ստանձնելուց հետո:

ՀՀ-ում դրամավարկային քաղաքականության սկիզբը համարվում է 1994 թվականը, երբ ՀՀ ԿԲ-ն, հիմք ընդունելով 1993թ. ապրիլի 27-ին ՀՀ Գերագույն Խորհրդի կողմից ընդունված <Կենտրոնական բանկի մասին> ՀՀ օրենքը, 1994թ. մշակել և իրականացրել է դրամավարկային քաղաքականության առաջին ծրագիրը, որն արտացոլում էր ՀՀ ԿԲ նպատակների, դրանց հասնելու ուղիների և համալիր միջոցառումների ընդհանրական պատկերը: Փողի ագրեգատների նպատակադրումը դարձավ որպես ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ռազմավարություն: Գնաճի կայուն և ցածր մակարդակի ապահովման համար փողի զանգվածը սահմանվեց որպես

միջանկյալ, իսկ փողի բազան՝ գործառնական նպատակ: Այդ ժամանակահատվածի մակրոտնտեսական իրավիճակի պահանջներին համապատասխան 1994թ. սկզբից, որին նախորդել էր 1993թ. նոյեմբերից շրջանառվող ազգային արժույթի արագ տեմպերով արժեզրկումը, ՀՀ ԿԲ-ն առաջնորդվել է <կառավարվող փոխարժեքի> քաղաքականության սկզբունքներով: Նշված ժամանակահատվածի համար այն արդարացված էր տնտեսական քաղաքականությանն աջակցելու, ինֆլյացիոն ճնշումների զսպման և վճարային հաշվեկշռի կարճաժամկետ հավասարակշռվածության ապահովման անհրաժեշտությամբ:

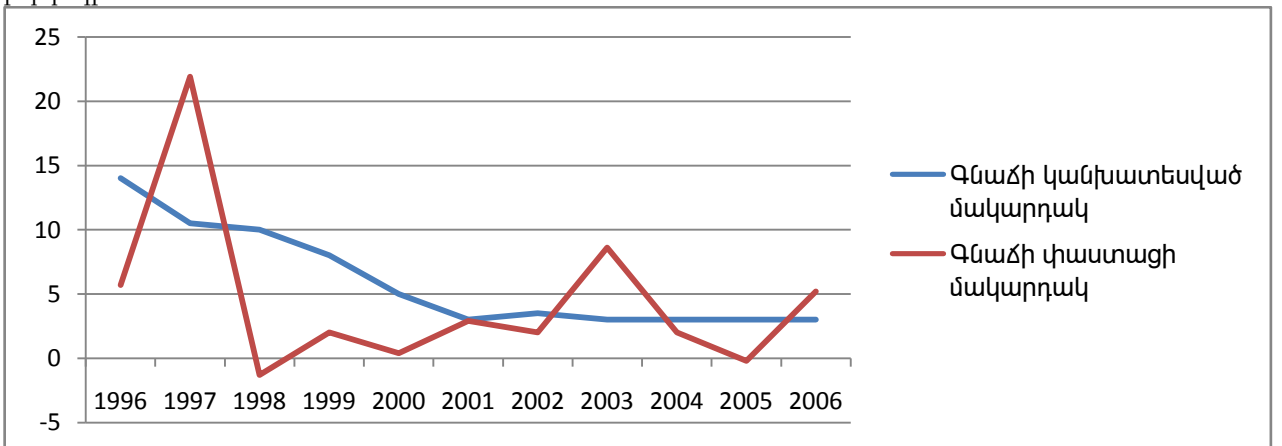
Փողի ագրեգատների նպատակադրման ռազմավարության իրականացմամբ ՀՀ կենտրոնական բանկը, սկսած 1994 թվականի երկրորդ կիսամյակից, կարողացել է նվազեցնել և կայունացնել գնաճի տեմպերը, իսկ 1998-2004թթ. միջին գնաճը կազմել է 2.4%:

Տնտեսության մեջ անընդհատ աճող արտաքին տրանսֆերների ներհոսքը պատճառ էր հանդիսանում արտարժույթի ավանդների տեսակարար կշռի ավելացմանը ընդհանուր ավանդների մեջ: Դրամավարկային քաղաքականության արդյունավետության բարձրացման նպատակով 1998 թվականի ՀՀ ԿԲ-ն անցում կատարեց փողի ագրեգատների ազգային արժույթով մասի՝ փողի բազայի նպատակադրմանը: Այս անցումը պայմանավորված էր տնտեսության մեջ ընդհանուր ավանդների կազմում արտարժույթային ավանդների տեսակարար կշռի ավելացմամբ: Վերջինիս արդյունքում սահմանափակվեց դրամային փողի բազան, ինչի հետևանքով կրճատվեց ամբողջական պահանջարկը և ինչն էլ հանգեցրեց գների մակարդակի իջեցմանը: Սակայն այս քաղաքականությունը ևս չստեղծեց կայուն կապ փողի զանգվածի և գնաճի միջև: Տնտեսության մեջ դուրսի գաղափարի բարձր մակարդակի պայմաններում փողի զանգվածում մեծ տեսակարար կշիռ էին զբաղեցնում արտարժույթը, ուստի նպատադրելով միայն փողի բազան՝ փողի զանգվածի կառավարումը արդյունավետ չէր իրականացվում: Փողի պահանջարկը, կապված արտասահմանից ներկրվող արտարժույթի մեծածավալ քանակի հետ, անընդհատ գտնվում էր տատանումների մեջ, որը հնարավորություն չէր տալիս ճիշտ կանխատեսել փողի զանգվածը: Արդյունքում փողի իրական զանգվածը միշտ շեղվում էր փաստացի զանգվածից, որն էլ ստիպեց ԿԲ-ին նորից անցնել դրամական զանգվածի նպատակադրմանը:

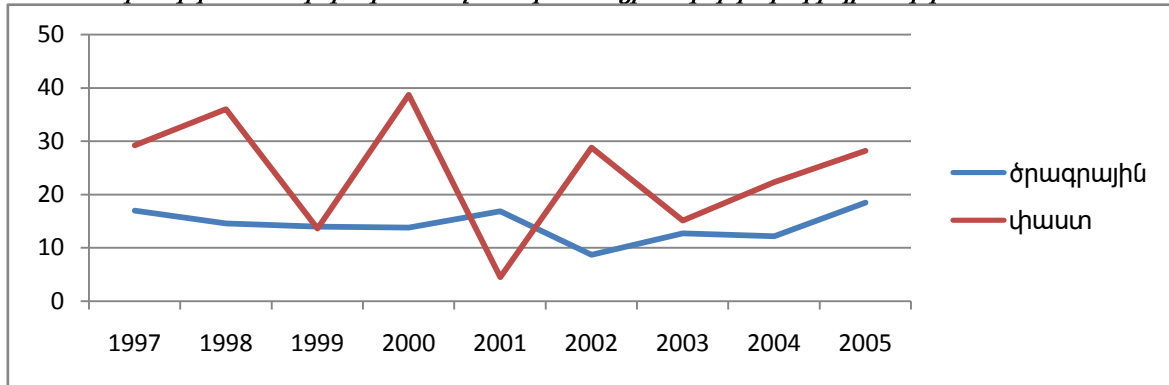

Գծապատկեր 1. Դրամական զանգվածի կառուցվածքի դինամիկան 1997-2005թթ.

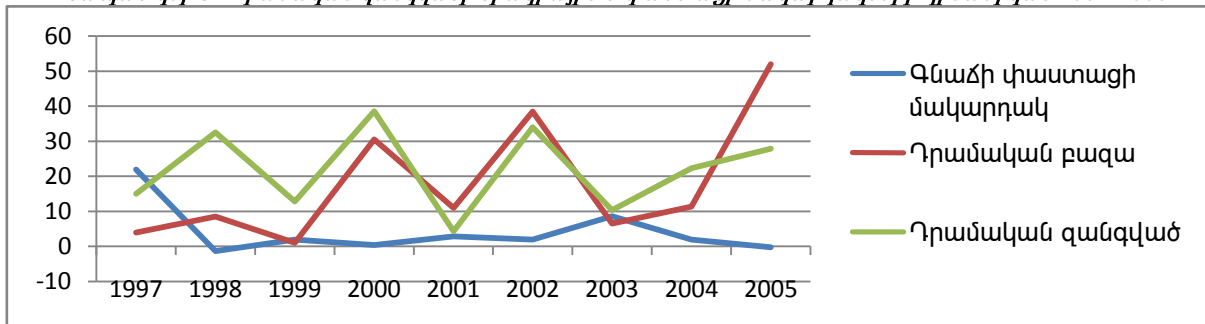
Նշված ժամանակահատվածում բոլոր տարիներին, բացառությամբ 2003 թվականի, գնաճի ծրագրային մակարդակը միշտ գերազանցում էր տնտեսությունում արձանագրված գնաճի փաստացի մակարդակին: Դրան հակառակ, բնականաբար դրամական զանգվածի կանխատեսված աճի տեմպերը գերազանցել են փաստացի մակարդակին:

Չճապատկեր 2. Գնաճի կանխատեսված և փաստացի մակարդակների դինամիկան ՀՀ-ում 1996-2005

Չճապատկեր 3. Դրամական զանգվածի ծրագրային և փաստացի մակարդակների դինամիկան 1997-2005

Չճապատկեր 4. Գնաճի մակարդակի, դրամական բազայի ու դրամական զանգվածի աճի դինամիկան 1997-2005

Փաստորեն, եթե ըստ փողի ագրեգատների նպատակադրման ռազմավարության ենթադրվում էր, որ գնաճի ցուցանիշին կարելի է հասնել փողի ագրեգատների նպատակային մակարդակների ապահովման պարագայում, ապա ՀՀ-ում ներկայումս խիստ դժվարացել է գնաճի նպատակային ցուցանիշի և փողի ագրեգատների նպատակային ցուցանիշների միաժամանակյա ապահովումը: Մեկն ապահովելու դեպքում նպատակային ցուցանիշից շեղվում է մյուսը, և քանի որ ԿԲ գլխավոր նպատակը գների կայունությունն է, ապա շեղումները մշտապես բաժին են ընկնում ագրեգատներին:

Փողի ագրեգատների նպատակադրումը կարելի է համարել դրամավարկային քաղաքականության իրականացման հաջողված ռազմավարություն: Տվյալ տնտեսական իրավիճակում այդ ռազմավարության միջոցով հնարավոր եղավ տնտեսության մեջ արձանագրված բարձր գնաճը կայունացնել և տնտեսության կայուն զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ ապահովել: Սակայն վերջին տարիներին փողի ագրեգատներ-գնաճ կապը բավականին անկայունացել էր, որի հիմնական պատճառներն էին տնտեսությունում փողի պահանջարկի տատանողական վարքագիծը, բարձր դոլարայնացման պայմաններում փողի զանգվածում կառուցվածքային փոփոխությունները, ինչպես նաև գնաճի վրա ոչ մոնետար գործոնների զգալի ազդեցությունը արտաքին ցնցումները և այլն: Եվ քանի որ ԿԲ գլխավոր նպատակը գների կայունության ապահովումն է, ապա վերոնշյալ կապի թուլացման պայմաններում ԿԲ-ն նախապատվությունը տալով գնաճի նպատակին քաղաքականության իրականացման ժամանակ պարբերաբար վերանայել է իր կողմից ծրագրված փողի զանգվածի նպատակային ցուցանիշը: Փաստորեն, փողի ագրեգատների անվանական խարիսխն արդյունավետորեն չի ծառայել իր նպատակին, քանի որ դրամավարկային քաղաքականության իրականացման ընթացքում ենթադրել է օրենսդրի կողմից սահմանված նպատակին հասնելու ԿԲ հայեցողականության հաճախ անիրականանալի սահմանափակում:

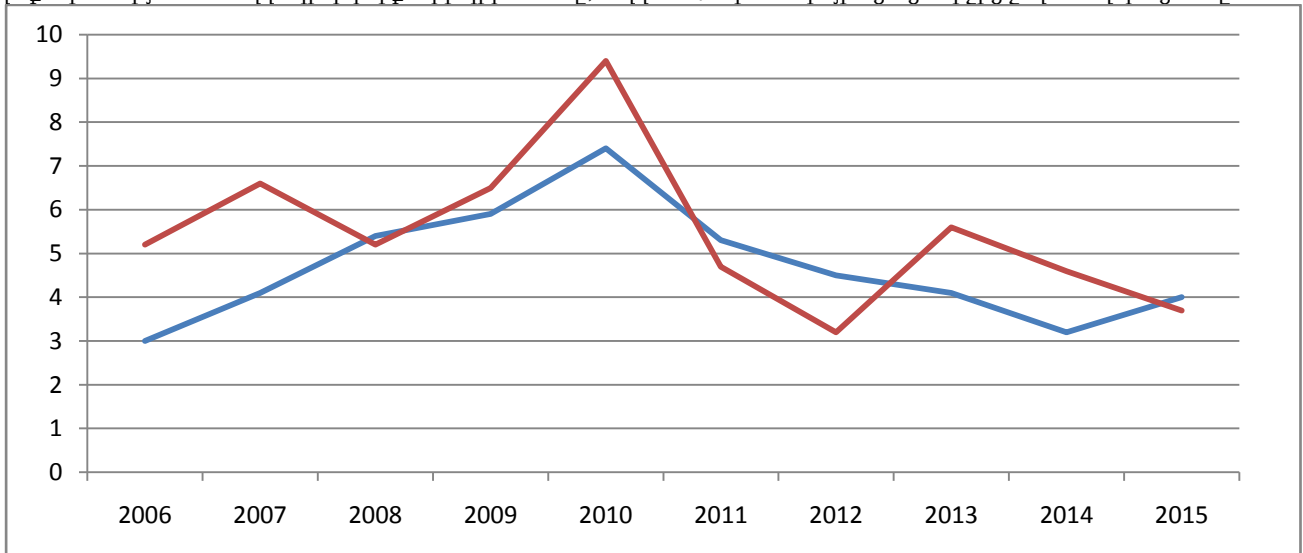
Նշված ռազմավարության իրականացման ընթացքում ի հայտ եկած այնպիսի խոչընդոտներ, ինչպիսին է փողի զանգված-գնաճ թույլ կապը, փողի ագրեգատների լիարժեք կառավարման անհնարինությունը ԿԲ-ին ստիպեց նոր ռազմավարության մշակման քայլեր ձեռնարկել:

Որպես դրամավարկային քաղաքականության երկարաժամկետ նպատակ՝ զարգացած մի շարք երկրների կենտրոնական բանկերի կողմից իրականացվող գնաճի նպատակադրման ռազմավարությունը ուսումնասիրելով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ևս, առաջինը ԱՊՀ երկրներում, 2006 թվականին անցում կատարեց դրամավարկային քաղաքականության նոր՝ գնաճի նպատակադրման ռազմավարությանը: Գնաճի նպատակադրման ռազմավարության ժամանակ գործում է տոկոսադրույք - գնաճի կանխատեսված մակարդակ - գնաճ փոխանցման շղթան: Նախկին ռազմավարության նկատմամբ գնաճի նպատակադրման հիմնական առավելությունն այն է, որ եթե առաջինի պարագայում գնաճը պայմանավորող գործոն էր միայն փողի զանգվածը, ապա երկրորդի դեպքում դիտարկվում է հավանական տարբեր ազդեցություններ ունեցող գործոնների լայն դաշտ ներառյալ ապագայի վերաբերյալ հասարակության սպասումները:

Գնաճի նպատակադրման ռազմավարություն իրականացնելիս առավել կարևորվում է ԿԲ հաշվետվելիությունն ու թափանցիկությունը, և ՀՀ ԿԲ-ն պարբերաբար հանդես է գալիս տարբեր հրապարակումներով: Գնաճի հաշվետվելիությունները հրապարակվում են եռամսյակային պարբերականությամբ և ներառում են նախորդ ժամանակահատվածի գնաճի զարգացումները, նպատակի իրագործումը, գնաճի մանրամասն գործոնային վերլուծությունը:

Դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերը ներառում են հաջորդող 12-ամսյա ժամանակահատվածի համար արտաքին միջավայրի, համախառն առաջարկի և համախառն պահանջարկի, աշխատանքի շուկայի և դրամավարկային հատվածի կանխատեսումները: Դրանց միջոցով հասարակությունը հետևում է ԿԲ գործունեությանը, ստանում իրականացված քաղաքականության և հատկապես արձանագրված շեղումների վերաբերյալ բացատրություններ: Այդ ամենը նպատակաուղղված է ԿԲ նկատմամբ հասարակության վստահության, դրամավարկային քաղաքականության արդյունավետության, ազգային դրամի նկատմամբ վստահության բարձրացմանը: Հաշվետվելիության առումով չափազանց կարևոր էր դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերի և կանխատեսումների հավանական բնույթը հասարակությանը հստակ բացատրելը, ինչը արվում էր գնաճի և ՀՆԱ-ի կանխատեսումների հավանականությունների բաշխման գծանկարները և ծրագրի ռիսկերը ներկայացնելով: Ի տարբերություն այլ զարգացած երկրների, որոնք կարողանում էին գնաճի վրա ազդել մեկից ավելի փոխանցումային մեխանիզմների միջոցով, ունեին ֆինանսական կայունություն և բարձր տնտեսական աճի ցուցանիշներ՝ անցումը նոր ռազմավարության ՀՀ ԿԲ-ի համար ստեղծեց մի շարք նախապայմանների ասպառածման անհրաժեշտություն: Դրանք են. ինստիտուցիոնալ, գործառնական և մակրոտնտեսական պայմաններ : Բացի դրանից գնաճի կանխատեսման մեխանիզմները կարիք ունեին թարմացվելու, երկիր չունեի ֆինանսական շուկա, ներքին ու արտաքին կայունություն: Ուստի մինչև գնաճի լիարժեք նպատակադրման անցում կատարելը անցում կատարվեց գնաճի թեթև նպատակադրմանը, որտեղ որպես գործառնական նպատակ օգտագործվում էր փողի բազան և տոկոսադրույքը, այնուհետև անցում կատարվեց գնաճի լիարժեք նպատակադրմանը: Որպես հիմնական գործիք ընդունվեց վերաֆինանսավորման կամ ռեպո տոկոսադրույքը, իսկ որպես կարճաժամկետ նպատակ՝ կարճաժամկետ, օվերնայթ տոկոսադրույքը:

Գնաճի նպատակադրման ռազմավարության ներքո դրամավարկային քաղաքականությունն իրականացվում է հետևյալ կերպ. եթե ՀՀ ԿԲ-ն գնահատում է, որ կանխատեսվող գնաճը շեղվում է նպատակային թիրախից, ապա սկսում է փոփոխել դրամավարկային քաղաքականության գործիքների տոկոսադրույքը, ինչն էլ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցության փոխանցումային մեխանիզմի միջոցով նվազեցնում է միջանկյալ նպատակի՝ կանխատեսված գնաճի, շեղումը գնաճի նպատակային թիրախից: Դրամավարկային քաղաքականության փոխանցումային մեխանիզմներն այն ուղիներն են, որոնց միջոցով դրամավարկային քաղաքականությունը ազդում է ձեռնարկությունների, սպառողների և ֆինանսական միջնորդների տնտեսական գործունեություն իրականացնելու որոշումների՝ հետևաբար տնտեսական ակտիվության և գների վրա: Գնաճի ռազմավարության ներքո Կենտրոնական բանկը կանխատեսում է գնաճի ցուցանիշը, այնուհետև իր գործողությունները՝ դրամավարկային քաղաքականության անուղղակի գործիքների կիրառումը, ուղղում է նպատակային ցուցանիշից շեղման վերացմանը:

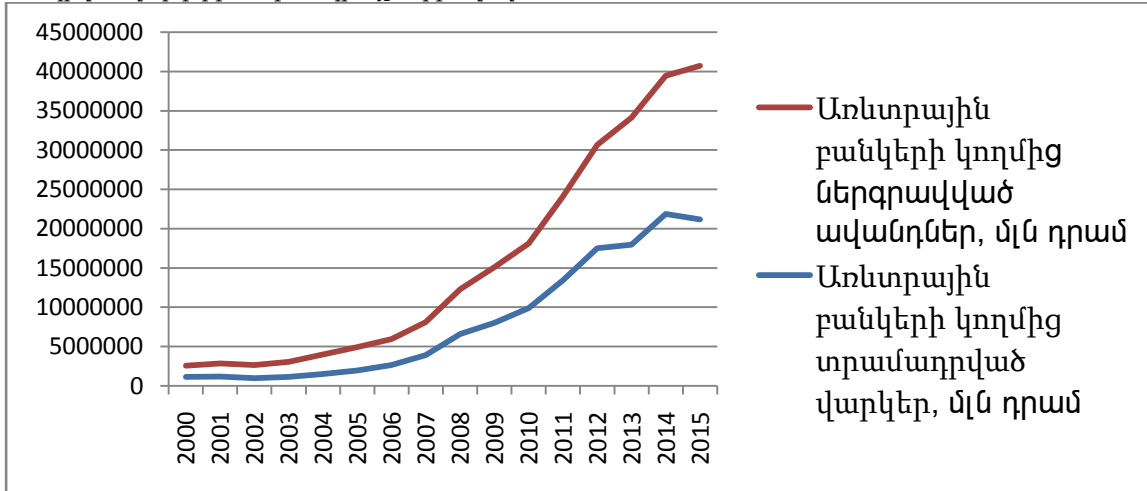
Պատկեր 5. Գնաճի կանխատեսված ու փաստացի մակարդակների դինամիկան 2006-2015

2006-2015 թվականների ընթացքում բացառությամբ 2011 և 2012 թվականների գնաճի փաստացի մակարդակը հիմնականում գերազանցել է գնաճի կանխատեսված մակարդակին: Գնաճի առավելագույն մակարդակը արձանագրվել է 9,4%, որը 2 տոկոսային կետով գերազանցել է գնաճի կանխատեսված մակարդակը, իսկ վերջին երկու տարիներին նկատվում է գնաճի կանխատեսված ու փաստացի մակարդակների միջև ձեռքբերված նվազման

տեղեկ, որը հիմնականում պայմանավորված է արտաքին ցնցումների ազդեցության գերակայության պայմաններում ՀՀ Կենտրոնական բանկի կանխատեսելիության աստիճանով:

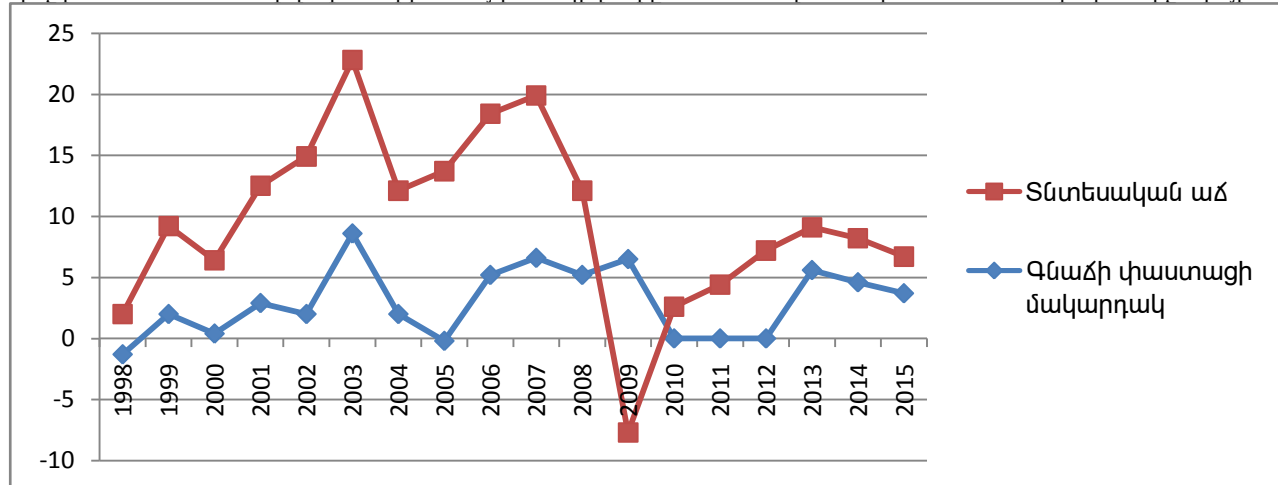
Դրամավարկային քաղաքականության իրականացման գործընթացում իրենց ուրույն դերակատարումն ունեն ֆինանսական շուկայում ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվող գործառնությունները: Վերջիններս 2006-2015 թթ դրսևորվել են հիմնականում աճի տեսքով: Բացառություն են կազմում 2008-2009 թվականները, երբ ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պատճառով ՀՀ կենտրոնական բանկը վարում էր ընդլայնողական դրամավարկային քաղաքականություն:

Առևտրային բանկերի կողմից ներգրավված ավանդների ու տրամադրված վարկերի տոկոսադրույքները 2000-2015 թվականների ընթացքում դրսևորվել են համահունչ տեսքով: Տոկոսադրույքների բարձր մակարդակ է արձանագրվել մինչև 2003 թվականը, այնուհետև տոկոսադրույքների տատանումները կայունացել են: Վերջին տարիներին նկատվել է ավանդների միջին տարեկան տոկոսադրույքների աճ, դրան հակառակ նշված ժամանակահատվածում տրամադրված վարկերի տոկոսադրույքների նվազում:

Գծապատկեր 6. Առևտրային բանկերի կողմից ներգրավված ավանդների և տրամադրված վարկերի ծավալները 2000-2015 թթ. մլն ՀՀ դրամ

2000-2015 թթ ընկած ժամանակահատվածում տնտեսությանը տրամադրված վարկերի և ներգրավված ավանդների ծավալները ունեցել են աճի միտում, բացառություն է կազմել 2015 թվականը: Ընդ որում աճի տեսքերը կտրուկ արագացել են 2005 թվականից սկսած: Սկսած 2000 թվականից մինչև 2007 թվականը տնտեսության մեջ գրանցվել է ոչ սովորական երևույթ, այսինքն առևտրային բանկերի կողմից ներգրավված ավանդները գերազանցել են տնտեսությանը տրամադրված վարկերից: Այդ ժամանակահատվածում բանկերի կողմից տրամադրված վարկերի և ներգրավված ավանդների տոկոսադրույքների միջև ճեղքվածքը նույնպես առավելագույն մակարդակի վրա էր գտնվում, որն էլ այս կամ այն չափով բացատրում է այդ ժամանակահատվածում բանկերի գործունեության ողողությունները: Սկսած 2007 թվականից պատկերը փոխվում է հակառակ ուղղությամբ, այսինքն վարկերի ծավալները գերազանցել են ներգրավված ավանդների ծավալներին: 2007-2015 թվականներին տրամադրվող վարկերի և ներգրավվող ավանդների տոկոսադրույքների միջև ճեղքվածքը տատանվում էր 8-11 %- ի միջակայքում, մինչդեռ 2000-2007 թվականներին այդ ճեղքվածքը տատանվում էր 12-14 տոկոսի միջակայքում:

Գծայատկեր 7. Տնտեսական աճի և գնաճի մակարդակի դինամիկան 1998-2015

1998-2015 թթ. ընկած ժամանակահատվածում տնտեսությունում գրանցվել է տնտեսական աճ, բացառությամբ 2009 թվականի, երբ, ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պատժառով տնտեսությունում գրանցվեց 14,2 տոկոս տնտեսական անկում: Հարկ է նշել, որ մինչև ճգնաժամն ընկած ժամանակահատվածում գնաճի մակարդակը միշտ զիջել էր տնտեսական աճի մակարդակին, իսկ 2009 թվականից հետո տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը և միայն 2012 թվականին էր, որ նորից տնտեսությունում արձանագրված տնտեսական աճի տեմպը նորից գերազանցեց գնաճի արձանագրված մակարդակին: Համաշխարհային շուկայում գրանցված զարգացումները որոշ ազդեցություն են թողնում նաև ՀՀ տնտեսության վրա, ինչի արդյունքում վերջին երկու տարիներին նկատվել է տնտեսական աճի տեմպի նվազում, որը իր բացասական ազդեցությունն է թողնում ՀՀ տնտեսության վրա:

Չնայած ներկայումս գնաճի նպատակադրման ռազմավարության գործառնական նպատակակի ծրագրային և փաստացի մակարդակները հիմնականում համընկնում են, սակայն այն չի բնութագրում վերոնշյալ ռազմավարության արդյունավետ լինելու փաստի մասին: Ընդհանուր առմամբ որպես ռազմավարության արդյունավետությունը բնորոշող չափորոշիչները կարելի է համարել բանկերի կողմից ներգրավված միջոցների ամբողջովին տեղաբաշխումը, տոկոսադրույքների ճիշտ հերթականության մեխանիզմի ապահովումը, այսինքն բանկերի կողմից վարկերի տոկոսադրույքների պետք է ավելի բարձր լինեն պետական պարտատոմսերի տոկոսադրույքներից, որոնք էլ ավելի բարձր են, քան ԿԲ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը, իսկ վերջինս էլ ավելի բարձր է, քան բանկերի կողմից ներգրավվող ավանդների տոկոսադրույքները: Սակայն իրականում ՀՀ բանկերի կողմից ներգրավվող ավանդները ամբողջովին չեն տեղաբաշխվում, բացի դրանից ռեպո գործառնությունների ծավալը բավականին ցածր է, ինչպես նաև թղթակցային հաշիվներում պահվող պարտադիր պահուստավորումի գոյացած ավել միջոցները արդյունավետ չեն օգտագործվում: Հիմնականում միջբանկային ռեպո տոկոսադրույքը մոտ է ԿԲ վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքին և վերջապես ռեպո գործառնությունների տոկոսադրույքը ցածր է բանկային ավանդների տոկոսադրույքից, որն էլ խախտում է տոկոսադրույքի ճիշտ հերթականությանը:

ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից արդեն շուրջ 19 տարի իրականացվում է դրամավարկային քաղաքականության: Այդ տարիների ընթացքում ՀՀ ԿԲ-ն իրականացրել է հետևյալ ռազմավարությունները.

1. Փողի ազրեգատների նպատակադրման ռազմավարություն(1994-2006թթ.)
2. Գնաճի նպատակադրման ռազմավարություն(2006թ. մինչ օրս)

Իրականացված ռազմավարություններն էլ ունեին և իրենց առավելությունները և թերությունները: Փողի ազրեգատների նպատակադրման ռազմավարությունից անցումը գնաճի նպատակադրման ռազմավարությանը պայմանավորված էր ռազմավարության արդյունավետ իրականացմանը խոչընդոտող երևույթների երևան գալու հետ, մասնավորապես փողի ազրեգատների և գնաճի միջև կապի բացակայությամբ: Գնաճի նպատակադրման ռազմավարության շոշափելի առավելությունը կայանում է նրանում, որ նա պարունակում է դրամավարկային քաղաքականության ինչպես կանոնի, այնպես էլ հայեցողականության՝ ռեժիմ: Եթե փողի ազրեգատների նպատակադրման դեպքում գնաճը պայմանավորող գործոն էր միայն փողի զանգվածը, ապա գնաճի նպատակադրման ռազմավարության դեպքում բացի փողի զանգվածից հաշվի է առնվում նաև տարբեր ազդեցությունների լայն շրջանակ՝ ներառյալ ապագայի վերաբերյալ հասարակության սպասումները:

Դրամավարկային քաղաքականության իրականացման գլխավոր նպատակը գների կայուն մակարդակի ապահովումն է: Վերջինիս առկայությունը հավաստում է այս կամ այն ռազմավարության իրականացման արդյունավետությունը: Այս տեսանկյունից 1998-2005թթ. միջին տարեկան գնաճը կազմել էր 2%, իսկ 2006-2015թթ. այն կազմեց 5,5 %: Գնաճի ծրագրային և փաստացի մակարդակների ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ 1998-2005թթ. հիմնականում գնաճի ծրագրային մակարդակը գերազանցել էր փաստացի մակարդակին, բացառությամբ 2003թ., որի ժամանակ փաստացի արձանագրված 8.6 տոկոս գնաճից 5.6 տոկոսը ապահովվել էր միջազգային շուկայում ցորենի գնի բարձրացման արդյունքում: 2006-2012թթ. գնաճի փաստացի մակարդակը հիմնականում գերազանցել էր ծրագրային մակարդակին,բացառությամբ վերջին երկու տարիների:

Գնաճի նպատակադրման ռազմավարության իրականացման ժամանակ ՀՀ ԿԲ-ը ևս կանգնում է մի շարք հիմնախնդիրների առջև, որոնք խոչընդոտում են աշխատանքների ավելի արդյունավետ իրականացմանը: Այդ հիմնախնդիրներն են.

1. Ֆինանսական շուկայի թերզարգացվածությունը: ՀՀ ֆինանսական հատվածի ակտիվների մեծ պատկանում է բանկային համակարգին: Դա նշանակում է, որ ֆինանսական շուկայի մյուս մասնակիցների՝ վարկային կազմակերպություններ, ապահովագրական ընկերություններ, գրավատներ և այլն, գործունեությունը այդքան էլ կատարելագործված չէ և նրանք չեն կարող ձևավորել առողջ մրցակցություն:

2. Դոլարիզացիայի բարձր մակարդակը: Դոլարիզացիայի մակարդակը պայմանավորված է դրամի ցածր առաջարկով և փողի նկատմամբ բարձր պահանջարկով: Ըստ ՀՀ ԿԲ-ի պաշտոնական տվյալների՝ 2016թ. հունվարի 1-ի դրությամբ դոլարիզացիան(ռեզիդենտների ընդհանուր ավանդների նկատմամբ ռեզիդենտների արժույթային ավանդների հարաբերակցությունը) կազմել է 45 % , տարեկան կտրվածքով՝ աճելով 3.2 տոկոսային կետով: Փողի զանգվածի մեջ դրամի և արտարժույթի չափաբաժինները գրեթե հավասարվում են միմյանց: Դոլարիզացիայի

մակարդակի վրա բացասաբար են ազդում դոլարի նկատմամբ պահանջարկի ավելացումը, հայրենական արտադրողների կողմից կապիտալի արտահոսքի մեծացումը, ինչպես նաև տնտեսությանը վարկավորման ծավալում արտարժույթով տրամադրված վարկերի աճով և այլն: Հարկ է ընդգծել, որ դոլարիզացիայի բարձր մակարդակը հանգեցնում է ՀՀ դրամի արժեզրկմանը, ինչն էլ հանգեցնում է բարձր գնաճի:

3. Արտաքին շուկերը և դրանց դիմակայելու սահմանափակ հնարավորությունները:

4. Հակամենաշնորհային օրենսդրության անկատարությունը: Մի շարք դեպքերում ԿԲ-մի քանի ամիսներում կարողանում է հասնել գնաճի ցանկալի մակարդակի, սակայն մեկ կամ մի քանի արտադրողների կողմից այս կամ այն ապրանքների կամ ծառայությունների գների անհիմն բարձրացման հետևանքով գնաճի մակարդակը դուրս է գալիս թույլատրելի սահմաններից և տարին ամփոփվում է բարձր գնաճով: Նշենք, որ դա իրենից ներկայացնում է ներքին շուկայի նույնպես ԿԲ-ը չի կարողանում հաղթահարել, քանի որ պետությունը պետք է հակամենաշնորհային ճիշտ քաղաքականություն վարի, ինչը մեր պետությունում այնքան էլ կատարելագործված չէ:

5. Մրցակցային անառոջ միջավայրը: Դա ևս կապված է հակամենաշնորհային ոչ արդյունավետ քաղաքականության հետ, քանի որ ՓԲԶ-ը ստիպված իրենց գները համապատասխանեցնում են խոշոր կազմակերպությունների գների գետ:

6. Կոռուպցիայի բարձր մակարդակը: ՀՀ-ում կան այնպիսի պետական հիմնարկներ, որոնք պետք է ապահովեն առողջ մրցակցություն և պատժեն անբարեխիղճ մրցակցությունը, սակայն այդ կառույցների գործունեությունը նույնպես կասկածի տակ է դրված:

Ներկայումս ՀՀ-ում իրականացվող պարտադիր պահուստավորման քաղաքականությունը ենթադրում է պահուստավորումը իրականացնել միայն ՀՀ դրամով, որը մի կողմից ենթադրում է դրամի արժևորում, իսկ մյուս կողմից այն հանգեցնում է տնտեսության մեջ դրամայնացման մակարդակի իջեցմանը: Արդյունքում միշտ առկա է դրամի նկատմամբ չբավարարված պահանջարկ, որն էլ իր հերթին տնտեսության մեջ առաջացնում է արտարժույթի տատանումների արդյունքում առաջացած ծախսերի աճով պայմանավորված գնաճի ձևավորման ռիսկը:

Իր հիմնական խնդիրը՝ գների կայունությունը ապահովելու համար ՀՀ ԿԲ-ն պետք է իրականացնի գնաճի արդյունավետ կառավարման քաղաքականություն: Գնաճի ձևավորման վրա ազդում են ինչպես մոնետար, այնպես էլ ոչ մոնետար գործոններ: Մոնետար գործոնները այն գործոններն են, որոնք պայմանավորված են դրամավարկային քաղաքականության իրականացմամբ: Գնաճի մոնետար գործոններին են վերաբերում նախ և առաջ դրամական ազդեցատների դինամիկան, փոխարժեքի կուրսը, տնտեսության դոլարիզացիայի մակարդակը:

Գնաճը պայմանավորված է նաև ոչ մոնետար գործոններով, որոնց թվին են դասվում տնտեսության մենաշնորհային դրությունը, շուկայական մասնակիցների ոչ արդյունավետ վարքագիծը, գյուղատնտեսության թերզարգացվածությունը, բնակչության սպասումները, ներմուծվող ապրանքների գները, ծախսերի աճը, պահանջարկի աճը և այլն: ՀՀ-ում գնաճի ձևավորման առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ գնաճը պայմանավորված է վերը թվարկված բոլոր գործոններով, ուստի տնտեսության մեջ ցածր գնաճ կարելի է ապահովել գնաճի առաջացման ինչպես մոնետար, այնպես էլ ոչ մոնետար գործոնների արդյունավետ կառավարման միջոցով:

Այսպիսով, կիրառելով փողի ազդեցատների նպատակադրման ռազմավարությունը ՀՀ Կենտրոնական բանկին հաջողվեց կայունացնել գնաճը, որը հիմք հանդիսացավ իրական տնտեսական աճի նորմալ մակարդակի ապահովմանը: Գնաճի նպատակադրման ռազմավարությունը նույնպես ենթադրում էր նույն նպատակի ապահովումը: Այն ենթադրում էր ավելի արդյունավետ ռազմավարություն, որի կիրառման արդյունքում հնարավոր կլիներ ավելի ճկուն և անուղղակիորեն միջամտություն ցուցաբերելու մակրոտնտեսական միջավայրին: Մակայն այնպիսի օբյեկտիվ պատճառներ, ինչպիսիք են ոչ զարգացած ֆինանսական շուկան, ներքին և արտաքին անկայունությունը, գնաճի ձևավորման համար հիմք հանդիսացող ոչ մոնետար գործոնները խոչընդոտ են հանդիսանում այս ռազմավարության առավել արդյունավետ դրսևորմանը:

Օգտագործված գրականություն

1. С. Р Моисеев: Денежно кредитная политика: теория и практика, 2011, с 190
2. www.cba.am Դրամավարկային և ֆինանսական վիճակագրություն 1997-2015թթ
3. www.cba.am Տարեկան հրապարակումներ 2000-2015թթ

**Ирина Ишханян. к.э.н. доцент,
кафедра экономической теории и управления АрГУ**

**Григорий Ишханян,
кафедра экономической теории и управления АрГУ.**

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ НКР

В статье рассматриваются актуальные проблемы развития маркетинга в деятельности предприятий НКР в условиях рыночной экономики, приводятся примеры удачных маркетинговых решений карабахских предприятий и ставятся новые задачи развития маркетинга на современном этапе и в будущем.

Ключевые слова: маркетинг, философия бизнеса, конкурентоспособность, маркетинговые решения, стратегия развития, экономическая политика, эффективность, рентабельность, исследование рынка, принципы маркетинга, комплексы маркетинга, служба маркетинга, правовая база, логистические связи, бюджет маркетинга.

Իշխանյան Իրինա

տ.գ.թ., դոցենտ,

Իշխանյան Գրիգորի

Տնտեսագիտության տեսության եւ կառավարման ամբիոն, ԱրՊՀ

ԼՂՀ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԿԵԹԻՆԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոդվածում ուսումնասիրվում են մարքեթինգի զարգացման արդի հիմնախնդիրները ԼՂՀ ձեռնարկությունների գործունեությունում շուկայական պայմաններում, բերվում դարաբաղի ձեռնարկությունների գործունեության հաջող մարքեթինգային որոշումների օրինակներ և դրվում են մարքեթինգի զարգացման նոր խնդիրներ արդի փուլում և ապագայում:

Բանալի բառեր՝ մարքեթինգ, բիզնեսի փիլիսոփայություն, մրցունակություն, մարքեթինգային որոշումներ, զարգացման ռազմավարություն, տնտեսական քաղաքականություն, արդյունավետություն, շահութաբերություն, շուկայի հետազոտություն, մարքեթինգի սկզբունքներ, մարքեթինգի համալիր, մարքեթինգի ծառայություն, իրավական դաշտ, լոգիստիկ կապեր, մարքեթինգի բյուջե:

Irina Ishkhanyan,

Ph.D. assistant professor,

Gregory Ishkhanyan

The Chair of Economic Theory and Management , ASU

URGENT PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF MARKETING IN THE ACTIVITY OF ENTERPRISES OF NKR

The article deals with topical issues of development of marketing activity of the enterprises in the NKR market economy. It provides examples of successful marketing solutions of Karabakh businesses and puts new challenges of marketing development at present and in the future.

Keywords: marketing, business philosophy, competitiveness, marketing solutions, strategy development, economic policy, efficiency, profitability, market research, marketing principles, marketing mix, marketing services, legal framework, logistical communications, marketing budget.

Как известно, маркетинг является достаточно молодым направлением экономики в НКР, в связи с чем объясняется непонимание сути маркетинга во многих организациях и среди рядовых граждан.

«Именно в условиях рыночной экономики, ориентированной на прибыль, а не на удовлетворение потребностей человека, широкое развитие получает маркетинг, считающийся инновационным направлением в экономике торговли»¹.

¹ Симоненко, Н.Н. Современные проблемы экономики и управления:– Хабаровск: Изд-во «ДВГУПС», 2005. – стр. 79

Размышляя над ролью маркетинга в современной экономике, ее необходимости приходишь к выводу, что в условиях рыночной экономики маркетинг позволяет решить проблему как получения прибыли, что является главной идеей маркетинга и удовлетворения потребностей потребителей, став философией бизнеса.

В оценке роли и значения развития маркетинга в деятельности предприятий НКР, выявления проблем и путей решения и заключается актуальность данного исследования.

Сегодня ситуация в нашей экономике меняется. Переход к рыночным отношениям заставляет осмыслить методы и подходы, которые накоплены в разных странах по эффективному влиянию на спрос и товарное предложение, использовать принципы маркетинга, позволяющие осваивать целевые рынки, правильно оценивать конкурентоспособность товаров и услуг. «Развитие маркетинга в НКР и принятие маркетинговых решений требуют максимальной адаптации наших предприятий к рынку, ставят их перед необходимостью разрабатывать и применять определенную стратегию его развития, которая при заданных условиях в наиболее полной мере отвечала бы экономической политике и в то же время обеспечивала необходимую эффективность, рентабельность и материальную заинтересованность в результатах труда»¹.

В этой области уже накоплен некоторый опыт, который подтверждает, что маркетинг стал частью нашей жизни и является залогом успешного бизнеса. Однако умение грамотно, а главное эффективно принять решения – это тонкое искусство, в котором полагаться лишь на небольшой практический опыт, здравый смысл и интуицию сейчас уже недостаточно. Казалось бы, в условиях новых расширенных возможностей, большого притока информации, литературы по вопросам рыночной экономики проблем с приобретением новых знаний и навыков нет. К сожалению, использовать большинство готовых рекомендаций пока в наших условиях невозможно в силу неэквивалентного потенциала экономики, недостаточно сформулированных рыночных отношений.

Становление и развитие рыночных отношений в НКР способствовало выделению маркетинговой сферы в самостоятельную область научных исследований и практической деятельности. Итак, каковы проблемы развития и становления маркетинга в НКР?

Изучение мирового опыта показывает, что с недавних пор, практически в каждой фирме имеется отдел маркетинга. На наш взгляд, это ни что иное, как дань моде, т.е. грубо говоря, поменялась только табличка на двери отдела сбыта, а суть проводимой работы осталась та же, и маркетингу часто отводят второстепенную роль, хотя отдел маркетинга по праву должен стоять на одном уровне с финансовым, коммерческим отделами. Однако, в известных сегодня в мировом бизнесе признанных корпорациях, где маркетинг является главным рычагом управления, результаты очевидны.

«Основной задачей развития маркетинга в нашей республике в настоящее время является задача развития фирмы в целом, деятельность, направленная на поиск наиболее эффективного сочетания производства новой продукции с продукцией уже выпускаемой, а также с продукцией, подлежащей снятию с производства»².

Еще одной наиболее общей проблемой, связанной с развитием маркетинга в нашей стране является недооценка значимости маркетинга. Значимости в том смысле, что маркетинг выступает в качестве навигатора на рынке товаров и услуг, т.е. управленческий аппарат в фирмах не понимает, что маркетинг - это основной инструмент, позволяющий эффективно конкурировать на рынке.

На первый взгляд, широкое применение маркетинговых инструментов в деятельности предприятий НКР, вытекает из другой проблемы, также не менее важной - отсутствия отдачи от этого дела, т.е. другими словами отсутствия квалифицированного персонала, способного сделать реальное исследование рынка, с помощью которого можно было бы выявить проблему, а также получить конкретные результаты, которые могли бы определить направления для деятельности. Это задача высших учебных заведений республики.

Более высоких показателей фирмы могут достигнуть, лишь грамотно применяя принципы маркетинга. В НКР довольно маленькое число фирм способных провести реальное маркетинговое исследование или же организовать рекламную кампанию, способную дать конкретные результаты. Часто, можно столкнуться с тем, что фирмы недопонимают, что маркетинговое исследование, проводимое действительно специалистами - это очень дорогое удовольствие, и в связи с этим они не готовы платить такие деньги за исследование. Некоторые фирмы предпочитают содержать в своем штате отдельную службу маркетинга, например, ЗАО «Карабах- Телеком». Естественно, это также является дорогим удовольствием, особенно для небольших фирм. Предположим, руководство фирмы осознает всю необходимость работы проводимой службой маркетинга, однако средства, необходимые на содержание квалифицированного персонала достаточно велики, что ставит руководство в затруднение. Эту проблему можно решить, пригласив специалиста в год один раз.

Изучение и анализ современного состояния и причин, приведших к ним, еще раз убедили нас в том, что в последние годы предприятия НКР особенно нуждаются в серьезных маркетинговых исследованиях, проведении грамотной товарной, сбытовой, ценовой политики, в целом, в комплексе маркетинга.

Исследование деятельности ЗАО «Карабах- Телеком», ЗАО «Арцах Бренди Компани», ЗАО «Степвинзавод», ЗАО «Арцах-Кат», история развития маркетинга, приобретенный положительный опыт зарубежных фирм убеждает нас в том, что готовые западные бизнес - модели в постсоветских странах, как и в НКР, не могут использоваться как готовые рецепты для решения всех проблем, поскольку резко сменился как политический режим, так и экономический строй. На положение дел в НКР повлияли несформированная правовая база и логистические связи, неразвитость экономики и рыночных отношений.

Необходим собственный опыт, требующий постоянного поиска и принятия своих собственных решений. Отсюда следует, что маркетинг в период перехода к рыночным отношениям не должен быть копией всего зарубежного опыта и

¹ Ишханян И.О. Диссертация «Организация и управление маркетинговой деятельностью на предприятиях НКР», 2005, с. 4

² Ишханян И.О. Диссертация «Организация и управление маркетинговой деятельностью на предприятиях НКР», 2005, с. 8

существующей в мире практики. На основе анализа положения маркетинга за рубежом необходимо принципиально всем предприятиям НКР осмыслить концепцию маркетинга, адаптироваться к существующим условиям, внести в нее качественно новые моменты и проводить собственные методологические разработки, вносить в маркетинг новые аспекты с учетом особенностей нашей республики.

В этом отношении наиболее актуальным является рассмотрение условий развития маркетинга в НКР и применения отдельных методов управления маркетингом.

Становлению маркетинга в НКР препятствуют политическая обстановка и непризнанность НКР, неразвитость и неравномерное развитие рынка, отсутствие высококвалифицированных специалистов в области маркетинга, рекламы и пиара, стоимость серьезных маркетинговых исследований, ограниченность бюджета маркетинга, неразвитая конкуренция в отдельных сферах экономики, отсутствие серьезной рекламы карабахской продукции, национальный менталитет.

Важнейший аспект, влияющий на развития рыночных отношений в целом и маркетинга в частности – это совершенствование правовой базы. Главная задача- действенность принятых законов, регулирующих эту деятельность.

Следующая проблема – создание потенциального спроса как на новые товары и удержание старых потребителей, увеличение прибыли, сокращение издержек, увеличение объема продаж, создание социального эффекта, благоприятного имиджа фирм и др.

Проблема сбыта и реализации произведенной продукции любого качества любым способом. Такая экономика, рыночная экономика, ориентирована на прибыль, а не на удовлетворение потребностей человека. Такая экономика никогда не будет работать на потребности людей, ее задача – культивирование и стимуляция спроса людей на товары с помощью рекламы и моды, чтобы их реализация приносила максимальную прибыль. Такой маркетинг служит интересам производителей, а не широких слоев потребителей. А цель маркетинга и маркетинговой деятельности - удовлетворение потребностей потребителей, лишь через них можно добиться признания вашей продукции, их качества, конкурентоспособности и получения высокой прибыли. Маркетинг должен выйти за пределы производства, в сферу потребления, в сферу торговли - стать мощным рычагом управления, как производством, так и людьми - потребителями. Пока эта задача предприятий НКР сегодняшнего дня - продать товар любого качества любым способом.

Проводя маркетинговые исследования, маркетологи должны выявить покупательские предпочтения всех сегментов рынка, провести анализ производственных возможностей предприятия, SWOT – анализ, который позволит выявить положительные и отрицательные стороны произведенных товаров, оценить качественные показатели и технологию производства, изучить рыночную конъюнктуру, товары конкурентов, товары-аналоги, возможности рекламных компаний, разграничить задачи рекламы и информации, наладить систему правдивой рекламы, создать систему информации о товарах, обратную связь с потребителями, проверить наличие профессиональной рекламы, а также тенденции моды, уровень платежеспособности спроса, динамику социально-бытовых потребностей, экологические проблемы, сервисные перспективы, новые престижные соображения, финансовые перспективы потребителя, экономическую политику страны и т.д.

Анализ объема производства и объема реализации исследуемых предприятий НКР позволяет ясно представить картину реального состояния и задач, которые должны разрешить для более успешной деятельности на рынке. Это объясняется воздействием разных факторов, в том числе и маркетинговых факторов. В большинстве предприятий НКР управленческие проблемы решают либо благодаря внутреннему потенциалу, либо за счет привлечения внешних ресурсов. На практике во многих случаях эти возможности являются взаимодополняющими.

Экономическая среда в НКР во многом обуславливается соотношением спроса и предложения, доходами и ценами на товары, сложившейся конъюнктурой. В каждой стране мира складывается только ей присущий уровень и пропорции распределения доходов, порой эти отличия весьма значительны. Как мы знаем, для существования рынков необходимо не только наличие людей, но и их покупательская способность. Колебания основных экономических переменных, таких как доход, прожиточный минимум, процентные и кредитные ставки оказывают большое влияние на рынок. Рассматривая проблемы изучения рынка, следует, прежде всего, отметить, что предприятия НКР должны выявлять факторы, определяющие состояние рынка и устанавливать их взаимосвязи, спроса и предложения. Другая, не менее важная сторона, определяющая спрос, характеризуется денежными доходами населения республики. Основными источниками доходов населения НКР являются: заработная плата, доходы от собственного бизнеса, выплаты из общественных и специальных фондов в виде пенсий, стипендий и пособий, бесплатные услуги, личные подсобные, домашние и фермерские хозяйства, а также помощь родственников, находящихся за пределами НКР.

В условиях социально - ориентированного или социально-этичного маркетинга, встают новые задачи перед предприятиями НКР - обеспечить превращение продукта в предмет потребления. Вышеуказанным предприятиям НКР в достаточной мере удалось достичь определенных результатов в этой области. В этом случае становятся второстепенными коммерческая и финансовая функции рекламы, и мнение покупателей, что: «Хороший товар в рекламе не нуждается», заменится другим лозунгом: «Лучшая реклама – качество товара», лозунгом Генри Форда, известного бизнесмена, активно применяющего методы маркетинга:

Изучение маркетинга деятельности отдельных предприятий ЗАО «Карабах- Телеком», ЗАО «Арцах Бренди Компани», ЗАО «Степвинзавод», ЗАО «Арцах-Фрут», ЗАО «Арцах-Бери» позволяют отметить, что намечается тенденция к становлению маркетинга как неотъемлемой части рыночной экономики. Всё больше и больше руководителей предприятий осознают роль маркетинга в бизнесе и придают ему большую значимость. Положительный опыт и успешные решения в этой области убеждают руководителей этих предприятий, что маркетинг - действенный инструмент для решения социально-экономических проблем, особенно в условиях глобализации мировой экономики. ЗАО «Арцах Бренди Компани», ЗАО «Степвинзавод», ЗАО «Арцах-Фрут», ЗАО «Арцах-Бери» придавая большое значение маркетингу, из года в год, выделяют все больше финансовых средств на маркетинговые исследования и поиск новых рынков сбыта.

Армянский народ, сохраняющий тысячелетние традиции садоводства, а также обладающий богатейшим опытом виноделия, имеет свои секреты приготовления фруктовых бренди. Эти секреты бережно передаются из поколения в поколение. Компания производит эксклюзивные крепкие алкогольные напитки из натуральных фруктов, коньяк, вино и водку. Предлагают невероятно интересный и уникальный дегустационный опыт. Солнечные национальные напитки, которые впитали историю и национальный колорит древней армянской земли. Напитки эти экзотичны и полезны для здоровья, а главное, вселяют бодрость и прогоняют грусть.

ЗАО «Арцах Бренди Компани» по производству высококачественной фруктовой водки занимает лидирующее и монопольное положение. Лучшие специалисты и использование ультрасовременных технологий делают коллекцию алкогольных напитков «Арцах Бренди Компани» безупречной. Крепкие алкогольные напитки этой компании элегантны, изысканны и богаты. Как известно, в производстве спиртных напитков успех или неуспех зависит от качества, компонентов и цены. В «Арцах Бренди Компани» об этом знают и работают на совесть. Изготовление тутового напитка в Арцахе имеет глубокие исторические корни. Практически в каждой семье готовят этот традиционный крепкий алкогольный напиток. Продукт производится по классической технологии, которую используют во всем мире при изготовлении ягодных бренди, однако специфичность сырья требует применения на подготовительном этапе и традиционных местных технологических приемов, не встречающихся нигде в мире.

Ассортимент их продукции широк, доступен по ценам, отдельные виды их изделий уникальны, выпускаются только этими предприятиями и поставляются в РА и за рубеж. Линейка представлена такими напитками, как «Арцах Тутовый Платиновый» с выдержкой 5 лет, 51% об.; «Арцах Тутовый Золотой» с выдержкой 3 года, 57% об.; «Арцах Тутовый Серебряный» с выдержкой 1 год, 45% об.; «Арцах Кизилловый» 51%; «Арцах Виноградный» 45%; «Арцах Абрикосовый» 51%, «Арцах Сливовый» 51% и др.

Несмотря на то, что традиционные напитки имеют устойчивые позиции, и их потребление растет, «Арцах Бренди Компани» ищет новые методы их подачи, создавая интересные коктейли, которые особенно приходятся по вкусу молодёжи. Если затраты на маркетинг, сбыт и рекламу в 2000-2005 годах составляли от 100000 до 500000 драмов, то в 2013 году - 12 млн. драмов, 2014 - 17 млн. драмов, 2015- 15300 млн. драмов. Анализ затрат на маркетинг показывает, что, в целом, они выросли, объемы же производства хотя есть колебания в отдельные года, они связаны с неурожайным годом, в основном дикорастущих плодов и ягод.

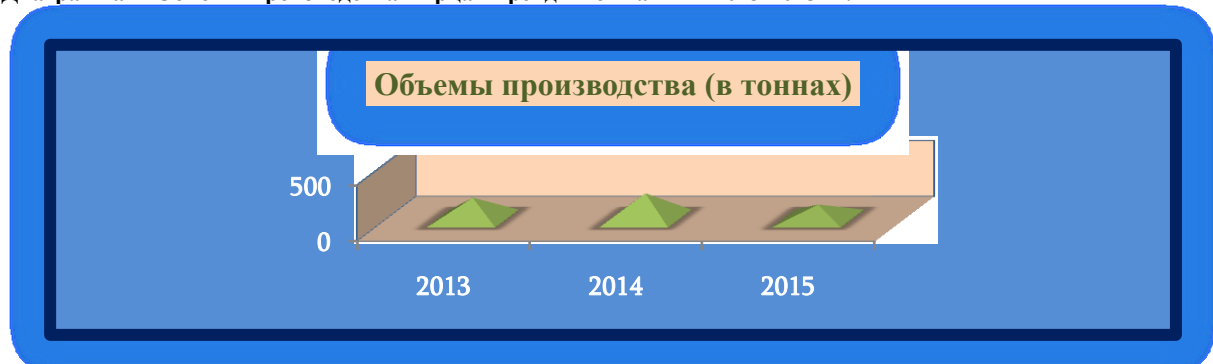
Таблица 1 Объем реализации продукции «Арцах Бренди Компани» в 2013-2015 гг.

	2013	2014	2015
Объем реализации продукции в НКР (драм)	201,768000	229,709000	192,480000
Объем экспорта в РА (драм)	78,000	60,500	132,800
Объем экспорта в зарубежные страны (драм)	528,000	347,000	173,800

Диаграмма 1 Затраты на маркетинг «Арцах Бренди Компани» в 2013-2015 гг.

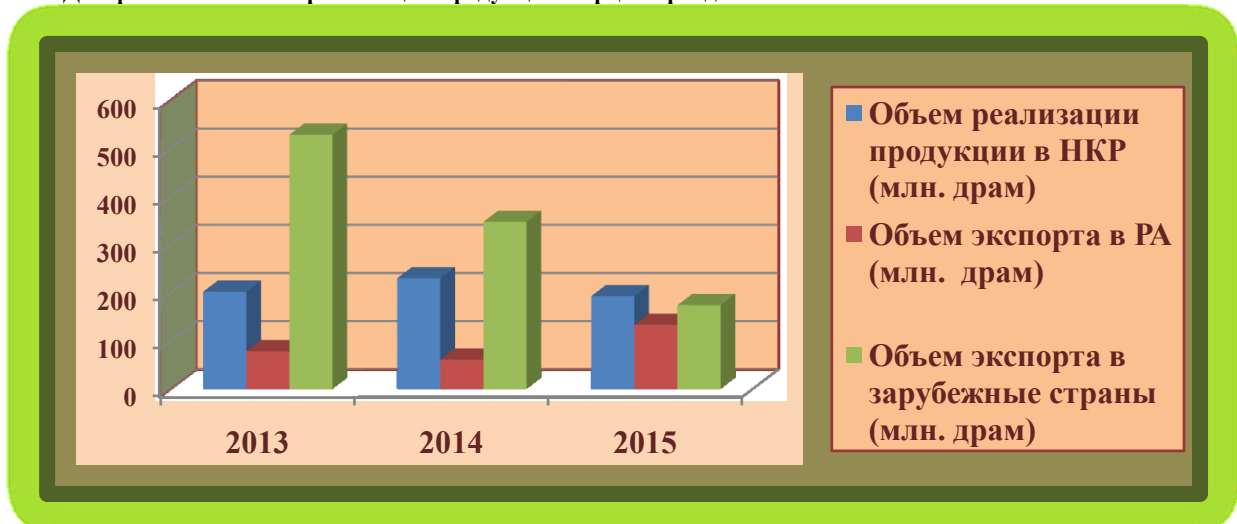

Диаграмма 2 Объемы производства «Арцах Бренди Компани» в 2013-2015 гг.

Выросли объемы продаж на территории НКР, однако в 2014 году сократились объемы продаж в РА и зарубежных странах, а вот в 2015 году – наоборот, относительно 2013 года в 2015 году поставки в РА выросли почти в 2 раза,

Диаграмма 3 Объемы реализации продукции «Арцах Бренди Компани» в 2013-2015 гг.

Проведены серьезные мероприятия по повышению качественных показателей, улучшению ценовой политики, привлечению потребителей, обеспечив отличительный дизайн, и необычную упаковку, доступность цен, а самое главное – учет потенциального спроса на свою продукцию. Однако производство тутовой водки, кизиловой водки и отдельных вин остается преимуществом ЗАО «Арцах Бренди Компани», продукция которой с позиционирована грамотно, с красивым дизайном и с заботой о потребителе. Сегодня эти фирмы привлекают свое внимание трансляцией музыкального, спортивного и других каналов на всей территории НКР. Ознакомившись с деятельностью этих предприятий, можно с уверенностью сказать, что маркетинговое решение и нахождение рыночной ниши правильное.

Их продукция экспортируется в Россию, Украину, Эстонию, Италию, Чехию, Германию, Францию, США. Они сотрудничают с МБТ (Dufgy) Армения, что создает возможность по более доступным ценам приобрести также сувениры и подарки. «Арцах Бренди -Компани» участвовала на многочисленных выставках и международных конкурсах и всегда получала награды и признание, заслужив 52 медали, из которых 31 золотые.

Ключевая проблема экономики и маркетинга – проблема экспорта и импорта. Не признанность страны, неопределенность будущего и противостояние с Азербайджаном ограничивает возможности НКР на международной арене как отдельного субъекта международных отношений. Эта проблема возникает, ибо в современный период в области управления сбытом, продаж и управления движения товаров маркетингу приходится иметь дело с внешнеэкономической деятельностью государства, в котором нет достаточной определенности и ясности.

Компания «Арцах-Русь», была создана для продвижения продукции под маркой «Арцах» на рынке России. Несмотря на недолгую историю существования, зарекомендовала себя как надежный поставщик изысканного вина и уникальных крепких фруктово-ягодных напитков. Ведущие маркетинговые исследования убеждают компанию в постоянно повышающемся спросе на крепкие алкогольные напитки под ТМ «Арцах». В связи с этим предприятие заботится о расширении своего ассортимента. Специалисты компании хотят, чтобы каждый мог выбрать в широкой линейке их продукции свой любимый вкус, который подходит именно ему. По словам ценителей алкогольных напитков и специалистов, похожего продукта на рынке нет - компания ручается, что в ее напитках для придания вкуса или запаха напитку не использованы ароматизаторы, все продукты, использованные при производстве - натуральные и свежие.

И это не просто слова! У «Арцах-Русь» есть официальное подтверждение: компания получила сертификат кошерности продукции, что приравнивается к знаку качества, поскольку кошерность означает биологическую чистоту и свежесть исходных продуктов.

Производство последовательно расширялось, так что уже довольно быстро тутовый напиток «Арцах» и другие его разновидности, а также вина оказались на столах не только наших, но и зарубежных ценителей и знатоков. Наша продукция уже завоевала десятки золотых, серебряных и бронзовых медалей, множество дипломов. Производимые спиртные напитки получили повсеместное признание за свои превосходные товарные, вкусовые и даже целительные качества. Этот факт - основной стимул для концерна ЗАО «Арцах Бренди Компани» за счет новых инвестиций постоянно увеличивать объемы производства. И вот, помимо завода, выпускающего тутовый напиток, появился оснащенный самым современным оборудованием (ничего подобного ни по мощности, ни по качеству Арцах еще не знал) еще один завод по производству пшеничной водки, которая тоже пользуется неизменным спросом на отечественном и, особенно, российском рынках. Завод продолжает расширять и ассортимент, используя в качестве сырья кизил, гранат, ежевику, виноград, а также дикие яблоки и груши, что позволяет поддерживать постоянное производство со стабильным составом специалистов и рабочих. Более того, с ростом производства растет и число их поставщиков сырья в разных административных районах Арцаха, в частности, Мартунинского, Аскеранского и Мартакертского.

Это в значительной мере помогает развитию и повышению доходности крестьянских хозяйств, а также занятости крестьян в экономике Карабаха.

Армянские ягодные напитки достойны того, чтобы выйти на мировой рынок. Ответ главного успеха таков: мы смогли сделать так, что армянский национальный напиток стал столь же известен, как и признанные и распространенные по всему миру шнапс, арманьяк, кальвадос, текила и другие плодово-ягодные спиртные напитки. Иначе говоря, благодаря усилиям фирмы «Арцах Бренди Компани» армянский туговой напиток проложил себе путь на заграничные просторы.

В дополнение ко всему налажено мощное деревообрабатывающее производство, которое на базе местного сырья в числе всевозможной продукции выпускает для нужд коньячной, винной и водочной промышленности бочки из древесины дуба и шелковицы.

Такие бочки пользуются большим спросом не только в Арцахе и Армении, но и далеко за их пределами.

Дизайн – это творческая деятельность по созданию технических систем индустриальным способом с учетом утилитарных и художественных закономерностей в создании красивого и удобного, красивого и дешевого, красивого и экологически чистого, красивого и функционального и пр. Здесь движение происходит от потребителя к производителю: потребитель пожелал полезные, нужные вещи – их и следует создавать; потребитель пожелал надежные, прочные вещи – их и следует создавать; потребитель пожелал удобные вещи – их и следует создавать; потребитель пожелал экологически чистые продукты – их и следует создавать; потребитель пожелал красивые вещи – их и следует создавать; потребитель пожелал дешевые вещи – их и следует создавать. Дизайн начинался в Германии, в современный период он, конечно, поставлен на службу маркетингу.

Развитие сельского хозяйства и экономики страны невозможно представить без перерабатывающих предприятий. Для арцахцев создание ЗАО «Арцахфрут» и «Арцах-Бери» стало весьма важным шагом. Эти предприятия по переработке овощей и фруктов, в первый же год выпуска продукции привлекли внимание не только местных потребителей. «Товарный знак «Арцахфрут» на рынке с 2008 года. За короткий срок эта компания достигла больших успехов. Около 80% продукции было реализовано за рубежом. Продукция «Арцахфрута» сегодня пользуется большим спросом на внешнем рынке. Она вывозится в РА, РФ, ряд других стран СНГ, во Францию, Украину, Арабские Эмираты, Венгрию, Бельгию, Германию и т.д. Больше всего консервы ЗАО «Арцахфрут» экспортируются в Россию. Во всех этих странах покупатели выражают недовольство лишь одним обстоятельством – недостаточным количеством поставляемой продукции, что вынуждает ЗАО «Арцах Фрут» изыскивать возможности для ежегодного удваивания выпускаемой продукции.

Признанная среди российских потребителей продукция сегодня реализуется также в Абхазии. Все это, как всегда, сопровождается истерическими заявлениями и нотами протеста с азербайджанской стороны, которая требует запретить реализацию в этих странах карабахской продукции. А недавно Азербайджан призвал проживающих за рубежом своих граждан бойкотировать продукцию компании «Арцахфрут». В ответ на поднимаемый соседней страной шум «Арцахфрут» расширяет объемы производства и продолжает поставлять свою продукцию на зарубежные рынки.

Из Москвы и других городов России мы получаем многочисленные положительные отзывы на нашу продукцию, где отмечается, что, несмотря на дороговизну вашей продукции, она пользуется большим спросом», - с радостью отмечает руководитель предприятия. А новинкой в этом сезоне стало производство компотов из арцахских плодов и фруктов. Руководство уделяет огромное внимание качеству сырья, чтобы качественные характеристики продукции соответствовали мировым стандартам. На заводе созданы благоприятные условия для труда, он оснащен современным качественным оборудованием. Каждый год компания представляет свою продукцию на международных ярмарках и выставках в РА. Сейчас компания производит 40-45 наименований продукции – не считая компотов, которые выпускаются для рынка Карабаха. А на будущий год их хотят представить и в Армении. «Урожай в этом году был очень хорошим. В отличие от прошлого года, нам много привезли на заготовку не только фрукты, но и овощи, и бахчевые», - отметил Армен Цатрян 1.

Продукция предприятий НКР всегда славилась тем, что здоровая и натуральная чистым воздухом и здоровой экологией, а после исхода из древнего армянского края закавказских турок, Арцах превратился в самый экологически чистый регион мира. Естественно, государства предпочитают завозить, а люди – потреблять экологически чистые продукты. Фрукты и овощи Арцаха отличаются не только экологической чистотой, но и чудесным ароматом и необыкновенным вкусом. В магазинах, в которых реализуется продукция ЗАО «Арцах Фрут» и «Арцах Бери», царит чистота и высокая культура обслуживания².

Немаловажно и то, что проблемы маркетинга в НКР напрямую зависят и от качества, компетенций и квалификации работающих в отрасли сотрудников. Следовательно, проблемы подготовка в вузах в НКР молодых специалистов, обладающих логическим мышлением, профессионализмом, умением прогнозировать и опережать мыслями и новыми идеями своих конкурентов стоит остро.

Для развития и совершенствования маркетинга на территории НКР государство должно обеспечить поддержку: созданием благоприятного климата через приватизацию и стабильность государственной экономической и социальной политики; позитивным отношением общества к предпринимательству и льготным налоговым режимом; развитой инфраструктурой поддержки и системой защиты интеллектуальной собственности, свободой выхода на внешний рынок; деbüroкратизацией государственного регулирования, гарантированием и страхованием коммерческих рисков; доступной кредитной системой и совершенной правовой базой.

На всех предприятиях, где отсутствуют службы маркетинга, необходимо создать системы: маркетинговой информации, планирования маркетинга, организации службы маркетинга, маркетингового контроля.

Система планирования маркетинга позволит создать системы маркетингового и стратегического планирования. В этом направлении предприятиям необходимо обеспечить: нововведения и изменения в организации в достаточной степени;

¹ <http://www.artsakhfruit.com>

² <http://www.spyur.am/artsakhberry>

распределение ресурсов; успешную адаптацию, которые улучшают отношения фирм с ее окружением; обеспечить внутреннюю координацию; осознание организационных стратегий; проведение анализа собственной маркетинговой деятельности; оценка внешней и внутренней среды маркетинга.

Маркетинг на предприятиях должен начинаться с разработки стратегии, предприятия могут использовать самые разнообразные формы организации работы в области маркетинга в зависимости от конкретных внутренних обстоятельств и тех внешних условий, в которых действуют наши предприятия.

Создание условий творческого подхода к процессу производства.

Серьезная проблема – использование электронного маркетинга и преимуществ электронного бизнеса.

Сегодня, как никогда раньше, руководители должны отдавать себе отчет в том, что самая современная техника и самая квалифицированная рабочая сила, огромные затраты на обучение и подготовку рабочих к работе на новом оборудовании – все это само по себе не гарантирует и не может гарантировать ни высокого уровня производительности, ни качества продукции – чисто управленческими средствами можно добиться куда более впечатляющих и результативных успехов.

Рассмотренные управленческие решения позволяют предприятиям и коммерческим организациям НКР значительно расширить свой рынок сбыта, при этом соответственно увеличить свои прибыли и сократить издержки. Всего этого можно достичь исключительно за счет использования различных маркетинговых подходов в достижении этих результатов. То есть, мы опять пришли к золотому правилу управления - все должно использоваться комплексно с применением гибкого подхода. Можно еще долго рассуждать на тему эффективности и необходимости маркетинга, но мы считаем, что можно вполне ограничиться следующим выводом: маркетинг является одной из важных составляющих менеджмента, и его необходимо, да и надо использовать, однако во всем нужен разумный предел. Интерес к маркетинговой деятельности усиливается по мере того, как все больше число организаций в сфере предпринимательства осознают, что именно маркетинг способствует их успешному выступлению на рынке. Способность создавать новые продукты и услуги, находить эффективные маркетинговые решения, оперативно управлять компанией в условиях риска и неопределенности – это то, что ранее считалось искусством, и было доступно лишь ограниченному кругу талантливых людей. Мы же считаем, что в современных условиях, характеризующихся процессами глобализации, конкурентного противопоставления и взаимосвязью научно-технической и информационно – аналитической сфер деятельности, каждый специалист, сталкивающийся с рыночной средой, должен обладать навыками рациональной мыслительной работы, которая, в конечном счете, и обеспечивает гибкость и скорость принятия управленческих решений, а следовательно, и успех деятельности фирмы.

Вышеперечисленные проблемы маркетинга накладываются на специфические особенности различных секторов национальной экономики и ставят новые проблемы перед производителями.

Итак, сейчас особенно подходящее время, чтобы вновь открыть для всех нас роль маркетинга. Ориентация на рынок – источник нескончаемого вдохновения, место, куда можно возвращаться вновь и вновь, чтобы найти идеи и стратегии которые позволят вам парить в штормовых ветрах конкуренции, ориентация на потребителя и стратегий, ведущих к успеху.

В заключение хочется сказать, что проблемы развития маркетинга связаны с тем, что в НКР, к сожалению, пока еще нет развитой рыночной экономики в чистом виде, как это наблюдается в развитых странах, где маркетингу отводится ведущая роль.

Кто управляет прошлым, тот управляет и будущим. (Джорж Оруэл)

Николай Калеев
Нижегородский государственный
инженерно-экономический университет, г. Княгинино
E-mail: kalewnik@mail.ru

**ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОИЗВОДСТВА И ПЕРЕРАБОТКИ
МОЛОКА В МОЛОЧНО-ПРОДУКТОВОМ ПОДКОМПЛЕКСЕ**

В статье представлены тенденции развития молочной отрасли в России за последнее десятилетие. Исследуется отечественный опыт производства и переработки молока и молочных продуктов. Анализируются показатели производства, потребления молока и молочной продукции в стране. Отечественный опыт противопоставляется зарубежному опыту производства и переработки молока. Анализируются показатели производства и переработки молока и молочной продукции на примере зарубежных стран. Исследуется факторный подход к производству и переработке молока. Проводится сравнительный анализ показателей производства и переработки молока. Рассматривается кластерный подход и применение его при производстве и переработке молока в России и за рубежом. На основе проведенного анализа, выявляются актуальные проблемы в области производства и переработки молока, приводятся основные пути их решения.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, молочное производство, отечественный и зарубежный опыт производства, динамика, ресурсы использования молока, потребление молочных продуктов, кластер, факторный анализ.

Nikolay Kaleev
The Nizhny Novgorod state
engineering and economic university,
E-mail: kalewnik@mail.ru

**DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE OF PRODUCTION AND PROCESSING
MILK IN THE DAIRY - GROCERY SUBCOMPLEX**

The paper presents the development trend of the dairy industry in Russia over the past decade. We study the Russian experience of the production and processing of milk and dairy products; analyze the performance of the production, consumption of milk and dairy products in the country. Domestic experience is contrasted with foreign experience of production and processing of milk. We analyze the performance of production and processing of milk and milk products on the example of foreign countries. We investigate the factorial approach to the production and processing of milk. A comparative analysis of the indicators of production and processing of milk. We consider the cluster approach and its application in the production and processing of milk in Russia and abroad. Based on the analysis, identify current problems in the production and processing of milk, are the main ways of their solution.

Keywords: Agriculture, dairy production, domestic and foreign experience in the production, dynamics, use of resources of milk, consumption of dairy products, cluster, factor analysis

Նիկոլայ Կալեյեվ
Նիժնեգորոդի պետական
ճարտարագիտության - սննդամթերքի համալսարան, ք. Կնյազինո

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՄԱՀՄԱՆՅԱՆ ՓՈՂՁԸ ԿԱԹԻ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԸ ԵՆԹԱԲԱԺՆՈՒՄ

Թերթը ներկայացնում է զարգացման միտում է կաթնամթերքի արդյունաբերության Ռուսաստանում շուրջ վերջի նտասնամյակում. Մենք ուսումնասիրում է ռուսական փորձը արտադրության և վերամշակման կաթի և կաթնամթերքի. Վերլուծում է կատարումը արտադրության, սպառման կաթի և կաթնամթերքի երկրում: Ներքին փորձը հակադրվում արտասահմանյան փորձի արտադրության և վերամշակման կաթ. Վերլուծում է կատարումը արտադրության և վերամշակման կաթի և կաթնամթերքի վրա, օրինակ, արտասահմանյան երկրներում. Մենք ուսումնասիրել factorial մոտեցում է արտադրության և վերամշակման կաթի. Համեմատական վերլուծությունը ցուցանիչների արտադրության և վերամշակման կաթի. Մենք համարում ենք, կլաստերի մոտեցումը և դրա կիրառումը արտադրության և վերամշակման կաթ Ռուսաստանում և արտերկրում: Վերլուծությունների հիման վրա, բացահայտել առկա խնդիրները արտադրության և վերամշակման կաթի, կան հիմնական դրանց լուծման ուղիները:

В ходе реализации Государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы критерий состояния продовольственной

безопасности по молоку и молочным продуктам должен составить 90,2 %. Вместе с тем за период реализации Госпрограммы на 2008-2012 годы в отрасли молочного скотоводства не удалось остановить негативные тенденции^[1].

Основным источником, характеризующим положение молочного производства в АПК России, является численность поголовья коров. Статистические данные свидетельствуют о том, что в молочном скотоводстве РФ сложилась устойчивая тенденция снижения численности коров (таблица 1).

Таблица 1 – Динамика поголовья коров в федеральных округах РФ в хозяйствах всех категорий, тыс. гол.

Федеральный округ	1990 г.	2000 г.	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2013 к 2009, %
РФ	20556,9	12742,6	9025,9	8843,5	8988	8858,63	8660,96	42,1
ПФО	5452,5	3804,3	2715,7	2534,5	2510,7	2410,56	2319,82	42,5
Центральный федеральный округ	4921,90	2679,20	1307	1266,7	1240,9	1209,98	1192,31	24,2
Северо-Западный федеральный округ	1308,30	650,6	357	346,9	335,5	321,69	310,17	23,7
Южный федеральный округ	3052,70	1996,20	2 091,1	2 163,3	2334,90	2 397,12	2390,85	78,3
Уральский федеральный округ	1448,10	878,2	528,9	513,9	498,7	482,58	466,94	32,2
Сибирский федеральный округ	3748,30	2 435	1821,8	1821,2	1871	1839,95	1797,14	47,9
Дальневосточный федеральный округ	625,1	299,1	204,3	196,9	196,4	196,74	183,74	29,4

Источник: рассчитано автором по данным Росстата

Поголовье коров с 1990 по 2013 гг. в хозяйствах всех категорий в РФ сократилось практически в 2,4 раза или на 11895,9 тыс. голов. Наиболее высокие темпы уменьшения поголовья коров в среднем в 3-4 раза отмечены в Центральном, Северо-Западном, Дальневосточном и Уральском федеральных округах. Более чем в 2 раза сократилось поголовье коров в Приволжском (на 2532,68 тыс. голов или в 2,4 раза) и в Сибирском (на 1951,16 тыс. голов или в 2,1 раза) федеральных округах. Южный федеральный округ остается единственным округом, в котором численность коров за рассматриваемый период сократилась не так ощутимо (на 661,85 тыс. голов или в 1,3 раза).

С 2009 по 2013 гг. падение поголовья коров сохранялось, как в целом по Российской Федерации (на 364,94 тыс. голов или на 4 %), так в федеральных округах: Центральном (на 114,69 тыс. голов или на 8,8 %), Северо-Западном (на 46,83 тыс. голов или на 13,1 %), Уральском (на 61,96 тыс. голов или на 11,7 %), Сибирском (на 24,66 тыс. голов или на 1,4 %) и в Дальневосточном (на 20,56 тыс. голов или на 10,1 %). Лишь в Южном федеральном округе произошло увеличение поголовья коров почти на 300 тыс. голов или на 14,3 %.

В 2013 году наибольшая доля поголовья коров РФ принадлежала Южному (27,6 %), Приволжскому (26,8 %) и Сибирскому (20,7 %) федеральным округам. В 1990 году эти показатели составляли 14,9; 26,5 и 18,2 % соответственно. За указанный период в данных округах доля коров от общегосударственного уровня в Южном и Сибирском увеличилась, особенно в Южном (почти в 2 раза), а в Приволжском осталась на прежнем уровне. Наименьший удельный вес в поголовье коров в 2013 году принадлежал Дальневосточному федеральному округу 2,1 в сравнении с 3 % в 1990 году.

В последние годы государство принимало ряд мер по стабилизации и увеличению поголовья крупного рогатого скота. В 2010 году были введены в действие животноводческие помещения для крупного рогатого скота на 111 тыс. скотомест. Однако это не позволило изменить отрицательную тенденцию в развитии молочного скотоводства.

Продуктивность коров в крупных сельскохозяйственных организациях растет и достигла в 2013 году – 5007 кг, что свидетельствует о высоком уровне генетического потенциала молочного стада России, но этот рост не компенсировал снижение потерь валового производства, вызванное уменьшением поголовья. Несмотря на продолжающиеся закупки племенного скота за рубежом в больших объемах, сокращение срока продуктивного хозяйственного использования коров, рост проблем с воспроизводством стада и уменьшение выхода телят на 100 коров не позволяют даже эффективным производителям молока увеличивать поголовье и валовое производство высокими темпами^[2].

В августе 2014 года, опираясь с юридической точки зрения на статью XXI ГАТТ «Исключения по соображениям безопасности», Россия запретила импорт ряда продовольственных товаров из США, Канады, Австралии, Норвегии и стран Евросоюза: молока и молочных продуктов, мяса и мясaproдуктов, овощей, фруктов, рыбы. Что вызвало необходимость

^[1]Грудкин А.А. Направления совершенствования механизмов государственной поддержки молочного скотоводства / А.А. Грудкин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 4.С. 33-37.

^[2] Суровцев В. Возможности инновационных технологий при реализации сравнительных преимуществ производства молока на Северо – Западе России / В. Суровцев, Ю. Никулина // Экономика сельского хозяйства России. – 2014. – № 9. С. 38-43.

проанализировать, как эти меры отразятся на потребительском рынке РФ и насколько они сами по себе способствуют импортозамещению отечественными товарами^[1].

Рассматривая качественную сторону в молочной отрасли, не следует забывать и о количественной составляющей. Доктрина продовольственной безопасности самообеспеченности страны по молоку и молочным продуктам определена на уровне не менее 90 %^[2].

Важнейшие условия обеспечения продовольственной безопасности региона – экономическая доступность продуктов питания, а также рациональное сочетание при этом продовольствия собственного производства и ввезенного в рамках единого экономического пространства РФ^[3].

Достигнуть этого уровня за счет собственного увеличения объемов производства молока представляется весьма затруднительным, исследуя отрицательную динамику в производстве молока. Анализ конъюнктуры рынка молока и молочной продукции России свидетельствует о том, что в российском рынке уровень самообеспечения по молоку и молочным продуктам снизился за последние 5 лет на 7,6 %, составив в 2013 году 85,7 %. При этом прослеживается опережение темпов роста спроса на молоко над темпами роста его предложения (таблица 2).

Таблица 2 – Ресурсы и использование молока и молочных продуктов в РФ, тыс. тонн

Показатель	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2013 к 2009, %
Ресурсы						
Запасы на начало года	2097	1857	1866	1995	2032	96,9
Производство	32570	31847	31646	31756	30529	93,7
Импорт	7005	8159	7938	8516	9445	134,8
Итого ресурсов	41672	41863	41450	42267	42006	100,8
Использование						
Производственное потребление	4372	4271	3622	3919	3742	85,6
Потери	23	29	30	29	32	139,1
Экспорт	520	460	614	645	628	120,8
Личное потребление	34900	35237	35189	35642	35633	102,1
Запасы на конец года	1857	1866	1995	2032	1971	106,1

Источник: рассчитано автором по данным Росстата

Так, анализируя результаты проведенного исследования баланса ресурсов и использования молока и молочных продуктов в РФ за период 2009-2013 гг. можно констатировать, что величина рассматриваемых ресурсов имеет рост всего на 0,8 %. При этом наблюдается сокращение производства и запасов на 6,3 и 3,1 % соответственно, что было компенсировано импортом при увеличении его доли на 34,8 %. Показатель использования за исследуемый период увеличился на 6,1 %. При этом сократилось производственное потребление на 14,4 %, произошло значительное (на 20,8 %) увеличение доли экспорта. Нехватка ресурсов за все время компенсируется импортом. Снижение уровня самообеспеченности страны по молоку и молочным продуктам подтверждает и увеличение доли импорта в общих ресурсах с 16,8 до 22,5 %, в объеме личного потребления с 20,1 до 26,5 %.

Увеличению поставок импортной молочной продукции из стран дальнего зарубежья способствовало как уменьшение отечественного предложения на рынке молока, так и упрощение доступа зарубежных производителей на отечественный рынок в связи с договоренностями с ВТО^[4].

Для оценки состояния продовольственной безопасности РФ в соответствии с доктриной используется система показателей, состоящая в сфере: организации управления, производства и национальной конкурентоспособности и в сфере потребления, одним из которых является потребление пищевых продуктов в расчете на душу населения^[4].

Таблица 3 – Потребление отдельных продуктов питания в России за 2004-2013 гг., кг/год на душу населения

Продукт питания	Норма потребления	Год					2013 к норме, %	2013 к 2009, %
		2009	2010	2011	2012	2013		
Хлебные продукты	95-115	118	120	119	119	118	102,3	100
Мясо и мясные продукты	70-75	66	69	71	74	75	100	113,6
Молоко и молочные продукты	320-340	244	247	246	249	248	77,5	101,6
Яйца, шт.	260	260	269	271	276	269	103,5	103,5
Картофель	95-100	112	104	110	111	111	111	99,1

[1] Киселев С. Агропромышленный комплекс России в условиях санкций и необходимости обеспечения продовольственной безопасности / С. Киселев, А. Строков, М. Жорова, А. Белугин // АПК: экономика, управление. 2015. № 2. С. 12-18.

[2] Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации от 30 января 2010 г. №120

[3] Горбунов Г. Региональные аспекты обеспечения продовольственной безопасности России / Г. Горбунов // АПК: экономика и управление. 2008. № 12. С.5

[4] Борхунов Н. Цены, инфляция и доходность одной из приоритетных отраслей экономики / Н. Борхунов, С. Алексеева // АПК: экономика, управление. 2014. № 4. С. 67.

Овощи и бахчевые	120-140	102	101	106	109	109	90,8	106,9
Фрукты и ягоды	90-100	55	58	60	61	64	71,1	116,4
Сахар	24-28	37	39	40	40	40	142,9	108,1
Масло растительное	10-12	13	13,4	13,5	13,7	13,7	114,2	105,4

Источник: рассчитано автором по данным Росстата

Рассматривая потребление отдельных продуктов питания в России на душу населения за последние пять лет, стоит отметить положительную динамику изменения уровня потребления продуктов питания, за исключением картофеля, потребление которого снизилось 0,9 % или на 1 кг по сравнению с 2009 годом, но при этом уровень потребления картофеля на 11 % выше рекомендуемой нормы. Наибольшее увеличение потребления приходится на фрукты и ягоды, величина которых увеличилась 16,4 % или на 9 кг, при данном изменении составляя всего 70,1 % от нормы потребления. Так же стоит отнести к группе продуктов, которые в полном объеме не потребляются населением, молоко и молочные продукты, овощи и бахчевые.

Недостаточное личное потребление молока, с одной стороны, создает резерв для наращивания отечественного предложения, с другой – даже в условиях свободного доступа импортной молочной продукции на рынок ее потребление остается неизменным, что может быть связано с недостаточной динамикой доходов населения^[6].

Особую актуальность данный вопрос приобретает в настоящее время, в условиях усложняющихся международных отношений. Важнейшая роль в решении проблемы импортозамещения отводится региональным участникам продовольственных рынков в части наращивания производства продукции, в том числе молока.

Вместе с тем, при сложных международных отношениях, рассматривая экспорт и импорт продовольственных товаров, можно отметить отрицательную динамику для продовольственной безопасности РФ, так импорт продовольственных товаров и сельскохозяйственного сырья составил 16,9 млрд. долл. США в 2014 году, что на 1,3 % меньше, чем в 2013 году. Однако доля продовольственных товаров и сельскохозяйственного сырья в товарной структуре всего импорта страны увеличилась на 0,6 п. п. и составила 14,5 %. В частности, в 2014 году по сравнению с 2013 годом возросли физические объемы импортных закупок молока и сливок не сгущенных на 21 % и составили 122 тыс. т., масла сливочного – на 16,2 %, составив 56,3 тыс. тонн^[1].

Важную роль в обеспечении населения продовольствием выполняет молочно-продуктовый подкомплекс, представляющий собой совокупность хозяйствующих субъектов, занятых производством молока, его переработкой, реализацией готовой молочной продукции и связанных механизмом межотраслевых взаимодействий. За годы реформ активно проявились противоречия между отраслями молочно-продуктового подкомплекса, произошло разрушение связей, изменились, как условия функционирования, экономическое положение субъектов, так и характер взаимодействий между ними^[2].

Производство и потребление молока и молочных продуктов в мире продолжают увеличиваться. В последние годы рост мирового производства молока обеспечивается за счет увеличения надоев в странах Юго-Восточной Азии (Индия, Китай), Южной Америки (Аргентина, Бразилия) и США.

В продовольственном подкомплексе государства производство молока, как очень ценного продукта питания в рационе человека, занимает важное место. По исследованию института питания РАМН, при рекомендуемой норме потребления молока и молочных продуктов на 1 человека в год — 390 кг (в пересчете на молоко), из которых цельное молоко составляет 116 кг. Самый высокий уровень потребления молока и молочных продуктов в Финляндии – 448 кг. Вопреки мировой тенденции объемы потребления цельного молока населением РФ снижаются. В 2013 году в России этот показатель составил всего 249 кг. Потребление молока по Российской Федерации значительно ниже, чем в США (275 кг). В Республике Беларусь, как у одного из экспортеров молока и молочной продукции в РФ этот показатель составляет 281 кг.^[3]

^[1] Агропромышленный комплекс России в первом полугодии 2014 г. (экономический обзор) // АПК: экономика, управление. 2014. № 9. С. 48.

^[2] Янина Я. Проблемы ценообразования на рынке молока / Я. Янина, Л. Боташева // Экономика сельского хозяйства России. 2014. № 7. С. 38.

^[3] Россия и страны мира. 2014: Статистический сборник. Росстат. Москва, 2014. С.382.

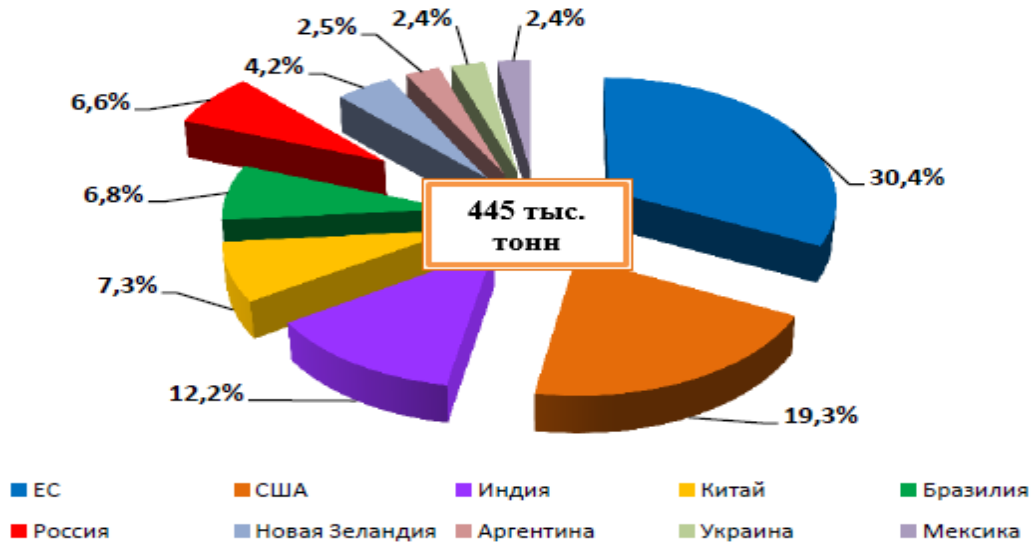

Рисунок 1 – Структура мирового производства молока за 2013 г., %

Рассматривая динамику производства молока в мире, можно выделить страны, которые на всем протяжении исследуемого времени имеют лидирующие позиции. В связи с этим возникает необходимость детального изучения производственной стратегии, использования имеющихся ресурсов и применяемый технологий во всем молочном подкомплексе, которая позволяет получить такие результаты.

Исследования зарубежного опыта лучше всего начать с США, поскольку удобство американской модели отмечал ещё В.И. Ленин, один из первых ее исследователей, и автор фундаментальной монографии «Новые данные о законах развития капитализма и земледелия». В начале прошлого века он отмечал: «Передовая страна новейшего капитализма представляет собой особенный интерес для изучения общественно-экономического строя современного сельского хозяйства и его эволюции»^[1].

Изучение опыта США считает необходимым и Б.А. Черняков, отмечая, что поколения ученых, исследователей и просто практических работников разных стран, изучавших или изучающих американский феномен, всегда стремились найти секрет, открыть формулу успеха, понять источник богатства и, в первую очередь, в области сельского хозяйства^[2].

К настоящему времени одним из механизмов повышения эффективности и конкурентоспособности экономики, в том числе и организаций АПК в зарубежной и отечественной практике является применение кластерного подхода.

Кластерный подход характеризуется основополагающей идеей, сущностью которой является кучное размещение схожих по профилю организаций, что создает все необходимые условия, позволяющие ускорить их развитие, так и развитие региона^[3].

Феномен кластеров впервые был подробно изучен известным ученым Майклом Портером при исследовании условий развития и деятельности 100 наиболее конкурентоспособных группировок крупных, средних и множества малых предприятий, расположенных в различных странах мира.

По мнению М. Портера, кластер – это группа географически соседствующих взаимосвязанных компаний и связанных с ними организаций, действующих в определенной сфере, характеризующихся общностью деятельности и взаимодополняющих друг друга^[4].

Рассматривая определение кластера в российской экономической науке, можно сказать, что общепризнанного определения «кластер» не сформулировано.

Некрасов Р., предлагает понимать под кластером – добровольное объединение организаций, которые функционируют на определенной территории и участвуют в выпуске, продвижении и реализации однородной и конкурентоспособной продукции в рамках единой продуктово-технологической цепочки, а взаимодействие между ними характеризуется одновременным наличием высокого уровня конкуренции и инновационной активности^[5].

^[1] Шамин А.Е. Повышение эффективности производства сельскохозяйственной продукции организациями различных организационно правовых форм: Монография / А.Е. Шамин, А.И. Гаврилов, ОА. Фролова. – Княгинино: НГИЭИ, 2008. С.85.

^[2] Черняков Б.А. Аграрный сектор США в конце 20 века / Б.А. Черняков. – М.: Российская академия наук, 2007. С.7.

^[3] Важенина И.С. Алгоритм конструирования региональных агропромышленных кластеров в модернизируемой экономике / И.С. Важенина, С.Г. Важенин // Экономика региона. 2010. № 1. С. 129.

^[4] Портер М. Э. Конкуренция / М. Э. Портер. – М.: Вильямс. 2005. С.255.

^[5] Некрасов Р. Кластерное развитие регионального АПК / Р. Некрасов // АПК: экономика, управление. 2009. № 5. С. 37.

По мнению Пятинкина С.Ф., кластер – это группа фирм – участников того или иного рынка, объединившихся на основе долгосрочных контрактов с целью эффективного использования ресурсов и специфических преимуществ для совместной реализации предпринимательских проектов^[1].

В целом различают три широких определения кластеров, каждое из которых подчеркивает основную черту их функционирования:

- регионально ограниченные формы экономической активности внутри родственных секторов, обычно привязанные к тем или иным научным учреждениям (НИИ, университетам и т.д.);
- вертикальные производственные цепочки, узко определенные сектора, в которых смежные этапы производственного процесса образуют ядро кластера (цепочка «поставщик-производитель-сбытовик-клиент»), в эту же категорию попадают сети, формирующиеся вокруг головных фирм;
- отрасли промышленности, определенные на высоком уровне агрегации (химический кластер), или совокупности секторов на еще более высоком уровне агрегации (агропромышленный кластер)^[2].

Необходимо понимать, что экономическое развитие АПК невозможно обеспечить исключительно рыночными механизмами. Рынок, государственное регулирование и социальная устойчивость – вот основные элементы. Кластерные технологии при поддержке государства в аграрной сфере способствуют активации рыночных механизмов и обеспечению социально-экономической динамике АПК.

По мнению Анохина М., поспособствовать развитию АПК должен аграрный кластер, представляющий собой территориально локализованную, инновационно-направленную интегрированную структуру, основанную на соглашении о сотрудничестве независимых субъектов хозяйствования. Цель структуры – формирование стратегической платформы для развития агропромышленного производства. По мнению многих экономистов, регионы, на территории которых организованы кластеры, становятся лидерами экономического развития^[3].

Рассмотрение этого механизма является весьма актуальным в силу того, что на сегодняшний день кластеры получили развитие во многих странах мира, причём вне зависимости от уровня развития сельского хозяйства.

В экономически развитых странах (ЕС, США) они стали естественным этапом эволюции способов агропромышленного производства, а для развивающихся государств (Китай, Аргентина) кластеры являются главным способом достижения мирового уровня развития сельского хозяйства и выхода на международные рынки^[4].

В настоящее время можно выделить несколько основных факторов, которые тормозят интенсивность развития инновационных кластеров в АПК, в том числе и в молочном-продуктовом подкомплексе. Кластерные подходы все чаще упоминаются в различных законопроектах, концепциях развития АПК, инвестиционных программах федерального и регионального уровня. Но в законодательстве РФ до настоящего времени нет закона, регламентирующего кластерную политику.

Лишь в 2014 году члены Совета Федерации поддержали идею разработки Закона «О кластерной политике», отмечая необходимость данного законопроекта. Как отметил А. Соболев, проведенный анализ реализации кластерной политики в регионе выявил ряд системных проблем, требующих решения на федеральном уровне: несовершенство законодательной базы и отсутствие единого подхода к формированию государственной кластерной политики в субъектах РФ. Регион сталкивается с неурегулированностью вопросов кластерного развития, большим количеством административных структур, участвующих независимо друг от друга в процедурах принятия решения по кластерной тематике; отсутствие программ господдержки развития инновационных территориальных кластеров и кластерных проектов в стране на среднесрочную и долгосрочную перспективу по направлениям, инструментам и объемам государственной поддержки; отсутствие разработанной и апробированной системы мониторинга показателей эффективности кластерной политики в целом и в разрезе регионов, включая систему управления реализацией кластерной политики, экономической эффективности кластера^[5].

Одной из последних законодательных инициатив является постановление правительства РФ от 06 марта 2013 года № 188 «Об утверждении Правил распределения и предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию мероприятий, предусмотренных программами развития пилотных инновационных территориальных кластеров» с внесенными изменениями от 15 сентября 2014 г. № 941, которые устанавливают порядок предоставления федеральных субсидий на развитие инновационных территориальных кластеров, которые прошли отбор и утверждены в прилагаемом перечне^[6, 21].

[1] Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. – Минск: Тесей. 2008. С.8.

[2] Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. 2003. № 5. С. 37.

[3] Анохина М. Агротерриториальные кластеры и экономический рост отечественного АПК / М. Анохина // АПК: экономика, управление. 2014. № 5. С. 77-84.

[4] Черняев А.А., Сердобинцев Д.В. Механизм формирования и модель функционирования региональных агропромышленных кластеров в Поволжье / А. А. Черняев, Д.В. Сердобинцев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 3. С.1.

[5] <http://www.garant.ru/news/543534/> (дата обращения 18.02.2015)

[6] Постановление Правительства РФ от 06 марта 2013 года № 188 «Об утверждении Правил распределения и предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию мероприятий, предусмотренных программами развития пилотных инновационных территориальных кластеров»

В соответствие с этим Министерством экономического развития РФ предлагает выделять по 5 млрд. руб. в течении 4 лет начиная с 2014 года на финансирование 15 кластеров, расположенных в 13 субъектах РФ. При этом нужно подчеркнуть, что в прилагаемом списке нет ни одного кластера АПК или связанного с ним по роду деятельности.

Как обстоят дела по этой проблеме в других странах мира. Региональные программы (развитие отдельных видов деятельности) приняты: в регионах Италии (Эмилия-Романья, Венето), землях Германии (Баден-Вюртенберг, Северный Рейн-Вестфалия) и Австрия (Штирия и Верхняя Австрия). Национальные программы (комплексная поддержка перспективных кластеров) имеют: Финляндия – Competencecenters (46 млн. евро за 6 лет на 22 центра); Германия – BioRegio (90 млн. евро за 7 лет на 4 кластера), InnoRegio (253 млн. евро за 7 лет на 23 кластера). Международное распространение кластерных инициатив и политик включает: вовлечение новых стран (страны азиатского региона, новые члены ЕС); формирование информационно аналитической инфраструктуры (европейская кластерная обсерватория, группа по кластерной политике, кластерный альянс, кластерная инновационная платформа). Развитие межведомственной координации предполагает создание специальной комиссии по территориальным инновационным кластерам (в США в 2010 году)^[22].

Рассматривая богатый зарубежный опыт реализации кластерной политики и финансирования, который нужно использовать в формировании отечественной кластерной политики, стоит отметить применение кластеров и в АПК.

В организационно-экономическом плане представляет интерес опыт развитых стран в области государственного регулирования системы товародвижения между основными операторами рынка (первичными производителями – сельскохозяйственными организациями, переработчиками, конечными потребителями), кооперативного движения, а также эволюзации рынка молока и молочной продукции^[23].

Так, в США уделяется большое внимание проблеме ценового равноправия на рынке молока и молочных продуктов, существенную роль играют федеральные маркетинговые предписания. Они требуют от хэндлеров на рынке молока и молочной продукции в США принимать у производителей молоко не ниже определенной минимальной цены, что весьма актуально для товаропроизводителей. Поддерживаются также переработчики молока, для этого государство через программу DPPSP осуществляет интервенции посредством закупок у переработчиков относительно мало портящейся молочной продукции по специально установленным интервенционным ценам^[23].

Говоря об управленческих факторах инновационной деятельности, в частности в сельском хозяйстве, необходимо говорить о наличие развитой инновационной инфраструктуры, которая должна обладать широкой разветвленностью, функциональной достаточностью и надежной работающей информационной системой, а также организационно-экономическим механизмом взаимодействия структур поддержки с товаропроизводителями^[24].

Одним из способов, который может помочь в решении управленческих вопросов, что подтверждает многолетняя зарубежная практика и формирующийся отечественный опыт, а также многочисленные научные исследования, становится создание малых предприятий, которые «... являются разведчиками, осваивающими новые поля инновационной деятельности»^[25].

Потребность в поддержке малого бизнеса, как составляющей в формировании определенных структур, обосновывается, главным образом, необходимостью применения современных технологий развития, таких как кластерные технологии, формирование сырьевых зон и т. п., для развития сельского хозяйства.

Важным элементом в реализации государственной аграрной политики является применение информационно-консультационных центров в составе министерств, управлений и департаментов сельского хозяйства субъектов РФ, а также районных сельхоз организаций^[26].

Многие западные ученые отмечают, что передовые информационно-консультационные службы появились и существуют в Германии, США, Голландии и т.д. С этим стоит согласиться. Проведя небольшое исследование в развитии отечественной практики консультирования, можно убедиться в эффективности распространения информации среди населения и применения ее в больших массах.

Чаянов А.В. рассматривал данный вопрос в работе «Основные идеи и методы работы Общественной Агрономии». Общественная агрономии и являлась в то время первой ИКС^[27].

^[21] Постановление Правительства РФ от 15 сентября 2014 г. № 941 «О внесении изменений в Правила распределения и предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию мероприятий, предусмотренных программами развития пилотных инновационных территориальных кластеров»

^[22] Фомичев О.В. О мерах государственной поддержки инновационных территориальных кластеров / О.В. Фомичев. – М.: Дубна, 2012. С. 18

^[23] Гасанова Х. Регулирование инфраструктуры товаропроизводящей сети на рынке молока и молочной продукции / Х. Гасанова // АПК: экономика, управление. 2014. № 10. С. 61-62.

^[24] Баутин В.М. Понятие «инновация» как экономическая категория // Сб. Развитие инновационной деятельности в АПК. – М.: ФГНУ «Росинфоррмагротех». 2003. С. 252.

^[25] Кузык Б.Н. Яковец Ю.В. Россия -2050: стратегия инновационного прорыва. / Б.Н.Кузык. – М.: Экономика. 2005. С. 116.

^[26] Баутин В.М. Козлов В.В. Инновационная деятельность в сельскохозяйственном консультировании региона / В.М. Баутин, В.В. Козлов. – М.: ФГНУ «Росинфоррмагротех». 2003. С.132

^[27] Чаянов А.В. Основные идеи и методы работы Общественной агрономии / А.В. Чаянов. – М.: Московское товарищество книгоиздательства. 1918. С.122.

Труды Чаянова А.В. на протяжении практически ста лет игнорировались в России, тогда как зарубежные страны учились по этим трудам, воплощают их и рекомендуют нам^[28].

Стоит отметить в современной практике формирования агрокластера, роль консультационных центров очень часто выполняют учебные заведения, которые обладают высоким научным потенциалом. Особенно это заметно на начальных этапах формирования кластера.

В зарубежной практике пригодность АПК для применения кластерных технологий подтверждается такими известными проектами, как винодельческие кластеры в Калифорнии (США) и Баден-Вюртемберге (Германия), соево-кукурузный и зерновой пояса в США и Канаде, производство сыра и шоколада в Швейцарии и др.^[14]

Мировой экономический кризис оказал значительное воздействие на производство молока, как на отечественных, так и на рубежных предприятиях. Несмотря на это в 2013 году в мире произведено молока 444978 тыс. тонн, что больше показателя 2009 года 14432 тыс. т или на 3,4 %.

Наибольшее количество молока по данным международной молочной федерации (ММФ) произведено в 2013 г. В странах ЕС – 143,9 млн. т, в Индии – 57,5 млн. т и в США – 91,4 млн. тонн. На их долю в общем производстве молока в 2013 г приходится 65,8 %. В 2013 г РФ занимала 6 место среди стран мира по валовому производству молока. Доля России в производстве молока составляет 6,6 % (таблица 4).

Таблица 4 – Производство коровьего молока в 2013 г в ведущих странах мира, тыс. т

Показатель	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	Темп роста, %
Россия	32300	31600	31646	31917	31400	97,2
США	85647	87541	88978	90824	91444	106,7
ЕС	146623	147144	142920	143750	143850	98,1
Китай	35504	36015	30700	32600	34500	97,2
Индия	52221	54901	53500	55500	57500	110,1
Бразилия	29112	30112	30715	31490	32380	111,2
Аргентина	10428	10544	11470	11679	11796	113,1
Мексика	10577	10711	11046	11274	11270	106,6
Новая Зеландия	16489	16987	18965	20567	19678	119,3
Украина	11645	11285	10804	11080	11160	95,8
Всего	430546	436840	430744	440681	444978	103,4

Источник: рассчитано автором по данным Росстата

Нужно отметить, что основная доля молока, произведенного в Индии, потребляется на национальном рынке. Характер производства молока диаметрально противоположен европейскому, то есть носит преимущественно экстенсивный характер. Индия занимает первое место по численности коров, продуктивность которых не превышает 1 т в год, что в 8-9 раз ниже, чем в США и ЕС^[33].

Таблица 5 – Основные показатели молочного скотоводства России и США в 2009-2013 гг.

Показатель	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	Темп роста, %
Производство коровьего молока, тыс. тонн:						
США	85647	87541	88978	90824	91444	106,7
Россия	32300	31600	31646	31917	31400	97,2
Поголовье коров, тыс. голов:						
США	9173	9131	9194	9229	9158	99,8
Россия	8643	8369	8218	8188	8066	93,3
Средний надой молока на одну корову, кг в год:						
США	9337	9587	9678	9841	9985	106,9
Россия	3737	3776	3851	3898	3893	104,2

Источник: рассчитано автором по данным Росстата

Сравнительный анализ производства молока в России и США показывает (таблица 5), что валовое производство коровьего молока в США в 2013 году было в 2,9 раз выше, чем соответствующий показатель России. Такое преимущество было обеспечено за счёт более высокой продуктивности коров при примерно равной численности поголовья. Отмечается также стабильный рост продуктивности, как в России, так и в США за исследуемый период на 4,2 и 6,9 % соответственно, при снижении численности молочного стада в обоих государствах. В совокупности воздействия этих двух факторов валовое производство молока в США увеличилось на 7%. В России за указанный период при снижении поголовья коров и росте

^[28] Баутин В.М., Лазовский В.В. Сельскохозяйственное консультирование в России в 20 веке. От общественной агрономии до информационно – консультационной службы АПК / В.М. Баутин, В.В. Лазовский. – М.: Колос, 1999. С.29.

^[33] Иванова С. Мировой рынок сухого обезжиренного молока / С. Иванова // АПК: экономика, управление. 2009. №5. С. 59.

продуктивности наблюдается снижение валового производства молока на 2,8 % составив в 2013 году 31400 тыс. тонн. В США при таком же изменении данных показателей наблюдается увеличение валового производства молока на 6,7 %. Следовательно, наращивание объёмов производства молока в США происходит за счёт роста продуктивности коров, а не за счёт увеличения поголовья коров, т.е. интенсивным способом. В России же при увеличении среднегодового надоя молока на одну корову еще не позволяет в полной мере увеличивать валовое производство молока без сохранения поголовья коров, что является интенсивным и экстенсивным способом ведения производства. На первом этапе акцентировать влияние следует на сохранении численности поголовья на достигнутом уровне.

Многие отечественные ученые (А.В. Чаянов, С. Малахов, Н. Агарков, И.Н. Замыслова) придерживаются мнения, что повышение эффективности молочного скотоводства в России необходимо производить, главным образом с помощью интенсификации. К приоритетным факторам, влияющими на увеличение производства молока, они относят: улучшение селекционно-племенной работы, рациональную организацию кормовой базы и полноценное кормление молочного скота, организационные решения между участниками молочного подкомплекса, внедрение прогрессивных технологий.

Рассматривая опыт производства молока в США, можно также выделить, что одним из главных факторов высоких показателей является постоянное совершенствование селекционной работы со стадом, что расценивается в США как один из важнейших факторов интенсификации молочного скотоводства. Стабильный и постоянный рост молочной продуктивности в США обеспечила голштинизация – замена низкопродуктивных пород животными голштино-фризской породы. Преимущество «голштинов» характеризуется их лучшей приспособляемостью к индустриальным технологиям за счет крепкой конституции, природной крупности и хорошего телосложения, хорошей приспособленности к машинному доению и высокой скорости молокоотдачи, исключительной конверсии, высокой скорости роста молодняка, его жизнестойкости и многих других полезных признаков.

Более семидесяти лет ученые-селекционеры и фермеры проводят направленную селекцию только этой породы, постепенно заменяя ею остальные виды коров. Вся произведенная работа позволила в течение относительно короткого промежутка времени создать высокопродуктивный тип молочного скота. В результате этого в настоящее время доля этой породы в молочном стаде США составляет 95 %.

В России работа в селекционном направлении также осуществляется. Основной породой молочного скота является черно-пестрая, которая наиболее подходит к Российским условиям производства молока. Доля скота черно-пестрой породы в среднем по стране составляет 56 %.

Природный фактор является определяющим при рациональном размещении сельскохозяйственного производства, позволяющий с наибольшей отдачей использовать производственный потенциал отрасли, создает естественные предпосылки для эффективного хозяйствования и конкурентного преимущества. Так в США в пяти расположенных в одном климатическом поясе штатах выращивается две трети всей кукурузы, 41 % всего поголовья свиней сконцентрирован в штатах кукурузного пояса^[34].

Другим не менее важным фактором является наличие собственной кормовой базы. Надежная кормовая база стала решающим условием развития молочного скотоводства в США. Решающее значение для деятельности американских скотоводов имеет производство собственных кормов. В первую очередь это стремление эффективно использовать землю и сократить производственные издержки. В России земельные ресурсы используются в достаточно низком объеме. Сельскохозяйственное освоение территории составляет лишь 19%, тогда как в США – 49%.

Повысить эффективность российского скотоводства можно за счёт создания культурных пастбищ. Создав культурные пастбища из брошенных и пустующих земель, можно обеспечить поголовье крупного рогатого скота дешевыми кормами. Параллельно этому решить такие задачи, как остановка почвенной эрозии, стабилизация плодородия земли.

Наличие собственной кормовой базы еще не является решением всей проблемы. Очень важной является и сама структура кормовой базы. В её составе должны преобладать энергонасыщенные и белковые корма, производству которых следует уделять особое внимание, так как без них невозможно интенсивное развитие животноводства.

Без внимания нельзя оставить и тот факт, что во всех экономически развитых странах сельское хозяйство зависит от бюджетной поддержки. Например, в США бюджетные дотации составляют в среднем 50 % от стоимости сельскохозяйственной продукции. В тоже время бюджетные ассигнования в сельском хозяйстве в России намного меньше – около 5 - 10 %.

Одним из путей изменения сложившегося положения является взаимодействие производителей, переработчиков молока и торговых сетей. Данный путь положительно оценен российскими учеными, но имеются и отрицательные стороны: невысокая материальная заинтересованность работников сельскохозяйственного производства в результатах своего труда, отсутствие взаимовыгодного взаимодействия между производителями сельскохозяйственной продукции, переработчиками и торговлей. Зная влияние хотя бы некоторых недостатков на производство молока в той или иной организации можно определить направления, которые бы ориентировали на экономически выгодное сотрудничество данной организации и всех участников данного интегрированного производства, которое в конечном итоге вело бы к повышению эффективности и расширенному воспроизводству молока и молочной продукции.

В качестве одного из направлений ученые обычно рассматривают переход к интегрированному производству между сельскохозяйственными организациями, организациями молочной промышленности и торговой сетью. В результате интеграции достигается синергетический эффект, характеризующийся увеличением выпуска продукции, экономией текущих затрат, улучшением качества продукции и т. д. Это наилучший путь формирования рынка молочной продукции.

^[34] Территориально – экономическое зонирование агропромышленного производства региона / А.А. Черняев, Р.С. Шепитько, Е.Ф. Заворотин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 1. С. 21.

Формой объединения может выступать интегрированная организация сельскохозяйственных производителей молочного сырья всех видов собственности, перерабатывающих молочных заводов (1 - 2 на несколько районов) и торговые сети, в которой реализуется конечный продукт.

Применение современных инновационных методов в организации молочного скотоводства, перерабатывающей промышленности и торговли является основным путём формирования эффективного молочно-продуктового подкомплекса. Одним из таких методов могут стать интеграционные формы в виде формирования сырьевых и потребительских зон, являющихся началом образования инновационного молочно-продуктового кластера, представляющего собой взаимовыгодное сотрудничество организаций производства, переработки и торговли на основе общих программ повышения конкурентоспособности.

Развитие молочно-продуктового подкомплекса АПК с помощью кластерного подхода определяется территориальной особенностью региона и имеющегося в нем потенциала. Изученный отечественный и зарубежный опыт построения кластеров должен способствовать развитию данного подхода в молочно-продуктовом подкомплексе.

Таким образом, повышение эффективности производства и переработки молока является важнейшим условием для обеспечения населения необходимым социально значимым продовольствием, выполнения требований продовольственной безопасности и улучшения экономического состояния молочно-продуктового подкомплекса и экономики страны в целом. Для повышения эффективности функционирования молочно-продуктового подкомплекса как в стране в целом, так и в каждом отдельном регионе, необходимо применение комплексных мер: совершенствование селекционной работы в отрасли молочного скотоводства, создание оптимальной кормовой базы, рациональное ее использование и имеющихся кормов, оптимального вложения имеющихся инвестиционных средств в производство. Реализация перечисленных мер может быть достигнута через формирование сырьевых и потребительских зон с дальнейшим внедрением инновационных территориальных молочно-продуктовых кластеров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Грудкин А.А. Направления совершенствования механизмов государственной поддержки молочного скотоводства / А.А. Грудкин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 4. С. 33-37.
2. Суровцев В. Возможности инновационных технологий при реализации сравнительных преимуществ производства молока на Северо – Западе России / В. Суровцев, Ю. Никулина // Экономика сельского хозяйства России. 2014. № 9. С. 38-43.
3. Киселев С. Агропромышленный комплекс России в условиях санкций и необходимости обеспечения продовольственной безопасности / С. Киселев, А. Строков, М. Жорова, А. Белугин // АПК: экономика, управление. 2015. № 2. С. 12-18.
4. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации от 30 января 2010 г. №120
5. Горбунов Г. Региональные аспекты обеспечения продовольственной безопасности России / Г. Горбунов // АПК: экономика и управление. 2008. № 12. С. 9-12.
6. Борхунов Н. Цены, инфляция и доходность одной из приоритетных отраслей экономики / Н. Борхунов, С. Алексеева // АПК: экономика, управление. 2014. № 4. С. 64-70.
7. Агропромышленный комплекс России в первом полугодии 2014 г. (экономический обзор) // АПК: экономика, управление. 2014. № 9. С. 43-50.
8. Янина Я. Проблемы ценообразования на рынке молока / Я. Янина, Л. Боташева // Экономика сельского хозяйства России. 2014. № 7. С. 38-42.
9. Россия и страны мира. 2014: Статистический сборник. Росстат. – Москва, 2014. – 382 с.
10. Шамин А.Е. Повышение эффективности производства сельскохозяйственной продукции организациями различных организационно правовых форм: Монография / А.Е. Шамин, А.И. Гаврилов, ОА. Фролова. – Княгинино: НГИЭИ. 2008. С.128
11. Черняков Б.А. Аграрный сектор США в конце 20 века / Б.А. Черняков. – М.: Российская академия наук. 2007. С.7
12. Важенина И.С. Алгоритм конструирования региональных агропромышленных кластеров в модернизируемой экономике / И.С. Важенина, С.Г. Важенин // Экономика региона. 2010. № 1. С. 129-136.
13. Портер М. Э. Конкуренция / М. Э. Портер. – М.: Вильямс. 2005. С. 608
14. Некрасов Р. Кластерное развитие регионального АПК / Р. Некрасов // АПК: экономика, управление. 2009. № 5. С. 37-43.
15. Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. – Минск: Тесей. 2008. С. 72
16. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития / Т.В. Цихан // Теория и практика управления. 2003. № 5. С. 40
17. Анохина М. Агротерриториальные кластеры и экономический рост отечественного АПК / М. Анохина // АПК: экономика, управление. 2014. № 5. С. 77-84.
18. Черняев А.А., Сердобинцев Д.В. Механизм формирования и модель функционирования региональных агропромышленных кластеров в Поволжье / А. А. Черняев, Д.В. Сердобинцев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 3. С. 1-5.
19. <http://www.garant.ru/news/543534/> (дата обращения 18.02.2015)
20. Постановление Правительства РФ от 06 марта 2013 года № 188 «Об утверждении Правил распределения и предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию мероприятий, предусмотренных программами развития пилотных инновационных территориальных кластеров»
21. Постановление Правительства РФ от 15 сентября 2014 г. № 941 «О внесении изменений в Правила распределения и предоставления субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на реализацию мероприятий, предусмотренных программами развития пилотных инновационных территориальных кластеров»

22. Фомичев О.В. О мерах государственной поддержки инновационных территориальных кластеров / О.В. Фомичев. – М.: Дубна. 2012. С. 18
23. Гасанова Х. Регулирование инфраструктуры товаропроизводящей сети на рынке молока и молочной продукции / Х. Гасанова // АПК: экономика, управление. 2014. № 10. С. 60-66.
24. Баутин В.М. Понятие «инновация» как экономическая категория // Сб. Развитие инновационной деятельности в АПК. – М.: ФГНУ «Росинфоррмагротех». 2003. С. 251-254
25. Кузык Б.Н. Яковец Ю.В. Россия -2050: стратегия инновационного прорыва. / Б.Н.Кузык. – М.: Экономика. 2005. С. 624
26. Баутин В.М. Козлов В.В. Инновационная деятельность в сельскохозяйственном консультировании региона / В.М. Баутин, В.В. Козлов. – М.: ФГНУ «Росинфоррмагротех». 2003. С.132
27. Чайнов А.В. Основные идеи и методы работы Общественной агрономии / А.В. Чайнов. – М.: Московское товарищество книгоиздательств. 1918. С. 310
28. Баутин В.М., Лазовский В.В. Сельскохозяйственное консультирование в России в 20 веке. От общественной агрономии до информационно – консультационной службы АПК / В.М. Баутин, В.В. Лазовский. – М.: Колос. 1999.С. 140
29. Гребенщиков И. Кластерные инициативы в сфере аграрного образования и науки / И. Гребенщиков // АПК: экономика, управление. – 2012. – № 8. – С. 39-46.
30. Гасанова Х. Направления развития рынка мяса и мясной продукции / Х. Гасанова // АПК: экономика, управление. 2014. № 1. С. 57-62.
31. Шамин А.Е. Удастся ли выдержать конкуренцию? / А.Е. Шамин // Земля Нижегородская. – Н. Новгород.: 2012 г. № 46. С. 5.
32. Черняев А. Организационно – экономический механизм формирования агропромышленных кластеров в Поволжье / А. Черняев, Д. Сердобинцев// АПК: экономика, управление. 2012. № 2. С. 3-8.
33. Иванова С. Мировой рынок сухого обезжиренного молока / С. Иванова // АПК: экономика, управление. 2009. №5. С. 58-61.
34. Территориально – экономическое зонирование агропромышленного производства региона / А.А. Черняев, Р.С. Шепитько, Е.Ф. Заворотин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2014. № 1. С. 21-23.

УДК 657

Бухгалтерия. Счетоводство

Наталья Мамушкина
Нижегородский государственный
инженерно-экономический университет, г. Княгинино
E-mail: nataliamam1180@mail.ru

**ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ОТЧЕТЫ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АУДИТА
 ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО ПРОДУКЦИИ ЖИВОТНОВОДСТВА**

В статье рассматриваются особенности аудита затрат на производство продукции животноводства, их взаимосвязь с аудитом бухгалтерской отчетности, предназначенным для выражения мнения о ее достоверности. Представляется основная цель аудита затрат на производство продукции животноводства, его основные задачи. Исследуются особенности аудиторской проверки, ее основные этапы в данной отрасли хозяйствования. Статья подробно раскрывает сущность проводимых аудиторских процедур при оказании аудиторских услуг по затратам на производство продукции животноводства. Дается характеристика составления заключений и отчета, по результатам проводимой проверки. По итогам статьи даются соответствующие выводы и предложения.

Ключевые слова: аудит, затраты, заключения, отчеты, результаты, производство, продукция животноводства, проверка, бухгалтерский учет, планирование, сбор аудиторских доказательств, обобщение результатов.

Natalya Mamushkina
The Nizhny Novgorod state
engineering and economic university,
E-mail: nataliamam1180@mail.ru

CONCLUSIONS AND REPORTS ON RESULTS OF AUDIT COSTS OF PRODUCTION OF LIVESTOCK PRODUCTION

Summary. The article discusses the features of the audit costs of livestock production, their relationship with the audit of financial statements designed to express an opinion on its reliability. It is the main objective of the audit costs of livestock production. The features of the audit, its main stages in the industry management are described. Article detail reveals the essence of the ongoing audit procedures in the provision of audit services for the cost of livestock production. At the end of the article the appropriate conclusions and proposals are given.

Keywords: audit costs, conclusions, reports, results, production, livestock production, verification, accounting, planning, gathering audit evidence, summarizing the results.

Նատալյա Մամուշկինա
ԱՆԱՄՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱԽՍԵՐԻ
ԱՌՒԴԻՏԻ ԱՐՁՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՅՅՆԵՐ

Անփոփում. Հնդվածում քննարկում են հատկանիշները աուդիտորական ծախսերի անասնապահական հիմնական մթերքների արտադրության, դրանց հետ հարաբերությունների ֆինանսական հաշվետվությունների աուդիտի նախագծված է արտահայտել իր կարծիքը իր հուսալիության. Դա է հիմնական նպատակը աուդիտի ծախսերի անասնապահական հիմնական մթերքների արտադրության, իր հիմնական նպատակների. Առանձնահատկությունները աուդիտի, դրա հիմնական փուլերը արդյունաբերության կառավարման. Հնդված մանրամասն բացահայտում էությունը ընթացող աուդիտորական ընթացակարգերի տրամադրման աուդիտորական ծախսերի արժեքի անասնապահական հիմնական մթերքների արտադրության: The բնորոշ եզրակացություններ եւ գեկույց արդյունքների վերաբերյալ աուդիտի: Վերջում հոդվածի տրվում են համապատասխան եզրակացություններ եւ առաջարկություններ:

Аудит затрат на производство продукции животноводства относится к сопутствующим аудиту услугам, которые в совокупности с аудитом, предназначенным для выражения мнения о достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности, образуют аудиторскую деятельность.

Основная цель аудита затрат на производство продукции животноводства подчинена общей цели определенной в ст. 3 ФЗ «Об аудиторской деятельности» № 307-ФЗ и заключается в проверке бухгалтерской (финансовой) отчетности аудируемого лица в целях выражения мнения о достоверности такой отчетности. При этом цель аудита характеризуется комплексом задач, которые целесообразно представить по трем основным направлениям: проверки достоверности бухгалтерской отчетности и соответствия порядка ведения бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности установленным правилам; проверки соблюдения аудируемым лицом нормативных актов при совершении хозяйственных операций; анализа целесообразности и эффективности событий в деятельности аудируемого лица.

Выполнение аудиторской проверки характеризуется ее последовательностью^[1].

При этом многие авторы обычно выделяют три этапа: планирование, сбор аудиторских доказательств, обобщение результатов аудиторской проверки^[1,2,3,4]. По нашему мнению, последовательность проверки аудита затрат на производство продукции животноводства целесообразно рассматривать в разрезе предварительного планирования, оказания услуг и заключительного этапов.

Предварительная стадия основана на понимании деятельности аудируемого лица и среды, в которой она осуществляется. На данном этапе проверки аудитор получает информацию о применяемых способах ведения бухгалтерского учета, составления бухгалтерской отчетности, системах внутреннего контроля и аудита, отраслевых особенностях его деятельности. Особенности деятельности аудируемого лица определяются осуществляемыми хозяйственными операциями, формой собственности и способом управления, его структурой и др. Например, отраслевую структуру животноводства, особенности организации и ведения производства продукции животноводства определяют организационно-экономические, материально-технические и технологические факторы. Все факторы в системе животноводства взаимосвязаны, находятся во взаимодействии, в совокупности способствуют рациональному выращиванию скота, повышению его продуктивности, получению высококачественной, а, следовательно, конкурентоспособной продукции, устойчивому развитию организации.

Этап планирования, как правило, характеризуется разработкой общей стратегии и детального подхода к процессу получения аудиторских доказательств и качественного оказания аудиторских услуг. При этом понимание деятельности аудируемого лица используется аудитором в качестве основы для грамотной организации профессиональной деятельности. К основным работам стадии планирования, по нашему мнению, следует отнести: оценку существенности информации, оценку рисков хозяйственной деятельности и существенного искажения бухгалтерской отчетности, а также условий и событий, способных оказать влияние на риски, разработка плана и программы аудиторской проверки.

На стадии сбора аудиторских доказательств реализуется план и программа аудита, производятся аналитические расчеты, а в случае необходимости они дополняются, формируются рабочие документы аудитора для подготовки к аудиторскому заключению и отчетам. Практическая реализация плана и программы аудита характеризуются выполнением аудиторских процедур, виды которых характеризуют цели и направленность сбора аудиторских доказательств.

В ходе оказания аудиторских услуг по затратам на производство продукции животноводства, аудитор может применять следующие процедуры: запрос; инспектирование; наблюдение; подтверждение; пересчет; повторное проведение; аналитические процедуры либо их сочетание.

Например, аудитор может выполнять следующие процедуры:

- изучение созданных аудируемым лицом или полученных аудируемым лицом извне учетных записей и документов на бумажном или электронном носителе;
- анализ системы внутреннего контроля;
- физический осмотр материальных активов, отдельных единиц активов, групп активов и др.

Завершающей процедурой проведения аудита затрат на производство и себестоимости продукции животноводства является предоставление информации, полученной по результатам аудиторской деятельности руководству аудируемого лица и представителям собственника этого лица, что соответствует аудиторскому стандарту 22 «Сообщение информации, полученной по результатам аудита, руководству аудируемого лица и представителям его собственника». Важными для получателей информации являются сведения, ставшие известными аудитору, при осуществлении ими контроля за подготовкой бухгалтерской (финансовой) отчетности и раскрытием информации в ней, результативностью и эффективностью хозяйственных операций и эффективным использованием ресурсов, а также соответствием деятельности аудируемого лица нормативным правовым актам^[5].

Обратим внимание, что основным документом, предназначенным для пользователей бухгалтерской отчетности и содержащим мнение аудитора о ее достоверности, является аудиторское заключение. Определение аудиторского заключения, требования к его форме и содержанию изложены в статье 6 ФЗ «Об аудиторской деятельности», а также детализированы в соответствующих стандартах аудиторской деятельности.

Стандартами аудиторской деятельности 8/2011 «Особенности аудита отчетности, составленной по специальным правилам», и 9/2011 «Особенности аудита отдельной части отчетности», регулирующие вопросы составления отчетности по специальным правилам, предусмотрено формирование заключений по результатам аудита^[1].

[1] Козменкова С.В. Конкретизация планирования проверки с учетом особенностей объектов аудита // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 45. С. 42–48

[1] Козменкова С.В. Конкретизация планирования проверки с учетом особенностей объектов аудита // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 45. С. 42–48.

[2] Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М., Ремизов Н.А., Старовойтова Е.В. Аудит: Учебное пособие. - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. - 544 с.

[3] Алборов Р.А., Концевая С.М. Предварительный обзор и планирование внутривозможного контроля в коммерческих организациях // Финансовый вестник. 2010. № 11. С. 81–87.

[4] Козменкова С.В. Документирование информации, полученной по результатам проверки, на стадии обобщения аудита // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2016. № 8 (392). С. 30-37.

[5] Федеральное правило стандарт аудиторской деятельности № 22 «Сообщение информации, полученной по результатам аудита, руководству аудируемого лица и представителям его собственника» ФПСАД № 22, утвержденные постановлением Правительства РФ от 23 сентября 2002 г. № 696

По результатам выполнения согласованных процедур в отношении финансовой информации аудитор подготавливает отчет.

Состав сведений, включаемых в отчет аудитора, определяется с учетом профессионального суждения аудитора и может включать следующие разделы: 1. Вид отчетного документа; 2. Адресат; 3. Основание проведения; 4. Объект проверки; 5. Предмет проверки; 6. Сроки проведения; 7. Проверяемый период; 8. Цели проверки; 9. Критерии оценки; 10. Сведения об аудируемом лице; 11. Сведения об аудиторской организации; 12. Ответственность аудитора; 13. Методы и приемы аудита; 14. Результаты аудита и др.

По нашему мнению, по результатам аудита затрат на производство и себестоимости продукции животноводства, для лиц, заключивших договор оказания аудиторских услуг необходимо формировать отчет. В целях распространения информации для широкого круга пользователей целесообразно подготавливать заключение. Форма и содержание сведений в отчете и заключении определяются профессиональным суждением аудитора. Отчетные сведения рекомендуется оформлять разделами, в котором выделяются заключения, выводы и рекомендации.

Список литературы

1. Козменкова С.В. Конкретизация планирования проверки с учетом особенностей объектов аудита // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 45. С. 42–48.
2. Данилевский Ю.А., Шапигузов С.М., Ремизов Н.А., Старовойтова Е.В. Аудит: Учебное пособие.- М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2002. - 544 с.
3. Алборов Р.А., Концевая С.М. Предварительный обзор и планирование внутривозвратного контроля в коммерческих организациях // Финансовый вестник. 2010. № 11. С. 81–87.
4. Козменкова С.В. Документирование информации, полученной по результатам проверки, на стадии обобщения аудита // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. 2016. № 8 (392). С. 30-37.
5. Федеральное правило стандарт аудиторской деятельности № 22 «Сообщение информации, полученной по результатам аудита, руководству аудируемого лица и представителям его собственника» ФПСАД № 22, утвержденные постановлением Правительства РФ от 23 сентября 2002 г. № 696.
6. Федеральный стандарт аудиторской деятельности 8/2011 «Особенности аудита отчетности, составленной по специальным правилам», утверждено приказом Министерства Финансов РФ от 16 августа 2011 г № 99н.
7. Федеральный стандарт аудиторской деятельности 9/2011 «Особенности аудита отдельной части отчетности», утверждено приказом Министерства Финансов РФ от 16 августа 2011 г № 99н.

^[1] Федеральный стандарт аудиторской деятельности 8/2011 «Особенности аудита отчетности, составленной по специальным правилам», утверждено приказом Министерства Финансов РФ от 16 августа 2011 г № 99н. П.7,9,10.

ՀՏԴ 338(47925)

Տնտեսագիտություն

Արվեստիկ Մուրադյան

ու. գ. թ., դոցենտ, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

ՔԱՂԱՔԱԿԵՆՏՐՈՆԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Շամանակակից աշխարհում քաղաքակենտրոնացման և արտագաղթի հիմնախնդիրները գլոբալ բնույթ են կրում, սակայն Հայաստանի համար դրանք աճել են մինչև ազգային անվտանգության մակարդակ: ՀՀ բնակչության ավելի քան 1/3-ը բնակվում են Երևանում, իսկ Արցախի մայրաքաղաքում են կենտրոնացված բնակչության 37,7 %-ը: Մինչդեռ սահմանամերձ բնակավայրերում բնակչությունը կրճատվում է արագ տեմպերով: Անհանգստացնող է ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին արտագաղթը, քանի որ ՀՀ մայրաքաղաքում բնակչության խտությունը տասնյակ, երբեմն նաև հարյուրավոր անգամներ գերազանցում է մյուս բնակավայրերի համապատասխան ցուցանիշին: Միաժամանակ կրճատվել են նաև բնակչության բնական հավելվածի տեմպերը:

Արենիկ Մուրադյան,

կ.է.ն., դոцент кафедры Макроэкономики АГЭУ

УРБАНИЗАЦИЯ И ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ МИГРАЦИЯ В АРМЕНИИ

В современном мире проблемы урбанизации и миграции имеют глобальный характер, но для Армении в настоящее время они выросли до уровня национальной безопасности. Более чем 1/3 населения РА проживают в г.Ереване, а в столице Арцаха сосредоточено 37.7 % населения. А между тем в приграничных поселениях население сокращается быстрыми темпами. Тревожит не только внешняя, но и внутренняя миграция, так как плотность населения в столице РА в десятки, порой и в сотни раз превышает соответствующий показатель в остальных поселениях. Одновременно, уменьшились и темпы естественного прироста населения.

Ключевые слова: миграция, демографический, безопасность, приграничный, внутренний.

Arpenik Muradyan,

PhD, Associate Professor

at the Chair of Macroeconomics,
Armenian State University of Economics,**URBANIZATION, INTERNAL AND EXTERNAL MIGRATION IN RA**

In the modern world the problems of urbanization and migration have global character, but for Armenia at present they grew up to the level of national security. More than 1/3 population of RA lives in Yerevan, and in the capital of the Nagorno-Karabagh republic is concentrated 37.7 % of population. In the meantime in border-line settlements the population grows short by rapid rates. Not only external but also internal migration is a matter of concern, because density of population in the capital of RA ten, even hundred times exceeds the same index in the other settlements. In the meantime the rate of natural population growth has decreased.

Keywords: migration, demographic, safety, border-line, internal.

Արտագաղթի հիմնախնդիրները եղել և մնում են շատ երկրների կառավարությունների ուշադրության կենտրոնում: Սակայն արտագաղթի հարցերը քննարկելիս հաճախ անտեսվում են ներքին արտագաղթի խնդիրները, դրանց առաջացման պատճառները և առավելապես լուծման ուղիները: Մինչդեռ ազգային անվտանգության առումով այն պակաս կարևոր չէ, քան արտաքին արտագաղթը:

Մեր հանրապետությունը մշտապես բախվել է քաղաքակենտրոնացման հիմնախնդրին, սակայն խորհրդային տարիներին դրա բացասական հետևանքներն այդքան սպառնալի չէին, որքան մեր օրերում: Թեև քաղաքակենտրոնացման խնդրի հետ բախվում են բոլոր երկրները, այդուհանդերձ, նորանկախ, փոքր հանրապետության համար, որը լուրջ տարածայնություններ ունի հարևան երկրների հետ, սահմանամերձ բնակավայրերի բնակչության թվաքանակի աննախադեպ տեմպերով կրճատումը հղի է լուրջ վտանգներով:

Տարբեր միջազգային կազմակերպությունների կանխատեսումներով երկրագնդի բնակչությունը տեսանելի ապագայում (2030թ.) աճելու է մոտ 1,2 մլրդ-ով և կազմելու է շուրջ 8,3 մլրդ¹: Մինչդեռ ՀՀ բնակչությունը ՄԱԿ-ի 2012թ. կանխատեսումներով նվազելու է 2030թ.-ին կազմելու է 2,81 մլն մարդ, իսկ որոշ սցենարների դեպքում էլ այն կարող է կազմել ընդամենը 2 մլն մարդ:

¹<http://eurasian-defence@ru/sites/default/files/DS/Documents/global-trends-2030-rus@pdf>

Քաղաքակենտրոնացման հիմնախնդիրն ունի երկար պատմություն, ինչի մասին առավել խոսուն վկայում են վիճակագրական տվյալները: Այսպես, եթե 1940թ.-ին Խորհրդային Հայաստանի բնակչության միայն 28,4 %-ն էր քաղաքաբնակ, ապա արդեն 1986թ.-ին նրանք կազմում էին 67,9 %-ը¹, իսկ հետագա տարիներին թեև տեղի է ունեցել որոշ դրական տեղաշարժ, սակայն 2015թ.-ին ՀՀ-ում քաղաքաբնակների մասնաբաժինը կազմել է 63,5 %²: Ընդ որում, 2015թ. դրությամբ Երևանում է կենտրոնացված ՀՀ բնակչության 35.6 %-ը: Համեմատության համար նշենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաքում է կենտրոնացած բնակչության 37,7%-ը³:

Առավել մտահոգիչ է այն փաստը, որ բնակչության խտությամբ՝ 4791մարդ/կմ², Երևան քաղաքը բազմիցս (ավելի քան 22 անգամ) գերազանցում է տվյալ շարքում անմիջապես հաջորդ տեղում գտնվող Արմավիրի մարզին (215 մարդ/կմ²), իսկ ամենավերջին տեղում գտնվող Վայոց Ձորի մարզին գերազանցում է շուրջ 218 անգամ (22 մարդ/կմ²)⁴: Բնակչության խտությամբ անհանգստացնող ցուցանիշ ունի նաև Լեռնային Ղարաբաղը՝ 13 մարդ/կմ²:

Քաղաքակենտրոնացման, հատկապես դեպի Երևան տեղաշարժերի, վրա առավելապես ազդել է գյուղական բնակավայրերում և փոքր քաղաքներում աշխատատեղերի բացակայությունը, կենսապայմանների վատթարագույն վիճակը, սահմանամերձ մարզերի գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման դժվարությունները, վերջին տասնամյակներում նաև այդ վայրերում անընդմեջ կրակոցները և տնտեսական ու սոցիալական մի շարք այլ խնդիրներ:

Ներքին միգրացիոն հոսքերը գնահատելու համար անհրաժեշտ է ներկայացնել վերջին ժամանակաշրջանում ՀՀ մարզերի բնակչության թվաքանակի փոփոխությունները և դրանց դրսևորած միտումները (տես Աղյուսակ 1):

ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը ըստ մարզերի 2005-2015թթ.-ին⁵

	2005թ.		2010թ.		2015թ.		2015թ. 2005թ.-ի նկատ. (%)
	Բնակչ. թվաք. հազար մարդ	Մաս.ողջ բնակչ. մեջ(%)	Բնակչ. թվաք. հազար մարդ	Մաս.ողջ բնակչ. մեջ(%)	Բնակչ. թվաք. հազար մարդ	Մաս.ողջ բնակչ. մեջ(%)	
ՀՀ	3215,8	100	3249,5	100	3010,6	100	93.6
Ք.Երևան	1102,9	34.3	1116,6	34.4	1071,5	35.6	97.2
Արագածոտն	139,1	4.3	141,7	4.4	131,3	4.4	94.4
Արարատ	273,4	8.5	278,8	8.6	260,1	8.6	95.1
Արմավիր	278,2	8.7	284,1	8.7	267,0	8.9	96.0
Գեղարքունիք	239,1	7.4	241,5	5.7	233,0	7.7	97.4
Լոռի	283,9	8.8	281,6	8.7	228,0	7.6	80.3
Կոտայք	274,2	8.5	280,6	8.6	255,0	8.5	93.0
Շիրակ	281,7	8.8	281,5	8.7	246,4	8.2	87.5
Սյունիք	153,0	4.8	152,9	4.7	140,2	4.7	91.6
Վայոց Ձոր	55,9	1.7	55,8	1.7	51,4	1.7	91.9
Տավուշ	134,4	4.2	134,4	4.1	126,7	4.2	94.3

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ վերջին տաս տարիների ընթացքում ՀՀ բնակչության թվաքանակը կրճատվել է ավելի քան 200 հազարով կամ 6.4 տոկոսով: Ընդ որում, առավել արագ տեմպերով կրճատվել են Լոռվա և Շիրակի մարզերի բնակչության թվաքանակը: Համեմատաբար դանդաղ տեմպերով են կրճատվել Երևան քաղաքի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Արարատի մարզերի բնակչության թվաքանակը: Թեև ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում բնակչության թվաքանակն այս կամ այն չափով նվազել է, սակայն կառուցվածքային առումով տեղի են ունեցել տեղաշարժեր, որոնք թույլ են տալիս, այլ թվական տվյալների բացակայության պայմաններում, կատարել ընդհանուր եզրակացություն, որ արտաքին միգրացիային զուգահեռ, ներքին միգրացիայի արդյունքում աճել է Երևան քաղաքի բնակչության մասնաբաժինը: Բացի Երևան քաղաքից, կառուցվածքային առումով որոշ դրական տեղաշարժ է նկատվել հիմնականում մայրաքաղաքին մոտ գտնվող մարզերում, մինչդեռ սահմանամերձ մարզերում նկատվել են բացասական միտումներ:

Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության, ԼՂ-ում 2005-2015թթ.-ի ընթացքում բնակչության թվաքանակը 7,5 տոկոսով աճել է՝ 2005թ.-ի 137,7 հազար մարդուց 2015թ.-ին հասնելով 148,1 հազարի: Սակայն ԼՂ-ում ևս նկատվել է քաղաքակենտրոնացման որոշ ուղղվածություն, քանի որ արձանագրված աճի ավելի մեծ մասը գրանցվել է

¹ Народное хозяйство Армянской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник, Ереван “Айастан” 1986, стр.7

² Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2015, էջ 25

³ Լեռնային Ղարաբաղը թվերով 2016, էջ 5-6

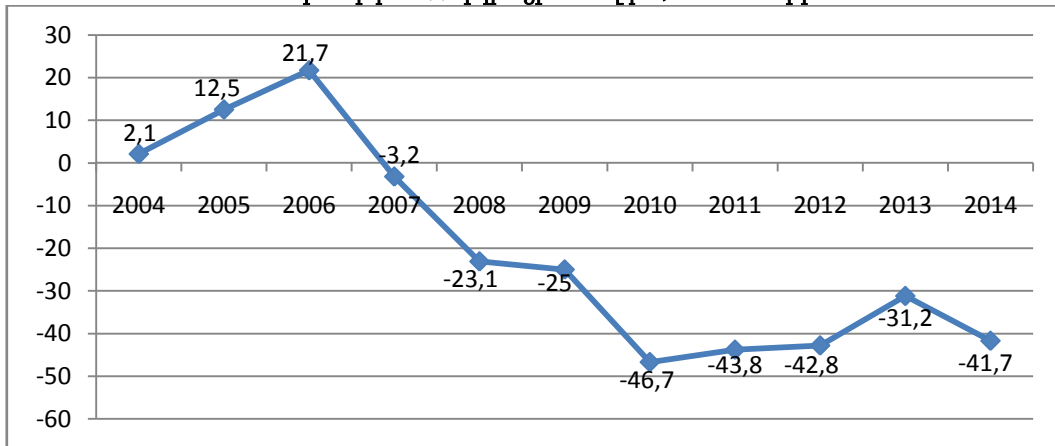
⁴ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2015, էջ 18

⁵ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2009, 2012, 2015, էջ 18, 19, 19

Ստեփանակերտ քաղաքում (10,4 հազարից 5,8 հազարն ապահովվել է ի հաշիվ Ստեփանակերտի), ինչի արդյունքում էլ, եթե 2005թ.-ին մայրաքաղաք Ստեփանակերտում բնակվում էր ԼՂ բնակչության 36,3 տոկոսը, ապա 2015թ.-ին այդ թիվը կազմել է 37,7%¹:

ՀՀ-ում արտագաղթը հասել է վտանգավոր չափերի: Վերջին տարիներին՝ սկսած 2007թվականից, արտագաղթի բացասական մնացորդն աստիճանաբար աճել և 2010թ.-ին հասել է 46.7 հազար մարդու, այնուհետև մինչը 2013թ.-ը աստիճանաբար կրճատվել է, սակայն 2014թ.-ին դարձյալ ցուցաբերել է աճի միտում (տես՝ Գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. ՀՀ միգրացիոն սալդոն, 2004-2014թթ.²

Եթե արտագաղթի նման տեմպերը պահպանվեն, ապա դրա հաշվին ՀՀ բնակչության թվաքանակը 10 տարվա ընթացքում կկրճատվի ևս 400-450 հազարով: Հաշվի առնելով նաև, որ վերջին տասնամյակներում ՀՀ բնակչության բնական աճի տեմպերը ևս զգալիորեն դանդաղել են (կանանց պտղաբերության գործակիցը 1985թ.-ի 2.54-ից 2014թ.-ին հասել է 1.65-ի)³, ապա կարող ենք փաստել, որ ՀՀ-ում ժողովրդագրական վիճակն օրհասական է:

Նման իրավիճակում թիրախային սոցիալական քաղաքականությունը՝ ուղղված սահմանամերձ բնակավայրերի սոցիալ-կենցաղային պայմանների բարելավմանը, փոքր և միջին բիզնեսի համար խիստ նպաստավոր պայմանների ստեղծմանը, անհապաղ լուծում պահանջող խնդիրներից են:

¹ Հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ Լեոնային Ղարաբաղը թվերով 2016, էջ 5-6 և Լեոնային Ղարաբաղ 2005 մարդահամարի տվյալներից ելնելով

² «Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2015» ՀՀ ԱՎԾ, էջ 17

³ «Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2015» ՀՀ ԱՎԾ, էջ 11

ԼՈԳԻՍՏԻԿԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱԶՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ

Ռեգիոնների (տարածաշրջանների) մրցունակության բարձրացումը համարվում է երկրի տնտեսության կայուն զարգացման կարևորագույն պայմաններից մեկը: Այդ պատճառով տնտեսագիտության բնագավառում դիտարկվում և մշակվում են տարածքների տնտեսական զարգացման, կազմակերպման և կառավարման զանազան մեթոդալոգիական մոտեցումներ: Ներկայացվող հոդվածը արտացոլում է տարածաշրջանի տնտեսության լոգիստական կազմակերպման ներուժի զարգացման ուղենիշները:

Հիմնաբանը՝ տարածաշրջանային լոգիստիկա, ներտարածաշրջանային լոգիստական հոսք, միջտարածաշրջանային լոգիստական հոսք, տրանզիտային լոգիստական հոսք, տնտեսական տարածք, տարածաշրջանային լոգիստական համակարգ, տարածաշրջանային լոգիստական կենտրոն, տարածաշրջանային տեղեկատվական-վերլուծական լոգիստական կենտրոն, տարածաշրջանի տրանսպորտա-բաշխման համակարգ, հասարակական տրանսպորտի լոգիստական կենտրոն:

*Азат Калантарян
Доцент кафедры 'Микроэкономики и организации предпринимательской
деятельности' АГЭУ Кандидат экономических наук*

ОРГАНИЗАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛОГИСТИКИ

Повышение конкурентоспособности регионов считается одним из важнейших условий для развития экономики страны. В связи с этим наблюдаются и разрабатываются разнообразные методологические подходы для развития экономического управления регионов. Данная статья представляет направления организации логистического развития регионов.

*Azat Kalantaryan
Associate Professor at the Chair of "Microeconomics and
Organization of entrepreneurial Activities" at ASUE, PhD in Economics*

REGIONAL ORGANIZATION OF LOGISTICS

An increase of regions' competitiveness is considered to be one of the most important conditions for stable development of the country's economy. For this reason, in economics different methodological approaches of areas economic development, organization and management are observed and developed. Current article represents directions of the organization in logistical development of regions.

Տարածաշրջանային լոգիստական համակարգ

Տարածաշրջանը - դա որոշակի տարածք է, որը տարբերվում է այլ տարածքներից մի շարք հատկանիշներով և ունի որոշակի ամբողջականություն: Տարածաշրջանի բնութագրումը որպես ազգային պետության և ազգային տնտեսության մաս կատարվում է գնահատման հետևյալ դիրքերից.

- Սոցիալ-տնտեսական և էկոլոգիական զարգացման համալիրությունից,
- նյութական արտադրության ճյուղերի զարգացման համալիրությունից,
- արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացման վիճակից,
- տարածաշրջանում բնակվող բնակչության ներդաշնակ զարգացման համար պայմանների վերարտադրության կարողությունից,

- այնպիսի ծավալի ապրանքներ թողարկելու կարողությունից, որոնք կարող էին ապահովել նաև այլ տարածաշրջանների պահանջմունքների բավարարումը:

Տնտեսական, տարածաշրջան հասկացության տակ հասկացվում է երկրի տարածքի մի մասը, որը ունի բնական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութա-ազգային և այլ պայմանների ընդհանրություն: Տարածաշրջանը կարող է համընկնել նաև երկրի վարչա-կառավարչական սահմանների հետ, կամ էլ՝ միավորել մի քանի այդպիսի սուբյեկտներ:

Լոգիստիկայում երկրի տարածքի տրոհումը տարածաշրջանների ընդունված է անվանել շրջանավորում: Ծրջանավորումը իրականացվում է երկրի թիրախային զարգացման նախապատվությունների համապատասխան, այսինքն այն միջոց լինում է նպատակային կամ էլ հիմնախնդրա-կողմնորոշումային, օրինակ կարող է կապված լինել տարածաշրջանի տնտեսության կառուցվածքի կարգավորման հետ, կամ էլ կոնկրետ սոցիալական խնդիրների լուծման հետ, ենթատնտեսում պետք է հաշվի առնել նաև նրա բնական, տնտեսական և ազգային առանձնահատկությունները: Միևնույն տարածքի համար կարող են կիրառվել շրջանավորման (ռայոնավորման) տարբեր եղանակներ, ըստ այդմ, որպես տարածաշրջանների տարանջատման (տարբերության) ցուցիչներ սովորաբար դիտարկվում են տարածաշրջանային դեմոգրաֆիայի տնտեսական ասպեկտը, սոցիոլոգիան, մշակութաբանությունը, քաղաքագիտությունը և այլն:

Լոգիստիկայում ավելի հաճախ օգտագործում են ռայոնավորման երեք եղանակներ.

- 1. վարչատարածքային բաժանման,
- 2. ընդհանուր տնտեսական,
- 3. հիմնախնդրային տնտեսական:

Վերոգրյալ եղանակներով շրջանավորումը թույլ է տալիս վերջիններիս դիտարկել որպես վիճակագրական, տնտեսական վերլուծության և կանխատեսման օբյեկտներ, ինչպես նաև որպես պետական մասնակի կարգավորման սուբյեկտ, իսկ այդ գործընթացները հիմնականում իրականացվում են նրանց գործառնությունների համակարգման ճանապարհով:

Շրջանավորման գլխավոր նպատակը երկրում տնտեսական շրջանների ձևավորումն է:

Իսկ որպեսզի շրջանավորման արդյունքում ձևավորված տնտեսական շրջանների դերը ուժեղացվի տնտեսական շրջանները հաճախ ձևավորում են միջշրջանային փոխգործունեության տնտեսական միություններ, որտեղ համատեղվում են տարածաշրջանների զարգացմանն ուղղված ջանքերը և փոխօգնության հնարավորությունները:

Սովորաբար երկրում կարելի է ստեղծել և ստեղծվում են մի շարք տնտեսական շրջաններ, իսկ նրանցում ներառված սուբյեկտները կարող են ընդգրկվել մի քանի տնտեսական շրջաններում:

Ասոցացված անդամի կարգավիճակով տնտեսական միություններում կարող են ընդգրկվել ինչպես տնտեսվարող սուբյեկտները, այնպես էլ վարչական միավորները:

Հիմնախնդրային տնտեսական շրջանավորումը իրականացվում է տարածքային զարգացման պետական կարգավորման նպատակով: Ընդ որում, երկրի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության շրջանակներում կարելի է այդպիսի հիմնախնդրային տնտեսական շրջաններում նախատեսել հատուկ միջոցառումներ: Տարածաշրջանում արտադրության և ապրանքաշրջանառության կազմակերպման բնագավառում ծառայած խնդիրների լուծման նպատակով լոգիստական-կառավարչական գործիքակազմի կիրառման համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ այն ներկայացնել տնտեսական համակարգի տեսքով: Դրա հետ կապված հարկ է նշել, որ տարածաշրջանը նախ և առաջ պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես բնական պաշարների և բնակչության, ապրանքների արտադրության և սպառման, ինչպես նաև սպասարկման ոլորտի ծառայությունների և աշխատանքների կենտրոնացում, համատեղում այլ նաև որպես տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտ և նոր տնտեսական հետաքրքրությունների կրող: Այս իմաստով տարածաշրջանը պետք է դիտարկել որպես՝

- տարածաշրջան - կվազի պետություն,
- տարածաշրջան – կվազի կորպորացիա,
- տարածաշրջան – շուկա:

Երբ տարածաշրջանը դիտարկում ենք որպես կվազի պետություն, ապա այն հանդես է գալիս որպես պետության և ազգային տնտեսության որոշակիորեն մեկուսացված ենթահամակարգ, որի դեպքում շրջաններում կենտրոնացվում են նախկինում պետության կառավարման կենտրոնական ապարատին պատկանող ֆինանսական ռեսուրսների և տնտեսական գործառնությունների մի մասը, ինչի հետևանքով զարգացում են ստանում, թե՛ ապակենտրոնացման և թե՛ ինտեգրացման գործընթացները:

Այն դեպքում, երբ տարածաշրջանը դիտարկվում է որպես կվազի, այսպես կոչված կարծեցյալ կորպորացիա, ապա դրա տակ հասկացվում է որպես շրջանային կամ մունիցիպալ սեփականության խոշոր սուբյեկտ, որն զբաղվում է նաև ձեռնարկատիրական գործունեությամբ: Այդ կարգավիճակը շրջաններին (տարածաշրջաններին) հնարավորություն է տալիս ապրանքային շուկաներում հանդես գալ, որպես մրցակցային պայքարի մասնակիցներ: Տարածաշրջանը, որպես տնտեսական սուբյեկտ, համագործակցում է ազգային և անդարձգային կորպորացիաների հետ:

Երբ տարածաշրջանը իրենից ներկայացնում է շուկա, որն ունի որոշակի տարածքային սահմաններ, հնարավորություն է ստանում իր ուղադրությունը կենտրոնացնել ձեռնարկատիրական գործունեության ընդհանուր պայմանների (ձեռնարկատիրական միջոցառում) վրա: Այդպիսի միջավայրում լոգիստիկան ստանում է կիրառման առավելագույն բարենպաստ հետևանքներ, որը ենթադրում է լոգիստիկայի տարածաշրջանային ձևերի զարգացում, սպասարկման ընդհանուր կենտրոնների և ֆիրմաների միջև կատարվող հոսքերի համակարգող վարչության ստեղծում: Տարածաշրջանային լոգիստիկայի օբյեկտ են հանդիսանում ինտեգրված՝ ներտարածաշրջանային, միջտարածաշրջանային և տրանզիտային (տարանցումային՝ այսինքն բեռների փոխադրում առանց վերաբեռնման) հոսքերը, որոնց կառուցվածքում գերակշռող է ապրանքանյութական քաղաղիչը:

Ներտարածաշրջանային լոգիստական հոսքերը իրականացվում են միայն տարածաշրջանի սահմանների ներսում, իսկ միջտարածաշրջանային լոգիստական հոսքերը՝ առանձին տարածաշրջանների միջև:

Տարանցիկային լոգիստական հոսքերը՝ դրանք ձեռնարկությունների միջև իրականացվող լոգիստական այնպիսի հոսքերն են, որոնց շարժման հետագիծը կրկնակի հատում է շրջանի սահմանները, այսինքն միևնույն հոսքը կոնկրետ շրջանի համար միաժամանակ համարվում է և մուտքային և ելքային, ընդ որում հետագծի շարժման և սկզբնային և ավարտական կետերը գտնվում են տվյալ տարածաշրջանի սահմաններին կից շրջաններում:

Տարածաշրջանային լոգիստիկայի հիմնարար հասկացություններից է տնտեսական տարածքը, ընդ որում այն լոգիստական համակարգի գործունեության շրջանակում որոշիչ պայման է հանդիսանում: Տնտեսական տարածքը ներառում է տարածքի հազվեցվածությունը (օբյեկտների բազմության և փոխադարձ կապերի առումով), բնակավայրերը, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, տրանսպորտային և ճանապարհային ցանցերը և այլն:

Տարածաշրջանային տնտեսությանը լոգիստական մոտեցում ցուցաբերելիս առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում սահմանամերձ տարածաշրջանները: Նրանք առավել հատկանշական են, քանի որ ապահովում են բոլոր տեսակի ապրանքա-նյութական հոսքերի շարժը:

Տարածաշրջանային տնտեսությունը կազմակերպելիս սահմանամերձ տարածաշրջանները դասում ենք հիմնախնդրայինների շարքին և իրավացիորեն ենթադրում, որ այդ շրջանները զգալի չափով կրում են պետական սահմանի ազդեցությունը:

Ընդհանուր լոգիստական համակարգի սահմանման համատեքստում տարածաշրջանային լոգիստական համակարգը դիտարկվում է որպես ներտարածաշրջանային, միջտարածաշրջանային և տարանցիկ հոսքերի հիերարխիկ

կազմակերպված, բազմաստիճան կառավարման համակարգ, որը գործում է ռեզիդնի տնտեսական տարածքում, ընդ որում լոգիստական նպատակները ստորադասվում են տվյալ ռեզիդնի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և բնության պահպանության գերակա նպատակներին:

Տարածաշրջանային լոգիստիկան իր համակարգային կազմակերպման պայմաններում կիրառում է լոգիստիկո-կողմնորոշումային հետազոտման մեթոդներ, որը առաջին հերթին ենթադրում է ռեզիդնի տնտեսական տարածքում ինտեգրված հոսքերի շարժի վերլուծություն, պլանավորում, վերահսկում և լոգիստական ենթակառուցվածքի նախագծում:

Տարածաշրջանային լոգիստիկայի զարգացումը և նրա համակարգային կազմակերպումը դինամիկ գործընթաց է: Ըստ դիտարկող ընդհանուր օրինաչափության, ռեզիդնալ լոգիստիկայի կառուցումը սկսվում է ընկերությունների միջև կոռպորացման աշխատանքների կազմակերպումից, այսինքն կոռպորացված, ինտեգրված կապերի և ողջ լոգիստական շղթայի ձևավորումից: Այդ նպատակով տարածաշրջաններում ստեղծվում են ռեզիդնալ լոգիստական կենտրոններ, վառարտահայտված տեխնոլոգիական և (կամ) կառավարչական գործառնություններով, որտեղ կառավարչական գործառնությունը իրականացնում են տարածաշրջանային տեղեկատվա-վերլուծական լոգիստական կենտրոնները:

Լոգիստական ենթակառուցվածքի նախագծման ժամանակ պետք է հստակեցվեն պոտենցիալ օգտատերերի հիմնական շրջանակները, որպես այդպիսիք կարող են հանդես գալ

- Իշխանական մարմինները,
- միջնորդները, մեծածախ և մանրածախ առևտրի ձեռնարկություններ, սպառողները,
- պահեստային տնտեսությունները,
- բեռնափոխադրողները,
- մաքսատները,
- ապահովագրական ծառայությունները և այլն:

Լոգիստական ենթակառուցվածքի նախագծումը նախատեսում է համապատասխան տեխնիկո-տնտեսական հիմնավորման աշխատանքների կատարում, ներառյալ

- ռեզիդնի և նրա շրջակայքի վիճակի վերլուծություն,
- մուտքային և ելքային ապրանքա-նյութական հոսքերի, (ըստ իրենց անվանացանկի, ծավալի և ուղղությունների, ինտենսիվության (լարվածության)) հաշվարկ և կանխատեսում,
- տրանսպորտային հանգույցներում պաշարների տեղաբաշխման համար նախատեսված կետերի և ծավալների պլանավորում,
- ենթակառուցվածքային օբյեկտի ընտրություն, լոգիստական շղթայի և ուղիների ձևավորում,
- անհրաժեշտության դեպքում նոր ենթակառուցվածքային օբյեկտների մշակում,
- նախագծերով հետաքրքրված մասնակիցների ներգրավում,
- նախագծի մեկնարկ:

Ռեզիդնալ լոգիստիկայի ոլորտում ռազմավարական նախագծերը պետք է ունենան հստակ համակարգային ուղղվածություն՝ այն է, տարածաշրջանը ինտեգրել երկրի ընդհանուր տնտեսական համակարգում:

Այդ նպատակի իրագործման նպատակով տարածաշրջանների զարգացման հիմնախնդիրների դիտարկումը պետք է կատարել հետևյալ ուղղություններով.

1. Լյանքի որակի և տնտեսության ակտիվացման ճանապարհով խթանել ներքին սպառումը:
2. Ապահովել տարածաշրջանային համախառն ներքին արդյունքի աճ:
3. Տարանցիկ հոսքերի ներգրավման ապահովում:
4. Ցանցային լոգիստական համակարգերի ստեղծում և այլն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1.	Ալբերտ Ալեքսանյան ՀԱԳԵՅՄԱՆ ԷՖԵԿՏԸ ԿԻՍԱՀԱՂՈՐԴՉԱՅԻՆ ՆԱՆՈՇԵՏԵՐՈՎԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ	3
2.	Ալբերտ Ալեքսանյան, Ա.Ի.Մոդոսնյան ԼԱԶԵՐԱՅԻՆ ՃԱՌԱԳԱՅԹՄԱՆ ԱԶԴՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՅՄԵՐԻ ԱՃՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ՎՐԱ	9
3.	<i>Դմիտրիյ Գանին, Ալեքսանդր Չեսնոկով, ՕՊՏԻԿԱ-ՄԱՆՐԱԹԵԼԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՅՈՂ ՄԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԹՈՒՆԱՐԻՆՈՒՄ</i>	12
4.	<i>Դմիտրիյ Գանին, Ալեքսանդր Չեսնոկով, MIMO ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ</i>	15
5.	Անուշ Հարությունյան ՊԱՐԶԱԳՈՒՅՆ ԷԼԵԿՏՐՈՎԱՆ ԲԼՈԿ-ՄԵԵՄԱՆԵՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԹՎԵՐԻ ՀԱՆՐԱՀԱՇՎԻ ԿԻՐԱՌՄԱՄԲ	17
6.	Վազգեն Առստամյան, Արթուր Մնացականյան, Գուրգեն Դալլաբյան, ԾՐԱԳՐԱՎՈՐՄԱՆ ԴԱՄԱՎԱՆԴՄԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՏԵՅՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	23
7.	Ա.Ռ. Ավագյան, Մ.Ռ. Մուվարյան, ԿԱՅՈՒՆ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ	28
8.	Ռազմելա Ավետիսյան, Աննա Գալստյան ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ (ՏՀՏ) ԿՈՄՊԵՏԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ	32
9.	Քրիստինե Բաղրյան ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՆԵՐՄՈՒԾՎԱԾ ԵՎ ԼՂՀ-Ի ՄՆՆԴԱՄԹԵՐՔՈՒՄ ՆԻՏՐԱՏՆԵՐԻ ԱՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐՊԵՍ ՍՈՑԻԱԼ-ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ	35
10.	Կարինե Բալայան ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԱՃՈՂ ՄՈՐՄԱԶԳԻՆԵՐԻ /SOLANACEAE / ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄՇԱԿՈՎԻ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԱՆՏԱՀԱՐՈՂ ՄՆԿԱՅԻՆ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	38
11.	Ա.Լ. Գրիգորյան ԵՐԻԿԱՄԱՅԻՆ ԱՆԲԱՎԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ p. ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ	44
12.	Անահիտ Գրիգորյան, Ռուբինա Թովմասյան ԷՎՈԼՅՈՒՑԻՈՆ ՄՏԱՀՂԱՅՈՒՄՆԵՐ ԼՂՀ ՌԵԿՐԵԱՅԻՈՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ԵՎ ՌԵՍՈՒՐՍՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	51
13.	Յուրի Առաքելյան, Ռուբինա Թովմասյան ԳԵՅՄԱՆԻ ՏԱՓԱՍՏԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	55
14.	Արթուր Մնացականյան, Ալբերտ Օհանյան ԼԱՄԲԴԱ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ JAVA-ՈՒՄ	58
15.	Վիլեն Մաֆարյան, Տաթևիկ Մաֆարյան, Ռուբինա Թովմասյան ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՌԵԼԻԵՖԻ ԿՈՂՄՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ և ԹԵՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	64
16.	Գեորգի Սահակյան ԵՐԿՉԱԾ ԳԾԱՅԻՆ ԴԻՖԵՐԵՆՑԻԱԼ ՀԱՎԱՍԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈՄՊՈՆԵՆՏՆԵՐԻ ԶՐՈՆԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՄՍՄԻՆ	68
17.	Արսեն Առաքելյան ԱՆՑՅԱԼԻ ԴԱՄԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ	73
18.	<i>Մտեփան Բերիլ, Նատալյա Կունիչենկո, ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՄԵՐՉԴՆԵՍՏՐՈՒՄ ԲՈԼՈՆԻԱԿԱՆ ՄԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ</i>	76
19.	<i>Մտեփան Բերիլ, Գալինա Մանդուցա ՄԵՐՉԴՆԵՍՏՐՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ</i>	80
20.	Աննա Չարյան ՀՈՒԶԱԶԳԱՅԱԿԱՆ ԱՊՐՈՒՄՆԵՐԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՑԻ ԵՐԵՄԱՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻ ԵՎ ՀՈԳԵԿԱՆ ՄՅՈՒՍ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎՐԱ	83
21.	Անուշ Եղոյան, Նարինե Հարությունյան, Վարդուհի Գևորգյան, Արմաիդա Ղազարյան, Օքսաննա Մովսիսյան, Գոհար Լորտիկյան, Արմինե Ճոկիկյան, Նազիկ Գիշյան ԱՇՄԿԵՐՏԻ ՀԱՅՐԵՆԱՄԻՐԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽՑԱՆ ԱԶՍԱՄԱՐՏԻ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ	86
22.	Մարինե Գասպարյան ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ	

	ՀՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻՆ	91
23.	Ռոզալյա Հարությունյան ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ՝ ԿՈՐՄՏԻ ՈՒ ԶՈՀՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՈՒՂԻ (Արցախյան և քառօրյա պատերազմի օրինակով)	94
24.	Լուսինե Ղարախանյան ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՄԿԱՆ ԱՌԱՋԱՂԻՄՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈՄՇՈՒԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԺԵՔԸ ԵՎ ԱՂԻԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԷՍԿԱԼԱՑԻԱՆ	98
25.	<i>Եվգենյա</i> Սարգսյան ԱՂԻԿՏԻՎ ՎԱՐՔԸ ԱՆԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔ	102
26.	Մոսե Խաչիբաբյան ԱՎԱԶԱԹԵՐԱՊԻԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀՈԳԵՏՐԱՎՄԱ ՏԱՐԱԾ ԵՐԵՄԱՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ ԴԵՊՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	106
27.	Վիտյա Յարամիշյան ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐՆԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵԿԵՐՏՎԱԾՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ	111
28.	Ռաֆիկ Եղոյան, ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՓԱԿՎԵԼՈՒՅ ՄԻՆՉԻ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ	115
29.	Ժ.Տ.Պայրոզյան, Ա.Ռ.Մանուկյան ԳԼԽՈՒՂԵՂԻ ԾԱՆՐ ՎՆԱՄՎԱԾՔ ՍՏԱՑԱԾ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ՏԱՐՎՈՂ ԼՈՒՊԵՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁԻՑ	121
30.	Նարինե Տոփանյան ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՂԵՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ «ԵՐԿԻՐ ՆԱԻՐԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ	124
31.	Զինաիդա Բալայան XIX ԴԱՐԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽԸ. ՐԱՅՏՈՒ «ԽԱՄՄԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» ԳԻՐՔԸ	130
32.	Ամալյա Գրիգորյան ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՎՈՐՑԱՆԻ «ԿԵՆԴԱՆԻ ՊԱՏ» ՀԵՐՈՍՄԱՊԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ	136
33.	Թամար Հայրապետյան ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՌԱԿԱԽՈՍ ՊԸԼ ՊՈՒՂԻՆ (Ըստ 1991-2015թթ. Արցախում գրառած նյութերի)	142
34.	Վալերի Փիլոյան ԻՄԱՍՏԸ ՀԱՂԹԵԼՆ Է (Արա Նազարբեկյանի պատերազմական պատմվածքները)	147
35.	Վիկտորյա Վասիլյան «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԳՈՒ» ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ «ՄԱՅՐ ԱՐՑԱԽՈՒՄ»	151
36.	Սիրվա Նաչատրյան ՎԱԶԳԵՆ ԾՎՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ	156
37.	Սոկրատ Խանյան ԱՐՑԱԽԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ՊՈՆԶԻԱՅՈՒՄ	161
38.	Մուսաննա Ամիրջանյան ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐՔԱՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	166
39.	<i>Նունե Առաքելյան</i> ՌՈՒՄԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ և 2016 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՂԻԼՅԱՆ ՔԱՌՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	169
40.	Ժաննա Գաբրիելյան ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ և ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ Ա.Վ.ՎԱՄՊԻԼՈՎԻ “ԲԱԴԵՐԻ ՈՐՄԸ”	171
41.	Նելլի Հովսեփյան ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԻԲՈՅԵՂՈՎԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ	176
42.	<i>Մնուշ</i> Հայրապետյան ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՂԵՌՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ և ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ	180
43.	Ֆյոքա Այվազովա ՓՄՍՏԸ, ՎՐԱԿԱԾԸ և ՉԵԶՈՔՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՍԱԿՅԱԿԱՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ	183
44.	<i>Էլենորա</i> Հայրապետյան ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԸ ՈՐՊԵՍ ԷԹՆՈՄՇՈՒԿՈՒԹՅՈՒՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ	187
45.	Արեգա Հայրապետյան ՄՆՈՒՆԴ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԵՀԱՅԵՐԵՆ ԱՌԱԾՆԵՐՈՒՄ և ԱՍԱՅՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ	192

46.	Նարինե Ամիրջյան ՄԻՆԵՍԹԵՁԻԱՅԻ ԳՈՐԾԱՌՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Ս.ՍՈՆԵՄԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐՈՒՄ	198
47.	Անուշ Հարությունյան ԶԱՆԳՎԱԾՄԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՏԵՔՍՏԵՐԸ ԼԵԶՎԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՁևԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ	201
48.	Վարդուհի Գարրիեյան ԸՆՏԱՆԻՔ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅՑՈՒՄ	206
49.	Նարինե Դուրասանյան ՈՉ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՒ ԿՐԻՏԵՐԻԱԼ ԶԱՊԱՆԻՇՄԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ	212
50.	Լիա Ղարախանյան <i>ԲԱՌԱՊԱՇՏԱՐԻ ՁԵՌՔԵՐՈՒՄԸ՝ ԸՆՏԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ</i>	217
51.	Նարինե Մինասյան <i>ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ. ԴՐԱ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ</i>	220
52.	Աիդա Մկրտչյան <i>ՀՈՄԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ</i>	225
53.	Դորասեյա Պետրեյան <i>ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԼՍՈՒՄՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵՋ</i>	230
54.	Ռիտա Պետրոսյան <i>ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ИСТОРИЧЕСКИМИ ТЕКСТАМИ С УЧЕТОМ ПРИНЦИПОВ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К ESP</i>	234
55.	Մուսաննա Պետրոսյան <i>ՄՈՏԻՎԱՅԻՆ ՈՐՊԵՍ ԲՈՒՀ-ՈՒՄ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՆ</i>	239
56.	Շուշանիկ Ասրյան ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ	245
57.	Աշոտ Եղիազարյան ՀՅՈՒՄԻՍ-ՀԱՐԱՎ և ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑ-ՍԵ ԾՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ՄԻՋԱՆՑՔՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՆԿՅՈՒՆԻՑ	251
58.	Օ.Ֆեդոտովա <i>ՖԵՐՄԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՌՍԱՍՏԱՆՈՒՄ</i>	258
59.	Տիգրան Հակոբյան ԳԻՏԵԼԻՔԱՀԵՆՔ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ	262
60.	Եվգենյա Հայրիյան, ԴՐԱՄԱՎԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ում	265
61.	Իրինա Իշխանյան , Գրիգորի Իշխանյան ԼՂՀ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՔԵԹԻՆԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	272
62.	Նիկոլայ Կալեյել <i>ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՓՈՐՁԸ ԿԱԹԻ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԸ ԵՆԹԱԲԱԺՆՈՒՄ</i>	279
63.	Նատալյա Մամուշկինա <i>ԱՆԱՄՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԾԱԽՍԵՐԻ ԱՌԻԴԻՏԻ ԱՐՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԶԵԿՈՒՅՅՆԵՐ</i>	290
64.	Արփենիկ Մուրադյան ՔԱՂԱՔԱԿԵՆՏՐՈՆԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	293
65.	Ազատ Քալանթարյան ԼՈԳԻՍՏԻԿԱՅԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ	296

СОДЕРЖАНИЕ

1.	<i>Альберт Алексанян</i> ЭФФЕКТ НАСЫЩЕНИЯ В ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ НАНОГЕТЕРОСТРУКТУРАХ	3
2.	<i>Альберт Алексанян, А.И.Согомомян,</i> ВОЗДЕЙСТВИЕ ЛАЗЕРНОГО ИЗЛУЧЕНИЯ НА ПРОЦЕСС РОСТА РАСТЕНИЙ	9
3.	Дмитрий Ганин, Александр Чесноков ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗАМЕНЫ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ОБОРУДОВАНИЯ СИСТЕМ ОПТИЧЕСКОЙ ВОЛОКОННОЙ СВЯЗИ	12
4.	Дмитрий Ганин, Александр Чесноков ОСОБЕННОСТИ ТЕХНОЛОГИИ МІМО	16
5.	Ануш Арутюнян ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОСТЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ БЛОК-СХЕМ ИСПОЛЬЗУЯ АЛГЕБРУ СТРУКТУРНЫХ ЧИСЕЛ	17
6.	<i>Вазген Арстамян, Артур Мнацаканян, Гурген Даллакян,</i> <i>ИННОВАЦИОННАЯ ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ ПОДХОДОВ</i>	23
7.	Авагян А.Р., Суварян С.Р., УСТОЙЧИВЫЙ ТУРИЗМ КАК ФАКТОР УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ	28
8.	Размела Аветисян , Анна Галстян О ПРОБЛЕМАХ ИКТ-КОМПЕТЕНТНОСТИ	32
9.	<i>Кристина Багрян</i> НИТРАТЫ В ПРОДУКТАХ ПИТАНИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА	35
10.	Каринэ Балаян ГРИБКОВЫЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ ПОРАЖАЮЩИЕ КУЛЬТУРНЫХ РАСТЕНИЙ СЕМЕЙСТВА ПАСЛЕНОВЫХ НА ТЕРРИТОРИИ НАГОРНОГО КАРАБАХА	42
11.	А. Л. Григорян РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ ПОЧЕЧНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ В г. СТЕПАНАКЕРТЕ	44
12.	Анаит Григорян,Рубина Товмасян ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ИДЕИ О РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСАХ НКР И О РЕСУРСОПОЛЬЗОВАНИИ	51
13.	Юрий Аракелян, Рубина Товмасян ЭТИМОЛОГИЯ АРМЯНСКОЙ ТРАНСКРИПЦИИ НАЗВАНИЯ ГЕЯНСКОЙ СТЕПИ	55
14.	Артур Мнацаканян, Альберт Оганян ЛЯМБДА-ВЫРАЖЕНИЯ В JAVA	58
15.	Вилен Сафарян, Татевик Сафарян,Рубина Товмасян ОБ ЭКСПОЗИЦИЯХ И КРУТИЗНАХ РЕЛЬЕФА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	64
16.	Георгий Саакян О СУЩЕСТВОВАНИИ НУЛЕЙ КОМПОНЕНТ РЕШЕНИЙ ДВУМЕРНОЙ ЛИНЕЙНОЙ СИСТЕМЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ НА КОНЕЧНОМ ИНТЕРВАЛЕ	68
17.	Арсен Аракелян УРОКИ ПРОШЛОГО В СВЕТЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	73
18.	Степан Берил, Наталья Куниченко СИСТЕМА ВЫСШЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРИДНЕСТРОВЬЯ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ БОЛОНСКИХ ПРИНЦИПОВ	78
19.	Степан Берил , Галина Сандуца МИССИЯ ПРИДНЕСТРОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ В НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО РОССИИ	80
20.	Анна Чарчян ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПЕРЕЖИВАНИЯ НА РАЗВИТИЕ РЕЧЕВОГО И ДРУГИХ ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ У ДЕТЕЙ АРЦАХА	83
21.	<i>Ануш Егоян, Нарине Арутюнян, Вардуи Геворгян, Армаида Газарян, Оксанна Мовсисян,</i> <i>Гоар Лортикян, Армине Чеклинян, Назик Гишян</i> <i>ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ПО ТЕМАТИКЕ КАРАБАХСКОЙ</i> <i>ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ</i>	86
22.	<i>Марине Гаспарян</i> <i>СУТЬ ФОРМИРОВАНИЯ У ШКОЛЬНИКОВ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ И</i> <i>НАВЫКОВ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА</i>	91
23.	Розалия Арутюнян ВОЙНА, ПОТЕРИ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЖЕРТЖЕННОСТИ (на примере Арцахской и четырех-дневной войны)	94
24.	Лусине Караханян СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРОГРЕССА ЦИВИЛИЗАЦИИ И	

	ЭСКАЛАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА	98
25.	Евгения Саркисян АДДИКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ-РЕЗУЛЬТАТ СОЦИАЛЬНО НЕБЛАГОПРИЯТНОЙ СРЕДЫ	102
26.	Сосе Хачибекян ПРИМЕНЕНИЕ ТЕРАПИИ ПЕСКОМ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ, ПЕРЕНЕСШИМИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТРАВМЫ. ОПИСАНИЕ СЛУЧАЯ	106
27.	<i>Витя Ярамишян</i> ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО УМОНАСТРОЕИЯ ПОКОЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ В НКР	111
28.	Рафик Едоян ЗАДАЧИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПОСЛЕ ЗАКРЫТИЯ СТЕПАНАКЕРТСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА ДО ОСНОВАНИЯ АРЦАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА	115
29.	Ж.А. Пайлозян, А.Р. Манукян ИЗ ОПЫТА ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С БОЙЦАМИ, ИМЕЮЩИМИ ТЯЖЕЛЫЕ ПОВРЕЖДЕНИЯ ГОЛОВНОГО МОЗГА	121
30.	Наринэ Аванесян ПЕРВОПРИЧИНЫ РАЗВАЛА ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ Е. ЧАРЕНЦА “СТРАНА НАИРИ”	124
31.	Зинаида Балаян “ЭПИЧЕСКИЙ АРЦАХ 19-ГО ВЕКА: КНИГА РАФФИ “МЕЛИКСТВА ХАМСЫ”	130
32.	Амалия Григорян ПОЭМА ВАРДАНА АКОПЯНА "ЖИВАЯ СТЕНА" И ЕГО ХОДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЕ ОБОБЩЕНИЕ.	136
33.	Тамар Айрапетян КАРАБАХСКИЙ БАЛАГУР ПЫЛ-ПУГИ (согласно собранным в Арцахе в 1991-2015 гг. материалам)	142
34.	Валерий Пилоян СМЫСЛ–ПОБЕДИТЬ (Военные рассказы Ара Назаретяна)	147
35.	Виктория Василян ВОЗРОЖДЕНИЕ "ДУХА АРМЕНИИ" В "МАТЬ АРЦАХЕ"	151
36.	Силва Хачатрян АРЦАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ВАЗГЕНА ОВЯНА	156
37.	Сократ Ханян ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ АРЦАХА В АРМЯНСКОЙ ПОЭЗИИ НОВЕЙШЕГО ПЕРИОДА	161
38.	Сусанна Амирджанян ДИАЛЕКТНЫЕ АРХАИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ДИАЛЕКТА КАРАБАХА	166
39.	Нунэ Аракелян АРМЯНСКАЯ ДИАСПОРА РОССИИ И ЧЕТЫРЕХДНЕВНАЯ АПРЕЛЬСКАЯ ВОЙНА 2016 ГОДА	169
40.	Жанна Габриелян, РЕМАРКИ И ИХ ФУНКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ВАМПИЛОВА «УТИНАЯ ОХОТА»	172
41.	Нелли Осипян, МУЗЫКА В ЖИЗНИ А.С.ГРИБОЕДОВА	176
42.	Ануш Айрапетян ПОЗИЦИЯ ГЕРМАНИИ К ПРОБЛЕМЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН И К КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ	180
43.	Флора Айвазова ФАКТ, ГИПОТЕЗА И НЕЙТРАЛЬНОСТЬ В РАЗГОВОРНОМ АНГЛИЙСКОМ	183
44.	<i>Элеонора</i> Айрапетян НАРОДНЫЕ ПЕСНИ КАК ПОКАЗАТЕЛИ ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ	187
45.	Арега Айрапетян КОНЦЕПТ ПИЦЦИ В АНГЛИЙСКИХ И АРМЯНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ	192
46.	Нарине Амирян ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СИНЕСТЕЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ С.МОЭМА	198
47.	<i>Ануш</i> Арутюнян ТЕКСТЫ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВА-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ	201
48.	Вардуи Габриелян ПОНЯТИЕ “СЕМЬЯ” В АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЕ	206
49.	Нарине Дурасанян КРИТЕРИАЛЬНО-УРОВНЕВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ	212

50.	Լիա Կարահանյան <i>ПРИОБРЕТЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ</i>	217
51.	Նարինե Մինասյան <i>РЕАЛИЯ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТАХ: ЕЁ КУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ В ПЕРЕВОДЕ</i>	220
52.	Մկրտչյան Աիդա СИНОНИМИЯ В АНГЛИЙСКОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ	225
53.	Դորաթեյա Սետրոսյան <i>ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНОГО ПРОСЛУШИВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ КОММУНИКАТИВНОГО ЯЗЫКА</i>	230
54.	Րիտա Սետրոսյան ЭТАПЫ РАБОТЫ НАД ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ИСТОРИЧЕСКИМИ ТЕКСТАМИ С УЧЕТОМ ПРИНЦИПОВ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К ESP	234
55.	Սուսաննա Սետրոսյան МОТИВАЦИЯ КАК ВЕДУЩИЙ ФАКТОР УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВУЗЕ	239
56.	Շուշանիկ Ասրյան ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СТАБИЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	245
57.	Աշոտ Եգիազարյան <i>ПЕРСПЕКТИВЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ КОРИДОРОВ СЕВЕР-ЮГ И ПЕРСИДСКИЙ ЗАЛИВ- ЧЕРНОЕ МОРЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИРАНА</i>	251
58.	Փեդոտովա Օ.Ի. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ (ФЕРМЕРСКИХ) ХОЗЯЙСТВ РОССИИ	258
59.	Կիգրան Այոպյան ВАЖНОСТЬ СОЗДАНИЯ ЭКОНОМИКИ, ОСНОВАННОЙ НА ЗНАНИЯХ, В АРЦАХԷ	262
60.	Եվգենիա Այրիան СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РА	265
61.	Իրինա Իշխանյան , Գրիգորի Իշխանյան АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ НКР	272
62.	Նիկոլայ Կալեև ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОИЗВОДСТВА И ПЕРЕРАБОТКИ МОЛОКА В МОЛОЧНО-ПРОДУКТОВОМ ПОДКОМПЛЕКСЕ	279
63.	Նատալյա Մամուշկինա ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ОТЧЕТЫ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АУДИТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО ПРОДУКЦИИ ЖИВОТНОВОДСТВА	290
64.	Արսենիկ Մուրադյան, УРБАНИЗАЦИЯ И ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ МИГРАЦИЯ В АРМЕНИИ	293
65.	Ազատ Կալանտարյան ОРГАНИЗАЦИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛОГИСТИКИ	296

CONTENTS

1.	<i>Albert Aleksanyan</i> THE SATURATION EFFECTS IN SEMICONDUCTOR HETEROSTRUCTURES	3
2.	A.G.Aleksanyan , A.I.Soghomonyan STEPANAKERT BRANCH OF THE ARMENIAN NATIONAL AGRARIAN UNIVERSITY	9
3.	<i>Dmitriy Ganin, Alexander Chesnokov,</i> THE EFFICIENCY OF REPLACEMENT OF OPERATING EQUIPMENT OF OPTICAL FIBER SYSTEMS	12
4.	<i>Dmitriy Ganin, Alexander Chesnokov</i> MIMO TECHNOLOGY FEATURES	15
5.	Anoush Harutyunyan STUDY OF THE ELEMENTARY ELECTRICAL BLOCK BLOG-SCHEME USING THE ALGEBRA OF STRUCTURAL NUMBERS	17
6.	<i>Vazgen Arstamyán, Arthur Mnatsakanyan, Gurgen Dallakyan,</i> INNOVATIVE TEACHING PROGRAMMING OF APPROACHES	23
7.	B.Avagyan, S. Suvaryan SUSTAINABLE TOURISM AS A FACTOR OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	28
8.	Razmela Avetisyan, Anna Galstyan Of ICT COMPETENCY PROBLEMS	32
9.	Christine Bagiryan NITRATES IN FOOD, AS A SOCIO-ENVIRONMENTAL PROBLEM	35
10.	Karine Balayan FUNGAL DISEASES AFFECTING CULTIVATED PLANTS IN THE FAMILY SOLANACEAE IN THE TERRITORY OF THE MOUNTAIN KARABAKH	38
11.	A.L. Grigoryan PREVALENCE OF KIDNEY FAILURE IN STEPANAKERT	44
12.	Anahit Grigoryan, Tovmasyan Rubina EVOLUTIONARY IDEAS ON THE RECREATIONAL RESOURCES OF NKR AND THE RESOURCE-USE	51
13.	Yuri Arakelyan, Rubina Tovmasyan THE ETYMOLOGY OF THE ARMENIAN TRANSCRIPTION OF THE GEYAN STEPPE'S NAME	55
14.	Arthur Mnatsakanyan, Albert Ohanyan LAMBDA EXPRESSIONS IN JAVA	58
15.	Vilen Safaryan, Tatevik Safaryan, Rubina Tovmasyan ON THE EXPOSITIONS AND INCLINES OF THE RELIEF OF NAGORNO KARABAKH REPUBLIC	64
16.	Georgi Sahakyan THE EXISTENCE OF ZEROS OF A COMPONENTS OF SOLUTIONS OF TWO-DIMENTIONAL LINEAR SYSTEM OF DIFFERENTIAL EQUATIONS ON A FINITE INTERVAL	68
17.	Arsen Araqelyan LESSONS FROM THE PAST AND MODERN EDUCATION	73
18.	<i>Stepan Beril, Natalya Kunichenko,</i> THE SYSTEM OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION OF TRANSNISTRIA IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE BOLOGNA PRINCIPLES	78
19.	<i>Stephen Beryl, Galina Sandutsa</i> MISSION OF TRANSNISTRIAN UNIVERSITY IN THE INTEGRATION PROCESS IN RUSSIA'S SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL SPACE	80
20.	Anna Charchyan IMPACT OF EMOTIONAL EXPERIENCES ON SPEECH AND MENTAL PROCESSES OF CHILDREN FROM ARTSAKH	83
21.	<i>Anush Egoyan, Narine Harutyunyan, Varduhi Gevorgyan, Armaida Ghazaryan, Oqsanna Movsisyan, Gohar Lortikyan, Armine Choklinyan, Nazik Gishyan</i> PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS ON KARABAKH WAR TOPIC	86
22.	Marine Gasparyan THE ESSENCE OF THE FORMATION OF CREATIVE ABILITIES AND SKILLS OF PUPILS AT THE FINE ARTS LESSONS	91
23.	Rozaly Harutyunyan War: THE WAY OF OVERCOMING LOSS AND VICTIMHOOD (Example of the Artsakh and four-day war)	94
24.	Lusine Gharakhanyan THE SOCIOCULTURAL VALUE OF CIVIL PROGRESS AND AZERBAIJANI ESCALATION	98
25.	Evgenya Sargsyan ADDICTIVE BEHAVIOR-THE RESULT OF AN UNFAVORABLE SOCIAL ENVIRONMENT	102

26.	Sose Khachibekyan APPLICATION OF SAND THERAPY WHILE WORKING WITH CHILDREN HAVING INCURRED PSYCHOLOGICAL TRAUMA. CASE DESCRIPTION	106
27.	Vitya Yaramishyan FEATURES OF FORMATION OF INDEPENDENCE GENERATION'S NATIONAL MENTALITY IN NKR	111
28.	Rafik Edoyan, THE UNIVERSITY PROBLEMS FROM THE CLOSURE OF STEPANAKERT PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF ARTCAKH UNIVERSITY ESTABLISHMENT	115
29.	Zh. Paylozyan, A. Manukyan ON THE EXPERIENCE OF SPEECH THERAPY CARRIED OUT WITH SOLDIERS WITH SEVERE BRAIN SURGERY	121
30.	Narine Hovhannisyan THE ROOT CAUSES OF THE COLLAPSE OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA IN CHARENTS' HISTORICAL NOVEL "LAND OF NAIRI"	124
31.	Zinaida Balayan EPIC ARTSAKH OF 19TH CENTURY: «KHAMSA MELIKDOMS» BY RAFFI	130
32.	Amalya Grigoryan «KHĒNDANI PAT» POEM AND ITS ARTISTIC-PHILOSOPHICAL REVIEW	136
33.	Tamar Hayrapetyan KARABAKH JESTER PELE PUGHİ (based on Material collected in Artsakh in 1991-2015)	142
34.	Valery Piloyan THE ESSENCE IS TO WIN (the war stories of Ara Nazaretyan)	147
35.	Victorya Vasilyan THE REBIRTH OF "SPIRIT OF ARMENIA" IN THE "MOTHER ARTSAKH"	151
36.	Silva Xachatryan ARTSAKH IN VAZGEN OVYAN'S WORKS	156
37.	Socrat Khanyan ARTISTIC IMAGE OF ARTSAKH IN ARMENIAN POETRY OF MODERN PERIOD	161
38.	Susanna Amirjanyan SOME DIALECTICAL ARCHAIC WORDS OF THE KARABAKH DIALECT	166
39.	Nune Arakelyan, THE ARMENIAN DIASPORA OF RUSSIA AND THE FOUR-DAY WAR IN APRIL 2016	169
40.	Zhanna Gabrielyan REMARKS AND THEIR ROLE IN PLAY "THE DUCK HUNT" BY VAMPILOV	172
41.	Nelli Hovsepyan <i>MUSIC IN THE LIFE OF A.S. GRIBOYEDOV</i>	176
42.	Anoush Hayrapetyan THE POSITION OF GERMANY ON THE PROBLEM OF ARMENIAN GENOCIDE AND KARABAKHIAN CONFLICT	180
43.	Flora Aivazova FACT, HYPOTHESIS AND NEUTRALITY IN CONVERSATIONAL ENGLISH	183
44.	Eleonora Hayrapetyan FOLK SONGS AS INDICATORS OF ETHNOCULTURAL IDENTITY	187
45.	Arega Hayrapetyan THE CONCEPT OF FOOD IN ENGLISH AND ARMENIAN PROVERBS AND SAYINGS	192
46.	Narine Amiryanyan THE FUNCTIONING OF SYNAESTHESIA IN THE WORKS OF W.S.MAUGHAM	198
47.	Anush Harutyunyan MEDIA TEXTS IN THE PROCESS OF LINGUA-CULTURAL COMPETENCE FORMATION	201
48.	Varduhi Gabrielyan CONCEPT "FAMILY" IN THE ARMENIAN CULTURE	206
49.	Narine Durasanyan CRITERION-REFERENCED ORGANIZATION OF INDIVIDUAL ACTIVITY OF STUDENTS STUDYING FOREIGN LANGUAGE AT NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES	212
50.	Lia Gharakhanyan VOCABULARY ACQUISITION THROUGH READING	217
51.	Narine Minasyan REALIA IN LITERARY TEXTS: ITS CULTURAL VALUE IN TRANSLATION	220
52.	Aida Mkrtchyan <i>SYNONYMY IN ENGLISH LEGAL TERMINOLOGY</i>	225
53.	Dorateya Petrosyan THE IMPORTANCE OF THE INTERACTIVE LISTENING IN COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING	230
54.	Rita Petrosyan <i>STAGES OF WORK ON PROFESSIONAL - HISTORICAL TEXTS WITH THE ACCOUNT OF</i>	234

<i>PRINCIPLES OF COMMUNICATIVE METHODOLOGY APPLIED TO ESP</i>	
55.	Susanna Petrosyan <i>MOTIVATION AS A LEADING FACTOR OF EDUCATIONAL ACTIVITY AT THE UNIVERSITY</i> 239
56.	Shushanik Asryan, ISSUES OF ENSURING NATIONAL ECONOMIC STABILITY IN MODERN CONDITIONS 245
57.	Ashot Yeghiazaryan <i>THE PROSPECTS OF THE INTERNATIONAL TRANSPORT CORRIDORS NORTH-SOUTH AND THE PERSIAN SEA BLACK SEA FROM THE POINT OF VIEW OF IRAN</i> 251
58.	O. Fedotova <i>FEATURES OF DEVELOPMENT OF THE FARMS IN RUSSIA</i> 258
59.	Tigran Hakobyan THE IMPORTANCE OF CREATING AN ECONOMY BASED ON KNOWLEDGE IN ARTSAKH 262
60.	Yevgenya Hayriyan THE MODERN PROBLEMS IN THE IMPLEMENTATION OF MONETARY POLICY OF RA 265
61.	Irina Ishkhanyan, Gregory Ishkhanyan URGENT PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF MARKETING IN THE ACTIVITY OF ENTERPRISES OF NKR 272
62.	Nikolay Kaleev <i>DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE OF PRODUCTION AND PROCESSING MILK IN THE DAIRY - GROCERY SUBCOMPLEX</i> 279
63.	Natalya Mamushkina CONCLUSIONS AND REPORTS ON RESULTS OF AUDIT COSTS OF PRODUCTION OF LIVESTOCK PRODUCTION 290
64.	Arpenik Muradyan, URBANIZATION, INTERNAL AND EXTERNAL MIGRATION IN RA 293
65.	Azat Kalantaryan REGIONAL ORGANIZATION OF LOGISTICS 296

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ (հոդվածների ժողովածու)

SCIENTIFIC READINGS (collection of articles)

НАУЧНЫЕ ЧТЕНИЯ (сборник статей)

Տեխնիկական խմբագիր՝ Ռ. Հովսեփյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 25.10.2016թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 14.12.2016թ.:
Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ; Ծավալը, 40 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 100:

Հիմնադիր՝ Արցախի պետական համալսարան, Ստեփանակերտ, Ս. Գոշի փ. 5

հեռ. (047) 94-04-91, ֆաքս (047) 97-12-14

E-mail: rector@asu.am

ԱրՊՀ հրատարակչություն՝ հեռ. (097) 34-01-86,

e-mail printery.asu@mail.ru

Основатель – Арцахский государственный университет г.Степанакерт, ул.Мхитара Гоша 5,

тел. (047) 94-04-91, факс (0479) 7-12-14

Издательство АрГУ: тел. (097) 34-01-86

Founder - Artsakh State University, 5 Mkhitar Gosh st., Stepanakert

Tel.: (047) 94-04-91, Fax: (0479) 7-12-14

ASU Publishing house: tel. (097) 34-01-86